

XXI аср

ЎЗБЕК
ФОЛКЛОРШУНОСЛИГИ

АНТОЛОГИЯ

XX аср

ЎЗБЕК

ФОЛЬКЛОРШУНОСЛИГИ

АНТОЛОГИЯ

«O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi»

Давлат илмий нашриёти

Тошкент–2017

УЎК: 398(575.1)(082.21)

КБК 82.3(5Ў)

Й 18

Тузувчилар:

**Олим ТЎЛАБОЕВ, Маматқул ЖЎРАЕВ, Баходир КАРИМОВ,
Ҳабиб АБДИЕВ, Иброҳим САИДОВ**

Масъул муҳаррир:

Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган маданият ходими,
филология фанлари доктори, профессор **Маматқул ЖЎРАЕВ**

Тақризчилар:

Насимхон РАҲМОНОВ,
филология фанлари доктори, профессор
Олим УСМОНОВ,
филология фанлари номзоди, доцент

Й 18

«XX аср ўзбек фольклоршунослиги». Антология [Матн] / Тузувчилар: О. Тўлабоев ва бошқ. – Т.: «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi» Давлат илмий нашриёти, 2017. – 592 б.

Халқимиз поэтик тафаккурининг беқиёс даҳоси туфайли яратилган оғзаки бадиий ижод дурдоналарини ёзиб олиш, нашр этиш ва ўрганиш борасида самарали иш олиб борган фольклоршуносларнинг ижодий фаолияти хақида мухтасар маълумотларни ўзида жамлаган мазкур антология ўзбек фольклорининг турли масалаларини тадқиқ этишга доир мақолалардан тузилган. Мажмуадан ўрин олган тадқиқотлар XX асрда ўзбек фольклоршунослиги фанининг шаклланиши ва тараққиётини ўзида мужассамлаштирганлиги билан эътиборни тортади.

Антология ўзбек халқ ижодини ўрганувчи фольклоршунослар, филолог олимлар, олий ўқув юртлари талабалари ва тадқиқотчиларга мўлжалланган.

УЎК: 398(575.1)(082.21)

КБК 82.3(5Ў)

Китоб А-1-107 рақамли «XX аср ўзбек мумтоз адабиётишунослиги» ва «XX аср ўзбек фольклоршунослиги» антологияларни нашрга тайёрлаш» мавзусидаги амалий лойиҳа доирасида тайёрланди ва «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриётининг 27 сентябрь мажлиси баённомаси қарори асосида нашрга тавсия этилди.

ISBN 978-9943-07-566-5

© О. Тўлабоев ва бошқ., 2017.

© «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi»
Давлат илмий нашриёти, 2017.

XX АСР ЎЗБЕК ФОЛЬКЛОРШУНОСЛИГИНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Халқимиз бадиий салоҳиятининг асрлар давомидаги изчил тараққиёти натижасида хилма-хил жанрлардан иборат оғзаки бадиий ижод дурдоналари яратилган. Бинобарин, ўзбек халқ ижодиёти аждодларимизнинг кўп асрлик бадиий тафаккур дурдоналарини ўзида мужассамлаштирган бебаҳо миллий кадриятларимиздан биридир. Фольклоршунослик эса асрлар давомида яратилиб, ривожланиб келган халқ оғзаки бадиий ижоди асарларини тўплаш, фольклор асарларини архивлаштириш, унинг энг яхши намуналарини нашр этиш, илмий ўрганиш ва оммалаштириш билан шуғулланади.

Ўзбек фольклори асарларининг тўпланиши ва ёзиб олинishi тарихи ҳақида сўз юритилганда X асрда яшаб ижод қилган машҳур муаррих Абу Бакр ибн Жаъфар Наршахийнинг «Бухоро тарихи» асарида шаҳар ва қишлоқ номлари, тарихий обидалар ҳамда ўтмишда бўлиб ўтган воқеа-ҳодисалар ҳақидаги халқ ривоятлари, афсоналари келтирилганлиги; XI асрнинг буюк олими Маҳмуд Кошғарий туркий қавмлар диёрини кезиб, мақол, матал, кўшиқ, ривоят ва афсона сингари фольклор жанрларига оид бой материалларни ёзиб олиб, «Девону луғотит турк» асарига киритганлигини эслаш керак бўлади. Шунингдек, мақол ва маталларни ёзиб олиб, уларнинг хусусиятларини ўрганган Маҳмуд Замахшарий, қадимги хоразмликларнинг миф, афсона, ривоят ва ҳикоятларини «Қисаси Рабғузий»га жамлаган Носируддин Бурҳонуддин Рабғузий; ўзбек халқ шеъриятининг жанрлар таркиби хусусида фикр юритган Алишер Навоий; улуғ ўзбек шоири тўғрисидаги халқ ривоятларини нақл қилган тарихнавис Хондамир; мусиқа фольклорининг турли хил жанрий ранг-баранглигига доир материалларни ёзиб қолдирган Дарвеш Али Чангий; ўзбек халқининг урф-одатлари, маросимлари, мақол ва

ҳикматли сўзлари, ривоятлари ҳақида кизиқарли фактларни келтирган Заҳириддин Муҳаммад Бобур; ўзи тузган луғатда халқ кўшиқларидан мисоллар келтирган Шайх Сулаймон Бухорий ўзбек фольклори асарларининг илк тўпловчилари эдилар.

XIX аср охири – XX аср бошларида Ўрта Осиёда фаолият юргизган шарқшунос, тилшунос, этнограф, фольклоршунос олимлар, шунингдек, ўлкашунос ва сайёҳлар – А. Диваев, А. Эйхгорн, А. Н. Самойлович, Н. П. Остроумов, В. Вяткин, Л. Кунь, Н. Ликошин, П. Комаров, А. Хорошхин, К. Г. Зелеман, Ю. Казбеков, Л. Бундзинский, М. Ростиславов ва бошқалар маҳаллий аҳолининг фольклори, ирим-сиримлари, мифологик эътиқодлари, маросим ва удумлари, анъанавий тақвими, байрам ва сайилларига оид материалларни ёзиб олиб, асосан, рус тилида нашр эттирдилар.

Ўзбек халқ оғзаки бадиий ижоди асарларини бевосита жонли ижродан ёзиб олиш, тўплаб нашр этиш ва илмий ўрганиш ишлари XX асрнинг 20-йилларидан бошланди. «Маориф» журналининг 1918 йил 1-сонида халқ оғзаки бадиий ижоди асарларини тўпловчилар учун қўлланма чоп эттирилиши билан ўзбек фольклори материалларини илмий асосда ёзиб олишга асос солинган. Фольклор асарларини тўплаш ва ўрганиш ишлари 1918–20 йилларда Туркистон Маориф халқ комиссариатининг Туркий секцияси, 1921–24 йилларда эса Давлат илмий кенгашининг Ўзбек билим ҳайъати томонидан амалга оширилган. Ўзбек билим ҳайъатининг Тошкент вилояти Бўстонлик туманига (1921), Самарқанд ва Сирдарё вилоятларига (1922), Фарғона водийсига (1922) уюштирган фольклор экспедициялари, айниқса, самарали бўлган. Бу илмий сафарларда қатнашган Ғози Олим Юнусов ва Ғулом Зафарий лапар, ўлан, болалар кўшиқлари, оғзаки драма, эртақ ва афсона, маросим фольклорига оид материалларни ёзиб олишган. Ўзбек билим ҳайъати томонидан ташкил этилган фольклор-этнографик экспедицияларга бошчилик қилган Ғ. О. Юнусов халқ оғзаки бадиий ижоди намуналарини тўплаш ва оммалаштиришнинг ташаббускорларидан бири бўлган. Фозил Йўлдош ўғли, Эргаш Жуманбулбул ўғли каби халқ бахшиларини аниқлаган Ғ. О. Юнусов ўзбек эпосшунослиги тарихида биринчи бўлиб 1922 йилнинг ёзида Фозил Йўлдош ўғли ва Ҳамрокул

бахшилардан «Алпомиш» достонидан парчалар ёзиб олган, Тошкент, Сирдарё, Самарканд вилоятларида бўлиб, кўплаб кўшик, эртақ, афсона, мақол, топишмоқ ва ривоятларни ёзиб олган, ўзбек маросим фольклорига доир кузатишлар олиб бориш билан бир қаторда бой этнографик материалларни ҳам тўплаган.

1925–28 йилларда фольклористик ишлар Ўзбекистон Маориф комиссарлиги Илмий шўросининг Ўзбекларни ўрганиш комитетида марказлаштирилган. Бу даврда Ғози Олим Юнусов, Ҳоди Зариф, Абдулла Алавий каби миллий қадриятларимиз фидойилари халқ бахшиларини, эртақчи ва кўшиқчиларни аниқлаш, уларнинг репертуаридаги асарларни ёзиб олишни ташкил этиб, Фозил Йўлдош ўғли, Пўлкан шоир, Эргаш Жуманбулбул ўғли, Нурмон Абдувой ўғли, Берди бахши, Абдулла шоир ва бошқа кўплаб бахшилардан халқ достонларини ёзиб олишган. Бу шарафли ишга Маҳмуд Зарифий, Исо Эрназар ўғли, Фотима (ҳозиргача тўла исми-шарифи аниқланмаган), Товфик Мустафоев, Баҳром Иброхимов, Муқим Ҳамзабеков, Назарқосим Мирзаев, Ҳусайн Каримий каби хаваскор фольклор тўпловчилар ҳам жалб қилинган.

XX асрнинг 20–30-йилларида В. А. Успенский, Н. Н. Мионов, Е. Е. Романовская, Юнус Ражабий ўзбек мусиқа фольклори асарларини ёзиб олган бўлишса, Гулом Зафарий, А. К. Боровков, К. К. Юдахин, М. Ф. Гаврилов ўзбек халқ оғзаки театри анъаналарини ўргандилар. Ғози Олим Юнусов, Элбек, Е. Д. Поливанов, Л. Потапов, Бекжон Раҳмон, Ҳ. Зарифов, А. К. Боровков, Е. М. Пешчерева, В. Дружинин, В. Г. Андреев, Қ. Рамазонов, А. Алавий, Ш. Ризо, Ш. Рўзи, Ш. Абдуллаева, Б. Каримий, М. Алавия ва бошқалар ўзбек фольклорининг энг нодир асарларини ёзиб олиш мақсадида ташкил этилган дастлабки фольклор экспедицияларида фаол қатнашдилар.

Ўзбек фольклоршунослигининг филологик йўналишдаги фан сифатида шаклланиши Ҳ. Зарифов илмий фаолияти билан бевосита боғлиқдир. Фольклор асарларини ёзиб олиш, тўплаш, нашр этиш ва ўрганишга улкан ҳисса қўшган бу олимнинг ташаббуси билан 1928 йилда ташкил этилган «Этнография фольклор ва археология бўйича илмий-текшириш кабинети» негизи-

да кейинчалик Тил ва адабиёт институтининг Фольклор бўлими юзага келган. Ҳ. Т. Зарифов ана шу бўлимнинг раҳбари сифатида бутун умрини ўзбек халқ оғзаки ижодиётини тўплаш ва илмий ўрганишга бағишлаган. Ўзининг фольклоршунос сифатида илм фаолиятини тўпловчиликдан бошлаган Ҳ. Т. Зарифов Фозил Йўлдош ўғли, Эргаш Жуманбулбул ўғли, Пўлкан ва Ислом шоирдек забардаст сўз санъаткорларини аниқлаб, уларнинг ижодий меросини тўплаган. Бу бахшилардан ёзиб олинган «Алпомиш», «Ёдгор», «Жаҳонгир», «Рустам», «Равшан», «Очилов», «Ҳасан батрак», «Юсуф ва Аҳмад», «Авазнинг уйланиши», «Мардикор», «Шайбонийхон» каби дostonлар ўзбек эпосининг энг ажойиб намуналари сирасига киради. У 1929 йилда Қашкадарё–Сурхондарё воҳаларида бўлиб, Абдулла Нурали ўғли, Холёр Абдукарим ўғли каби чечан бахшилар ижодиётини ўрганган. 1930 йилги Хоразм фольклор-этнографик экспедицияси чоғида эса Бола бахши, Курбон созчи, Биби шоира, Аҳмад Матназар ўғли, Хўжаёр бахши Воис ўғли каби халқ шоирларидан «Асилхон», «Хирмондали», «Қирқ минг» дostonларини ёзиб олган. 1935 йили Фарғона водийси дostonчилик мактабининг Бўри Содик ўғли, Усмон Маматкул ўғли, Умрзоқ бахши, Ҳасан Худойберди ўғли, Ҳасанбой Расул ўғли каби ижрочиларни аниқлаган.

Ҳ. Т. Зарифов ўзбек фольклоршунослиги тарихида биринчи бўлиб, XX асрнинг 20-йилларидаёқ халқ ижоди асарларини тўплаш ва нашр этиш учун махсус транскрипция ишлаб чиққан. Бу илмий принцип чуқур назарий билим ва кенг кўламли матний тайёргарликка асосланганлиги учун ҳам ҳозирга қадар нафақат ўзбек, балки қардош туркий халқлар фольклоршунослигида ҳам самарали қўлланилмоқда. Ўтган давр мобайнида шу принцип асосида «Ўзбек халқ ижоди» кўпжилдлигининг қирққа яқин жилди, икки жилдлик «Ўзбек халқ мақоллари», «Рустамхон» ва «Алпомиш» дostonларининг академик нашрлари, икки жилдлик «Ўзбек халқ эртаклари», «Ўзбек халқ дostonлари» кўпжилдлик силсиласи, дoston, эртақ, мақол, кўшиқ, топишмоқ, латифа каби жанрларга оид матнларнинг алоҳида нашрлари чоп этирилди.

Ҳ. Зарифов «Шайбонийхон», «Равшан», «Малика айёр», «Чамбил қамали», «Кунтуғмиш», «Ойсулув», «Ёдгор», «Кундуз билан

Юлдуз», «Очилов», «Хуршидой», «Маматкарим полвон», «Жиззах кўзғолони», «Ҳасан батрак», «Алпомиш», «Якка Аҳмад», «Холдорхон» каби дostonларни нашрга тайёрлаган. У «Ўзбек фольклоридан намуналар» (1939), «Ўзбек фольклори» (1939), «Оталар сўзи – ақлнинг кўзи» (1947), «Ўзбек халқ шоирларининг ижоди» (1958), «Ўзбек шеърятини антологияси» (1-жилд, 1961) мажмуаларининг ҳам ноширидир. У ўзбек фольклорининг ўзига хос хусусиятлари, фольклоршунослик тарихи, халқ шоирларининг ижоди ва ижрочилик маҳорати, репертуари, эпик анъана, дostonлар таснифи, дostonчилик санъати, Кўрғон, Булунгур, Шаҳрисабз, Хоразм, Жума каби дostonчилик мактабларининг ўзига хос хусусиятлари каби эпосшуносликнинг назарий масалаларига доир асарлар яратган.

Ўзбек фольклоршунослиги мактабининг асосий илмий йўналиши халқ ижодиёти юзасидан фундаментал илмий тадқиқотлар яратишдан иборат бўлиб, Х. Зарифовнинг илк тадқиқотлари билан ўзбек фольклорини илмий ўрганиш ишига асос солинган. Айниқса, унинг йирик эпосшунос В. М. Жирмунский билан ҳамкорликда яратилиб, рус тилида нашр эттирилган «Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси» монографияси, шунингдек, ўзбек халқ дostonларининг эпик табиати ва тарихий асосларини текширишга оид қатор мақолалари халқ эпосини фундаментал тадқиқ этишининг мумтоз намунаси бўлиши билан бирга ўзбек фольклоршунослиги мактабининг илмий-назарий асоси ҳам ҳисобланади.

Ўзбек маросим фольклори жанрларининг тўпланиши ва ўрганилиши фольклоршунос олима Музайяна Алавия номи билан боғлиқдир. У Қашқадарё, Сурхондарё, Хоразм, Самарқанд, Бухоро, Андижон, Фарғона, Тошкент вилоятларида фольклор экспедицияларида бўлиб, халқ кўшиқлари, афсона, ривоят, эртакларни тўплаган. Фозил Йўлдош ўғли, Ислом шоир, Боймурод Боймат ўғли, Ҳайдар Бойчаев, Абдулла шоир Нурали ўғли, Умр шоир Сафаров, Кўзи ва Тўқли Рўзиев каби халқ бахшиларидан ўнлаб термалар ва дostonларни ёзиб олган. Олиманинг кўп йиллик изланишлари натижасида «Ўзбек халқ кўшиқлари» (1955), «Янги кўшиқлар» (1959), «Ўзбек фольклоридан намуналар» (1955), «Оқ олма қизил олма» (1979), «Халқ кўшиқлари» (1983)

каби тўпламлар юзага келган. У Фозил Йўлдош ўғлининг «Интизор» дostonини нашрга тайёрлаган. М. Алавия ўзбек халқ маросим кўшиқларининг мавзу камрови, ғоявий мазмуни, бадий хусусиятлари, ижтимоий мохияти, кўшиқчиларнинг ижрочилик санъати, кўшиқларнинг тарихий асосларига доир кўплаб илмий тадқиқотлар муаллифидир.

Ўз илмий фаолиятини 1932 йилда Тошкентдаги Маданий курилиш институтига бошлаган Мансур Афзалов ўзбек халқ насри асарларини тўплаш, нашр этиш ва илмий ўрганишга катта хисса қўшган. Ўзбек халқ эртаклари, дoston ва афсоналарни тўплаб, тадқиқ этган М. Афзалов Ислом шоирнинг «Орзигул» (1940, 1956, 1961), «Гулихиромон» (С. Асқаров билан ҳамкорликда, 1965), Фозил шоирнинг «Ширин билан Шакар» (1955), «Муродхон» (Х. Расул билан ҳамкорликда, 1956), «Балогардон» (Х. Расул билан ҳамкорликда, 1957), «Фарход ва Ширин» (1966), «Зулфизар» (1969), Эргаш Жуманбулбул ўғлининг «Хушкелди» (1962) дostonларини нашрга тайёрлаган. У Ислом шоир «Танланган асарлар»и (1953), «Ўзбек фольклоридан ўқув материаллари» (1950), «Ўзбек дostonлари» (1956–58), «Ўзбек шеърияти антологияси (1948), «Ўзбек халқ эртаклари» (1951), «Ўзбек халқ эртаклари» (1960–62), «Ўзбек халқ мақоллари» (1958–60) мажмуаларини ҳам чоп эттирган.

Ўзбек халқ насрининг жанрлар таркиби, халқ бахшилари-нинг ҳаёти ва ижоди, фольклор ва ижтимоий ҳаёт, фольклоршунослик тарихи масалалари билан шуғулланган олимнинг «Ўзбек халқ эртаклари ҳақида» (1964) асари ўзбек эртаклари ҳақидаги биринчи йирик тадқиқотдир. Бу китобда ўзбек халқ эртаклари тасниф қилинган, эртакларнинг ўрганилиш тарихи, образлар тизими, мотивларнинг тарихий асослари, эртакларнинг юзага келиш тарихи ва бадий хусусиятлари, эртақ ижрочилиги тадқиқ этилган.

Ўзбек фольклорини тўплаш, нашр этиш, тадқиқ этишга катта хисса қўшган олима З. Ҳусайнова 1951 йилдан ЎЗР ФА Тил ва адабиёт институтининг фольклор экспедицияси сафида Республикамизнинг барча вилоятларида, Жанубий Тожикистон ва Ўшда бўлиб, халқ оғзаки ижодиётининг кўшиқ, мақол, топишмоқ,

эртақ, латифа каби жанрларига доир матнларни тўплаган. Бекмурод Жўрабой ўғлидан «Малика айёр», «Холбека» (1946), Умр Сафар ўғлидан «Зандигор» (1949), Абдулла Нурали ўғлидан «Алпомиш», Тошмурод бахши Тўрабовдан «Майда савдогар», Ҳамро Эргашевдан «Алпомиш», Ниёз Алимкул ўғлидан «Юсуф ва Аҳмад», Бекназар Раҳматовдан «Қорақум» дostonларини ёзиб олган. Олима «Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам (1958), «Гулнор пари» (1965), «Гулшанбоғ» (1966), «Авазхон» (1967), «Холбека» (1968), «Алибек ва Болибек» (1973), «Тўлғаной» (1974), «Чамбил камали» (1978), «Авазхоннинг ўлимга ҳукм этилиши» (1976), «Машриқо» (1988) дostonларини нашрга тайёрлаган, шунингдек, профессор Т. Мирзаев билан ҳамкорликда Нурали Нурмат ўгли ва Абдуғафур Шукуров каби эртақчилардан ёзиб олинган эртақ, нақл, латифалар ҳамда Раҳматулла Юсуф ўғли репертуаридаги «Гўрўгли» туркум дostonларни чоп эттирган.

Халқ театрини ўрганишни анъанавий оғзаки драмаларни ёзиб олишдан бошлаган М. Қодиров 1958 йилдан бошлаб Ҳамза номидаги Санъатшунослик институтининг фольклор экспедицияси таркибида Сурхондарё, Самарқанд, Бухоро, Қашқадарё, Фарғона, Наманган, Андижон, Ўш, Хоразм вилоятларида бўлиб, 300 га яқин халқ театри ижрочиларининг ижодий фаолиятини ўрганган, элликдан ошиқ профессионал ва ҳаваскор масхарабозлар билан ижодий суҳбатлар ўтказган, юзга яқин халқ драмаси, кулги-ҳикоя ва қизиқчилик намуналарини ёзиб олган, кўплаб пантомима, халқ рақслари ва томоша санъатига доир материаллар тўплаган. М. Қодиров томонидан йиғилган материаллар ўзбек халқ томоша санъатини ўрганишда янги йўналишларни очиб берди. Чунки илгари «ўзбек халқ театри» деганда фақат Фарғона водийси қизиқчилик санъати назарда тутилган, холос. М. Қодиров эса республикада ўзбек халқ театрининг Бухоро, Қўқон ва Хоразм мактаби мавжудлиги ҳамда ҳар бир анъананинг умумий ва ўзига хос томонларини аниқлаган. У ўзбек халқ оғзаки драмасининг фольклор асари сифатидаги ўзига хос бадиий хусусиятлари, образлар тизими, халқ санъаткорларининг ижрочилик маҳоратини чуқур тадқиқ этиб, театр фольклоршунослиги йўналишига асос солган.

Ўзбек халқининг мусика меросини тўплаш билан изчил шугулланган Ю. Ражабий 1955–59 йилларда ўзи тўплаган материаллар асосида мингдан ошиқ халқ кўшиқлари ва чолғу куйларини ўз ичига олган «Ўзбек халқ мусикаси» мажмуасининг беш жилдини нашр эттирган. У Тошкент–Фарғона мақом йўллари, Бухоро «Шашмақом»и ва унинг таркибий қисмларини тўплаб, мукаммаллаштириб нашрга тайёрлаган ҳамда 1966–75 йиллар давомида олти жилдлик китоб ҳолида чоп эттирган.

Фольклоршунос олим Р. Мухаммадиевнинг ташаббуси ва иштирокида аския санъати материалларини тўплаш, ўрганиш ва оммалаштириш мақсадида махсус фольклор экспедициялари ўтказилган. 1961 йилда Фарғона водийсида иш олиб борган биринчи экспедицияда аския жанрининг тарқалиш доираси ва тарихий тараққиётини ўрганишга доир материаллар тўпланган, аския пайровларини ёзиб олинган. 1963 йилда ўтказилган иккинчи экспедиция чогида машхур аскиябозларнинг репертуари тадқиқ этилган. Устоз сўз санъаткорлари ҳақидаги хотиралар, ривоятлар, латифалар ва ўзбек аскиячиларининг ижодий мероси тўпланган. 1965 йилнинг ёзида эса Фарғона водийсининг шимолий туманларида, Сирдарё ва Тошкент вилоятларидаги ёш аскиячилар ижодиёти ўрганилган.

Ўзбек халқ дostonчилигида бадий маҳорат масалаларини чуқур тадқиқ этган М. Саидов «Нурали», «Зулфизар», «Гулнор пари», «Авазхон», «Мисқол пари», «Тоҳир ва Зухра», «Суманбар», «Зевархон», «Варқа билан Гулшоҳ», «Вомиқ ва Узро», «Балхувон», «Гулшанбоғ» дostonларини чоп эттирган. Ўзбек фольклорини тўплаш, нашр эттириш ва ўрганишга катта ҳисса кўшган Ж. Кобулниёзов Хоразм халқ дostonлари ва кўшиқларини ёзиб олиб, халфалар ижодини ўрганган. Бола бахши Абдуллаевдан «Бозиргон», «Авазхон», «Ошиқ Маҳмуд», Маҳмуд Юсуповдан «Ошиқ Маҳмуд», «Сайёдохон ва Ҳамро» дostonларини ёзиб олиб, 1966–70 йилларда чоп эттирган. 1966 йилда эса ўзи тўплаган халқ кўшиқлари асосида «Хоразм халқ кўшиқлари» тўпланини нашр эттирган.

Ўзбек фольклори асарларини тўплаш ва системалаштириш ишига катта ҳисса кўшган М. Муродов 1959 йилдан то 90-йил-

ларнинг охиригача республикамизнинг турли вилоятларида фольклор экспедицияларида бўлиб, Юсуф Ўтаган ўғли, Раззоқ Қозоқбой ўғли, Хусан бахши Ражаб ўғли, Ҳайдар Бойча ўғли, Усмон Мадумар ўғли, Эшқобил Қўшоқ ўғли, Ҳазраткул Худойберди ўғли, Қодир Раҳим ўғли, Хушвақт Мардонакул ўғли каби бахшиларнинг репертуарини ўрганган, юзлаб эртақ, ривоят, афсона, мақол ва топишмоқларни ёзиб олган. У «Гўрўглининг туғилиши», «Хиламан», «Баҳром ва Гуландом», «Зевархон», «Гулрух пари», «Қорақўз ойим», «Жорхун мастон», «Нурали» каби дostonларни нашрга тайёрлаган. Ўзи ёзиб олган материаллар асосида «Алло-малар ибрати» (1983) ривоятлар тўплами ва «Ўзбек халқ фантастикаси» силсиласидаги «Оймома аждаҳо» (1983), «Қора дев» (1984), «Ёнар дарё» (1985), «Илон пари» (1986) «Само тулпори» (1987), «Гулиқаҳқаҳ» (1988), «Олтин олма» (1989) каби эртақ мажмуаларини чоп эттирган.

XX асрнинг 40–80-йилларида Ҳ. Зарифов, А. Алавия, М. Афзалов, М. Тошпўлатова, З. Хусаинова, Ф. Кароматов, Ҳ. Раззоқов, Т. Ғозибоев, Ж. Қобулниёзов, О. Собиров, М. Саидов, М. Қодиров, Ё. Жўраев, Т. Мирзаев, М. Муродов, Т. Очилов, Ғ. Жаҳонгиров, Р. Муҳаммадиев, Т. Ашуров, С. Асқаров, Ф. Султонова, А. Қаҳҳоров, С. Содиков, К. Имомов, Б. Саримсоқов, Р. Абдуллаев, О. Мадаев, Т. Собитова, М. Қаландарова, С. Рўзимбоев, О. Сафаров, А. Мусакулов, И. Ёрматов, У. Жуманазаров, А. Турсункулов, И. Бекмуродов, К. Очилов, А. Эргашев, М. Жўраев, Ш. Турдимов ўзбек фольклоршунослари кенг қўламли фольклор тўплаш ишлари билан машғул бўлдилар.

XX асрнинг 60–70-йилларида дostonчилик мактаблари, бахши-шоирлар эпик репертуари, халқ дostonларининг вариантлари ва бадиияти (Ҳ. Зарифов, М. Афзалов, Т. Мирзаев, А. Қаҳҳоров, Т. Очилов, М. Саидов, М. Муродов, О. Мадаев, О. Собиров, Т. Ашуров), халқ кўшиқлари (М. Алавия), ўзбек фольклорининг тарихий тараққиёти (Ж. Қобулниёзов, О. Собиров, С. Асқаров), аския, халқ драмаси ва қизиқчилик санъати (Р. Муҳаммадиев, Ҳ. Раззоқов, М. Қодиров), мусиқа фольклори (Ф. Кароматов), ўзбек халқ эртақлари (М. Афзалов, К. Имомов,

Ғ. Жалолов), топишмоқ (З. Хусаинова), болалар фольклори (Ғ. Жаҳонгиров), латифа (Ф. Йўлдошева)га бағишланган йирик монографик тадқиқотлар яратилган.

1967 йилдан 1981 йилгача ЎЗР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор бўлими томонидан «Ўзбек халқ ижоди бўйича тадқиқотлар» сериясидаги еттита китобнинг тайёрланиб, нашр этилиши ўзбек фольклоршунослигининг назарий уфқларини янада кенгайтди. Фольклор бўлими ходимлари «Алпомиш» достонининг муҳокамасига бағишлаб ўтказилган регионал кенгаш (1953), Эргаш Жуманбулбул ўғли ижодий меросини тадқиқ қилиш ва чоп этиш (1972), Фозил Йўлдош ўғли, Пўлкан шоир ва Ислом шоирларнинг 100 йиллиги (1973) ҳамда «Алпомиш» достони яратилганлигининг 1000 йиллигини нишонлаш (1999) муносабати билан салмокли илмий ва илмий-оммабоп асарларни яратдилар.

Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпосининг классик намунаси ҳисобланган «Алпомиш» достонини таникли фольклоршунос Т. Мирзаев тўла ўрганиб, бу эпик асарнинг ўзбек бахшилари репертуарида қайд қилинган барча вариантларини қиёсий тадқиқ этди ҳамда достоннинг ўзбек халқи эпик тафаккури тараққиётида тутган ўрнини белгилаб берди. Олим достон сюжетининг тарихий асослари, шаклланиш босқичлари ва бадий ривожини, сюжет тизимидаги етакчи мотивлар поэтикасини изчил ўрганиб, «Алпомиш» достони яратилган даврни аниқлаб берди. У ўзбек фольклорининг жанрлар таркиби, фольклор ижодкорлари ва ижрочилари, тарихий-фольклорий жараённинг ҳозирги ҳолати, эртак, мақол, кўшиқ, лапар каби фольклор жанрларининг поэтик табиати, фольклор ва ёзма адабиёт муносабати масалаларига доир илмий тадқиқотлар олиб борган.

Т. Мирзаев Эргаш Жуманбулбул ўғлининг ўзбек тилидаги беш жилдли «Булбул тароналари» ва русча уч жилдли «Песни Булбуля» номли китоблари яратилишида масъул муҳаррир ҳамда тузувчи сифатида фаол иштирок этди. Унинг раҳбарлиги ва бевосита иштирокида «Ўзбек халқ ижоди» кўпжилдлигининг ўттиз етти китоби босмадан чиқди. У нашрга тайёрловчи ва масъул муҳаррир сифатида бу силсилага кирувчи «Алпомиш» (1979),

«Эрали ва Шерали» (1987), «Юсуф ва Аҳмад» (1987), «Малика айёр» (1988), «Ўзбек халқ мақоллари» (1989), «Луқмони ҳаким» (1989), «Нурали» (1989) каби китобларни чоп эттирди. Бундан ташқари, «Жонодил» (1970), «Одилхон» (1971), «Авазхоннинг ўлимга ҳукм қилиниши» (1976), «Нуралининг ёшлиги» (1993), «Гўрўғлининг тугилиши» (1994), «Райҳон араб» (1994) дostonларини Т. Мирзаев нашрга тайёрлади. Унинг ташаббуси билан «Ўзбек халқ дostonлари» кўпжилдлигига кирувчи ўнлаб асарлар китобхонларнинг севимли асарига айланди. «Ўзбек халқ мақоллари»нинг бир нечта алоҳида мажмуа ҳолидаги нашрлари ҳамда икки жилдлик академик нашри чоп эттирилди. Фольклор асарларини нашр этиш борасида катта ижодий тажриба тўплаган олим «Алпомиш» дostonининг бешта баҳши варианти ва Раҳматулла Юсуф ўғли репертуаридаги «Гўрўғли» дostonларининг мукамал нашрини тайёрлади. Т. Мирзаев ўзбек фольклоршунослигида биринчи бўлиб ҳар бир фольклор ижрочисининг ижодий меросини тўла нашр этишнинг илмий принципларини ишлаб чиқди.

Ўзбек халқ эртақларининг тўпланиши, нашр этилиши ва ўрганилиш тарихи, эртақлардаги анъанавий синов мотивининг генезиси ва эпик вазибалари, ўзбек халқ эртақларида комик ва ҳажвий қаҳрамон масаласи, ўзбек сатирик эртақларида конфликт ва ижтимоий мотивлар масалаларини ўрганиш билан шуғулланган фольклоршунос К. Имомов ўзбек халқ оғзаки насрий асарларнинг жанрлар таркибини кенг кўламда тадқиқ этган. Олим ўзбек халқ эртақларидаги анъанавий мотивларнинг тарихий-генетик типологиясини тадқиқ этиб, ўзбек эпосидаги ғайритабиий тугилиш, синов, шарт, кураш, туш кўриш, қаҳрамоннинг ўлиб-тирилиши, қаҳрамонни оловда куйдириш мотивларининг келиб чиқиши қадимги мифологик тасаввурлар ҳамда эътиқодий қарашларга боғлиқлиги аниқланган. Афсона ва ривоят жанрларининг ўзига хос ҳамда муштарак жиҳатлари, афсоналар таснифи, мифологик, тарихий ва топонимик афсоналарда ҳаётий воқелик ҳақидаги ахборотнинг эпик талқин қилиниши, мифологик афсоналарнинг образлар талқини ва қадимги тасаввурлар билан боғлиқлиги каби масалалар К. Имомов тадқиқотларида кенг ёритилган.

80-йиллардан бошлаб ўзбек маросим фольклори Б. Саримсоқов томонидан ўрганила бошланган. Олим ўзбек маросим фольклорининг жанрлар таркиби, таснифи, генезиси ва тарихий тараққиёти, ўзбек оилавий-маиший маросимлар фольклори, мавсумий маросимлар фольклори, сўз магиясига алоқадор бадик, кинна, олқиш ва қарғиш каби жанрларни тадқиқ этган. У халқ эпосининг ўзига хос табиати, таснифи ва халқ дostonларининг келиб чиқиши, тарихий-тадрижий тараққиёти, ғоявий-бадий хусусиятлари ўзига хос тарзда таҳлил қилинган.

Ўзбек фольклоршунослиги мактаби вакиллари фольклор асарларини тўплаб, архивлаштириш ва илмий тавсифлаш борасида ўтган асрнинг 20-йилларидан буён изчил иш олиб боришмоқда. Ўзбек фольклорни тўплаш мақсадидаги илмий экспедициялар XX асрнинг ўрталаридан то ҳозирги кунга қадар мунтазам равишда ўтказилиб келинмоқда. Экспедиция қамрови кенглигини шундан ҳам билса бўладики, турли йилларда Ҳ. Зарифов, М. Афзалов, Б. Каримов, М. Алавия, З. Ҳусайнова, Ғ. Жаҳонгиров, С. Қосимов, М. Муродов Т. Мирзаев, К. Имомов, Б. Саримсоқов ва бошқа олимлар бошчилик қилган фольклор экспедициялари мамлакатимизнинг барча вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикасида, шунингдек, қўшни республикаларнинг ўзбеклар истиқомат қиладиган ҳудудларида илмий сафарларда бўлиб, ўзбек фольклорининг барча жанрларига оид материаллар тўпладилар.

XX асрнинг 70–80-йилларида Қашқадарё (А. Қаҳҳоров, К. Очилов, Ч. Ҳамро, А. Эргашев), Бухоро (О. Сафаров, Й. Нурмуродов, Д. Ўраева), Хоразм (С. Рўзимбоев, Ҳ. Абдуллаев, Н. Сабуров), Наманган (Т. Ғозибоев), Андижон (Ҳ. Раззоқов), Сурхондарё (Қ. Мамашукуров), Қўқон (Ғ. Акрамов, И. Бекмуродов)да ўз илмий фаолиятларини олиб борган фольклоршунослар ўзбек халқ дostonларининг поэтикаси, вариантлари ва локал хусусиятлари, дostonчилик анъаналарининг сақланиши ва етакчи бахшиларнинг бадий маҳорати, дostonларда туркумлилик, болалар фольклорининг ўзига хос табиати ва жанрлар таркиби, меҳнат қўшиқларининг бадиияти, мифология ва бошқа мавзуларда йирик тадқиқотларни яратдилар.

Бу даврда уч жилдли «Ўзбек фольклори очерклари»нинг икки жилди нашр этилганлиги, эпик репертуарнинг ўзига хослиги, халқ бахшиларининг бадий маҳорати, халқ дostonчилигининг худудий-локал табиати (Т. Мирзаев, М. Муродов, М. Қўшмоқов, С. Рўзимбоев, Ҳ. Абдуллаев, О. Мадаев), халқ дostonчилигида туркумлилик (М. Мирзаева, М. Обидова, Қ. Мамашуқуров), дostonлар поэтикаси (М. Саидов, С. Йўлдошева, Т. Зуфаров, Т. Ашуров), мифология ва унинг ўзбек фольклори эпик жанрларида тутган ўрни (Ғ. Акрамов, Б. Саримсоқов, М. Жўраев), ўзбек маросим фольклорининг жанрлар силсиласи, генетик асослари ва поэтикаси (М. Алавия, Б. Саримсоқов), эртақ бадиияти ва эпик сюжетлар типологияси (Ғ. Жалолов, Х. Эгамов, К. Имомов, М. Жўраев), ўзбек болалар фольклори (Ғ. Жаҳонгиров, О. Сафаров), ёзма адабиёт ва фольклор муносабати (О. Собиров, Ғ. Мўминов, Б. Саримсоқов, И. Ёрматов), ўзбек фольклори ва тарихий воқелик (М. Бобоев, У. Жуманазаров, С. Умаров)нинг тадқиқ этилганлиги, терма (А. Мусақулов, А. Турсунқулов), топишмоқ (З. Ҳусаинова), лирик қўшиқлар (Ш. Турдимов), мусиқа фольклори (Ф. Кароматов, Р. Абдуллаев), ўзбек халқ оғзаки драматси (М. Қодиров, Р. Муҳаммадиев) чуқур ўрганилганлиги ўзбек фольклоршунослигини янги босқичга кўтарди.

XX асрнинг 90-йилларида ўзбек фольклоршунослигида олиб борилаётган илмий тадқиқотлар моҳиятан янги босқичга кўтарилди. Ўзбек фольклори асарларини барча худудлар бўйича изчил тўплаш ва тизимга солиш борасидаги ишлар жадаллаштириб юборилди. Мамлакатимиз мустақилликка эришганидан кейин фольклор асарларини нашр этиш борасидаги ишлар ҳам сифат, ҳам миқдор, ҳам қамров жиҳатидан ўсди. Кўпгина дostonлар, халқ китоблари илк бор нашр эттирилди. «Алпомиш» дostonи яратилганлигининг 1000 йиллиги кенг нишонланиши муносабати билан профессор Т. Мирзаев бу дostonнинг Берди бахши, Пўлкан ва Эргаш Жуманбулбул ўғли, Бекмурод Жўрабой ўғли, Саидмурод Паноҳ ўғли вариантларини 1999 йилда алоҳида китоблар ҳолида тўла нашр эттирди. У фольклоршунослик амалиётида биринчи мартаба «Алпомиш» дostonи Фозил Йўлдош ўғли вариантининг матни рус тилига қилинган илмий-адабий

таржимаси билан биргаликда академик нашрга тайёрлаб, чоп эттирди. Т. Мирзаев ва З. Хусаинова халқ бахшиси Раҳматулла Юсуф ўғли репертуаридаги «Гўрўғли» туркумига кирувчи дostonларни тўла нашрга тайёрладилар ва унинг асосий қисми «Гўрўғлининг туғилиши» (1996), «Авазхон» (1997), «Гўрўғли дostonлари» (2006) номи билан нашр этилди. 2006 йилда эса Раҳматулла Юсуф ўғли репертуаридаги «Гўрўғли» дostonлари тўла ҳолда нашр этилди. 2007 йилда уч жилдли «Ўзбек халқ эртаклари» мажмуаси нашрдан чиқди. Афсона ва ривоятлардан тузилган фольклор тўпламлари, Наврўз байрами билан боғлиқ халқ кўшиқлари, мақол ва топишмоқлар, ўзбек дафн ва таъзия маросимлари фольклори намуналари, тўй-маросим кўшиқлари нашрдан чиқди.

90-йилларда «Алпомиш» дostonининг шаклланиш тарихи ва поэтикаси (Т. Мирзаев, М. Муродов), ўзбек халқ лирикасининг тарихий асослари (А. Мусакулов), ўзбек халқ дostonлари поэтикаси (Ж. Эшонкулов, И. Ёрматов, Ш. Турдимов); фольклор-этнографик жамоалар ижодиёти ва унинг ҳозирги тарихий-фольклорий жараёндаги ўрни (С. Йўлдошева), ўзбек мифологияси (М. Жўраев, Т. Ҳайдаров, Т. Раҳмонов, Ш. Шомусаров), дев, ялмоғиз, пари, илон-аждар, Хизр каби мифологик образлар (Ж. Эшонкулов, Б. Жуманиёзов, О. Қаюмов, Д. Файзиева, Ф. Нурмонов), «Гўрўғли» туркуми дostonларининг тарихий илдизлари, типологияси ва бадиияти (Ш. Турдимов, С. Сориев), афсона ва ривоятлар (К. Имомов, М. Жўраев, У. Сагторов, М. Раҳмонова, Р. Саидова, З. Жумаев), лингвофольклористика (М. Ёкуббекова), болалар фольклори (О. Сафаров, С. Аvezов), халқ кўшиқлари (А. Мусакулов, К. Очилов, Н. Қосимов), тарихий воқелик ва фольклор (У. Жуманазаров, Б. Бобоев, С. Умаров) фундаментал тадқиқ этилди. Бу даврда халқимизнинг миллий ўзлигини намойиш этувчи урф-одат ва маросимлари фольклорининг жанрлар таркиби, генезиси ва бадий хусусиятларини тадқиқ этиш тамо-йили кучайди.

XX асрда ўзбек халқ оғзаки бадий ижодиёти асарларини ёзиб олиш ва архивлаштириш, дostonчилик мактабларининг ўзига хос хусусиятларини ўрганиш, бахшилар, кўшиқчилар, ас-

киябозлар, лапарчилар, ўланчилар, эртакчилар репертуаридаги асарларни тўплаш, бадий жихатдан энг мукамал фольклор асарларини нашр этиш ҳамда уларни илмий тадқиқ этиш бора-сида улкан ишлар амалга оширилди. Натижада ўзбек фольклор-шунослиги Марказий Осиёнинг халқ оғзаки ижодини ўрганишга ихтисослашган энг етакчи илмий мактабларидан бири даража-сига кўтарилди.

Муҳтарам ўқувчи! Сиз ўқишга чоғланган мазкур антологияга XX асрда ўзбек халқ ижоди асарларини тўплаш, нашр этиш ва илмий тадқиқ қилиш билан изчил шуғулланган фидойи фольклоршунос олимлар ҳақидаги мухтасар маълумот ҳамда улар томонидан яратилган тадқиқотлардан намуналар киритилган. Ўйлаймизки, бу мажмуа ўзбек фольклоршунослигининг фан сифатидаги шаклланиш жараёни ва тадрижий ривож босқичлари ҳақидаги тасавурларингизни бойитишга хизмат қилади.

Маматкул ЖЎРАЕВ,
Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган
маданият ходими, филология фанлари доктори,
профессор

Ғози
ОЛИМ
(1893–1939)

Ғози Олим Юнусов 1893 йилда Тошкент шаҳрида тугилган. Профессор (1930). Истамбулдаги Туркия университетини тугатган (1923–25). Шундан кейин у савдо жамиятининг раиси, Юстиция халқ комиссарлигида илмий котиб, Ўзбекистон Халқ Маориф комиссарлиги қошидаги Тил ва терминология қўмитасида илмий ходим вазифаларида ишлаган. Ўзбек давлат университети (ҳозирги СамДУ)нинг филология, Тошкент педагогика институтининг Тил ва адабиёт факультетларида дарс берган ва Халқ Маориф комиссарлигининг Тилишунослик секциясига мудирилик қилган (1931 йилдан). Тил ва адабиёт илмий-текинриши институтида ишлаган (1934 йилдан). Фозил Йўлдош ўғли, Эргаш Жуманбулбул ўғли каби халқ бахшиларини аниқлаган. Фозил Йўлдош ўғли ва Ҳамроқул бахшилардан «Алпомиш» достонидан парчалар ёзиб олган (1922). «Алпомиш» достони» (1923), «Алпомиш» (1928) каби мақолалар муаллифи. Ўзбек фольклоршунослиги тарихида биринчи бўлиб «Ўзбек эл адабиётига тегишли материалларни тўпловчиларга қўлланма» услубий қўлланма ёзган (1926). 1939 йилда Тошкентда вафот этган.

«АЛПОМИШ» ДОСТОНИ

Халқ адабиётида достон энг аҳамиятли, балки биринчи ўринни тутадур. Достон қабилавий турмушнинг намунаси бўлганли-

гидан қабилавий ҳаётнинг ҳамма хусусиятларини энг очук кўрсата оладургон бир ажойиб курулдир.

Чиндан ҳам, агар биз турк-ўзбек достонларини тушунсак, турк қабиаларининг ўзаро бўлган курашлари билангина эмас, балки ул курашларнинг иктисодий-сиёсий сабабларини, ул вақтдаги уруш усуллари, куруллари, қахрамонларининг табиатлари, уларнинг қабила турмушидаги ўрни ва аҳамияти, алҳосил, ул даврдаги ижтимоий турмушнинг бутун борлиги билан яқиндан танишган бўламиз. Миллий достонлар эл оқини ва чечанлари томонидан ишланган услуб ва таъбирларни, ҳам эски лугатларни сақлайдирки, бу достоннинг асосий хусусиятларидандир.

Турк эли достонга бойдир. Турк уруғларининг кўписининг ўзига хос қабилавий достони бор: кипчоқнинг Кубланди ботир, нўғойнинг Ийдака ботир, кўнғиротнинг Алпомиш ботир, қирғизнинг Манас ботир деган достонлари бор.

Булардан бошқа яна кўп Олтой жойларида, Туркистон қирларида, Идил ва Жойик сувлари бўйларидаги турк-ўзбек оқинлари томонидан ўқилмоқда бўлса ҳам, эсизки, матбуот юзига чиқмагандир.

Бизда уйғониш даври бошланиши билан ёшларимизда миллий адабиёт туғиш даври қўзғалганлигини кўрамиз. Эндигина туғилиб келган янги адабиётимиз услуб, қолип ва руҳни форсдан олган чиғатойчиликдан – бу бизнинг адабий турмушимиздаги ёлгон класизмдан («классицизм» демокчи – О. О.) анчагина қутула бошласа ҳам, ҳали кучли бир миллий асосли курулгон йўқ. Янги адабиётимизга кучли миллий асос бизнинг халқ адабиёти бўлиши керакки, бу тўғридаги мулоҳазаларимни иккинчи вақтга қолдириб, ҳозир менинг номимдан бўлтур ёз саёҳат қилиб юрганамда Тошканд ва Самарқанд уездларида яшайтурган ўзбекларнинг машхур оқинлари Ҳамроқул бахши, Фозил жиров Йўлдош ўғлининг оғзидан ёздигим ва «Билим ўчоғи»нинг бу нўмирида босилган «Алпомиш» достони тўғрисида бир-икки сўз айтиб кетмакчиман.¹

¹ Дарҳақиқат, «Билим ўчоғи» журналининг ушбу сонидан (1923 йил, 2–3-қўшма сон, 39–59-бетлар) «Алпомиш» достонидан Ғозн Олим тайёрлаган парча босилган (О. Олтинбек).

«Алпомиш» достони бундан бир неча йиллар илгари турк этнуғрофи, мухтарам профиссур Абубакир Диваев томонидан ёзилиб, ўтган йил маориф камиссарётининг Билим кенгаши олдидаги Қирғиз-козок билим хайъати томонидан китобча ҳолида босилган эди. Мен Қозонда босилган яна бир қозокча «Алпомиш» достонини кўрган эдим. Керак профиссур Диваев томонидан ёзилган ва керак Қозонда босилган «Алпомиш» достони тамом эмасдир. Профиссур Диваевникида достоннинг биринчи воқеасигина кўрсатиладир. Иккинчи воқеасики, бу достоннинг энг фожеа ва шоирона қисми, кўрсатилмайдир. Биринчи воқеадан-да кўп муҳим воқеалари тушиб қолган. Қозон босмасида бунга тесқари хол кўрамиз: достоннинг биринчи воқеаси ёзилмасдан иккинчи воқеасигина ёзилган. Фақат унда-да кўп гўзал лавҳалар тушиб қолган ва оқиннинг истеъдодсизлигидан достоннинг нафосатига кўп зарар келган.

Менинг томонимдан ёзилган «Алпомиш» достонига Алпомиш ботирнинг бошидан ўтган бутун воқеалар кирадир. Мен бу достонни ўзбек оқинлари оғзидан ёзганда эшитилганча ёзишга ва воқеаларни-да ҳеч бир лавҳасини, ҳатто айрим таъбирларни қолдирмасга тиришдим. Бундан мақсад шул маҳаллардаги (Самарқанд ва Тошқанд уездларидаги) ўзбекларнинг лавҳаларини қайд қилмоқ ва воқеаларни тўлалигича сақламоқ эди.

Достоннинг кўп жойлариға эскартиб ва изоҳлар бериш керак эди. Аммо вақтим бўлмаганлиқдан бу муҳим ишни ишлай олмадим.¹

¹ Мақола қуйидаги манба асосида босилмоқда: Ғози Олим Юнусов. «Алпомиш» достони // Билим ўчоғи. 2–3–сонлар, Тошкент, 1923. Б. 37–39.

ЭЛБЕК

(1898–1939)

Элбек (Маориқ Юсупов) 1898 йилда Тошкент вилояти Бўстонлик тумани Ҳумсон қишлоғида туғилган. Тошкентнинг Девонбеги маҳалласидаги Ҳокий мактабини (1911), Шайхонтоҳур маҳалласидаги «Намуна» мактабини (1914), Тошкентдаги саккиз ойлик ўқитувчилар тайёрлаш курсини (1919) тугатган. Тошкент эрлар билим юрти ва Наримонов номидаги педагогика техникумида ўқитувчи бўлиб ишлаган. Туркистон Маориф халқ комиссарлиги қошидаги илмий даргоҳларда, «Маориф ва ўқитувчи», «Билим ўчоғи» каби журналларнинг таҳририятида ишлаган (1921 йилдан). «Лапарлар» номи остида халқ қўшиқларини чоп қилдирган (1922). «Топишмоқ, мақол ва ашула тўплами» (1923), «Ашулалар тўплами» (1935), «Болалар қўшиғи» (1937) каби мажмуаларни, «Эртақлар. Халқ адабиётидан болалар учун терма эртақлар» (1936) китобини наишр эттирган. 1939 йили Тошкентда вафот этган.

ЛАПАРЛАР

Бу кунгача халқ адабиётинини (этнографиясини) йиғиш тўғрисида оғзимиз тинмай сўзлаб келсак-да, уни ишга оширишга ҳамон кўчганимиз йўқ.

Адабий киймати ва ичига олгон чуқур маънолари билан кўнгилни ўзига тортадурғон матал, эртақ, чўпчак ва лапарларимиз букун ўз-ўзидан йўқолиб борадир.

Буларнинг кундан-кун йўқолиб кетмакда эканини кўриб турган биз ўзбекларнинг жим турмай, уларни тўплашка ва китоб равишида бостириб таркатишқа ҳаракат этмагимиз тигиш.

Бу кунларда шу тилакни илгарига суруб ҳаракат қилғучи Ўзбек билим ҳайъати ва билим кенгаши каби илмий ўрунлар бор эса-да, бир томондан буларни тўплаш ишига қизиққан кишиларнинг бўлмаслиғи, иккинчидан халқ адабиётининг энг юксалган ўрунларининг тинчсиз бир ҳолда қолиб турганлиғи бу ҳаракатларга тўсиқ бўлиб турмоқда.

Лекин биз мундин сўнгра илгариги каби аҳамиятсиз қарайтурғон эсак, узоқ бормасдан шундай тарихий аҳамиятга эга бўлган бу адабиётларимизни(нг) ерга кўммагимиз аниқдир.

Мисол учун шул халқ адабиётининг энг муҳимларидан бири бўлган лапарларни олсак, букун лапарларни билғучи кишилар ёлғуз қишлоқлардағина қолганлиғи ва уларда ҳам илгариги аҳамиятини йўқота борганлиғи кўриниб турадир.

Бурунларда боболаримиз томонидан тўйдан-тўйга кўчурулуб, буюк ҳавас билан айтилиб келинган бу адабиёт букун сўнар ҳолига етмишдир.¹

Халқ адабиётимизнинг орасида лапарни айруча бир маънога эга бўлмаганлиғини кўрсатмак учун букунги ўзбекларнинг қишлоқда яшағучиларининг орасида қиз чиқаришларда айтилиб юрганларидан аҳамиятига қараб бир қанчасин кўчуруб ўтаман.

Лапарлар ўнерага яқинроқ бир руҳда айтилган нарса бўлиб, буни қизларнинг никоҳидан бир-икки кун бурун ўюи кечасида куй билан айтиб ўқуйдирлар. Мунда келин бўлғучи қиз ўзининг яқин ўртоқларини чоқириб базм кечаси ясайдир. Бунинг бу кечасига қизлардан ташқари хотунлар ва куёв томонидан йигитлар ҳам келади.

Бу кўнгилли кечани бошқариш иши қари хотунларга топширилганликдан, тартиб сақлаб кечани жуда яхши ўтказадирлар.

¹ Кафказия ўзбеклари (кўмиклар) орасида букунги Туркистондаги лапарларнинг айни бўлган лапарларнинг давом этиб келмакда эканлиғини сўзлағучилар бор (Муаллиф изоҳи).

Бу ясалгучи базм кечада кызлар ва йигитлар ўзларининг кўнглидаги нарсаларин лапар йўли билан бир-бирларига англа-тадирлар.

Лапарни бошлаш олдидан кызлар билан йигитлар орасида турган хотунлардан бири лапарнинг бошланғичи бўлган ушбу куйидаги лапарни айтиб, уларни лапарга ундайдир.

Бошланғич лапар

*Лапарнинг аввал боши мармар тоши,
Чит рўмолни ҳўл қилган кўзнинг ёши.
Чит рўмолим хоса-ё, қўлида чинни коса-ё,
Қизлар лапар айтганда йигитлар қўлоқ солса-ё.*

Бундан сўнг йигитлар тартиб билан ушбу йўлда лапар бошлайдир ҳам бир гал кызлар, бир гал йигитлар айтиб тонг оттирадирлар.

*Лапар айтсанг тўйда айтгил, сулук қизлар қочар-о,
Очилмаган гулгунчани булбул сайраб очар-о,
Эй булбул, мунча сайрайсан тоғу тошини ўйдириб,
Иссиқ-совуқ сув ичарсан мой юракни куйдириб.*

*Кўзам олуб сувга чиқсам оҳ уродур бир йигит,
Кўзам кўюб, қўлоқ солсам – ёрдан айрилган йигит.
Ёрдан айрилган йигитнинг ёри ман бўлсаммукин?
Қўлига қиргий бериб, кўксига жон берсаммукин?*

*Дарёнинг нарёгида бир туб гўза,
Ул гўзанинг тагида олтин кўза.
Жон янгажоним янга, арзим сиз(г)а,
Бир кеча қўшиб қўйинг қаро кўз(г)а.*

*Дарёнинг нарёгига қўй берамиз,
Тўтиқуш боласига тўй берамиз.
Тўтиқуш боласига ипак керак,
Ёр билан ўйнамоққа юрак керак.*

*Қизларжон, қайнар булоққа бошланган,
Молни кўп деб бой боласин ҳушланган.
Мол деган қўлнинг кири – ювса кетар,
Тирик қўлга мол битар, ўлган кетар.*

*Субҳидамнинг салқини сўлдурди гуллар баргини,
Кимга айтиб, кимга йиғлай бевафо ёр дардини?
Бевафо ҳаргиз вафодор бўлмади,
Тол оғоч асти мевадор бўлмади.*

Мана шул юқоридағи айтилган лапарлар ҳар ер – айрим парчаси ўзиға тегишли бир маънони ичига олиб, табиий ҳолда ўтмиш замондағи қизлар билан йигитларнинг тўйларида қилган адабий суҳбатларини бизга очиқ кўрсатадир.

Энди шундай халқ адабиётарини йўқота бошласак, бизнинг учун ўқунарлик иш юз берса керак.¹

¹ Мақола қуйидаги манба асосида босилмоқда: Элбек. Лапарлар // Билим ўчоғи. 1-сон. – Тошкент, 1922. Б. 96–98.

Ғулом
ЗАФАРИЙ
(1899—1938)

Ғулом Зафарий 1899 йил Тошкент шаҳрида туғилган. Туркистон маориф комиссарлиги илмий кенгаши Ўзбек билим ҳайъатининг Театр-этнографик билим ҳайъатига раис бўлган (1921–24). У 1921–22 йиллар Тошкент ва Фарғона водийсига сафар қилиб, халқ томоша санъатининг анъанавий жанрларини аниқлаган, қўғирчоқбоз, қизиқчи, аскиябоз ва раққослар санъатига оид материаллар тўплаган, халқ мусиқасидан намуналар, бир нечта оғзаки драма ёзиб олган. Ғулом Зафарий ўзи ёзиб олган «Мақтанчоқ киши» ҳамда ҳозиргача ёзиб олинган ягона оғзаки назмий пьеса ҳисобланадиган «Эр ва хотин» асарини наишр эттирган (1923). Унинг фольклоршунослик масалаларига доир «Ўзбек театри тарихи» («Ўзгаришчи ёшлар», 1923 йил, 2-сон), «Чигатой ўзбек халқ театруси» («Билим ўчоғи», 1923 йил, 2–3-сонлар, 62–68-бетлар) каби асарлари чоп этилган. Ғулом Зафарий тўплаган фольклор материаллари ўзбек халқ театри, мусиқа фольклори ва қўшиқчилари санъатини ўрганишида муҳим аҳамиятга эга. «Ҳалима» (1919), «Турғунбой» (1926) каби пьесалар яратиб, ўзбек болалар драматургиясининг шаклланишига катта ҳисса қўшган. 1944 йилда вафот этган.

ЧИҒАТОЙ-ЎЗБЕК ХАЛҚ ТЕАТРУСИ

Чигатой (ўзбек) театруси илгарилари ҳозирғича «театру» деб аталмай, «томоша» деб аталиб, элнинг қизиқ ўюнчилари томони-

дан сайилларда, тўйларда, гапларда ва катта йиғинларда кўпрак эрмак – «танқид» йўли ила баъзан ўрнак бўладирған томошалар ясалиб келинган бўлса ҳам, китоб тарзинда ёзилған бўлмай, ўюнчилар томонидан тузилиб, ёдаки сақланған. Шул томошалар ўзбекларнинг илгариги тараққийсиға кўп ёрдам берган.

Бу ўюнчилар элнинг келишмаган ишларин эрмак ва ўрнак йўли ила тузатишлари баробар беклар, хонларнинг ҳам ўрунсиз ҳаракатларин ўзларига кўрсатиб, ҳар чок кўзларин очиб турғанлар. Туркистоннинг энг улуғ хонларидан бўлған Қизбек Арслонхон кизик ва ўюнчиларға зўр аҳамият бериб, ўз ўрдасида кизик ва ўюнчилар сақлаб, шулар орқали беклар ва ҳокимларни танқид этдириб, ҳар бир келишмаган ишларин тузатмакка чолишғанлиги кулоқдан-кулоққа эшитилиб сақланиб келган хабарлар ила собитдир.

Илгарилари кизик ва ўюнчиларға эл ва хонлар томонидан яхши қаралиб келинган. Локин сўнг, ҳар бир маданиятга бошловчи ҳаракатларға дин отидан қарши турувчи «уламо»лар томонидан моненьликлар бўлиб, хонлар кўзидан тушған бўлса ҳам, эл ўртасида сақланиб келинган.

Кейинги чокларда ўюнчилар, зўр моненьликлар орқасида эл кўзидан ҳам тушаётган бўлсалар ҳам, элнинг ўюнчиларға зўр рағбати орқасида шул чокгача «кизиклар» дебгина сақланиб келди. Шул кизикларни «эл ўюнчиси» (актиёр), ўюнларин «эл томошаси» (театруси) дейилса бўлур. Негаким, шул чокдаги кизикларнинг ўюнлари илгариги эл кизик ва ўюнчилари томонидан тузулиб қолдирилған томошалардир. Буларнинг эл томошаси эканлигига таянч қидириб овора бўлмасдан кизикларнинг ўюнларин бир йўл кўриш кифоя килур.

Шундоқки, кизиклар бир ўюн ўйнамоқчи бўлғанда тус ўзгартиб бошқа кийимлар киярлар-да, вокеага жойни (уй, ховли, боғ, кўча-ми) керак бўлса фаразий кўрсатурлар-да, ўйнаб берадирлар. Шунга мисол учун Фарғонанинг атоқли кизикчилариндан бўлған Пирмат кизикдан сўзлатиб ёзиб олған «Мактанчок киши» номли томошани ёзиб ўтаман. Бу томоша ўйналғанда кўрсатилған фаразий жойни (айтиб берувчининг сўзича) қуйидағидай сахнада ўйнашға ярағудек килиб декоратсия тайинлаб, сўзларининг уятликларин чиқариб ташлаб, ўз ҳолича, яъни Пирмат кизик қандай айтиб бер-

ган бўлса шундай ёзиб кўрсатаман. Бунинг тузувчиси, айтиб берув-
чишнинг сўзига караганда, (Кўконнинг) энг сўнгги хони Худоёрхон-
нинг атоқли кизиклариндан бўлган тошкандли Усмон кизик эмиш.

МАҚТАНЧОҚ КИШИ

(Кулги бўлса керак)

Саҳна катта кўча. Турда бир самоварчилик дўкони, ёнида бир баққоллик. Самоварчиликда 5–6 чойхўр, самоварчи ҳам хизматчи. Чойхўрлар чой ичиб, бир-бири ила сўзлашиб турурлар. Бири дўтор чалур. Ҳар замон кўчадан у ёқ-бу ёққа кишилар, болалар ўтиб турурлар. Баққолдан ҳам ҳар замон бир-икки киши келиб нарса олиб кетиб турар. Парда кўтарилгач, Турди савлат келур. Ҳар ўтган кишига бошдан оёқ тикилуб, бошини бироз эғуб, салом талаб қилгансимон кўринур. Салом берган киши бўлса та-каббуруна алик олур, салом бермаган кишининг кетидан қараб қолур. Қўлида тиш кавлагич, ҳар вақт тишини кавлаб юрар.

Турди: – (баққолга) Ассалому алайкум, ҳа, Холиқбой сўфи, эсан-соғмисиз?

Холиқ: – Ҳаййа, келинг, Турди савлат, жуда кам кўринасиз?

Турди: – Эй, сира қўяберинг, биз жуда катта киши бўлиб кетганбиз. Обру десангиз энди «Иш катта, ҳамён латта», дегандек жуда катта. Ўзимиз бўлсақ эшак бозорга оқсоқол бўлганмиз. Энди шундоқ катта бўлгонмизки, жуда қўяберинг! Кўрган одам салом ўрнига туруб даъво қилатурган бўлди. Обру десангиз, шундоқ обрумиз борким, савдо қилиб турган икки кишини ўртасига бориб қолсам, шошилиб ақчасин беркитадирган бўлиб қолди. Ҳа, топишимиз бўлса жуда яхши, бир бойча бор. Еганимиз олдимизда, емаганимиз кетимизда, хотиним ҳам шундоқ. Ош қилишга шундай уста бўлибдирким, ол-ол билан зўрга бир-икки ошам еб, олдимизда ортиб қоладир. Шундоқки, қозоқ айтганидек: «Сен же, мен же, қолганини томга таша».

Холиқ: – Хо-хо, муборак оқсоқоллик, муборак. Қани, понга қаранг, чой ичинг.

Турди: – Хўш, ҳозир ош қилдириб еб чиқдим. Чой ичсам бўлади (Чой ичиб, тишини кавлаб турар).

Эрғаш: – (ўгли ҳовлиқиб югуруб келуб) Дада, дада, токчадаги мўйлаб ёгингизни мушук еб қўюбдир.

Турди: – Ҳа, майли, хумчадаги мойдан солиб қўя қол, шунга ҳам сўз деб манга сўзлагани чиқдингми? Ўзинг билуб қила қолмайсанми?!

Эрғаш: – Қайси хумчадаги ёғ, дада? Ҳали шу чоқгача уйимизга косачада ҳам ёғ келганини кўрганам йўқ-ку?!

Турди: – Бор, йўқол кўз олдимдан! (Турмоқчи бўлар).

Эрғаш: – Мана, кетвотман-ку! (Халқга қараб) Уйлариди ҳеч нима йўқ-ку, яна менга қараб гердаялар (кетади).

Турди: – Аҳмоқ бола, ҳали уйдан чиқишимда, уйда хумдаги ёғ сон бўлубдир, деса бўлади-ку! Онаси ярамас, онаси ўргатган-де, шундақа десаг, тезрак олиб келадир, деб. Кошки мен бошиқа одамлар сингари: бугунча эблаштириб тура тур, эртага олиб бераман, дейдирган одам бўлсам. Бир марта айтди ҳозир, борди-ю, ўзим йўқ бўлсам югуриб бориб Чорсудаги Бўлдуруқ қассобга айтса қанча ёғ, гўшт деса берадир. Худога шўкур, уйда ёғ сон бўлган бўлса қазноқда қоп-қоп ун, гуруч бор, чангақда гўшт бор. Ундан бошиқа нарсаларни ботмон-ботмонлаб олиб бериб қўюбман. Онаси ўзи нафси ёмон, бўлмасак хотун, ҳозир ош қилиб еган бўлса ҳам, яна ош егиси келибдир. Ҳа, ош бўлмаса бошиқа томоқ-дэ!

Эрғаш: – (югуриб келур) Дада, дада! Ошхонанинг калитини беринг, онам иккимиз чой қайнатиб, қўшимизникидан тилаб олиб чиққан икки бурда қаттиг нонини ивитуб еймиз. Жуда қорнимиз очиб кетди. Кечадан бери ҳеч нима еганимиз йўқ.

Турди: – Йўқол, кет, аҳмоқ! Калит манда нима қилсун, онаг-да-ку!

Эрғаш: – Онаминг ўзида эмас, ҳатто халони қўлублаб, калитин ўзингиз олиб юрасиз-ку!

Турди: – (урмакчи бўлуб югуриб) Тўхтаб тур, нималар деб ётибсан (қулар, Эрғаш қочар, ўтурганлар ҳаммаси эрмак қилуб қуларлар). Бу ҳаромига бир гап бўлган, ё онаси ўргатган-дэ, бори мани шарманда қилмоқ учун шу сўзларни айтадир. Холиқ ака, ўзингиз ўйланг, шу сўзлар кўчада сўзланатўргон сўзларми?

Холик: – Ҳали ёш-дэ, ҳар бир сўзни сўз деб сўзлай берадир.

Турди: – Ахир, ман катта, обрўли киши бўлсам, ҳар ким айтган сўзимни ҳозир қилса, деган нарсам тайёр бўлса, қандоқки манинг уйимда ҳеч нарса бўлмаса, ҳўжера тўла галла бўла тўруб жўртага келуб мани уялтирадир. (Шул чоқда ўгли Эргаш ила хотуни жулдир-жулдир паранжи ёпунгон, келиб қулоқ солиб турарлар. Турди буларни кўруб четга қараб.) Эй, шарманда бўлдим-ку, бу ҳароми онасин бошлаб келибдир-ку!

Хотуни: – Ҳа, обрўли киши, билмаганларнинг олдида нималар деб мақтаниб ётибсан, уйингда ҳеч ниманг йўқ-ку! Уялмасдан сўйлашингни қара!

Турди: – Сан нега мандан сўроқсиз кўчага чиқдинг?

Хотуни: – Ҳа, нима қилардинг, очлиқ жонимга тегди, чиқдим. Сан эр бўлиб уйингдан хабар олмасанг, очми-тўқми демасанг. Келасан, мўйлавингга озгина ёғ сурасан-дэ, кўчага чиқиб тишингни кавлаб гердаясан.

Эргаш: – (онасига) Келинг, ойи, отамни бир шарманда қилайлик.

Хотуни: – Ҳа, кел, уйда нимаси бор, нимаси йўқ бир-бир айтиб бериб, бир уялтирайлук.

Эргаш: – Қани, бошланг.

Хотуни: – Ҳа, худо кўтаргур савлат, (иккиси бирга) тахмонни кўчага йиқилиб ётган бир эски уйинг бор, ундан бошқа ниманг бор, ниманг бор?! Бир олди тушиб кетган, босай деб турган айвонинг бор, ундан бошқа ниманг бор, ниманг бор?! Бир томони босиб ётган эски отхонанг бор, ундан бошқа ниманг бор, ниманг бор?! Ўчоқбошингда ярмисини мушук гажисан, умрида ун бетини кўрмаган супранг бор. Ундан бошқа ниманг бор, ниманг бор?! Бисотингда, нон топиб келсанг ҳар беш-олти кунда бир қайнатадургон, пучуқ қумгонинг бор. Ундан бошқа ниманг бор, ниманг бор?! Олиб келганингдан бери аталадан бошқа нарса пиширмаган лаби учуқ бир қозонинг бор. Ундан бошқа ниманг бор, ниманг бор?! Уйингда ярмиси йўқ, ярмиси ер ёпишиб ётган эски наматынг бор. Ундан бошқа ниманг бор, ниманг бор?!

Эргаш: – Тўхтанг, ойи, энди ўзини мақтайлик. (Иккиси бирга) бизни очдан-оч қўйиб, ош едим деб чираниб, ёғ суруб чиқиб бў-

раб ўлтурган мўйловинг қурсун. Бизни совуқда дийратиб қўюб, онангинг тўйингда қилиб берган чопони қурсун. Ёлгондакам кўпни кўрганман деб, кийиб юрган қизил тўппингинг попуги қурсун. Бу ёлгон сўзларни валдираб юрган оғзинг қурсун.

Турди: – Индамаган сари нималар дейсанлар?! (Қувлар. Она-бола қочар. Саҳнани бир айланиб, човуб кетурлар).

Парда тушадир.

Мана буни ўқуб кўрган ҳар бир киши ўз-ўзидан биз театруни овруполиклардан кўруб ўргандук, деб қараб турмасдан, бизда ҳам эскидан театрумиз бор деб, ўзбекларга театруни биз ўргатдиқ деювчиларнинг оғзиға ура биладир.

Бундан бошқа гап ва тўкмаларда ўйналадирған «Сутхўр акам жон берадир», «Ололмайдиқ, кал, кал», «Кичкинажон, кичкина», «Ялмоно-ялмон» ўюнлари, «Лўли», «Овчи», «Раис», «Қози», «Оқсоқол» деган тақлид ўюнлари эл орасида томошанинг яхши ўрун тутғанлиғин кўрсатадир.

Бори томоша ва ўюнларнинг яхши йўлга қўйилмағаниға сабаб, юқорида айтилганча, уламолар бўлған. Ислом динининг бўш ўюн-кулгудан кайтарғанини курул килуб, томошаларнинг фойдали эканлиғин тушунмай ёки тушунсалар ҳам ўзларига эргаштирмакка кизиқуб кайтаришлари зўр монё бўлған.

Яна томошалардан бошқа ўзбекларда куйлик эрмак (ҳажвий куфлет)лар бор бўлған. Бунга мисол учун Ўлка маориф ходимлари курултойида театру тўғрисида ўкуған доқладимдаги «Эр ва хотун» куфлитини ёзиб кўрсатаман.

ЭР ВА ХОТУН

Хотун: – Манинг бир ёрим бор жонидан тўйгон,
Жонидан тўйибон жаброна қўйгон,
Жаброна қўйибон олдизга келгон.

Қози: – Қани?..

Хотун: – Мана ўзи.

Қози: – Қўйдингми, аҳмоқ?

- Эр:** – Тақсир, қўймас эдим чочлари пахмоқ,
Хотун: – Қатиқ келтирмади, тақсир, ювадим,
Тароқ келтирмади тарай олмадим.
Эр: – Қатиқ олиб берсам, ялаб қўюбдир,
Тароқ олиб берсам, қалаб қўюбдир.
Хотун: – Тақсир, тумов эдим ялаб қўювдим,
Хўрдам қайнамовди қалаб қўювдим.
Эр: – Тақсир, олиб келдим бир бог янтоқни,
Худой олсин мундай чочи пахмоқни.
Хотун: – Ман ҳам чиқмас эдим, соқоли пахмоқ,
Қатиқ келтирмаган ўзлари аҳмоқ.
Қози: – Бор кет, сани қўйди, эринг олмайдир,
Бу хил эру хотинчилик бўлмайдир.

Бул кувфлет ҳам Худоёрхоннинг энг сўнгги чогидаги тўйида Умон кизик томонидан тузилгани Пирмат кизик ва хўқандлик кўп чоллар томонидан сўйланадир.

Томоша (театру)лар тўғрисида овруполикларнинг, ўзбеклар биздан кўриб билдилар, деган даъволари ўз-ўзидан йўқга чикса ҳам, кўғурчоқ ўюни Шарқга Овруподан ўн бешинчи асрдан бошлб ўтди, деган даъвосига жавоб беришга кучим етмайдир. Бул тўғрида билувчи кишилар бўлса матбуотда ёзиб кўрсатмаklarин ўйнув эдим.¹

¹ Макола қуйидаги манба асосида чоп этилмоқда: Гулом Зафарий. Чигатойлик театруси // Билим ўчоғи. – Тошкент, 1923. Б. 62–68.

Ҳоди
ЗАРИФ
(1905–1972)

Зарифов Ҳоди Тиллаевич 1905 йил 20 мартда Тошкент шаҳрида туғилган. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби унвони (196'). Боку ўқитувчилар семинарининг талабаси (1923–26). Ўзбекистон ҳақ Маориф комиссариати илмий марказида илмий ходим (1926–27), Этнография, фольклор ва археология бўйича илмий-текишириш кабинети таъкил этган ва унга раҳбарлик қилган (1928). Самарқанд қишлоқ хўжалик техникумида муаллим (1928–29), Ўзбекистон Марказий мазеида раҳбар (1929–31), Ўзбекистон Маданий қурилиш илмий-текишириш институти этнография секциясида мудир (1931–34), Тошкент давлат педагогика институти ўқитувчи (1934–38), Тошкентдаи Адабиёт музейининг таъкилотчиси ва директори (1940–56), ЎЗР ФА Шарқишунослик институтининг таъкилотчиларидан бири ва директор муовини (1943–44), йилларда Ўрта Осиё давлат университетиа ўқитувчи (1943–45). ЎЗР ФА Тил ва адабиёт институти директор (1944–48), директор муовини (1955–62), Фольклор бўлимининг мудри (1934–1972), «Ўзбек энциклопедияси» бўлимининг бошлиғи (196–1972) вазибаларида ишлаган. Фозил Йўлдош ўғли, Эргаш Жуманбулбу ўғли, Пулкан ва Ислон шоир каби бахшилардан «Алпомиш», «Ёдгор», «Жаҳонгир», «Рустам», «Равшан», «Очилдов», «Ҳасан батрак», «Юсуф ва Аҳмад», «Авазнинг уйланиши», «Мардикор», «Шайбоний хон» каби достонларни ёзиб олинган. «Шайбонийхон» (1928), «Рашиан» (1940, 1941, 1954, 1963), «Малика айёр» (1941, 1954), «Чамби қамали» (1944), «Кунтуғмиш» (1949, 1955), «Ёдгор» (1956), «Кунду билан Юлдуз» (1963), «Рустам» (1965), «Алпомиш» ва бошқа достон.

ларни ёзиб олган. Наширга тайёрлаб, чоп эттирган. Ўзбек халқ ижоди кўп жилдликка кирадиган асарларни тайёрлаш принципларини ишлаб чиққан ва шу асосда «Ўзбек халқ ижоди» кўпжилдликнинг 37 жилдини нашр эттирган. «Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси» (1947, ҳамк.), «Алпомиш» достонининг асосий мотивлари» (1957), «Ўзбек халқ шоирларининг ижоди» (1958), «Фольклор ва археология материалларини қиёсий ўрганиш масалаларига доир» (1958), «Ўзбек фольклористикаси тарихидан» (1970), «Кунтузмиш» достони ҳақида (1971) «Равшан» достони ҳақида (1971), «Фозил шоир – машҳур достончи» (1973), «Ўзбек халқ достонларининг тарихий асослари бўйича текширишлар» (1976), «Наврўз – халқ байрами» (1990), «Аршақ – шақ қаҳрамони» (1995) каби асарлар муаллифи. Абу Райҳон Беруний номидаги Давлат мукофоти лауреати (1973). 1972 йил 13 январда вафот этган.

АРШАҚ – ШАҚ ҚАҲРАМОНИ

Ўрта Осиёда яшаган қадимги шақ ва массагет кабилалари тўғрисида ҳикоя қилувчи тарихий битикларда «**Аршақ**» атамаси учрайди. Биз ушбу мақоламизда ана шу терминнинг келиб чиқиши хусусида сўз юритишни кўнглимизга тукканмиз. Бинобарин, сўзни тилшунос Н. Я. Маррнинг «Аршақ» атамаси ҳақидаги мулоҳазаларини таҳлил қилишдан бошламоқчимиз.

Н. Я. Марр «**Аршақ**» атамаси бевосита Арманистон билан боғлиқ, деб ҳисоблайди ва ўз фикрларини Аршақийлар ҳаракатига дахлдор тарихий маълумотлар билан далиллашга ҳаракат қилади. Олимнинг эътироф этишича, ўтмиш муаррихлари асарларида қайд қилинган (гарчи атиги бир мартагина бўлса-да), «**Аршақуни**» (*arshaq – uni*) сўзи «**Аршақ**» атамасининг қадимий шаклларида биридир.

Н. Я. Марр бу лисоний шаклнинг қадимийлигини исботлаш мақсадида *Arshat – uni*, *Arshar – uni*, *Rasht – uni*, *Sahar – uni*, *Bagrat – uni* каби атамаларни келтиради. «Uni» суффикси арман тилига мансублигига ҳеч бир эътирозимиз йўқ. Аммо муайян лисоний бирлик таркибидаги суффикс сўз ўзагининг келиб чиқиши ҳақида тугал илмий хулоса чиқаришга асос бўлолмайди, албатта. Туб сўзлар тил сўз бойлигининг асосини ташкил этади ва муайян

тилдаги ўзак сўзлар бошқа тилга ўзлашиши ҳамда ўзга маънода, яъни сўз маъносини ўзгартирган ҳолда қўлланилиши ҳам мумкин. Шу боис «аршақуни» сўзи биз таҳлил қилаётган «аршақ» терминининг келиб чиқишини ойдинлаштирувчи асосий далил бўлолмайди, деб ўйлаймиз.

Н. Я. Марр шундай деб ёзади: «Юқорида қайд қилинган «*uni*» суффикси «аршақ» сўзининг ўзагини арман манбалари асосида яфетологик нуқтаи назардан таҳлил қилишга имкон беради. Агар бу сўз, ҳақиқатан ҳам, тотем атамаси бўлса, аршакийларнинг асл ватани каерда жойлашганлигидан катъи назар, бу сўз моҳиятини яфетик босқич заминидан излаш керак бўлади. Бинобарин, кўлимизда «*ap*» ўзагига алоқадор *Arshavir*, *Ardat*, *Arsharuni*, *Artanud*, *Arberani* каби этнотопонимик атамалар мавжуд экан, нега энди бу заминни Арманистон ҳудудидан изламаслигимиз керак экан?»¹.

Кўринадики, аввало, Н. Я. Марр «Аршақ» атамаси «тотем» маъносини англатади, деб ҳисоблайди. Қолаверса, тарихимизнинг ойдинлаштирилмаган лавҳаларини равшанлаштиришда муҳим аҳамиятга эга бўлган масалалардан бири – бу атама юзага келган этно-жўғрофий ҳудудни белгилашда ҳам чалкашликларга йўл қўйган кўринади.

Маълумки, Н. Я. Марр муайян сўз ёки тушунча моҳияти ва этимологиясини ёритишда машрику мағриб тилларига хос кўплаб лисоний маълумотларни қиёслаб, фикр юритади. Унингча, «*Аршақ*» атамаси «*Ap+шақ*» қисмларидан иборат бўлиб, «*ap*» сўзининг ўзи «қўл» маъносини англатувчи «*ap*» лексемасига ўзакдошдир. Н. Я. Марр ўз фикрларини умумлаштириб, «тотем вазифасини бажарувчи «*ap + шақ*» атамаси «*ap*» детерминитиви (тотем кейинчалик илоҳа, тангри сифатида ҳам тасаввур қилинган) ва «*шақ*» – «*сак*», яъни «*скиф*» сўзларининг бирикувидан ҳосил бўлган», – деб ҳисоблайди.²

Шундай қилиб Н. Я. Марр «*ap*» сўзи тотем маъносини билдирган бўлиб, кейинчалик ҳатто «*тангри*» маъносида ҳам

¹ Марр Н. Я. Собрание сочинение. Т. III. – М.: Государственное социально-экономическое издательство, 1936. – С. 354–355.

² Ўша манба. – 357-бет.

қўлланилган деб талқин қилади. Унинг таниқли шогирдларидан бири В. В. Абаев эса «шак» сўзи ҳам «кийик» тотемига алоқадор этник атама деб ҳисоблайди.¹

Аслида эса «Аршақ» тушунчасининг дарахт култи ёки қўлнинг магик-тотемистик талқинларига алоқадорлигини тасдиқлайдиган бирорта тарихий-мифологик далил мавжудлиги маълум эмас. Милоддан бурунги даврларга оид тарихий ҳужжатларда эса Аршақ, ҳақиқатан ҳам, ҳаётда яшаб ўтган реал шахс номи сифатида таърифланади. Маълум бўлишича, милоддан аввалги III асрнинг ўрталарида яшаган Аршақ Ўрта Осиё ҳудудида истиқомат қилган бир неча қабила ва уруғларнинг сардори бўлган экан. У ўз қавмдошлари билан биргаликда юнон-македония босқинчилари ва эроний ҳукмдорларнинг талончилик хуружларига қарши узоқ йиллар мардонавор кураш олиб борган.

Страбон (милоддан бурунги I аср)нинг гувоҳлик беришича, «Аршақ скифлар авлодидан бўлиб, дай қабиласининг сардори эди. Ўзларини парналар деб атайдиган бу қавм Оху (Теджен) дарёси соҳилларида яшар эди».² Арриан (милоддан бурунги II аср) эса дайлар.³ Сирдарё бўйларида ва Бактрия тупроғида ҳам истиқомат қилганликларини қайд қилади.⁴

Тарихий манбалардаги маълумотларга қараганда, Аршақ Парфия ҳоқонлигига асос солган халқ қаҳрамонидир. Аршақнинг саргузаштларини қаламга олган муаррихлар унинг Тиридот деган укаси ҳам бўлганлигини алоҳида қайд қиладилар. У ўз акаси – Ўрта Осиёда яшаган кўчманчи ва ерли қабилаларнинг мустақиллик йўлида олиб борган мардонавор курашига бошчилик қилган бу ёвқур, жасур сардорнинг энг яқин маслаҳатгўйи, содиқ кўмакчиси бўлган. Огир жангларнинг бирида Аршақ қаҳрамонларча ҳалок бўлгач, унинг ўрнини эгаллаган Тиридот Парфия давлатини мустақил, озод диёрга айлантиради. Аршақийларнинг ҳозирги Арманистон ҳудудида пайдо

¹ Абаев В. В. Осетинский язык и фольклор. Т. I. – М. – Л., 1949. – С. 179.

² Древние авторы о Средней Азии. – Ташкент, 1940. – С. 91.

³ Бу сўз «Авесто»да «даха» тарзида қайд қилинган.

⁴ Древние авторы о Средней Азии. – Ташкент, 1940. – С. 47.

бўлиши эса нисбатан кейинги даврларда рўй берган тарихий ҳодисалар сирасига киради.¹

Бизнингча, «*Аршақ*» атамасининг келиб чиқиши ва моҳиятини бевосита Ўрта Осиё халқларининг тили ҳамда қадимий тарихидан излаш керак. Модомики, ўтмиш битикчиларининг «*Аршақ* – скифлар авлодидандир» деган таърифига асосланадиган бўлсак, унинг асли шақ қабиласига мансублигига ҳеч бир шубҳа қолмайди. Бизнингча, Страбоннинг ана шу кайдномаси «*Аршақ*» атамасининг моҳиятини ойдинлаштиришда ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўладиган маълумот деб қаралиши лозим.

Бу атама икки қисмдан, яъни «*ар*» ва «*шақ*» узвларидан ташкил топган. Эътироф этиш керакки, Н. Я. Марр ҳам «*Аршақ*» сўзи таркибидаги «*шақ*» элементини уруғ-қабила атамаси, яъни этник ном дея тўғри талқин қилган эди. Аммо унинг «*Аршақ*» сўзидаги «*ар*» элементи «тотем», «тангри» маъноларини англатади, деган фикрига қўшилиб бўлмайди. Шунингдек, Н. В. Тревернинг «*ар*» сўзи «қуёш», «ёғду» маъноларини билдирувчи «*хвар*» лексемасига алоқадорлиги тўғрисидаги фарази² ҳам ҳақиқатдан йироқдир.

Айрим муаррихлар «скиф» номи билан аталган массагет ва шақ қабилаларининг ўзбек халқи этногенезида муҳим ўрин тутганлигини етарлича асослаб беришган. Шу боис, ўзбек халқ оғзаки ижодида шақ ва массагет эпоси, уларнинг қаҳрамонона жасоратлари мадҳ этилган кўҳна достонларининг қолдиқ ҳолда етиб келган рудиментлари сақланганлиги бежиз эмас. Хусусан, «Ойсулув» ёки «Кунботир» достонида тасвирланган воқеалар милoddан бурунги VI асрда рўй берган тарихий ҳодисаларнинг бадиий инъикосидир. Бу достон сюжети Геродот «Тарих»ида келтирилган қадимий қиссалардан бири – массагетларнинг подшо Кир бошчилигидаги босқинчиларга қарши курашига бағишланган эпик ҳикояларга³ ўхшаб кетади. Буюк муаррих нақл қилган бу қиссанинг айрим мотивлари ўзбек бахшилари репер-

¹ История народов Узбекистана. Т. I. – Ташкент, 1950.

² История народов Узбекистана. Т. I. – Ташкент, 1950. – С. 91.

³ Геродот. История. Т. I. – С. 200–214.

гуаридаги бошка дostonларда ҳам учрайди.¹ Масалан, ўртаосиёлик бахшилар шак паҳлавони Рустам жасоратлари мадх этилган эпик асарларни ҳамон тилдан қўймай куйлаб келмоқдалар.

Ўзбек тилининг луғат бойлигида келиб чиқишига кўра қадимги сўғд, шак ва скиф² тилларига мансуб бўлган сўзларнинг кўп қўлланилиши ҳам тасодифий эмас.

Масалан, шак лаҳжасида «ем-хашак» маъносидаги «*хваси*» сўзи тилимизда «*хашак*» тарзида ишлатилади. Шунингдек, «чўп», «майда хашак» маъносидаги «*хас*» сўзи ҳам юкоридаги ўзакка алоқадор. Тилимиздаги «*чарви*», «*жир*» сўзлари шак тилида «ёғ» маъносида қўлланилган «*тсарби*» лексемасининг фонетик вариантларидандир. «Авесто» битикчилари сўғд лаҳжасидаги «*тан*» сўзини «исинмоқ» маъносида ишлатганлар. Бинобарин, «*оловга тобла*», «*оловнинг танти*» ибораларидаги «*тоб//тан*» сўзлари ҳам ана шу лисоний бирликка алоқадор бўлиши керак.

Шак тилидаги «*кава*», сўғдча «*кана*» сўзларининг маъноси «*балиқ*» демакдир.³ Назаримда, жонли сўзлашувда кўп қўлланиладиган «оғзингни каппа-каппа очма», «мунча оғзингни каппа-каппа очасан?» каби иборалардаги «*кана*» ҳам худди шу кўҳна сўзга маънодошдай туюлади.⁴ «Авесто»да, сўғд тилида

¹ Милоддан бурунги VIII асрдан бошлаб эрамининг V асригача бўлган даврни ўз ичига олган шак эпосининг ўзига хос хусусиятлари ва ўзбек эпосининг юзага келишидаги ўрни масаласи Т. Мирзаев ва Б. Саримсоқовлар томонидан кейинчалик чуқур ўрганилди. Бу ҳақда қаранг: Мирзаев Т., Саримсоқов Б. Дoston, унинг турлари, тарихий таракқиёти // Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. – Тошкент, 1981. – 28–35-бетлар (Мақолани таржима қилиб, нашрга тайёрлаган М. Жўраевнинг изоҳи).

² Бу ўринда Оврупо худудида истиқомат қилган скифлар эмас, балки қадимги Ўрта Осиёда яшаган қавмлар назарда тутилмоқда.

³ Муайян сўзнинг у ёки бу қабила ёки уруғ бирлашмаси тилига тааллуқлилиги шартлидир. Биз фойдаланган манбаларда қандай қайд қилинган бўлса шундайлигича қўлладик. Ўтмишда яшаб ўтган муаррихлар бирорта скиф сўзини қайд қилишаётганда кўпинча шак ёки массагет қабилаларини назарда тутганлар. Маълумки, ўша даврда Ўрта Осиёда истиқомат қилган кўпгина этник гуруҳлар ва уруғлар ана шу икки қабила бирлашмаси таркибига кирган.

⁴ Нос ёки талқонсифат емишни оғизга солмоқ маъносида қўлланиладиган «каппаламоқ» сўзи, шунингдек, шеваларимизда «бўйиннинг бўғиз қисми» маъносини билдирувчи «капиржак» лексемаси ҳам ана шу қадимий ўзак асо-

«гау» сўзи «сигир» ёки «буқа» маъноларини билдиради. Скиф ва сўғд тилларида «қўл» маъносини англатувчи «чанг» сўзи ўзбекча «чангал» (бу сўз таркибидаги «ал» элементининг ўзи ҳам «қўл» маъносини билдиради) сўзининг пайдо бўлишига асос бўлган.¹

Скифлар жанговар дружина ёки аскарлар гуруҳини «бала» дейишган. Зеро, ўзбек халқ эпосининг шавкатли қаҳрамонларидан бирининг номи *Бāl Аваз, Балā Аваз, Аваз балā* деб аталишининг боиси ҳам ана шу кўхна терминга боғланади.² Тахминимча, «аскарбола» («аскар + бола») сўзининг келиб чиқиши ҳам «чанг+ал» типидagi лисоний бирликларнинг шаклланишига ўхшаб кетади. Бу сўзнинг биринчи қисми, яъни «аскар» асли араб тилига мансуб лексема бўлиб, феодализм даврида ўзбек тилига ўзлашган. Унга, аслида, «аскарлар тўпи» маъносида қўлланилган сўғдча «бала» элементи қўшилишидан «аскарбола» сўзи ҳосил бўлган. «Бала» сўзи ўзбек халқ этногенезида муҳим ўрин тутган қадимги кабилалар тилига мансуб бўлиб, ҳозирда унинг асл маъноси унутилиб кетган.

«Авесто»даги «тану» (бадан) сўзини ўзбеклар «тан», «тана» тарзида ишлатадилар. Киши исми «Авесто»да ва скифларда «нама» дейилган. Ўзбеклар эса ҳозир ҳам шахс отини «ном» деб атайдилар.

«Авесто»даги скифлар тилида қўлланилган «нар» ҳамда ўзбек тилидаги «нар» ва «нор» сўзлари «эр киши», «эркак» маъноларини англатади.

Республикамизда «сак» ёки «шақ» атамаси билан алоқадор жуда кўп топонимик номлар ҳам қайд қилинган. Бу эса қадимги шақ кабилалари қачонлардир Ўзбекистон худудида яшаганликларидан далолат беради. Хусусан, Тошкент вилоятининг Паркент туманидаги Сўқоқ қишлоғи яқинидаги тоғлардан бири *Шаққўрғон* (Шак + қўрғон) деб аталади. Шаққўрғон тоғи эта-

сида юзага келган бўлиши керак (Мақолани таржима қилиб, нашрга тайёрлаган М. Жўраевнинг изоҳи).

¹ «Чанг солмоқ» ибораси ҳамда «чангча» (арик сувидаги шох-шаббаларни олиш учун ишлатиладиган қўлга ўхшаш илгак, мироблар иш курали) сўзи ҳам ана шу ўзак асосида шаклланган (нашрга тайёрловчи изоҳи).

² Мен илгарироқ «Бол Аваз» атамасини «Ширин Аваз» («Сладкий Аваз») тарзида нотўғри изоҳлаганман.

гида *Сахсартена* номли тепалик ҳам бор. Остида каттагина гор бўлган бу тепаликнинг қадимийлигини археологик топилдиклар ҳам тасдиқлайди.¹

Қашқадарё вилоятидаги Тенграхарама яйлови яқинида *Қиршак* ёки *Қирсак* деб аталувчи жой бор. Ўша ердаги кичкинагина бир дарё ва дара ҳам ана шу ном билан аталади. Лақай номли ўзбек уруғи таркибида «*шакаш*» (шак-ай) шохобчаси борлиги маълум; «-ай» қўшимчаси ўзбек этнонимларида, хусусан, лақай уруғига мансуб қавмлар номи таркибида кўп учрайди. Масалан, *дўсай* каби. Бундай мисолларни жуда кўплаб келтириш мумкин. Шу каби сўзларни ўлка ва халқ тарихи билан боғлиқ ҳолда тадқиқ қилиш учун эса этнолингвистик изланишлар олиб бориш мақсадга мувофиқдир.²

¹ 1946 йилда ер кимирлаш натижасида тепаликнинг устки қисми ўпирилиб кетган ва сочилиб ётган суяклар орасидан остадон, яъни оссуарий топилган. Сахсартенада археологик қазилар ишлари олиб борилиши тарихнавислар учун ноёб материаллар тўплашга имкон беради. Бундан ташқари, «Сўқок» топонимининг ўзи ҳам мутахассислар эътиборини тортиши лозим. Маҳаллий аҳоли орасида «Сўқок» топоними «сув» + «оқ» сўзларидан ясалган деган талқинлар мавжуд. «Сўқок» топонимининг ҳақиқий маъноси аллақачонлар унутилган бўлиб, одамлар ўз қишлоқлари номининг келиб чиқишини ўша ердаги чашмалар билан боғлиқ афсоналарга алоқадор деб биладилар.

Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луготит турк» асарида, XV аср адиби Қутбнинг «Хусрав ва Ширин» достони ва бошқа манбаларда «сўқок» сўзи учрайди. Бу сўз кийикнинг бир тури атамаси маъносида қўлланилган. Хусусан, Маҳмуд Кошғарий бу сўзни «сўқокли тоғ» иборасида ишлатган. Қутб «сўқок» сўзини «кийикнинг йирик тури» маъносида қўллаган бўлса, Маҳмуд Кошғарий бу лексемани «оқ кийик» деб изоҳлайди. Эслатиб ўтаман, илмий адабиётларда «жайрон» (*Gasella subgutturusa*) номи билан юритиладиган жайдари чўл кийигини ўзбеклар ҳозир ҳам «оқ кийик» дейдилар.

² Бир қанча ўзбек уруғлари номининг этимологиясини фақат ўзбек тили материаллари асосида аниқлаш ғоят мушкул. Муайян этнонимнинг келиб чиқишини таҳлил қилишда ўзбек халқининг этногенезида иштирок этган қадимги қавмлар тилига оид материалларни жалб қилиш у ёки бу этноним тарихини ёритишда ҳал қилувчи аҳамият касб этиши мумкин. Масалан, «чаркас» (фонетик варианты «черкес») номли ўзбек уруғи номининг пайдо бўлишини, назаримда, сўғд тилидаги «бургут» маъносини билдирувчи «*čarkas*» сўзи билан боғлаб изоҳласа бўлади. Бинобарин, ўзбек уруғларининг шажара тизимида «лочин», «бахрин», «тувадок» каби бевосита қуш номи билан боғлиқ этник атамалар мавжудлигини назарда тутсак, бу қиёсий таҳлил нечоғлиқ асосли

Тилимиздаги эскирган, архаик сўзларнинггина эмас, балки ҳозир ҳам муомалада бўлган айрим сўзларнинг асл маънолари ва келиб чиқиш тарихи ўлкамизда қачонлардир яшаган аجدодларимизнинг ўтмиши, турмуш тарзи ва ёзма ёдгорликларини ўрганиш орқали ойдинлаштирилади.

Маълумки, «калта» сўзи «киска», яъни «узун»нинг антоними ҳисобланади. Баъзи бир тилшунослар фикрича, бу сўз туркий ўзакдан ясалган. Аслида эса «калта» сўзи ҳам тарихан сўғд тилига хос лексик бирлик экан. Ўрта Осиёда кечган тарихий-этник жараёнлар натижасида сўғдлар ўзбек ва тожик халқлари таркибига сингиб кетганлиги учун «калта» сўзини ҳар икки халқ бир маънода тушунади. Бунинг устига, бу сўз қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ ва туркман тилларида мавжуд бўлгани ҳолда, озарбайжон, татар, турк ва бошқа бир қатор туркий халқлар луғатида учрамаслиги ҳам бу сўз туркий халқлар бобокалонлари тилига эмас, балки Ўрта Осиёда яшаб, шу заминда шаклланган халқлар таркибига сингиб кетган қадимги сўғдлар лаҳжасига тааллуқли эканлигидан далолат беради.

Шакл/сак, сўғд ва ўзбек тилларидаги лисоний муштаракликларни келтириш орқали, биринчидан, ҳозирги ўзбек тилида Ўрта Осиёда яшаган қадимги уруғ-қабилалар тилидан ўзлаштирилган лексик қатлам мавжудлигини қайд қилиш, иккинчидан, айрим луғатчиларимизнинг у ёки бу сўз этимологияси, тарихи қайси тилга мансублиги хусусидаги баъзи мулоҳазалари бир томонлама эканлигини кўрсатиб бермоқ зарур. Ўзбек тили тарихини халқимиз этногенезисидан ажратиб, фақат ёзма манбалар асосида тадқиқ этиш ҳам ана шундай нотўғри илмий хулосаларнинг оммалашшига сабаб бўлмоқда.

Ўзбек халқи ва ҳозирги ўзбек тили айрим олимлар ўйлаганидек, кейинги беш юз йил давомида шаклланган эмас, балки бир неча минг йиллик тарихий даврлар маҳсулидир. Проф. А. Ю. Якубовский, Я. Ғ. Ғуломов ва М. Ваҳобовлар жуда тўғри қайд қилишганидек, ўзбек халқининг этногенезиси милоддан бир неча аср аввалги даврлардан бошланади.¹

эканлиги аён бўлади.

¹ История народов Узбекистана. Т. 1. – Ташкент, 1950. Профессор Я. Ғ. Ғуломов ва М. Ваҳобовларнинг фикрлари эса ЎзР ФА конференцияси

Энди бевосита «*Аршак*» атамаси таҳлилига ўтаман. Юқорида қайд қилинганидек, бу атама, шубҳасиз, икки лисоний узвдан ташкил топган. «Аршак» «ар» сўзига Ўрта Осиёда яшаган қадимги қабилалардан бирининг номи – «*шак*» этноними қўшилишидан ясалган. Менимча, «ар» сўзининг маъносини ҳам Ўрта Осиёнинг қадимги аҳолиси тилидан излаган маъқул.

«*Шак*» ва «*сақ*» сўзининг маъноси ҳозирга қадар бизга қоронғу. Балки, бу сўз кийик ёки буғунинг бир тури номининг ифодаси бўлиши ҳам мумкин. «*Шак*» ва «*сақ*» бир сўзнинг икки хил фонетик варианты бўлиб, қадим замонлардан бери гоҳ «ш», гоҳида эса «с» билан талаффуз этиб келинган. Зеро, «с//ш» товушларининг ўзаро ўрин алмашиши ҳозирги ўзбек тилига ҳам хос бўлган фонетик ҳодисадир. Масалан, *шунурги* – *сунурги*, *шувоқ* – *сувоқ*, *ширач* – *сирач* каби. Қадимги ёзма ёдгорликлар тилида ҳам бу товуш ўзгариши ҳодисаси кузатилишига асосланиб, ўтмишда айрим қабилалар баъзи сўзларни сирғалувчи «ш» ундоши билан, бошқалари бўлса худди ўша сўзни «с» билан талаффуз қилишган бўлса керак, деб тахмин қилиш мумкин. Назаримда, милоддан аввалги даврларда айрим қabila ёки уруғ бирлашмалари «шак» деб, баъзи бирлари эса «сақ» деб аталганга ўхшайди.

Агарда ана шу илмий далилларга асосланадиган бўлсак, назаримда проф. К. В. Тревернинг юнон тилида сирғалувчи ундошлар бўлмаганлиги учун қадимги муаррихлар «шак» атамасини «s» фонемаси билан «*saq*», яъни «сақ» тарзида ёзганлар, деган мулоҳазаси¹ бахсталаб эканлиги маълум бўлади.

Шу ўринда «шак» атамасининг охириги фонемаси хусусида ҳам тўхталиб ўтмоқ керак. Ўйлашимча, бу сўзнинг сўнгги товуши аслида «к» сифатида эмас, балки чуқур тил орқа «қ» тарзида талаффуз қилинган. Бу атама, аслида, қандай талаффуз этилишини аниқлашда Ёкут Ҳамавийнинг бир маълумоти, айниқса, муҳим илмий қимматга эга. Ёкут ўзининг «Муъжам-ул булдон» асарида: «Аршак – бошида «а» (фатҳали), «р» суқунли, нуқтали «ш» фатҳали ва охирида қоф», – деб ёзган.²

(1951 йил) ва ЎЗР ФА Тарих ва археология институти илмий кенгашида (1952 йил 24 июнь) қилган маърузаларида баён қилинган эди.

¹ Қаранг: История народов Узбекистана. Т. I. – С. 61.

² Ёкут. Муъжам-ул булдон. 1-жилд. – 192-бет.

Ана шу маълумотнинг ўзи Муғондаги тоғ номи маъносида қўлланилган «Аршақ» атамаси ўрта асрларда (XII аср) «*Аршақ*» тарзида, яъни сўзнинг учинчи фонемаси сирғалувчи «ш» ундоши ва охириги ҳарфи чуқур тил орқа «к» товуши билан талаффуз этилганлигидан далолат беради. Чунки Ёкут бу ўринда «к» ҳарфи нуқта билан ёзилишини алоҳида қайд қилади.

Шуниси эътиборга молики, бу атама ўзбек халқ бахшилари репертуаридаги дostonларда ҳам учрайди. Хусусан, «Хиромон» дostonидаги мифологик қахрамонлардан бирининг номи «Аршақ» деб аталади.¹

Ўзбек халқ бахшиларидан ёзиб олинган «Хиромон» дostonидаги эпик образ номи – «Аршақ» шакли ўрта аср олими Ёкут асарида келтирилган Озарбайжондаги тоғ атамаси ҳамда нисбатан кўҳна ёзма обидаларда қайд қилинган «Аршақ» терминига уйқашлиги, менимча, тасодифий эмасга ўхшайди. Бунинг устига «шақ» деган уруғ номи милoddан бурунги I минг йилликнинг ўрталарида санскрит тилида яратилган қадимги ҳинд эпоси «Маҳабхарата»да «*шақа*» тарзида қўлланилган.² Ана шу далилларнинг барчаси ўрганилаётган қабила номини «сак» эмас, «шақ» деб ёзиш ўринли эканлигини кўрсатади.³

Энди «*Аршақ*» атамасининг биринчи қисми, яъни «*ар*» сўзининг маъноси хусусидаги илмий-назарий фараз ва мулоҳазаларимизни баён қилиб ўтсак.

Менимча, «*ар*» сўзи ва унинг «*эр*» шаклида талаффуз қилинган фонетик варианты қадим замонлардан бери «*эр*», «*эркак*

¹ «Равшан» дostonидаги эпик қахрамонлардан бирининг номи – «*Эрсак*» атамаси, назаримда, бошқа маънога эга. Шу боис, уни «Аршақ» атамаси таҳлилига жалб қилмадик.

² Қаранг: Махабхарата. Древнеиндийский эпос. – М. –Л., Изд. АН, 1950. – С. 449, 648, 666.

³ Кейинги йилларда олиб борилган изланишлар натижасида «сак»//«шақ» этнонимининг этимологияси хусусида бир неча хил талқинлар юзага келди. Хусусан, озарбайжон олими М. Сейидовнинг фикрича, «сак» қадимги туркийлар тилидаги «ёй» маъносини англатувчи «са»//«саг» сўзидан келиб чиққан бўлиб, ёкут миллатининг номи «саха» атамаси ҳам ана шу лексемага боғланади. Бу ҳақда қаранг: Сеидов М. Гызил дојушчунуң сој-етник талеји һаггында // Улдуз. – Бақы, 1981. – № 8. – 45–46-бетлар (Мақолани таржима қилиб, нашрга тайёрлаган М. Жўраевнинг изоҳи).

киши», «жасур», «баходир», «мард», «кахрамон» каби маъноларда қўлланилиб келган.

Ўрта Осиёда яратилган ёзма ёдгорликларда «эр» сўзи кўп учрайди. Бу сўз кўпинча шахс отини билдирувчи сўзлардан олдин ёки кейин қўлланилиши кузатилади. Хусусан, Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асаарида келтирилган «*Алп эр Тоңа ёлди*» мисраси билан бошланадиган кўшиқда ҳам «Тўнга» исмига «эр» сўзи қўшиб ёзилган.¹

«Артунга» атамаси «ар + тўнга» сўзларидан ташкил топган. Маҳмуд Кошғарийнинг сўзларига қараганда, «тўнгра – йўлбарс жинсидан бўлган бир хил ҳайвон. У фил кушандаси. Бу сўзнинг асосий маъноси шу. Лекин бу сўз туркларда маъноси ўзгарган ҳолда қўлланади. Бу сўз кўпинча одамларга лақаб ўрнида ишлатилади. Чунончи, *Тоңахан, Тоңа тэгин* ва шунинг кабилар».²

XI аср шоири Юсуф хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асаарида ёзилишича, Артўнга ёки Тўга алп эр сак эпосида тилга олинган бир кахрамон номи бўлиб, тожиклар уни Афросиёб деб аташаркан.

*Бу турк бэгларида ати бэлгулуг,
Тўга алп эр эрди қути бэлгулуг,
Тажиклар айур эди Афрасийаб,
Бу Афрасийаб тутти эллар талаб.*

Маҳмуд Кошғарий эса бу ҳақда қуйидагиларни ёзади: «Туркларнинг улуғ хони Афросиёбни Тоңа алп эр деб атар эдилар. Йўлбарс каби кучли, баҳодир одам демақдир».³

«Девону луғотит турк»да келтирилган қадимги туркий кўшиқлардан бирида «Ўтар» номли шахс оти қайд қилинган:

*Тоқиш ичрә урїштїм,
Улуг бїрлә қарїштїм,*

¹ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. 1-том. – Тошкент: Фан, 1960. – 77-бет.

² Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. 3-том. – Тошкент: Фан, 1963. – 379-бет.

³ Ўша манба. – 379-бет.

Яъни, «Жангда жамоанинг каттаси билан кашка отда урушдим. Унга ўқ отдим ва унга: «Мендан буни ол, эй Ўтар» – дедим».¹

Менимча, Ўтар киши исми, яъни антропоним бўлиб, «ўт + ар» сўзларининг бирикувидан ҳосил бўлган ва «ўтдек жасур баходир», «ўтботир», «ўтюррак» маъноларини англатади.² Бу сўз ҳозирги ўзбек тилидаги «ўт йигит» иборасига маънодошдир.

Ўрхун-Енисей ёдномаларида ҳам «ар» сўзи «қахрамон» маъносида қўлланилган. Бу жиҳатдан Кемчик-Жирғак дарёси соҳилидан топилган Енисей ёдгорлигидаги «*ар атым жок учун*», яъни «қахрамон деган исмим бўлмаганлиги учун» ибораси диққатга сазовордир. Қадимги туркий тошбитикларидан олинган «*Ар атым жарук тәгін*» (менинг қахрамонона отим Ярук тегин), «*Ар атым жола*» (менинг қахрамонлик исмим Йола), «*Ар атым Арән-улуғ*» (менинг қахрамонлик отим Эрен улуғ) каби мисолларни³ келтириб ўтиш фойдадан холи эмас.

«Ар»//«эр» сўзи билан боғлиқ юқоридаги мисолларнинг бари қадимги туркий ёзма ёдгорликлардан олинганлигини ҳам назардан соқит қилмаслик керак. Шаклар эса, олимларнинг тадқиқотларига қараганда, туркий тилда сўзлашмаганлар. Шақ қабила бирлашмаси таркибида туркийзабон уруғлар бўлган ёки бўлмаганлиги ҳам ҳозирча маълум эмас. Шу боис, бизнинг «*Аршақ*» атамаси таркибидаги «ар» элементи қадимги туркий қавмлар тилидаги «ар»//«эр» сўзига алоқадор бўлиши мумкинлиги хусусидаги фаразий мулоҳазаларимиз ҳар томонлама асосланган, қатъий илмий

¹ Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. 1-том. – Тошкент: Фан, 1960. – 349-бет.

² «Ўтар» атамасининг шахс оти эканлигини Махмуд Кошғарийнинг ўзи ҳам эътироф этади. У «Ўтар – киши исми», – деб ёзади («Девон», 1, 349-бет). Ўзбекларда ўғил болаларга «Ўтар» исмининг берилишини XX аср бошида яшаб ижод қилган хоразмлик шоир Аваз Ўтар ўғли исми шарифидан ҳам билса бўлади.

³ Малов М. Е. Енисейская письменность тюрков. – М. –Л., 1925. – С. 38, 56, 73, 74, 78.

хулоса сифатида қабул қилинмаслиги керак. Табиийки, бу ўринда келтирилган мисоллар шунчаки тасодифий ўхшашлик аломати ҳам бўлиши мумкин, албатта. Сирасини айтганда, «ар» сўзининг тарихига доир юқорида баён қилинган мулоҳазаларимиз шу мавзуда қалам тебратган олимларнинг талқинлари тўғри ёки тўғри эмаслигини текшириб кўриш, ўрни келганда улар билан баҳслашиш, фикр алмашишга қаратилган эди.

Ўрганилаётган масалани янада чуқурроқ ёритиш мақсадида баъзи бир қадимий атамаларни, масалан, скиф тилидаги «*арвант*» сўзи ва унинг турли хил фонетик кўринишларини таҳлил қилиш лозим деб ҳисоблаймиз. Манбаларда кўрсатилишича, бу сўз «Авесто»да «*аур-вант*» шаклида ёзилган бўлиб, «қаҳрамон», «шижоаткор», «жасур» маъноларини билдирган. Мен қадим замонларда Ўрта Осиёда яшаган қабилалар тилини ўрганувчи мутахассис, қолаверса, умуман тилшунос эмасман. Шу боис юқорида келтирилган мисоллар ёки шунга ўхшаш лисоний материалларни изчил тадқиқ этишни тилшунос олимларимизга хавола қиламан. Шундай бўлса-да, «қаҳрамон», «жасур» маъноларини англатувчи «*арвант*» ва «*аурвант*» сўзларининг асосий компоненти «ар» элементи эканлиги тилшунос бўлмаган кишига ҳам аён бўлиб турибди.

«Авесто» матнларида қайд қилинган «*аршан*» сўзи ҳам «эр-как киши» маъносини билдирар экан. Қадимшуносларнинг аниқлашларича, «*арша*» лексемаси «Авесто»да қўлланилган «*аршан*» сўзининг скифлар тилидаги маънодош фонетик вариантыдир.

«Ар»//«эр» сўзлари билан биргаликда кўхна ёзма обидаларда «*аран*»//«*эран*» лексемалари ҳам ишлатилган. Бу сўз Маҳмуд Кошғарий «Девони»даги «*эрән била найзашди*»¹ иборасида мавжуддир.

XII асрда яшаб ижод қилган аллома Замахшарийнинг «Муқаддимат ул-адаб» асарида форсча «мард» сўзининг «эр», «мардон» сўзининг эса «эран» сингари ўзбекча муқобиллари берилган.²

¹ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. 3-том. – Тошкент: Фан, 1963. – 291-бет.

² ЎЗР ФА Адабиёт музейи Қўлғезмалар фонди. Инв. № А-11, 6 б варақ.

Буларнинг барчаси «ар» сўзи қадим замонларданок «жасур», «шижоатли», «кўркмас», «ботир», «қаҳрамон», «эркак киши» маъноларида қўлланилган дея хулоса чиқаришимизга асос бўла олади. Бу сўз ҳозир ҳам ўзбек тилининг айрим шеваларида худди шу маънода ишлатилади. Хусусан, «ар» фонетик варианты Хоразм шеvasи ва туркман тилида мавжудлиги маълум.

«Ар» сўзининг бошқа шеваларда оммалашган «эр» шакли эса умумўзбек тили учун муштарак лексема саналади. Эрхубби, Эрбўта, Эртой, Эртормин, Эрали, Эрўғли, Эрдона каби атоқли отлар таркибида «эр» сўзи қўлланилишининг мантиқий асоси ҳам бу қадимий лисоний бирликнинг анъанавий маъноси моҳиятига алоқадордир.

Халқ «эр» сўзига ҳамиша алоҳида аҳамият бериб келган. Ўз юртининг озодлиги, мустақиллик йўлида мардонавор курашган жасур фарзандларнинг қаҳрамонона жасоратлари эл қалбида абадий муҳрланиб қолган. Асрлар бўйи номи одамлар тилидан тушмаган, шухрати элларга дoston бўлган жасур қаҳрамонларни халқнинг ўзи вояга етказган. Ўзининг мардонаворлиги билан жамият ривожига муҳим ҳисса қўшган халқ қаҳрамонларининг бетакрор образлари ҳам яратилган. Ижодкор халқимиз ботир қаҳрамон сиймосида ҳамиша ўзининг умумлашма қиёфасини, энг эзгу орзу-истакларини амалга ошира оладиган кудратли куч соҳибии образини мужассамлаштирган. Ота-боболаримиз ўз фарзандларини ақли, эл олқишига сазовор бўладиган, ҳалол ва меҳнатсевар, она юрт ва улус равнақи йўлида фидокорона меҳнат қиладиган киши қилиб тарбиялашни фарз деб билганлар. Эл дардига малҳам бўлиб, олқиш олиш учун эса одам, аввало, эр бўлиши керак.

Эр йигит образининг моҳияти пурмаъно ҳикматларга айланган ўзбек халқ мақолларида ҳам ўз ифодасини топган: «*Ё эр бўл, бўлмаса эрнинг хизматида бўл*», «*Тортишган – эр, тортишмаган – қаро ер*», «*Эр йигитнинг қадрини оғаси эмас, эл билур*», «*Эр қаноти – от*» каби.

Бундай мақолларни кўплаб келтириш мумкин. Эр йигит, элнинг қаҳрамон, ботир фарзандлари хусусидаги айрим мақол ва ҳикматли сўзлар минг йиллар давомида деярли ўзгаришсиз халқ хотирасида сақланиб қолган. Масалан, «*Эм билса, эр ўл-*

мас», «Эр сўзи бир» каби мақоллар XI асрда ҳам қўлланилган.¹ Маҳмуд Кошғарий томонидан халқ оғзидан ёзиб олинган бу мақоллар XI асрда қандай шаклда қайд қилинган бўлса, шундайлигича бизгача етиб келган экан. Аслида «ар» образи билан алоқадор бу мақоллар «Девон» муаллифи яшаган даврдан анча-мунча аввалроқ яратилмаганмикин, деган ҳақли савол туғилади. Бинобарин, куйида келтириладиган бир тарихий лавҳа биз кўриб ўтган халқ мақоллари шақ қаҳрамонларининг шонли саргузаштлари асосида яратилганлигидан далолат беради:

Сўғдда олиб борилган қонли жанглардан кейин Александр Македонский ўз қўшинини Сирдарёдан ўтказиб, шақлар ўлкасига хужум қилишга ҳозирлик кўра бошлайди. Шунда Александрнинг хузурига шақ қабиласи элчилари кириб келишади ва унга қараб: «Нега бизнинг еримизга оёқ босдинг? Сен кимсан, қаердан келдинг? Биз сенга хизмат қилишни, эгилишни хоҳламаймиз. Бизга ҳўкиз, омоч, қилич, ёй ва қозон-товоқ бўлса бас. Биз бу нарсаларни дўстларимиз билан ўзаро баҳам кўрамыз ва биргаликда душманга қарши курашамиз. Ҳўкиз ва омоч билан ер ҳайдаб, ҳосил оламиз. Товоқда дўстлар билан вино ичамиз. Ёйда узоқдаги душманни қирамыз, қиличда эса яқиндагисини. Биз шундай қилиб Сурия, кейин эса Эрон ва Индей шоҳларини енгиб келганмиз.

Сен Лидия, Сурия ва Эронни забт этдинг, бақтрияликларни бўйсундирдинг, энди эса бизнинг чорвамизга кўз тикаяпсанми? Аммо Бақтрия атрофида айланиб юришинг бефойда. Агар ишонмасанг, Танаис (Сирдарё – Ҳ.З.)дан ўтиб кўр, скифлар диёри нечоғлик бепоеён эканлигига, сен ҳеч қачон унинг поёнига етолмаслигингга амин бўласан».²

Шақ элчилари ўз сардорларининг Александрга мурожаатини шундай баён қилганлар. Курц Руф томонидан нақл қилинган бу ҳикояда шақ қавмлари эрк, озодлик, юрт мустақиллиги, ватанпарварлик, қаҳрамонлик, душманга шафқатсизликни барча

¹ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. 1-том. – Тошкент: Фан, 1960. – 38-бет; 2-том. – 266-бет.

² Древние авторы о Средней Азии. – с. 68.

туйғулардан юкори қўйганлиги яққол намоён бўлиб турибди. Ана шундай жасур қабила бирлашмасининг сардори Аршақ турли-туман уруғларнинг элим деб, юртим деб ёниб яшайдиган ботир йигитларини ўз атрофига тўплаган. Аршақ ана шу элпарвар, ватанпарвар қабила фарзандларининг йўлбошчиси, чинакам халқ қахрамони эди.

Юқорида таҳлил қилинган тарихий, этнографик, фольклористик, лисоний ва топонимик далиллар Н. Я. Маррнинг «Аршақ» тўғрисидаги мулоҳазалари нотўғрилигини кўрсатади ҳамда бу образ Арманистонда яшаган қадимги қавмлар тарихи билан алоқадор деган қарашларни тамомила рад этади. Аршақ ҳеч қандай тотемистик образ ёки тангри номи эмас. У ҳаётда ҳақиқатан ҳам яшаб ўтган реал шахс, мард ва жасур жангчи. Ўз юртининг озодлиги, мустақиллиги йўлида мардонавор курашган халқ қахрамонидир. Зеро, тарихий манбаларда ҳам у худди шундай тасвирланган.¹

¹ Ушбу мақола атокли олим Х. Зарифов томонидан 1966 йилда рус тилида ёзилган бўлиб, биринчи марта 1995 йилда М. Жўраев томонидан ўзбек тилига таржима қилиниб, «Ўзбек тили ва адабиёти» журналида «Аршақ – халқ қахрамони» номи билан «Фольклоршунослар меросидан» рукнида (1995 йил, 1-сон, 54–63-бетлар) босилган.

Буюк
КАРИМИЙ
(1906–1945)

Буюк Каримий 1906 йил Тошкент шаҳрида туғилган. Ўзбек билим юрти (1926), Самарқанд педагогика техникумида (1930), Маданий қурилиш илмий-текишириш институти аспирантурасида (1933) ўқиган. У 1934 йилдан ЎзР ФА Тил, адабиёт ва тарих институти (ҳозирги Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти)да илмий ходим сифатида ишлай бошлаган. Олимнинг «Мақоллар ва ҳикматли сўзлар» (1939), «Канал ҳақида қўшиқ» (1940), «Мардлар майдони» (1942) китоблари ва «Фозил баҳши» (1935), «Ўзбек фольклори» (1939), «Ўзбек халқининг оғзаки ижоди» (1939), «Гўрўглининг туғилиши» ҳақида» (1939), «Тошкент канали қурилишида тўпланган фольклор материаллари ҳақида» (1969), «Ўзбек халқ эртақларининг баъзи бир хусусиятлари» (1995) каби тадқиқотлари чоп этилган. У «Гўрўглининг туғилиши» (1941), «Балогардон» (1941), «Тўлак ботир» (1941) «Зулфизар ва Авазхон» (1942), «Гўрўгли» (1942) сингари халқ достонларини ҳамда Лutfийнинг «Девон»и ва Гулханийнинг «Зарбулмасал»ини нашрга тайёрлаган. Буюк Каримий 1945 йил 10 мартда Тошкентда вафот этган.

ЎЗБЕК ХАЛҚ ЭРТАКЛАРИНИНГ БАЪЗИ БИР ХУСУСИЯТЛАРИ

«Эртақ» термини узоқ замонларнинг мевасидир. Лекин қайси замонлардан бери «эртақ» шаклида ишлатила бошлагани ҳақида

катъий бир нарса дейишга ҳали қийналамиз. Аммо илгарилар «эртак» шаклида ишлатилгани бизга маълум. Луғатларга му- рожаат этганимизда «эртаки» сўзининг қадимий сўз, афсона, ҳикоят, қисса, ҳатто, дoston маъноларини ўз ичига олганини кўрамиз. Демак, «эртаки» сўзи «эрта», «эртанг» сўзларидан бў- либ, «эртаги, қадимги, аввалги» маъноларини беради.

[...]¹ Эртақлар ҳам ўтмиш кунлар, аввалги воқеалар, қадимги ишлар сифатида баён этиладиларким, шу «эртаки» маъноси би- лан боғлиқдир. Ҳатто ҳозирги кунларда ҳам, айниқса, чол ва қарияларимиз оғзидан баъзан «эртак» сўзи ўрнида «эртаки» тер- минини эшитамиз. Бу эса халқ ўртасида ҳар икки шаклнинг ҳам учрашига далилдир. Ҳақиқатан ҳам «эртаки» сўзи тилдаги баъ- зи товушларнинг йўқолиш қонуниятига кўра қисқарган, кейин- ги «и» товушининг йўқолғон шаклидир. Айниқса, [...] эртақлар устида сўз очиб, халқ эртақларини кенг омма ўртасида тарқата бошлаганимиздан кейин ва айна замонда экспедицияларимиз таъсири остида бу «эртак» термини ҳамма ерда баробар томир ёйди. Яъни демакчимизким, баъзи ерларда «эртак», бошқа ер- ларда «чўпчак» ёки «матал» ишлатиб келинган экан, энди бу тер- минларнинг ҳаммаси деярли ўз ўрнини «эртак» терминига топ- ширди ва «эртак» термини умумлашди. Лекин шундай бўлса-да, «чўпчак» термини устида ҳам тўхташга тўғри келади. Халқ ўр- тасида «эртак» термини вазифасини кўп ерда ҳали ҳам «чўпчак» адо қилиб келади. Бу «чўпчак» сўзини ҳам «эртак» сўзи каби текшириб кўрсак, тахминий бўлса ҳам шундай хулосага келиш мумкин бўлади:

«Чўпчак» эмас, балки «чўрчак» сўзининг – афсона, эртак, ма- сал маъноларини тошиб юрганлигини луғатлар орқали топиши- миз мумкин.² Шунингдек, Алишер Навоийда ҳам «чўрчак» сўзи- ни шу маъноларда учратамиз:

¹ Буюк Каримий рисоласини мақола сифатида нашрга тайёрлаш чоғида қискартирилган ўринларда [...] белгиси қўйиб борилади (нашрга тайёрловчи М. Жўраев изоҳи).

² Будагов Л. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Т. 2. – СПб. – М., 1869. – стр. 493.

*Ҳабибим хусни васфнинг ўйла муҳлик онглаким, бўлгай,
Қошида қиссайи Юсуф бир уйқу келтурур чўрчак.*

Хатто олтой халқларида ҳам шу термин аини маънода ишлатилган экан. Шу «**чўрчак**» сўзининг кейинги кичрайтиш кўшимчаси **-чак**ни олиб ташласак, қолгон «**чўр**» сўзи «ингичка – кичик чўпчалар», «хас-хашак» маъносини беради. Демак, «чўр» сўзи «чўп» сўзининг шу маънодаги функциясини адо этган. «Чўп» сўздан эса «чўпчумак» шакли ҳам борким, чўпчаларни йиғиш, тўплаш маъносини тошийди. «Чўпчинак», «чўпчимак» – «чўпчак териш» бўлиб чиқадиким, бу халқнинг «офтоб чикди оламга, югуриб бордим холамга, холам чўпчак тер деди. Чўпчак тердим бир кучок, нон ёпти ўчоқ-ўчоқ» деган мавсум ашуласидаги чўп теришдир. Ҳамон «чўпчак» майда-чуйда чўпчалар бўлса, «эртак» маъносида ишлатилган «чўпчак» сўзи ҳам, шу маънонинг муқояса этилган сифатидаги майда новеллалар демак, эмасмикин? Чунки халқ, жуда кичик парчалар бўлгани учун, ҳам топиш-излаш маъноси бўлгани учун бўлса керак, «топишмоқ», «чистонлар»ни ҳам «чўпчак»ка боғлаб «топар чўпчак» деб атайди. Бу ҳам юқоридаги фикримизга бир қадар асос бўлади.

Бу масаланинг бир томони. Иккинчи томони эса, «чўр» сўздан «чўрчак» сўзи ясаиб «эртак» маъносини тошиса, тубда бир маъно тошиган «чўрчак» билан «чўпчак»нинг лингвистик жиҳатдан, товушларнинг алмашилишлари ва бошқа тил ҳодисалари билан боғлаб, ҳар иккисини бир илдиздан дейиш мумкин эмасмикин?

М. Павет Қасор Тайлнинг¹ «Аллуғотун-Навоия вальпстиш-ҳодатул-чиғатоия» деган ва «Абушқа» номи билан машҳур «Аллуғотун навоия» номли лугатларнинг маълумотларига кўра, «чўп» сўзининг «тўғри, рост, ҳақиқат» маънолари ҳам борким, агар биз шунга биноан «чўп» сўзининг охирига кичрайтиш кўшимчаси «чак»ни қўшсак, «чўпчак» сўзи ясалади. Демак, бундан маълум бўладики, «чўпчак», кичик (оз) бўлса ҳам ростликка, ҳақиқатчаларга эга бўлган нарса дейилган бўлади. Бу, албат-

¹ Бу ўринда М. Павет Де Гасуртеилле назарда тутилмоқда (нашрга тайёрловчи М. Жўраев изохи).

та, ҳақиқатдир. Шундай бўлгач, бу масалани ё бу томон билан боғлашга тўғри келармикан? Ҳар ҳолда бу масала тор лингвистик хусусиятга эга бўлганлигидан, текширувчиларимизнинг хулосаларини эшитиш иштиёкида қолиб туриб, мавзуимизнинг бўлак қисмига кўчамиз.

Ўзбек эртақларининг бир қадар бўлса-да, ўзига хос хусусиятларини текширмакчи бўлар эканмиз, албатта, эртақларимизнинг классификацияси масаласига йўлуқмай иложимиз йўқ. Аммо бу тўғрида ҳали биз ҳеч иш қилганимиз йўқ десак бўлади. Шунинг учун биз бу текширишимизда ўзбек эртақларини классификация қилишни устимизга ололмасак ҳам, лекин марҳум фин олими фольклорист Анте Аарненинг «Эртақлар турларининг кўрсатмаси»¹ деган машҳур асарига суяниб, уни рус эртақларига

¹ Эртақшуносликдаги «тарихий-географик метод»нинг асосчиси, фин фольклоршунослик мактабининг йирик намояндаси Антти Ааматус Аарне (1867–1925)нинг бу асари, аслида, «Verzeichnis der Marchentypen», яъни «Эртақ типларининг кўрсаткичи» деб номланган бўлиб, 1910 йилда нашр этилган. Бу асардаги назарий қарашлар 1913 йилда чиқарилган «Киёсий эртақшунослик асослари» («Leitfaden der vergleichenden Marchenforshung») номли йирик тадқиқотда янада такомиллаштирилган. А. Аарне дунё халқлари эртақларини «мотивлар силсиласидан ташкил топган сюжет»лар бўйича таснифлаган ва типларга ажратган. Бу асар ҳозирга қадар фольклоршуносликда эпик сюжетлар ва мотивларни системалаштиришнинг илмий-назарий асоси сифатида фойдаланиб келинмоқда.

А. Аарненинг «Кўрсаткичи», асосан, Европа халқлари эртақлари асосида тузилган бўлиб, унда эртақлар қуйидагича таснифланган: I. Ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар; II. Соф эртақлар: а) сеҳрли эртақлар; б) афсонавий эртақлар; в) новеллистик эртақлар; г) аҳмоқ шайтон (ёки «великан») ҳақидаги эртақлар; III. Латифалар. Бу гуруҳларга мансуб эртақлар мавзу типлари бўйича таснифланган бўлиб, ҳар бир эртақ ўзининг алоҳида тартиб рақамига эга. «Ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар» 1–299, «Соф эртақлар» 300–1199, «Латифалар» 1200–1999 рақамлари билан белгиланувчи мавзу типларига бўлиб таснифланган.

«Тарихий-географик методи»ни давом эттирган С. Томпсон 1946 йилда Индиана университети (АҚШ) ҳузурида Фольклор институтини ташкил этди ва фольклоршуносликдаги «антропологик мактаб» вакилларининг баҳс-мунозараларига қарамай, А. Аарне «Кўрсаткичи»ни Полинезия ва Микронезия, Европа мамлакатлари ва Америка халқлари эртақларининг материаллари билан бойитиб, 1955 йилда «Мотивлар кўрсаткичи»ни тузди. Бу кўрсаткич «Европа фольклоршунослар жамияти» (ЕФС) томонидан 1961 йилда Хелсинкида нашр этирилди, изоҳлар, тузатишлар ва аниқликлар киритилгандан

уйдириб бир қадар тўлдиришлар киритган Н. П. Андреевнинг «Эртақлар сюжетининг кўрсаткичи»¹ номли асарига кўра, биз ҳам ўзбек эртақлари ҳақида баъзи мулоҳазаларимизни баён этишимиз мумкин. Н. П. Андреев рус эртақларини шундай асосий гуруҳларга бўлиб чиқади: 1. Ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар. 2. Фантастик эртақлар. 3. Анекдотлар. Буларнинг ичида энг мураккаби иккинчисидир. Н. П. Андреев буни Анте Аарне асосида яна тўртга бўлади: а) сеҳрли эртақлар; б) афсона-эртақлар (сказки-легенды); в) новелла эртақлар; г) аҳмоқ шайтон ҳақидаги эртақлар. Бу бўлинишда эртақларнинг сюжетлари ҳар гуруҳ ва бўлимлар ичида тематик жиҳатдан яна айрим типларга ажратилади. Бир-бирига яқин бўлган сюжетлар кетма-кет гуруҳланиб кела беради. Ҳар қайси гуруҳ ёки типларга ажралган эртақларнинг ўз номерлари билан бирга, жуда киска, лекин аниқ мазмунлари кўрсатилади.

Бу классификация асосида жуда кўп халқ эртақларини тасниф қилиб чиқдилар. Ҳақиқатан ҳам бу классификацияни ҳамма халқларнинг ҳам эртақлари учун, асосан, мос келадиган бир классификация дейиш мумкиндир. Албатта, ҳар халқнинг ўз эртаги ўзига хос белгилари билан фарқ қилиши турган гап. Лекин, барибир, шу классификация асосига солиш демак, унинг айрим гуруҳ ёки типларининг ўзгаришига монелик кўрсатмайди. Биз ҳам шу классификацияга асосланиб, ўз эртақларимизни шунга муқояса қилиб кўриш тилагида, Ю. М. Соколовнинг бу ҳақдаги изоҳларига² суяниб туриб, муҳокама юритмоқчимиз.

кейин 1964, 1973 йилларда қайта чоп этилди ва «Аарне-Томпсон кўрсаткичи» номи билан аталди (нашрга тайёрловчи М. Жўраев изоҳи).

¹ Рус олими В. Н. Андреев А. Аарне «Кўрсаткичи»ни рус тилига таржима қилди ва уни 1929 йилгача ёзиб олиниб, нашр этилган ҳамда илмий манбаларда таҳлилга тортилган рус халқ эртақлари сюжет тизимига оид материаллар билан тўлдириб, «Эртақ сюжетларининг Аарне ситемаси бўйича кўрсаткичи» (1929) номи билан нашр эттирди. Шу тариқа рус фольклоршunosлигида эртақ сюжетларини илмий тавсифлаш ва таснифлашда юқоридаги нашрни асос қилиб олиш ҳамда ҳар бир сюжет типини «АА» белгиси остида гуруҳлаштириш анъанага айланди (нашрга тайёрловчи М. Жўраев изоҳи).

² Бу ўринда Ю. М. Соколовнинг эпик сюжетлар генезиси ва уларнинг миграцияси, «сайёр сюжетлар» хусусидаги илмий қарашлари назарда тутилмоқда. Қаранг: Соколов Ю. Русский фольклор. – М.: 1941. – С. 63–64 (нашрга тайёрловчи М. Жўраев изоҳи).

I. Ҳайвонлар ҳақидаги эртаклар. Бу эртакларда сўз, воқеа, асосан, ҳайвонлар ҳақида боради. Лекин ҳайвонлар ҳақидаги эртаклар устида тўхтаганда, шуни эслаш керак бўладиким, кишилиқ жамиятининг биринчи даврларида инсон билан ҳайвонлар ўрта-сида жуда катта муносабат-боғланиш бор эди. Инсон ижод этиш, яратиш қобилиятига эга бўлганига қадар, ҳайвонлар билан бирга умр кечирган бўлган. Қачонки, инсон ижод этиш хислатларига эга бўлиб, қурол ясар экан, олов ихтиро этар экан, у энди шундан сўнг ҳайвонлардан ажралади [...]. Шундан сўнг унинг табиатга, шунингдек, ҳайвонларга бўлган муносабати ўзгарди. У ўзига фойдали ва унга зарар етказадирган ҳайвонларга кўра турлича муносабатда бўлди. Инсонда ўз ҳаёти, яшаши учун фойдаси тегадиган ҳайвонларга нисбатан симпатия майдонга келди, унинг меҳнати, кунига яраган ҳайвонларни инсон ўзи билан бирга тутди. Бундан ташқари, инсонларнинг уруғ-уруғ бўлиб яшай бошлаган даврларини олсак, бутун бир уруғ қандай бўлмасин кўпроқ бирор ҳайвон, ўсимлик ёки табиатнинг бирор ҳодисаси – қуёш, момақалди роқ ва бошқалар билан зич боғланган бўлганларким, бунда ҳам биз инсоннинг ҳайвонлар билан бўлган яқин муносабатларини учратамиз. Яъни, демакчи бўламизким, ҳайвонлар қадим кишиларнинг тотемлари – «ота-боболари» эдилар, ҳатто ҳайвонлар маълум давр – қабила бошлиқлари сифатида ҳам ўрин тутар эдилар. Бу ҳоллар эса ҳайвонлар ҳақидаги эртаклар билан боғланган эдиларки, шунинг учун ҳайвонлар ҳақидаги эртаклар, одамни ҳайвонлардан ажратмайди, балки бирга кўради. Ҳатто Н. П. Андреев айтганидай, эртаклар ҳайвонларни ҳам гапга тушунадиган, одам каби гапирадиган сифатда тасвир этадилар ҳамда ҳайвонлар улар билан бирга умумий ҳаётда яшайдилар. Бу тўғрида ўзбек эртакларидан жуда кўп мисол олиш мумкин. Масалан, «Эгри ва Тўғри» эртагидаги Тўғрининг ўрмонда айиқ, тулки, бўри, қуён ва бошқаларнинг гапларини тушуниши ва ёки, аксинча, уларнинг одам тушунадиган тилда гапиришлари; шунингдек, «Дўст бўри» эртагидаги дўст бўрининг пошшовачча билан суҳбатлари ва «Бўри билан тулки» эртагидаги бўри ва тулки билан ер ҳайдаб турган деҳқоннинг гаплашиши ва бошқалар юкоридаги фикрларга асос бўла олади. Бунда энг кўп учрайди-

ган ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар: «Бўри билан тулки», «Қарға билан қўзи» ёки «Қарға билан тулки», «Тулки билан хўроз», «Айиқ билан қиз», «Дўст бўри», «Чўлок бўри», «Полвон захча» ёки «Захча» ва ҳ.к. Шуларнинг қисқача сюжетиға кирсак, ҳамма вақт тулки хийлакор-айёр бўлади, унинг қаршисида бўри унинг хийлаларига алданади. Бўри тулки қаршисида содда, тўғри, тен-так, аҳмоқ бўлади. Тулки хўрозни дарахтдан тушириб емакчи бўлади. Кал ёки Етим бола қўлидаги захчаси тилидан гапириб бойни алдайди ва бошқалар...

Бу эртақлар ҳамма халқларда ҳам бордирким, рус эртақлари классификациясида кўрсатилган ҳайвонлар ҳақидаги эртақларнинг рус халқига хос хусусиятлари ёки ўзбеклар ҳаёти-турмуши, урф-одати, ҳайвонларнинг тур-жинслари ва умуман, ўзига хос характерларини ҳисобга олмаганда, айни эртақлар дейиш мумкиндир. Масалан, русларнинг «Эчки билан бўри» деган эртаги айнан деярли бизда машҳурдир. Худди рус вариантыда учраганидай, бизда ҳам бўри товушини эчкининг товушига ўхшатиб, «Эшикни оч, оғзимда сув келтирдим, маммада сут келтирдим» деб алдаб, эшикни очиб, эчкининг болаларини еб кетади. Улардан бири ўчоқ (рус эртақларида печка) ичига бекиниб қолган бўлади. Лекин шу айни сюжетдаги ҳамма халқда деярли учрайдиган бу эртақнинг айрим хусусиятларига диққат қилсангиз, фарқли ерлари чиқади. Масалан, бизда ҳам бир неча вариантга эга бўлган шу эртақнинг тугаши, биздаги вариантлари шундай: охири эчки воқеадан хабардор бўлгач, бўрига уруш эълон қилади. Бўри устага бориб тишини қайратиб келмоқчи бўлади. Уста эса тулки бўлади. Бўрига «Сенинг тишларингни пўлатдан қилиб бераман» деб бўрининг тишларини суғуриб олиб, ўрнига чигитдан тиш қўяди. Эчкининг шохларини эса қайраб қўяди. Эчки ўткир шохлари билан бўрининг қорнини ёриб юборади, эчкининг болалари қутулуб чиқадилар. Мана бунда учраган эчки болаларининг «ўчоқда бўлиши», тишининг «чигитдан» қўйилиши, эчки болаларининг ҳар қайсиларин «олу-болу» каби номлари бўлиши ва ҳ.к. ўзбек вариантларига хос хусусиятлардандир. Бу каби фактларни жуда кўп келтириш мумкиндир.

Умуман олганда, Аарне – Андреевларнинг ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар классификацияси асосида, албатта, баъзи гуруҳларнинг тушиб қолиши ва орттирилиши билан, бизда ҳам айни ҳолларни, айни гуруҳларни кўриш мумкин бўлади.

II. **Фантастик-сеҳрли эртақлар.** Сеҳрли эртақлар бизда, худди Ю. М. Соколов айтанидек, турли «сеҳрлар» билан боғланган бўлади. Бу сеҳрли эртақларнинг қаҳрамонлари – персонажлари эса сеҳрли, «сюжет» билан боғланган кишилар бўладилар, ҳам доим «сеҳрли ишларга», «сеҳрли жойларга», «сеҳрли нарсаларга» йўлиқадилар. Катта-катта кўркинчли ва даҳшатли тилсимларни очадилар. Бундай сеҳрли эртақларнинг қаҳрамонларига ёрдам кўрсатувчилар эса сеҳрли нарсалар бўлади. Сеҳрли эртақларнинг қаҳрамонлари ўз душманлари ёки ўз бошларига тушган кулфатлардан турли ғайритабиий йўллар билан қутуладилар.

Бу хилдаги ўзбек эртақларида, кўпинча қаҳрамонларнинг ёрдамчилари – от, бўри, Семурғ қуш, лайлак ва бошқалар бўлади. Қаҳрамоннинг бошига жуда оғир иш тушганда ёки жуда узоқ масофали ва қўлга туширилиши қийин бўлган нарсаларни келтириш топширилганда, бирор муносабат топилиб, бўри қаҳрамонга йўликтирилади. У бу қийин ишларни осонлик билан ҳал бўлиш йўлини кўрсатади, ҳам унга ёрдам беради.

«Ур тўқмоқ» эртагида лайлак кал ёки камбагал чолга ёрдам беради. Унга «ур тўқмоқ», «очил дастурхон», «пишти палов» каби асбоблар тақдим этади. «Уч оғайни» эртагида қаҳрамонга чумолилар ёрдам бериб, сочилган донларни йиғиб берадилар. «Бадал Қорачи» эртагида Бадал Қорачига отлар ёрдам берадилар. Ёки гавҳар тухум қилиб берадиган қушлар ўз тухумлари билан камбағал ўтинчи-чўпонларни бой қиладилар ва ҳ.к. Ёки, шунингдек, қаҳрамоннинг олдида жуда катта-катта вазифалар, узоқ йўллар борким, уни бажариш амримаҳол. Ёки қаҳрамон акалари, ё душмани орқали ер остига – қудуққа ташланган, ер юзига чиқиш йўли йўқ. Шундай пайтларда қаҳрамонга, албатта, Семурғ қушнинг уяси кўринади. Илон келиб унинг болаларига заҳар солмоқчи бўлиб турганда, қаҳрамон илонни ўлдириб, Семурғ болаларини ўлимдан асрайди. Бунинг учун Семурғ қуш

кахрамонга дўст бўлади. Уни устига миндириб, бормокчи бўлган срига ёки ер юзига чиқариб қўяди.

Шунингдек, бу хилдаги эртақларнинг салбий образлари эса, тамоман бошқача характерга эга бўлган кишилар бўлиб, улардан характерлилари ялмоғиз кампир, дев, аждархо, илон, жодугар-сеҳргарлар (гоҳ чол, гоҳ кампир), баъзан парилар ва бошқалар. Сеҳрли эртақлардаги асбоблар, нарсалар ҳам ҳаракат этадилар, эртақнинг бориши – фабуласини ўстиришда катта рол ўйнайдилар. Масалан, «Очил дастурхон», «Ур тўқмоқ», «Ур калтак-сур калтак», «Учадиган гилам» ёки пўстак, ойнаи жаҳоннамо, суви ичирилса ўликни тирилтирадиган жом, ичса тириладиган обиҳаётлар (хаёт сувлари), еса яшартирадиган олмалар. Ҳар қадамда, керак бўлса турли шакл ва нарсаларга айланиб қолувчи узуклар. Ялмоғиз кампирнинг ойнаси – ташласа дарё пайдо бўлади, унинг тароғи – ташласа чангалзор пайдо бўлади, унинг қайроғи – ташласа тоғ пайдо бўлади. Ёки ойнаи жаҳоннамо орқали подшонинг қизини ёки бир парининг ўлганини кўрадилар. Гиламда ёки ўнг кулоғини бураса осмонга чиқадиган, чап кулоғини бураса ерга тушадиган ёғоч отга миниб учадилар, бориб жомдан сув берадилар, тирилади. Шунингдек, «Ур тўқмоқ, қовоқлар» – қахрамоннинг душманларини енгишга ёрдам этадилар. «Очил қовоғим» деса, қовоқнинг оғзи очилиб, қовоқарилар чиқади, бутун аскарларни чақиб, шишириб қочиради. Ёки «Ур тўқмоғим» деса, бир чеккадан уриб кета беради. Илонлар қизга муҳаббат боғлайдилар, ошиқ бўладилар, қизга ўйланадилар. Масалан, «Илон оға» эртагини олайлик.

Илон чолнинг энг кичик қизига ўйланади. Тўй кечаси гўшангага илон – куёв келади. Эшикларни ёптириб, ниқобини олгач, чиройли йигит бўлади. Ниқобига тегмасликни шарт қилиб қўяди. «Агар менинг ниқобим йўқолса, мендан ажрайсан, менгача бориш амримаҳол, учун темирдан ковуш, чўяндан ҳасса, пўлатдан паранжи қилиб оласан. Ковушинг, паранжинг пиёзнинг пўстидай бўлганда, ҳассанг едирилиб нинадай бўлганда менга етиб боришинг мумкин», – дейди. Хотинларнинг зўри билан бир кун ниқоб йўқотилади. Илон оға йўқ бўлади. Қиз ҳалиги тарзда кийиниб топиб боради. Илон оға ялмоғиз кампирнинг ўғли бўла-

ди. Сўнг уни ўлдириб қочиб келадилар». Айни шу сюжетдаги русларнинг машҳур «Василиса прекрасная» эртагидаги ялмоғиз кампир (ведьма)нинг ўғли Змей Горинични ҳам биламизким, ўзбек эртагига хос хусусиятларни олиб ташлаганимизда, асосан, бир сюжет ва бир мотивдаги эртақлардир. Шунингдек, илонлар кизни курбон қилишни талаб қиладилар. «Уч оғайни» ва бошқа шунга ўхшаш эртақларимиздаги подшо қизини бир қўй билан илонга ем қилиб қўйишлар, сўнг қаҳрамоннинг кутказиши, «Ёрилтош», «Очил камиш» каби эртақларда ўз укасининг эчки ёки кийикка айланиши каби одам осонлик билан ҳайвонга ёки тескарича ҳайвон одамга айлана олади. Каптар одамга, одам каптар (пари)га айланади. Хуллас, табиатдаги бутун нарсалар эртақларда иштирок этадилар, улар эртақларда худди одам ҳаётидай ҳаётда яшайдилар. Одамлар билан бирга ҳаракат этиб, бирга юрадилар. Бундан шуни англаш керакким, эртақлар ҳаётда тунашни – ўлимни билмайдилар, ўлимни инкор этадилар. Айниқса, сеҳрли эртақларда эртақ қаҳрамонлари бордию, бирор жодугар томонидан ўлдирилса ёки бошқа бирор сабаб билан ўлиб қолгудек бўлса, турли йўллар билан уни яна тирилтирадилар. Бу каби сеҳрли эртақларнинг мисолини жуда кўп келтириш мумкин. Масалан, биздаги «Қиличқора» ёки «Уч оғайни» ва бошқа шунга ўхшаш эртақларни олсак, шундай мисол топамиз: ҳар учала оға-ини ҳар қайсилари ўзларига хос бирор хусусиятга эга бўладилар. Масалан, каттаси «Юлдузсанар» номида юради, чунки у кишиларнинг юлдузларини билади – танийди.¹ Ўртанчаси «Дарёбоғлар» номи билан юради, энг кичиги эса «Қиличботир» номи билан юрадиким, унинг жони ёнидаги қиличида бўлади. Акаларидан тинчиб, уларни подшо қизларига уйлантириб, ўзи бир ёққа кетган Қиличботир бир канча вақтдан сўнг акаларининг эсига тушади. Юлдузсанар укаси Қиличботирнинг юлдузини кўрай деса, унинг юлдузи ўчган, демак, унга бир ҳодиса бўлган,

¹ Шуни эсга солиб ўтамизким, бизда ҳар бир кишининг юлдузи бўлади, қачон у киши ўлса, унинг юлдузи ҳам кўкдан ўчади, деган эътиқод бор. Шунинг учун кўкда юлдуз учганини кўрсалар, дарров биров ўлди, дейдилар. Шунга асосланган астрологлар бор эдиларки, бизда уларни «мунажжимлар» деб атадилар. Улар кишиларнинг тақдирини юлдузига қараб белгилар эдилар.

балки ўлган. Ҳар иккала оға-ини Қиличботирни кидириб кетадилар. Йўлларида катта дарё чиқади. Дарёдан ўтиш керак. Шунда Дарёбоғлар дарёнинг сувини боғлайди. Дарёдан ўтиб кетаётганларида Қиличботирнинг икки бўлиниб синиб ётган қиличини кўриб қоладилар. «Э, укамиз ўлган экан», деб қилични тузатиб, Қиличботирнинг ўлигини бир хужрадан топиб, қиличини бошига кўйишлари билан Қиличботир акса уриб тирилади. Сўнг ҳар учалалари душманларидан ўчларини олиб, мурод-мақсадларига етадилар. Демак, эртақлар ҳеч қачон қаҳрамонларининг ўлимларини истамайдилар. Шунинг учун улар ўлмайдилар ва эртақ охирида мурод-мақсадларига етадилар. Сеҳрли эртақлар ҳам оддий ҳаётдан – турмушдан олинган, ундан ташқари яратилган нарсалар эмас. Балки одамни ўраб олган табиат ва турмуш, ҳаёт кечирishiдаги бутун ҳодисалар, нарсаларнинг аксидир. Бу эса дунё тушунишдаги одам тушунчасининг хулосасидир.

III. *Маиший-новеллистик эртақлар* эса, ўз хусусиятлари, услуги ва қаҳрамонлари, уларнинг олдиларига кўйган мақсадлари билан сеҳрли эртақлардан фарқ қиладилар, ажраладилар. Бу тип эртақларнинг асосида ижтимоий тенгсизликка қарши кураш ғояси ётади. Бойлик – камбағаллик масалалари, бахт – бахтсизлик, яхшилик – ёмонлик, ақллилик – ақлсизлик, тўғрилиқ – эгрилик қарама-қарши кўйилади. Бу хил эртақларимиз, кўпроқ эртақ қаҳрамонининг уйланиш воқеалари, никоҳ масалалари, ақлли ўғил-қизлар, тақдир ҳам бахт, қароқчи-ўғрилар, тўғрилиқ, алдамчилик каби турмушда – ҳаётда учраб турган ҳодисаларнинг акси ва бу соҳадаги курашларнинг ифодаси сифатида тасвирланади.

Маиший-новеллистик эртақларнинг қаҳрамонлари сеҳрли эртақларнинг қаҳрамонларидай катта мушкул ишларни бажармайдилар, тилсимлар очмайдилар. Ёки девлар, ялмоғизлар билан курашмайдилар, балки реал турмушда ва ҳаёт кечирishiдаги тенгсизликлар билан кураш олиб борадилар. Ақл ва тадбирлари орқали социал душманлари билан курашадилар.¹ Гарчи кўп эртақлар ўз манбаларини жамият тараққийсининг энг қадимги даврларидан олсалар-да, лекин бу билан эртақ ўз яратилган дав-

¹ Соколов Ю. М. Русский фольклор. – М., 1930. – С. 339.

рининггина маҳсули, ўз даврининггина аксидан иборат бўлиб қолмайди. Биз биламизки, умуман фольклор, шунингдек, эртаклар ҳам ҳар бир даврнинг унга бағишланган ҳодисаларини, таъсирларини, жамият ҳаётини ўзида гавдалантиради ва шундай қилиб катор қатламлар яратади. Синфий жамиятга қадарли эртакларнинг диний-мифологик аҳамияти бор экан, синфий жамиятга ўтгач, у, албатта, ижтимоий-синфий характер касб этади. У ўзини ўраб олган ҳаётни акс эттирар экан, эски мифологик эртаклар ўзига янги ранглар олади, янги мотивлар яратади.

[...] Реалистик эртакларимизда донишманд деҳқонлар, чўпонлар, косиблар образи ҳам алоҳида ўринга эга. Улар халқнинг кураши, турмуш тажрибаси асосида ўсган фикр, ақл бойлигини ўзларида гавдалантирадилар. Ўзбек эртакларида кўп учрайдиган, худди рус ва бошқа халқларнинг эртакларидаги «Иванушка дурачок» образи каби «кал», етим, гўл образлари ҳам диққатни тортади. Булар аҳмоқ, овсар, гўл ҳисоблансалар-да, аслида, улар ўзларини ақлли, доно деб тушунган кишилардан ҳам ақл томонидан юқори турадилар ва ўша «доно»ларни енгиб, шарманда-сини чиқарадилар. Бу тур эртакларда салбий образлар ҳар вақт халқнинг бахт-саодатини кўра олмовчи, одамларнинг эзгу, энг яхши интилишларига тўсқин бўлувчи кишилардир. Булар хонлик, бебурдлик, очкўзлик, иккиюзламалик, қаллоблик сингари энг ярамас сифатлар эгасидир. Эртакларда уларнинг шу сифатлари фош этилади, кулги остига олинади. Халқнинг уларга қарши ўткир нафрати жуда уста иборалар, сўз ўйинлари билан ифодаланади [...].

Халқ эртаклари ўз қаҳрамонларини яратди. Халқ ижодида киши образи, типлар мукамал, бадий чўқур ишланган, кишининг кўзи олдига яққол келиб турадиган жонли образлардир. Эртакларимизда қаҳрамон типларининг қабариб турганлиги, образли гавдаланиши, кишининг кўз олдидан йўқолмас бир суратда чизилганлиги унинг реаллигидандир. Тўлғоной, Маликаи Ҳуснобод, Камбағал қиз, Озодачеҳра ёки Хуршидой образлари орқали дадил, ботир, уддабурон аёлларнинг реал характерлари берилади.

IV. *Анекдот эртаклар* ҳам шу маиший-реалистик эртакларнинг бир тури бўлиб, бундай эртакларда юмор-сатира муҳим

ўрин тугади. Бундаги муболағалар, воқеани орттириб кулгига сабаб бўлувчи ҳолларнинг киритилиши бу тур эртақларнинг характерларидир. Лекин бундай эртақлар ҳам ўз мавзуларини, юқорида айтганимиздек, ҳаёт-умр кечириш ҳодисалари билан боғланган воқеалардан оладилар. Эрк, ҳаёт, кураш ҳодисаларини кескин, ўткир юмористик лавҳаларда ечадилар. Масалан, шундай тип эртақларга кирадиган «Қирқ ёлғон» ёки «Қирқ ўтирик», «Уч ёлғон», «Эрксиз полчи» ёки «Авом полчи»ни эсга келтириш мумкиндир. Масалан, «Уч ёлғондан қирқ ёлғон» эртагини таҳлил этсак, шундай мотивни кўрамазим, бунда меҳнаткаш халқнинг ўзи қилган меҳнатларининг самарасини кўрмаганлиги, мулкдорлар томонидан кўрган жабрларини, ниҳоят уларнинг ақлсиз, дунёпараст кишилар эканликларини жуда усталик ва кулги элементлари билан «ёлғон» сарлавҳаси остида ифодалайди. Бу эртақнинг қаҳрамони «кал» подшо қизининг шартини бажариш учун уч ёлғон ичида қирқтадан ёлғон гапириб, муродига етади. Лекин «кал»нинг бу ёлғонлари остида ҳақиқат ётади.

Кал хўрозини йўқотиб, уни ахтарганини айтиб, дейди: «Хўрозимни топиб олдим, бир бойникида деҳқончилик қилиб юрган экан, кўришиб, омонлашиб, ҳол-аҳвол сўрасам, олти ой ишлаган иш ҳақиси битта жуводдиз бўбти». Шу «кал» ўз онаси билан учрашганини ҳам гапиради: «Онам мени йўқотиб, бировникида чўрилик қилиб юрган экан. Уч йилда ишлаган ҳақи уч ойлик ризқи бўбти» дейди. «Кал» яна бир муносабат билан онаси ёнига қайтиб келганини айтади: «Борсам уч ойи битган экан, хўжайинидан ҳақини талаб қилса, хўжайини «Сенга ҳам ҳақми?» – деб, уриб ўлдириб қўйибди» деб ёлғон гапирган бўлиб, ҳақиқат гапларни ўртага ташлайди ва бунга турли муболағалар киритиб, кулги тусини берадиким, бу кейинги хислат, анекдот эртақларнинг хусусиятларига киради. Бу тур эртақлар бошқа халқларда ҳам учрайди. Масалан, русларда ҳам шундай ёлғон сарлавҳали эртақлар кўп бўлиб, уларда ҳам шу эртақнинг қаҳрамони дарахт орқали осмонга чиқади. Ундан қайиш орқали ерга тушади. Бизда эса ҳалиги «кал» эшакнинг яғирига ёнғоқ куйдириб босганида эшакнинг яғиридан ёнғоқ дарахти ўсиб кетиб, мева тугади, шун-

да «кал» ёнғокни кесаклаб қоқади. На ёнғок ва на отган кесагидан дарак бўлмагач, ўзи халиги ёнғок устига чиқади. Қарайди, кўрсакки, отган кесагидан шудгор пайдо бўлибти. Дарров тарвуз экади ва бошқалар. Мана бу каби ҳақиқатан бўлиши мумкин бўлмаган нарсаларни бирма-бир каторлаб, кулдириб, буларнинг орасида юқорида келтирганимиз ҳақиқатларни гапириб олади. Албатта, эртакнинг бу тарзда тўқилиши ҳам шу кейинги ҳақиқатни гапириш учундир. Шу тип эртакларга кирувчи «Эрксиз фолчи» ёки «Авом фолчи» эртаклари ҳам характерлидир.

Биз бунгача айтганларимиздан шундай хулоса чиқаришимиз мумкин. Демак, ўзбек эртаklarини ҳам, Анте Аарне ва Н. П. Андреев классификациялари асосида худди ўшандай уч муҳим гуруҳга: 1) ҳайвонлар ҳақидаги эртаklar; 2) фантастик эртаklar; 3) анекдотларга бўлиш мумкин. Лекин проф. Н. П. Андреевнинг фантастик эртаklarни тўрт қисмга бўлишидай гуруҳлашида бизда шундай бўлиб чиқади. Фантастик эртаklar: а) сеҳрли эртаklar; б) маиший-новелла эртаklar; в) афсона-тарихий эртаklar. Бундан ортик қисмга бўлиш учун қўлимиздаги материаллар бизни қаноатлантормади. Бу билан Анте Аарне ва Н. П. Андреев классификацияларини ислоҳ қилган бўлмаймиз, балки аксинча, ундаги хусусиятлар ўзбек эртаklarида ҳам борлигини кўрсатиб, фақат баъзи ички бўлинишлардаги аталишларни бошқачароқ номладик. Масалан, юқорида айтганимиздек, тарихий воқеалар билан боғланган эртаklarнинг ҳаммасини ҳам «легенда» дебгина қўяқолмай, ёки аксинча, «легенда-эртаklar»нинг ҳам ҳаммасини «тарихий эртаklar» дейишдан қочиб, эҳтиётлик билан «афсона-тарихий эртаklar» деб номлаймиз.¹

¹ Бу ўринда «легенда» (афсона) жанрини эртакнинг бир кўриниши деб баҳолаш, аслида, тўғри эмас. Чунки ушбу мақола ёзилган давр фольклоршунослигида «афсона»ларни эртак таркибига киритиб юбориш ҳоллари, шунингдек, «тарихий эртаklar», «афсонавий эртаklar» сингари атамалар фаол қўлланилар эди. Халқ насрини тасниф қилиш борасида олиб борилган кейинги тадқиқотлар, жумладан, фольклоршуносларнинг 1964 йилда Будапешт шаҳрида бўлиб ўтган халқаро конгрессида эртак, афсона, ривоят, оғзаки ҳикоя, накл жанрларининг ўзига хос хусусиятлари ойдинлаштирилди. Ўзбек фольклоршунослигида ҳам халқ насри жанрларининг мукамал таснифи яратилган (нашрга тайёрловчи М. Жўраев изоҳи).

Шуни, албатта, эсга солиш керакки, эртактарни бу хилда бўлиш, классификация қилиш эртактар орасига девор қўйиш, уларни бир-биридан чегаралаш эмас. Чунки ҳайвонлар ҳақидаги эртактар ичида сеҳрли эртактарнинг белгилари ёхуд сеҳрли эртактар ичида ҳайвонлар образи бўлиши турган гап. Бу иш эртактарни текшириш, уларни вариантлари билан ўрганиш, хулосаларга келишда ёрдам берадиган шартли ўлароқ бир гуруҳлашдир.

Биз шу муносабат билан гарчи ўзбек эртактарининг ўз ичига олган бутун хусусиятлари, унда ҳал қилиниши керак бўлган бутун проблемаларни ечмаган бўлсак-да, ҳар ҳолда қўлимиздаги эртактаримизга асосланиб туриб ўқувчиларимизни ўзбек эртактарининг баъзи хусусиятлари билан таништириб чиқдик, деб ўйлаймиз.¹

¹ Ушбу мақола куйидаги манба асосида берилмоқда: Буюк Каримий. Ўзбек халқ эртактарининг баъзи бир хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1995. 1-сон, 59–65-бетлар; 5–6-сонлар, 57–62-бетлар (нашрга тайёрловчи: М. Жўраев).

Музайяна
АЛАВИЯ
(1909–1988)

Музайяна Алавия Акмалхон қизи 1909 йил 26 майида Тошкент вилояти Пискент туманида таваллуд топган. Филология фанлари номзоди (1959). Тошкент давлат педагогика институтининг филология факультетида ўқиган (1934–38). ЎзР ФА Тил ва адабиёт институтида кичик илмий ходим (1944–57), катта илмий ходим (1957–78) лавозимларида ишлаган. Унинг «Ўзбек халқ маросим қўшиқлари» монографияси (1974), «Янги қўшиқлар» (1951), «Ўзбек фольклоридан намуналар» (1955), «Ўзбек халқ қўшиқлари» (1959) сингари китоблари нашр этилган. Музайяна Алавия ўзбек халқ қўшиқларидан тузилган «Оқ олма қизил олма» (1979), «Халқ қўшиқлари» (1983) тўпламларини, шунингдек, Фозил Йўлдош ўглининг «Интизор» достонини нашрга тайёрлаган. Унга ўзбек фольклорини тўплаш ва тадқиқ этишидаги самарали хизматлари учун «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими» унвони берилган (1973). Музайяна Алавия 1988 йилда Тошкент шаҳрида вафот этган.

ЎЗБЕК ФОЛЬКЛОРИДА ЎЛАН ЖАНРИ

Қишлоқ хўжалиги билан шуғулланувчи дехкон, айникса, кўчманчи, ярим кўчманчи чорвадор хўжаликлар орасида кенг тарқалган қўшиқнинг бир тури ўландир. Ўлан, одатда, қизлар

бир томон, йигитлар бир томон бўлиб диалог шаклида айтилади. Ўланда чорвачилик учун муҳим бўлган тоғ-тош, кир, сой, яйлов, йилки, кўй-кўзи, турли ўсимликлар, ов куши ва сайроқи кушларнинг номлари кўп келади. Бу хусусият мазмуннинг бойишига, образнинг ёркинлигига, кўшиқнинг таъсирчанлигига хизмат қилади, чунки халқнинг турмуши, тирикчилик шароити, меҳнати кўз ўнгимизга келиб туради. Шу билан бирга, халқ оmmasидаги ишонч, эътикод, орзу-армон, қайғу ва шодлик ўланга хос бир йўсинда акс эттирилади. Аҳолининг турмушга, одамга, меҳнатга бўлган муносабати ҳар бир бадиий асардагидай кўриниб туради. Аммо ўланнинг бошқа кўшиқлардан мазмунда фарқи шуки, оху фиғон, ҳасрат, ҳижрон аламлари, жудолик, шахсий тутқунлик, изтироблар оз бўлиб, нисбатан фикрий эркинлик бор. Кўпчилик олдида кўнгилда борини очик, тўғридан-тўғри ифода-лайверади [...].

Ўлан айтишнинг маълум расм-русумлари ва тартиби бўлади. Масалан, Оҳангарон дарёси бўйларида, Қурама тоғлари этакларидаги кишлокларда яшовчи аҳолида бир одат бор. Тўй бошида қизнинг янгаларидан ёшроғи сочига сочпопук, бўйнига маржон, тумор каби турли тақинчоқлар тақиб, бошига желак ёпиниб, юзи очик ҳолда ясатилган отга миниб, орқасига 13–14 ёшлардаги болани мингаштириб «Ўланга!» – деб уйма-уй юриб хабар қилади. Шунда «*Фалон кун, кунбеткайдаги уйга ўланга боринглар!*» – деб айтса, орқасидаги бола тўй қилаётган кишининг отини атаб «*Қози тўпидан Бозорбой отанинг уйига!*» – деб хабарни тўлдиради. Чунки янга қиз томоннинг келини бўлгани учун қайната, қайнана, қайин-бўйин, ҳатто қайин юртдаги қўшниларининг отини айтмайди, агар айтса, катта ҳурматсизлик бўлади. Эрининг номини ҳам айтмайди. «*Бойим*», «*болаларнинг отаси*» ёки боласининг исми билаи чақиради. Қайнатани *ота*, қайнанани *эна*, бошқаларни *қайним*, *қайнагам* деб атайдди. Улар эрининг сингисиди, ҳатто қайин юртнинг қизларини болали бўлиб кетган бўлса ҳам *қиз* деб атайдди.

Одатда, кишлок, овулларда кимникида тўй, маърака бўлишига кўз-қулоқ бўлиб билиб турадилар. Шунинг учун хабар қилувчиларни тез таниб, қаерда ўлан борлигини билиб, тушуниб

оладилар. Ўланга хабар қилса-қилмаса ёшлар томошага келаверади. Ўлан айтишда ном қозонганлар, албатта, таклиф қилинади.

Маълумки, ҳар ким ўланчи, қўшиқчи бўлавермайди, кўп қишлоқларда чечан ўланчилар бўлади. Масалан, Тошкент вилоятининг Оҳангарон туманидаги Қорабоғ қишлоғида яшовчи Холжуман Умар ўғли жуда уста ўланчи бўлган. Умтой (Умидой) деган қиз унинг ҳарпдоши (тарафи) бўлиб, уларни Облик, Самарчук, Қорабоғ, Гулбоғ, Очамайли каби ён-атрофдаги қишлоқ тўйларига айтганлар. Улар қатнашган тўйлар жуда қизиган. Шунинг каби Наманган вилоятининг Поп туманидаги Уйғур қишлоқ фуқаролар йиғинига қарашли Чоркесар қишлоғида яшовчи Тўйчи Юсуфов каби ўланчилар кўп бўлган. Ҳар жойда мана шундай ўланни кўп биладиган чечанлар бўлган.¹

[...] Кўп жойларда ўланни қизлар том(уй)нинг ёки ўтовнинг ичида, йигитлар дала(ташқари)да айтади. Очқликда, маълум жойда юзлари очқ айтсалар ҳам, қизларнинг ўрилган сочлари, юзлари кўриниб турса ҳам, желак ёки рўмоллари кулги вақтида оғизларини беркитишга, бошларининг очилиб қолмаслигига ёрдам беради. Очқ чехралари, лабларидаги табассум кўриниб туради. Ўланчилар томошабинларга нисбатан яна эркинроқ, яна шўхроқ кўринадилар.

Одатда, ўланни эрлар бошлайди. Ўланда ҳам аниқ мисралар бўлади. Бутунлай янги ўлан ҳам айтилади. Баъзи ўланлар борки, Ўзбекистоннинг қайси бурчагига борманг, шу ўланни билишади. Масалан, қуйидаги ўланлар бир-биридан узоқ туманлардан бир неча вариантларда ёзиб олинган:

*Қайрағочни кесганда мўлтоқ бўлар,
Бедананинг қуйруғи чўлтоқ бўлар,
Киши ёри бировга ёр бўлмайди,
Тўйхонадан кетганча ўртоқ бўлар.²*

¹ Ҳозир ўлан учун алоҳида тайёргарлик кўрилиб, махсус вақт ажратиб, ўланчи чақирилган ўлан тантанаси оз кўринса ҳам, тўйларда қўшиқ, ўйин, қизиқчилик орасида ўлан ҳам айтилади.

² Оқ олма, қизил олма. Ўзбек халқ қўшиқлари. Тўплаб, нашрга тайёрловчи: М. Алавия. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – 177-бет.

Лекин кейинги байтда баъзан ўзгариш бўлиб туради. Бошқа бир сўз ёки таъбирни қўллаш билан бутунлай янги мазмун касб этади:

*Тенг ўсганлар қолди дема, ҳарпдошим,
Яхши бўлсанг, куёвинг ҳам ўртоқ бўлар.*

Диалог шаклида эрлар бир томон, қизлар бир томон, яъни куёв томон йигитлар (куёв навкарлар) киз томоннинг аёллари билан айтганда, «ёр-ёр» радифи қўшилса ҳам «ёр-ёр айтдик» демай, «ўлан айтдик» дейишади, шунинг учун биз ҳам бундай намуналарни «ўлан» деб бердик. Сирдарё вилоятининг Зомин туманидаги Қарапчи қишлоқлик Ёрлақаб шоир Бекназар ўғлидан Темур Очилов ёзиб олган ўланлардан намуналар келтирамиз:

Йигит:

*Серкаларнинг бошида шохи бордир, ёр-ёр,
Ҳар бозорнинг ўзининг нархи бордир, ёр-ёр,
Қиз боланинг барисин бирдай дема, ёр-ёр,
Қиз бола билан қиз бола фарқи бордир, ёр-ёр.*

Қиз:

*Саратонда тоғдаги қордай бўлар, ёр-ёр,
Ярашиқли қаторда нордай бўлар, ёр-ёр,
Синчи бўлсанг айтиб бер, охун ога, ёр-ёр,
Яхши, ёмон фарқлари қандай бўлар, ёр-ёр.*

Йигит:

*Тошкентнинг бир бозори ўймоқ бозор, ёр-ёр,
Йигитлик жўмард элга қўй боқтирар, ёр-ёр,
Қиз боланинг яхшиси тушиб қолса, ёр-ёр,
Отинг бойлаб олдинда ўйнаб турар, ёр-ёр.*

*Йилқи ичида минганим жийрон чубар, ёр-ёр,
Қаёқдаги шумликлар бийдан чиқар, ёр-ёр,
Қиз боланинг яхшиси тушиб қолса, ёр-ёр,
Тол чивикдай буралиб уйдан чиқар, ёр-ёр.¹*

¹ Ўша китоб. – 161-бет.

«Ёр-ёр» билан айтилса, аксарият қўлга дўмбира ёки чилдирма олиб жўр қилиб айтадилар. «Ёр-ёр»сиз айтилса, ўланни чолғусиз айтадилар. Халқ шоирлари ўланни ҳам дўмбира чертиб айтадилар, агар тарафма-тараф айтилса, чолғусиз бўлади. Савол-жавобли юқоридаги каби ўланларда кўпчиликнинг диди, завқи, оила қуришдаги қарашлари, муҳаббат кечинмалари, йигит, кизнинг бир-бирига бўлган майл ва хоҳишлари ифодаланади. Қизиғи шундаки, йигит-қизлар муҳаббатлари, орзу-интилишларини кўпчилик олдида ўлан билан изҳор қилсалар ҳам, ҳеч ким халакит қилмайди. Аммо ўлан одобини бузганларни четлаштирадилар.

Қиз:

*Сув бўйида кўкарган толдай бўпман,
Кўланкаси қийма олчин жардай бўпман.
Сиз кўрганда кичкина бола бўлсам,
Охун ака, шу вақтда қандай бўпман?*

Йигит:

*Овулингнинг оқсоқоли Эшим ориқ,
Тонг отарда ёруғ юлдуз, пешин бориб.
Мен кўрганда кичкина бола эдинг,
Кўш аноринг чиқипти тўшинг ёриб.¹*

Ҳарпдош қиз уялиб, қизариб ўлан айтмай қўяди. Шунда янгалардан бири чиқиб ўланни бошқа ёққа буриб чалғитади:

*Ориқ қулун деганда, ориқ қулун,
Тевараги молга жой Балиқлининг.
Кўрмаганимга бўпти беш-олти йил,
Эсон-омон юрибсизми, ёруқлигим?*

Ўз ҳаддини билмай, одобдан ташқари чиқиб кетса, ўлан билан тергаб, қаргаб турадилар. Номуносиблик кўп вақт йигитлар томонидан содир бўлади. Бўза, мусаллас ичиб ўланга қўшилиб қолган баъзи бирлари ҳам бўлган:

¹ Ўша китоб. – 161-бет.

*Уят ўлан айтганинг оти ўчсин,
Ўткир қайчи тилининг учин кессин.
Бизга ёмон сўз айтган ўнгмай ўлар,
Қуруқ ёғочни қучоқлаб умри ўтсин.*

Ўлан айтувчи томонлар бир-бирига ҳарпдош бўлади, ҳар икки томон бир-бирига ҳарба қилувчидир. Улар бир-бирларига *ҳарпдошим!* деб мурожаат этадилар. Хитоб, нидо, савол, жавоб билан ўлан айтадилар. Ўлан билан ҳол-аҳволларини сўрашиб, изҳор қилиб, ўз табиатларидаги кайфиятни ифодалайдилар. Бу хусусият кўпчиликка хос ва кўпларга тегишли бўлади:

*Йўнгичқа йўл устида бор экан-да,
Ёрнинг бели ингичка тор экан-да.
Олдингизга келган йигит кетолмайди,
Сизларда бирор ҳикмат бор экан-да.¹*

Бу ўланда ёрнинг бели ингичкалиги, хусни, лекин унда шундай жозиба борки, келган одам олдидан кетолмайди. Бир қараганда бу содда бир иборадай кўринади. Лекин севаман, ўламан, гўзалсан каби иборалардан кўра таъсирлидир. Ўлан нима учун айтилади, ким айтади, ким енгиб, ким енгилади, айтилган ўлан халққа маъқул бўладими? Мана шундай андишалар билан ўланчилар ўлан сўзини тўртликка қўшиб турадилар:

*Қўлимдаги беш бармоқ бирови тоқ,
Охунликдир элнинг кўнглини хушламоқ.
Авваллари тўйда ўлан айтганим йўқ,
Энди айтиб келаман не дейди халқ?*

«Айтган ўланам халққа манзур бўладими, йўкми?» – деб ўйлаган ўланчи мақсад эл кўнглини хушламоқ экан, бу нарсани уддалай олиш-олмаслигидан ҳадиксирайди, ҳарпдошига бундай мулоҳазаларини ўлан билан ифодалайди. Қўшиққа хос параллелизм юқоридаги ўланда ҳам борки, қўлдаги бармоқнинг ҳаммаси

¹ Ўша китоб. – 167-бет.

жуфт бўлмай, биттаси тоқ бўлганидай ўлан ҳам, ўланчи ҳам камчиликсиз бўлмайди, деганда ҳарпдошнинг (ўлан айтувчининг) узри англашилади ва авваллари ўлан айтиб, машқини ололмаганини сабаб қилиб кўрсатади. Умуман, «ўлан» сўзи тўртликка киритилаверади:

*Кўкан келди деганда, кўкан келди,
Хўрозларнинг ичида дакан келди.
Қизиқ ўланингдан айт, эй охун қиз,
Тараф бўлиб айтмоққа аканг келди.*

Қиз дархол жавоб қайтаради:

*Булбулларнинг қўнгани гул бўлади,
Оламдаги бор сўзни тил билади.
Тараф бўлиб айтмоққа сиз келибсиз,
Охунлигинг бу ерда ким билади?*

Одат бўйича тўйлаб, қутлаб келишгани ва ўлан эшитиш учун келганликлари ўланга қўшилади. Бунда ҳам баъзи дастурлар акс эттирилади:

*Тўй-тўй бугун, тўй бугун, тўйлай келдик,
Қўша рўмол қўлга олиб ўйнай келдик.
Тўйингизга келармидик, келмасмидик,
Ширин-ширин ўланлар тинглай келдик.¹*

Тўйга атаб тикилган рўмолчалардан ўлан айтган йигитга берадилар. Ўлан баҳонаси билан йигит-қизларнинг бир-бирларига муносабатлари ва бу муносабатлардаги ҳурмат, муҳаббатлари изҳор этилади. Қизнинг ҳам, йигитнинг ҳам бир неча талаблари қўйилади. Қиз томон тез ўлан билан жавоб беравермаса, йигит томон бир қанча ўланни қатор айтади:

*Айт деганда ўланни охун айтар,
Айтганда ҳам охун йигит маъқул айтар.*

¹ Ўша китоб. – 182-бет.

*Билайн охунлигинг, Умидойим,
Ўланга бўлсанг охун қарши қайтар.*¹

Одатда, ўлан йигит томондан бошланганда, кизлардан жавоб қайтариш талаб қилинади. Кўп ичидан Умидой чиқиб кўпинча жавоб қайтарар экан:

*Кун исиса, сув бўйида салқинлайман,
Бетим ювсам, ойдай бўлиб ярқиллайман.
Кўмакайда ўлан деган кўп бўлади,
Мен ўланчи сиз чечанга яқинлайман.*

Шунда Холжуман ўланчи унга мана бундай жавоб берар экан:

*Қангиллаб учади қўлларнинг гози,
Йигитни куйдирар қизларнинг нози.
Болдай тотли эшитилар қулоққа,
Умидойнинг ўлан айтган овози.*

Мана шу тариқа ўлан давом этаверади. Йигитлар айтганда, киз таърифини келтириб, ўзининг яширин сақлаган муҳаббат сири-ни, умуман, кўнглида борини ифодалайди. «Шундай киз туккан, ўстирган онага «балли» дейди:

*Мен ўланни айтаман бундай қилиб,
Тегирмондан чиқарган ундай қилиб.
Сенинг туққан онангга баракалла,
Бетинг ойдай, белингни қилдай қилиб.*²

Ҳар бир ўлан кимга қарата, қандай талаб билан айтилаётгани-га қарайди.

*Қарши олдимда ўстирган Камол терак,
Бўйинг мунча ўсади шохсиз терак.*

¹ Ўша китоб. – 178-бет.

² Ўша китоб. – 181-бет.

*Шохсиз терак бўйингни кераги йўқ,
Инак бўлиб эшилган сўзинг керак.¹*

Бундай талаб қиз томондан ҳам, йигит томондан ҳам қўйилиши мумкин. Тўйда ўйин, кулги, вақтичоғлик ҳокимлик қилади. Шу туфайли хушқомат ёшларнинг ўйинга тушишларидан баҳра олиб яратилган ўланлар ҳам бор:

*Ёз бўлса, қовун тишар тўр олишиб,
Палаги палагига ўралашиб.
Келин, қизлар ўйнайди тўй бўлганда,
Беллари тол чивикдай буралишиб.²*

Тошкент вилоятининг Пскент туманида ҳар йили ҳайитнинг учинчи кунда бўладиган Қурамасайил намозгоҳига йиғилиб, Қураманинг йигит, қизлари ўлан айтишган. 1920 йили Қурамасайил умуман кизимаган. Чунки Пскент атроф қишлоқларда Эргаш қўрбошининг галалари кезиб, деҳқонлар бошига мусибат, кулфат ёғдириб турган вақт эди. Лекин номозгоҳнинг теракзорлари ичида икки-уч жойда ўлан айтилган. Эвалак қишлоқлик Анорбой ота Кенжаев шундай дейди: «Ёшлик чоғимиз, йигитлик даври эди. [...] Қурамасайил куни аташтирилган қизлар ўртоқлари, янгалари билан Пскентга бориб, йигитлар ҳам ўртоқлари билан бирга келиб, қайлиғининг миёнчасини бериб ўлан айтишди».

Одатда, сайилларда, наврўз кунлари киз бирор йигитга унаштирилгандан кейин куёв томон йигитлари билан кизнинг янгалари, ўртоқлари маслаҳатни бир жойга қўйиб, ўртага дастурхон ёзиб, миёнча қўйиб ўлан айтишган, баъзи жойларда лапар ҳам айтишган. Анорбой ота Кенжаев ўша вақтларда айтиб юрган ўланларимдан деб қуйидагиларни айтиб берди:

*Қишининг боши қиргияк, уч ой тўқсон,
Сувнинг музи сўлқиллар болта сўқсам.*

¹ Ўша китоб. – 182-бет.

² Ўша китоб. – 183-бет.

*Қошу кўзинг қийилган бир санамсан,
Сўрасам танг бермас, олиб қочсам.*

*Айтасанми ўланни, қайтасанми,
Ёпинмасдан совуқда қотасанми?
Тўйда айтмаган ўлайни уйда айтиб,
Кўзи, улоққа баҳолаб сотасанми?*

*Айт, эй жоним, айт, жоним, ўлан билсанг,
Дунёда не кўрмайсан ўлмай юрсанг.
Бу дунёдан беармон ўтар эдим,
Қулоқлари тўрт элик тулпор минсам.¹*

Умуман, қиз йигитга унаштирилгандан кейин янгалар куёвнинг ўртоқлари билан кенгашиб, қаерда ўлан бўлса, қизни олиб бориб ўланга иштирок эттиришга ҳаракат қилган ва кўпинча бунга муваффақ бўлган.

Ўрта Чирчиқ туманининг Галаботир қишлоғида бефарзанд, ўғил, қизнинг тўйини кўрмай ўтган бир хотин касал бўлганда: «Шу дардимдан тузалсам, элга тўй бериб, куёв-қайлиқларни чақириб, ўлан айттирайин!» – деб ният қилиб, чақалок туғилган чиллалик уйда доялардан фотиҳа олган. Пскент яқинидаги Қоракечув қишлоғида яшаган Қодирбой: «Ўғил кўрсам юртга тўй бериб, мен ҳам келин кўрай, деб ният қилиб куёв-келинларни чақириб, ўртага миёнча қўйиб ўлан айттириб кўнгил хушлик қиламан!» – деган. Демак, ўлан айтиш маросими одамнинг орзуси, эзгу тилаги, яхши ниятининг маҳсули сифатида ҳам одатга айланган.

Ўлан айтишдан мақсад кўпнинг кўнглини олиш, тўйни қизитиш, кўнгилдагиларни изҳор этиб, дунёнинг иссиқ-совуғи, аччиқ-чучуги билан ёшларни таништириш экан, тўйга келиб ўлан айтмасликнинг яхши эмаслиги айтилиб, ўланга хос турли-туман йўллар билан танқид қилинади. Бир ўланда тўйга келиб, ўлан айтмай ўтирган ҳарпдошга тилинг билан жағингни бойлаб ташлагандай ўтирибсан, келиб нима қилардинг, ёр-

¹ Ўша китоб. – 183-бет.

мангни ичиб уйда ёта колсанг бўлмас эдими, дейилади. Бу ерда кўшиққа ёрма ошни кўшиш билан овқат учун келгансан, демоқчи ўланчи. Гўё ҳарпдошига қарата айтилган бу ўланда кимдир назарда тугилмоқдаки, ўшани ўйлаб, ўша ҳақида айтаётганини тўйдагилар тушуниб туради. Кўшиқ-ўландан мақсад дил дардини кўпчилик олдида ошкор қилмоқ, шу йўл билан ҳам дардга малҳам топмоқ, оғирни енгиллаштирадиган сўз эшитмоқдир. Яшириниб ётган севгидан барча хабардор бўлиб, кўпчилик буларнинг тақдирига қизиқиб қолади. Ҳар ким ўзининг қисмати тўғрисида ҳам ўйлаб кўради. Тошкент вилоятининг Бўка туманидаги Очамайли қишлоқлик Абдулла деган йигит билан Қорасайроқ қишлоғилик Олтин деган қиз бир-бирларини севганлар. Абдулла қалин молини топиб беролмагач, отаси Олтинни Жалойир қишлоғига узатиб юборган. Қаерда ўлан бўлса Абдулла билан Олтин бориб ўлан орқали гаплашиб юрган:

*Манов тоғнинг бошида овлар ўтган,
Бу овларни мерган отса қулаб кетган.
Сен эсимга тушганда, ҳарпдошим,
Сени кўриб мен ўзим йиглаб кетган.¹*

Ўланда кўпинча сўз сирасига риоя қилинмай, олдинма-кетин келаверади. Лекин мазмунга қараб ҳар ким айтилмоқчи бўлган гапни, баёндаги фикрни тушунаверади. Юқоридаги ўланинг охирги мисрасида мантиқ ҳам, сўз ҳам ўринли эмас. Бу хусусият кўшиқнинг ўлан турида кўп учрайди.

Мана Олтиннинг Абдуллага қарата айтган ўланида ҳам сўз сирасининг ўринли эмаслигини кўрамыз:

*Қарға дейман,
Қарға уя солади жарға дейман.
Кун ойни кўрмаганга ўзи бўлди,
Сўрайман ўланман, ҳорма! дейман.²*

¹ Ўша китоб. – 166-бет.

² Ўша китоб. – 170-бет.

Бу ҳол, одатда, кейинги байтда ҳам кўринади. «Кун ойни кўрмаганга ўзи бўлди» деса ҳам кўришганимизга анча ой, анча кун бўлди, демокчи бўлгани англашилади. Аммо аксарият ўланларда сўз ҳам, мантик ҳам ўрнида бўлади.

*Далада қўй боқаман, оққина қўй,
Чайқалган қуйруқлари чоққина қўй.
Бизлар билан ўланни айтиб-айтиб,
Эрта бориб янганга мақтаниб қўй.¹*

Мана бундай ўланларнинг юкоридаги биринчи байти ўзгармай, кейинги мисраларнинг баъзи сўзлари бирор сабаб билан ўзгариши мумкин. Тошкент вилоятининг Оҳангарон туманидаги Нишбоши қишлоғида турувчи Қорабош Тўёковдан ёзиб олинган вариантда қуйидагича ўзгариш кўзга ташланади:

*Далада қўй боқаман, оққина қўй,
Чайқалган қуйруқлари чоққина қўй.
Бизни енгган Ойсулувим энди бориб,
Чечанлигинг энанга мақтаниб қўй.*

Шу туманнинг Қорабоғ қишлоғида яшовчи Холжуман бободан ёзиб олинган ўланнинг кейинги байти эса қуйидагича:

*Бизлар билан ўлан айтиб, Умид ойим,
Олганинга ўзинг бориб мақтаниб қўй.*

Қизлар йигитга «сизлаб», йигитлар эса қизларни «сенлаб» му-рожаат қилади:

*Ўрик-ўрик,
Ўртанаман, қуяман сизни кўриб.
Жийдали мозор тагида жийда териб,
Сиз кетибсиз бировга кўнгил бериб.²*

¹ Ўша китоб. – 170-бет.

² Ўша китоб. – 173-бет.

Йигитлар «сиз» ўрнига «сен» деб қўллайдилар. Бу тўртликда «Жийдали мазор» жой номи бўлиб, одатда, тунда ёлғиз жийдали, ёки ёнғокли жойдан ўтиш яхши эмас, деб тушунтирадилар. Ўланларда яхши хотин қандай бўлиши кераклиги, эрга ва бошқаларга ёқимли кўриниш учун нима қилиши лозимлиги ҳам куйланади:

*Тошканинг бир бозори узук турар,
Ўланни шоир йигит қизиқтирар.
Эр йигитнинг олгани бўлса яхши,
Қошин қоқиб, кўзини сузиб турар.¹*

Бундай тегажаклик, ҳазил кўпроқ эрлар томонидан айтиладиган ўланлардadir. Қизларни уялтириб, шу йўл билан енгмоқчи ҳам бўладилар. Бундай ҳолларда қизлар ҳаё, ибo билан ўзларини ўландан тортадилар.

Ўз ҳаддини билмай, ҳаддидан ошган бундай ўланчини «**айниди**», «**тилидан тойди**», деб бошқа ўланчи танбеҳ мазмунидаги ўландан айтиб, тартибга чақиради:

*Абулқосим,
Айт, ўланнинг қолипи бузилмасин.
Ўланни кўтариб айт, охун бўлсанг,
Билган билиб, билмаганлар ҳайрон қолсин.²*

Аммо бу мазмундаги ўланлар ҳеч кимга қаттиқ ботмайди. Ҳатто диалогда қиз «сен» деб хитоб қилса ҳам йигит оғринмайди. Бундай кулгили, ҳазил ўланлар тўй маросимининг кўтаринки руҳда, тантанали ўтишида муҳим роль ўйнайди.

Ўлан якка ҳолда, йўлда борганда, ёлғиз қолганда, кўпчилик илтимоси билан ҳам айтилаверади. Аммо тўйга бориб ўланга қатнашганда тарафма-тарaф бўлиб айтиш ўланнинг ўзига хос хусусиятидир. Демак, ўлан ҳам қўшиқнинг қадимий тури бўлиб, асосан, қишлоқ хўжалиги билан шуғулланувчи аҳоли орасида кенг тарқалган.

¹ Ўша китоб. – 176-бет.

² Ўша китоб. – 170-бет.

Ўланда дехқончилик ва чорвачиликка оид сўзларнинг кўп келиши, ўхшатиш, сифатлаш, табиат манзараси ҳам ўлан ижодчилари ҳаётидан олинганлиги унинг асосий хусусиятларидан биридир. Уларга баъзан «ёр-ёр» радифи қўшилиб, нақарот ўрнида такрорланиб куйланиши мумкин, лекин биринчи мисра бирикки сўздан ташкил топган ўланлар охирига сира ҳам «ёр-ёр» қўшилмайди:

Ўрик, ўрик,

Ўртанаман, куяман сизни кўриб...

ёки:

Ўринбойди,

Шолиси захоб ерди кўринмайди, –

деб бошланадиган ўланлар кофияси уйкаш бўлмаса ҳам, куйланганда оҳангдош бўлиб кетади.

Ўлан қиз узатар кечада айтилмайди, никоҳдан аввалги кечаларда ташкил қилинади. Чунки ўланнинг табиати осойишта, хотиржам, кўпчиликнинг эътибори ўлан томонда бўлишини талаб қилади. Сир сакланган муҳаббат кечинмалари тўйдаги ўлан айтиш маросимида айтилганда ҳамма қизикади.

Кўп жойларда қиз узатарда ўланга деб алоҳида чақириб, махсус тайёргарлик билан ўланчилар йиғилиб тарафма-тараф бўлиб айтилмай, «ёр-ёр»га ўхшатиб, лекин «ёр-ёр»ни қўшмай ўлан қилиб, бир киши, баъзан кўпчилик бўлиб ижро этилади. Бу ўланда узатилаётган киз, унинг яқин қариндош ва ўртоқларининг рухий кечинмалари, ҳатто тўй жараёнининг баъзи бир томонлари акс эттирилади:

Ўлан айтиб тўйингда уялмадим,

Йиғлаганда кўз ёшим тиёлмадим.

Кетар эдим сен билан, айналайин,

Уйда қолган онамни қиёлмадим.¹

¹ Алавия М. Ўзбек халқ маросим қўшиқлари. – Тошкент, 1959. – 292-бет.

Демак, ўлан кишлок хўжалиги билан шуғулланувчи, кўпрок «желовчи» ўзбеклар орасида тарқалган, аксарияти диалог шаклида айтиладиган, баъзан савол-жавобли кўшиқларни «ўлан» деб атаганлар. Ўланда ёмон хислатлар ҳақида фикр юритилар экан, одамларнинг билим даражаси, тажрибада кўрганлари, эшитган, билганлари атрофида ёндашилади ва дунёқарашлари асосида акс эттирилади. Унда ишқ-муҳаббат асосий ўринни эгаллайди.

Ўлан, лапар, «ёр-ёр» қадимда бир бўлган. Кейинги вақтларда турли тўй маросимлари, ҳар жойдаги кишиларнинг яшаш шариитлари билан боғлиқ равишда улар орасидаги тафовутлар кучайган. Уларнинг ҳар бири тўй маросимининг маълум босқичи билан боғланиб қолган ва мустақил кўшиқ турига айланган.¹

¹ Ушбу мақола М. Алавиёвнинг «Ўзбек халқ маросим кўшиқлари» (Тошкент: Фан, 1974) номли монографиясидаги «ўлан» жанри таҳлилига бағишланган фасли (161–184-бетлар) асосида тайёрланди.

Мансур
АФЗАЛОВ

(1910–1973)

Мансур Афзалов 1910 йилда Тошкент шаҳрида туғилган. Филология фанлари номзоди (1950). Наримонов номли педагогика билим юртида (1924–29), ЎзР ФА Тил ва адабиёт институти аспирантурасида (1934–37) ўқиган. ЎзР ФА Тил ва адабиёт институтида кичик илмий ходим (1937–50), катта илмий ходим (1950–1972), бўлим мудири лавозимларида ишлаган. Мансур Афзаловнинг «Ўзбек халқ эртаклари ҳақида» (1964) номли монографияси, «Ўзбек фольклоридан намуналар» (1938), «Эргаш Жуманбулбул ўғли ижоди» (1950) китоблари, «Ислоҳ шоир Назар ўғли» (1939), «Бекмурод жириов ҳақида» (1844), «Бекмурод шоир» (1946), «Талантли халқ куйчиси» (1951), «Алломши» достонининг вариантлари ҳақида» (1956), «Мамадрайим баши» (1960), «Ислоҳ шоир ва унинг «Орзигул» достони ҳақида» (1961), «Ўзбек фольклористикасининг асосчиси» (1966), «Халқ эртаклари таснифи» (1967), «Пулкан» (1976) каби тадқиқотлари чоп этилган. Беруний номидаги Давлат мукофоти билан тақдирланган (1973). Мансур Афзалов 1973 йили Тошкент шаҳрида вафот этган.

ХАЙВОНЛАР ҲАҚИДАГИ ЭРТАКЛАР

Хайвонлар ҳақидаги эртакларнинг юзага келиши узоқ ўтмишга бориб тақалади ва кишилиқ жамиятининг ибтидоий давридаги ҳаёти ва меҳнати билан боғланади. Бу турдаги эртакларнинг

бир қанчасида ибтидоий инсоннинг ҳаёти, меҳнати, дунёкараши, тушунчаси ифодаланган. Буларда, айниқса, кўзга ташланадиган хусусият табиат ҳодисалари ва турли ҳайвонларга тотемистик ва анимистик қарашдир. «Тотемизм одамнинг кўпинча қандайдир бир ҳайвон ёки ўсимлик билан, баъзан жонсиз нарса билан ёки, ҳатто, табиат ҳодисалари билан алоқаси борлиги ҳақидаги ишонч-эътиқоддир».¹

Бу турдаги эртақлар узоқ асрлар давомида юзага келиб, жамият тараққиётининг кейинги босқичларида анча ўзгаришларга учраган [...]. Инсоннинг ижод этиш ва қурол ишлатиш қобилияти, табиатга муносабати, тирикчилиги борган сари ривожланади. Қурол ясаш, оловни ихтиро этиш ва ундан фойдаланиш натижа-сида инсон ҳайвонлардан тубдан ажралади.

Энг қадимги даврда юзага келган халқ ижоди асарлари, жумладан, эртақларда ҳам ўша даврдаги овчилик, балиқчилик ва бошқа касб билан шуғулланувчи инсонларнинг қарашлари, ишончлари, эътиқодлари ифодаланган. Улар ҳайвонларни инсонлар каби гапирадиган, фикрлайдиган қобилиятга эга деб тушунганлар. Юзага келган эртақ ва афсоналар наслдан-наслга, асрдан-асрга ўтиб, бир қисми бизгача етиб келган.

Демак, ўша даврдаги инсоннинг жонли табиатга болаларча содда муносабати унинг эртагида ифодаланди. Бу ҳақда Э. Тайлорнинг «Ибтидоий маданият» асарида кўплаб мисоллар келтирилган. Бу муаллифнинг текширишига кўра, «ибтидоий одам ўз атрофини ўраб олган табиатда яшаган ҳайвон ва қушларнинг товушини инсонларнинг товуши ва хатти-ҳаракатларига ўхшатади; ҳайвон ва қушлар ҳам, ибтидоий инсон тушунчасига кўра, инсон каби сўзлашади, уришади, дўстлашади, бир-бирларини севади, инсонлар каби психологик кечинмаларни ўз бошларидан кечиради. Ҳаёт, ўлим, ирода, фикрлаш қобилияти, туш кўриш каби руҳий ҳолатлар бор деб ўйлаганлар».² Мана шундай йўллар билан қадимги инсон тушунчасида турли ҳайвонлар, қушлар ҳақида мифлар, эртақлар, масаллар юзага келган. Орадан кўп

¹ Косвен М.О. Ибтидоий маданият тарихидан очерклар. – Тошкент: Фан, 1060. – 159-б.

² Тайлор Э. Первобытная культура. – М., 1939. – с. 285.

асрлар, йиллар ўтиши билан ўтмишда яратилган бу эртақлар ўзгариб, ўша даврдаги инсон тушунчасининг қолдиғи сифатида бизгача етиб келган. Бу турдаги эртақларда табиатга тотемистик¹ қарашлар ҳам ифодаланган. Ҳайвонларнинг баъзи бирларини илоҳийлаштириш, уларга эътиқод қилиш, ўзларининг ота-бобларини ўша маълум бир ҳайвондан келиб чиққан деб талқин этиш каби ҳоллар бошқа халқлар эртақларида бўлгани каби ўзбек халқ эртақлари, айниқса, унинг ҳайвонлар ҳақидаги турида кўзга яққол ташланади.

Овчилик билан шуғулланувчи кўчманчи қабилалар тушунчасидаги тотемистик қарашлар, кейинги даврларда чорвадорлар, деҳқонлар орасида ҳам давом этади. Шунинг натижаси бўлса керак, Ўрта Осиё халқлари, жумладан, ўзбеклар орасида ҳам ҳайвонлар, қушлар тўғрисида жуда кўп эртақлар юзага келган. Ўзбек халқи орасида ҳам бошқа туркий халқлардаги каби турмуши ва ижтимоий ҳаётида тотемистик тасаввурлар, эътиқодлар учрайди. Масалан: ўзбеклар ва бошқа туркий халқлар – мўғуллар орасида бўрига бўлган тотем мавжуддир. Тотемлар ўз даврининг диний тушунчаси, инсон ҳали табиат қуллигида яшаган даврда ёвуз кучлардан ўзини сақлаш, ҳимоя қилиш йўллари-ни ахтариб, турли урф-одатлар, иримлар, тасаввурлар яратган чоғларида юзага келган. Улар ўзларига бўрини энг яқин ҳайвон, деб эътиқод боғлаганлар. Бир неча уруғ қабилалари ўзларининг келиб чиқишларини бўрига боғлаганлар, баъзилари, ҳатто, ўз тарбияловчиларини бўри деб ўйлаганлар. «Чунки бўри образи баъзи бир туркий халқларда, жумладан, ўзбек уруғларининг бир қанчасида ижобий, ҳатто, муқаддас саналганки, бу тушунча уларнинг бир замонлар бўрига эътиқод қилганликлари, уни тотем сифатида муқаддас тутганликлари билан боғлиқдир».²

Бўрига бўлган эътиқодни акс эттирувчи бир неча эртақлар ҳали ҳам халқ орасида яшаб келади. Масалан, «Чўлоқ бўри»³

¹ Тотем – қадимги замонларда баъзи халқларнинг назарида қабиллага асос солувчи деб ҳисобланган ҳайвон ёки ўсимлик.

² Ҳоди Зариф. Фольклор ва археология материалларини қиёсий ўрганиш масаласига доир // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. – Тошкент, 1958. – 1-сон. – 29–30-бетлар.

³ Ўзбек халқ эртақлари. I том. – Тошкент: Ўзадабийнашр, 1960. – 579-бет.

ва «Бўри»¹ номли эртақларни олайлик. «Чўлоқ бўри» эртагида чўлоқ бўри ўз устига шахзодани миндириб кушни, қизни, тулпор отни олиб келишга ёрдам беради. «Бўри» эртагида эса бир қанча бўрилар подшонинг кўй ва қорамолларини еб, кўп зарар келтиради. Подшо ҳар қандай куч билан ҳам буларни енга олмайди. Бўрилар хужум қилиб, подшо аскарларини ҳалок этади. Улар подшо шахрини эгаллаб, уни ўлдириб, ўрнига бир ўтинчи чолни подшо қилиб кўтаради ва ўзларини озиқ-овқат билан таъмин этиб туришни чолнинг олдига шарт қилиб кўяди. Чол кўрққанидан бу шартларни қабул этади ва бўриларни овқат билан таъмин этиб туради. Кейинги даврларда бўри эртақларда салбий образ ҳолида келади. Чунки бўри инсонга кўп зарар келтиради, чорва молларини қиради.

Бўрига бўлган эътиқод, иримлар акс этган эртақлардан бошқа яна айиқ билан боғлиқ бўлган эртақлар ҳам учрайди. Айиққа нисбатан қадимги инсоннинг тушунчаси, эътиқоди «Айиқ полвон» эртагида ўз ифодасини топган. Бу эртақда бахт қидириб сафарга чиққан қиз ўрмонга келиб, адашиб қолади. Айиқ билан бирга ҳаёт кечириб, ярми айиқ, ярми одам қиёфасида бир ўғил туғади. «Хирсиддин полвон» эртаги ҳам шу типдаги эртақлардандир. «Қуёш ерининг паҳлавони» эртагида бой зулмидан тоққа набираси Рустам билан қочиб борган ямоқчи чол айиқ кўлига тушади. Она айиқ Рустамни ўз боласи каби тарбиялайди, дўстлашади. Шаҳар ҳокими ва бойлар чолни тутиш учун келганларида айиқ тош отиб, душманларга катта талафот етказди. Чол билан Рустамнинг мурод-мақсадларига етишишида айиқ ёрдам беради.

Ўзбек халқ эртақлари орасида илон образи билан боғлиқ бўлган бир қанча эртақлар бор. Булардан бири «Илон оға»² эртагидир. Эртақда чолнинг кизи Илон оғага тегди. Илон – қуёв

¹ Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети ҳузуридаги Ўзбек тили ва адабиёти илмий-тадқиқот институти Фольклор архиви. Инв. № 1345. Бу эртақни Зоҳир Қўчқоров Шаҳрисабз туманидан 1957 йилда ёзиб юборган.

² Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети ҳузуридаги Ўзбек тили ва адабиёти илмий-тадқиқот институти Фольклор архиви. Инв. №741. Айтувчи: София Азимова. Ёзиб олувчи: Буюк Каримов. Қўқон тумани, Урганжи қишлоғи, 1935 йил.

ниқобини олса, инсонга айланади. Қиз илоннинг ниқобини куйдириб юборса, у каптар бўлиб, учиб кетади. Илон оғанинг онаси ва холаси ялмоғиз кампир бўлади. Улар Илон ога билан қизга кўп тўскинлик қиладилар. Лекин Илон ога ва қиз ўз тадбирлари орқали ялмоғиз кампирни енгиб, мурод-мақсадларига етадилар.

Яна бир мисол: «Самарқанд подшосининг ўгли Рум подшосининг қизини олгани»¹ ҳақидаги эртақда илон маликага ошиқ бўлади. «Бу қизга бир қорабош оқ илон ошиқ эди. Кеча-кундуз бу қизнинг жамолини томоша қилиб, маст бўлиб ётар эди. Қайси одам бу қизнинг олдига кириб бориши билан захар солар эди. Ҳар нима бўлса, у одамни ўлдирмай қўймас эди, окшом бўлса бу илон қизнинг қўйнига кириб ётар эди».²

Эртақларда тасвирланишича, инсон боласи илонни ўлимдан қутқаради. Шунинг учун илон ҳам инсон боласига сеҳрли буюмлар бериб, уни мақсадига етказди. Бу турдаги эртақларнинг вариантлари жуда кўп. Ўзбек, тожик халқ эртақларида, афсоналарида айтилишича, агарда инсон илон гўштини еса, ёки шўрвасини ичса, у вақтда илон инсонга яқин дўст, кўмакчи бўлар эмиш. Масалан, «Ибн Сино билан Ибн Хорис» эртагида Ибн Сино ғор ичида пишиб турган илон шўрвасини ичган ва бемалол ғор ичига, илонлар подшоси Шоҳиморон олдига кираверган эмиш. Шоҳиморон бу бола ўз жинсимиздан деб, зарар етказмабди. Бу тушунчаларнинг ҳаммаси ўтмишдаги инсоннинг илонга нисбатан қандайдир «сеҳрли куч»га эга деб қарашининг эртақлардаги қолдиғидир.

Илон билан боғлиқ бўлган эртақларнинг кўпчилиги сеҳрли-фантастик эртақларда учрайди. Бироқ илонлар бундай ўринларда «сеҳрли кўмакчи» образи сифатида келади.

От образи билан боғлиқ бўлган эртақлар ҳам кенг тарқалган. Олтин қанотли учар отлар, осмонга учувчи самовий отлар ўзбек халқ эртақларида қахрамоннинг асосий ёрдамчиси сифатида келади. От ҳақидаги афсоналар ҳам анчагина. Отга бўлган

¹ Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети хузуридаги Ўзбек тили ва адабиёти илмий-тадқиқот институти Фольклор архиви. Инв. № 284.

² Ўша манба. 15-бет.

эътикоднинг зўрлигидан, баъзи бир географик жойларнинг номлари ҳам от афсонаси билан боғланади. Масалан: «Ҳазорасп»¹ афсонасини олайлик: «Учар минг отни тутиб олиш учун Сулаймон пайгамбар булоққа беҳуш қиладиган дори солиб кўяди. Шу ҳийла билан учиб келган отларни тутадилар. Қанотларини қирқадилар, инсон хизматига қаратадилар», – дейилади афсонада. Отнинг инсон ҳаётида, меҳнатида тутган ўрни ниҳоятда юқори бўлгани учун эртақларда унинг ролини бадиий равишда бўрттириб ифодалядилар.

Ўзбек халқ эртақлари орасида ҳайвонлар ҳақида яратилган эртақлар анчагина ўринни ташкил этади, буларда ҳам ҳайвонлар, қушлар, ўсимликлар инсон каби гаплашади, тортишади, дўстлашади, дўстни душмандан, яхшини ёмондан ажратади [...]. Масалан: «Сусамбил» эртагида уй ҳайвонлари, паррандалар бирлашиб, яхши, фаровон, тинч жой ахтариб Сусамбил мамлакатига етиб борадилар. Ҳайвонлар тилидан меҳнаткаш халқнинг турмуши ифодаланади. Сусамбилга кетишда эшак ариларга шундай дейди: «Эй укалар, сизлар ҳам бизга ўхшаб оч қолиб, қийналганга ўхшайсизлар. Бизнинг танамизда шира қолгани йўқ. Сўрганларинг билан ҳеч нарса чикмайди. Ширамизни хўжайинларимиз сўриб олган. Агар овқат керак бўлса, биз билан юраверинглар!»² Сусамбилга эга бўлиш учун ваҳший ҳайвонлар (шер, йўлбарс, бўри ва бошқалар) хужум қилганларида, инсонга яқин бўлиб, у билан боғланган уй ҳайвонлари – эшак ҳанграйди, хўкиз сузади, ари чақади, хўроз қичқиради. Хуллас, ҳаммалари бир жон, бир тан бўлиб, ваҳший ҳайвонларни енгадилар ва «ўтнинг куюғи, сувнинг тиниғи, унда жуда эркинлик, азоб-уқубат йўқ» Сусамбилга эга бўладилар.

Бу эртақда ўтмишда меҳнаткаш халқ оммасининг яхши, тинч, фаровон, адолатли ҳаёт кечериш орзуси ифодаланган.

«Овчи, Кўкча ва Доно»³ эртагида турли жинсдан иборат бўлган ҳайвон ва паррандалар (қаптар, сичқон, қурбақа, тошбақа, қарға

¹ Бу афсона 1962 йилда Хоразм вилоятининг Ҳазорасп туманидан ёзиб олинган.

² Ўзбек халқ эртақлари. I том. – 52-бет.

³ Ўша манба. – 13–16-бетлар.

ва кийик) дўстлик, ахиллик натижасида ҳар бир ҳайвоннинг бошига оғир кун тушганда, улар кўпчилик бўлишиб, бир-бирларига кўмаклашиб, ўлим хавфидан қутуладилар. Бу эртақ меҳнаткаш оммани бирлашиб, кўпчилик бўлиб, бир-бири билан аҳил бўлиб яшашга чақиради. Эртақдан чиқадиган дидактик хулоса, куч бирликда, агар кўпчилик бирлашиб, аҳил бўлиб яшаса, ҳар қандай душман ҳам буларни енга олмайди, кийинчиликларни бартараф қилиш мумкин, – дейилади.

Инсон ўзининг меҳнати, иш қуролларига бўлган муносабати, ихтиро этиш қобилиятига кўра ҳайвонлардан фарқ қилади. Кейинги даврларда одамнинг табиат ва унинг ўзгаришларига, турли ҳайвонларга бўлган муносабати ҳам ўзгаради. Инсон ҳайвонларнинг ўзига фойда келтирадиганларини ижобий, зарар келтирадиганларини салбий образларга ажратади. Эртақларда ҳам бундай қараш акс этади [...]. Шунинг натижасида бўлса керак, бошқа халқлардаги каби биздаги эртақларда ҳам кўпинча тулки, бўри, шер, йўлбарс, илон ва бошқалар салбий образлар бўлиб, ит, от, мушук, сичқон, қўй, кўзи, эчки, кийик ва бошқалар ижобий образларни ташкил этади.

Тулки бошқа халқларнинг эртақларидаги каби бизда ҳам айёр, олғир, ёлғончи киши образидир. Шунинг учун ҳам халқ орасида айёр одамга нисбатан «тулки» лақаби берилади. Бўри эса энг очкўз, муғомбир, аҳмоқ, гўл сифатида тасвирланади. Масалан, «Бўри билан тулки»¹ эртагида ҳар иккисининг ички қиёфаси очиб ташланади. Бўри тулкига: – Мени бир жойга олиб бор ва қорнимни туйғизиб, хурсанд қилиб келгин, – дейди, иккинчи кун бўри тулкига: – Ўртоқ, кеча мени жуда хурсанд қилиб юбординг, энди бугун сал хафа қилиб қўйгин, – дейди. Бу илтимосларнинг ҳаммасини тулки бажаради. Тулки узумзор боғда икки ғужум узумни бурнига сукиб, бўрига: – Қорним тўйганидан бурнимдан булоқ бўлди, – дейди. Гўл-аҳмоқ бўри ҳам тулкининг бу сўзига ишониб, ўлгунча узум ейди ва боғдан чиқиб, қочиб кетолмай, боғбон калтагига дучор бўлиб, еган узумлари бурнидан булоқ бўлади. Бўри яна тулкининг сўзига кириб, карт думба ёғ қўйилган қопқонга илинади ва энг охири отни ейман деб, от тепкисидан ўлади».

¹ Ўзбек халқ эртақлари. I том. – 37–41-бетлар.

Тулкининг лайлак билан дўст бўлиб, унинг болаларини алдаб, еб кетиши эса аввал дўст бўлиб, кейин душман ишини қилувчиларнинг қилмишларига тўғри келади. Тулкига ўхшаш сиртдан «дўст» бўлиб кўриниб, ичдан душман ишини қилувчиларга нисбатан халқ «Ишонмагин дўстингга, сомон тикар пўстингга» деган мақолни бекорга айтмаган, албатта [...].

Ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар бошқа турдаги эртақларга караганда композиция жиҳатидан оддий, улар кўпинча қисқа ва маълум бир дидактик хулосани кўзда тутлади. Масалан: «Дурадгор билан маймун» эртагини олайлик. Бунда дурадгорнинг тахтани ишлаб, арралаб турганини кўрган маймун ҳам инсон қилаётган ишни бажармоқчи бўлади-ю, бироқ унинг думи тахта орасига қисилиб қолиб, азоб беради. «Дод!» дейди маймун. Бундан чиқадиган дидактик, ахлоқий хулоса «Ҳар ким ўзи билган ишни қилиши керак. Билмаган ишнинг уддасидан чиқа олмай, маймунга ўхшаб шарманда бўлиб қолмаслиги керак» демакдир.

Инсонлар билан ҳайвонлар ўртасидаги муносабатни акс эттирган эртақлардан бири «Эгри ва тўғри» эртагидир. Бу эртақда Тўғривой тўғри, содда, зийрак бўлгани, бировга хиёнат қилмагани учун мақсадига етади. Эгривой эса дўстига хиёнат қилиб, нотўғри йўл билан боргани учун жазосини тортади. Бу эртақдан мақсад кишиларни тўғри, софдил, дўстга меҳрибон, хиёнат қилмаслик каби ижобий ахлоқ нормалари асосида тарбиялашдир.

«Яхшиликка яхшилик эр кишининг ишидир» ёки «Илоннинг иши заҳар солмоқ»¹ эртақларида инсон бир-бирига дўст, меҳрибон, бошига оғир кун тушганда ёрдамлашувчи образ ҳолида тасвирланади.

Чўпон илонни олов ичидан қутқариб олади. Илон бу яхшилик эвазига инсонни чақаман дейди. Чунки «менинг ишим заҳар солмоқ» дейди. Инсон тулкининг кўрсатган йўли туфайли илон заҳридан қутулиб, омон қолади. Бу эртақ «Калила ва Димна»да² ҳам бор. Демак, бу китобдан эртақчи репертуарига ўтган. Баъзи бир ўзгаришлар билан ёзиб олинган бу эртақдан чиқадиган хулоса шуки,

¹ Ўзбек халқ эртақлари. I том. – 42-бет.

² Калила ва Димна. – Тошкент: Ўрта ва олий мактаб давлат нашриёти, 1961. – 43-бет.

инсон инсонга дўст, бир-бирига ёрдам кўрсатиши лозим. Агар бир киши сенга яхшилик қилар экан, сен ҳам ундан яхшилигингни аяма, деган фикр англашилади. Ҳайвонлар, қушлар ҳақида яратилган эртақ ва масалларда доимо кишилик жамиятида рўй берган воқеалар, курашлар, ҳатти-ҳаракатлар акс этади. Очкўзлик, айёрлик, золимлик, хиёнат, адолатсизлик, хасислик, зулмат, нодонлик, ёмонлик одатлари фош этилади ва сатира ўти билан куйдирилади. Ҳайвонлар ҳақидаги эртақларнинг кўпчилиги бошқа халқлардаги эртақларнинг сюжет ва образларига ўхшаса-да, бироқ, бу эртақлар ўзбек халқининг ўз турмуши, урф-одатлари, психологияси ва бошқа миллий анъаналари билан боғлиқ ҳолда юзага келган ва тарқалган. Шунинг учун ҳайвонлар ҳақидаги эртақларнинг баъзи бирларини бошқа халқлардаги вариантлари билан қиёсий текширганимизда асосий эътиборни образларнинг талқин этилишига, бадий хусусиятларига, тилига қаратишимиз лозим.

Ҳайвонлар ҳақидаги эртақларни, асосан, болалар эртагига кўшишимиз мумкин. Чунки уларда болаларнинг маънавий ва эстетик талабларига жавоб берадиган хусусиятлар кўпдир. Буларнинг композицияси унча мураккаб эмас. Буларда ҳаракат тез ва диалог ҳам анчагина учрайди.

«Қарға билан кўзи»¹ эртаги мактабгача ёшдаги болаларнинг энг мароқли эртақларидан биридир. Бу эртақда кўзи қаргани сувга, кулолга, тупроққа, кийикка ва бошқаларга юборади. Бир хил сажли сўзлар, диалоглар қайтарилади:

– «Кўмирчи ака, кўмирчи ака, беринг кўмир, қилсин ўроқ, ўрай ўроқ, есин сугир, берсин сут, ичсин този, қувсин кийик, ташла-син шох, қазий тупроқ, қилсин кўза, олай сув, чайқай тумшук, семиз, аъло ейман кўзи», дебди қарға. «Чивинбой» эртагида ҳам воқеалар шу тарзда ривожланади. Бу содда, тушунарли иборалар болалар хотирасида яхши сақланади.

Ҳайвонлар ҳақидаги эртақларда диалоглар кўп учрайди. Диалоглар йўли билан улар ўз мақсадларини бир-бирларига англа-тадилар.

Ўзининг бадий образлари билан, сюжетининг мўъжазлиги, бадий ифоданинг ўткирлиги жиҳатидан бу турдаги эртақлар

¹ Ўзбек халқ эртақлари. I том. – 29–32-бетлар.

халқ латифалари ва масалларига анча яқин туради. Ҳайвонлар тўғрисидаги эртақларда шеърӣй парчалар ҳам учрайди. Бу шеърӣй парчаларни профессионал эртақчилар куй билан айтадилар (шеърнинг куй билан ўқилиши фольклорнинг ўзига хос хусусиятдир), бу эса тингловчилар хотирасида узоқ вақт сақланишига ва эртақнинг бадий жихатдан марокли чиқишига ёрдам беради. Масалан: «Бўри билан мерган»¹ эртагида оч бўри ўз бошидан кечирган кунларини ўзига-ўзи шундай деб арз қилади:

*Кўрдинги кўзи,
Термулади икки кўзи,
Сенга ким кўйибди,
Кўзини тузлаб ейишни, ув, ув.²*

Болалар учун тарбиявий аҳамияти бўлган ва бадий жихатдан пухта ишланган эртақлардан биз «Қумурсқа», «Чивинбой», «Қарға билан кўзи», «Эчкининг ўч олиши», «Бўри билан тулки», «Овчи, кўкча ва доно» ва бошқа эртақларни кўрсатиб ўтамиз. Буларнинг деярли кўпчилигида ҳайвонлар, қушлар иштирок этади. Бу ҳайвонлар образи орқали жамиятдаги кишилар характеридаги ёмон ва қолоқ иллатлар очиб ташланади. Бошқа тур эртақларда эса одамлар билаи ҳайвонлар ўртасидаги муносабат ифодаланганда, бу хилдаги эртақларда, албатта, инсон ҳайвонлардан ҳар жихатдан ғолиб чиқади. Ҳайвонлар, қушлар ҳақидаги эртақларда сюжет тез ривожлана боради, образлар серҳаракат бўлиб, кулгили моментлар ҳам анчагина учрайди. Бу хусусиятлар болаларнинг сезги-ҳисларини ўстиради [...].

Ҳайвонлар ҳақидаги эртақлардан тингловчилар, ўқувчилар яштини ёмондан, тўғрини эGRIDAN, соддани айёрдан, ялқовни ишчандан, очкўзни сахийдан, аҳмоқ, нодонни ақлдан, мардни номарддан ажратишни ўрганадилар.³

¹ Ўзбек халқ эртақлари. I том. – 20–24-бетлар.

² Ўша манба. – 57–61-бетлар.

³ Ушбу мақола таниқли ўзбек фольклоршуноси Мансур Афзаловнинг 1964 йилда «Фан» нашриётида чоп эттирилган «Ўзбек халқ эртақлари ҳақида» номли китобидан олинди.

Расул
МУҲАММАДИЕВ
(1911–1971)

Расул Муҳаммадиев 1911 йил Қўқон шаҳрида туғилган. «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими» (1971). Меҳнат фаолиятини «Янги Фарғона» газетасида мухбирликдан бошлаган (1929). Кейин «Чирчиқ қурилиши» газетасида ходим, «Қизил Ўзбекистон» (ҳозирги «Ўзбекистон овози») газетасида бўлим мудири, масъул котиб (1937–38) бўлиб хизмат қилган. Иккинчи жаҳон уруши жангоҳларида жангчи-мухбир сифатида иштирок этган. Сўнг турли матбуот нашрларида муҳаррир, мухбир бўлиб ишлаган (1946–56). Тошкент давлат университети (ҳозирги ЎЗМУ)нинг журналистика факультетида ўқитувчи (1957–59), доцент (1959–71) вазифаларида ишлаган. «Ўзбек халқ ижоди» сериясида «Аския» мажмуасини чоп эттирган (1970). 1971 йил Тошкент шаҳрида вафот этган.

**АСКИЯ ЖАНРИ ВА УНИНГ
ТИЛ ХУСУСИЯТЛАРИ**

Аския ўзбек халқи оғзаки ижодиётининг энг демократик, серзавқ, ҳаётий ва турғун жанридир.

«Аския» сўзи, аслида, зукколик, донолик, ҳозиржавоблик маъноларини англатади, бироқ у шодон кулги билан суғорилган ўзига хос услубдаги сўз мусобақаси, сўз ўйинларидан иборат зўр бир санъатдир. Аския кўп замонлардан бери кўпчилик орасида кенг

тарқалган бўлиб, ўзбек халқининг миллий анъанаси сифатида асрлар оша янги мазмун ва шаклларда жилоланиб, халқ ижодиётининг бошқа жанрлари билан узвий боғланган ҳолда улғайди.

Халқ ижодининг бошқа жанрлари каби аския ҳам ўтмишда меҳнаткаш табакаларнинг орзу-тилаklarини, озодлик, инсонпарварлик, меҳнатсеварлик ҳис-туйғуларини ифодалаб келди. Меҳнаткаш халқ орасидан чиққан сўз усталари – аскиячилар тил шамширининг ўткир тиғи – сўз ўйинлари, иборали чатишмалар, чандиш, ўхшатиш, муболағалар орқали текинхўр баъзи одамларнинг, фирибгар қози-эшонларнинг, ўғри-қаллобларнинг қора ниётларини омонсиз фош қилиб, улар устидан захархандалик билан кулдилар, жамият иллатларини кўпчилик ўртасида қаттиқ танқид қилдилар, оғир кун кечирган меҳнаткашларни кулдириб, уларга маънавий озик бердилар.

Аския ҳозирги фаровон кунларимизгача сақланиб келди. У эндиликда сўз санъати, сатира-юморнинг серзавқ жанри, танқид куроли, бадий-эстетик тарбия воситаси сифатида янги мазмун ва шаклларда юксалмоғи керак. Биз ушбу мақолада аскиянинг жанр хусусиятларига, тил жиҳатларигагина тўхтаймиз, қолган талай масалалар эса келгусининг вазифасидир.

Аскиянинг бадий услубини аниқлайдиган белгилар, хусусиятлар, бизнингча, асосан, қуйидагилардан иборат:

Аския, одатда халқ тўпланган йиғинларда, сайилларда, боғ-роғларда, тўй-томоша ва меҳмондорчиликларда айтилади. Икки киши ёки бир неча киши кенг даврада маълум мавзу устида тарафма-тароф бўлиб баҳслашади. Соф фикрлар курашидан иборат бўлган бу айтишувда бадий воситалар – сўз ўйинлари, иборали чатишмалар, чандиш, қочирик, ўхшатиш, муболаға ва бошқалар моҳирлик билан ишлатилади. Аскиячи ўз «рақиб»нинг фикрига нисбатан чистон, оригинал, чуқур маъноли фикрларни шу ондаёқ баён қилиш билан устун чиқишга уринади, яъни фикрлашда импровизация юз беради. Қаттиқ, лекин беғараз кулгилар билан суғорилган баҳслашув бир тарафнинг ғалабаси билан тугайди.

Ҳозиржавоблик – аскиянинг энг муҳим шарти, чунки бирор тараф ўз вақтида маъноли ва устун жавоб қайтара олмаса (па-

уза бўлса), кулгининг авжи тўхтайди, демак, ракиб фикрининг оқимида кучсизлик аломати сезилиб қолади. Ҳозиржавоблик оғзига келган гапни гапиравериш эмас, албатта, балки бу фикр, зехн, идрок ҳозиржавоблигидир, яъни тема устида яшин тезлигида фикрлаш, зехнини тез ишлатиш, тўсатдан идрок этиш, лутф билан фараз ва тасаввур этишдир.

Гўёлик – бир неча маънони англатувчи, кўчирма маънолар берувчи сўзларни ишлатиб, сўз ўйинлари қилишдир. Сўзлар қанчалик зарбли бўлса, тема мазмуни эшитувчиларга шунчалик тез етади, пайров шунча узоқ давом этади.

Закийлик – аския мазмунига, воқеаларга, фактларга оид бевосита фикрларни дарҳол айтишдир, «ракиби»га ва даврадаги ишқибозлар дидига монанд келадиган қочириқлар, чандишлар, ўхшатишлар, тўқималар топа билишдир.

Аскиянинг муҳим хусусияти инсонни кулдириш, сўз воситасида кулги чиқаришдир. Аскияда кулги чиқариш учун бирмунча элементлардан фойдаланилади. Масалан, аския темасини ечишда ёки англатишда абстракция катта рол ўйнайди, яъни нутқда кўпчилик сўзлар ўзининг асл маъноларида эмас, кўчма маъноларда қўлланади. Материядан холи маънолар ҳам, предметлар ҳам омоним хусусиятларига эгадир. Тилимизнинг бу хусусияти сўз ўйинлари қилиб, кулги чақиришга кенг имкон беради (масалан, «Шағал тўкиб юрибмиз – кулишиб юрибмиз», «Қовун тушириб-сизми? – Бирор ёмон иш қилиб қўйдингизми?» ва ҳ.к.).

Жанрни тўлдирувчи компонентлар хилма-хилдир. Кишилarning характерини, киёфасини очиш учун, яъни уларни сифатлаш учун турли лақаблар берилади. Лақаб, кўпинча, одамдаги жисмоний нуқсонлар, феъл-атвордаги характерли белгиларга мослаб қўйилади ва булар воситасида сўз ўйинлари қилинади (масалан, «Шўр пешона» – «кал» лақабининг кўчма маъноси). Новча одамга кўпинча «лайлак» лақаби берилади ва лайлакдаги белгилар одамга таққослантирилиб, кулги чақирилади. «Аммамнинг бузоғига ўхшайди-я!» деган иборада кишининг лавангилиги тасаввур этилади. «Сичқоннинг ини минг танга» деган ибора муболағани англатади. Жанрни тўлдирувчилардан яна нисбат бериш, фразеологик чатишмалар, халқ иборалари, жаргон сўзлар

(«ишлар беш», «киптини келтирди», «бир чўкишда қочиради» ва бошқалар) кулги воситалари саналади. Гапирганда интонация, урғулар маънони кучайтиради, гапдаги муҳим нукталарни таъкидлайди, кўчирма маънолар келтириб чиқаради. Аскияда аскиячи образга кирмайди. Аскиячилар жиддий кифоли, одобли, доно кишилар бўлиб, фақат сўз дурларинигина тўкадилар. Демак, аския қизиқчилик ва масхарабозлик жанридан ажралади, у сўз санъатидан иборат мустақил жанрдир.

«Бизда кўп одамлар, аскиячи билан қизиқчи бир хилда вазифани бажарувчи киши, деб тушунадилар, – деб ёзган эди ўз мақоласида Ш. Ризо, – бу – янглиш фикр. Аския қадим ўзбек томоша санъатининг алоҳида бир формаси бўлиб, бунда, албатта, икки киши ёки бир неча киши қатнашади. Ҳар биридаги маълум бир шахсий камчилик асосида унга лақаб бериб, бир-бирини чандиш бошланади. Аския мавзуи борган сари кенгайиб боради, унга воқеликдаги ҳодисалар киради, бунда қайси аксиячининг тушунчаси кенг, билими бой бўлса, ўша енгади. Қизиқчилик эса аскиячилик эмас, у маълум репертуарга эга бўлган ва кулги асосига қурилган сахна санъатининг ўзгинасидир. Қизиқчилар чин маъноси билан артист, фақат ўзларининг маълум бир базалари йўқ, ҳар қайси ролга керак бўлган кийимларни кўтариб, кўчиб юрадиган артистлардир»¹.

Биз юқорида аскиянинг негизи кулги деган эдик. Ҳақиқатан, кулги инсон қалбининг инъикосидир, аммо ҳаётда икки хил кулги бўлади: бири – жамиятнинг ривожланишига қарши бўлган, илғор, сиёсий, ижтимоий, эстетик ғояларга зид, уларни амалга оширишга ҳалақит берадиган барча нарсалар ва шахсларни қаттиқ фош қилиш, уларнинг устидан ғазабли кулишдир, бу – сатира ҳисобланади. Иккинчи кулги эса – беғараз, беихтиёр шодон кулгидир – юмористик кулгидир. Бизнингча, ҳозирги кунларимизда аския юморга хос бўлиб, махсус жанр сифатида ривожланмоғи керак.

Аския жанри ранго-ранг шаклларга (усулларга) бойдир.

Аскиянинг ҳозирча бизга маълум бўлган йигирмадан ортик усуллари бордир. «Пайров» аскиянинг энг юксак усулидир,

¹ Шариф Ризо. Халқ санъаткорлари // «Гулистон» журнали. – Тошкент, 1940. – №4 – 25-бет.

«Бўласизми?», «Ўхшатдим», «Гулмисиз, райҳонмисиз, жамбилмисиз?», каби шакллари унинг ибтидоий усулларидандир. «Қофия», «Радиф» аскиянинг шеърий усулидир. Шунингдек, аскиянинг «Тутал», «Афсона», «Сафсата», «Раббия» ва бошқа шакллари ҳам бўлиб, илгари вақтларда айтилиб келинарди, ҳозир бу усуллар жуда кам қўлланилади. Биз қуйида аскиянинг асосий шаклларига тавсиф берамиз.

Пайров изчил фикрлар оқими бўлиб, аскиянинг мукаммаллашган усулидир. Пайров усули маълум бир теманинг маъноси-ни бошдан-охиригача ечиб беради, аскиячилар танлаб олинган тема доирасидан чиқмайдилар. Ҳар икки томон (аскиячилар) бир-бирларига ҳозиржавоблик қилганларда, фикрлар мазмуни бир-бириникидан устун келиши, яъни ривожланиши шарт. Кульминация нуктаси эса мазкур теманинг энг чуқур мазмунини ифодалашдир, яъни фикр ғалабасидир. Аския ишқибозларининг қаттиқ ва узоқ давом этадиган кулгиси фикр ғалабасининг тантанасидир. Демак, пайровда тема ҳар жиҳатдан ечилиши, чала-чулпа бўлиб қолмаслиги шарт. Шу жиҳатдан қараганда пайров сюжетли бир бадиий асар ҳисобланади. Мисол учун 1960 йил 7 ноябрь куни Қўқонда бўлган катта бир аския кечасида ёзиб олинган «Бедана пайрови»ни таҳлил қилайлик. Қодиржон ака Халилов билан Турсунбува Аминов ўртасида бўлган «Бедана пайрови» икки жиҳатдан характерли: бир жиҳатдан, беданага хос хусусиятлар – бедананинг ваваклиги, кўрқоклиги, урушқоклиги ва бошқа хусусиятлари пахта тераётган баъзи дангасаларнинг образини, қиёфасини кўрсатиш учун ишлатилган. Беданаларнинг сайраш оҳангларига мослаб топилган сўзлар эса воқеани англатиш учун фойдаланилган. Иккинчи жиҳатдан, умуман бедана ҳақида гапирилса-да, бироқ гап мазмуни бошқача: гап теримдаги нуқсонларни танқид қилиш, нуқсонларни беғараз кулги билан тузатиш, ғалабани нишонлаш устида борапти.

Пайровда сюжет, фикр изчиллиги бўлиши билан бирга, воқеликни, предмет ва ҳодисаларни бутун деталларигача очиб, кўрсатиб берилиши ҳам керак. Тўлақонли адабий асарда, масалан, табиат манзаралари, кишиларнинг образи ва уларнинг

ҳаётга муносабатлари – қарашлари, воқеаларнинг ривожланиши ва тугалланиши, ғоя ва ҳаракатни тўлдирувчи «майда-чуйда» деталлар тасвир этилганидай, пайровда ҳам бу талаблар амалга оширилиши шарт, акс ҳолда у «чала», «хом» бўлиб қолади.

Аскиянинг «Ўхшатдим», «Бўласизми», «Гулмисиз, рай-ҳонмисиз, жамбилмисиз?» шакллари аскиянинг кичик шакллар ёки ибтидоий шакллари дейиш мумкин. Ҳар учала шаклида ҳам аскиячи ўз «рақибини» бирор шахсга ёки шахснинг хатти-ҳаракатини бирор воқеа-ҳодисага тенглаштиради, нисбат беради, сифатлайди. Ҳар икки томон юқоридаги иборалар воситаси билан навбатма-навбат савол-жавоб қилишади ва мақсадни очишади. Бу усулларнинг энг муҳим томони шундаки, ҳар икки томоннинг (икки аскиячининг) бир сафарги савол-жавоби билан исталган бошқа темада (сюжет) ечилади, иккинчи сафарги савол-жавобда исталган бошқа темада гаплашавериш мумкин. Аммо бу шаклларнинг пайровга яқинлиги, узвий боғлиқлиги ҳам бор. Масалан, деҳқончилик, иморат, мева ёки бошқа бирор тема атрофида аския қилинганда, шу темадан бошқа темага кўчмаслик мумкин, ҳамма деталлари очилиши шарт эмас. Шунингдек, воқеа ва унинг ривожланиш жараёнларидаги прогресс тартибини сақлаш шарт эмас. Масалан, деҳқончиликда гап кузги ер ҳайдашдан бошланса, орадаги бирмунча процесслардан кейин ҳосил йиғиб олинади. Аскиянинг кичик усулларида эса шу темага хос ўринлардан гаплашавериш мумкин.

Аскиянинг «Тутал» усулини кўпроқ Марғилон аскиячилари қўллаганлар. Аскиянинг бу усули ҳақида фикр баён қилишдан аввал шуни қайд қилиш керакки, умуман, аскияни закийлик, донолик, зехн ўткирлиги деб таъриф этар эканмиз, аския вақтларида баъзан ахлоқ доирасидан чиқиб кетиш ҳоллари юз беришини ҳам унутмаслигимиз лозим. Аскиянинг «Тутал» усулида келтирилган жумла ёки шеърий сатр кишига дафъатан порнографияни англади, бироқ кейинги айтиладиган жумла ёки сатрда гап бошқа томонга буриб юборилади ва бу сўз ўйинлари ўткир маъноли, гўзал лутфли бўлиб чиқади.

Аскиянинг «Қофия» усули шеъриятга яқин туради. Бунда сатрлар бевосита аскиячилар томонидан тузилади.

Аскиянинг «Раббия», «Саъж», «Кабиху малих», «Сафсата» ва бошқа шу каби яна кўпгина шакллари ҳам борки, буларнинг деярли ҳаммаси ё бир-бирига шаклан яқин туради, ё ўхшаб кетади. Аскиянинг бундан бошқа яна кўп шакллари ҳам мавжуд бўлиб, халқ орасида айтилиб келинмоқда.

Аскиянинг жанрлик хусусиятларини белгиловчи омиллардан бири унинг тилидир. Аския тили жонли тил, оғзаки нутқдир. Аскиянинг демократик характерга эгаллиги, унинг кўпчилик олдида ижро этилиши ва шу каби бошқа хусусиятлари аския тилининг оғзаки нутқ асосига қурилганлигини кўрсатади.

Оғзаки нутқда сўзларнинг маъно турлари ва талаффуз хусусиятлари тўла сақланади. Шунингдек, аскиянинг маънони англайтиш учун ишлатган айрим товушлари, чатишмали иборалари, диалог вақтидаги ҳис ва ҳаяжонлари, ўзига хос акцент ва шевалари оғзаки нутқда тўла равишда акс этади.

Аскияни кўпчиликка, узоқ масофага етказиш, шунингдек, узоқ давр сақлаш учун ҳозирги тараққиётимизда ҳамма техника имкониятлари мавжуддир (масалан, магнитофон ленталарига ёзиб олиб, овоз кучайтиргич мосламалар, радио ва телевидение орқали эшиттириш ва кўрсатиш, граммофон, патефон пластинкаларига кўчириш ва х.к.).

Аскиянинг тил хусусиятлари жиҳатидан ҳозирги ўзбек маҳаллий диалектларининг биринчи группасига, яъни «о» ловчи группага киради. Территория жиҳатидан ўзбек диалектлари уч группага бўлиниб, аския диалекти, асосан, марказий диалект группасига киради (Ўрта Ўзбекистоннинг марказий шаҳарлари – Қўқон, Марғилон, Андижон, Тошкент, Жиззах шевалари). Шунингдек, Фарғона водийсидаги қишлоқларда яшовчи кишилар ҳам шу шевада аския қилишади. Этник жиҳатдан эса аския чиғатой диалектига киради (ўрта ўзбек диалекти).

Тошкент давлат университетининг илмий экспедицияси Фарғона водийсида ва Тошкент шаҳрида аскиячиларнинг бир неча учрашувларини ўтказиб, қирқдан ошиқ аския пайровларини магнитофонга ёзиб олди. Автор аскиянинг диалект ва шеваларини шу пайров материаллари асосида ўрганиб чиқди ва юқоридаги хулосаларга келди.

Аския сўзининг асл маъноси абстракциялашади, бу аскиянинг сўз ўйинлари хусусиятидан келиб чиқади. Аскияда сўзлар кўпинча асл маъноларидан бошқа маънога кўчирилган ҳолда ишлатилади, янги-янги маънолар вужудга келтиради.

«Бедана пайрови» аскиясидан парча келтирайлик:

Турсунбува – Пахта териш нормангизни нега бажара олмай-сиз десам, эски «вавағ» экансиз-да (вавағ – лапашанг, укувсиз, иш билмас).

Қодиржон ака – Ўзлари қора тахтани қўнаққа айлантириб олибдилар-у, яна бизга туллаклик қиладилар (туллаклик – айёрлик, қийиклик).

Турсунбува – Терганлари паллага келмайди-ю, яна биз билан пашшалашадилар (пашша беданага хос, аслда эса: гап талашдилар, менга осиладилар).

Қодиржон ака – Ўзим ҳам ҳайронман, ваъдасини бажармайдиган қанақа қочикқа учраб қолдим?! (Қочик – дангаса, ишёқмас).

Аскияда омонимлардан фойдаланиш муҳим шартлардан бири ҳисобланади. Аскиячилар омонимлар воситаси билан сўз ўйинлари қиладилар. Аскияда омонимлар турли урғу, ундовлар воситаси билан ҳам англатилади.

Мисол: «Мева пайрови» аскиясидан:

Мамарозиқ ака – Ғойиб ака, у куни Риштонга бориб, «қандай ўрик» еб келдингиз? («Қандай ўрик» – ўрикнинг номи. Аслида, «қанддай ўрик», талаффузда «қандай ўрик»).

Ғойиб ака – Қандай ўрик ейман, ахир, сиз боғнинг ўртасида туриб: олма, олма; олма, олма, дейсиз-у! (Олма – мева, олмани олма – буйрук).

Аскияда синонимлардан омонимларга нисбатан кам фойдаланилади, чунки аскиянинг импровизация хусусияти кенг, чуқур тасвирни талаб қилмайди. Аммо аскияда тасвир, образни очиш, муболага элементлари мавжуд бўлгани учун бу компонентлар ишлатилганда синоним сўзлардан фойдаланиш мумкин. Шунингдек, аскиянинг лақаб қўшиладиган пайровларида кишилар сифатини, паррандалар ҳаракатини, табиат манзараларини тасвир қилганда синонимлардан фойдаланиш мумкин.

Фразеологик чатишмалар аскияда асосий ўринда туради ва кулги чақириш объектларидан – компонентларидан бири

хисобланади. Сўз бирикмалари мураккаб бир тушунчани ифодаловчи тил бирлигидир. Составли терминлардан конкрет, тўғри маъно келиб чиқса, йиғма маъноли фразеологик бутунликлардан умумлашган маъно – кўчма маъно англашилади. Демак, фразеологик чатишмадан англашиладиган маъно унинг таркибидаги сўзларнинг маъноларига боғлиқ эмас, иборанинг маъноси билан таркибидаги сўзларнинг маънолари орасида тенг боғланиш ҳам йўқ. Шунингдек, фразеологик чатишмаларни сўзма-сўз тушуниб бўлмайди ва бошқа тилга таржима қилганда маъноси сира англашилмайди. Аския бунга, айникса, мисол бўла олади.

Масалан, «Иморат пайрови» аскиясидан:

Эргаш лочин – Сарқор, қўшним эгов қилса-қилаверсин, бир куни тарвузи қўлтигидан тушар, мен иморатни бошлайвераман, бирорта дурадгор уста топиб берсанг-чи (тарвузи қўлтигидан тушар – қилмишидан пушаймон бўлар).

Олим сарқор – уста Иброҳим рўпарангизда девордай бўлиб турибдилар-ку, гаплаша қолинг, бунақа ишларга суяклари йўқ! (Суяклари йўқ – бажонидил қиладилар, йўқ демайдилар).

Фразеологияда фразеологик чатишмалар, фразеологик қўшилмалар (сўзларни мажозий қўллаш), идиоматик сўзлар (тўғри маънода қўлланилмай, фақат кўчма маънодагина ишлатиладиган сўзлар) категориялари борки, буларнинг ҳаммаси аскияда муваффақиятли ишлатилади ва кулги чақириш объекти бўлиб хизмат қилади. Биз кўчма маъноли иборалардан тузилган бир неча аския диалогларини келтирамиз.

Иброҳимжон – Арпангизни хом ўрдикми, очикроқ гаплашаверинг-да, отдан тушсангиз ҳам, узангидан тушмайсиз-а!

Ғойиб ака – Оғзингизга қараб гапиринг, гапингизнинг тузи қочяпти.

Иброҳимжон – Қани, ошдан олинг, ўтирасизми, амманнинг бузоғига ўхшаб.

Ғойиб ака – Қани, ўзлари ҳам олсинлар, жуда қаймоқли гапирдилар... ва ҳоказо.

Аскиячи кулги чақириш мақсадида нутқ товушлари воситаси билан сўзларнинг асл маъносидан кўчма маънолар ясайди, бир сўзни иккинчи сўзга айлантириб юборади, «рақиб»га қочирик-

лар қилади. Бу вақтда унга сўз урғуси иш беради. Масалан, Беш-терак қишлоқлик «кал» лақабли Обилжон ака Норматов билан шу қишлоқлик Шокир ота Тўйчиев ўртасида бўлган бир аскияда сўз урғуси воситаси билан ажойиб сўз ўйинлари қилинди.

Шокир ота – Обилжон, сизга тароқнинг нима кераги бор, сочингиз калта-ку! («к» дан кейинги «а» унлисига урғу берилади).

Шунингдек, жонли тилда баъзи товушлар сирғалиб чиқади. Фонетикада бу ҳол аския нуткида сўз ўйинлари қилиш, кўчма маъно чиқариш учун қулайлик туғдиради.

Аскиячилар сўзлари кўчма маънолар излаб ҳижолашга, пайров мазмуни ва оқимига қараб янги сўзлар тўқишга уринадики, бу аскиячининг юксак маҳоратини кўрсатади.

Мисол. С. Абдулланинг «Парранда пайрови» аския текстидан:

Салимов – Сен кенгашда «то вук» демасанг, мен билан ҳеч кимнинг иши ҳам йўқ эди. Менинг ишим колхозда махталади, инкубатордаги паррандаларнинг ҳамма «си мурғ»лар, қолганларининг «туси товуқ»қа ўхшайди.

Аскиянинг ижодий хусусиятларидан бири аския давомида янги сўзлар яшаш билан луғат фондимизни бойитишга ҳисса қўшишдир. Маълумки, ўзбек тилида сўзлар морфологик йўл билан (аффиксация) ва синтактик йўл билан (сўз қўшиш, ўзакларни қўшиш) ясалади. Бу йўллар оғзаки нутқда ҳам, ёзма нутқда ҳам бир хил қоидага бўйсунди. Бироқ аскияда кулги чақириш, ўйноқи маънолар вужудга келтириш учун айрим вақтларда товушларни бузиб чиқариш, баъзи сўз ва ҳарфларни ташлаб кетиш ва тилда сирғалиш ҳолларига атайлаб йўл қўйилади.

Мисол. «Кул» сўзидан ясалган сўз ва иборалар:

Уста Акбар – Олимжон акам, ҳеч нарсдан ҳеч нарса йўқ, уй эшигидан мени чақириб: кул, кул, дейдилар.

Олимжон ака – Озиб-ёзиб кулбангизга келганимда кулинг, қани?!

Шокир ота – Уста Акбар, дарров Олимжонни уйга олиб кириб, олдига иккита патир синдирмайсизми, кулчалик қадри йўқми?

Комил қори – Шунақа қилсангиз нимангиз кетарди, уста Акбар, ловуллаб турган чўғ эдингиз, мана кулки бўлдингиз...

Турсунбува – Йўк, унақа деманглар, икки оғиз гап билан уста Акбарни кул-кул қилиб юборманглар, ўртоғингизни кига тўғри кириб боравермаган Олимжоннинг ўзи мушкул!

Қодир ака – Айб Олимжон акада, бўлмаса кул-куллаб турган одамнинг олдига бориб: кул парча қилиб юбораман, дейиши тўғрими?

Раҳматиллаев – Мўйсафидларимизга қойил: культурний гап-лашишади!

Аскияда ундов кўпинча модал маъно (нутқнинг борлиққа муносабати)ни ифодалаш учун хизмат қилади. Аскиячи пайров мазмунини ўз хис-ҳаяжонлари билан ҳам очишга уринади. Сўзлар, гаплар орасида: ўхў, ҳа, хаҳ, эхе, бе ва бошқа хис-ҳаяжон ундовлари фикрни конкретлаштиришга хизмат қилади.

Мисол. «Гул пайрови»дан:

Раҳматқул – Ўхў, Иброҳимжон, шунақа денг ҳали, майли, Раъногулга ўхшаб, бизни куйдирганингиз қолади.

Иброҳимжон – Оббо, сиз ҳам бизни мунча куйдирдингиз, Гулсарага ўхшаб.

Товушга тақлид, тасвирий сўзлар – мимемалар аскияда кўп учрайди. Масалан, «Бедана пайрови» аскиясида бедананинг турли оҳангдаги сайраши моҳирлик билан тақлид қилинган:

Турсунбува – Мана, Қодиржон ҳам мажбуриятини бажарди, кўрмайсизми, тили чиқиб: «бит-билиқ, бит-билиқ» деб қолади.

Аскияда сўроқ гап ва ундов гап кўпроқ ишлатилади. Воқеани баён қилувчи гап кўп ишлатилса, аскиянинг суръати сусайиб кетади. Шунингдек, сўроқ гап ва ундов гап ишлатилган пайровларда «рақиб»лар китиклаб қўйилади.

Кулги чақириш, маънони чуқурроқ англатиш мақсадида аскиячи ўз нутқидаги энг муҳим сўзларни зарб билан айтади. Бу мантикий урғу аскиячи хис-ҳаяжон билан гапираётганида, айниқса, унга қўл келади. Агар аския нутқида мантикий урғуга эътибор берилмаса, аския нутқи оддий гап нутқига тушиб қолади, қизиғи бўлмайди.

Аския нутқида содда гап кам учрайди. Бунинг сабаби шуки, аскиядаги бир диалог пайров маъносини очиб бериши керак,

содда гап тузилиши баъзан бунга имкон бермайди. Ёйиқ кўшма гапларда эса фикрни кенг ифодалаш, сўз ўйинлари қилиш имкони бор. Шунингдек, кўп аскиячилар маънони бевосита англа-тувчи гаплар орасига кириш сўзлари ҳам киритадилар. Масалан: «Тўғри айтасиз», «Омон бўлгур», «Ҳа, шунақа» ва хоказолар. Баъзан нутқда кесим олдинда, эга охирида ҳам келаб қолади.

Аския нутқи халқ мақоллари, маталлари, образли иборалар-га бойдир. Моҳир аскиячилар бу ибораларни усталик билан ишлатиб, маънони чуқурроқ очишга, кулги чақиришга ҳаракат қиладилар.

Мисол. «Мақоллар пайровидан»:

Аскиячи – Тоға, олий ўқув юртларини битирган ёшлардан баъзилари тайинланган жойга ишга боришмайди, «Узокнинг буғдойидан яқиннинг сомони яхши эмиш»!

Муштум – Улар, ҳатто, мутахассисликларидан ҳам воз кечиб, бошқа иш топиб олишади, «Така бўлса ҳам, сути бўлсин» деб.

Биз юқорида аския тилининг баъзи бир хусусиятларинигина кўрсатиб ўтдик. Аскияни текстга солиш, ёзма шаклини яратиш, уни ўрганиш муҳим аҳамиятга эга ва бу фольклоршунослик соҳасидаги келгуси вазифадир.¹

¹ Мақола қуйидаги манба асосида тайёрлаб, чоп этилмоқда: Муҳаммадиев Р. Аския жанри ва унинг тил хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. – Тошкент, 1962. – 1-сон. – 15–22-бетлар.

Жуманиёз ҚОБУЛНИЁЗОВ

(1919–1974)

Жуманиёз Қобулниёзов 1919 йил 21 декабрда Урганч шаҳрида туғилган. У Тошкентдаги икки йиллик педагог кадрлар тайёрлаш курсида (1934–36), Тошкент тиббиёт билим юртида ўқиган (1936–39). Маориф соҳасида хизмат қилган (1945–49). Тошкент давлат педагогика институти (ҳозирги Тошкент давлат педагогика институти) нинг Тил ва адабиёт факультетида (1949–53), Москва давлат университети аспиратурасида таҳсил олган (1953–57). ЎзР ФА Тил ва адабиёт институтида кичик илмий ходим, катта илмий ходим бўлиб ишлаган (1957–74). «Ўзбек фольклорининг шаклланиши ва тараққиёт йўллари» мавзуда докторлик диссертациясини ёқлаган (1973). «Хоразм халқ кўшиқлари» (1965) тўпламини нашр эттирган. Бола баҳиши Абдуллаевдан «Бозиргон», «Авазхон», «Ошиқ Маҳмуд», Маҳмуд Юсуповдан «Ошиқ Маҳмуд», «Сайёдхон ва Ҳамро» дostonларини ёзиб олиб, 1966–70 йилларда чоп эттирган. «Ўзбек фольклорининг ривожланиши йўллари» (1969) номли монография муаллифи. 1974 йил 18 январда Тошкент шаҳрида вафот этган.

«ОШИҚ МАХМУД» ДОСТОНИ

«Ошиқ Маҳмуд» Хоразм халқ дostonлари туркумига мансуб бўлиб, ўзбек, озарбайжон, туркман, қоракалпок халқлари орасида кенг тарзда оммалашган жозибадор асарлардандир.

Ўзбекистон Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институтининг Фольклор бўлими архивида дostonнинг 1427, 1431-сонли инвентарь бўйича бўйича қайд этилган вариантлари, магнитофон лентасига ёзиб олинган нусхаси ҳам мавжуд бўлиб, улар биз эътиборингизни қаратган нусхага¹ нисбатан ғоявий-бадий жихатдан анча тарқок ва суздир.

Бундан ташқари, ЎЗР ФА Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида шу дostonнинг 5341-сон инвентарь бўйича сақланаётган китобий нусхаси ҳам мавжуд бўлиб, унда ҳам дostonга давр тақозоси ва ўтмишдаги авлодларнинг дунёқарашларида мавжуд бўлган айрим қарама-қаршиликлар таъсирга кириб қолган диний мотив, чекланган ўринлар тез-тез учраб туради.

Дарҳақиқат, бу нусха ўзининг ҳажм эътибори жихатидан юқорида зикр этилган нусхалардан тўлалиги, бадий тасвир воситаларининг силлиқлиги, диний мотивларнинг бошқа нусхалардагига қараганда анча чекланганлиги, тасвирнинг содда ва халқчиллиги, композицион яхлитлиги билан ажралиб туради. Бу ҳолат дoston китобий нусха бўлмай, халқ варианты эканлиги билан изоҳланмоғи мумкин. Зотан, китобий нусхалар асар кўчирилган даврдаги дин аҳиллари ва кўчирувчилар, уларнинг дунёқараш ва савиялари таъсирида маълум ўзгаришларга учраган бўлишлари табиийдир. Аксинча, халқ вариантларида эса халқнинг диди, завқи, психологияси учун ёт бўлган ўринларнинг дostonчилар томонидан тушурилиб қолдирилиши, унга халқ ғояси, фикри, эътиқодини ифодаловчи моментлар қўшилиши, образларнинг пишиб, такомиллашиб бориши, бадий тасвир воситалари сайқаллашиб, мукаммаллашиб, жилоланмоғи мумкин.

Масалан, «Ошиқ Маҳмуд» дostonининг юқорида зикр этилган 1427-сонли инвентарда сақланаётган варианты китобий нусха бўлиб, унда бош қаҳрамон қийинчиликларга учраши билан

¹ «Ошиқ Маҳмуд» дostonининг мазкур варианты Хоразм вилояти Янгиариқ туманида яшовчи Маҳмуджон Юсуповдан 1966 йилда Ж. Қобулниёзов томонидан ёзиб олинган. Ҳажми 42 машинка қоғоз.

ғайритабий афсонавий кучларни – пайғамбарлар, авлиёлар, пирлар ва шунга ўхшашларни ёд этади, мақсадига етишишни улардан илтижо қилиб сўрайди. Натижада улар ёрдамга келиб, қаҳрамонга кийинчиликларни бартараф этишга кўмаклашишади. Тўғри, пирлар ушбу вариантда ҳам қатнашади, улар айрим ҳолларда қаҳрамоннинг оғирини енгил қилади, унга маслаҳат, йўл-йўриқлар кўрсатади. Қаҳрамон ана шу йўл-йўриқлар асосида фаол ҳаракатга кириб, мушкулини осон қилишга муваффақ бўлади. Аммо ҳеч қаерда қаҳрамон уларга сиғиниб, илтижо қилиб ёлбормайди. Уларнинг ўзлари қаҳрамондан хабардор бўлиб юрадилар. Қисқаси, ҳар икки вариантда ҳам диний-фантастик мотивлар мавжуд бўлиб, китобийсида анча кучли ва кенг, халқ вариантыда эса анча сўнган ва камайган ҳолда учрайди.

«Ошиқ Маҳмуд» достони ишқий-романтик дostonлар туркумига мансуб бўлиб, ундаги асосий гоаявий-бадий хусусиятлар икки ёшнинг самимий, жўшқин ва эҳтиросли севгиси фонида очила боради.

Дostonнинг мукаддимаси кўпчилик халқлар эпоси учун характерли бўлган зурёдсизлик мотиви билан бошланади. Яъни Ганжа Қорабоғ вилоятининг подшоси Ганжабой анча кексайиб қолган бўлишига карамай, фарзандсизлик ўтида ёна бошлайди, кўзига ёруғ жаҳон қоронғу кўриниб, подшоликдан воз кечади. Бориб бир авлиёникида тунайди. У ерда кўрган тушида унинг ўғил фарзанди бўлишини айтадилар. Ниҳоят, фарзанд туғилади. У барча дostonларнинг асосий бош қаҳрамонларидек тез ва ақлли бўлиб ўсади.

Меҳнат аҳли азалдан эркин севги, ёшларнинг бир-бирларини кўриб, билиб, ўрганиб турмуш қуришларини орзу қилиб келганлар. Бинобарин, ота-боболаримиз томонидан ижод этилиб, бизгача етиб келган кўпчилик дostonларда ана шу озод севги мотиви асосий сюжет чизигини ташкил қилади. «Ошиқ Маҳмуд» дostonидаги асосий мазмун ва мундарижа ҳам ана шу севги масаласидан иборат.

Асарнинг бош қаҳрамонлари Маҳмуджон билан Нигорхон бир-бирларини тушда кўриб ошиқи бекарор бўладилар. Висолга эришиш учун кўп машаққатлар, жабру жафолар, тўсиқларга

дуч келадилар. Ҳатто орзуга етишиш йўлида ўлимдан ҳам кўркмайдилар. Соф севги ва садоқат учун жонларини курбон қилишга тайёр эканликларини сўз билан эмас, иш билан, фидокорлик билан кўрсатадилар. Масалан, Нигорхонга ғойибона ошиқ бўлиб, чўлу биёбонлар ошиб кетаётган Маҳмуджонга йўлда икки гўзал учраб уни Нигорхондан айнитиб ўзларига мойил этишга уринганларида Маҳмуджон уларга: «Ўткинчи ҳавас бир-лан ҳуснингни хароб этма, Ишқ бошқа, ҳавас бошқа, Бу йўлда хато кетма», – дейди. Сўнг «Нигорхоннинг босиб ўтган изини сизлардек ўн қизга алишмайман», – деб катъий жавоб қайтаради. Худди шунга ўхшаб Нигорхон ҳам рақиблар томонидан дарёга ташланиб ғарк бўлаётган ошиғи – Маҳмуджонни қутқизиш кўлидан келмагач, «Сенсиз менга бу ёруғ жаҳон нимага керак?!» деб ўзини дарёда оқиб бораётган Маҳмуджон томонга отади. Ана шу соф ва беғубор севги, бу севгига бўлган садоқат, мақсадга интилишдаги ирода ва матонат севишганларнинг мушкулларини осон қилади, қийинчиликлар гирдобидан қутқазиб, мурод ва мақсадларига етказди.

Демак, «Ошиқ Маҳмуд» достонида меҳнат аҳлининг севмак ва севилмак энг олижаноб хислат эканлиги ҳақидаги юксак идеали бадий умуллашган.

«Ошиқ Маҳмуд» достонида кўзга яққол ташланиб турадиган энг асосий мотивлардан яна бири дўстликдир. Халқ дostonларининг кўпчилиги учун характерли бўлган бу хусусият дostonда Маҳмуджон билан Қамбаржон орасида туғилган самимий муносабат ҳаракат ва эпизодларда жозибали тасвирланган.

Бу ердаги дўстликнинг характерли хусусияти шундаки, Маҳмуджон подшонинг ўғли, Қамбаржон эса «...бир қашшоқ ўғлон, ҳар кимларнинг тандирига ўт ёқиб, бир нон, икки нон топиб кун кечириб юрган йигит». Шундай бўлишига қарамасдан, бу икки хил ижтимоий табақадан чиққан ёш ниҳоллар бир-бирини қаттиқ ҳурмат қилади. Ўзаро кенгашиб, маслаҳатлашиб иш тутадилар. Бирлари фалокатга учраса, иккинчилари уни қутқазиб йўлини ахтаради. Дostonда ана шу дўстга содиқлик Қамбаржоннинг ҳаракатларида, унинг Маҳмуджонга кўрсатган ёрдамида бадий умуллаштирилган.

Жумладан, дўстлашишларининг бошланишида «...ҳар балога ўзим қалқон бўлайин», дея ўзаро аҳдлашиб, йўлга равона бўлган бу икки дўстнинг бириси – Маҳмуджон душманлар томонидан калтакланиб, дарёга оқизилишидан хабар топган Қамбаржон фарёд кўтаради, дўстини тинмай қидиради.

Ниҳоят, дўстини ўлик ҳолда кўргач, ҳуши бошидан учиб, тўрт томонга ўзини уриб: *«Маҳмуджоннинг юзини очиб, икки юздан навбатма-навбат ўпиб, зор-зор чун абри навбахор йиглаб, мени ёлғиз ташлаб, кўзимга дунёни зиндон этиб қайга кетдинг»*, – деб нола қилади.

Кўриниб турибдики, дostonдаги дўстлик ота-боболаримизнинг шу масала юзасидан асрлар оша қилиб келган орзулари, «Дўстинг учун захар ют», «Тирик бўлсак бир ерда, ўлик бўлмак бир гўрда», «Дўстсиз бошим – тузсиз ошим» сингари кўпгина мақол ва ҳикматли сўзларида илгари сурган ғоя ва орзулари тарзида бадийий умумлаштириб тасвирланган. Бу ерда камбағал табақа билан кибор синф фарзандларининг бир-бирларига ҳамдард, кўмакдош, манфаатдор бўлишлари, айниқса, меҳнаткашнинг кашшоқ фарзанди Қамбаржон Маҳмуджонга нисбатан моддий жиҳатдан тенг кела олмаса ҳам, маънавий жиҳатдан ундан анча устун – унга маслаҳат бера олувчи тарзида тасвирланиши дostonдаги диққатга сазовор ўринлардандир. Чунки меҳнат аҳли ўз фарзандини қодир ва қобиллиги, меҳр ва вафодорлиги, виждоний поклигини шу билан қайд қилмоқчи бўлганлиги яққол сезилиб туради.

Халқимиз ифвогар ва ғийбатчини, ҳасадчи ва мунофиқни азалдан ёмон кўриб келган, ундан жирканган, уни фош этган ва қоралаган. Меҳнат аҳлининг ғазабига учраган ана шундай салбий персонажларга бу дostonда ҳам етарли ўрин берилган. Улар дostonнинг конфликт тугунини ҳосил қилишда қатнашиб, соф севги эгаларининг мақсадга эришувларида тўскинлик қиладилар. Подшо ҳузурида ўз мавқеларини сақлаб қолиш учун ифво ва бўҳтон уюштириб Маҳмуджоннинг ўлимга ҳукм этилишига эришадилар. Лекин на ифво ва на фитна соф севги оқ кўнгил севишганлар йўлини тўса олмайди. Бинобарин, ифвогарлик фош этилиб, фитначилар қўлга тушиб эл ва юртнинг қаҳру

газабига учраши, вақтинча эгалланган ўз мавқеларидан абдий ажралиб жазога тортилиши муқаррар эди. Достонда ҳам бу қора ниятли гуруҳ намояндалари худди шундай тарзда тасвирларган.

Кўпчилик Хоразм халқ достонларига ўхшаб «Ошиқ Маҳмуд» достонининг ҳам энг яхши фазилатларидан яна бири унинг ўта мусиқийлиги, ундаги шеърларнинг ўйноқи ва кучли эҳтирос билан ижод этилганлигидир. Шунинг учун ҳам достон хоразмлик бахшилар, достончилар орасида куйланиб келаётир. Унинг айрим парчалари Хоразмнинг атоқли санъаткорлари Комилжон Отаниёзов, Султонпошша Раҳимова, Назира Юсуповаларнинг репертуарларида ҳам маълум ўрин эгаллаган.

Хуллас, «Ошиқ Маҳмуд» достони ўзининг юқорида қисқа тарзда характерлаб ўтилган барча фазилатлари билан ўтмиш авлодларимиз руҳи ва идеали, орзу ва истагини ўз даври демократик ғоялари, интилишлари, дунёқарашлари асосида тасвирлаб берган чинакам халқчил асарлардан биридир. Бинобарин, «Ошиқ Маҳмуд» достонининг ёшларимизни соф севги, севгига садоқат, дўстлик, хайрли мақсад йўлида дадиллик ва қатъийлик руҳида тарбиялашда маълум аҳамиятга эгаллиги шубҳасиздир.¹

¹ Мазкур мақола фольклоршунос олим Ж. Қобулниёзовнинг 1970 йилда «Фан» нашриётида чоп этилган «Ошиқ Маҳмуд. Авазхон» китобига ёзган сўзбошиси асосида тайёрланди.

Ҳошимжон
РАЗЗОҚОВ
(1916–1982)

Ҳошимжон Раззоқов 1916 йил 20 апрелда Андижон вилояти Андижон тумани Қўнчи қишлоғида туғилган. Андижон шаҳридаги ишчи факультетида (1933–36), Фарғона давлат педагогика институти (1936–37) ҳамда Тошкент Давлат педагогика институтида (1937–41) ўқиган. ЎзР ФА Тил ва адабиёт институтининг аспирантурасида таҳсил олган (1949–53). Андижондаги педагогика билим юртида ўқитувчи (1941–43), илмий ишлар бўйича директор муовини (1948–49), Андижон давлат педагогика институти (ҳозирги Андижон давлат университети)да ўқитувчи, кафедра мудири вазифаларида ишлаган (1952–82). «Ўзбек халқ оғзаки ижодида сатира ва юмор» мавзuida докторлик диссертациясини ёқлаган (1965). «Ўзбек халқ оғзаки ижодида сатира ва юмор» (1965) номли монографияси, «Латифалар» (1965), «Гулёр» (Фарғона халқ қўшиқлари, 1967) каби китоблари босилган. «Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди» (1980) дарслигининг муаллифларидан бири. 1982 йили Андижон шаҳрида вафот этган.

ЭПИК ИЖОДА САТИРА, ЮМОР ВА КОМИК ҚАҲРАМОН

Ўзбек халқ оғзаки ижодидаги эпик турни дoston, эртақ, хажвий ҳикоя, масал, латифа, аския-пайров каби жанрларга бўлиб ўрганиш мумкин.

Достонлар ўзбек халқи орасида қадим замонлардан бери куйланиб келинаётган, кенг тарқалган энг севимли жанрлардан биридир.

Ўзбек халқ достонларининг деярли ҳаммасида ватанпарварлик, халқпарварлик ғоялари талабларидан келиб чиқадиган мардлик, қаҳрамонлик, дўстлик, чин севги-муҳаббат, вафодорлик каби олижаноб инсоний фазилатлар тараннум этилади. Ўзбек халқ достонларида халқимизнинг тарихий тараққиёти, ички ва ташқи душманларга қарши олиб борган курашлари, бахтли турмуш ҳақидаги орзу-умидлари акс этгандир. Шунинг учун ҳам уларда зулм, золимлик, хиёнат, хоинлик, мунофиқлик, номардлик, қўрқоклик, хасислик, очкўзлик, мақтанчоқлик каби инсон шаънига доғ туширадиган салбий характер ва ҳодисалар сатира, юмор объекти қилиб олинган.

XIX асрнинг II ярмида Фарғона вилояти Россияга қўшиб олиниши натижасида бу ерда шаҳар ҳаёти Бухоро, Хива хонликларига нисбатан тез ўсди. Достончилик традицияси ўрнини кўшиқ, ашула, рақс, қизиқчилик, масхарабозлик, халқ цирки, аскияпайров, латифағўйлик, эртақчилик каби ўйин-кулги воситалари кўпроқ эгаллай бошлади.

Эртақларда инсоннинг ҳаёт ва ҳодисалар ҳақидаги билим, тушунча ва тасаввури, кураши, бахтли турмуш ҳақидаги орзу-умидлари акс этгандир.

Эртақларда халқнинг руҳи акс этади. Халқ жабр-зулм устидан-адолат ва инсоф, зулмат устидан – ёруғлик, жаҳолат ва нодонлик устидан – ақл ва идрок, куллик устидан – озодликнинг қачонлардир ғалаба қилиши ҳақидаги ишончи, орзу-умидларини ўз эртақларида ифодалайди.

Халқ эртақларида кишилар ёвуз кучлар, даҳшатли стихиялар олдида тиз чўкмайди. Эртақ қаҳрамонлари халқнинг чексиз моддий, маънавий куч-қудратини ўзида мужассамлаганликлари учун кўп сонли душманлар, даҳшатли ёвуз кучларга қарши мардоналик билан жанг қилади, одамхўр ялмогизлар, девлар, кўп бошли аждарларни янчиб ташлайди. Золим подшоларни жазолайди, унинг ўрнига одил, қўрқмас, олижаноб кишиларни қўяди. Улар хасис бой, очкўз савдогарлар, алдамчи, мунофиқ руҳонийларни қилмишига яраша жазолайди.

Эртақлар инсон фантазияси кучининг энг ёркин, типик кўзгусидирки, бу фантазиясиз адабий ижод бўлиши мумкин эмас. Улар орқали ўтмишдаги ҳаёт, кураш, орзу-умидлар билан яқиндан танишиш мумкин.

Эртақлар жуда узоқ замонларда яратилган бўлиб, улар асрлар давомида тўлдирилиб, ўзгартирилиб, мукамаллашиб авлоддан-авлодга ўтиб келмоқда. Меҳнатга муҳаббат, касб-ҳунар, илмга ҳурмат, яхши одоб-ахлоқ, адолат-инсофни улуғлаш, умуман, ёмонликка қарши яхшилик идеалини тасдиқлаш сатира, юмор характеридаги эртақлар ғоявий мазмунида ўз ифодасини топган...

Тўпланган эртақлар Ўзбекистон Фанлар академияси Тил ва адабиёт институти илмий ходимлари М. Афзалов, Х. Расулов, З. Ҳусаиновалар тузган икки томлик «Ўзбек халқ эртақлари» китобида нашр этилди.

Икки томликка кирган ўзбек халқ эртақларининг турлари, хусусият, ғоявий мазмуни, тематик ранг-баранглиги М. Афзалов томонидан ёзилган сўзбошида тўла таҳлил этиб кўрсатилган. Бу икки томлик аввалги тўпламларда учраган нуқсонлар қисман бартараф қилинган бўлса-да, аммо буларда ҳам афсонавий ва реалистик эртақлар, сатира, юмор характеридаги ҳажвий эртақларни жойлаштиришда изчиллик сақланмаган.

Икки томликка кирган «Носир кал», «Золим подшо», «Кал билан подшо», «Бахтли кал», «Олтмиш оғиз ёлғон гап», «Қирқ ёлғон», «Уч ёлғондан қирқ ёлғон» каби ҳажвий эртақларнинг комик қаҳрамони уддабурон, эпчил, ҳар ишга қодир каллар ва бошқа дурадгор дехқон, косиб, ҳунарманд, сартарошлар бўлиб, улар донолик билан иш кўрадилар, иш-ҳаракати билан подшо, хон, беклар зулмини масхаралаб, уларни эл-юрт олдида фош этадилар.

«Носир кал» эртагидаги кал ўзининг ажойиб кулгили ҳунари билан, «Уч ёлғондан қирқ ёлғон» ва бошқа эртақлардаги меҳнаткаш халқ вакиллари бўлган каллар сўзга чечанлиги, турмуш ва унинг ходисалари ҳақидаги кенг билими, туншунча, мулоҳазалари, нутқларидаги чуқур мазмун нодонлик, жаҳолат, пораҳўрлик, хасислик, очкўзлик каби иллатлар, тур-

мушдаги ҳурматсизлик, вафосизлик, оилавий тотувсизлик, бир-бирини кўра олмаслик, фитнес-фасод, ахлоқий ва маиший бузилиш мазах қилинади.

Оғир меҳнат, очлик, қашшоқлик қийинчиликларга чидай олмай, гиёҳвандликка берилиб кетган иродасиз кишиларни икки томондаги «Уч кўкнор», «Кўкнори хаёл», «Нашанинг хислати» эртақларида кулги остига олинган.

Ҳажвий ҳикоялардаги комик қаҳрамонлар нутқида ўзбек тилининг ранг-баранг лексик бойликлари, таъсирий воситалари, ундаги ҳазил-мутойиба, қочирим каби жозибали сўз ўйинларида намоён бўлиб, ғоявийлик, бадиийлик касб этади.

«Тақсир, мен камбағал, қашшоқ етимман. Отадан битта эдим, ўла-ўла учта қолдик. Учала оға-ини биров-биримизни билмас эканмиз. Бир кун топишиб, сўрашиб қолдик. Бундай қарасам, биримизнинг ёқамиз йўқ, биримизнинг енгимиз йўқ, биримизнинг этагимиз йўқ».

Бу мисолда фольклорга хос гўзал содда киноя, муболаға бўлиб, оға-иниларнинг таърифидаги сўзларнинг деярли ҳаммаси қочирим йўли билан бирдан ортиқ маъно ифодаламоқда. Ҳажвий эртақлар, масалларда унинг сатира, юмор характерини бошланишидаёқ кўрсатиб турадиган доимий эпитет, бадиий приёмлар ҳам мавжуддир.

*Бор эканда, йўқ экан,
Оч эканда, тўқ экан.
Бўри баковул экан,
Тулки ясовул экан.
Қарға қақимчи экан,
Чумчуқ чақимчи экан.
Ғоз карнайчи экан,
Ўрдак сурнайчи экан.
Лайлак ногорачи экан,
Товуқ тогорачи экан.
Илон танобчи экан,
Тошбақа тарозугар экан,
Қурбақадан қарздор экан.*

Бу мисол паррандалардаги баъзи хусусият, феъл-атвор турли касб-хунар, мансаб эгаларининг урф-одати, характерининг баъзи хусусиятларига қиёс этилиб, оригинал ўхшатиш, метафоралар билан кулгили ҳолат юзага келтирилмоқда.

*Эртақларим эр экан,
Бориб музга минар экан.
– Муз сен нега кучли деса,
Офтоб чиқиб эритар экан.
– Офтоб нега кучли деса,
Булут юзини тўсар экан.
Булут нега кучли деса,
Ёмғир тешиб ўтар экан.
Ёмғир нега кучли деса,
Ерга тушиб парчалар экан.
– Ер сен нега кучли деса,
Майса тешиб чиқар экан.
– Майса нега кучли деса,
Бой кўзиси ер экан.
Кўзи нега кучли деса,
Бўри тортиб кетар экан.
Бўри нега кучли деса,
Чумоли тишлаб тортар экан.
– Чумоли нега кучли деса,
– Меҳнатимнинг кўплигидан каллам катта,
Симоби белбоғим ингичка, ўзим кучли, –*

деб жавоб берибди.

Ҳажвий эртақлардаги комик қаҳрамон – «кал»лар ва бошқа ижобий образлар портрети, нутки ва бошқа хусусиятлари кўпинча бир хил тасвирланади.

Баъзи салбий образлар портрети шундай чизилганки, «ранг кўр, ҳол сўр» дейилганидек, улар орқали унинг ички дунёси, ёвуз мақсадини билиб олиш мумкин:

«...Лаблари шафтоли қоқидек буришган, юзлари ёғланмаган айбаки тановардек тиришган, эски ковушдай бурни енгчадай ияги

билан уришган, кулоқлари супрадай, кўзлари ўйилган гўрдай, бўйи минордай, оғзи ғордай, қорни қанордай, тишлари «куракдай, оёқлари моховларнинг шотисидай, панжалари бешилиқдай, этагини турмушлаган, орқасига бир мушлаган кампир ўтирибди».

Ёки:

«Ўрадек оғзида тиш тугул от боғлайдиган қозик ҳам йўк, ўт оғиз, ўроқ тишли, бели камалак, юзи сумалак, боши гувалак, бетига бир қоп маккажўхори сешиб юборсанг, бирор донаси ерга тушмайдиган ари уядай чўтир, ғўра қовок, бетлари хом ошқовок хотинни олиб бердилар».

Юқоридаги мисолларда икки хил аёл портрети чизилган бўлса, бир бой киёфаси бундай кўрсатилади:

«Худди боқма тўнғиздек хўппа семиз, егани барра кабобу ичгани қимиз. Юришлари ғоздай, ранги хўроздай, қорни қовоқдай, бетлари товоқдай, соқол-мўйлаби бурган супурги, бир сўзи куйдирги, биткўз, хамак бурун бой лапанглаб чиқиб келди».

Бу портретлар салбий характерни индивидуаллаштириш билан бирга, эртақдаги масхарали кулгини кучайтирадиган элементлардан бири бўлиб ҳам хизмат қилади.

Ҳажвий эртақлардаги каллар, кичкина одамчалар, камбағал чўпонлар, сўзлари пурҳикмат қариялар, донишманд оқила хотин-қизлар каби ижобий образлар орқали меҳнаткаш омма уларни масхаралаб кулди, улардан ўч олди. Келгуси авлодини уларга қарши нафрат-ғазаб руҳида тарбияламоқчи бўлди.

Сатира, юмор-характеридаги ҳажвий эртақларнинг кичик ҳажмдагилари тобора ишланиб, ихчамланиши натижасида бора-бора латифа жанрига айланиб кетганидек, улардаги эпик комик қаҳрамон каллар ҳам Алдаркўса, Машраб, Насриддин Афанди образларининг такомиллашиб, бадий тип даражасига кўтарилиши учун ёрдам берди.

Сатира, юмор характеридаги эртақларнинг кичик ҳажмдагиларини шартли равишда ҳажвий ҳикоялар деб юритамиз. Чунки булар Алдаркўса саргузаштларига яқин, латифаларга нисбатан эса ҳажм жиҳатидан каттароқ, воқеа-ходисаларга бойдир.

Алдаркўса саргузаштлари, латифалардан бу эпик жанрнинг фарқи шуки, уларда бир хил стандартлашган эпик қаҳрамон

(Алдаркўса, Машраб, Насриддин Афанди каби) йўқ. Ҳажвий ҳикояларни ижро қилувчи кизикчи, масхарабознинг ўзи кўпинча комик образ сифатида гавдаланиб, унинг мазмуни мазкур кизикчининг саргузаштига ўхшаш баён қилинади.

Масхарабоз ва кизикчиликлар театрининг бир актёр томонидан ижро этилувчи бошқа шакллари ҳам бўлган.

Халқ орасида яшаб келаётган бир группа кулгули ҳикоялар борки, улар ўз характери ва қурилиши билан оддий оғзаки драмадан унча фарқ қилмайди. Унда драмага хос бутун қонуниятлар мавжуд бўлиб, диалог, монолог асосий ўрнини эгаллайди. Бундай ҳикояларининг халқ драмасидан фарқи шуки, онда-сонда ҳикоячи аралашиб туради ва кўпинча махсус кийимсиз, гримсиз кўрсатилади. Шунини алоҳида уқтириб ўтиш керакки, бу кулгули ҳикоялар, асосан, кизикчи ёки масхарабознинг юксак маҳорати туфайли театр даражасига кўтарила олади. Чунки мазкур асарларни ижро этаётганда кизикчи ёки масхарабоз бир ўзи барча қаҳрамонларнинг ва ҳикоячининг ёрқин саҳна образини вужудга келтириб, ўзига хос оригинал спектакл яратади.

Эртақлар ҳар бир хонадон, меҳмонхона, улфатчилик ўлтиришларидагина ижро қилинса, ҳажвий ҳикоялар, асосан, сайил-томошалар, базм, катта тўй-тўкинларда малакали кишилар – кизикчилар, масхарабозлар томонидан ижро этилади.

Шунинг учун ҳам унда кулги воситалари кучлидир. Бу ҳажвий ҳикояларда ижрочи худди драматик актёрнинг худди ўзи киёфасига кириб, ҳар бир ҳаракати, нутқини таклид, импровизация йўли билан ҳикояда иштирок этаётган персонажлар характери, воқеа, ходисалар мазмуннинг ривожланишига мослаштиради.

Ҳикояни ижро қилувчи кизикчи, масхарабоз гапга уста, чечан бўлиб, нутқида қочирим, сўз ўйинлари, аския-пайров, баъзан чандиш элементларини қанчалик кўп ишлатса, ҳикоясининг комиклик кучи, кулги чиқариш эффект шунчалик кучли бўлади.

«Ўзбек халқ эртақлари»нинг I–II томларига кирган ҳажвий ҳикоялар тематик жиҳатдан бой ва хилма-хилдир. «Ўпка қишлоқ», «Қози билан камбағал», «Етти аҳмоқ», «Куйган чол» (биздаги нусхада «Қайсар чол билан кампир»), «Қирқ ёлгон», «Икки аҳмоқ», «Икки мулла», «Ботмон», «Андижонлик ҳикояси» (биз-

даги нусхада «Қайсар бола»), «Лопчи», «Уч ёлғондан қирк ёлғон», «Икки ҳунарманд» (биздаги нусхада «Ўғри ва кисавур») кабиларни, қўлимиздаги «Ақл ва дунё», «Ношуд куёв», «Кўқонга саёҳат», «Кўкнори хаёл», «Банги», «Сехргар шогирди», «Касал кўриш», «Ширгуруч», «Эчки сўйган кампир», «Қироат» ҳикояларини авлоддан-авлодга ўтиб келган традицион сюжетлар дейиш мумкин. Қизикчи масхарабозлар томонидаи сайил-томошалар базм-меҳмонхоналарнинг савияси, дид-завқи, руҳий кайфиятига қараб, ўша ўтиришларнинг ўзида ҳам жуда кўп ҳажвий ҳикоялар яратилган.

«Сартарош», «Паровоз», «Зилзила», «Таробех ўқиш», «Чўлдаги намоз», «Дангасалар», «Ичувчи», «Отарчилар», «Ошхона», «Кўкнори хаёл», «Атеист лектор», «Сумалак», «Даллол», «Сурма ичган хўроз», «Чайқовчи», «Паловхўр улфатлар», «Эрка кампир» каби ҳикоялар бизнинг замонамизда яратилган.

Ўтмиш темасидаги ҳажвий ҳикояларда эртақлардаги га ўхшаш ҳукмрон эксплуататор синф вакиллариининг зулми, рухонийларнинг мунофиқлиги оилавий можаролар асосий кулги объектидир. Бу жиҳатдан мажозий маънодаги «Ақл ва дунё» ҳикояси характерли бўлгани учун қисқача мазмунини келтирамиз.

«Ақл билан дунё баҳслашиб қолдилар-да:

– Инсон учун энг зарур нарса мен, сенинг ортиқча керагинг йўк! – деди дунё.

– Мақтанма ғоз, ҳунаринг оз. Сен одамларни йўлдан оздириб ҳалокат чоҳига етаклайсан. Инсоннинг оғир кунда мен асқотаман, – жавоб берди ақл.

– Пул бўлса, чангалда шўрва, – мағрурланди дунё, менинг кучим билан баланд тўлар паст бўлади, ўткир қиличлар темиртакка айланади, анҳор, сой сувлари тескари оқади. Окни қора қиламан, қораларни оқ... ночор қолган одамлар тўнгизни тоға дейишга мажбур бўладилар.

– Кел, «мақтанган қиз тўйда ўсал бўлади» мақолига амал қилайлик, сафсата сотишгунча, қадр-қиммат, куч-қувватимизни турмушда синаб кўрайлик, – деди ақл.

Бу маслаҳат иккаласига маъқул тушиб, жўнаб кетдилар. Аввал дунё ўз ҳунарини кўрсатмоқчи бўлиб бир подачи етим калнинг

бошига қўнди. У тез орада бойиб кетди. Дунёнинг мастлиги билан у ҳеч нарсани кўрмас, билмас, эшитмас эди. У подшо қизига уйланди. Келинчакни чимилдиқдан куёв ёнига олиб келганларида, у бир уриб, маликанинг тўртта тишини тўкиб қўйди.

Буни эшитган подшо кални ўлимга буюрди. Тўйхона азага айланиб, кални дор тагига етакладилар...

Шу вақтда ақл етиб келиб дунёга қараб бундай деди:

– Бу кал, гарчи чўпон бўлса ҳам, бир парча халол нонини, ташвишсиз топиб еб юрган эди, нима қилиб қўйдинг?!

– Қўлимдан келгани шу бўлди. Агар уни ўлимдан олиб қолсанг, сенга таслим бўламан! – деди дунё.

Шу чоғ калнинг бошида ақл пайдо бўлиб, жаллодларга деди:

– Ўлим олдида қайин отамга икки огиз арзим бор!..

Уни подшо хузурига олиб боришгач, кал сўради:

– Шоҳим, одам ўлдириш осон, аммо бир йигит қирқ йилда дунёга келади. Нима сабабдан мени ўлдирмоқчи бўлганингиз сабабини билсам?

– Аҳмоқ кал, сенинг мол-дунёнгни ҳурматлаб, қизимни берсаму, уни ўлдирмоқчи бўлдингми, кўрнамак!

– Малика гўзалликда тенги йўк, бироқ курак тиши сўйлок экан. Бу маликанинг хуснига доғ эди. Мен уни синдириб, ўрнига тилла, жавоҳиротдан тиш қўйдирмоқчи бўлдим. Агар шу айбим ҳукми кушни талаб қилса, ўлимимга розиман! – деди кал.

Калнинг жавоби подшога маъқул бўлиб, уни озод қилди. Шундан кейин дунё ақлга тамоман бўйсуниб, таслим бўлган экан. Эл орасида «Ақлдан ортиқ бойлик йўк», «Ақл бозорда сотилмайди», «Ақл – дунёнинг кўзи» деган мақоллар вужудга келган экан».

Бу ҳикояда масхарали кулгига нишон бўлаётган нарса такаббурлик, манманлик, ўзини жамият аъзоларидан юқори тутиш хусусиятлари бўлиб, у эксплуататор синф вакилларига хос характерлардир, шунинг учун ҳам у дунё қиёфасида кўрсатилиб, меҳнаткаш омма маъқуллайдиган ва амал қиладиган донишманд, камтарин ақлдан паст қўйилган...

Ҳажвий ҳикояларнинг жуда кўпчилиги латифага ҳам айланиб кетган. Ҳозирги кунда қайси бир жанрга тааллуқли эканини ажратиб бўлмайдиган ҳажвий ҳикоялар ҳам кўп учрай-

ди. «Етти аҳмоқ», «Қайсар чол билан кампир», «Тўрт гаранг», «Икки аҳмоқ», «Лопчи» ана шу категориядаги асарлардандир. Бу ҳикояларда инсон характеридаги қайсарлик, худбинлик туфайли вужудга келган нуқсонлар эрмак қилинади.

Ҳажвий ҳикоялар фақат қизиқчи, масхарабозлар репертуарларидаги жанрлардир. Аммо халқ орасидаги тақлидга уста, сўзга чечан талантли кишилар томонидан ҳам ижро қилина беради.

Сатира, юмор характеридаги эпик тур жанрларидан яна бири ҳайвонлар ва бошқа предметлар ҳақида яратилган масаллардир.

«Эпик поэзияга аналог, масал киради, буларда ҳаёт икир-чикири... шоирона шаклга солинади... Крилов сиймосида халқ масалларнинг ҳақиқий гениал ижодчисига эга бўлди, унинг масалларида практик ақл, туйғунлик, рус халқининг афтидан соддадил, лекин узиб олувчи пичингги тўла равишда ифодаланган». Рус танқидчиси Белинскийнинг бу фикри ўзбек масалларига ҳам тўла тааллуқлидир.

Масаллар ҳаёт ва унинг ҳодисалари, ижтимоий турмуш муносабатларини эпик тарзда бадиий ижод этиш усулларидан биридир...

Масалларнинг ғоявий мазмуни, образлари кинояли, мажозий маъно ифодалаганлиги учун уларда антагонистик зиддият жуда пардали қочирим йўллари билан ифодаланади; меҳнаткаш табақа вакиллари фирибгар ва алдамчилар, ростгўй ва соддадил кишилар ўрнида ҳар хил ҳайвонлар ва бошқа предметлар образи қўлланиб, улар инсонларга хос характерда тасвирланади.

Масаллар эртактларнинг дастлабки, тўнғич турларидан бўлиб, жамиятда антагонистик зиддият эндигина бошланган даврда, бу ҳолатни ҳали ошқора, реал бадиий образларда кўрсатиш тажрибаси етишмаган ёки унга имкон бўлмаган чоғларда майдонга келган дейиш мумкин. Бу жанрнинг кўпинча ёшлар, болалар адабиётига хос хусусиятлари ҳам шундан далолат беради.

Масаллар халқ орасида кўп тарқалган бўлиб, қадимий жанрлардан биридир. Масалларда реал ҳаёт ва унинг ҳодисалари, меҳнаткаш омманинг аянчли турмуши ифодаланган. Эрамиздан олдин яшаган Эзоп деган машҳур масалчи қул бўлган. Унинг масалчилик фаолияти қуллиқ машаққатлари остида шаклланган.

Масаллар дунёдаги ҳамма халқлар фольклори ва ёзма адабиётида мавжуд. У жаҳон масалчилик традициясида асосан одоб, ахлоқ тарғиботининг энг мақбул мажозий киноявий йўллари билан бирдир. Баъзан масалларда мантикий хулосалар одоб, ахлоқ доирасидан чиқиб, улар реал ҳаёт ҳамда унинг ҳодисаларини масхара, мазах этади ва сатира, юмор даражасига кўтарилади.

Масал жанрининг ички тузилишини аниқлайдиган асосий белги шуки, унда кам, онда-сонда учрайдиган айрим воқеа-ҳодисалар кенг маънода умумлаштирилиб, типиклаштирилиб берилади. Аммо масал жанридаги типиклаштириш реалистик образлардаги принциплардан фарқ қилади. Масалларда турмуш ҳодисалари, кишилардаги нуқсон, иллатлар киноя, ишора, мажоз йўли билан кўрсатилиб, ундан муайян ижтимоий муносабатларга хос мантикий хулосалар чиқарилади.

А. А. Потебня масалнинг туғилиши, яшаш шароити ва ҳаётий бадиий мукамаллигини «масал ифодалаган образнинг жуда содда ва аниқлигида» деб кўрсатган эди.

Н. Л. Степановнинг фикрича, масал сюжети аниқ гавдалантирилган образда мавжуд; фикр, тушунча, ахлоқ, одоб маъноси – унинг бадиий мукамаллик шarti. Шу билан бир вақтда, масал образлари ўзининг ҳаётийлигини сақлайди, турмуш шароити, ҳодисалар ўзгариши билан унинг мазмуни, талқин этилиши ҳам ўзгаради. Масал ҳикояси мавҳум эмас, конкретлилик тусини олади.

Гегель ҳам ўзининг эстетикага оид лекцияларида масал жанрини таърифлаган ва унинг ғоявий-бадиий қиммати турмуш, воқелик билан алоқадор эканлигини уқтириб ёзган эди:

«...Масаллар ўзида жонли ва жонсиз табиатнинг бирор ҳолати ёки ҳайвонот дунёсидаги тўғри кузатиш натижасида воқеликка мос келадиган, шу билан бирга, инсоннинг яшаш шароити учун панд-насихат, ибрат бўладиган ёки, аниқроқ айтганда, турмуш тажрибасида қўлланадиган, доно, ақллилик, одоб-ахлоққа тарғиб қиладиган ҳодисаларни тасвирлаб кўрсатади.

Масалларга бўладиган биринчи талабимиз шундан иборатки, ундаги аниқ ҳодиса ҳаёт ва унинг ҳақиқий шароити, кўриниши ва характериға тескари уйдирма бўлмай, бизга одоб, ахлоқ, панд-

насихат бериши керак. Иккинчи талаб – ундаги ҳикоя умумий тарзда бўлмай бу воқеа шунга ўхшаш ҳамма ходисаларнинг ички реаллигига ўхшаш ҳолат эканлигини аниқ, батафсил кўрсатиши керак».

Худди ўша «ҳодиса»нинг типиклиги масалнинг ғоявий мазмуни, кадр-кимматидир.

Кишилиқ жамиятининг тарихий тараққиёти, адабий процессининг ўсиб, ривожланиши билан масаллар алоҳида тарихий-адабий традиция сифатида адабиётдан муносиб ўрин олди ҳамда давом етиб келмоқда.

Масалларнинг ҳаммаси деярли сатира, юмор характеридадир. Уларда йиртқич ҳайвонлар, уй ҳайвонлари, қушлар, ҳашаротлар, дарахтлар, уй, дарвоза ва бошқа предметлар турли ижтимоий гуруҳ вакиллари образини ифодалайди.

Масалларда ҳайвонлар, предметлар образи орқали жамиятдаги мураккаб ижтимоий ҳодисалар, муносабатлар ифодаланади. Антагонистик зиддият асосий конфликтни ташкил этган масалларда меҳнаткаш омма манфаати биринчи ўринга қўйилиб, унда адолат, инсоф, ростгўйлик, ҳалоллик доим зулм-ҳақсизлик, ёлғончилик, харомхўрлик устидан ғалаба қилади.

Масалларда от, ит, сигирлар инсоннинг энг яхши дўсти, вафодор, ожизларга ёрдам берувчи нажоткор бўлиб гавдаланади. Шунингдек, кийик, балиқлар ҳам асосан ижобий образлар бўлади.

Шер, арслон, бўри, тулки баъзан ижобий, баъзан эса зулм, зўравонлик тимсоли бўлган салбий образлардир. Тулки – муғомбир, хийлагар бўлса, қуён кўрқоқлик симболи.

Бу ижобий ва салбий образлар тўқнашувидаги зулм, ҳақсизлик, очкўзлик, хасислик, айёрлик, алдамчилик каби салбий характерлар устидан ақл-идрок билан қурилган тадбир натижасида адолат, инсоф, тўғрилиқ, саҳийлик, ростгўйликнинг тантана қилиши сатира, юмор характеридаги кулгига объект бўлади. Ҳайвонлар иштирок этган фантастик эртақлардан ташқари, ҳозиргача жуда кўп масаллар босилиб чиқди.

Шунингдек, бизнинг қўлёзма фондимизда ҳам юздан ортиқ масал бўлиб, уларнинг кўпчилиги босилиб чиққан масалларнинг бошқача нусхаси, вариант деса бўлади.

«Шум тулки», «Уч тулки», «Бўри билан тулки», «Думтак тулкилар», «Тулки билан турна», «Пуф, сассиқ», «Бир коса захар», «Тулки билан товус» «Ҳийлагар бедана», «Тулкивой», «Тулки билан бўри», «Тулки ва йўлбарс» масалларида мунофиқона хушомадгўйлик, тилёғламалик, иккиюзламачилик, ҳийлагарлик каби салбий хусусиятлар тулки образида мужассамланиб, бу иллат, нуқсонларининг фош этилиши масхарали кулги билан ифодаланади.

«Шум тулки» масалида айиқ, бўри – ҳукмдор тулки золим, товуқлар эса жафокаш мазлумлардир. Айиқ билан бўри тулки зулмини даф қилиш ўрнига порага олган юшоқ пар ёстиклар эвазига тулки тарафини олади. Чунки золим ҳукмдорлар учун «Отнинг ўлими, итнинг байрами» эди. Охири товуқлар арзи-додини мўйноқ – вафодор ит эшитиб, тулкиларнинг таъзирини беради ва чўлга ҳайдаб чиқариб юборади.

«Бўри билан тулки», «Тулки билан бўри» масалларида ҳар иккала образ ҳам салбий бўлиб, унда анқов, лапашанг, фаросатсиз, ақлсиз, нодон, фақат ўз кучигагина ишонган бўри билан ҳийлагар, тадбирли, муғомбир тулкининг тўқнашуви, бўрининг тулки қаршисида масхара бўлиб қолиши асосий кулги воситасидир.

«Оч бўри», «Ботир эчки», «Эчкининг ўч олиши» масалларида «Манманга завол бор, олғирга чуқур» мақоли мазмунида қонхўр, золим бўрининг шармандаларча жазоланишидан нафрат-ғазаб кулгиси ҳосил бўлади.

Масал-эртақларнинг ҳаммасида мажозий образлар орқали синфий тенгсизлик қораланади, очкўзлик, хасислик, ялқовлик каби ёмон сифатлар масхараланиб, унга қарши: тенглик, саҳийлик, олижаноблик, ишчанлик, ростгўйлик, тўғрилик, ботирлик каби яхши ижобий хислатлар тараннум этилади. Шунинг учун масалларнинг таълимий-ахлоқий аҳамияти каттадир.

Жуда кўп масаллар темаси, сюжети халқ орасида тобора ихчамлашуви натижасида латифаларга айланиб кетганки, улардаги ғоявий мазмун, бадиий воситалар образлар, сатира, юмор характеридаги кулги комик қаҳрамонлар образининг мукамаллашувида муҳим роль ўйнаган.¹

¹ Мазкур мақола қуйидаги манбадан олиб тайёрланди: Раззоков Ҳ. Ўзбек халқ оғзаки ижодида сатира ва юмор. – Тошкент: Фан, 1965.

Зубайда
ХУСАИНОВА
(1918–2002)

Зубайда Хусаинова 1918 йил 9 декабрда Оренбург шаҳрида туғилган. Тошкент кечки педагогика институтининг Тил ва адабиёт факультетини тамомлаган (1950). Тошкент кечки педагогика институтида (1937–38), ЎзР ФА Тил ва адабиёт институтида стенографист-котиба (1938–40), фольклор бўлимида лаборант (1940–44), катта лаборант (1944–57), кичик илмий ходим (1958–68), катта илмий ходим (1969–2002) сифатида хизмат қилган. «Ўзбек топшимоқларининг асосий хусусияти ва замини» мавзuida номзодлик диссертациясини ёқлаган (1967). «Малика айёр», «Холбека» (1946), «Зандигор» (1949), «Алпомиш», «Майда савдогар», «Алпомиш», «Юсуф ва Аҳмад», «Қорақум» каби дostonларни ёзиб олган. «Ўзбек халқ эртаклари» 2 жилдлиги ҳамда «Ўзбек халқ мақоллари»нинг 2 жилдли академик нашрини тайёрлашда иштирок этган. «Ошиқ Фариб ва Шоҳсанам» (1958), «Холбека» (1968), «Алибек ва Болибек» (1973), «Тўлганой» (1974), «Авазхоннинг ўлимга ҳукм этилиши» (1976), «Машиқо» (1988) дostonларини, М. Саидов билан ҳамкорликда «Гулнор пари» (1965), «Гулшанбоғ» (1966), «Авазхон» (1967), «Чамбил қамали» (1978) дostonларини нашрга тайёрлаган. «Кулса – гул, йиғласа – дур» (ҳамк.), «Луқмони ҳаким» (ҳамк.) эртаклар тўпламини, «Олтин олма», «Сув қизи», «Ойжамош», «Ҳасанхон», «Топшимоқлар» тўпламларини нашр эттирган. Беруний номидаги Давлат мукофотига сазовор бўлган (1973). «Ўзбек топшимоқлари» (1966) номли монографияси муаллифи. 2002 йил 26 мартда Тошкент шаҳрида вафот этган.

ТОПИШМОҚ ТЕРМИНЛАРИ

Ўзбек фольклорида ҳозиргача бирор жанрнинг термини, шу жумладан, топишмоқ термини ҳақида ҳам тўлароқ бир иш қилинмаган. Текшириш натижасида ўзбекларда топишмоқ термини ниҳоят даражада кўп эканлиги маълум бўлдики, биз ана шу терминларни эслатиб, ўз мулоҳазаларимизни айтиб ўтмоқчимиз.

Топишмоқ фольклорнинг энг қадимий ва узоқ яшовчи, ҳаётий жанрларидан биридир. Топишмоққа табиатдаги жонли-жонсиз мавжудот, бирор ҳодисани бирор нарсага, унинг ҳолатига ўхшатиш, ё ҳодисага таққослаш орқали яшириб гавдалантирилади.

Ҳар бир топишмоқнинг ичида яширинган ҳолда *ким? нима?* деган сўроқ ётади. Тингловчидан ёки топишмоқ айтишишда қатнашганлардан жавоб талаб этилади. Топилиши лозим бўлган нарсаларнинг ўхшатма белгиси, бир томондан, жуда эркин танланган бўлгани учун, иккинчидан, кўпинча сингишиб қолган бадий адабиёт нормаларидан фарқ қилгани учун жавобини топиш кишини анча ўйлашга, топишмоқдаги белгиларнинг кўчма маъноларини ахтаришга мажбур этади. Шунинг учун ҳам фольклорнинг бу жанри барча халқларда, унинг специфик хусусиятларига мос терминлар билан номланган. Масалан, руслар ва украинларда *загадка*, тожик, форс, афғон, урду ва бошқа, шунингдек, эроний тилларда сўзлашувчи қатор халқларда *у нима?* маъносидаги *чистон*, арабларда эса *яширин*, *махфий* маъносидаги *луғз* қўлланилади.¹

Ўзбекларда бу жанрни кўрсатувчи терминлар бошқа туркий ва туркий бўлмаган бир неча халқларга нисбатан кўпроқдир: *топишмоқ*, *топишмачоқ*, *топмача*, *топар чўпчак*, *топ-топ*, *топ-топ чўпчак*, *топ-топ матал*, *чўпчак*, *жумбоқ* (*жуммоқ*, *жумоқ*), *матал*, *масала*, *чистон*, *луғз*. Луғз ва чистон ўзбекларда фақат ўтмиш давр ёзма адабиётида ишлатилган бўлиб, ўзбек фольклорида бу икки термин топишмоқ учун ишлатилмайди. Ҳолбуки, арабларда – луғз, тожик, форс ва афғонларда – чистон фольклорнинг шу жанри учун ҳам ишлатилади. Бу жанр учун

¹ Немис, француз ва бошқа тилларда ҳам шу маънони ифодаловчи терминлар қўлланилади: немисча *ratsel*, французча *enigme*, инглизча *riddli* ва ҳ.к.

Ўзбекларда ишлатилган терминларнинг бир нечасини, айнан ёки бирор фонетик ўзгариш билан, туркий халқларнинг жуда кўпчилигида учратиш мумкин.

Биз ўзбек фольклоридаги *топишмоқ* терминлари устида фикр юритамиз. Бошқа туркий ва туркий бўлмаган халқлардаги ўхшаш ва ёки бизникига яқин терминлардан муқояса учун фойдаланамиз.

Текшириш шуни кўрсатадики, жанрнинг кенгроқ тарқалган термини кўпчилик туркий халқларда ё *топмоқ* сўзидан, ёки *юммоқ* сўзидан олинган.

Туркий тилларнинг кўпчилигида адабий тилда ҳозирги кунда *топишмоқ* термини кўпроқ қўлланилади. *Топишмоқ* термини шу жанрнинг матнида ҳам учрайди: «*Топишмоқнинг ўзи қора, топмаганнинг юзи қора*» (қозон).

Топишмоқ, топмача, топар чўпчак, топ-топ сўзлари, озарбайжонликлар ва турклардаги *тапмажа*, туркманлардаги *тапмача*, олтойликлардаги *табишқоқ*, бурятлардаги *табари*, мўғуллардаги *таабари* сўзларининг ҳаммаси топмоқ феълидандир.

Топишмоқ сўзи *топ* ўзагига *-иш* + *моқ* мураккаб аффикслари қўшилиб ясалган. *-иш* аффикси билан ясалган *топ* + *иш* сўзи ҳаракатнинг икки ёки бир неча шахс томонидан биргаликда бажарилишини, бирор нарсани биргаликда излаш, кидириш кераклигини билдиради; бунга *-моқ* инфинитив аффикси қўшилиши билан ўша ҳаракат номи юзага келган, кейинчалик бу сўз – *топишмоқ* фольклорда бир жанр термини сифатида қабул этилиб умумлашган. Шу жиҳатдан *топишмоқ* термини бу жанр хусусиятига мос тушган ва шунинг учун ўзбекларда *топишмоқ*, қорақалпоқларда *табыспак*, қирғизларда *табишмақ*, татар ва бошқирдларда *табышмақ*, озарбайжонликларда *тапишмак*, олтойликларда *табьшқоқ*, уйғурларда *тепишмақ* шаклларида, ҳар қайси халқнинг ўз тил хусусиятига хос равишда, илмий ва адабий термин сифатида оммалашган.

Топ + *ма* + *ча*. *Топ* ўзагига от ясовчи *-ма* ҳам кичрайтиш белгиси – *-ча* қўшилиши билан *топмача* термини ҳосил бўлган. «*Топмачамнинг ўза қора, топмаганнинг юзи қора*» (қозон). Худди шу термин айна формада туркманларда *тапмача*, озарбайжонликлар ва туркларда *тапмажа* шаклида учрайди [...].

Топиш + ма + чоқ топишмоқ феълидан **топиш** ўзагига от ясовчи **-ма** суффикси кўшилиши билан **топишма** ва унга навбатма-навбат биргаликдаги ҳаракатни билдирувчи **-чоқ** суффикси кўшилиб ясалган. Дарҳақиқат, топишмоқда гоҳ у тараф, гоҳ бу тараф бир-бирига топишмоқ айтиб, жавоб талаб қилади. Худди шу формада қиз тўйидаги **тортишмачоқ** термини бор. **Бекинмоқ** сўзидан болалар ўйинидан бирининг оти **бекинмачоқ** термини ясалган.

Топ-топ. Бу термин кенг тарқалмаган, уни республикамининг баъзи туманларида (масалан, Самарқанд областининг Булунғур туманидаги Гулбулоқ қишлоғида, Ургут туманининг Терсак қишлоғида) айрим шевалардагина учратиш мумкин.

Кўриниб турибдики, бу термин **топмоқ** феълининг буйруқ шаклини икки марта қайтариш билан **топ-топ** термини вужудга келган. Уни баъзан топишмоқлар матнида ҳам учратамиз. *Топ-топ топишмоқ, оёққа ёпишмоқ* (лой).

Биринчи қараганда, гўё буйруқ сифатида келаётган **топ-топ**-нинг отга айланганини куйидаги матнда очикроқ кўриш мумкин:

*Топ-топ – лагалак,
Тобони йўқ лагалак,
Сувдан ўтган лагалак,
Суяги йўқ лагалак (капалак).*

Топ-топ шаклини ўзбеклардан бошқа халқларда ҳозирча учратмадик.

Жумбоқ ўзбекларда, асосан, кипчоқ группасига кирган шеваларнинг кўпчилигида умумий термин сифатида ишлатилган ва ҳозир ҳам ишлатилади. Бу терминни Шайх Сулаймоннинг луғатида ҳам учратамиз. Унинг изоҳига кўра, «жумбоқ – билмажа, муаммо, лугз, чистон маъноларидадир».¹ Жумбоқни бизда илмий термин сифатида оммалаштириш тенденцияси бўлганлиги ҳам сезилади. Масалан, 1916–17 йилларда Қўқонда тошбосмада нашр этилган 156 топишмоқ тўпламига «Жумбоқ мажмуаси» деб ном қўйилган. XX аср бошларидаги мактаб дарсликлари-

¹ Шайх Сулаймон. Луғати чиғатойи ва турки усмоний. – Истамбул, 1295. – 109-бет.

да топишмоқ намунаси берилганда сарлавҳада «Жумбоқ» сўзи ёзилган. Лекин ҳозирги замон ўзбек адабий тилида жумбоқ ва чистон ўзбек фольклори терминлари сифатида умумлашмади.

Ўзбекларда жумбоқ (вариантлари: жуммоқ, жумоқ) термини топишмоқнинг ўзида ҳам кўп учрайди: «*Жумбоғим жутилди, товға қараб қутилди*»¹ (куюн). **Жумбоқ** термини туркий халқларнинг ҳам бир қанчасида бор бўлиб, козоқ ва қирғизларда *жумбак*, татарларда *жомак*, *жомах*, бошқирдларда *йомақ*, чувашларда *сутмалли юмах* дейилади. Лекин татар адабий тилида *жомах* термини қўлланилмайди, шевада ҳам кам учрайди. Бу тўғрида татар топишмоқлари тўпламининг сўзбошисида шундай дейилади: «Атама сўз булу ягыннан килгэндә, «табишмак» сузе белән бер рэтгән, бездә «жомак» һәм «жомах» дигән суздә учраштыргалый... Татарстанда куп райанларда инде «жомах» сузен белмийләр».² Татарларда ҳозирги кунда **табишмак** термини қўлланилади.

*Эче куыш, тышы таш,
Табышмагем орчык баш (печка).*

Бошқирдлар эса бунинг акси, яъни уларда **топишмоқ** термини ишлатилмайди. Бошқирд фольклорининг мутахассиси, филология фанлари номзоди А. Н. Киреевнинг бизнинг илтимосимизга кўра лутфан ёзиб юборган мактубидаги маълумотга қараганда, ҳозирги замон бошқирд адабий тилида **йомақ** шаклида ишлатилган бу терминни турли даврларда турлича ёзганлар ва турлича талаффуз этганлар: **йомақ**, **йоммақ**, **йомбак**.³

*Йомақ, йомақ, йом қара,
Йомақ эсе дем қара (қозон).*

Туркман адабиётшуноси ва фольклористи филология фанлари доктори Баймуҳаммад Қарриевнинг маълумотича, туркманлар

¹ Айтувчи: Абдуғани Турдимов. Самарқанд вилояти, Нурота тумани, Қўштамғали кишлоғи. 1958 йил.

² Исәнбэт Н. Табышмаклар. – Казан, 1941. – 4-5-бетлар.

³ Менинг топишмоқ термини ҳақида маълумот сўраб ёзган хатимга А. Н. Киреевнинг жавоб хатидан. 1958 йил 28 ноябрь.

да *топишмоқ* ўрнида *матал* термини ишлатилади. Бу термин топишмоқ текстида ҳам учрайди:

*Маталим гызыл матал,
Дилдан отуп, додага етар* (қалампир).
*Маталим матти,
Икки гулагы ятды,
Ере гирип гум атди* (фил).¹

Туркманларда ҳам *жумақ*, *юмақ* термини бор. Лекин бу термин уларда топишмоқнинг эквиваленти бўлмай, фольклорнинг аскияга ўхшаш жанрини ифодалайди. Б. Қарриевнинг маълумотига кўра, «Бунда икки сўз устаси, одатда, бу тўйларда бўлади – бадий ўхшатишлар орқали мусобақалашадилар». Кўринадикки, бу термин фақат туркманларда фольклорнинг бошқа жанри учун ишлатилади Аммо ўзбек, қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ, татар, бошқирд, озарбайжонликлар ва чувашларда *жумбоқ*, *жумоқ* терминларининг, ҳар қайси тилнинг ўз хусусияти доирасида, турли шаклларда топишмоқ жанри учун ишлатилиши ёки баъзиларида илгари ишлатилган бўлиши, унинг туркий халқларда кенг тарқалганидан далолат бериши билан бирга айни ўзақдан ва айни шаклда ясалганини кўрсатиб туради.

Туркий тилларда қўлланилган бу *жумбоқ* термини *жуммоқ*, *юммоқ* сўзидан бўлиб, *яшириш*, *бекитиш* маъносида. Зотан «Жупми – тоқ» ўйинида ҳам бир ёки бир неча дона нарсани кафт ва панжа орасига олиб, яшириб тоқ ёки жуфт эканлигини топиш талаб қилинади. Шунга ўхшаш, жумбоқда ҳар бир нарса иккинчи бир нарса ёки бирор ҳодиса орқали алмаштирилиб, ё таққослаш орқали бекитиб, яшириб айтилади.

А. Н. Киреев бошқирдча *йомақ*, *йомбақ*, *йоммақ* термини *йомақ* (юмуқ) – беркитилган сўзидан келиб чиққанлигини тахмин қиладики, бу ҳам фикримизни қувватлайди.

Матал. Бир қанча халқларда топишмоқнинг яна бир термини маталга дуч келамиз. Ўзбек, туркман, озарбайжонликларда *матал* ва курдларда *метел* шаклида. Юқоридаги бир мисолда,

¹ Туркман халқ маталлари. – Ашгабад, 1948. – 49, 132-бетлар.

туркманча топишмоқ матнида учраган бу термин ўзбекча текстларда ҳам тез-тез йўликиб туради:

*Маталим матти,
Қулоғи қатти,
Қозонга солсам,
Тикрайиб ётди (чучвара).¹*

*Матал, матал, малики,
Тирноқлари ўн икки.
Хувидай, хувидай,
Овузлари кувидай.
Товдан ошар, моли бор,
Қуйруғида холи бор (қашқир).²*

Ўзбекларда **матал** термини эртақ, мақол, ва русча поговорка ўрнида ҳам қўлланилади. Лекин бу терминнинг этимологияси аниқланмасдан туриб, унинг, аслида, қайси жанрга хос бўлганини ҳозирча айтиб бўлмайди.

Хивада топишмоқнинг эквиваленти **матал** термини билан бир қаторда **масала**³ термини ҳам бор.

*Масала мастики,
Дирноқлари ўн икки,
Ҳали галса гўрарсиз,
Гула-гула ўларсиз (маймун).⁴*

Бу топишмоқнинг биринчи байти юқорида келтирилган топишмоқдаги биринчи байтнинг айни ўзидир, орадаги фарқ фақат «матал» сўзи ўрнига «масала» ишлатилганлигидадир.

¹ Хоразм вилоятининг Хива шаҳридан ёзиб олинган.

² Нурота туманининг Қоракиса қишлоғидан ёзиб олинган.

³ «Масала» терминини Ҳ. Т. Зарифовнинг 1930 йилда Хивада ёзиб олган материаллари ҳамда Б. Каримовнинг Хоразмда 1938 йил ёзиб олган фольклор материалларида очиқ кўриш мумкин. Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети хузуридаги Ўзбек тили ва адабиёти илмий-тадқиқот институти Фольклор архиви. Инв. № 603.

⁴ Хоразм вилоятининг Хива шаҳридан ёзиб олинган.

«**Масала**» арабча *масъала* – ҳал қилиниши лозим бўлган, жавоб талаб қилган сўроқ ёки бир мушкилотдир.

Масал термини ҳам арабча бўлиб, турк луғатшуноси Шамсиддин Сомийнинг изоҳига кўра: 1) бир умумий қоидага намуна бўлиш учун айтилган сўз; 2) ташқи маъноси назарда тутилмай, зимдан ва киноя билан бошқа бир нарсага далолат этмоқ учун ясалган сўздир.¹

Маъно жиҳатдан **масала** ва **масал** сўзларининг топишмоқ ўрнида ишлатилишига асос бор. Лекин **матал** билан **масал** ўртасида лингвистик бирлик борми, яъни бу иккала сўздаги **т** билан **с** товушлари ўртасида фонетик ходиса рўй бериб, «с» фонемаси «т»га кўчганми, йўкми, бу ҳақда биз қатъий бир фикр айта олмаймиз. Буни тилшуносларимиз ҳал қилиб берурлар, деган умиддамиз.

Худди шунингдек, **чўпчак** терминининг ҳам этимологиясини аниқлаш керак. Ана шунда халқимиз орасида қўлланиб келаётган **топар чўпчак**, **топ-топ чўпчак** терминларини кенг тушуниш ва тўғри изоҳлаш мумкин бўлади.

Топишмоқнинг жавоби учун ҳар жойда ҳар хил сўз ишлатилади: «жавоби», «ечуви», «очувчи». Бошқирдларда «**ачыу**, **сисеу**», баъзан «**табыу**», козоқларда эса «**шешуи**»² дейилади. Бизнинг адабий тилимизда «жавоби» умумлашган. Озарбайжонликлар ва татарларда ҳам **жавобидир**. Тожиклар ҳам **жавоб** сўзини ишлатадилар.

Ўзбек фольклорида топишмоқ учун ишлатилган терминлар жуда кўп. Бу терминларнинг ҳар бири шеваларда ҳозир ҳам ишлатилади. Аммо тилимизда умумлашгани **топишмоқ** термини бўлиб, бу ўзбек фольклористикасида ҳам илмий термин сифатида қабул этилган. Терминнинг бошқа эквивалентлари эса фақат диалектлар доирасида қаралмоғи керак. Шулардан **жумбоқ** термини адабий тилимизга кириб, оммалашган бўлса ҳам, адабий тилда фольклорнинг бир жанрини билдирмайди, балки умуман муаммо маъносини ифодалайди.³

¹ Шамсиддин Сомий. Қомуси туркий. – Истамбул, 1289.

² Ғабдуллин М. Қазақ халқынын ауыз адебияты. – Алматы, 1958. – 83-бет.

³ Ўзбек халқ топишмоқларининг заҳматкаш тадқиқотчиси Зубайда Хусанованинг мазкур мақоласи «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари» журналининг 1960 йил 3-сонидан (28–33-бетлар) олиб босилди.

Охунжон
СОБИРОВ
(1920–1982)

Охунжон Собиров 1920 йили Тошкент шаҳрида туғилган. Филология фанлари номзоди (1955). Тошкентдаги Покровский номли ишчилар факультетининг кечки бўлимида (1934–37), Тошкент ўқитувчилар институтининг филология факультетида ўқиган (1937–42). Тошкент шаҳридаги 35-ўрта мактабда ўқитувчи (1938–40), «Фан» нашриётида мусахҳиҳ (1948–50), Тошкентдаги 11-, 16-ўрта мактабларда ўқитувчи (1950–52), Қарши давлат педагогика институтини Ўзбек тили ва адабиёти кафедрасининг мудири (1952–57), ЎзР ФА Тил ва адабиёт институтининг Фольклор бўлимида катта илмий ходим (1959 йилдан). «Келиной кўшиқлари» мажмуасини нашр эттирган (1981). «Бахтиёр авлодлар» (1951), «Нигорхон ва Кал Замон» (1950), «Алпомиш» (1956) достонини ва бир қанча термаларни ёзиб олган. «Ҳасан Чопсон», «Нигор ва Замон», «Ёзи билан Зебо», «Зулфизар ва Аваз» достонларини нашрга тайёрлаган. «Ислоҳ шоир Назар ўғли» (1967), «Бахшилар сардори» (1976), «Умр шоир Сафаров» (1982) каби илмий рисоалари нашр қилинган. «Саодат ва садоқат тароналари» (1967), «Яшн ва халқ оғзаки ижоди» (1972), «Сарчашма адиб ижодиди» (1975), «Ойбек ижодида фольклор» (1975), «Фольклор анъаналари ва ўзбек адабиётида халқчиллик» (1978), «Ўзбек реалистик прозаси ва фольклор» (1979), «Халқ ижоди хазинаси» (1986) каби китоблар муаллифи. 1982 йили Тошкент шаҳрида вафот этган.

«МАХТУМҚУЛИ ВА ЎЗБЕК БАХШИЛАРИ»

Ўз ижодий камолотида ўзбек классик адабиётининг ҳам бой хазинасидан баҳраманд бўлган туркман халқининг улкан шоири Махтумқулининг ижодий фаолияти, адабий мероси кардош халқлар адабиётига, жумладан, ўзбек адабиёти ва фольклорига ижобий таъсир кўрсатди. Унинг халқчил, элга манзур кўшиқлари бир-биридан гўзал, содда, мазмундор. Туркман адабиётининг атоқли намоёндаси Берди Кербобоев айтганидек: «Махтумқулининг шеърлари халқни хаёл отига миндириб, унга қахрамонлик қиличини ушлатган шеърлардир. Туркман адабиётининг улуғ классиги Махтумқули туркман халқининг тақдири, унинг зулмдан озод бўлиши ва бирлашуви учун кечакундуз тинмай фикр қилди. Амирлар, шоҳлар, беклар, хонлар, эшонлар ва пирларга қарши заҳарлар сочди. Туркман халқининг дардларига малҳам бўлди»¹.

Махтумқули шеърлари ўзбек халқига ҳам жуда қадрдон эди. Чунки у яхшилиқни, одамгарчиликни, гуманистик ғояларни улуғлади, золимларни, адолатсизликни, пасткашлиқни, жаҳолатни, номардликни қаттиқ қоралади. Одоб, ахлоқ, иноқлик, дўстлик, меҳр-муҳаббат, вафо, садоқат, кадр-қиммат, олижаноблик ҳақида, инсон бахт-саодати, тақдири, эрки тўғрисида куйиниб ўғит-насиҳат қилди. Шу сабабдан Махтумқули шеърлари қорақалпоқ ва ўзбек халқининг профессионал халқ шоирлари репертуаридан муносиб ўрин олди, севилиб куйланиб келди ва куйланмоқда.

Шу нуқтаи назардан Махтумқули шеърларининг ўзбеклар орасида тарқалишига доир айрим материалларни баён қилмоқчимиз. Хоразмлик Қурбонназар Абдуллаев – Бола бахши, Амударё туман «Манғит» жамоа хўжалигида яшовчи халқ шоири Худойберган Ўтаганов, Самарқанд вилоят Нурота туманида Бекмурод Жўрабой ўғли, машхур қорақалпоқ халқ шоири Қурбонбой жиров Тожибоев, Гурлан туман Навоий номли жамоа хўжалигида Жумабой Худойберганов ва бошқалар Махтумқули

¹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъаги» журнали. – Тошкент, 1940, № 5, 82–83-бетлар.

шеърларини завқ билан айтиб келадилар. Қорақалпоғистон ва Ўзбекистонда жуда кўп санъаткорлар унинг шеърларини ўз миллий куйларида ижро этадилар. Айниқса, Хоразмда бу улуғ сўз устасининг кўшиқларини эшитмаган, севмаган, билмаган бирон киши йўқ десак, муболаға қилмаган бўламиз. Худди шунингдек, бу ерда Махтумкули ижодий мактабидан руҳланмаган шоир ҳам йўқ. Умуман, шу нарса диққатга сазоворки, Ўзбекистоннинг Туркменистонга туташ туманларида яшовчи аҳоли орасида тўй-маросимларда, ҳатто одатдаги зиёфат ва йигинларда Махтумкули асарларини ижро этиш традицияга айланиб қолган. А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти¹ фольклор сектори илмий ходимларининг 1960 йил май ойида Бухоро вилояти бўйича уюштирган экспедициясида бу фикрнинг тўғрилиги аниқланди. Қорақўл тумани Қораун жамоа хўжалигида яшовчи Абдусаттор ака ва яна бир неча ёшлар Махтумкулининг кўпгина асарларини кўшиқ қилиб айтадилар. Бундай ижрочилар Қорақўл, Томди туманлари қишлоқларида кўпчиликни ташкил қилади.

Ўзбек халқи орасида авлоддан-авлодга, оғиздан-оғизга кўчиш орқали бизгача етиб келган Махтумкули шеърлари кўпинча унинг қисқарган вариантыга ўхшайди. Буни Абдусаттор акадан ёзиб олинган «Бўлар», «Яхши», «Борадир» сарлавҳали шеърлар мисолида кўриш мумкин. Бу шеърлар Махтумкули «Танланган асарлар»нинг 139-, 316-саҳифаларида берилгандир. Бу шеърларни Абдусаттор ака отаси Шомурод бахшидан ёшлик вақтида ўрганиб олганлигини айтади. Шу нарса характерлики, Абдусаттор Шомуродов юқоридаги шеърларни туркман акценти билан ижро этади.

Тарихий фактлар шуни тасдиқлайдики, машҳур халқ шоирлари кардош халқ шоирларини яхши билган, улардан ўрганган, дўст тутинган, улар билан ҳамфикр бўлган. Маслакдошлик, тақдирнинг бирлиги, бир хил ижтимоий позиция, дунёқараш уларни яқин, қадрдон қилиб қўйган. Натижада халқлар ўртасидаги адабий-маданий ҳамкорлик ҳар қандай тўсиқ, низо, золимларнинг адовати,

¹ Ҳозирги ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклор институти (масъул муҳаррир изоҳи).

босқинчиларнинг зулмига қарамай, тобора ривожланиб борган. Бу хусусда Ислом шоир Назар ўғлининг 1917 йил инқилобидан олдин Махтумқули шеърларини эл орасида айтиб юрганлиги характерли бир ҳолдир. «Тахминан, 24 ёшларимда, – деб эслайди Ислом ота, – она қариндошларимникига – Бухоро вилоятининг Қоракўл туманига (Сайёд қишлоғи) борганимда туркман халқ шоири Отаниёз билан танишдим. У билан биринчи марта Қоракўлда бир тўйда учрашган эдик. Отаниёз шоир Чоржўйнинг Хўжақалъа деган еридан экан. Биз бир-биримиз билан жуда яқин алоқада бўлдик. Унинг менга дутор билан термалар айтиши жуда ёққан эди. Отаниёз мени Қоракўлдан Чоржўйга бошлаб борди. Мен у билан қилган бир ойча саёхатларимда туркман халқининг тирикчилиги билан танишдим. Мен ундан Махтумқулининг бир неча шеърларини ўрганиб олдим»¹. Махтумқули – Фироғийнинг «Кўринг», «Бўлма», «Ярашмас» сарлавҳали шеърларини Ислом шоирдан 1951 йили ёзиб олдик. Бу шеърларни Махтумқулининг 1940 йили Туркменистон Давлат нашриёти томонидан нашр этилган «Сайланма асарлар»ига солиштирдик. Халқ шоирлари учун бошқа шоирларнинг асарларини ўз майлларига қараб ўзгартириш характерлидир. Улар шеърни ўзлари яшаган муҳитга, кундалик ҳаётий ҳодисаларга мослаб ўзгартиришлари мумкин. Махтумқулининг юқоридаги шеърлари Ислом шоир ижросида қисқарган, ўзгарган. Масалан, унинг «Кўринг» шеъри ўн банддан иборат бўлиб, Ислом шоир бунинг фақат олти бандини ўзбек тилида дўмбира билан куйлаган. Махтумқули:

*Биров билан ошна бўлай десангиз,
Азал иқроринда туришин кўринг, –*

деса, бу сатрларни Ислом шоир:

*Бу мард билан ошна бўлай десангиз,
Аввал ваъдасида туришин кўринг, –*

деб ўзгартирган.

¹ ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклор институти Фольклор архиви. Инв. № 1167.

Ёки шу шеърида Махтумкули:

*Қадрдон, қардошдан узоқ дош бўлиб,
Қадрсиз ёт билан қариндош бўлиб,
Махтумкули носозлара дуч бўлиб
Хўжанинг, саиднинг юришин кўринг, –*

деган бўлса, Ислом шоир бу сатрларнинг куйидагича ўзгартирган:

*Махтумкули ахир ҳолинг на кечар,
Ёмон чақирсанг-ку мажлисдан қочар,
Энди бўлиб номардларга сен дучор,
Хўжаи саиднинг юришин кўринг.*

Махтумкулининг «Бўлма» сарлавхали шеъри, аслида, 22 банддан иборат бўлиб, Ислом шоир бунинг 9 бандини ўзлаштириб олган экан. Бу бандларда ҳам айрим ўзгартишлар учрайди.

1956 йил апрель-май ойларида Кашкадарё вилоят Дехконобод туманлик Умир шоир Сафаровдан «Алпомиш» достони билан бирга бир канча термаларни ёзиб олдик. Мана шу термалар ичида Махтумкулининг «Танланган асарлар»ида берилган «Ой-кунингиз ботмоққа...» шеъридаги икки тўртликка жуда ўхшаган терма ҳам учрайди. Кизиғи шундаки, Умир шоир бу термани Махтумкули шеъридан эканлигини билмас ва ўз устозидан ўрганганлигини айтган эди. Умир шоир ижросида Махтумкулининг шеъридаги айрим сатрлари тушиб қолган бўлса ҳам, терма мазмун эътибори билан ўқувчини чуқур ўйлантиради, символик характердаги фикр уни тегишли хулосалар чиқаришга ундайди ва бу хулосаларни ижтимоий ҳаёт ҳодисаларига татбиқ этишга чакиради. Махтумкулининг бу шеъри етти банддан иборат бўлиб, унинг куйидаги бандлари Умир шоир куйлаган термада келтирилади:

*Олтмиш яшаб, етмиш кирган сўфилар,
Оз қолибдир ой-кунингиз ботмоққа.
Чўл ерларда ит кўрмаган тулкилар,
Хаёл қилар ётган шерни этмоққа.
...Калтакесак кунин қаргаб қишу ёз,*

*Дам чекади аждаҳони ютмоққа,
Оқсоқ кийик юз бўрсиққа етқизмас,
Шер боласи минг тулкига тутқизмас,
Ўлик илон минг келпонга ютқизмас,
Ақл керак бу ишларга етмоққа¹.*

Умир шоир ижросидаги терма куйидагича:

*Тоққа чиқиб кийик овлаган мерган,
Дам айлайди шер боласин отмоққа.
Якка тулки биёбонда шер бўлар,
У дам айлайди кийикка етмоққа.
Қумда ётган калбозонлар ўшқирар,
У ҳам дам айлайди илонни ютмоққа.*

*Кўриниб қолса шер боласи юз мерганга отқизмас,
Якка кийик тулкига ўзини сира етқизмас,
Калбозонга илон ўзини ҳеч вақт ютқизмас,
Фикр керак бу сўзларнинг маъносини чақмоққа.*

Махтумқули шеърлари факат радиода, телевизорда, концерт-дагина эмас, балки халқимизнинг тўй маросимларида ҳам завқ билан кўшиқ қилиб айтилади. Севимли шоирнинг элимизга манзур бўлган асарларини моҳир санъаткорларимиздан тортиб хаваскор ашулачиларимиз ижросида ҳам эшитиш мумкин. Бу ашула ва кўшиқларнинг хилма-хил куйларини, асосан, ўзбек халқи яратган. Бу куйларда чуқур лиризм, самимийлик, инсонни улуғловчи оҳанг барқ уриб туради. Ёқимли, жозибадор куйлар Махтумқули кўшиқларига қанот, жон, ҳаёт бағишлагандек туйилади. Халқ шоирлари унинг шеърларини дўмбира ёки дутор билан куйлайдилар. Бунда ижро этиш маҳоратидан ташқари, куйнинг ўзи бир-биридан кескин фарқ қилади. Айрим ҳолларда Махтумқули шеърлари тўй-маросимларда, йиғинларда мусиқа асбобисиз маълум оҳангда ижро этилади. Мусиқа асбобисиз халқ поэзияси асарларини ижро этиш традицияси бизда кўпдан

¹ Махтумқули, Танланган асарлар, Тошкент, Ўзадабийнашр, 1960, 74-бет.

бери давом этиб келади. Масалан, «Майда» қўшиқлари ёки «Ёзи билан Зебо» номли дoston шундай айтилади. Худди шунингдек, Қашқадарё вилоят Бешкент туман Қамаши қишлоқлик Авазов Берди (1909 йилда туғилган) Махтумқули шеърларини созсиз баланд овоз билан ижро этарди. 1961 йил 25 апрелда ундан ёзиб олинган Махтумқули шеърларининг («Келар», «Сани», «Бўлар», «Бўлмаса») ижро этиш оханги, куйи бирига жуда яқин. Бу қўшиқларни Авазов Берди ўттиз йилдан кўпроқ вақтдан бери тўйларда, эл орасида куйлаб келганини айтди. Бу қўшиқларнинг баъзиларини Махтумқули шеърларининг ўзбек тилидаги таржималарига солиштирдик. Бунда ҳам, бир томондан, шоир шеърини ўзбекчалаштириш, қисман туркман тили акцентининг сақлаб қолиниши ва қисқартириш ҳолатлари кўзга ташланади.

Масалан, Берди шоир ижросида «Бўлар» радифли Махтумқули шеърини биз куйидагича ёзиб олдик:

*Муҳаммад уммати молсиз бўлмасин,
Молсиз бўлса қавму қардош ёт бўлар.
Ака-укасида бўлмас хотири,
Ишонган, қувонган дўсти ёт бўлар.*

*Сидқи билан ҳеч ким мураббий этмас,
Бир тилак айласа муюмни битмас,
Маъракага айтган сўзи жой тутмас,
Тингламаслар, айтган гапи мот бўлар.*

*Оёгинда чориқ кандир белбоғдир,
Бир даврага борса жойи ошоқдир,
Бедават от минса, билинг, эшакдир,
Давлатлилар эшак минса от бўлар.*

*Кураш бир обрўйдир, уруш бир дастур,
Кишини камситган одам нокасдир,
Ҳаволанма, кўнглим, кел энди басдир,
Ғийбатчининг йиғнагани ўт бўлар.*

*Махтумқули, шукур қилгин худога,
Баробардир ўлим шоҳу гадога,
Бесабрлар тез йўлиқар балога,
Сабрли кул тура-тура шод бўлар.*

Бу шеър Махтумқули «Танланган асарлар»нинг 67-бетида берилгандир.

Шуни айтиш керакки, фақат Махтумқули шеърлари эмас, балки туркман халқ эпосининг айрим намуналари ўзбек халқ шоирларининг репертуарида бўлганлиги диққатга сазовордир. Буни тасодифий ҳол деб бўлмайди. Эҳтимолки, ўзбек эпосининг айрим асарлари туркман ёки бошқа халқ талантларининг репертуарида бордир. Бу, бизнингча, табиий бир ҳол бўлиб, халқларимиз ўртасидаги қадимий маданий-адабий ҳамкорликнинг, дўстлик, қардошлик муносабатларининг бадиий ижоддаги кўринишидир.

Фикрни баён этиш формаси, одоб-ахлоқ ҳақидаги панду насихатларнинг образли ифодаланишида Махтумқули шеърлари билан ўзбек халқ шоирлари термалари ва халқ қўшиқлари мазмун ва формаси ўртасидаги яқинлик, умумийлик сезилиб туради. Бу ҳолат, бизнингча, Махтумқули асарлари халқ оғзаки ижоди, халқ поэзияси, айниқса, унинг бой тили, услуби, поэтикаси асосида ижод қилинганлигидан гувоҳлик беради. Шу сабабдан ва Махтумқули асарларида меҳнаткаш халқ оммасининг руҳи, психологияси, ижтимоий муносабатлари ёрқин акс этганидан, шоирнинг мазлумларга, камбағалларга бўлган чуқур ҳурмат ва самимият ҳисси ғоят таъсирли ифодаланганлигидан унинг шеърлари ҳар бир халқнинг ўз ижоди каби тез тарқалди ва шуҳрат топди. Махтумқули ижоди билан ўзбек адабиёти ва фольклорининг ўзаро муносабати масаласи адабиётшунослигимизда ўрганилмаган соҳадир. Шунга қарамай, юқорида келтирилган фактлар жаҳон халқлари, жумладан, туркий халқлар ўртасидаги дўстлик, адабий-маданий ҳамкорлик қадимий, чуқур ҳаётий илдизга эга бўлганлигини кўрсатади. Жаҳон адабиётининг ёрқин сиймоларидан бири бўлган Махтумқули ижоди юксак баҳоланди, ҳақиқий кийматини топди ва халқнинг бойлиги бўлиб қолди.

*Шожибой
ҒОЗИБОВ
(1924–1988)*

Шожибой Ғозибов 1924 йил 3 январь куни Наманган вилоятининг Чортоқ туманидаги Ойқирон қишлоғида туғилган. «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ўқитувчи» (1974). Тошкентдаги Енгил саноат техникумида ўқиган (1939–40). Низомий помидаги Тошкент давлат педагогика институтини (1940–44)да таълим олган. Наманган давлат педагогика университетида (1944–55) ўқитувчи, доцент (1956 йилдан), кейинчалик ўқув ишлари бўйича проректор, тарих-филология факультетининг декани, «Ўзбек тили ва адабиёти», «Ўзбек адабиёти» кафедраларининг мудури вазифаларида ишлаган. «Фозил Йўлдош ўглининг ижоди» мавзусида номзодлик диссертациясини ёқлаган (1954). «Фозил Йўлдош ўгли ижоди» (1955), «Фозил Йўлдош ўгли» (1968) каби китоблари, «Ёзи билан Зебо» достонининг Наманган вариантлари» (1964), «Алпомиш» достонининг Наманган вариантлари» (1967) «Наманган халқ достончилари» (1975) сингари илмий асарлари чоп этилган. Тўплаган фольклор материаллари асосида «Гулпарни. Наманган эртақлари» мажмуасини нашр эттирган (1968). Бундан ташқари, «Уч оғани» эртагини ўрганиши» (1992, ҳамж.), «Наманган халқ оғзаки бадиий ижоди намуналари» (1993), «Наманган эртақлари» мажмуаси (1998 ҳаммуаллиф) каби китоблари босилган. 1988 йили вафот этган.

«ЁЗИ БИЛАН ЗЕБО» ДОСТОНИНИНГ НАМАНГАН ВАРИАНТЛАРИ

Маълумки, халкимиз орасида кенг тарқалган «Ёзи билан Зебо» достони шу пайтга қадар фольклорист олимларимизнинг диққат-эътиборидан четда қолиб келди. Бу достоннинг вариантларини ёзиб олиш ва тўплаш, уларни ўрганиш иши билан деярли ҳеч ким шуғулланмади. Кейинги йилларда қисқа муддатда «Ёзи билан Зебо» достонининг кўпгина вариантлари ёзиб олинди ва тўпланди.

«Ёзи билан Зебо» достони биринчи марта 1926 йил 25 февралда Наманган шаҳарлик шоир ва журналист Рафиқ Мўмин томонидан Андижон вилоятининг Избоскан туманидаги Пойтуқ қишлоғида яшовчи Ёрмат бобо оғзидан «Зевак» («Зебихон») номи билан ёзиб олинган. У ҳозир Ўзбекистон Фанлар академиясининг Тил ва адабиёт институти фольклор сектори архивида сақланади.¹ Ўзбек фольклорист олимлари орасида «Ёзи билан Зебо» достони вариантларини тўплаш ва ёзиб олиш иши билан кейинги вақтларда кўпроқ филология фанлари номзоди О. Собиров шуғуллана бошлади. У «Ёзи билан Зебо» достонининг кўпгина вариантларини Бухоро ва Сурхондарё вилоятларида юриб ёзиб олди ва тўплади. У «Ёзи билан Зебо» достонининг ўз қўлидаги айрим вариантлари асосида достоннинг йиғма матнини 1957 йилда нашрга тайёрлади ва «Шарқ юлдузи» журналида нашр қилди.² Ўртоқ Собиров 1962 йилда «Ёзи билан Зебо» достонининг кейинги даврларда ёзиб олинган ва фольклор секторида сақланаётган вариантларини ўрганиб чиқиб, достоннинг йиғма матнини нашрга тайёрлади ва бу матнни қисқартирилган ҳолда алоҳида китобча қилиб ҳам чиқарди.³

¹ «Зевак» («Зебихон») достони. Ёзиб олувчи Рафиқ Мўмин, 1926 йил, инв. № 725.

² «Ёзи билан Зебо» // Шарқ юлдузи. – Тошкент, 1957. – 4-сон, 1957 йил, 93–120-бетлар. Шу журналда кўрсатилишича, бу матн О. Собиров томонидан достоннинг Ўроқ Расулов, Мамашариф Эшмуродов ва Худойкул шоир Яхшиевлардан ёзиб олинган вариантлари асосида нашрга тайёрланган.

³ «Ёзи билан Зебо» (достон). Ёзиб олувчи ва ишлаб нашрга тайёрловчи Охунжон Собиров. – Тошкент: «Ёш гвардия» нашриёти, 1962.

Шу сатрлар муаллифи «Ёзи билан Зебо» достонининг, айниқса, Хўжашўркент ва Бекобод, Ёркўрғон ва Файзиобод ҳамда Ўнҳаят қишлоқлари (Янгикўрғон тумани)да, шунингдек, Хонобод ва Тошбулоқ қишлоқлари (Наманган тумани)да кенг тарқалганини аниқлади ва унинг томонидан «Ёзи билан Зебо» достонининг бир неча Наманган вариантлари ёзиб олинди.¹

Янгикўрғон туманининг Хўжашўркент қишлоғидан етишиб чиққан машхур ўланчи ва достончи шоир Олим Сойиббоев ва Файзиобод қишлоғидан етишиб чиққан моҳир «ёзичи» шоирларнинг айтиувича, «Ёзи билан Зебо» достонини кўп достончилар Ёркўрғон қишлоғилик Маманазар ёзичидан ўрганганлар. Олимжон Сойиббоевнинг айтиувича, у «Ёзи билан Зебо»ни ўз тоғаси Маҳмудбой Исабой ўғлидан ўрганган. Маҳмудбой Исабой ўғли эса Маманазар акадан ўрганган. Маманазар ака «Маманазар ёзичи» номи билан Уйчи ва Янгикўрғон томонларда шуҳрат топган. Маманазар ёзичи бу достонни Сайдали акадан ўрганган. Маманазар ёзичини ҳозир ҳам уйчиликлар энг яхши «ёзичи» бахши сифатида эслайдилар. Ёркўрғонлик кексаларнинг айтиуви-га қараганда, Маманазар ёзичи қизиқчи, кўшчи деҳқон бўлган, Сирдарё лабида кўрғон қилиб, ўша ерда яшаган. Унинг ўғли Тўхтабой ҳам қизиқчилик қилган, «Ёзи билан Зебо»ни айтган. Маманазар ёзичининг ўлганига 40 йил бўлган (1962 йил апрель

¹ «Ёзи билан Зебо» (айтувчи Ҳожиакбар Кўчумов, Бирлашган қишлоқ фуқаролар йиғинининг Бекобод қишлоғидан), 1961 йил, март; б) «Ёзи билан Зебо» (айтувчи Олимбой Сойиббоев, Бирлашган қишлоқ фуқаролар йиғинининг Хўжашўркент қишлоғидан), 1961 йил, апрель; в) «Ёзи билан Зебо» (айтувчи Абдулла қори Худоёров, Ўнҳаят қишлоқ фуқаролар йиғинининг Файзиобод қишлоғидан), 1962 йил, апрель; г) «Ёзи билан Зебо» (айтувчи Ёқуббой ака, Ёркўрғон қишлоғидан, ёзиб олувчи Ёқуббоев Икромжон), 1962 йил; д) «Ёзи билан Зебо» (айтувчи Адаш полвон, Ёркўрғон қишлоғидан), 1962 йил, апрель; е) «Ёзи билан Зебо» (айтувчи Холмирза Худойберганов, Ёркўрғон қишлоғидаги 80-мактаб қоровули), 1962 йил, апрель; ж) «Ёзи билан Зебо» (айтувчи Шерзода (Деҳқонбой Баҳромов), Ўнҳаят қишлоғидан), 1963 йил, май; з) «Ёзи билан Зебо» (айтувчи Отавали Усмонов, Наманган туманидаги Хонобод қишлоғидан), 1962–63 йиллар; и) «Ёзибува» (айтувчи Маманазар Исроилов, Наманган туманидаги Катта Тошбулоқ қишлоғидан, 1963 йил июль) ва бошқалар.

ойида). Бунга қараганда, Маманазар ёзичи 1922–1923-йилларда вафот этган бўлиб чиқади.

Ёркўрғонлик ва файзиободлик кекса «ёзичи»ларнинг айтувича, бу кишлоқда Бувамирза, Ортик ҳофиз, Эргаш кал Узоқ кал ўғли деган чўпон, Турдибой деган қарол, Отаполвон Бўтабой ўғли, Эргаш ота Сатторов, Исомиддин Гадоёбоев, Набижон Ғуломов, Норматкўр, Хайдар ҳофиз, Ражаббой ака, Қозоқча ака (Сатим полвоннинг устози), Олим ёзичи, Маматали Алиматов, Холмирза Дадабоев, Турғун мерган Узоқов, Мамадали ака, Уста Тусмамат Болтабоев каби мохир «ёзичи» бахшилар бўлган. Ҳозир ҳам бу икки кишлоқнинг ўзида ўндан ортиқ «ёзичи»лар топилади. Лекин уларнинг кўпчилиги дostonнинг кўп қисмини унутиб юборган бўлиб, ундан айрим эпизодлар, шеър-қўшиқларни билади, холос. Ҳозирги «ёзичи»лар орасида Абдулла қори Худоёров ва Соли қори «Ёзи билан Зебо» дostonини тўла билишлари билан ажралиб турадилар.¹ «Ёзи билан Зебо» дostonини хотин-қизлар ҳам яхши билган. Ана шундай аёл бахшилардан бири Шарофатхон Каримова Ўнҳаят қишлоғининг Эчки маҳалласида истиқомат қилади.

Юқорида кўрсатиб ўтганимиздек, «Ёзи билан Зебо» дostonни, айниқса, Наманган туманининг Хонобод, Катта Тошбулоқ ва Кичик Тошбулоқ қишлоқларида кенг тарқалган. Хонободликлар орасида, хусусан, Отавали Усмонов дostonни тўлароқ билиши билан ажралиб туради. Тошбулоқлик кексаларнинг айтувича, бу кишлоқда ўтмишда «Ёзи билан Зебо»ни биладиган кўп бахшилар бўлган.² Чунончи, Нурматёзи (бундан 40 йилча илгари вафот этган) деган бахши ўтган бўлиб, унинг ўғли Эрмат ҳам «Ёзи билан Зебо»ни кўйлаган, шунинг учун уни халқ «Эрмат ёзи» деб атаган.

Шу кичиктошбулоқлик Жўрабой бува ҳам «Ёзи билан Зебо»ни кўйлаб юрган, ҳозир эса кексалиги туфайли унутиб юборган

¹ Абдулла қори 1904 йилда туғилган бўлиб, «Ёзи ва Зебо»ни Эргаш ёзичидан ўрганган. Ўзининг айтувича, у «куймақулоқ» бўлгани учун, дostonни тезда ёдлаб олган ва ҳозир ҳам тўла билади.

² Тошбулоқликлар Кичик Тошбулоқ билан Катта Тошбулоқ ўртасидаги булоқни (катта йўл бўйида) Ёзи буванинг булоғи, деб атайдилар. Гўёки, Ёзи Тошбулоққа қовун экиб, уни суғориш учун шу ердан ҳозирги булоқни қовлаб сув чиқарган экан.

(ҳозир у 73 ёшда). Жўрабой буванинг айтувича, Абдухалил сўфи (ҳозир ҳаёт) ҳам куйлаб юрган. Абдухалил сўфи эса Абдурахмон сўфидан ўрганган. Шу кишлоқлик Ҳожимамаат Пирматов эса дostonни ҳаммадан яхши билади, чунки у қуймақулок. Абдухалил сўфининг айтувича, Кичик Тошбулоқда Йўлдош ёзи деган киши ўтган бўлиб, у «Ёзи билан Зебо»ни жуда қийқириб айтаркан. Каттаошбулоқ ва кичиктошбулоқликлар орасида «Ёзи билан Зебо»ни тўла биладиган бахши топилмади. Улардан Маманазар Исроилов (сувчи бўлиб ишлайди, ҳозир 64 ёшда)дангина дostonнинг қисқача сюжети ва унинг хотирасида қолган ўринлари ёзиб олинди.¹

«Ёзи билан Зебо» дostonининг кўлимизда мавжуд бўлган Наманган вариантлари орасида, айниқса, янгиқўрғонлик Олимбой Сойиббоев, Ҳожиакбар Кўчумов ва Шерзода (Деҳқонбой Баҳромов)лардан ёзиб олинган вариантлари тўла ва мукамаллиги ҳамда характерли хусусиятлари билан ажралиб туради. Шунинг учун дostonнинг шу вариантлари устида кўпроқ тўхтаб ўтишни лозим топдик.

Олимбой Сойиббоев Янгиқўрғон туманининг Бирлашган кишлоқ фуқаролар йиғинидаги Хўжашўркент кишлоғида 1897 йилда камбағал деҳқон оиласида туғилган. Ҳозир у шу кишлоқда яшайди. Олим шоир ўз ҳамқишлоқлари орасида уста «ёзичи» бахши сифатидагина эмас, уста ўланчи шоир сифатида ҳам машҳур. Унинг айтувига қараганда, «Ёзи билан Зебо»ни ўз тоғаси Маҳмудбой Исабой ўғлидан ўрганган. Ўланларни эса ҳамқишлоқ ўланчилардан ва қўшни қирғизистонлик шоирлардан ўрганган.

Ҳожиакбар Кўчумов эса 1899 йилда Янгиқўрғон туманининг Бирлашган кишлоқ фуқаролар йиғинидаги Бекобод кишлоғида камбағал деҳқон оиласида туғилган, жамоа хўжалиги раҳбар ходимларидан бўлиб, ҳосилот, фуқаролар йиғинининг раиси ва мироб бўлиб ишлаган, ҳозир эса боғбондир. Ҳожиакбар ака «Ёзи билан Зебо»ни бекободлик Карим оқсоқолдан ўрганган.

¹ Маманазар Исроилов «Ёзи билан Зебо»дан ташкари «Алпомиш»ни ва «Гўрўғли» циклидаги айрим дostonларни ҳам билади, аммо уларнинг шеърый қисмини билмайди. Уларни эртаққа ўхшатиб айтади, дўмбира чертишни билмайди, бирмунча саводсиз.

Карим оксокол Ҳожиакбар аканинг айтувчи, «байтнинг (эртакнинг) уяси» ҳам бўлган. Карим оксокол эса «Ёзи билан Зебо»ни Мамалатифбойдан ўрганган. Мамалатифбой ҳам бекободлик бўлган. Ҳожиакбар аканинг маълумотига қараганда, Бекободнинг ўзида бир неча авлоддан «ёзичи»лар етишиб чиққан.

«Ёзи билан Зебо» достонини тўла билувчи халқ шоирларидан яна бири Шерзода (Деҳқонбой Баҳромов) 1903 йилда Янгиқўрғон туманининг Ўнҳаят қишлоғида туғилган, саводи бор. У «Ёзи билан Зебо» достонидан ташқари кўпгина халқ эртакларини ва латифаларини ҳам билади.

Шу нарса характерлики, Бекобод ва Хўжашўркентга жуда яқин бўлган кўшни қишлоқларнинг бирортасида ҳам «Ёзи билан Зебо»ни биладиган халқ ижодчиси топилмади. Масалан, шу икки қишлоққа яқин Ғовозон қишлоғида анчагина машҳур достончи Ҳайдар санновчи ва бир неча ўланчи шоирлар яшайди. Ҳайдар санновчи ўндан ортиқ халқ достонларини ва кўпгина халқ эртакларини билади, аммо «Ёзи билан Зебо»ни билмайди. «Ёзи билан Зебо» достонини куйловчи «ёзичи» достончилар эса, Ҳайдар санновчи куйлайдиган «Алпомиш», «Гўрўғли», «Рустамхон», «Юсуф-Аҳмад» каби қаҳрамонлик характеридаги достонларни бутунлай билмайдилар.

Яна бир характерли факт шундан иборатки, «Ёзи билан Зебо»ни куйлайдиган кишилар баланд ва юксак овозга эга бўлишлари, уларнинг овози бир қишлоқдан иккинчи қишлоққа етиб борадиган даражада бўлиши, халқ ибораси билан айтганда «жуда қийқириб айтадиган» бўлишлари керак. Бундан ташқари, кучли хотирага ҳам эга бўлишлари зарур. Чунки «Ёзи билан Зебо» бошқа халқ достонлари сингари дўмбира ёки бирор мусиқа асбоби жўрлиги остида айтилмайди. Маълумки, мусиқа асбоби ва куй достон куйлашда жуда катта роль ўйнайди, у куйланаётган достон руҳини, унда олға сурилган ғоя ва фикрларни ифодалашда бахшига катта ёрдам бериш билан бирга, куйланаётган достоннинг эпизод ва мисраларини изчил равишда хотирага туширишда ҳам бахшига катта ёрдам беради.

Яна шу нарса характерлики, достонлар ва эртаклар, умуман, халқ ижоди асарлари ишдан кейин, ёзги дала ишлари тугаган

пайтларда, кўпинча қиш оқшомларида, тўй-томошаларда, турли йиғин-маросимларда ижро этилади. «Ёзи билан Зебо» достони эса Фарғона водийсининг бу дoston тарқалган туманларида иш вақтида, кўпроқ шоли ўтоғи даврида, кейинчалик эса Катта Фарғона канали ва Шимолий Фарғона канали каби халқ иншоотлари қурилишларида ҳам меҳнатни енгиллаштириш мақсадида бевосита меҳнат жараёни давом этаётган даврда ижро этилган.

Филология фанлари номзоди О. Собировнинг кўрсатувида, «Ёзи билан Зебо» достони Қашқадарё ва Сурхондарё томонларида эса, қўш ҳайдаган паллада ёки ғалла ўриш даврида ижро этилган. Бу асарни ижро этувчиларнинг гувоҳлик беришларига қараганда, бир киши отга миниб, буғдой ўраётган ўроқчиларнинг олдига тушиб олади ва баланд овоз билан ҳеч қандай мусиқа асбобисиз маълум бир оҳангда куйлайди.¹ «Ёзи билан Зебо» достонининг бундай тарзда ижро этилиши халқ ижоди асарларининг меҳнатқаш халқ ҳаёти билан, унинг ҳатто меҳнат қилиш жараёни билан чамбарчас боғланганини кўрсатади.

Ўзимиз томонимиздан тўпланган ва ёзиб олинган «Ёзи билан Зебо» достонининг вариантлари, шунингдек Ўзбекистон Фанлар академияси Тил ва адабиёт институтининг фольклор сектори архивида сақланаётган «Ёзи билан Зебо» достонининг вариантлари шуни кўрсатадики, «Ёзи билан Зебо» достони маълум бир туманлардагина эмас, балки Ўзбекистоннинг турли жойларида тарқалган. Бу дoston кўпроқ Сурхондарё вилоятида, Бухоро ва Андижон вилоятининг айрим туманларида, шунингдек, қўшни Қирғизистоннинг Ўш вилоятидаги ўзбеклар яшаб турган ҳудудларда ҳозирга қадар сақланиб қолган [...].

«Ёзи билан Зебо» ўзбек халқининг ишқий дostonларидан саналади. Шунинг учун ҳам Ёзи билан Зебонинг бир-бирига чин ва самимий муҳаббати, садоқати ва фидокорликларини ҳикоя қилиш дostonда асосий ўринни эгаллайди. Дostonнинг бизга маълум бўлган ҳамма вариантларида Ёзи камбағал, етим чўпон йигит, тул хотиннинг ўғли сифатида берилади. Ёзининг ёшлик ва болалик йиллари мулла Ортикнинг қўйларини боқиш билан ўтади. Очлик

¹ Собиров О. «Ёзи билан Зебо» достони хақида // Ёзи билан Зебо. – Тошкент: «Ёш гвардия» нашриёти, 1962. – 5-бет.

ва хору зорлик билан ўсади. Шунга қарамай, Ёзи жуда чиройли, Ўнҳаят вариантыда кўрсатилганидек, куёшдай гўзал, арслондек кучли йигит бўлиб етишади. Достоннинг ҳамма вариантларида ҳам Ёзининг тилла кокил билан туғилган ғоят чиройли йигит эканлиги, аммо онаси кўзикиб кетмасин, деб унинг бошига қўй қорнини кийгизиб, Ёзини кал қиёфасига киритиб қўйганлиги айтилади.

Ёзининг Зебога бўлган чинакам меҳр-муҳаббати достонда характерли эпизодлар орқали ажойиб равишда ифодаланган. Ёзи Зебо учун қуриб-қақраб ётган Тошбулоқнинг тошини битталаб териб ташлаб, Сариқ чашма бўйига сув чиқаради ва қовун экади. Қовунни пишириб Зебо ёрига тайёрлаб қўяди ва унинг келишини кутиб турар экан, «Қовун-палагига тушган шудринг сувини икки кун қовун косага қоқиб қуйиб қўйган экан, Зебо ёрим келса, қўлларини ювади деб».¹

Ёзининг Зебога бўлган ҳақиқий ишқ-муҳаббати унинг Зебога айтган қуйидаги юрак сўзлари орқали ҳам моҳирона ифодаланган:

*Дарёнинг ул юзида кўрдим сизни,
Муҳаббат ишқи билан севдим сизни.
Муҳаббат ишқи билан севмай нетай,
Кичкинамда кўз очиб кўрдим сизни.²*

Ёзи образи орқали кишининг қадру киммати унинг ҳақиқий инсоний сифатлари ифодаланган. Ёзи чўпон йигит, қашшоқ тул хотиннинг ўғли бўла туриб, бой мулла Ортиқнинг қизи бўлмиш Зебони севгани учун таҳқирланади, унинг бошига йўқчилик туфайли кўп кулфатлар тушади [...].

«Ёзи билан Зебо» достонида Ёзи ҳақиқий ошиқ йигит сифатидагина эмас, балки ақлли ва доно йигит, ажойиб импровизатор шоир-суханбоз йигит сифатида ҳам тасвирланади. Ёзи кўрган-кузатган киши, ҳодиса ва нарсалар ҳақида дарҳол шеър тўқиб юборади: «Ёзи Зебонинг лабидаги анорнинг донасидай холига қараб бир сўз деди:

¹ «Ёзи билан Зебо» (айтувчи Холмирза Худойберганов), 16-бет.

² «Ёзи билан Зебо» (айтувчи Олим Сойиббоев), 37-бет.

*Кулоч ёздим отгинангинг ёлига,
Кўзим тушиди лабгинангинг холига.
Сотар бўлсанг, айтгин холинг баҳосин,
Сотиб олай Бадахшоннинг молига.¹*

Ёки:

*Оқ юзинг, қизил юзингдир беназир,
Икки юзинг мисли олмадай қизил.
Қараб турсам бари хуснинг жобажой,
Тишгинанг султонун, лабгинанг вазир.²*

Ёзи беозор ва раҳмдил инсон, олиҳиммат киши ва баҳодир йигит сифатида ҳам тасвир этилади: «Олтита йигит.. Ёзининг Зебоникига кирганини кўриб: – Энди бу йигит Зебохонни олар экан-да, биз шу ерда туриб курук қолар эканмиз-да, бу йигитни ўлдирмасак, бўлмас экан, деб Ёзининг орқасидан босмачилик қилиб пойлаб келган экан. Улар Ёзи ётган ерга бостириб кириб, Ёзининг устига чиқиб олди. Ёзи ётган ерида: – Йигитлар, бу ҳазилингизми, чинингизми? – деди. Йигитлар айтди: – Сени ўлдириб, Зебохонни олиб кетгани келдик. Ёзи олтита йигитни бир қавзам қилиб босди, ўрнидан турди. Шунда йигитларни бир кўлида босиб туриб, – Ҳеч киши кочиб кутулмайди Ёзининг чангидан (чангалидан), деб уларни қўйиб юборди. Йигитларни от ечишга ҳам дармони қолмабди».³

Шундай қилиб, Ёзи образи орқали самимий севги, меҳнатсеварлик, баҳодирлик каби энг яхши инсоний фазилатлар ҳамда дўстлик ғояси олға сурилган. Зебо образи орқали эса аёлларга хос бўлган энг яхши инсоний хислат-фазилатлар куйланади. Зебохон, бошқа дostonларимиздаги аёллар сингари, аввало, ғоятда гўзал, тенги йўқ чиройли қиз сифатида тасвир этилади [...]. Зебонинг хусни дostonнинг бир вариантыда: «Ой деса юзи бор, кун деса кўзи бор, тишлари дурдона, қошлари қалам, кўз-

¹ «Ёзи билан Зебо» (айтувчи Олим Сойиббоев), 35-бет.

² «Ёзи билан Зебо» (айтувчи Олим Сойиббоев), 32-бет.

³ «Ёзи билан Зебо» (айтувчи Олим Сойиббоев), 49-50-бетлар.

лари эса шамчироққа ўхшайди» деб таърифланади. Достоннинг бошқа бир вариантыда эса Зебонинг чиройи муболағавий тарзда: «Зебижонни булбул кўриб, беш минут хушидан кетиб колди: «Одам ҳам шундай чиройли бўладими?»² деб тасвир этилади. Яна бир вариантыда эса «Қиз кўп чиройли экан, уни етти кават парда ичида онаси тарбиялар экан»,³ деб таъриф қилинади [...].

Зебо образининг характерли томони шундаки, у садоқатли ва вафодор маъшуқа бўлиш билан бирга, ўз севгиси ва бахти учун мардона курашувчи жасур киз образи ҳамдир. У Ёзижоннинг дорга осилиши ҳақидаги шум хабарни эшитар экан, йиғлаб-сиктаб, паст толедан нолиб ўтирмайди. Дарҳол эркак либосини, отасининг чақмоқ телпагини кийиб, саман йўрғага миниб, севимли ёрини дордан қутқаргани ўзи жўнайди.⁴ Зебонинг вафодор ва фидокор ёр эканлиги достоннинг Ўнҳаят вариантыда яна ҳам кучли ифодаланади. Зебожон отаси таклиф қилган шоҳ Аббосга эрга чиқишга унамагани ва:

*Севганим асли бир ёр, ўзга бир ёр демасман,
Унинг учун бошим қурбон, яна дилдор демасман.
Ҳар ким топган ўзига, у менга кор демасман,
Ёрим олдимда ҳозир, мен бошқа ёр демасман,⁵ –*

дегани учун уни Ёзи билан бирга чўл-биёбонга ҳайдаб юборадилар. Шунда ҳам Зебо Ёзига бўлган севгисидан воз кечмайди. Ранжу машаққатларни у билан бирга баб-баравар тортишади. Ҳатто шоҳ Аббос бир тул хотин кўли билан Ёзини захарлаб ўлдиргач, Зебо ҳам Ёзи ичган захар солинган сутни ичиб, ўша куни ўлади ва бу билан ўзининг Ёзига бўлган самимий муҳаббати ҳамда садоқатини намоиш қилади. Бу жиҳатдан Зебо образи ўзбек халқи яратган Ойбарчин, Интизор, Далли, Холбека каби образларга, шунингдек, улуғ ўзбек шоири Алишер Навоий ярат-

¹ «Ёзи билан Зебо» (айтувчи Шерзода), 5-бет.

² «Ёзи билан Зебо» (айтувчи Холмирза Худойберганов), 5-бет.

³ «Ёзи билан Зебо» (айтувчи Ҳожиакбар Кўчумов), 3-бет

⁴ «Ёзи билан Зебо» (айтувчи Шерзода), 26-28-бетлар.

⁵ «Ёзи билан Зебо» (айтувчи Шерзода), 44-бет.

ган Ширин ва Лайли образларига жуда яқин туради, тўғрироғи, шу ажойиб образлар қаторига киради.

«Ёзи билан Зебо» достони ўз образларининг пухта ва пишик ишланиши билангина эмас, балки бадий содда ва образли тилда ижод этилганлиги билан ҳам характерлидир. Достоннинг бадий ва образли тилда ижод этилганини, айникса, унинг назмий қисми мисолида кўриш мумкин. Достонда олға сурилган ғоя ва фикрларни, шунингдек, тасвир этилган ҳаёт ва унинг картиналарини жонли ва образли қилиб тасвир этиб берувчи образлар, уларнинг ички дунёси ва маънавий қиёфасини, рухий кечирмаларини, характер ва табиатини конкрет ҳис этадиган даражада ифодаланган. Зебонинг қадди-қомати келишган гўзал ва чиройли қиз эканлиги, яъни унинг бадий портрети ҳамда Ёзининг Зебога чексиз ва самимий муҳаббати эпитет, ўхшатиш ва метафора каби бадий тасвирлаш воситалари орқали образли қилиб шундай моҳирона тасвирлаб берилган:

«Зебожонга Ёзижон мундоқ қараса, Зебожон мунчоқ-мунчоқ терлабдики, худди қизил гулга шабнам тушгандай бўп турибди. Ёзижон Зебожонга қараб бир сўз деб турибди:

*Қора зулфинг оқ юзингга беназир,
Икки юзинг мисли олмадай қизил.
Қараб турсам бари ҳуснинг жо-бажой,
Тишгинанг – султону, лабгинанг – вазир.⁶*

Достоннинг яна бир бошқа вариантыда Зебонинг портрети эртақларга хос традицион бадий тасвирлар воситасида шундай чизилади: Зебонинг «Ой деса юзи бор, кун деса кўзи бор, тишлари дурдона, қошлари қалам, кўзлари эса шамчирокқа ўхшайди». Ёзининг бадий портрети орқали унинг гўзал ва чиройли йигит эканини кўрсатиш билан бирга, ақлли ва доно йигит, мард ва баходир йигит эканлиги ҳам ифодалаб берилган: Ёзи «пешонаси кенг, кўллари очик, сочлари кўнғирок, мисли арслонга ўхшайди.⁷ Ёзи билан Зебонинг ажойиб ҳусни-жамоли муболаға воситасида

⁶ «Ёзи билан Зебо» (айтувчи Ҳожиақбар Кўчумов), 56-бет.

⁷ «Ёзи билан Зебо» (айтувчи Шерзода), 5-бет.

шундай тасвир этилади: «Бир-бирларига караб хуснларини томоша қилиб ўтиришибди: Уларнинг хуснига уй ўн биринчи чироғ ёритгандай ёруғ бўлиб турибди.¹

Достонда образлар характери ва рухий ҳолатини кўрсатишда халқ ибораларидан фойдаланиб яратилган бадий тасвирлаш воситалари ҳам анча топилади. Чунончи, «ўз уйига Абдуллахон келаётганини эшитган мулла Ортик тухумлайдиган товукдай патиллаб жой ҳозирлади.² Онанинг ўғли Ёзига бўлган оташин меҳр-муҳаббати ҳамда у билан фахрланиши ва қувончи қуйидаги метафора воситасида жуда яхши ифодаланган: «Онаси Холбуви ўғлининг ҳолини кўриб. – Қўл-қанотим, азиз фарзандим, давлатим ва ҳаётим, яккаю яғонам ўзингсан», – деди.³ Ёзининг Зебони кўролмай ҳижрон азобларини чекиши ҳам метафора орқали жуда яхши чизиб берилган: «Ёзижон... ғамгин бўлиб, муҳаббат булоғи жўш уриб, касалланиб қолди».⁴ Достон тилининг образли ва поэтик тил эканлигини кўрсатувчи бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

«Ёзи билан Зебо» достони ҳам бошқа ўзбек халқ достонлари сингари наср ва назм билан ёзилган бўлиб, унинг, айниқса, назм қисми пухта ва пишиқ ишланган. Достондаги шеърый мисралар ўйноқи ва равлониғи, мусикийлиғи билан ажралиб туради:

*Зебожоннинг боғи бор, боғбони йўқ,
Зебожоннинг дарди бор, дармони йўқ.
Зебожоннинг боғига боғбон бўлай,
Зебожоннинг дардига дармон бўлай.⁵*

Ёки:

*Бўз кийик қайда юрар тоғ бўлмаса,
Қизил гул қайда битар боғ бўлмаса?
Мард йигит қайдан олур севганини,
Олдида ҳайдайдиган мол бўлмаса.⁶ [...].*

¹ «Ёзи билан Зебо» (айтувчи Олим Сойиббоев), 46-бет.

² «Ёзи билан Зебо» (айтувчи Ҳожиакбар Кўчумов), 40-бет.

³ «Ёзи билан Зебо» (айтувчи Шерзода), 17-бет.

⁴ «Ёзи билан Зебо» (айтувчи Шерзода), 17-бет.

⁵ «Ёзи билан Зебо» (айтувчи Ёқуббой ота), 15-бет.

⁶ «Ёзи билан Зебо» (айтувчи Ёқуббой ота), 19-бет.

Достоннинг шеърий қисми қофияларининг тўқ ва жарангдор бўлиши, мазмундор радифларга бой бўлиши билан ҳам диққатга сазовордирки, буни куйидаги бир-икки банднинг ўзи яққол кўрсатиб беради:

*Бир пари кўрдимки, анвар дейдилар,
Хушши моҳи мунаввар дейдилар.
Ётиб эдим Тоатиннинг сойида,
Нега ётдинг, ўтди дилбар дейдилар.¹*

Одатда, ўзбек халқ достонларининг назм қисми 7–8 ва 11 хижоли бармоқ вазнида тўқилади. «Ёзи билан Зебо» достони назм қисмининг барча мисралари эса 11 хижоли бармоқ вазнидагина айтилган бўлиб, 7–8 хижоли мисралар эса «Ёзи билан Зебо»нинг Наманган вариантларида бутунлай учрамайди.²

«Ёзи билан Зебо» достони учун асосий ва етакчи гоё самимий инсоний севги, севгида садоқат ва фидокорлик, мардлик ва меҳнатсеварликни улуглашдир. Шунинг учун «Ёзи билан Зебо» достони ҳам «Алпомиш», «Гўрўғли», «Рустамхон», «Кунтуғмиш» ва «Орзигул» достонлари қаторида асрлар давомида халқимиз орасида яшаб келмоқда, унинг кўпгина шеърий бандлари йигит ва қизларимиз томонидан ҳозирги кунларда ҳам халқ қўшиқлари қаторида куйланмоқда. «Ёзи билан Зебо» достони ҳам ижодкор халқимиз томонидан яратилган бой маданий мероснинг бошқа намуналари қаторида ўзининг зўр илмий-маърифий ва тарбиявий қийматини бундан кейин ҳам йўқотмайди, халқимизга маънавий куч бахш этади.³

¹ «Ёзи билан Зебо» (айтувчи Олим Сойиббоев), 30-бет.

² Шерзода оғзидан ёзиб олинган Ўнҳаят вариантнинг мисралари эса кўпроқ 12 хижоли бармоқ вазнида тўқилган.

³ Макола куйидаги манба асосида чоғ этилмоқда: Т. Ғозибоев. «Ёзи билан Зебо» достонининг Наманган вариантлари // Наманган давлат педагогика институтининг илмий асарлар тўнлами. – Наманган, 1964, 110–121-бетлар.

Ғани
ЖАҲОНГИРОВ
(1925–1995)

Ғани Ахрорович Жаҳонгиров 1925 йил 5 февралда Пржевальск шаҳрида тугилган. Ўрта Осиё давлат университетининг филология факультетида, Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институти аспирантурасида ўқиган. Ўзбек матбуоти соҳасида хизмат қилган (1946–61). Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг котиби, Телевидение ва радио эшиттиришлар Давлат қўмитаси раисининг ўринбосари, Алишер Навоий номидаги Адабиёт музейи директорининг муовини, Ёш томошабинлар театрининг директори, Адабиёт жамғармасининг бошлиғи (1961–75), ЎзР ФА Тил ва адабиёт институти Фольклор бўлимининг катта илмий ходими (1976–86), Абдулла Қаҳҳор уй-музейининг директори (1986–88). «Ўзбек болалар фольклори» мавзуида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилган (1973). «Болалар эртаклари» (1972), «Ўзбек болалар фольклори» (1975), «Минг бир бола ўйини» (1978) каби китоблари чоп этилган. 3 жилдди «Ўзбек фольклори очерклари» (1988–89) ҳамда ўзбек халқ мақолларининг 2 жилдди академик наирини (1988) тайёрлашда иштирок этган. 1995 йили Тошкентда вафот этган.

БОЛАЛАР ТОПИШМОҚЛАРИ

Топишмоқлар бола тақдирида муҳим ўрин тутган, боланинг интеллектуал ўсишида фаол иштирок этадиган, халқ педагоғи-

касининг қўшиқлар, эртақлар сингари, ўз хусусиятлари билан улардан фарқ қиладиган поэтик, ақлий машғулотларидан биридир.

Барча хилдаги қомуслар, луғатлар топишмоқларнинг фольклорнинг кенг тарқалган, энг оммавий жанрларидан эканлигини эътироф қиладилар.

Ўзбек халқи тарихида қадим замонлардан бери топишмоқ бор, бундан 900 йил илгари ёзилган Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида ҳам топишмоқларнинг маҳаллий қабилалар орасида айтилиб юриши тилга олинади. Девонда топишмоқ «табзуғ» деб аталган¹. Ҳозирда эса топишмоқ сўзининг – тапишмачок, топмача, жумбоқ, чўпчак, топар чўпчак, топ-топ чўпчак, чистон, матал, топ-топ матал, муаммо, масала, ушук (шук), луғз² сингари сўзлар билан аталиши, асосан, бир маънода – маълум бир предметнинг, ҳодисанинг белгиси, сифатлари ва хусусиятларини иккинчи бир нарсага ишора, рамз орқали ўхшатилиши ва уни топиш, ечиб бериш маъноларини англатади. Одатда топишмоқ, жумбоқ терминлари – ўзбек халқ оғзаки ижодиётида, чистон, муаммо, мувашшаҳ деб аталиши эса ёзма адабиётда, хусусан, ўзбек мумтоз адабиётида қўлланиб келинади.

Ўзбек халқининг топишмоқлари шу халқнинг қадимий маданияти, тили, тарихи ва этнографиясини, кишиларнинг ўша даврдаги диди, дунёқарашларини ўзида акс эттирадилар. Топишмоқ айтишнинг қадимдан борлиги, халқнинг севимли машғулотларидан бири эканлиги сон-саноксиз эртақларда, қизларнинг йигитларга, шоҳларнинг чўпонларга топишмоқ айтиб жавоб кутишларида ҳам кўриниб туради. Халқимизнинг қаҳрамонлик ва ишқий-романтик дostonларида ҳам қаҳрамонлар топишмоқларга жавоб топиш билан, жумбоқларни ечиш билан мурод-мақсадларига етишадилар.

¹ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. 1-том. – Тошкент, 1960. 429-бет.

² Ҳусайнова З. Ўзбек топишмоқлари. – Тошкент, 1966; Ҳотамов Н.Т. Адабиётшуносликдан қискача русча-ўзбекча терминологик луғат. – Тошкент, 1969. Адабиётшунослик терминлари луғати. Н. М. Маллаев таҳрири остида. – Тошкент, 1967.

Топишмоқлар кишилар, ейимлик – овқатлар, кийим-ке-чаклар, тураржойлар, уй-рўзғор ашёлари, қушлар, ҳайвонлар, ўсимликлар, Ер, Ой, Қуёш ва юлдузлар, ёруғлик ва коронғулик, иссиқлик ва совуқлик, кишиларнинг ҳунармандчилиги, таби-ат ҳодисалари ва бошқа турли хил ҳодисалар ҳақида бўлади. Топишмоқларда кишиларни қуршаб турган олам доимо ривожда, ҳаракатида бутун ранг-баранглиги билан намоён бўлади. Болалар топишмоқларни топишда қатнашар экан, ўзини қуршаб турган оламни кузатишга, табиат ҳодисаларини билиб олишга, уларга бўлган ўз муносабатини билдиришга ўрганадилар. Топишмоқни топиш боладан анчагина билим талаб қилади. У буни кўпчилик билан, топишмоқнинг иккинчи қисмини – давомини ташкил қилган – жавобини топиш жараёнида ҳосил қилади. Топишмоқлар бола хотирасини мустаҳкамланишида, боланинг дидини ўсти-ришда, завқлантиришда муҳим роль ўйнайди. Ҳар бир яратган топишмоқларни шу халқнинг урф-одатларини, у яшаган гео-график шароитларни, байрам ва маросимларини, иш қуроллари ва уларга муносабатларини, тили, эртақларини, поэзияси ва мақолларини билмай туриб тушуниш қийин. Топишмоқлар шак-ли ихчам, мазмунан теран, поэтик жиҳатдан гўзал бўладилар.

Ўзбек топишмоқчилигини ўрганиш учун қадим шарқ топишмоқчилигини, ақалли Осиё ва Европа топишмоқчилиги мактабларини яхши билмоқ керак. Қарийб юз эллик йиллик тарихий тажрибага эга бўлган рус фольклоршуносларининг илмий хулосалари бизга қимматли методологик ва назарий мактаб ҳисобланади. Рус болалар фольклорини ўрганувчилар-дан Г. С. Виноградов болалар топишмоқларини ёзиб олишнинг аҳамиятини, айниқса, топишмоқларнинг сўз ўйинларига асослан-ган жавобларини ҳам ёзиб олиш зарурлигини уқтиради. О. И. Ка-пица топишмоқлар болаларга катталардан ўтади, деган эди. У топишмоқларга юксак баҳо бериб: «Топишмоқларнинг мазмуни жуда катта кўламдаги ҳам моддий, ҳам маънавий дунёни ўз ичи-га қамраб олади»¹, дейди.

Ўзбек халқининг топишмоқларини тўплаш ишлари ўтган аср-нинг охирларида бошланган. Биринчи ўзбек фольклористлари –

¹ Капица О. П. Детский фольклор. – Л., 1928. с. 170–172.

Ғози Олим, Ҳоди Зарифовлар ўзбек халқ кўшиқлари, мақоллари, эртаклари, дostonлари қатори халқ топишмоқларини ҳам тўплашда, нашр қилдиришда раҳбарлик қилдилар. Кейинги йилларда бир неча топишмоқлар тўпламлари нашр қилинди. Бу ишда Ҳоди Зариф, Н. Розмуҳамедов, Ў. Холматов ва бошқа олимларнинг ишлари диққатга сазовордир. Топишмоқлар газета ва журналларда тез-тез босилиб турибди.

Фольклорист, филология фанлари номзоди Зубайда Ҳусаинова ўзининг ўзбек халқ топишмоқларининг асосий хусусиятлари ва манбалари соҳасидаги қимматли илмий ишида ва «Ўзбек топишмоқлари» номли китобида топишмоқларнинг тарихий тақдири, унинг турли баҳрларини чуқур назарий тадқиқотлар асосида очиб беради, топишмоқларни ўрганиш юзасидан қимматли методологик хулосалар чиқаради. Тадқиқотчи топишмоқларнинг асосий хусусиятларини қуйидагича белгилайди:

– баъзи бир топишмоқлар бир неча предметларни ўз ичига олади. Масалан, «Узун терак, ичи ковак» дейилганда кишилар камиш, милтиқ, мўри деб тушунишлари мумкин;

– айрим топишмоқлар бирлашиб бир предметли ёки кўп предметли бир бутун топишмоқ ҳосил қилади. Бунга соя ҳақидаги топишмоқлар мисол бўла олади;

– баъзан битта топишмоққа бирлашиб бир неча топишмоқ берилиши мумкин;

– фақат сўроқдан иборат топишмоқлар ҳам бор: «Дунёда тўртта нарса йўқ?» ва ҳоказо;

– баъзан топишмоқдаги сўроқ унинг объекти тилидан айтилади.

– топишмоқнинг сўроқ-жавобли – диалог шаклида тузилган хили ҳам бор. Одатда, буларнинг жавоблари ҳам шу формада айтилади;

– санок сонлар предметларнинг нормалари билан қўшилиб жумбоқланган топишмоқлар ҳам бор: «Бирим – билак, икким – элак...» каби;

– ниҳоят айрим топишмоқлар сонлари ҳисоблаш асосида тузилган бўлади. Бунга – «Бир тўда ғоз...» топишмоғи мисол келтирилади.

Бу қонуниятлар, умуман, ҳамма топишмоқларга хос. Биз бундан болаларнинг савиясига қараб, соддаликдан аста-секин мураккабликка чиқиш, кичик-кичик, эса олиб қолиш осон бўлган топишмоқларни, кам элементли топишмоқларни болаларга тақдим қилиш тарафдоримиз. Бунинг устига, топишмоқ бола назарида ўйин, бас шундай экан, ўйинга хос барча ритуалларга риоя қилиш, эртақ олди, эртақ охири сўзларга ўхшаш топишмоқларни ҳам алоҳида темпада, «сирли» қилиб, болаларнинг фикрини бир жойга тўплаб туриб айтиш керак. Бу қоидалар ичида, илгарилари тополмаган болаларнинг «шаҳар бериш» одатлари ҳам бор эди. Бу ибора, албатта, болаларга катталардан ўтган эди. Ҳозир унинг аҳамияти йўқолиб бормоқда. Аммо унинг ўрнини босадиган, топишмоқ топувчини рағбатлантирадиган, тополмаганни «жазолайдиган» критериялар бизнинг вақтимизда турмушга кириб келмоқда. Бу кўпинча ўйин бошқарувчининг «ихтироси»га, «топоғонлиги»га қараб бўлади.

Иккинчи бир аҳамият берилиши керак бўлган масала, топишмоқларнинг мавзудир. Турган гап, халқларнинг яшаш шароитлари, уларнинг кун кечириш йўсинлари топишмоқларнинг тематикасига замин бўлиб келган эди. Рус халқларининг топишмоқларида кўпинча улар яшаб турган жойлардаги дарёлар, рус ўрмонлари, ўрмон ҳайвонлари ўз аксини топган. Ўрта Осиё, жумладан, ўзбек халқининг топишмоқларида эса шу халқларнинг касб-кори билан боғлиқ бўлган машғулотлар, улар етиштирган зироатлар, уларнинг ишлаб чиқариш куроллари, уй ҳайвонлари, иссиқ юртларга хос паррандалар тез-тез учраб туради. Масалан, ўзбек халқининг асосий касби – пахтачилик билан боғланган ўнлаб топишмоқлар бор. Улар турли даврларда бир мавзунинг ўзига бир неча хил қарашлар ифодаланган топишмоқлар бўлиб жумбоқланганлар. Мисол тариқасида пахта ҳақидаги топишмоқлардан атиги иккитасини келтираемиз:

*1. Чин қушим, чинни қушим,
Чин дарахтга қўнди қушим.
Оёғига ҳасса қўйиб –
Томошани қилди қушим.*

*2. Оқ гулим – оппоқ гулим,
Ушлаб кўрсам, юмшоқ гулим.
Териб хирмон қилган эдим,
Бўлиб кетди тоғ-тоғ гулим.*

Пахта ўзбек халқининг миллий ифтихори, узоқ замонлардан бери экиб ундириб келаётган техника экини. Пахтанинг толаси – кийим, чигити – ёғ, ғўзапояси ўтин бўлган. Бироқ, пахтачилик илмий асосларда олиб борилганда – поялари ингичка, ғовлаб кетган, шохларида битта-яримта кичик кўсақлар илиниб турган ўсимлик кўз олдига келарди. Биринчи мисолдаги пахта тафсилоти ўша – қашшоқ тушунчани ифодалайди. Иккинчи мисол эса, ўзбеклар диёрида пахтадан рекорд ҳосил етиштирилиб, пахтакорларимизнинг номи-шуҳрати дунёга ёйилган замонларда юзага келган. Унда пахта ўсимлигини таърифлашга энг илиқ сўзлар ишлатилган, унинг ҳосили ҳам тоғлар билан таққосланган. Кўриниб турибдики, замон, муҳит талаби билан топишмоқлар ҳам тез-тез ўзгариб туради, янги давр кишиларининг қарашини, нуқтаи назарини ифодалайди. Айни вақтда ўтган замон топишмоқлари янги замон талабига, дидига жавоб бера олмаган тақдирда шафқатсиз инкор қилинади.

Бу фактни кўз олдига келтириш учун икки тўпламни қўлга олдик. Бири – 1929 йилда нашр қилинган Исмоил Орифий тўплаган «Ўзбек топишмоқлари» тўплами. Уларнинг жавоби мана бундай: маймун, қўл дўконининг мокиси, чарх дугининг тўлиши, элак, ун, сичқоннинг ини, чиғирик, чигит, сумалак, тарнов, хум, тандир, кўприк, қурбақа, ток, токнинг барги, чучвара, пичоқ чини, эгар, чилим, қалампир, нонпар, пакки, устара, ловия, галвир, ўргамчи, тўқима қўл дўкони (дастгоҳ), маҳси, хўкиз шохи, нўхат, пахтанинг чигит билан чиққани, чодир, соя, сув тегирмони, куви, ерни ҳайдайдиган тиш, қора майиз, кўпкари, сандали, кўкнор, ўра, азон айтган домла, ангишвона, кишан, нағал мих...

Иккинчи китобнинг тузувчиси Зубайда Хусаинова бўлиб, ундаги 42 топишмоқнинг жавоби шундай бўлган: пахта терадиган машина, анор, чумоли, тарвуз, ари, лавлаги, типратикан, эчки, лайлак, қўй, ит, арча, тухум, самовар, қозон-товоқ, игна, ип, элак, кулф, нарвон, ёзув, соат, дутор... Бу китобнинг анчагина долзарб мавзулар асосига қурилганлиги кўриниб турибди.

Ҳар иккала китоб – икки даврнинг кўзгусидек жамиятдаги кишилар турмуши ва онгининг ўсишидаги ўзгаришларни топишмоқ доирасида бўлса ҳам, акс эттирган. Фақат мазмунда эмас, ҳатто форма жиҳатдан ҳам бундай ўзгаришларни куза-

тиш мумкин, гарчи – элак, пахта, сув, тухум, ғалвир, соя, йўл ҳақидаги топишмоқларнинг тематик ўхшашлиги бўлса ҳам, уларнинг жумбоқланиш формаларида фарк бор, икки хил замонда бир предметга икки хил таъриф берилган. Масалан, элакни кадимдан: Тап-тап этар, тагидан карвон ўтар, дейилган бўлса, янги китобда: Бир ўзи, бир ўзида минг кўзи, дейилган варианты келтирилади. Бугунги болага кейинги вариантни айтиш педагогик нуқтаи назардан тўғри бўлади.

Фақат бадий жихатдан юксак, фикран теран, савия жихатдан ўз кучини сақлаб қолган топишмоқларгина кишилар оғзида айтилаверади: «Қозик устида қор турмас», «Зар гилам, зар-зар гилам, кўтарай десам, оғир гилам» топишмоқлари ана шундай классик мисоллардир. Бундай топишмоқлар ҳозиргача ўқиш китобларида, турли тўпламлар шаклида, суратлар билан безатилиб босилиб турибди. Аммо атиги ўн йил илгари айтилиб юрган, лекин келиб чиқиши жихатидан неча юз йилликларнинг гувоҳи бўлган топишмоқлар энди эскириб қолганини И. Орифийнинг китоби мисолида ҳозиргина тилга олдик. Негаки, у топишмоқларнинг объекти бўлган турмушдаги кўп предметларнинг ўзлари кишиларнинг уйдан, ҳозирги шаҳар ва қишлоқлардан чиқиб кетдилар. Масалан, чилим, жинчирок, чарх дугиси, тўқима қўл дўқони, сандали, кўкнор, ўра, азон айтган домла, кавш, кишанларнинг нималигини бугунги болалар билмайди. Бунинг устига аввалги топишмоқларнинг жумбоқланиш усули, танланган сўзларнинг архаиклиги, ўхшатиш, истиоралар, мажозий иборалар ҳозирги кишиларнинг, хусусан, болаларнинг дидига тўғри келмайди. Аксинча, улоқтириб юборилган предметлар, машғулотлар ўрнини турмушимизни безатиб кириб келаётган фан ва техника янгиликлари – электр лампочка, китоб, радио, телевизор, автомашина, поезд, самолёт, спутниклар эгалламоқда.

Масалан, ҳозирда шаҳар болаларини ҳам, қишлоқ болаларини ҳам қизиқтираётган ишлаб чиқариш қуроллари ҳақида топишмоқлар бор:

*Юрар текис эгатдан,
Бармоқлари пўлатдан.*

*Елкасида қопи бор,
Катта темир саватдан.*

(Пахта териш машинаси)

*Қат-қат қатлама,
Ақлинг бўлса ташлама.*

(Китоб)

*Оқ ер очдим,
Қора бугдой сочдим.*

(Китоб)

Бу каби топишмоқлар факат мавзу жиҳатдан ва поэтик гўзалликдангина эмас, балки булар ҳақидаги халқнинг кўп узок даврдан бери маълум бўлган анъанавий фалсафаси асосида жумбоқлангани билан ҳам қимматлидир. Қарайлик-а: терим машинаси – отга ўхшатилади. От эса халқ таъбирида қадимдан кишининг яқин ёрдамчиси, дўсти («от -- мурод» мақолини ёки афсонавий Гўрўғлининг Ғироти таърифини эслаш кифоя), китоблар эса бир ўринда – қатламага, иккинчи ўринда – бугдойга нисбат берилади. Булар – нон, озуқа, кишиларнинг тириклиги эса нон билан. Демак, китоб маънавий озуқа, халқ таъбирида китоб нон даражасида. Бунинг тарбиявий жиҳатдан аҳамияти жуда буюқдир.

Топишмоқлар ҳам болалар ўйинининг бир тури ҳисобланади.

Бола ҳаётида тарбиясида иштирок этадиган барча машғулотлар, турмуш талаби ва болалар тарбияси учун зарур барча ўйинлар ўзининг ҳамма ранг-баранглиги билан бугунги мактаб дарсликларига киритилиши, бугунги ўқувчига етказилиши, уларни ҳам ақлий, ҳам жисмоний машғул қила олиши керак. Ўзбек болалар ўйинларининг бир тури бўлган топишмоқлар ҳам ана шу талабларнинг ҳаммасига жавоб бера оладиган болалар фольклорининг алоҳида бир қисмидир. Унинг репертуари қанчалик кенгайиб, кўпайиб борса, шунчалик замоннинг акс-садоси сифатида ҳам форма, ҳам мазмун жиҳатидан тобора янгиланиб туради ва бугунги куннинг вазифаларига хизмат қилади.¹

¹ Ушбу мақола куйидаги манбадан олинди: Ғ. Жаҳонгиров. Ўзбек болалар фольклори. – Тошкент: Ўқитувчи, 1975.

Шемир
ОЧИЛОВ
(1928–1983)

Шемир Очилов 1928 йил Самарқанд вилояти Булунгур тумани Лойқа қишлоғида туғилган. Самарқанд педагогика билим юртида (1947–51), Ўзбек давлат университети (ҳозирги Самарқанд давлат университети)нинг филология факультетида (1951–56), ЎЗР ФА Тил ва адабиёт институти аспирантурасида (1960–63) ўқиган. Самарқанд вилоятининг Булунгур туманидаги 5-мактабда ўзбек тили ва адабиётидан дарс берган (1956–58), ЎЗР ФА Тил ва адабиёт институти Фольклор бўлимида кичик илмий ходим (1958–61), Қўқон давлат педагогика институти Ўзбек тили ва адабиётини ўқитиши методикаси кафедрасининг доценти (1963–68), Самарқанд давлат педагогика институти доценти (1971–83) вазифаларида ишлаган. «Маматкарим полвон» достонининг тарихий асослари» мавзуида номзодлик диссертациясини ёқлаган (1965). «Фольклор практикасида методик тавсиялар» (1981 й. ҳамж.) номли қўлланмаси нашр этилган. 1983 йили Самарқанд шаҳрида вафот этган.

«МАМАТКАРИМ ПОЛВОН» ДОСТОНИНИНГ ТАРИХИЙ АСОСЛАРИ

«Маматкарим полвон» тарихий достон бўлиб, ўзбек халқ достончилигида янги ижодий бир босқичнинг бошланишидир. Тарихий достон намуналари ўзбек фольклорида узоқ асрлар-

дан бери яшаб келмоқда. Улардан «Эдига» ёки «Тулумбий» (XV аср), «Шайбонийхон» (XVI аср), «Тўлғоной», «Назар ва Окбўтабек», «Музаффархон» (XIX аср) каби бир қанча намуналар жонли оғзаки анъанада бизнинг давримизгача етиб келган. XX аср бошларида машҳур Намоз ўғрининг хатти-ҳаракатлари, унинг чор ҳукумати, бой ва амалдорларга қарши исёнкорона ўч олиш кайфиятлари тасвирланган кўшиқларнинг ҳам бир қисми маълум. Аммо «Маматкарим полвон» достони ўзининг темаси билан эмас, балки конкрет тарихий шароитда ижтимоий юксалиш ва озодлик учун курашнинг моҳиятини меҳнаткаш халқ оммаси манфаати нуқтаи назаридан кўйлаган асар бўлганлиги билан ҳам характерлидир.

Шу сабабли бу асарнинг тарихий асосларини текшириш философлар, тарихчилар, адабиётшунослар ва фольклористлар учун катта аҳамиятга эга. Бу бир томондан, умуман эпос проблемасини атрофлича ҳал қилишга ёрдам берса, иккинчидан, тарихий мазмундаги дostonларнинг тарихий илдизларини очишга имкон туғдиради.

Тарихий мазмундаги дostonларнинг характерли хусусиятларидан бири шундаки, уларнинг темаси образлари, ташиган гоёлари конкрет тарихий шароитдаги курашлар билан боғлиқ. Гарчи бу тур асарларда ҳам бош қаҳрамон образини идеаллаштириш тенденцияси мавжуд бўлса-да, бу ҳол қаҳрамонлик ва ишқий-романик дostonларда бўлганидек, идеализация даражасига кўтарилмайди, балки ўз даврининг илгор бир курашчиси сифатида барча ижобий ва салбий томонлари билан намоён бўлади. «Маматкарим полвон» достонида ҳам айни ҳол, айни ижодий процесс яққол кўзга ташланади. Бироқ, бу асар ўтмишдаги тарихий дostonлардан принципиал фарқ қилади. Асосий фарқ замонасининг ғоятда муҳим, кишилиқни кулликдан, ҳақсизлик ва адолатсизликдан кутқазиб йўлидаги барча кураш ва тажрибаларининг эиг яхши томонларини янги тарихий шароитда ўсиб келаётган ижтимоий ва сиёсий онг доирасида талқин этишда курашчан туйгуларнинг куртакларини бир даражада сеза билган ҳолда ўз даврининг илгор тенденциясини ташувчи курашчи образини яратишга интилишдадир.

Ҳаётда ҳам, Фозил Йўлдош ўғлининг «Маматкарим полвон» достонида ҳам Маматкарим халққа қарши ёки авлиёлар типидagi мўъжизали бир киши эмас, балки оддий халқнинг манфаатини ҳимоя қиладиган, ўз давридаги олижаноб бир шахсдир.

«Маматкарим полвон» достони 1937 йилда М. Зарифов томонидан ёзиб олинди, уни оммалаштириш ва ўрганиш ишлари 1941 йилдан кейингина бошланди. Бунда Ҳ. Т. Зарифовнинг хизматлари каттадир¹.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, текширувчилар ўртасида «Маматкарим полвон» достонининг яратилиш тарихи ҳақида турлича мулоҳазалар мавжуд. Жумладан, Ҳ. Т. Зарифов «1916 йил кўзғолони Фозилга кучли таъсир этган эди. Меҳнаткаш халқнинг ҳақиқат талаби бўлган бу кўзғолонга Фозил шоир қатнашмай туролмас эди. Меҳнаткаш халқнинг бу кўзғолонини олқишлаб «Маматкарим полвон» ҳам «Жиззах кўзғолони» номи остида муҳим тарихий икки дoston яратиб, халқ ўртасида куйлаб юрди», – деб ёзади². Тожибой Ғозибоев эса, «Маматкарим полвон» достони 1914–1915 йилларда ижод этилган дейди ва далил учун 1949 йили Самарқанд вилоят Булунғур туманига бориб, унда Фозил шоирнинг ва айрим қишлоқ кексаларининг айтган сўзларига суянади³. Фольклорист Жуманиёз Қобулниёзов ўзининг 1959 йилда чикқан «Шўро даврида ўзбек халқ поэтик ижоди» ва 1969 йилда нашр этилган «Ўзбек фольклорининг ривожланиш йўллари» деган монографияларида дostonни янги давр халқ ижоди сифатида қарайди. Бизнингча, «Маматкарим полвон» достони то ёзиб олинган вақтга қадар шоир томонидан ишланган ва унинг бўш жойлари ҳаёт материаллари билан тўлдириб борилган, оғзаки ижро ва ижод процессида давр, шароит эътибори билан у ёки бу даражада айрим ўзгаришлар киритила борган. Худди шунингдек, дostonнинг энг сўнги бетларида «ўзгариш бошланиб» Маматкарим полвон

¹ Каранг: «Ўзбек фольклори» (хрестоматия) 2-китоб. Тузувчи Ҳоди Зариф. – Тошкент, 1941. – 35–44-бетлар. Сўнги нашри: Дастагул, кўп томлик. – Тошкент, 1965. – 17–56-бетлар.

² Ўзбек фольклори. 2-китоб. – Тошкент, 1941, 149-бет.

³ Ғозибоев Т., Фозил Йўлдош ўғлининг шўро давридаги ижоди. – Тошкент, 1955, 41-бет.

ҳақидаги ишларнинг «жой-жойида қолиб» кетганлиги шоир томонидан кейинги вақтларда киритилган бўлиши мумкин. «Маматкарим полвон» достони илгари ижод этилган бўлса ҳам, уни автор оғзидан Маҳмуд Зарифов 1937 йилда ёзиб олган.

«Маматкарим полвон» достони Т. Ғозибоев ўз ишида тўғри қайд қилганидек, 1914–1915 йилларда, яъни тарихий шахс Муҳаммадкарим полвон ҳақидаги воқеа ва ҳодисалар шоир тасаввурида тўлиқ ҳосил бўлгандан кейингина яратилган. Фозил Йўлдош ўғли ўзининг «Маматкарим полвон» достонини 1914 йилдан илгари яратиши мумкин эмас эди. Чунки асар қаҳрамони Муҳаммадкарим полвон, амакиси Усмон қози Исмоилов ва тоғаси Аҳмад мингбоши Пирмуҳаммедов томонидан 1914 йил кўклам пайти отиб ўлдирилган. Жомбойлик Муҳаммадкарим полвоннинг фожиали ўлиmidан кейин Фозил шоир ўзи кўрган, билган воқеа ва ҳодисаларни умумлаштириб, 1914–1915 йилларда ўзининг «Маматкарим полвон» достонини яратган бўлиши ҳақиқатга анча яқиндир. Чунки достонда шу йилларга қадар халқимиз ҳаётида рўй берган воқеа ва ҳодисалар тасвирланади.

Биринчи жаҳон уруши йилларида Маматкарим полвон сингари маҳаллий меҳнаткаш халқимиз орасидан чиққан курашчилар, полвонлар учраб турар эди. Фозил шоир ўзининг достонида ана шу курашчи полвонларнинг типик образини жомбойлик Маматкарим полвон сиймосида яратади. Бизнинг аниқлашимизга кўра, Фозил шоирнинг устози ва қайнотаси Йўлдош шоирнинг олтита қизи бўлиб, унинг ўртанча қизи Улжон Жомбой туман, Қуянчи қишлоқлик Дўстмамат деган мол жаллобга турмушга чиқади. Фозил Йўлдош ўғли ёшлигида қайинсинглиси Улжоннинг уйига бир неча марта бориб турган. Маматкарим полвоннинг энг яқин дўсти Суяр кўр ва достонда тасвир этилган қишлоқ бойларидан Эшмаматбой ҳам ана шу Қуянчи қишлоғидан бўлган. Маматкарим полвон Суяр кўр ўртоғи билан Қуянчи қишлоғига келиб, Фозил шоирнинг қўшиқларини ва достонларини мароқ билан тинглаган. Кейин шоирнинг ўзи ҳам Маматкарим полвоннинг чойхона ва бозорларда қилган хатти-ҳаракатларини ва достонга боис

бўлган ҳодисаларни шахсан кузатиб юриши натижасида кўп маълумотлар тўплаган. Натижада янги дoston учун типик воқеалар, қаҳрамон ва персонажлар топилади. Замонасининг муҳим ижтимоий ва сиёсий масалалари Фозил шоир қалбини тўлқинлантиргандан кейингина у ўзининг «Маматкарим полвон» достонини яратган.

Достонда тасвир этилган воқеа ва ҳодисалар ана шу воқеа ва ҳодисалар содир бўлган жуғрофий ҳам ҳақиқий ҳаётда мавжуд бўлиб, асарда иштирок этган асосий персонажлар ҳам шоирнинг ҳаётда кўрган-билган одамлари бўлган. Қишлоқ кексаларининг эсдаликлари буни тўлиқ тасдиқлайди. Шоир ўз асарида Маматкарим полвоннинг саргузаштларини материал қилиб олиш билан бирга асарнинг номини ҳам қаҳрамоннинг номи билан атаган. «Маматкарим полвон уруғи кўнғирот бўлиб, Жомбойда, Бекат қишлоғида туғилган эди»¹, – деб унинг туғилган жойи, ҳатто ўзбекнинг қайси уруғига мансублигини ҳам аниқ кўрсатади.

Ҳақиқатдан ҳам, Муҳаммадкарим полвон Абдураҳим ўгли Самарқанд вилоят Жомбой тумани Жомбойтепа (кейинги номи Бекат) қишлоғида меҳнаткаш деҳқон оиласида туғилган. 1958 йил Ўзбекистон Фанлар академияси А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти фольклор экспедицияси даврида Ҳ. Т. Зарифов Жомбой туманига бориб, Маматкарим полвоннинг қабрини топди ва қабр тошидаги ёзувни ўқиб, уни 1332 (1913–1914) йилда вафот этганлигини аниқлади. Биз Самарқанд вилоят Жомбой туманига бориб, Муҳаммадкарим полвоннинг қариндошлари ва уни яхши билган қишлоқ кексаларидан шуни аниқладикки, кўклам пайти отиб ўлдирилган. Бу вақтда полвон 38 ёшда бўлган, Ана шу аниқ маълумотларга кўра, полвоннинг отилган йили 1914 йил кўкламида бўлиб, туғилган йили эса 1876 йилга тўғри келади. Муҳаммадкарим полвонга хоинона террор уюштирганлар унинг ўз амакиси Усмон қози Исмоилов ва тоғаси Аҳмад мингбоши Пирмуҳаммедов бўлган. Ана шу хоин қариндошлари томонидан ёлланган Пирдон қишлоқлик Йўляхши, жомбойтепалик Муҳаммадсодиқ ва Абдулла тентаклар Жомбой бозоридан кечаси қайтиб келаётганда полвонни ваҳшийларча отиб ўлдир-

¹ Дастагул, 19-бет.

ганлар. Буни полвоннинг ҳамқишлоғи, кекса пенсионер Мирзахўжа Ўринхўжаев¹ ва қишлоқ кексалари тўла тасдиқлайди.

Маматкарим полвоннинг хоинлар қўлида қурбон бўлиши дostonда ҳам ўзининг реал ифодасини топган. Унда тасвирланишича, Маматкарим полвон Жомбойдан уйига қайтиб келаётган вақтида амакиси Усмон қози ва тоғаси Аҳмад мингбоши томонидан ёлланган сотқин Абдулла тентак ва яна уч киши томонидан отиб ўлдирилган Маматкарим халойикқа сўз айтди:

*Эл ётар – хуфтонда Жомбойдан қайтди,
Бегам, яёв келаётган йўлида,
Тўрттови ҳам милтигини тиклатди,
Шу замонда милтигини бўшатди.
Яшиндай бўп ўқи Полвонга етди,
Ўқи бу Полвондан туйраб ўтди.
Армон билан энди йўлда йиқитди,
Ҳеч кимга кўринмай отган кишилар,
Булар ўз мазгилига қараб кетди².*

Қишлоқ кексаларининг айтишига кўра, Муҳаммадкарим полвон чиройли, бети кип-кизил, буғдойранг, кўзлари катта, соқол мўйлови қирик, чорпанжа, зўр билак, кучли киши бўлган. Полвоннинг кучлилиги Самарқанд қамоқхонасида бўлган воқеалардан ҳам очиқ-ойдин кўринади. Усмон қозининг маслаҳати билан полвон устидан катта жиноятнома ёзилиб, Самарқанд ҳокимига жўнатилади. Самарқанд ҳокими буйруғи билан ўн нафар куролли солдат уни Сиёбда қўлга тушириб, Самарқанд қамоқхонасига қамайдилар. Шу куни гуноҳсиз қамалганлардан бир гуруҳи қамоқхонани тешиб қочган. Полиция бошлиқлари бу кишиларни Муҳаммадкарим полвон қочирган, деб унга даъво қиладилар, топиб беришни талаб этадилар, акс ҳолда, отамиз, деб уни кўрқитмоқчи бўладилар. Бундай тухматлардан ғазабланган полвон қамоқхонанинг темир панжарасини қўли билан қайириб ташлайди. Жомбой ва Булунғур туманларидаги кўпчилик қишлоқ кексаларининг берган маълумотига қараганда,

¹ Уринхўжаев М., Унутилмас кунлар. – Тошкент, 1961.

² Дастагул, 56-бет.

Муҳаммадкарим полвоннинг қайирган темир панжараси Самарқанд қамокхонасининг биринчи корпус, ўттиз иккинчи камерасида бўлганки, у кейинги вақтларгача сақланган.

Уста дostonчи Фозил Йўлдош ўғли ҳам ўзининг «Маматкарим полвон» дostonида Маматкарим полвоннинг «Уч кун мингбошининг ҳукми, беш кун приставнинг ҳукми, етти кун ҳокимнинг ҳукми, ҳаммаси йиғилиб, ўн беш кун»¹ Самарқанд қамокхонасига қамалганлигини айтиш билан бирга, унинг полвонлигини, кучлилигини ҳам тасвирлар экан: «Тегирмон тошини бир қўли билан кўтариб турарди»², – дейди. Бу эса традицион халқ дostonлари учун характерли бўлган эпик идеализация эмас, балки Муҳаммадкарим ҳаётида бўлиб ўтган реал воқеа ва ҳодисаларнинг дostonда тўғри ва ҳаққоний равишда акс этишидир. Кексаларнинг айтишига кўра, ҳақиқатдан ҳам, Муҳаммадкарим ҳеч бир кишининг ёрдамисиз тегирмон тошини эски Жомбойдан Бекатга ёлғиз ўзи олиб келиб ташлаган. Бу эса халқ ўртасида гап бўлиб юрган. Фозил шоир эса бу ҳаётий детални қайта ишлаб, асар қаҳрамонининг биографиясига киритган.

Ўзбекистон Марказий давлат тарихий архиви материалларининг кўрсатишича, маҳаллий амалдорлар Муҳаммадкарим полвон сургундан ўз муддатини ўтаб қайтиб келгандан кейин ҳам уни хавфли киши сифатида Самарқанд қамокхонасида сақлаганлар, ҳатто ҳол-аҳвол сўраш учун борган ошна-оғайниларига ҳам кўрсатмаганлар. Шундан кейин унинг онаси Хонбиби Пирмухаммедова Самарқанд ўлка судининг прокурорига ариза бериб, ўз ўғлини бўшатиб юборишни, ҳеч бўлмаганда вақтинча бўшатиб беришни талаб қилади³.

Фозил Йўлдош ўғли ҳам Муҳаммадкарим полвон ҳаётида бўлиб ўтган аниқ фактларни ўз ижодий лабораториясида қайта ишлаб, дostonнинг сюжетига киритган. Унинг тасдиқлашига кўра, Жомбойнинг Қуянчи қишлоғидан бўлган Эшмаматбой Маматкаримни йўлда учратиб, унга «насихат» қилмоқчи бўлади, найранг ва алдаш йўли билан уни қўлга олишга ҳаракат қилади. Шу

¹ Дастагул, 32-бет.

² Дастагул, 19-бет.

³ Қаранг: ЦГИА УзССР, ф. 131, оп. 1, дело 1340, л. 21.

максадда Маматкарим полвонга пул, мол-дунё, хаттоки, миниб юриш учун битта от ҳам беришга ваъда қилиб, хусусан, ўз манфаати учун хизмат қилдирмоқчи бўлади.

Фозил Йўлдош ўғлининг «Маматкарим полвон» достонида тасвирланган маҳаллий амалдорлардан Туятортар мингбоши-си Мулла Рўзи Эрназарбоев ҳақида Ўзбекистон Марказий давлат тарихий архивида ҳам айрим материаллар сақланмоқдаки, уларда ҳам Мулла Рўзи Эрназарбоевнинг ўз мансабидан фойдаланиб, меҳнаткаш халқнинг устига оғир солиқлар солганлиги, ўз қўл остидаги маҳаллий меҳнаткаш халқдан турли хил йўллар билан пора олиб, уни ўз фойдасига ишлатиб юборганлиги тасдиқланади¹ [...].

Достонда тасвир этилишича, Аҳмад мингбоши ва унинг йигитлари дам олиш кунларининг бирида бозорга келган бева-бечораларнинг бор нарсасини тортиб олади. Шу вақтда Маматкарим полвон Суяр кўр ўртоғи билан иккита чўбирни миниб, Жомбой бозорига тушади. Маматкарим полвоннинг бозорга келганлигини билган мингбоши ва унинг йигитлари боғловли кишиларга ҳам қарамасдан қочиб кетади. Маматкарим полвон мингбошихона олдида боғлаб қўйилган камбагал деҳқонларни кўради. Бу ишлардан хабари бўлмаган Маматкарим полвон мингбоши ва йигитлари томонидан боғлаб қўйилган бева-бечораларга шундай дейди:

*Қандай одам сенга қилди зулми.
Кенг бозорда ким бойлади қўлингни,
Ҳеч ким сўрамабди сенинг ҳолингни,
Отдан тушиб, мен чечайин қўлингни.
Бой ҳам мингбошилар элни жойлаган,
Камбагални шундай қилиб қийнаган,
Қамчи уриб, сенинг қўлинг бойлаган².*

Мингбоши ва унинг йигитлари томонидан хўрланган бечора камбагал деҳқонлар Маматкарим полвоннинг бу сўроғига жавоб берар экан, ўзларининг аянчли аҳволлари ҳақида ва оғабобосидан қолган озгина ерларида эртадан-кечгача тинмай

¹ ЦГИА УзССР, ф. 130, оп. 1, д. 5012, л. 1.

² Дастагул, 24-бет.

меҳнат қилиб, олган ҳосилнинг кўпчилигини турли хил олик-солиқларга тўлаганлигини айтади:

*Йилда топганимиз бизлар берамиз,
Сира қарздан қутулмайин борамиз.
Солиқ, ўлпон тўлаб яланғоч бўлдик,
Яна бизлар бундан жабр кўрамыз¹.*

Фозил Йўлдош ўғли томонидан тасвир этилган ана шу тўртликни диккат билан ўқисангиз, содда ва самимий мисралар замирида ҳаётий ҳақиқатнинг реал ифодаси ётганлигини дарҳол англаб оласиз. Бу фожиа ва ҳаққоний нолишлар Маматкаримнинг ғайратига ғайрат қўшади. Китобхонни ҳаяжонга соладиган ва узоқ вақтлар эсида қоладиган бу фожиали эпизод ўша замонда барча кишлоқларимизда рўй бериб турган аччиқ ҳақиқатнинг халқ шоири маҳорати билан умумлаштирилган реалистик картинасидан иборатдир [...].

Фозил шоир ҳақиқий ҳаётда прототипи маълум бўлган Туятортар бўлисининг мингбошиси Мулла Рўзи Эрназар ўғли ва Қобул бўлисининг мингбошиси Аҳмад чўроғаси Пирмуҳаммад ўғлининг бадиий образини тасвирлаганда ҳаётда улар қандай ҳаракат қилган бўлса, дostonда ҳам ўшандай шаклда айнан ифода этмаган. Ўтмишда уларнинг ҳақиқий ҳаётида рўй берган характерли воқеа ва ҳодисаларни танлаб олиб, уни умумлаштириб, типиклаштириб ўз асарининг сюжет тўқимасига киритгаи. Достоннинг аҳамиятли томони ҳам шундаки, асарда тасвир этилган тарихий шахсларнинг ҳаққонийлиги ва реаллиги сақланиб қолинган [...].

Бизга маълумки, тарихий достон яратган шоир зиммасига тарихчидан кўра кўпроқ вазифа юкланади. Бунда шоир ўтмишнинг тарихий воқеа ва ҳодисаларини тарихчи сингари хронологик тарзда бирма-бир баён қилиб кетавермайди, балки у тарихий шахслар ҳаётида рўй берган воқеа ва ҳодисаларни танлаб олиб, ўз даври учун типик бўлган ажойиб образлар ва манзаралар яратади. «Тарих, – деб уқтирган эди В. Г. Белинский, – гарчи ўзининг ҳақиқий кўринишида адабий қонунларни ва мувофиқ зарурият-

¹ Дастагул, 25-бет.

ни кўрсатса ҳам, лекин кўринган вақтда унинг фактлари ўз-ўзини англашдан маҳрумдир, шунинг учун ташқи воқеалар шаклига эгадир, яна улар кундалик ҳаётнинг тасодифлари билан ҳамшиша чигаллашган, ўралган бўлади. Бадиий асар сифатида романнинг вазифаси кундалик ҳаётдан ва тарихий воқеалардан барча тасодифий нарсани олиб ташлаш, уларнинг яширин қалбига, жонли идеясига кириш, ташқи, тарқоқ воқеаларни руҳ ва ақл маскани қилишдир»¹.

Уста дostonчи Фозил шоир ҳам ўзининг бу дostonида тарихий шахс Муҳаммадкарим полвон фаолиятидан давр учун характерли бўлган фактларни танлаб олиб, унинг ҳаётида юз берган юқоридаги сингари тасодифий ва иккинчи даражали ҳодисаларни тушириб қолдиради.

Тарихий шахс Муҳаммадкарим полвон ҳаётида бўлиб ўтган юқоридаги тарихий фактлар эса дostonда ўз-ўзидан типик образни вужудга келтира олмайди. Тарихий шахслар ҳаётида учрайдиган факт билан адабий фактлар ўртасида муҳим фарқ бўлади. Адабий факт бу ҳаётинг фактнинг ишланган, тўлдирилган ҳолда кўринишидир [...].

Фозил шоир ўз дostonида тарихий шахс Муҳаммадкарим полвоннинг ҳақиқий ҳаётда бўлиб ўтган прототипини типик образга бир ўзак қилиб, унга Муҳаммадкарим полвоннинг ўзи мансуб бўлган ўша вақтдаги ҳамма прогрессив деҳқонларнинг яхши хусусиятларини ҳам қўшиб тасвирлаган. Бунинг билан шоир ўз дostonида тарихий шахс Муҳаммадкарим полвоннинг реал ҳаётда бўлиб ўтган прототипидан кенг, ўша давр ижтимоий-сиёсий воқеалари билан узвий боғлиқ бўлган тўлақонли типик образини яратиб беришга муяссар бўлган.

Фозил шоир томонидан жомбойлик Муҳаммадкарим Абдурахим ўғлини дoston қаҳрамонининг прототипи қилиб танлаши катта изланиш ва ўзбек халқ дostonчилигида замона талабларига жавоб берадиган асар яратиш учун жиддий интилиш натижасидир. Бу интилиш чинакам халқ шоири Фозил Йўлдош ўғлининг дунёқарашида синфий онгнинг аста-секин ўса борганлиги, мамлакатда юз бериб турган ижтимоий-сиёсий масалаларни англай

¹ В. Г. Белинский, Танланган асарлар, Тошкент, 1955, 176-бет.

бошлагани билан изохланиши мумкин. У гарчи саводсиз оддий бир камбағал деҳқон бўлса ҳам халқ дostonчиси сифатида элнинг ичида жуда кўп кезар, юзлаб қишлоқлардан ташқари Самарқанд, Жиззах, Каттақўрғон ва Хўжанд шаҳарларида ҳам кўп бўларди. Халқ билан доимо алоқада бўлиб, ҳаётни яхши ўрганган эди. Меҳнаткаш халқ ичидан чиққан ва эзилувчилар учун қайгурган ана шундай илғор халқ шоири замонасининг илғор тенденцияларидан четда қолмаган, албатта.

Юқорида келтирилган маълумотларнинг ўзи ҳам талантли халқ шоири Фозил Йўлдош ўғлининг ўз достони устида ишлаганида тарихий шахсларга, реал ҳаётда юз бериб турган муҳим ижтимоий воқеа ва ҳодисаларга қанчалик эътибор билан қарагани, уларни пухта ўрганиб, шу фактлар асосида ўз асарини ижод этгани аниқдир. Ҳ. Т. Зарифов айтганидек, Муҳаммадкарим полвоннинг қилмишлари, ҳаракатлари ва кечирмишларини тасвир этган бу дoston ўша замон фактларининг ойнаси¹ бўлиб қолади ва ўша давр ўзбек фольклорининг муҳим асарларидан бири сифатида хизмат қилади.

«Маматкарим полвон» достонида тасвир этилган айрим образлар ва бадий воситалар ўтмишда меҳнаткаш халқимиз ўртасида машҳур бўлган халқ дostonларининг илғор традицияларини ўзлаштириш ва қайта ишлаш натижасида юзага келган. Масалан, Фозил шоир ўзининг бу достонида ўтмишда меҳнаткаш халқимиз ўртасида куйлаб юрган традицион халқ дostonларидан ижодий фойдаланиб, халқ қаҳрамони, тарихий шахс Маматкарим полвоннинг мардлик ва тўғри сўзлилиқ фазилатларини ҳаққоний равишда кўрсатиб бера олган. Маматкарим образи Фозил шоир достонида замонасининг оддий бир исёнкори сифатида кўзга ташланса ҳам, унинг мафҳумида катта ижтимоий ва сиёсий масалалар бўртиб туради [...].

«Маматкарим полвон» достонини ўрганар эканмиз, унинг бадий воситаларида ҳам шоир томонидан традицион халқ дostonларидан озиқланганлигини, пишиқ ва ранг-баранг бадий воситалардан ижодий фойдаланиб, ўз даври учун типик бўлган

¹ Ҳ. Т. Зарифов, 1916 йил миллий-озодлик кўзғолонининг ўзбек фольклориде акс этиши, Тошкент, «Шарқ юлдузи» журнали, 1946, 7–8-сон, 164-бет.

ажойиб бадий образлар яратганлигини яққол кўрамиз. Шоир ўз достонида ўхшатишлар, халқимизнинг узок асрлик ҳаёт тажрибаси асосида синалиб, авлодлар оша бир қолипга тушган доимий эпитетлар, ҳаётий муболағалар ва дostonга мусиқийлик бахш этувчи чиройли вазнлар, китобхон диққатини ўзига жалб қилувчи риторик сўроқ, хитоб, ундовлар ҳамда турли хил оҳангдош қофия ва радифлар яратганки, бу бадий воситалар китобни ўқиган ёки тинглаган ҳар бир кишининг кўз ўнгида ўзининг юксак бадийлиги билан намоён бўлади ва унинг онгида узок вақтларгача сақланиб қолади.

«Маматкарим полвон» дostonининг бадий тили ҳақида гапирар эканмиз, бу дostonнинг тили ҳам, асосан, шоир мансуб бўлган ўзбек қипчоқ диалекти доирасидадир. Ундаги бадий тил ўзи куйлаб юрган традицион халқ дostonларининг тилидан кам фарқ қилади. Тил жиҳатидан асар шоир яшаган адабий тилнинг даражасида эмас, балки шоирнинг тили, асосан, ўзбек халқ эпослари учун характерли бўлган бадий тил даражасидадир.

Маълумки, традицион халқ дostonларида автор тили билан персонажлар тили индивидуаллаштирилмайди. Фозил шоирнинг «Маматкарим полвон» дostonининг тилида ҳам, гарчи бу асар XX асрда яратилган бўлса ҳам, индивидуаллик кўринмайди. Бу фақат Фозил шоирнинг шу дostonи ёки бундан кейинги йилларда яратган «Жиззах кўзғолони», «Очилдов» дostonлари учунгина характерли бўлмай, балки Пўлкан шоир ва бошқа ўзбек дostonчиларининг асарлари учун ҳам характерлидир. Бунинг учун эса Пўлкан шоирнинг «Мардикор», «Ҳасан батрак» ва Холёр Абдукарим ўғлининг «Амир қочди» дostonларини эслатиш кифоядир. Бу ҳодиса шуни кўрсатадики, дostonчиларимиз мазкур асарларни яратган вақтларида кундалик муомалада ўз шеваларида сўзлашганлари каби, янги-янги асарлар яратганларида ҳам ўша шевани сақлаганлар. Бироқ халқ дostonларига хос традицион оғзаки бадий тил сифатида шоир мансуб шевадан анча кенг ва юқоридир.

Шоир дoston қаҳрамонларининг характерини очишда, воқеа ва ҳодисаларнинг моҳиятини кўрсатишда халқ мақолларидан ва ҳикматли сўзларидан жуда кўп фойдаланган. У халқ мақолларини ва ҳикматли сўзларини ўз асарининг мазмунига усталик билан

сингдириб юборган. Шоир дostonда халқ мақоллари ва ҳикматли сўзлари орқали асарда иштирок этган ҳар бир персонажнинг қайси социал гуруҳга мансублигини ва уларнинг дунёқарашларини очиб беришга ҳаракат қилади. Дostonда тасвир этилишича, Хўжанд мингбошиси унга қараб, кўлига қоғози тегмагунча кетиб қолмасликни, агар кетиб қолса сургун қилган бой ва амалдорлар қочиб келган, деб гумон қилишлигини айтганда, «Маматкарим ўз кўнглида айтди, улар мендан кўркишлигидан бу ишни қилди, мен борганда менинг олдimgа келиб, уларнинг қоғоз сўрайдиган қуввати борми? «Туяни шамол учирса, эчкини осмонда кўр», – деб кўнглида кечириб турди», – деб шоир дostonда ўша вақтлардаги маҳаллий бой ва амалдорларнинг ҳолатини «туяни шамол учирса, эчкини осмонда кўр» деган халқ мақоли воситаси билан очиб беришга ҳаракат қилган. Бу ердаги халқ мақоли илгариги маҳаллий бой ва амалдорларнинг характериға, уларнинг хатти-ҳаракатларига жуда ҳам мос тушиб, шоир дostonда уларнинг кўроклигини ва енгил табиатли кишилар эканлигини Маматкарим полвоннинг гаплари ва унинг ўй-хаёллари орқали тўғри кўрсатиб беришга интилган.

Ўзбек халқ шоирлари томонидан дostonларда ишлатилган халқ мақоллари ўз ўрнида воқеаларнинг борувига кўра халқ чечанлиги билан едирилиб, фикрни қувватлаб берадилар ва дostonлар тилининг бойлиги, образлилиги, жозибадорлиги ҳамда бадий томонининг юксак ва равон бўлишини таъминлайдилар.

Асар бошдан охириға қадар реал тарихий фактларға асосланган, тарихий мазмун касб этган янги типдаги дoston бўлиб, ўзбек халқ дostonчилигида янги бир босқичнинг дастлабки намунасидир.

Фозил Йўлдош ўғлининг тарихий хизматлари ўтмишда халқимиз ўртасида машҳур бўлган традицион халқ дostonларини бизнинг давримизгача асраб келишдангина иборат эмас, балки ана шу традицион халқ дostonлари заминида янги-янги дostonлар ижод этувчи импровизатор шоир сифатида ҳам каттадир.¹

¹ Мақола куйидаги манба асосида чоп этилмоқда: Т. Очилов. «Маматкарим полвон» дostonининг тарихий асослари // Фозил шоир. – Тошкент: Фан, 1973, 126–146-бетлар.

Муҳаммаднодир

САИДОВ

(1929–2001)

Муҳаммаднодир Собитович Саидов 1929 йил 20 сентябрда Тошкент шаҳрида тугилган. Ўрта Осиё давлат университетининг филология факультетини битирган (1953). «Ўзбекфильм» киностудиясида катта муҳаррир (1954–56), ЎЗР ФА Тил ва адабиёт институти Фольклор бўлимида кичик илмий ходим (1956–61 йиллар), катта илмий ходим (1961–65), Тошкент давлат университети (ҳозирги ЎЗМУ) нинг «Ўзбек адабиёти» кафедрасида ўқитувчи, доцент, профессор, кафедра мудири лавозимларида ишлаган (1965–86). «Малика Айёр» достони ҳақида» мавзуида номзодлик (1960), «Ўзбек халқ дostonчилигида бadiий маҳорат масалалари» мавзуидаги докторлик (1976) диссертациясини ёқлаган. «Нурали», «Зулфизар», «Гулнор пари» (1965), «Авазхон», «Гўрўглининг тугилиши» (1967), «Мисқол пари», «Тоҳир ва Зухра», «Суманбар», «Зевархон», «Варқа билан Гулшоҳ», «Вомиқ ва Узро», «Балхувон», «Гулишанбоғ» каби халқ дostonларини нашрга тайёрлаб, чоп эттирган. «Малика Айёр» достони» (1964), «Ўзбек халқ дostonчилигида бadiий маҳорат» (1969), «Халқ севган бахши» (1972), «Ўрта мактабларда Эргаш Жуманбулбул ўгли ҳаёти ва ижодини ўрганиш» (1988) каби китоблар муаллифи. 2001 йилда Тошкент шаҳрида вафот этган.

«МАЛИКА АЙЁР» ДОСТОНИНИНГ ЖАНР ХУСУСИЯТЛАРИ

Халқ ижодиёти битмас-туганмас ижод манбаидир. Бу манба бадий ижодиётнинг ажойиб қайнар булоғидирки, унинг ҳаётбахш сувлари кекса адабиётимиз тарихи намояндаларига ҳам, адабиётимиз тарихи вакилларига ҳам ўз ижодий йўналишларида прогрессив йўлни танлаб олишда, улар ижодининг ривожланишида етакчи роль ўйнаган ва ўз халқчилиги билан улар ижодини суғорган. Шу сабабдан ҳам халқ оғзаки ижодига мансуб бўлган бадий асарларнинг ғоявий ва бадий томонларини текшириш адабиётшуносликнинг зарур масалаларидан биридир.

«Малика Айёр» достони халқ оғзаки адабиётини пухта ишланган намуналаридан бири бўлиши билан, унинг ғоявий ва бадий йўналишларини текшириш умумий ишнинг бир томонини ташкил қилиши исбот талаб қилмайдиган ҳақиқатдир.

Адабиётшунослигимизда жанр масаласи энг қийин масала, дoston жанри ҳанузгача муаммоли масала бўлиб келмоқдаки, мана шу ҳол айрим олинган эпик асарни анализ қилиш ишини чигаллаштириб келмоқда.

Достон деганда, одатда, халқ оғзаки адабиётининг бир жанри тушунилади. Достон адабиётнинг бир жанри дейиш – бу умумий бир тушунча. Достон деб Алишер Навоийнинг «Хамса»си, Низомий Ганжавийнинг «Панж ганж»ига кирган эпик асарларни ҳам, ҳозирги ёзма адабиётимизда поэма деб аталган асарларни ҳам тушунаверамиз. Ҳолбуки, булар ўртасида фарқ бор. Бу фарқни очиш адабиётшунослигимизнинг муҳим вазифаларидандир. Бу гарчи бизнинг ишимиз вазифасига кирмаса ҳам «Малика Айёр» достонини текширганда ўзбек халқ оғзаки ижодиётида мавжуд бўлган дoston жанрининг хусусиятларини «Малика Айёр» асари материали асосида маълум даражада кўриб ўтишга ҳаракат қилдик.

Бу текшириш ҳам, ҳали умуман халқ дostonларининг жанр хусусияти ҳақида чуқур назарий маълумот беришни талаб қилмасдан фақат биргина дostonнинг хусусиятларини кўрсатиб беришдан иборат.

Аввало, дoston ўзи нима¹ деган савол туғилади.

Достон, аввало, мураккаб санъат асаридир. Достонда халқ санъатининг турли томонлари намоён бўлади. Эпик асар дoston бўлиши учун, биринчидан, адабий текст – адабий, бадиий манба бўлиши керак. Иккинчидан, дostonнинг мусиқаси бўлиши лозим (бу ўринда шуни аниқлаб олиш керакки, ҳар бир алоҳида олинган дoston учун алоҳида йирик мусиқа асари бўлиши шарт эмас). Достон мусиқаси ундаги шеърӣй парчаларнинг вазн ўлчовига, унинг ритми ва мазмунига мос келадиган қўшиқлардан ташкил топган ва бир бутунликни ташкил этган асар бўлиши талаб қилинади. Учинчидан, дostonни бир киши ижро этганлиги, куйловчи соз (дўмбира, қўбиз, дутор ва бошқалар)ни билиши зарур². Тўртинчидан, дostonни куйлаётган бахши яхши овозга эга бўлиши ва қўшиқ айтиш маҳоратини эгаллаган бўлиши зарур. Мана шу шартларнинг бари мавжуд бўлган тақдирдагина тингловчилар том маънода дoston эшитган бўладилар. Бу шартларнинг бирортаси бўлмаса, бундай дoston тингловчига ўзининг эмоционал таъсирини қутилган даражада бера олмайди.

Достонда тугалланган адабий бадиий текст – эпик асар бўлмаса, ўз-ўзидан кўриниб турибдики, у дoston эмас, балки куйланаётган қўшиқ ёки қўшиқлар мажмуаси бўлиб қолади. Агар дostonнинг мусиқаси бўлмаса, у яна том маънода дoston бўлолмайди, балки дostonнинг эртак ёки афсона шаклида айтилиши бўлиб қолади ва бу ишни халқ ижодига қизиққан ҳар бир киши қила олиши мумкин. Бунда профессионал дostonчининг кераги бўлмай қолади. Мусиқа бўлмагандан кейин мусиқа асбоби: дўмбира, дутор, қўбиз ва ҳоказолар ўз-ўзидан тушиб қолади ва ижро этувчининг овозига бўлган талаб ҳам ўз-ўзидан йўқолади. Агар адабий манба – текст қисми ва мусиқа бўла туриб, чолғу асбоби бўлмаса, дostonни узоқ куйлаш ҳам мумкин эмас; дostonнинг

¹ Бу ерда сўз фақат халқ дostonчилари куйлаган йирик ва мураккаб эпик асар устида боради.

² Достонни мусиқа асбобисиз куйлаб айтувчилар ҳам бор. Бундай ижрочилар ўзларининг сoзни билмаганликларини нуқсон сифатида эътироф этдилар.

эмоционал таъсири ҳам юксак даражада бўлолмайди. Тасаввур қилайлик, юқорида айтиб ўтилган учта талабнинг барчаси бўлиб, дostonчининг овози ёқимли бўлмаса ёки у алоҳида кўшиқларни моҳирлик билан ижро эта олмаса, шунингдек, ижро этилаётган дostonнинг айрим-айрим эпизодларига яраша дostonчининг хатти-ҳаракати ва мимикаси бўлмаса, бошқача қилиб айтганда, дostonчи яхши ҳофиз ва яхши актёр бўлмаса, ундай дostonчининг ижросига талаб кам бўлади, бинобарин, бу асар кенг маънода дoston бўлмайди.

Маълумки, дostonчи бахши дoston куйлаганда тингловчилар аудиториясига катта аҳамият беради. Дoston аудитория талабига кўра ўзгариб боради. Бир хил тоифа тингловчилар ўртасида куйланган муайян дoston иккинчи хил тингловчилар олдида ҳеч вақт айнан такрорланмайди. Бунда куйлаётган дostonчининг кайфияти ҳам катта роль ўйнайди. Бу ҳодиса дostonнинг бадийлигини оширишда муҳим аҳамиятга молик бўлиб, умуман, дoston жанри учун жуда характерлидир.

Бизнинг ёзиб олган дostonларимиз бахши репертуаридаги у ёки бу асарнинг маълум бир вақтдаги кўриниши бўлиб, у текст айна дostonнинг ҳамма ерда куйланишини бутун тўлалиги билан акс эттира олмайди. Шу сабабли тажрибали фольклористлар (айниқса, Ҳ. Т. Зарифов) бирор дostonни ёзиб оларкан, ёзиб олиш процесси тугагандан кейин, уни дostonчига ўқиб берган ва дostonчининг киритмоқчи бўлган ўзгартишларини алоҳида ёзиб олган ҳамда бу дostonни нашрга тайёрлаш вақтида ана шу ўзгартишлардан фойдаланган. Демак, дoston бўлиши учун дostonчининг бўлиши шарт, дostonни дostonчидан айириш мумкин эмас, акс ҳолда, у мураккаб санъат асари бўла олмай қолади. Бизнинг ёзиб олиб, нашр этираётган дostonларимиз, аслида, кенг маънодаги дostonнинг бадий текст қисмидангина иборатдир.

Ҳозирги дostonга қўйилаётган талабни кўшиққа ҳам қўйса бўлади-ку, деган фикр тугилиши мумкин. Бу бир қадар тўғри фикр. Кўшиқ учун ҳам шеър, мусиқа, чолғу асбоби, овоз ва ижро маҳорати керак, лекин қатъий шарт эмас. Кўшиқни чолғу асбобисиз ҳам ижро этиш мумкин. Халқ кўшиқлари меҳнат жараёнида юзага келар экан, меҳнат қилиб кўшиқ яратаётган инсон чолғу

асбоби чалиб ўтириши мумкин эмас. Овоз ва ижро маҳоратига келганда шуни айтиш керакки, кўшиқ яратаётган шахс уни хиргойи қилиб айтар экан унинг овозига профессионал ашулачининг овозига қўйиладиган талаб қўйилмайди. Шунингдек, кўшиқ яратувчининг ижро маҳорати ҳам, профессионал ашулачиники сингари бўлиши шарт эмас. Демак, кўшиқни ижро этиш учун профессионаллик қатъий талаб қилиб қўйилмайди. Чунки унинг яратувчиси ҳам, куйловчиси ҳам бутун халқдир. «Халқ қайгули чоғида ҳам, шоду хуррам пайтларида ҳам кўшиқ ижод этиб, куйга солиб айтади. Ўзбек халқи орасида «Суйган ҳам кўшиқчи, куйган ҳам кўшиқчи» ёки «Суйган кўшиқчи бўлар, куйган ўланчи бўлар» деган таъбирлар мақол сифатида юритилади»¹.

Кўшиқни бир киши айтиши шарт эмас. Масалан, мавсум-маросим кўшиқларининг баъзилари кўпинча коллектив бўлиб ижро этилади. Шунинг учун ҳам кўшиқ халқ орасида жуда кенг тарқалган жанрдир. Кўшиқ ҳажм жиҳатидан кичик бўлганлиги туфайли унинг кенг халқ оммаси орасида тарқалиши осон.

Кўшиқ жанри мусика билан шеърнинг узвий боғлиқлигида юзага келади ва кўшиқнинг яшаш жараёнида шеър ва куй доимо биргаликда бўлади. Кўшиқда куй ва шеър ажралмас эгизакдир. Кўшиқни нисбий жиҳатдан ҳам дoston билан тенглаштириб бўлмайди.

Дostonнинг адабий қисми ҳажм жиҳатидан катта, кўп жанрлик хусусиятларига эга бўлиши ва композицион жиҳатдан мураккаб бўлишлиги билан халқ оғзаки ижодиётида мавжуд бўлган бошқа жанрлардан ажралиб туради.

«Малика Айёр» дostonи бошқа бир қатор дostonлар сингари поэзия ва прозадан ташкил топган бўлади.

Дostonда, одатда, прозага нисбатан поэзия ҳажм жиҳатидан устун туради. Аммо бундан дostonда прозанинг аҳамияти кам деган хулоса келиб чиқмайди, албатта. Зотан, ўзбек халқ оғзаки ижодиётида прозаик қисмлари бўлмаган, яъни фақат назмда яратилган дoston учрамайди. Фақат прозадан ташкил топган ва бизга ёзма ҳолда келиб етган халқ дostonлари, аслида, шеърый асарлар бўлган.

¹ Музайяна Алавия. Ўзбек халқ кўшиқлари. – Тошкент, 1959, 3-бет.

Достоннинг прозаик қисмлари ҳақида муфассал маълумот берувчи илмий ишларнинг йўқлиги туфайли достон прозаси ҳақида умумлаштирилган тугал бир фикр бериш учун кенг текширишлар олиб бориш зарур.

Достон ҳақида умумий гаплар билан чегараланган, аҳён-аҳёнда учровчи ишларда ҳам достон прозаси ҳақида зарурий фикрлар қониқарли учрамайди. Ўзбек фольклористикасида кўзга кўринган асар – В. М. Жирмунский ва Ҳ. Т. Зарифовнинг «Ўзбек халқининг қахрамонлик эпоси» асарида ҳам бу ҳақда жуда кам тўхтаб ўтилган.

Достон шакл жиҳатдан, жуда кўп туркий халқлардаги каби ўзбекларда ҳам боғловчи прозаик парчалар билан алмашинувчи шеърлардан ташкил топгандир¹. Шунингдек, достоннинг эртақдан фарқ қилиши ҳақида: «...достоннинг асосини шеър ташкил этади, проза эса фақат қисқача боғловчи қўшимчадир»² – дейилган.

Фольклористларимизнинг мана шу фикрлари юқорида айтганларимизнинг ёрқин далили бўла олади. Аммо бу деган сўз ўзбек халқ достонларининг ҳаммасида ҳам проза ёрдамчи роль ўйнайди, деганимиз эмас, албатта. Ўзбек халқ оғзаки ижодиётида шундай достонлар ҳам борки, буларда проза жуда катта ўрин эгаллайди. Мана шундай достонларнинг бири «Малика Айёр» достонидир.

Бу достонда ҳам прозаик қисм персонажлар ўртасида монолог ўқилганда, автор ремаркаси ўрнида ишлатилганда, ҳақиқатан ҳам, боғловчи халқа ролини ўйнайди, лекин ҳамма вақт унақанги пассив катнашчи эмас. «Малика Айёр» достонида прозаик қисмлар шеърый қисмлар билан бир ўринда туради. В. М. Жирмунский ва Ҳ. Т. Зарифовнинг юқорида айtilган китобида: «Малика Айёр» достонининг поэзия ва прозаси ҳақида: «воқеаларнинг прозаик тасвири бу ерда катта роль ўйнайди, шеърый парчалар эса кўпинча лирик монологлардан иборат»³ дейилган.

¹ Жирмунский В. М., Зарифов Х. Т. Узбекский народный героический эпос. – М., 1947, стр. 24.

² Ўша жойда.

³ Ўша асар, 445-бет.

Айрим дostonларда шеър билан прозанинг ўрни, нисбати ва хусусиятларини кенгрок ва аниқрок белгилаш лозим бўлади. «Малика айёр» дostonида прозаик қисмлар шеърый қисмлар билан бир ўринда туради. Баъзан проза шеърый қисмларни бир-бирига боғласа, баъзан аксинча бўлиши ҳам мумкин. Яъни икки прозаик парчани шеърый қисм боғлаб келадиган ўринлар ҳам кўплаб учраб туради. Масалан, Аҳмад Сардорнинг ўз йигитларини йиғиб, Авазни ўлдириш ва Маликани олиб келишни буюриши ва Асад, Шодмон мерганларни бу топширикни бажаришга жўнатишида худди шундай ходисани учратамиз¹.

Асад ва Шодмон мерган Аҳмад Сардордан топширик олиб, йўлга тушадилар. Воқеа прозада баён этилади. Бу ерда каттагина шеърый парча берилади. Бу шеърый парча ўз ҳолича воқеалар ривожини тасвирлай олмайди, балки икки прозаик парчани бир-бирига боғлаб, шу прозаик парчаларда олға сурилайётган фикр ва ривожлантирилайётган воқеани янада конкретлаштиришга хизмат этади. Бу шеърый парчада мерганларнинг йўлда кетаётган пайти майда деталлар билан ёритилади ва уни куйидаги тўртлик билан хулосаланади:

*Хавода бор ёруғ юлдуз,
Дарёда ўйнайди кундуз.
Мерганлар, қилди гайратни,
Йўл тортди уч кеча-кундуз².*

Мана шу хулосаловчи тўртликдан сўнг яна прозаик қисм бошланиб, олдинги прозаик парчада баён этилайётган воқеа давом эттирилади: «Уч кеча-кундуз йўл юриб Палапон тогига етди. Тоғнинг белини мерганлар кўрди, Авазнинг оти ҳали бу ердан ўтгани йўқ экан»³ ва ҳоказо.

Демак, дostonда фақат прозаик қисмлар воқеаларни боғловчи ролини ўйнамасдан, аксинча, шеърый парчанинг боғловчи вазифасида келиши ҳам мумкин экан. Шу мисолнинг ўзидан кўришиб

¹ Малика Айёр. – Тошкент, 1941, 24–25-бетлар.

² Ўша асар, 25-бет.

³ Ўша асар, 25–26-бетлар.

турибдики, воқеа ривожланишида асосий вазифа шеърга эмас, прозага юклатилган. Бу ҳодиса дostonнинг асосий бадийи формасини фақат шеър ташкил этмаслигини кўрсатади.

«Малика Айёр» дostonи материалларида шу нарса кўпроқ назарга ташланадики, бунда шеър ва проза аҳамият жиҳатидан тенг ҳуқуқлидир.

«Малика Айёр» дostonида Асад мерган билан Шодмон мерганнинг сўзлашувида шундай факт учрайди:

*Хабар беринг, Шодмон ака,
Энагарни отсаммикин?!
Устига минган мардини,
Дамба-дам сулатсаммикин?!
Остидаги Фирқукини,
Ўлжа қилиб кетсаммикин?!
Торкистонга етсаммикин,
Ойим Маликани олиб,
Бир куни Чамбилга келиб,
Гўрўглига пешкаш қилиб,
Чамбил белда тортсаммикин?!*

Шодмон мерган айтди: «Икковимиз Авазни ўлдирамиз деб келганмиз, агар қўлингдан келиб Авазни ўлдирдинг-да, мен сенинг қўлингдан айириб олаётимманми? Ора тушиб олаётган одам йўқ»¹.

Мана шу характерли парчада Асад мерганнинг шеър билан мурожаати ва Шодмон мерганнинг прозадаги жавоби ўртасида ҳеч қандай келишмовчилик ёки қарама-қаршилик йўқ; прозаик парча бу ерда бадийи жиҳатдан шеърый парчадан сира ҳам қолишмайди. Шодмон мерган Асад мерганнинг ножўя берган саволига киноя билан жавоб қайтараркан, бу асарнинг бадийлигини оширишда ўзига хос ўрин тутган.

Шеърый қисмлар воқеаларнинг бориши ҳақида ҳикоя қилиши кўп ўрин эгаллайди. Масалан:

¹ Ўша асар, 25-бет.

*Ғамли кунда тортар эди оху вой,
Шиқирлатиб қўлга олди парли ёй,
Ғап эшитинг мерганларнинг ишидан,
Чоқлади Авазнинг қордай тўшидан.
Жафо тиги букун жондан ўтади,
Айрилиқ ханжари бағрин йиртади,
Яшиндай бўп ёйнинг ўқи етади.
Кўринг, назаркарда бекнинг Ғироти,
Қирқ газ баланд ўқдан сачраб ўтади.*

Мана бу каби воқеалар тасвири шеърий парчада жуда содда ва раво қилиб берилишини анча учратиш мумкин. Аммо прозанинг ҳам воқеани тасвирлашдаги ўзига хос аҳамиятини ва ҳажмини ҳамма вақт шеърий парчадан кам деб бўлмайди. Прозаик қисмлар бу вазифани бажаришда дostonда актив роль ўйнайди.

«Малика Айёр» дostonида шеърий қисмлар кўпинча монолог шаклида ишлатилади. Аммо прозаик қисмларнинг монолог шаклида ишлатилиши деярли учрамайди.

Прозаик қисмларнинг «Малика Айёр» дostonида ва умуман Фозил шоир ижодида диалог шаклида ишлатилиши қандайдир бир қонуний тусга киргандай кўринади. Диалогларнинг шеърий йўлда тузилиши кам учрайди ва учраганда ҳам прозадаги сингари фикран чуқур, мазмунан кенг ва шакл томонидан жуда сиқик эмас, яъни бир сўз билан айтганда, динамик диалоглар эмас. Диалогларнинг энг яхши намуналари прозада учрайди; шунингдек, дostonдаги юмористик элементлар кўпинча прозаик қисмда юзага чиқади.

Энг яхши диалогларнинг прозада бўлиши барча ўзбек дostonлари учун характерли эмас. Масалан, Эргаш Жуманбулбул ўғлидан ёзиб олинган «Равшан» дostonида диалогларнинг шеърда яратилган ажойиб намуналари бор.

Дostonнинг зачини, деярли ҳамма вақт, прозада айтилади. Бу проза ҳам улкан халқ шоирлари – классик ижрочилари куйлаган дostonларда сажъ билан яратилган.

«Чамбил элида Гўрўғли зўрабор, қирқ олти сардор, тўрт ярим лак бедовсувор, Соқибулбул деган сайиси бор, Гўрўғлининг зўр деб таърифи кетган, зарбаси тошдан ўтган, «ол Гўрўғли кел-

ди» деса йиғлаб ётган боласини юпатган, Исфиҳонда ишлатган қиличининг ишлови етган, теккан омон қолмасин деб захарнинг сувин ялатган, Чамбилда давронни суриб ётир Гўрўғли султон»¹.

Демак, «Малика Айёр» достонида шеър ва проза турли ўринларда бир хил вазифани адо этиб, бир хилда муваффақият билан ишлатилган дея оламиз.

Достонлар икки катга гуруҳга бўлинадилар – традицион достонлар ва «янги достонлар».

Традицион достонлар кўп асрлардан буён оғиздан-оғизга, наслдан-наслга ўтиб, халқимизнинг маънавий ҳаётида катта ўрин эгаллаши, эстетик талабларига жавоб бериб, халқимиз заковатининг юксак намуналари сифатида, ўтмиш асрларнинг маданий ёдгорлиги бўлиб бизнинг кунларимизгача етиб келган ажойиб санъат асарларидирлар.

«Малика Айёр» достони ҳам ана шундай традицион достонлар сирасидандир.

Традицион достонларни ўз навбатида бир неча турларга ажратиш мумкин. Булар: қаҳрамонлик достонлари, халқ романи типигадаги ишқ-муҳаббатни тараннум этувчи достонлар (булар романик достонлар дейилади) ва тарихий достонлардир.

Кўпгина олимлар қаҳрамонлик достонлари романик достонларга нисбатан илгари яратилган деган фикрни олға сурадилар. Бу фикрлар В. М. Жирмунский ва Ҳ. Т. Зарифовнинг «Ўзбек халқининг қаҳрамонлик эпоси» асарида, бир қатор фактларга суянган ҳолда, жуда яхши исботлаб берилган.

Модомики, қаҳрамонлик достонлари илгари юзага келган экан, романик достонларнинг ундан кейин яратилганлигини исботлашга ўрин ҳам қолмайди. Аммо романик достонларнинг қайси бири қайси даврнинг маҳсули?

Бундай саволларга қатъий жавоб бериш учун ҳали кўпгина илмий текшириш ишлари олиб бориш керак. Лекин шуни қатъий айтиш мумкинки, қаҳрамонлик достонларида романик элементлар ва романик достонларда қаҳрамонлик элементлари бўлади. Мана шу қаҳрамонлик ва романик йўналишлар мавжуд бўлган достонларнинг қайси гурӯҳга мансуб эканлигини аниқлаш учун

¹ Ўша асар, 17-бет.

қахрамонлик ишқ-мухаббат йўналишига бўйсундирилганми ёки аксинча, дostonда мавжуд бўлган ишқ-мухаббат қахрамонлик йўналишига бўйсундирилганми, ана шуни аниқлаш зарур. Баъзан юзаки қаралганда бир хил бўлиб кўринган иккита дoston, аслида, икки турга мансуб бўлган дostonлар бўлиши мумкин. Масалан, Гўрўғли дostonлари циклига кирган «Малика Айёр», «Равшан» дostonларини олиб қаралганда, бу икки асар ўртасида принципиал фарқ борлиги кўринади.

«Малика Айёр» дostonида Малика билан учрашган Гўрўғли уни излаб бормокчи бўлади. У дostonнинг бош қахрамони сифатида ажойиб баҳодирлик, мардлик ва шижоат кўрсатади. У девлар, шерлар ва бошқаларга қарши курашда зўр маҳорат кўрсатиб, улар устидан ғалаба қозонади. Маликани қўлга киритади ва уни Қалайи кўрғонда берган ваъдасига биноан Авазга беради. Дostonнинг Фозил шоир вариантыда масала мана шундай қўйилади.

Гўрўғлининг Малика билан учрашуви ва уни қўлга киритганга қадар оҳ-вой қилиши; қўлга киритгандан кейин Авазга бериши китобхон ёки тингловчига ғалати туюлиши мумкин. Бу туйғу, сўзсиз, асослидир. Зотан, Гўрўғли цикли дostonларида қизни ким қўлга киритган бўлса, шу киши у қизга уйланади. Бу одат тусига кириб қолган.

Аваз Мақотил ва Арботин қўшинларига қарши жангда қахрамонлик кўрсатди-ку. Шу сабабли Маликани Аваз олиши керак эмасми деган эътироз бўлиши мумкин. Лекин бундай эътирозга ўрин йўқ. Авазнинг юқорида эслатиб ўтганимиздек, кураши ватан мудофааси учун бўлган курашдир. Бу курашнинг Маликани олиб келиш билан ҳеч қандай алоқаси йўқ. Лекин шуни аниқлаб олиш керакки, «Малика Айёр» дostonида оилани мустаҳкамлаш масаласи туради. Бу асарда бир қатор романик дostonлардаги каби ишқ-мухаббат масаласи йўқ.

Маълумки, Аваз Гўрўғлининг асранди ўғли, Чамбилнинг атоқли баҳодирларидандир. Лекин Гўрўғли билан ўша сафарда, Авазнинг ўрнига, Ҳасанхон ёки набираларидан бирови бўлганда ҳам Гўрўғли Маликани унга бериши мумкин эди. Асарнинг бутун мантиқий мазмуни шунга олиб келади. Гўрўғлининг оҳ-войлари эса фақат шакл учун, асар композицияси бутунлигини

мустаҳкам сақлаш учун, дostonда қўлланилган бадийий приёмни мунтазам давом эттириш учун киритилган.

«Равшан» дostonида эса ахвол бутунлай ўзгача. Равшан буви-си берган узукда Зулхуморнинг тасвирини кўради ва уни севиб қолиб, ахтариб кетади. Зулхумор ҳам Равшанни кўргандан кейин, уни севиб қолади. Малика эса, Гўрўғлини ҳам, Авазни ҳам севган эмас; у тақдирга тан беради, холос. Зулхумор бўлса Равшанга бўлган севгисига содиқ ҳолда ўз имкониятлари доирасида кураш олиб боради. «Равшан» дostonида қаҳрамонлик йўналиши мавжуд эса-да, бу йўналишда асосий ролни бош қаҳрамон – Равшан эмас, балки унинг отаси Ҳасанхон ўйнайди.

Демак, дostonда асосий мотивнинг қайси йўналишда эканлиги дostonнинг қайси группага мансуб эканлигини белгилаб боради.

Ўзбек халқ оғзаки ижодиётида яна шунақанги дostonлар ҳам учрайдики, уларнинг қайси гуруҳга мансуб эканлигини қатъий айтиш қийин. Чунки бу хил дostonларда қаҳрамонлик йўналиши ҳам, ишқ-муҳаббат йўналиши ҳам бир хилда бўлиб, буларнинг иккаласи ҳам асосий йўналишни ташкил этади. Масалан, «Ширин билан Шакар» дostonи ана шундай дostonлар сирасидандир.

«Малика Айёр» дostonининг қайси гуруҳга мансуб эканлигини аниқлаш ҳам анча мушкул масала. Бу дoston «Алпомиш» каби бутун тўлалиги билан қаҳрамонлик дostonи эмас. Унда ишқ-муҳаббат жуда заиф. «Малика Айёр» дostonида, гарчи қаҳрамоннинг узок юртда яшовчи гўзални олиб келиши учун сафарга жўнаши асар сюжетининг асосида турса ҳам, дostonдаги қаҳрамонлик севги йўналишига бўйсундирилган эмас. Юқорида айтиб ўтганимиздек, бу ерда асосий мақсад оилани мустаҳкамлаш масаласидир. Мана шу оилани мустаҳкамлаш йўлида қаҳрамонлар зўр матонат кўрсатадилар. Машаққатли курашларда ғолиб чиқадилар. Демак, дostonнинг асосий гоёси қаҳрамонликни тараннум этишдир. Мана шунга суянган ҳолда «Малика Айёр» дostonини қаҳрамонлик дostonларининг бир тармоғига мансубдир, дея оламиз. Демак, бу дoston ўзбек халқ афсоналари асосида юзага келган фантастик-қаҳрамонлик дostonдир.¹

¹ Ушбу мақола М. Саидовнинг «Малика Айёр» номли монографияси (Тошкент: Фан, 1964)дан олинди.

Абдумўмин
ҚАҲҲОРОВ
(1927–1997)

Абдумўмин Қаҳҳоров 1927 йил 10 майда Қашқадарё вилояти Қариш тумани Товаш қишлоғида туғилган. Самарқанд давлат университетининг филология факультетида (1946–52), Ўрта Осиё давлат университетининг аспирантурасида (1970–71) ўқиган. Қариш ўқитувчилар институти (ҳозирги Қариш давлат университети)да ўзбек тили ва адабиёти фани ўқитувчиси, бўлим мудури (1952–57), Қариш туманидаги 21-ўрта мактабда ўқитувчи ва илмий бўлим мудури, 11-ўрта мактаб директори (1957–58), Қариш туман «Пахтакор» газетасининг муҳаррири (1958–59) бўлиб ишлаган. Қариш давлат педагогика институтида ўқитувчи (1962–73), шу институт доценти (1979–97) вазифаларида меҳнат қилган. «Келиной» туркуми достонларининг ўзига хос хусусиятлари» мавзуидаги номзодлик диссертациясини ҳимоя қилган (1972). «Олий ўқув юртларида достонларни ўрганиши» номли ўқув қўлланмаси (1984), «Янги достонлар» монографияси (1985) нашр этилган. 1984 йилда унинг ўзи томонидан Қодир баҳши Раҳимовдан ёзиб олинган «Ойчинор» достони «Ўзбек халқ ижоди» кўп.жилдлиги силсиласида нашр этилди. «Нуралининг банди бўлиши» (1993), Рўзи Қултўра ўғлининг «Соҳибқиролининг туғилиши» (1993), Қодир Раҳим ўғлининг «Оллоназар-Олчинбек» (2002) достонларини нашрга тайёрлаб, чоп эттирган. 1997 йил Қариш шаҳрида вафот этган.

ДОСТОНЧИ ШЕРНА ҲАҚИДА

1945 йилда бир гуруҳ фольклоршунослар Қашқадарё ва Сурхондарё воҳасида фольклор экспедициясида бўладилар. А. Афзалов экспедиция материаллари асосида «Ўзбек халқ бахшилари» номли мақолисини ёзиб, фанда биринчи марта Шерна Бердиназар ўғли ҳақида: «Шерна ўз даврининг энг чечан, сўзга бой, санъаткор халқ шоирларидан бўлиб, шогирд етиштиришда ҳам Шернага тенглашадиган устоз бўлмаган. Шерназар шоир Сурхондарё ва Қашқадарё, ҳатто Туркменистоннинг айрим шаҳар ва туманларигача бориб достон айтиб, тингловчиларни ҳайратда қолдирган. Шу билан халқ орасида ўз достонлари билан маълум ва машҳур бўлган... талантли халқ шоирларини тарбиялаб етиштирган» – деб ахборот беради («Шарқ юлдузи» журнали, 1946 йил, 10–11-сон, 141-бет). Қарши давлат педагогика институти талаба ва ўқитувчиларнинг 1953–1980 йиллардаги олиб борган фольклор экспедицияларининг натижалари бу ахборотнинг тўғрилигини тасдиқлаб, Шернани чечан достончи сифатида ҳар томонлама баҳолашга имкон берди, унинг ҳаёт йўли, устоз ва шогирдлари ҳақида янги материаллар қўлга киритилди. Текширишлардан шу нарса маълум бўлдики, Шернанинг устози XIX асрнинг улкан достончиси Бобо шоирнинг шогирди Қосим шоир бўлган. Ўз навбатида, Шерна 18 шогирд тарбиялаган. Умуман, XIX–XX асрларда Қашқадарё ва Сурхон воҳасида 200 га яқин халқ достончилари етишиб чиққан Улар ижодкор халқимиз орасида етишиб чиққан қайнар булоқлар эди. Воҳада етишган халқ бахшиларининг пешволаридан бири Шерна шоирни фольклоршунослардан ҳеч бири кўрган ёки репертуаридаги асарларидан ёзиб олган эмас. Чунки у 1855 йилда туғилиб, 1915 йилда вафот этган. Унинг ҳаёт ва ижод йўли шогирдлари маълумотлари асосида тикланади.

Шерна ҳозиржавоб, ўта билағон, энг эътиборли шоирлардан бўлган. У 9–10 ёшлариданоқ куйлай бошлаган. Ниҳоят шерободлик Қосим шоирга шогирд тушган. Кейинчалик Шерободдагина эмас, Сурхондарё, Қашқадарё, ҳатто Тожикистон ва Туркменистоннинг жанубида яшовчи ўзбеклар орасида ҳам машҳур

бўлиб кетган. Биз Туркманистоннинг Чоршанғи, Тожикистоннинг Қўрғонтепа, Колхозобод, Кумсангил ва Шаҳритуз туманларида бўлганимизда, у ердаги кексалар, айниқса, халқ бахшилари тўлиб-тошиб Шерназар Бердиназар ўғли ҳақида ҳикоя қиладилар, унинг дўмбира куйларини завқ билан чалиб берадилар. Достонларини «Шернаники» деб ижро этдилар.

Шерна достонни усталик билан ижро этиш, куйлаш ва кўп билиши билангина эмас, балки шогирд етиштиришда ҳам устоз даражасига кўтарилган. Жумладан, кашқадарёлик Умир шоир Сафар ўғли (Дехқонобод туманидаги Етимқудук кишлоғидан), Ражаб бахши Нормурод ўғли (шу тумanning Тўдачарвоқ кишлоғидан) кабилар Шерна шоирнинг шогирди бўлган. Ҳатто, Омонниёз, Эрка Жўра каби лўли бахшилар ҳам ўзларини «Шернанинг шогирдиман» деб эътироф этадилар. Шерна бахшидан таълим олган деҳқонободлик Ражаб бахши: «Шернага ҳеч ким тенг келолмас эди», деб ҳикоя қилса, жарқўрғонлик Хушвақт Сафар ўғли: «Шерна тириклигида қирқ кеча қирқ достон айтган. Биронтасини ҳам қайтармаган», – дея таърифлайди.

Шерна ўзининг достон куйлаш санъати ва маҳорати билан тўй-маъракаларнинг гули, мажлис ва йиғинларнинг саркори бўлиб, эл орасида шуҳрат топган. Шунинг учун ҳам халқ ўзининг севимли бахшиси ҳақида ажойиб ривоятлар тўқиган. Ҳатто уларнинг айримлари афсонавийлашиб кетган. Қашқадарё ва Сурхондарё, ҳатто Тожикистон ва Туркманистоннинг жанубида яшовчи аҳоли унинг доно сўзларини, ибораларини, достонларини ўз қалбида сақлаб, бир-бирига ибрат этиб айтиб юрадилар.

Бахшининг қадрини халқ билур,

Халқнинг қадрини мард билур, –

каби мақол тарзидаги ибораларнинг эл орасида кенг ўрин олиши бежис эмас.

Бу ўринда Шернанинг туғилиши ҳақидаги афсона характерлидир. Шернанинг ота-онаси не-не умидлар билан топадилар.

Бироқ Шерна 7–8 ёшларга кирганда ниманидир гапириб, ўзидан ўзи қўшиқ айтиб юради. У эчки бокиб юрганида чўпни дўмбира қилиб, чалиб қолади-да, эчкилари одамларнинг экинларини еб кетади. Отаси эса балога қолади. Бу ҳолни кўрган отаси ўғлини табибга олиб бориб: «Мен бир ўғил кўрдим, у ҳам тентак чиқди», – деб табибдан даво сўрайди. Табиб ўғлидан:

– Қаернинг оғрийди, нимага ҳамиша қўшиқ айтиб юрибсан? – деб сўраганда, Шерна:

– Мен етти ердан таом едим, лекин айтмасам, қорнимни бир нарса тирнаб қўймайди, – деб жавоб берибди. Шунда табиб дуо ўқиб, отасига:

– Ўғлингдан хафа бўлма, у шоир бўлади, – деб айтибди.

Шу-шу бўлибди-ю, Шерна ҳамма жойда қўшиқ айта бериб, элга танилган шоир бўлиб кетибди. Ҳатто йўлдан бозорчиларни ҳам ўтказмай қўйибди. У дўмбира чертиб қўшиқ айтса, нариги қирдаги туялар гулдираб ёнига келар экан. Йўлдан ўтаётган савдогарларнинг от, эшак ва туялари Шерна дўмбира чертиб қўшиқ айтганда, бир қадам нари жилмас экан.

Шернанинг бетида озгина чечак доғи бор экан. Шунинг учун ҳам ўзи:

*Шерназар дейди отимди,
Чечаклар бузди бетимди, –*

деб қўшиққа қўшиб айтар экан, дея хикоя қиладилар қариялар. Тошмурад шоир яна шундай хикоя қилади: Шерна нима бўлди-ю, Тожикистон томонга бориб қолади. У ерда катта тўй бўлаётган бўлади. Ҳар тарафда ҳар хил кўнгил очар ўйинлар, кураш, пойгалар бўлиб ётади. Шу тўйга юзга яқин шогирди билан Тос номли шоир ҳам келади. У шогирдларини қўшхона (меҳмонхона)ларга тақсимлаб юборади. Улар ўша йиғинда достон айтишиб, элнинг кўнглини шод қиладилар.

Бир мезбон Шернанинг ҳам меҳмон эканлигини билиб, ўша ерлик бир кампирникига юборади. Шерна чидаб туrolмайди. Ахир бир дўмбира сўраб олади. Аввал куй чалади. Атрофдагиларни ва ўз аҳволини қўшиб терма айтади. Ниҳоят, дарёдай тошади. Бир

маҳал кўзини очиб атрофга қараса, тонг отиб, бутун халқ Шернани ўраб олибди. Кўпларнинг кўзида ёш, йиғлаб ётган эмиш. Яхшилаб қараса, ўзи келиб кирган қора уй ҳам йўқ эмиш. Чунки Шернанинг дoston айтаётганини эшитган одамлар кўпайиб, уйга сиғишмай, қора уйни кўтариб, бузиб ташлаган эканлар. Тос номли шоир ва унинг шогирдлари ёнида ҳеч ким ҳам қолмаган эмиш.

Оккўрғонлик Юсуф Ўтаган ўғлининг (у Шернанинг куёви ҳам жияни – Мардонқул шоирнинг синглизининг ўгли) айтишича: оккўрғонлик Маматқул бойвачча ўз шериклари билан кайфу сафо килиб турганда, Шерна улар ёнида ўтиб қолибди. Улар Шернани тўхтатиб: «Агар сен бизларни йиғлатсанг, 500 танга берамиз», – дейишибди. Шерна шу заҳоти хуржунидан кўлига дўмбирасини олиб: «Мен ҳозир кишлоғингдан келяпман, ота-онанг дунёдан ўтди, мол-дунё талон-тарож бўлди, сенлар кайфу сафо қияпсанларми!» – деб куйлади-ю, уларни йиғлатиб, 500 тангасини олиб кетибди.

Қарийб афсона даражасига кўтарилган бу нақллар асосида ҳақиқат бор. Улар Шернани чечан санъаткор, ўткир зеҳдли дostonчи, давра аҳлининг дидига қараб, унга мосланиб дoston, терма куйлай олган бахши сифатида баҳолашга имкон беради.

Оқарма кишлоғилик (Дехқонобод тумани) Ҳайин Пиримқул ўғли куйидаги термани Шернага нисбат беради:

*Якка тулки шерга менгзар ўзини,
Турса кийикларга тенглар кўзини.
Ҳеч ким жўқта катта кетиб талтаяр,
Булам ўзини кийик этмоқда.*

*Калтасалар дам уради чўлларда.
Булам дам айлайди жилон жутмоққа.
Мерганлар ўзини чаққон айлайди,
Шер боласини тутмоққа.*

*Калтасага сира жилон тутқазмас,
Турса кийик ўлса тулкига жетказмас,
Шер боласи сира ўзини отқизмас,
Пойим керак бул сўзларди билмоққа.*

Аввало, бу терма Махтумқулининг «Ой кунингиз ботмоқда...» шеърига жуда мос келади. Унинг бир вариантыни фольклоршунос О. Собиров Умир шоирдан 1956 йилда ёзиб олган.

Шерна, айникса, эшонлар, дин ахли, амалдор қозиларни кўролмаган, улар билан ҳеч қачон келишолмаган. Масалан: Шеробод бозорида бир гуруҳ ёш-яланг бозорчиларни қози ҳақоратлаётганида:

*Ёққонлари ёнгоқ бўлур,
Кийганлари чўнтоқ бўлур,
Ёзган хати лотин бўлур,
Уйинг куйгур қозилар,
Бу кунларинг ботин бўлур, –*

деб куйлаган, – деб сўзлаб берди деҳқонободлик Бекназар шоир Раҳматов.

Ч. Ҳамроевнинг 1956 йилда Мардонакул шоирдан ёзиб олган бир эсдалигида Шернанинг ҳисорлик шоир Омонтурди билан мусобақаси ҳақида маълумот берилади: Шерна 23 ёшларида Ҳисорда катта тўй бўлармиш, шу тўйга Омонтурди келармиш, деган доврўғни эштиб қолади. Шунда Шерна ўн кун аввал Ҳисорга йул олади. Бир ҳисорлик бойга етим бўлиб ишлаб туради.

Ниҳоят, тўй бошланмасдан сал олдинроқ 33 шогирди билан Омонтурди қовчин ҳам келади. Омонтурди дoston айтаётганида, пойгақда Шерна ҳам тикилиб туради. Аста-секин сурилиб шоирнинг ёнига бориб қолади. Шоир бир тўхтаганида ўша ерлик қариялар Шернани Омонтурдининг ёнида кўриб: «Сен нега ҳурматсизлик қилдинг, чолларни пойгада қолдириб тўрга ўтдинг?» – деб уни ташқарига чиқариб юбормоқчи бўладилар.

Шунда Шернанинг бунчалик кизикиб тикилиб турганини кўрган Омонтурди ундан: «Исминг нима, қаерликсан, сен ҳам кўшиқ айтасанми?» – деб сўраганда: «Ҳа, чўпон кўшиқларидан айтиб юраман», – дейди. Кўлига дўмбира тутқазганда:

*Исмимни сўрасанг ўзим гарибман,
Аввалдан эшитиб қордай эрибман,*

.....
Куч бер, бобо, санам ёра бораман, –

деб жавоб берибди. Шунда Омонтурди:

*Ошиқ бўлсанг, куйиб-ёниб ўтарсан,
Сабр айласанг, ёр қўлини тутурсан,
Илгай берсанг беш юз йилга етарсан.
Беш юз йиллик йўлди ёрнинг макони.*

*Улим, ошали-ошали тогдан ошали.
Сен бунда қайнасанг, ундай тушали.
Бир наслга хаёл қилган эсон болам.
Икковимиз бир майдон гаплашали?*

деган экан.

Бу ерда сўз ўйини бор. Шернанинг сўзларида устозлик қилсангиз, машаққатли бўлса ҳам дostonчи бўламан, сиздан ўрғанаман, дейилган фикр айтилса, Омонтурдининг сўзларида уни синаб кўрмокчилиги англашилади.

Юқорида келтирилган факт ва далиллардан аниқдирки, Шерна Бердиназар ўғли замонасининг етук, камолотга эришган, таҳсинларга сазовор, бой репертуарга эга импровизатор дostonчисидир.¹

¹ Мақола қуйидаги манба асосида чоп этилмоқда: А. Қаҳҳоров. Дostonчи Шерна ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1984. № 3. 35–38-бетлар.

Комилжон
ИМОМОВ
(1930–2013)

Комил Имомов 1930 йил 10 январда туғилган. Филология фанлари номзоди (1968), доктори (1986). Белинский номидаги Тошкент кечки педагогика институтида ўқиган (1949–54). Тошкент шаҳридаги 36-сонли ўрта мактабда муаллим, илмий бўлим мудирини (1955–60), Тошкентдаги 1-сон ўрта мактабда ўқитувчини (1960–66), ЎЗР ФА Тил ва адабиёт институтида кичик илмий ходим (1968–71), катта илмий ходим лавозимида (1971–2006) ишлаган. «Ўзбек сатирик эртаклари» (1974), «Ўзбек халқ прозаси» (1981), «Ўзбек халқ насри поэтикаси» (2008) каби монографиялар муаллифи. «Ўзбек халқ ижоди» кўпжилдлиги туркумида «Олтин бешик» (1985), «Зумрад ва Қиммат» (1988) номли эртақ тўпламларини, шунингдек, «Қари наъматак» (1977), «Ўзбек халқ эртаклари» (1981, 1990), «Сеҳрли шамчироқ» (1990), «Дев қиз» (1992), «Минг бир кулги» (1994, 2010), «Сичқон қиз» (1998), «Кенжа ботир» (2000), «Жўжа билан тулки» (2005) каби эртақлар мажмуаларни нашрга тайёрлаган. 2 жилдли «Ўзбек халқ мақоллари» (1987–88) мукамал нашрининг тайёрлаши ҳамда «Ўзбек фольклори очерклари» (1988–89) фундаментал тадқиқотининг юзага келишида иштирок этган. «Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди» дарслигининг (1980, 1990) ҳам муаллифларидан бири. 2013 йил вафот этган.

ЭРТАКЧИ ВА ЭРТАКЧИЛИК АНЪАНАЛАРИ

Эртакчи шахсининг ижодкор сифатида илк бор пайдо бўлиши, ўтмиш билан боғлиқ шарт-шароит, реал воқеликка муносабатдан бошланган ва унинг белгиси сифатида юзага келган. Шаклланишида шомонлик, Қўрқут ота, қабила, уруғга мансуб сўзамол, доно оксоколларнинг катта таъсири кучли бўлган. Эртакчи – эртак кашф этувчи, санъаткор. Айни пайтда, тажрибали ижодкор, эртак анъаналарини яхши билган, чечан, хуштаъб, ҳазилкаш ва қизиқчи. Шеър тўқишга мойил, сўз ва образ маъноларига амал қилиб, жонли нутки, равон тили билан эртак айтиш услубига эга бўлган истеъдодли шахс, эртакларни таъсирчан, ўзига хос шакл-шамойилига эга бўлган асар даражасига кўтариш, авлоддан-авлодга олиб ўтишда самимий хизматлари беназир, тенги йўқ улуғ зотдир. У ранг-баранг мавзуи, таълимий-маиший ғоялари, фантастик кўлами, тилсим, мўъжизага бой, жозибали, образли, сирли мотив, анъаналар замирида қурилган оғзаки насрга мансуб эртакларнинг яратувчи, асосчисидир.

Эртакчи – қалбни овутиш, шод этиш, хаёл оғушига олиб кириш, фантастик ҳодисалар мазмунини ҳис этиш, сезиш, англаш, завқланиш, фикрлаш қобилиятини ривожлантиришга ҳисса қўшиб, турли хил ахлоқ нормаларини кузатиш, фарқлашга ўргатувчи муаллим, таълимий-эстетик завқ берувчи санъаткордир. Дарҳақиқат, талантили эртакчидан эртак тинглаш ҳам завқли, ҳам мароқли, айни пайтда, у – эртак айтиш салоҳияти етук ижодкор, ахлоқ ва одоб ҳақида нақл этувчи беминнат хизматкор.

Истеъдод эгаси яратган, ижро этган эртаклар ноёб аталади. Бу хил эртакларнинг ҳар бири нафис, бадиияти гўзал, ёқимли, таъсирчан, санъат асари, доимий барқарор белгилари, хусусан, воқеа-ҳодисаларни ўзаро мантиқан боғловчи, тайёр қолипга айланган формулаларнинг аниқ ва ёрқин, баркамоллигини таъминловчи турли хил тўқнашувларни белгиловчи инициал, медиал ва финал формулалар ғоят гўзал, таъсирчан ифодаланган. Шунингдек, турли хил фикр, нутқни изоҳловчи бадиий шакллар, йўлнинг мислсиз узоқлигини белгиловчи тайёр жумлалар ёки шу йўлни

фантастик тезликда босиб ўтишни нақл этган элементлар, учиб тезлигини аниқловчи деталлар, таянч нуқталар, воқеаларни жамловчи анъаналар, тилсим мўъжизаларини ифодаловчи бадий фигуралар тингловчига завқ улашади. Фантастик вақт ўлчовини ифода этган тафсиллар, тайёр формулалар қадимда мохир, атоқли эртақчилар гуруҳининг мавжуд бўлгани ва бадий маҳоратидан дарак бериб туради.

«Бир бор экан, бир йўқ экан, бир подшо бор экан, давлат унга ёр экан, қўшинлари кўп экан, юртдан кўнгли тўқ экан, эли кўп обод экан, подшо таянч-у, шод экан, адл унга ҳамроҳ экан», «Бир бор экан, бир йўқ экан, қарга қақимчи экан, чумчуқ чақимчи экан, гоз карнайчи экан, ўрдак сурнайчи экан, тошбақа тарозидор, қурбақа ундан қарздор экан», «Хап саломинг бўлмаса, икки ямлаб бир ютардим», «Қараса, туя олдида суяк, ит олдида хашакмиш», «Темирдан ҳасса, нўлатдан ковуш кийиб қидирасан, ҳасса игна бўлганда, мени топасан, деб гойиб бўлибди». «Олдиларидан уч йўл чиқибди, бири «Борса келар», иккинчиси «Борса хатар», учинчиси «Борса келмас» экан. Каттаси «Борса келар»га, ўртанчаси «Борса хатар»га, кенжаси «Борса келмас»га қараб жўнаб кетибди». Бу хил бадий тафсил, тайёр формулалар қадимда истейдодли ва атоқли эртақчилар анъаналари мавжудлигидан дарак беради.

«Ой деса, оғзи бор, кун деса кўзи бор, шириндан шакар сўзи бор, ўнг бетиди чапараста ҳоли бор, неча алвонлар кийган, қирқ кокилга дурру жавоҳир таққан бир паризод ўтирибди», «Семурғ нафасидан бўрон қўзғалиб, оҳидан чақмоқ чақилиб, кўз ёшидан жала қуюлиб келибди» каби ўзига хос фантастик образлар тизими таланти эртақчиларнинг етук салоҳиятини тавсифлайди.

Қобилиятли эртақчи, аввало, ўзи айтадиган эртақни ёд билди, унинг сюжет тузилиши, айниқса, тайёр қолипга айланган бадий формула, детал, анъаналарни тушунади, ниҳоят уни турли хил оҳангда, маҳорат билан ижро этади, муҳими, анъанага амал қилади, эртақка ижодий ёндашади. Баъзан у тушиб қолган, бироқ мазмунга мос эпизод, мотивларни топиб айтади. Бу нарса эртақ асоси ғоявий мазмунини бузмайди, аксинча, тўлдиради, мукаммаллаштиради, эртақнинг завкли, фусункор, сермаъно

чикишини таъминлайди. Агар эртакнинг эса қолганини ҳикоя қиладиган ижрочи айтса, сюжет воқеаларига мансуб деталларнинг тушиб қолиши ёки баъзи ходисаларнинг ўрин алмашуви, ёки эпизодларни унутиш ҳоллари учрайди. Бу эса унинг мазмунмоҳияти ва бадиий таъсир кучининг саёзлашувига олиб келади.

Эртак айтиш касб-кориға айланган моҳир эртакчи, таълимдан дарс берувчи муаллим, уста санъаткор сифатида эъзозланган.

Талантли эртакчилар ўзига мос, мустақил репертуар, эртак айтиш услубига эға бўлган. Қизиғи шундаки, баъзи бирининг ўзи ёқтирган эртакларнинг образ ва ҳатто мотивлари ўша эртакчининг айнан табиатидан униб чиққандек ифодаланган. Бу шуни кўрсатадики, эртакчи қаҳрамонлик, сеҳрли-саргузашт эртакларни ёқтириб, уни жонли ва маҳорат билан ижро этса, иккинчиси ҳайвонлар ҳақидаги эпос, рамзий эртакларни койилмақом қилиб айтади. У бўри, эчки, тулки янглиғ овоз чиқариб, ҳаракат билан ҳикоя қилади. Учинчиси эса ҳажвий эртакларни завқланиб, латифа, лофларни жўш уриб нақл этади. Шубҳасиз, бундай ҳолат, у ёки бу эртакчининг табиати, кундалик иш тартиби, дунёқараши, эртак айтиш манерасидан, тингловчи билан муносабати эса, маҳоратидан келиб чиқади.

Мен кўрган, чўпчагини эшитган завқли санъаткор эртакчилардан бири – кўкөнлик Нурали Нурмат ўғлидир. У истеъдодли, хуштаб, салмоқдор, ширали овоз билан, матални қизиқчиликка буриб айтадиган, ярим кулги, ёқимли овоз, қизиқ ҳаракатлари билан киши эътиборини жалб этадиган эртакчи.

У ўзига хос ижро услубига эға. Нурали ҳикояни сажъда айтиш қобилияти билан машҳур. Бу нарса унинг ижро ритмикаси, услубини белгилаган. Сажъда, қофияли насрда айтилган эртак воқеаларининг ранг-баранг окими, ўзига мос маром, оҳангдорлигини таъминлаб, жалб этган, таъсир кучини ошириб, енгил юмор, мулойимликни касб этган. Унинг ижросидаги эртакларда Нурали шахси, қизиқчи, масҳарабозликка мойил хусусиятлар акс этиб туради. *«Бой бўлай, лой бўлай, косада қолган мой бўлай, қайнаб совиган чой бўлай, хумчадаги мой бўлай»* каби қофиядош жумлалар тизими эртакчининг маҳорати, тили, стилини белгилайди. У эртак бошламаси, хусусан, тугалламанинг

сажъдаги ижроси комик қахрамон табиати, характер, хусусиятини ёритади. «Аккон экан, дуккон экан, Абдурасул деган қизик киши чиққан экан, янтоқ гулин чеккасига таққан экан» ёки тугалламада энгил юмор яратиб, салбий типни белгилайди: «овқатни олиб чиқиб, идишга солиб чиқиб, меҳмонга егизиб, оллоху акбар, дегизиб, кеткизиб, нарироққа етказиб, қутилган экан».

«Лакқа шиқилдоқ» лакаби билан машхур бўлган Нурали кизик Тошкентда яшаган. У, асосан, ҳазил-хузул, ҳажвий эртаклар айтган. Қизиги шундаки, у турли хил кўз бойлағич, «Лайзон гул» аталган кўғирчоқ ўйинини кўшиқ қилиб, ижро этиб, ўйин давомида кулгили, ҳажман кичик, оғзаки ҳикояларни қизикчилик орасига қистириб юборарди: «Қовунполизнинг нарёғида бир катта қапа, қовун эккан одам қовун пишмаганига хафа», «эчки аччиги келиб, инни узиб, охурни бузиб аразлаб кетиб қолди, бир чет далага етиб қолди». Моҳир эртакчи сюжетга қараб шеърӣй парчалар тўқиган, кўшиқ қилиб айтган, монолог, диалогни ҳажвий оҳангда, кулгили ҳаракат, имо-ишорага боғлаб айтган, комик қахрамон ҳолатини жонли, ҳаяжон билан ифодалашга ҳаракат қилган. Ўрни билан у турли хил овоз чиқариб, мимика, ҳаракат билан, чеккасига гул тақиб, гоҳ аёл овозда ёқимли нутқ сўзласа, гоҳ ўта шум, айёр калга айланиб, ҳазил қилади. Унинг ҳар бир нутқ, ҳаракати ўзи айтаётган эртак персонажи билан узвий боғланиб, уйғунлашади. «Эшон хотин сўзига кираверма, ундай қилайик, бундай қилайик – деб маслаҳатлашма, сирни айтма, яхши эмас, эр деган хотинни писанд қилмай, қовоқ солиб юриши керак, – деб кўрсатади. Айёр кал: – Эшон бобо, Эшонга бир кўй берай, – деб кўнглимдан чиқариб айтган эдим. Мен кириб хотинимга, – Эшон бувага кўйнинг қайсинисини берай, – деб сўрасам, хотиним: – Семизини беринг, деди. Семизини берай десам, сиз хотин билан бемаслаҳат иш қил деб эдингиз».

Нутқнинг бирида маккорлик, мунофик, риёкорлик, иккинчисида тўғрилиқ ҳазил, фош этувчи ҳажвий оҳанг, қочирим, киноя сезилиб туради. Ҳар иккисининг имо-ишораси билан кўшилган нутқий хулосаси бир нарсани, доғули эшон қиёфасини ёритишга йўналтирилган. Доно, тадбиркор кал нутқи аччиқ кулги, ҳаракат ва ҳолат комизмини ташкил этади. Баъзан эртакчининг ўзи ко-

мик қахрамонга айланади: Бу нарса, енгил, хушчакчак юмор кашф этади. «*Шу тўқай ичида уч мерган, топганини ҳар кимга берган, тўкилиб қолса терган, қулочини керган, бирининг оти Эрган, бирининг оти Шерали мерган, бирининг оти Нурмат ака-нинг ўғли Нурали Нурган, гапни ҳар ёққа бурган экан*». Бу хил бадий тўкималар унинг улкан истеъдодидан дарак беради.

Ижодкор эртақчилардан яна бири Хусан Худойберди ўгли эди. У сувоқчи ўтган, кийин замонда оғир ҳаёт кечирган. Шунинг учун бўлса керак, унинг эртақларида ҳаёт машаккати, камбағаллик, ночорлик, ёвузлик, шафқатсизлик, зулм ва зўрлик сиёсатига қарши чиқиш ғоялари, эртақ қахрамонида ҳаяжонли ҳаракат, ачинарли муносабатлар акс этиб туради. Эртақчи сеҳрли эртақларни маҳорат билан ижро этган. У эртақ айтиш йўли, усулини косонлик уста Эсон сувоқчидан ўрганган. Истеъдодли эртақчи сеҳрли эртақларнинг қадимий, энг гўзал классик намуналарини билган, завқ билан ижро этиб, бизгача олиб келган моҳир эртақчилардан бири бўлган. У инқилобдан кейин темир йўлда ишчи бўлиб ишлаган, шу йиллари у ишчилар ўртасида «эртақчи» аталиб танилган, ҳурмат қозонган. Хусусан, эртақчи нақл этган «Булбулигўё», «Маликаи Хуснобод», «Камбағал киз», «Камбағал қашшок», «Озодачехра», «Уч ёлгондан кирк ёлгон», «Кенжа ботир» каби бадий жиҳатдан етук, ажойиб эртақлар машҳур бўлиб, шуҳрат топган. Уста Хусан айтган эртақлар ғаройиб, анъанага бойлиги, равон, лирик оҳангдорлиги, тилсимотнинг ранг-баранглиги, образли ифодалар, барқарор формула, муболага, истиора, ўхшатиш, сифатлашларга бойлиги билан ажралиб турган.

Абдугофир Шукуров эса Қашқадарёда машҳур, моҳир, «эртақчи» номини олган истеъдод соҳиби. У нисбатан бўйчан, ўйчан, босиқ, ўта ёқимли овоз¹ билан эртақ айтган. Бу эртақчи Қашқадарёнинг Китоб шаҳридан. У содда, майин ва босиқ, қишлоқча кийинган, ўта ақлли, камгап, эшитганини эслаб қолиш қудрати кучли, талантли эртақчи. У подачи, молбоқар, коровул,

¹ Ушбу мақола муаллифи эртақчини 1969, 1978 йиллари Қашқадарёга уюштирилган фольклор экспедициясида кўрган, уйда бўлиб, эртақ ёзиб олган.

нихоят фаррош бўлиб ишлаган. У эртақларни бувисидан эшитган. Бувиси талантли эртақчи ўтган. Ундан эртақ айтиш, хикоя қилишни ўрганган. У ўн олти ёшидан бошлаб эртақ айтади. Унинг ижро этган эртақлари характер эътибори билан қаҳрамонлик ва паҳлавонликни мадҳ этади. У юздан ортик эртақни ёд билган. Абдугофир отадан сеҳрли-саргузашт эртақлар ёзиб олинган. У киши эртақ айтиш анъанасига амал қилади, эртақни кеч кириб, қоронгу тушганда айтади. Ижро жараёнида у қўл ҳаракати, турли хил овоз оҳанглирида, шошмай, текис, равон хикоя қилади. Ундан асарнинг айрим қисмини сўраганда, у айнан ўшани қайтариб эсга соларди, янглишмай, келган жойидан давом этарди. Ўрни билан сирли кулиш, маънодор қараш қилади. Эртақнинг қизик жойида тўхтаб, чой ичади, атрофга қараб қўяди. Эртақчи кўпроқ паҳлавон кудрати, марду майдон қаҳрамонлар ҳақида хикоя қилишни ёқтиради, аждар билан жанг мотивини кўтаринки руҳда нақл этади. Хикоя қилинган эртақларнинг ҳаяжонли чиқиши эртақчининг маҳорати, таланти билан алоқадордир. Чунки бу хил типдаги эртақчилар ижрочигина эмас, истеъдодли ижодкор ҳамдир. Эртақчи эртақ фабуласини сақлаган ҳолда, ўрни билан образ ёки ижтимоий ҳодисалар акс этган эпизодлар мазмунини бўрттиради, тўлдиради, бадий жихатдан кучайтириб, ҳар бирига лирик жумла, шеърий парчалар қистириб, мукаммал тавсифига эришади, сюжет тузилишини ташкил этган мотив, персонажларга бадий ранг, безак беради, уларни бойитиб, таъсир кучини оширади, қиёфани тўлиқ ёритишга эришади. Эртақчи эртақ давомида тингловчилардан узоқлашмай, уларнинг фикри, мақсадини англашга ҳаракат қилади¹. Талантли эртақчи эртақ айтганда, аввало, сюжет воқеаларига аҳамият беради. Унинг мазмунига маҳаллий табиат, ўрин-жой номларини сингдириб юборади. Айниқса, реал, мавжуд боғларни тўлиқ, мукаммал чизишга эътибор берган: *«Гуллар очилиб булбуллар сайраган. сув остига себаргалар ўрнаган»*. *«Алвон турли мевалар пишиб, булоқ мавж уриб турибди, боғнинг ўртасида шосупа»*. Жазирама чўл образли ифодаланган: *«Қуш учса, қаноти, одам юрса, оёғи куяр ерлар»*. Миллий кийим, урф-одатларни мукаммал ёритади: *«Қиз*

¹ Азадовский М. К. Статьи о литературе и фольклоре. – М., 1960. – С. 18

махсисини кийиб, паранжсини эгри ёпиниб йўлга тушиди», «нахса давол урадиган даволзанни топинг». Бу хил бадий детал, образлар воқеа ва ҳодисаларнинг ҳаётий, айни пайтда миллий бўёқларда намоён бўлишига имкон беради. Тажрибали эртақчи аввало анъанага, тилсим воситалари, мўъжизага эътибор беради. Ҳаётий уйдирмалардан ташкил топган воқеа ва ҳодисалар қисқа, бироқ лўнда, мазмунан тўлиқ ифодаланган. «Паризод бир силкиниб, оёғи қизил маржон, қаноти лаълу жавохир, тумшуғи забаржаддан бир каптар бўлибди». Этакчи қахрамон кечинмалари ҳаёлий уйдирмаларда, образли ифодаланган: «Қиз оҳ урди, оғзидан бир нарча ўт чиқиб ерга тушиди», «қиз қулса гул, йиғласа дур сочилибди». Ўхшатишнинг ажойиб намуналари салбий белгиларни аниқлаб юмор яратади: «Қараса, қўзининг энг кичик шилпиғи бут, қора қўнғиздай». Баъзан у сирлилик касб этади: «Тўрт дона олма бир пуд тошдек, етти хил товланади». Эртақчи қахрамоннинг ғазабга тўлган кайфиятини образли ифодалайди: «Шаҳзода чарви еган мушукдек, кўзи йилтиллаб кўп афсус еди», «Бой игна еган мушукдек тиришиб, икки қўлини гирра қилди», «Подшоҳзода бир оҳ тортди, гўё ҳаммом ёрилди», «Қараса, парилар терак баргидек қалтираб турганмиш». У гоҳо муболаға, гоҳо мўъжиза қўллаб воқеаларни бўрттиради, ойдинлаштиради. «Қозоннинг тепасига келиб қараса, кирлигидан у қулоғи бу қулоғига етай деб қолибди». «Уругни эрта билан экиб пешинда кўрса, олма буқоқ бўлибди». Моҳир эртақчилар томонидан қўлланган мўъжиза, бадий мотивлар, фигура, образ яратади, руҳий кайфиятни белгилайди. «От саҳрога қараб қулогини қалам, думини алам қилиб кетди». Бадий фигуралар эртақ характери, тилсим мўъжизаси тавсифига бўйсундирилган, воқеа ва ҳодисаларга жон киритган, образлиликни яратган: «Шароп томоғидан» «лиқ» этиб ўтган ҳар бир қароқчининг жони «пирт» этиб чиқаберди». Кўринадики, тайёр формула, бадий деталлар маҳорат белгиси сифатида пайдо бўлган. Бу нарса эртақларнинг таъсир кучини оширган, конкрет образ яратишга ҳисса қўшган. «Подшо, жаллод!!! – деди. Етти жаллод, мурғи саловат, қиличим бурро, забоним гўё, кимнинг ажали етди. Пойқадамиз офтобни сояга етказмай бош кесамиз, деб қўл қовуштириб турдилар».

Ҳар бир детал, бадиий тасвир воситалари, сирли ҳаракат ва муносабатлар эртак мазмунини тўлдириб яхлитлаштиради, таъсир кучини ошириб эртакона шакл яратади. Мазкур эртакчилар асосан сеҳрли ва маиший эртакларни маҳорат билан ижро этишган. Эртак номлари қатъий, эртакчилар томонидан қўйилган номлардир. Ҳар бир моҳир эртакчи асардаги архаик сўзларга эътибор берган, уни тавсиф билан таъминлашга ҳаракат қилган.¹

¹ Ушбу мақола муаллифнинг «Ўзбек халқ насри поэтикаси» (Тошкент: Фан, 2008) номли монографиясидан олинди.

Муҳсин
ҚОДИРОВ
(1932–2015)

Муҳсин Халилович Қодиров 1932 йил 10 мартда Шаҳрисабз шаҳрида туғилган. Тошкент давлат театр ва рассомлик санъати институтида ўқиган (1950–55). Шаҳрисабз театрида бош режиссёр (1955–56), Шаҳрисабз туманидаги 14-ўрта мактабда ўқитувчи (1956–57), Ҳамза номидаги Санъатишунослик институтида кичик илмий ходим (1957–58), катта илмий ходим (1961–64; 1966–76), Театр ва хореография бўлимининг мудири (1976 йилдан) вазифаларида ишлаган. Тошкент давлат санъат институти ректори (1996–98). «Анъанавий ўзбек театри ва унинг ўзбек театрининг шаклланишидаги роли» мавзусидаги докторлик диссертациясини ёқлаган (1976). «Ўзбек халқ оғзаки драмаси» (1963), «Юсуфжон қизиқ ижоди» (1969), «Ўзбек халқ театри» (1970), «Масхарабоз ва қизиқчилар санъати» (1971), «Халқ қўғирчоқ театри» (1972), «Ўзбек театри анъаналари» (1976), «Узбекский традиционный театр кукол» (1979), «Ўзбек халқ томоша санъати» (1981), «Темур ва те-мурийлар даврида томоша санъатлари» (1996), «Томоша санъатлари ўтмишида ва бугун» (3 жилдли, 2011) каби китоблар муаллифи. 2015 йили Тошкент шаҳрида вафот этган.

ҚЎҒИРЧОҚ ЎЙИН

Ўзбек анъанавий кўғирчоқ театри «кўғирчоқ ўйин» деб юритилган. Ундаги ижрочи эса Алишер Навоий даврида «қовурчоқчи» (яъни кўғирчоқчи), кейинроқ «кўғирчоқбоз» деб аталган.

Кўғирчоқ ўйин халқ байрамлари ва маросимлари муносабати билан Ўзбекистоннинг шаҳар, кишлокларида катта регистон ва сайлгоҳларда уюштирилган анъанавий бадиий программаларнинг таркибий қисми билан боғланиб кетган санъатдир. Умуман, халқ томоша санъатини белгилаб келган демократик рух, оптимизм, томошавийлик кўғирчоқ ўйинга ҳам хос. Кўғирчоқ театри, айниқса, халқ профессионал театри бўлмиш «масхара» ва «мукаллид»га яқин.

Маълумки, масхара ва мукаллид театри бир замонлар ниқоб театри бўлган. Масхарабоз ва қизиқчилар баъзан ҳозир ҳам ниқоб ишлатишади. Халқ актёрлари ўз томошаларида ниқоб ишлатганларида гўё кўғирчоққа айланганлар, чунки улар гоҳ қотиб, гоҳ жонланиб турувчи сахнавий кўғирчоқ воситаларини ишга солишга мажбур бўлишган. Шу ўринда машҳур рус кўғирчоқбози Е. В. Сперанскийнинг қўйидаги сўзларини эслатиш жоиздир: «Оддийгина карнавал ниқобини кийган одам – ярим кўғирчоқ дегандай гап. Агар бунинг устига у актёр бўлса, кўғирчоқбозга айланади, чунки у жонсиз ниқобни жонлантиришга ҳаракат қилар экан, «кўғирчоқ усули» билан яхшироқ ўйнайди».¹ Масхарабозлар ниқобсиз ўйнаган пайтларида ҳам кўғирчоқ театрига яқин турганлар. Ҳажв ва ҳазил, шартлилик, бадиҳаўйлик, томошавийлик каби ижодий принциплар иккала театрга ҳам баробар тааллуқлидир. Қаҳрамонларидан бири кўғирчоқ бўлган спектаклларни намойиш қилганларида эса масхарабозлар ҳам кўғирчоқбоз, ҳам корфармон вазифасини бажариб, ўзига хос кўғирчоқ томошасини майдонга келтирганлар. Бугина эмас. Келиб чиқиши, меҳнат ва турмуш шаронти, уста-шоғирд муносабатлари, жамиятдаги ўрни, вазифа ва муддаолари, майл ва интилишлари билан ҳам масхарабозлар билан кўғирчоқбозлар қондош, ҳамкору ҳамдаст бўлишган. Шу сабабдан осонгина мас-

¹ Сперанский Е. Актёр театра кукол. – М., 1965. С. 73.

харабоз кўғирчоқбозга корфармонлик қилиб, кўғирчоқбоз мас-харабознинг томошаларига аралашиб кетаверганлар.

Аммо бу билан биз масхарабозлик билан кўғирчоқ ўйинни бир хил санъат демокчи эмасмиз. Улар ўртасида зикр қилинган муштаракликлар билан бир қаторда жиддий специфик айирмалар борлигини унутмаслик керак.

Кўғирчоқ театри спецификасини белгиловчи асосий фарқ шундан иборатки, бошқа театрларда қахрамонлар киёфасида актёрларнинг ўзлари кўринса, бунда ижрочилар томошабинларга пинҳон қолгани ҳолда кўғирчоқ – персонажлар намоён бўлади. У ўз қадди-қомати, актёрлик маҳоратини бевосита намоёиш этишдан маҳрум.

Бутун қобилияти, билими, ҳатто ҳусни латофатини кўғирчоққа бағишлайди. Шу билан бирга, кўғирчоқбоз айни чоғда драматик актёрга нисбатан бир қанча афзаллик ва имтиёзларга эга. Чунончи, кўғирчоқ театри учун бўй, қад, ёш, жисмоний камчилиқнинг аҳамияти бўлмагани сабабли бунда қобилияти тўғри келса ёши ўтган актриса қизча ролини, семиз актёр шахзода ролини, оқсоқ киши баҳодир ролини роҳат қилиб ўйнайверади: ориқ ижрочи семиз кўғирчоқ – персонажни, пакана алп қоматни, қиз чолни, бола кампирни бемалол олиб чиқаверади. Кўғирчоқ театрининг шарти шу – истеъдод...

Ўзбекистон территориясида кўғирчоқ театри турли (айниқса, аждодларни эслаш) маросимлар билан боғлиқ ҳолда жуда қадим замонларда пайдо бўлиб, эрамизнинг V–VII асрларидаёқ мукамал санъат сифатида таркиб топиб, қўшни мамлакатларда ҳам ушбу халқ томошасининг ривожланишига яхши таъсир кўрсатган...¹

Тахминан IX асрда Ўзбекистон кўғирчоқбозлари маъқулланган маҳсус рисолага² эга бўлиб, унда ўз санъатлари ва ижтимоий вазифаларини қонунлаштириб олдилар. Албатта, рисола

¹ Ушбу масалалар М. Қодировнинг «Узбекский традиционный театр кукол» (Тошкент, 1972) китобида батафсил ёритилган.

² «Рисолаи кўғирчоқ» (айрим қисмлар). Уни 1940 йилда Х. Комилова кўчонлик кўғирчоқбоз Ғофуржон Мирзараҳимовдан ёзиб олган. ЎзММСИ фонди. Инв. 57. Кн. 2, № 55.

қўғирчоқбозларга маълум эркинлик бериши билан бир қаторда уларни муайян қатъий қоидалар исканжасида тутарди [...].

Аммо халқ қўғирчоқбозлари рисола талабларига ҳамма вақт ҳам бўйсунмаганлар. Улар оғзаки драматургия асосида иш олиб борганлар. Оғзаки аънанани эса тафтиш қилиш, бошқариш жуда қийин. Шунинг учун ҳам қўғирчоқбозлар кўп ҳолларда мотамсаролик, мутеликни эмас, курашиб, завқ олиб, тўлақонли яшашни тарғиб қилиб рисолага тамомила зид позицияни ишғол этиб турганлар.

XI–XII асрларда қўғирчоқ театри Ўрта Осиёда интенсив ривожланади. Айниқса, асосий қисми ўтроқ ҳаёт кечирувчи, асосан, ҳунармандчилик ва деҳқончилик билан шуғулланувчи ўзбеклар ва тожиклар орасида бу санъатнинг қарийб барча турлари танилган эди.

Мўғуллар истилоси Ўрта Осиё халқларининг бутун ижтимоий, маданий-бадий ҳаётига катта зарба бўлиб тушди. Кўпгина олимлар, шоирлар, саз ва томоша аҳли қўшни мамлакатларга кетиб қолди. Аммо қўғирчоқ театри, шароит қанча оғир бўлмасин, яшашда давом этди.

XIV асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб, яъни Темур ва темурийлар ҳукмронлиги даврида санъатнинг барча шакл ва турлари кенг тараккий йўлига тушиб олди. Айниқса, XV асрда ўзбек адабий маданияти юксак чўккиларга кўтарилади. Бу даврда тарих майдонига чиққан ва оламга танилган сон-саноксиз олимлар, шоирлар, меъморлар, мусаввирлар, наққошлар, хаттотлар, хонанда, созанда ва бозандалар шундан гувоҳлик беради.

Ҳусайн Воиз Кошифийнинг «Футувватномаи Султоний» номли суфистик трактатининг «Дар шарҳи лўъбатбозон» деган олтинчи боб иккинчи фасли батамом қўғирчоқ ўйинига бағишланган... Кошифий ўз рисоласида XV аср ва XVI аср бошларидаги Ҳирот ва умуман, Хуросон қўғирчоқ театрининг турлари, қўғирчоқбозларнинг маҳорати, томоша техникаси, ҳатто тема ва сюжет доираси бўйича бебаҳо фактик материаллар беради.

Қўғирчоқ театрининг турлари тўғрисида Ҳусайн Кошифий куйидагиларни ёзади: «Агар лўъбатбозликнинг хусусияти нима деб сўрасалар, хайма (чодир) ва пешбанд деб жавоб бер. Хайма

билан кундузи, пешбанд билан кечаси томоша бериш мумкин. Пешбанд деб бир сандиққа айтадиларки, унинг олдида хаёл ўйини кўрсатилади. Кундузги ўйинда кўғирчоқлар қўл билан ҳаракатга келтирилади, кечқурунги ўйинда эса бир қатор иплар билан ҳаракатга келтирилади». Аниқ кўриниб турибдики, автор ўзи яшаган даврда кўғирчоқ театри икки турдан, яъни қўл билан ҳаракатга келтирадиган ва чодир сахнада кундузи ўйнатиладиган ҳамда иплар воситасида сандиқ олдида кечқурун ўйнатиладиган кўғирчоқ томошаларидан иборат эканини қайд қилмоқда. Афсуски, бу турлар нима деб аталгани айтилмаган. Аммо шундай бўлса-да, жуда ойдин ва тушунарли қилиб берилган таърифга асосланган ҳолда иккиланмай айта оламизки, бу бизнинг асримизгача етиб келган ва бир даража Навоий ҳам қайд қилган «Чодир хаёл» ва «Чодир жамол» турларининг ўзгинасидир.

Кошифий кўғирчоқ театрининг турларини аниқлаш билангина чекланиб қолмайди, балки ҳам бир тур томошаси ва сюжетига ҳам ишора қилиб ўтади. Чунончи, «Чодир жамол»га оид қуйидаги сўзлар шу жиҳатдан жуда муҳимдир: «Савол-жавоб асносида хусумат қилиб, улар (бир эркак ва бир жувон киёфасидаги кўғирчоқ – персонаж тўғрисида гап бораётир – М. Қ.) жанжаллашди, сўнг бир-бирини уришди ва пировардида сулҳ тузишга машғул бўлишди». Бу Ўзбекистонда жуда кенг тарқалган ва шу кунгача халқ кўғирчоқбозлари томонидан намоён қилиб келинаётган «Полвон Качал саргузаштлари» комедиясининг Полвон Качал билан хотини Бичахонимнинг кулгили бир вазиятда жанжаллашиб қолишлари эпизодидан бўлак нарса эмас.

Иплар билан бошқариладиган тур томошасининг мазмунини қайд қилиб ўтганимиз «пешбанд деб бир сандиққа айтадиларки, унинг олдида хаёл ўйини кўрсатилади» деган жумладан аниқлашимиз мумкин. Демак, кўғирчоқ театрининг бу тури хаёлий, бошқача қилиб айтганда, афсонавий-фантастик мавзуларни кўрсатиш билан машғул бўлган. Қуйидаги жумла ҳам шу фикрни тасдиқлайди: «Агар пешбанд нимага ишорат қилади деб сўрасалар, айтгинки, ғаройибот ва ажойибот сандиғига ўхшаш киши қалбигаким, ҳар замон у кишининг бирор сифати ёки аҳволини

харакатга келтиради, деб жавоб бер». Бунда ҳам пешбандда кўрсатиладиган томошанинг «ғаройиб» ва «ажойиб»лиги таъкидлаб ўтилган. Кошифий томонидан томоша мазмунини изоҳлашда ишлатилган «хаёл» сўзи ўша пайтдаёқ тур атамасини ҳам билдирган, деб ўйлаймиз. Бундан келиб чиқадики, «Чодир хаёл» XV аср ва XVI аср бошида ҳам афсонавий воқеаларни намойиш этиб келар эди. Хусайн Кошифий кўғирчоқбоз – лўъбатбозларнинг маҳорати хусусида ҳам ажойиб маълумотлар ёзиб қолдирган. Фаслнинг бошидаёқ, кўғирчоқбоз томошасидан хайратга келиб, шундай дейди: «Бир куни бир лаҳв (ўйинчи маъносида – М. Қ.) ҳангомасида ҳозир бўлдим, бошига чодир тортиб ва ундан икки сурат (кўғирчоқ) кўрсатиб ўтирган кишини кўрдим. У гоҳи эркак овози билан бир сурат тилида савол берарди, гоҳи бошқа сурат тилида қизнинг ингичка ва нозик овози билан жавоб кайтарарди. Ҳолатини ўзгартирмасдан сўзларни чунон айтардики, (икки суратнинг) ҳар хил овозда айтилган овози ва жавобларини (бемалол) эшитмоқ мумкин эди... Бу ҳаммаси чодир ичидаги кишининг қавлу феъли (сўзи ва ҳаракати) эдики, мен бунга таажжубландим». Изоҳнинг ҳожати йўқ. Кошифийнинг таажжубланиши, қойил қолишида асос бор. Тавсифдан очиқ кўриниб турибдики, Навоий замонидаги кўғирчоқбозлар чиндан ҳам зўр маҳорат эгаси бўлишган экан. Ахир бир кишининг ҳам аёл, ҳам эркак тилидан гапириб, жонли ва табиий диалог ҳосил қилиши маҳорат чўққиси, етуклик эмасми? Биз билган машҳур кўғирчоқбозлар ва уларнинг ота-боболари ҳам аёл билан эркак кўғирчоқ – персонажларнинг тилини бера олмаганлар, тил тагига махсус мослама пластинка – сафил қўйиб гапириш уларни бу имкониятдан маҳрум қилиб қўйган. Бундан чиқадики, Кошифий замондоши бўлган кўғирчоқбоз сафилдан фойдаланмаган, ўзининг табиий овозини ишга солиб, персонажларнинг нуткий характеристикасини беришда катта ютуқларга эришган [...].

Яна шу нарса ҳам маълумки, Хусайн Воиз Кошифийнинг маълумотлари ўша замонда кўғирчоқ театрининг ҳар қайси тудида томоша техникаси қандай бўлганлиги, қандай воситалардан фойдаланилганлиги аниқ тасаввур этишга ёрдам беради. Кундузи кўрсатиладиган кўғирчоқ театрида ўйинчи бир жойда ўтирган

(ёки турган) ҳолда ҳолатини ўзгартирмасдан махсус чодир-сахна ичига кириб, ҳар сафар икки кўлига иккитадан кўғирчоқ кийиб, уларни чодир айвонига чиқариб ўйнатган. Буни юқорида бошқа масалалар муносабати билан келтирилган кўчирмаларда яққол кўрамиз. Кечкурун кўрсатиладиган кўғирчоқ театрининг техникаси ҳам, воситалари ҳам бутунлай бошқача. Унинг сахнаси кўғирчоқбоз кийиб оладиган чодир (хайма) эмас, балки сандиқ (пешбанд)дир. Бу ўринда сандиқ деб катта тўрт бурчакли сандиққа ўхшатиб махсус ясалган сахна назарда тутилмоқда, албатта. Афтидан, бу сандиқ – театрининг томоша пайтида олди томони ва томи очилган, бошқа вақт унинг ҳамма томони беркилиб, унда кўғирчоқлар ва бошқа асбоблар жойлаштирилган. Кўғирчоқбоз томошабинга кўринмаган ҳолда бир неча жойидан иплар билан боғланган кўғирчоқларни тепадан тушириб ўйнатган [...].

Кошифий ишлатган лўъбат – лўъбатбоз (кўғирчоқ – кўғирчоқбоз), сурат (умумий тасвирий образ, бу ўринда кўғирчоқ образи), лаҳв (ўйин, томоша), шаб бози (кечки ўйин), рўз бози (кундузги ўйин) терминлари фақат Хуросонда эмас, Мовароуннаҳрда ҳам кўп кўғирчоқбозлар томонидан қўлланилган.

Шундай қилиб, мавлоно Кошифийнинг маълумотлари кўғирчоқ театрининг XV аср ва XVI асрнинг биринчи ярмида шуҳрат топганидан, ўз камолоти ва мавқеи билан олимлар диққатини ҳам жалб қила бошлаганидан далолат беради [...].

XIX аср ва XX аср бошида ўзбек кўғирчоқ театри икки турдан иборат бўлган: «Чодир хаёл» ва «Чодир жамол». Шундан «Чодир жамол» – бу кишиларнинг кундалик ҳаётидан олинган воқеаларни кўлга кийиб ўйнатиладиган кўғирчоқлар ёрдамида кундузи акс эттирувчи ўзига хос халқ театридир.

«Чодир жамол» сахнаси кўпинча яқранг (қизил, сариқ) матодан халтасимон қилиб тикилган бўлиб, чодир деб аталади. Ўйинчи унинг ичига кириб қуйи томонини белига боғлаб олади, юқори томони эса пасту баланд кесилган бўлиб, ошиқ-маъшукли болорчўп, остона, иккита ён чўп ва тирговучлар ёрдамида чоркунжак сахна тусини олади. Кўғирчоқбоз ўзи кўринмасдан чўккалаган ёки тик турган ҳолда¹ чодир ичида тикилган чўнтакда

¹ Бухоро, Самарқанд ва айрим бошқа шаҳарларда кўғирчоқбоз узала тушиб

тахланиб ётган кўғирчоқлардан навбат билан чиқариб ўйнатади. Ҳар сафар бир жуфт кўғирчоқ чиқади, чунки ҳар қўлда факат биттадан кўғирчоқ ўйнатиш мумкин. Кўғирчоқни ҳаракатга келтириш мураккаб эмас. Ўйнатувчи кўғирчоқни қўлига кияркан, бошини ўрта, (баъзан кўрсатгич) бармоғига қўлларини чимчилоқ (баъзан ўрта бармоқ) билан бош бармоқларига кўндиради. Мана шу бармоқларни букиш, тўғрилаш, силкитиш, титратиш орқали кўғирчоқлар ҳаракатга келтирилади. Ўйинчи тили тагига пишиқ ёғоч паррагидан ясалган сафил деган пластинка қўйиб, кўғирчоқларнинг жисмига мос характерли, ўткир, чийилдоқ товуш ҳосил қилган.

Кўғирчоқларнинг боши, қўллари ва кўйлаги бўлиб, ўйинчининг билагидан уларнинг танаси ҳосил қилинган. Кўғирчоқларга баъзан оёқлар ҳам ясалган. Кўғирчоқ бошлари, одатда, ёғочдан йўнилган. XIX аср охирларида Фарғона водийси ва Тошкентда чинни бошли ва елимли кўғирчоқлар ҳам истеъмолга кирган. Кўғирчоқ ясаш, уни кийинтириш билан кўғирчоқбозларнинг ўзлари шуғулланганлар. Баъзан буюртма билан бешиксоз усталар ясаб беришган. Кўғирчоқларнинг кўзлари, одатда, ранг билан чизилган, баъзида қора, яшил, сариқ, пушти рангли мунчоқлардан ясалган. Қош, соқол, мўйлов баъзан чизилган, баъзан жундан қилинган. Масалан, чол қиёфасидаги кўғирчоқларнинг қоши, мўйлови ва соқоли оқ ёки мошгуруч жун ёпиштиришдан ҳосил этилган. Кўғирчоқларнинг қўллари сариқ, пушти ёки қора чармдан, баъзан латтаю увададан тикилган. Албатта, бунда кўғирчоқ қандай типни тасвирлаши эътиборга олинган. Чунончи, бой ҳинди, яллачи лўлининг қўллари пушти рангли, дев, кўмирчи, дарвишнинг қўллари қора рангли бўлган.

П. А. Комаров чодир жамол театри ихтиёрида 45 тача кўғирчоқ бўлган, деб тахмин қилади.¹ Аммо унинг 34 кўғирчоқдан иборат коллекциясида ҳаммаси бўлиб 18 та персонаж – кўғирчоқни кўра-миз, қолган 16 таси қайтариқ, чунки бир қатор кўғирчоқлардан

ётган ҳолда томоша кўрсатган. Машхур кўғирчоқбоз Дониёр Шохсуворовнинг айтишича, бундай томошалар аёллар орасида, мехмонхонада, ўрдада кўрсатилган, холос.

¹ П. А. Комаровнинг Санкт-Петербургдаги этнография музейидаги архиви.

2–3 тадан йиғилган. Мана, Комаров коллекциясидаги қўғирчоқ персонажлар: Полвон Качал, Бичахон оймим (Пучукхон, Ойимхон), Бой хинди судхўр, кўкнори, Саидбойнинг қизи, Тўрагелдиннинг қизи, Бекназар карнайчи ва унинг хотини Бибиҳон, Эрназар маймунчи маймуни билан, Тўтихон (Назокатхон), Қумрихон (Саодатхон), етим киз, Абрам мужик хотини билан, лўли қиз, Борух жугут, Шура қиз.

Эҳтимол, XIX аср ва XX аср бошида Ўзбекистон ҳудудидаги қўғирчоқбозлар ишлатган барча қўғирчоқлар – типларни йиғиб келганда 54 та эмас, юзтадан ҳам ошар, чунки жуда кўп қўғирчоқ ва уларнинг томошалари бизгача етиб келмаган. Аммо шу нарса аниқки, ҳар қайси қўғирчоқбоз кўпи билан йиғирмата қўғирчоқ ишлатган. Чунки ҳар спектаклда 8–12 қўғирчоқ иштирок этиб, мазмунан бир-бирига боғланиб кетувчи 4–5 эпизод ҳосил қилган.

Ҳар қандай қўғирчоқбоз томошасида бир қўғирчоқ муҳим аҳамиятга эга бўлганки, у ҳам бўлса Полвон Качалдир. Шу сабабли уни яшашга алоҳида эътибор берилган. Унинг қиёфаси кўпинча шундай бўларди: буғдойранг, кийғир бурун, қайрилма мўйлов, кўзлари қора мунчоқдан қилингандан қолқора бўлиб йилтиллаб, яшил ёки кўк рангли қалпоғининг тагидан қора сочлари чиқиб туради. Унга, одатда, тўқ қизил ёки сариқ кўйлак кийдирилган. Хуллас, Полвон Качалнинг ташқи кўриниши, юз ифодаси унинг ҳамиша хушчақчақ ва шўхлигидан дарак беради.

Иккинчи муҳим персонаж Полвон Качалнинг хотини (баъзан маъшуқаси) Бичахондир.¹ У ҳам ҳар жойда ҳар хил ясалган ва ҳар хил кийинтирилган бўлса-да, қиёфасидаги айрим белги ва хусусиятлар, одатда, такрорланган. У кўпинча шахло кўз, бодом қовоқ, қайрилма қош, оқ бадан, ёш ва сулув жувон қиёфасида тасвирланган. Юзидаги бир дона қора холи билан икки юзининг қизиллиги унинг соғломлиги, сулувлигини яна бир бор тасдиқлаб туради. Эғнида одми гулдор кўйлак (баъзида рангдор адрас ёки

¹ Бу қўғирчоқ-персонаж Бича оймим, Ойимчахон, Бувичахон, Ойхоним каби турли номлар билан юритилади. Аммо шулар орасида Бичахоним кўпроқ қўлланилгани учун биз ҳам шунини асос қилиб олишни лозим топдик.

шойи), бошида шойи рўмол ва пешонабанд бўлиб, бўйнида маржон тақилган. Бир сўз билан айтганда, Бичахоннинг қиёфаси унинг шўх ва таннозлигини ифодалаган.

Чодир жамол театрининг, Полвон Качал билан Бичахондан ташқари, бизга маълум бўлган барча кўғирчоқларни тўрт гуруҳга ажратиш мумкин: сатирик персонажлар, халқ типлари, санъаткорларнинг қиёфалари ҳамда ҳайвон ва афсонавий махлуқлар.

Сатирик кўғирчоқ-персонажлар раис, ясовул, судхўр, хожи камшир, терговчи каби ҳукмрон синф вакиллари бўлган кўкнори, далла-совчи каби типлар қиёфасидадир. Улар бўрттирилган ҳажвий тасвирларда гавдалантирилиб, ижтимоий тип даражасига кўтарилган. Чунончи, раис қиёфасида шу лавозимдаги у ёки бу амалдор белгиларини эмас, балки ўтмишдаги барча раисларга хос бўлган типик аломатларни (такаббурлик, қаҳр каби) кўрамиз [...]. Шу нарсани ҳам кўшиб кетиш керакки, сатирик кўғирчоқ-персонажларнинг асосий қисми қадимий бўлиб, улар орасида «оқ подшо кизи»га ўхшаш мустамлака даврида вужудга келганлари ҳам учрайди.

Халқ типлари деб белгиланган кўғирчоқ-персонажлар Ўзбекистонда яшаган турли халқларнинг ижтимоий қиёфасини акс эттиради. Улар орасида биз ўзбек, рус, яҳудий, қозоқ ва туркман типларини кўрамиз. Ҳар бир кўғирчоқ-персонаж ҳаётдаги маълум бир тоифа кишиларининг умумий хусусиятларини ўзида мужассамлаштирган. Умумлаштириш принципи жиҳатидан уларнинг сатирик кўғирчоқ-персонажлардан фарқи йўқ. Аммо кўғирчоқ ясовчилар сатирик персонажларга бўлак, халқ типларига бўлак муносабатда бўлганликлари туфайли гуруҳлар характер жиҳатидан бир-биридан кескин ажралади. Сатирик кўғирчоқ-персонажларнинг айрим белгилари ўта бўрттирилган ҳолда ҳажв ва мазах билан акс этирилса, халқ типларида фақат умумлашгани кўрамиз. Бу тоифа кўғирчоқлар орасида ҳам қадимгилар билан бир қаторда Абрам мужик, Ойқиз Шура каби XIX аср охирида пайдо бўлган персонажларни учратиш мумкин.

Санъат аҳли қиёфаларини гавдалантирувчи кўғирчоқ-персонажлар ҳам умумлаштирувчилик хусусиятларига кўра юқоридаги тоифаларга яқин туради. Буларда созандалик, ялла,

масхарабозлик, ракс, дорбозлик, маймун ўйин, тосбозлик каби санъат турлари намояндаларига хос умумий белгилар ўз ифодасини топган [...].

Ҳайвон ва афсонавий махлуқлар қўғирчоқ усталари тарафидан одамбашара қилиб ясалган. Бу ҳолатни ҳайвонлар ҳам суратини ўзгартирган одамлардир, деган қадимги дунёқараш ифодаси деб изоҳлаш мумкин. Иккинчидан, ялмоғиз кампир, аждаҳо, шайтон қўғирчоқ-персонажларининг қиёфасини кузатиш бир пайтлар ўзбек қўғирчоқ театрида чинакам афсонавий махлуқ сурати кенг ишлатилганидан далолат беради [...].

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, чодир жамол театрида хушчақчақлик ва донолик, жасурлик ва шижоат каби ўзининг бир қанча фазилатлари билан халқ оммасининг меҳр-муҳаббатини қозонган Полвон Качалнинг бошидан кечирганларини шўх, жозибали ҳамда самимий ҳикоя қилувчи, замон зўравонларини масхара ва фош этувчи ажойиб комедия намойиш қилинган.

Чодир хаёл театри чодир жамолга нисбатан анча мураккаб ва мукамал. Бу хусусият сахна тузилиши, қўғирчоқларнинг ясаши, ижро техникаси, тематика – барча компонентларда яққол кўриниб туради.

Сайлгоҳ, кўча ёки ҳовлида шундай жой танланадики, токи ўйинчи томошабинга кўринмасин. Шу ерда узунлиги 5–6, бўйи 2–2,5 метр келадиган ранг-баранг ва йўл-йўл читдан парда тутилади. Унда сахна кўринсин учун махсус жой қилинган. Унинг «чодир пардаси» деб аталиши ҳам шундан келиб чиққан бўлса керак. Чодир пардасининг ортида узунлиги 3–3,5 метр, бўйи 120–125 см келадиган ички қора чодир бўлиб, унинг ҳам пастки томони 180 см узунликда ва 70–75 см баландликда кесилиб, ўйин жойи ҳосил қилинган. Ички чодир остона, устун, болор ва тирговучлардан иборат мосламалар билан тикланиб турган. Ярим метрча ичкарида қора газламадан ички парда осилган.

М. Ф. Гаврилов томоша техникасини шундай баён қилади: «Театр сахнасида қўғирчоқлар ишлар ёрдамида ҳаракатга келади. Ишлар ҳам ички парда сингари қора. Ишлар билан одатда қўғирчоқларнинг танаси, боши, қўллари ва оёқлари боғланган, бир учи «дастчўп» деб аталувчи (20 см) чўпга уланган бўлади.

Ички парда орқасида турган кўзирчоқбоз дастчўпни кўлига ушлаб, кўғирчоқни сахнага чиқаради, ўзи эса такдан ички парда билан, тепадан чодир пардаси билан томошабиндан яширинган ҳолда қолаверади».¹ Бу театр томошалари одатда кечқурунлари кўрсатилгани, оддий нур-шуъла ва шовкиндан фойлалангани туфайли қора пардалар ичидаги кўғирчоқларнинг иплари кўринмаган, худди кўғирчоқларнинг ўзлари ҳаракат қилаётгандай табиий ва ажиб манзара ҳосил бўлган. Ҳар бир кўғирчоқбоз бир пайтнинг ўзида ишлар ёрдамида 3–4 кўғирчоқни ҳаракатга келтира олган. Чодир жамол театрининг бир томошасида кўпи билан ўн кўғирчоқ иштирок этган бўлса, чодир хаёлда бир томошада 50 дан ортик кўғирчоқ ўйнаган. Иккита турда ҳам томошалар асосан икки киши – кўғирчоқбоз билан корфармон томонидан уюштирилган ва бошқарилган. Корфармон кўғирчоқларни гапга солган, томошани бошлаган, яқунлаган. шунингдек, созандалик вазифасини бажарган. Кўғирчоқбоз чодир ичида ёки парда орқасида сафил ёрдамида кўғирчоқлар тилидан гапирган, уларни ҳаракатга келтирган, бадий образ яратган. Аммо шуни қўшиб кетиш керакки, «Чодир хаёл» мураккаб бўлгани учун ўйинчи актёрга бир-икки шогирд ёки созанда кўғирчоқларни тайёрлаб бериб турган [...].

Халқ кўғирчоқбозларининг фаолияти XX асрда ҳам самарали бўлди. Пўлатжон Дониёров, Дониёр Шохсуворов, Қули Наввотов, Холмурод Сиддиқов, Матёқуб Воисов, Тиллахон Матёқубов, Гофуржон Мирзараҳимов сингари ўнлаб кўғирчоқ ўйин усталари анъанавий репертуарни янги замон, янги томошабинга хизмат қилдириш, янги томошалар яратиш бобида муҳим ишлар қилдилар.

Айниқса, халқ кўғирчоқбозларининг янги ўзбек театрини яратишдаги хизматлари фавқулодда аҳамиятли бўлди. Халқ кўғирчоқ театрининг энг яхши анъаналари – услуб, образ ва воситалари замонавий ўзбек кўғирчоқ театрлари томонидан ижодий ўзлаштирилди ва ривожлантирилди. Бу жараён ҳамон давом этмоқда.²

¹ Гаврилов М. Ф. Кукольный театр Узбекистана. – Т., 1928. с. 16.

² Ушбу мақола қуйидаги манбадан қисқартирилиб чоп этилмоқда: Қодиров М. Кўғирчоқ ўйин // Ўзбек фольклори очерклари. 2-том. – Тошкент: Фан, 1989. – 280–317-бетлар.

Ғайрат
ЖАЛОЛОВ
(1933–2014)

Жалолов Ғайрат Орипович 1933 йил 9 июнда туғилган. Тошкент педагогика институти (ҳозирги Низомий номидаги Тошкент педагогика университети) филология факультети талабаси ҳамда (1952–55), аспиранти (1956–59). Тошкент педагогика институтида ўқитувчи, катта ўқитувчи (1960–69), Кутубхоначилик факультети декани (1964–70), «Ўзбек адабиёти» кафедраси доценти (1970–74), Тошкент давлат маданият институти Кутубхоначилик факультети декани (1975–80), шу институт «Ўзбек адабиёти» кафедраси профессори (1980–87), мудири (1987–2001) вазифаларида ишлаган. «Ҳамза ва халқ оғзаки ижодиёти» мавзуида номзодлик (1962), «Ўзбек халқ сеҳрли эртақларининг генезиси ва поэтикаси» номли докторлик (1987) диссертациясини ҳимоя қилган. «Эртақ ва ҳаёт» (1975), «Ўзбек халқ эртақлари поэтикаси» (1976), «Ўзбек фольклорида жанрларро муносабат» (1979) «Узбекский народный сказочный эпос» (1980) каби китоблар муаллифи. Рус тилида нашр этилган 2 жилдли «Ўзбек халқ эртақлари» мажмуасини нашрга тайёрлашда қатнашган; «Ўзбек фольклори» (1967) номли услубий қўлланмаси чоп этилган. 2014 йилда вафот этган.

«АЛПОМИШ» ВА ХАЛҚ ЭРТАКЛАРИ

«Алпомиш» ўзбек халқининг қабила, элат ҳолидаги ҳаёт тарзини ифода этувчи дostonдир. У халқ ҳаёти, тарихи ва реал воқелик билан доим узлуксиз алоқада яратилди ва ривожланди.

«Алпомиш» эпосининг миф ва эртаклар сюжети, мотивларига яқин, ўхшаш бўлишига карамай, ҳаёт ҳодисаларини тасвирлашда ҳар бир жанрнинг ўзига хос талабларидан келиб чиқадиган кайтарилмас хусусиятлари мавжуддир. Ана шу хусусият ва ҳолатлар уларни бир-биридан фарқлаб турувчи омиллар ҳисобланади. Чунончи, буни биз ҳаёт воқелигини тасвирлашда қўлланилган асар шаклида ҳам, образлар тасвирида ҳам кўришимиз мумкин. Сюжетлардаги фантастик тасвир, бадий уйдирмалар заминида қандай реал мақсад турганлигини қаҳрамоннинг рақибларни ажойиб куч-қувват, ботирлик билан енгиб ўтиши, образларнинг халқи, ватани учун ҳар қандай тўсиқларни тадбиркорлик, ақл-заковат, баҳодирлик билан моҳирона ҳал этишлари ва мақсадларига эришишларида кўришимиз мумкин. «Алпомиш» дostonидаги воқеа ва ҳодисалар тасвирида эртакона фантастика, уйдирмаларни эмас, нисбатан реалликка интилиш, ҳаётий воқеаларни бўрттириб талқин этиш ҳолатини яққол кўрамыз.

Мифологияда ва эртакларда рақиблар жуда чуқур, туби кўринмас чоҳлар (нариги дунё сифатида) яратиб, қаҳрамонни ўша ерда тутқунликда тутсалар, дostonда эса ерни ковлаб, зиндон қазиб, қаҳрамонни шу ерга, у уйкуга кетганида қамайдилар. Эртаклардаги ер ости оламининг дostonда зиндонга алмашинишининг ўзи бахши-ижодкорларнинг реалликка, ҳаётийликка томон интилишининг бир кўринишидир.

Дostonдаги Сурхайил кампир образини олиб кўрадиган бўлсак, у энди эртаклардаги жодугар, мастон кампир образларидан фарқ қилади. Дoston қаҳрамонига қарши қаратилган кампирлар тасвирида ҳам реалликка интилиш кўринади. Шум, жодугар кампир эртакларда афти-юзи буришган, ҳамма билан уришган одам-хўр, кишиларга ёмонлик қилувчи сифатида берилса, Сурхайил кампир дostonда реал, болаларининг ўлими учун Алпомишдан ўч олишга киришган муғомбир, ваҳший қасоскор қиёфасида

тасвирланади. Баъзи тасвирлар «Алпомиш»да примитив, содда қилиб берилса, (уни зиндонга солиш, 7 йил очлик, чўпон берган қўйлар билан кун кўриши каби), бироқ унда шу воқеаларни ҳаётий, реал қилиб тасвирлашга интилиш мавжудлиги сезилиб туради. Лекин «Алпомиш» каби йирик эпик асарларнинг яратилишида, албатта, ўзга жанрлардан фойдаланиш, уларни ижодий ишлаб мазмунга сингдириб юбориш кўзга ташланади. Айниқса, тубандаги эпизодларда эртак жанрига хос фантастика, уйдирмаларнинг дostonга сингиб кетгани, воқеаларнинг кўтаринки, эртакона услубда беришга хизмат этганлигини кўриш мумкин. Алпомиш сувда чўкмас, қилич ўтмас, оловда куймас этиб тасвирланган. У эртаклар қахрамони каби барча кураш, тўкнашувлардан ғолиб чиқади. У худди миф, эртаклардаги каби паҳлавонларга хос уйқуга эга. У ухлагач, маълум вақтгача уйғотиб бўлмайди. Уни шундай ухлаганида банди этилади, зиндонга ташланади.

Алпомишнинг оти Бойчибор одамдай фикрлашга молик, лекин гапира олмайди. Эртаклардаги отлар гапириш хусусиятига ҳам эга. Унинг дастлабки кўриниши, эртаклардаги каби назарга тушмайдиган, эътибордан йироқ бир кўринишда бўлса-да, аслида, ажойиб, қанотлари мавжуд, қобилиятли тулпор.

Алпомишнинг зиндондан қутилиш мотиви ҳам фантастик, эртакона услубда, мўъжизакорлик билан тасвирланган. Унинг зиндондан туриб туғишганларига хабарни ғоз орқали юбориш мотиви ҳам эртакларга хосдир.

Демак, «Алпомиш» дostonидаги қатор мотивлар, чунончи, унинг зиндонга ташланиши, ўтда ёнмас, қилич олмаслиги, оти ёрдамида туткинликдан озод бўлиши каби ўринлар фантастикага бурканган. Эртак ва дostonдаги фантастика ва муболага миф ва афсоналарнинг кучли таъсиридан юзага келган.

«Алпомиш» ўзбек халқининг йирик эпик асари. Унинг синкретиклик хусусияти фольклоримизнинг кўплаб жанрларига хос белгиларнинг дoston сюжетида мужассамлашганида кўзга ташланади. «Алпомиш»да эртакларга хос хусусиятлар, кўшиқларга ўхшаш парчалар (Алпомиш ва Барчин, Алпомиш ва Бодом бикач ўрталаридаги ўланлар), ажойиб мақол, ибораларни қахрамонлар диалоги, ички кечинмалари, ташқи кўринишлари-

нинг тасвири ва бошқа кўплаб ўринларда кўриш мумкин. Умуман, фольклор асарларига хос хусусиятнинг бир кўриниши ҳам шундандир. Айниқса, «Алпомиш», «Кунтуғмиш», «Рустамхон», «Малика Айёр», «Ширин ва Шакар» каби дostonларда халқ эртакларига яқин турувчи мотивларни, образлардаги ўхшаш хусусиятларни, ажойиб муболаға, уйдирмаларни истаганча кўриш мумкин. Лекин эртаклардаги воқеалар тасвири тор, ҳажми кичик бўлса, дostonларда воқеалар кенг атрофлича баён этилади. Бироқ, реалликка интилиш сезилиб туради.

Эртак воқеалари дoston воқеаларига нисбатан тез ривожланади. Воқеа, ҳодисалар қиска, лўнда ифодаланади. Эртакларда шеърий парчалар ҳам ишлатилади. Бу парчалар рухий кечинмаларни, насрий эпизодлар эса асосий мақсад, гоё, мазмунни ифодалайди. Дostonларда эса кўпинча асосий мақсадни шеърий қисмлар ифодалаб, насрий қисмлар уларни бир-бирига улаш, тўлдириш каби ёрдамчи вазифани ўтайди. Бундай фарқни уларнинг ижро усулида ҳам кўриш мумкин. Эртак айтилади, дoston эса кўйланади. Эртак айтувчи асардаги баъзи учрайдиган кичик шеърий парчаларнигина куйлаши мумкин. Бизнингча, бу шеърий парчалар эртакларга кейин, дoston, терма, кўшиқлардан ўтган бўлиши керак.

Дoston ва эртакларнинг бир-бирига ўхшаш томонлари ҳам мавжуд бўлиб, булар мотивлардаги яқинлик, чунончи, қаҳрамоннинг ўзи севгилисига эришиш мақсадида узоқ юртларга сафари, мураккаб шартларни бажариши, севгилисини олиб ўз юртига қайтиши кабиларда кўринади.

«Алпомиш» эпосидаги Бойбўри ва Бойсарининг фарзанд кўриши билан боглиқ мотивлар деярли миф, афсона, эртак мотивларига яқиндир. Боласиз отанинг бола тилаб олиши ва боланинг ажойиб сеҳрли кучга, баҳодирона сифатга эга қилиб берилиши шундай эпизодлардандир. Эртакларда кўпроқ туғилган бола сеҳрли кучга, эпосда ғайритабиий туғилган қаҳрамон зўр куч-қувватга эга бўлади ва баҳодирлик хусусиятлари бўрттириб тасвирланади. В. М. Жирмунский ҳам Ўрта Осиё халқларининг сеҳрли эртаклари ва қаҳрамонлик эпосларида фарзандсизлик эпизоди жуда катта ўрин эгаллаганлигин, ота-оналарнинг худо ёки бошқа сеҳрли ҳимоячиларга ялиниб, бола тилаб олиши-

ни таъкидлаб, бу ҳол Яқин Шарқ ва Ўрта Осиёда яшовчи араб, форс ва туркий халқларда кўп учрашини айтади. Достон ва эртаклардаги фарзанд тилаб олиш мотиви жуда қадимий бўлиб, халқимизнинг урф-одатлари, кадриятлари заминида вужудга келган. Халқимизда фарзандсизлик жуда катта фожеа саналган, унинг натижасида қанча оилалар ҳазон бўлиб кетган. Шунинг учун халқ эпосида қаҳрамонлар ёш, қари бўлса ҳам, уларнинг фарзанд кўришлари шарт қилиб қўйилади. Подшоми, вазирми, ким бўлишидан қатъи назар фарзандлик бўлиши эртак ва эпос учун шартдир. Жуда бўлмаса, Гўрўғли сингари болани асраб олиши ва меросхўр этиб белгилаши керак. Эртак ва достонларимизда қаҳрамонлар қариганида, қирк биринчи хотинга уйланиши ёки бирор илоҳий маскан ва авлиёларга сиғинишлари, ёхуд сеҳрли олма ва ҳоказоларни истеъмол қилишлари натижасида фарзанд кўрадилар. Уларнинг фарзандлари ажойиб, жуда қудратли, ақли, баҳодир, сеҳрларни билувчи ўғил ёки доно, одобли гўзал қиз бўлади.

Оила ва оилани сақлаш, оиланинг бирлиги учун кураш қадимги патриархал ҳаёт талаби билан юзага келган. Кейинчалик бу одат патриархал уруғчилик даврида ҳам уруғнинг, қабиланинг бутунлиги, бирлиги учун шарт, омил ҳисобланган. Патриархал ҳаёт заминида яратилган бу мотив кейинги даврларда ўз кучини йўқотмади, аксинча, фольклор асарларида салмоқли ўринни тутиб келди. Шунинг учун Бойбўри ва Бойсариларнинг фарзанд учун интилиши мотивини қадимий эканлигини уқтириш лозим.

Достонда Бойбўри ва Бойсарининг Шоҳимардонга бориб фарзанд тилаб олишлари қуйидагича ифодаланади: «Иккови қилди маслаҳатди, бу сўз икковига жуда ботиб кетди. Бойбўри туриб айтди: – Бойсари ука, қариганда бизнинг молимиз бесоҳибга чиқди, энди бизлар бир фарзанд тарадди қилмаймизми? Бойсари туриб айтди: – Тортиб олиб бўлмаса, сотиб олиб бўлмаса, худо бизга бермаса, каёқдан қиламиз тарадди?! Бойбўри айтди: – Шу ердан Шоҳимардон пирнинг равзаси уч кунчалик йўл келар экан, ҳар ким бориб тунар экан; давлатталаб давлат тилар экан, фарзандталаб фарзанд тилар экан, охиратталаб иймон тилар экан, қирк кун

тунаган киши муродига етиб қайтар экан. Биз ҳам борсак, назру ниёзимизни берсак, Шоҳимардон пирнинг равзасида тунаб, биз ҳам бир фарзанд тилаб кўрсак». Ака-укалар Шоҳимардон пир равзасига бориб фарзанд тилаб ётадилар ва Бойбўрига бир қиз, бир ўғил, Бойсарига қиз ато этади. Мотив Ўрта Осиё халклари орасида жуда қадимги ва кенг тарқалган бўлиб даврлар ўтиши, дostonни қайта-қайта айтилиши билан унга диний тушунчалар келиб кирган. Бундан кейинги сюжет силсиласида яна қадимги Ўрта Осиё халклари эртакларида учрайдиган сайёр мотивларни кўрамиз.

Кўпчилик эртак ва дostonларимизда фарзандларнинг туғилиши вақтида ота кўпинча уйда бўлмайди: у овда ёки сафарда, ёхуд бирор юмуш билан кетган бўлади. Бу ҳол қабилачилик давридаги маросимларнинг ўзига хос кўриниши билан боғлиқдир. Этнограф М. Косвеннинг таъкидлашича, Африка, Индонезия, Шимолий Америкада яшовчи айрим қабилаларда бола туғилиши вақтида ота атайин уйда бўлмас экан, унинг бўлиши қабила одатлари бўйича ман этилар экан.

Худди шу одат ўзбеклар учун ҳам хосдир. Бизда ҳам фарзанд туғилаётган вақтда эртакларнинг уйда бўлиши мумкин бўлмаган. Болани қабул қилиб олиш, барча расм-русумларни амалга ошириш махсус аёллар – доялар томонидан бажарилган.

«Алпомиш» дostonида Бойбўри ва Бойсари уйда бўлмайдилар. Бу ҳолат дostonда шундай тасвирланади:

«Бойбичаларнинг ой-куни яқин етди, бийлар иккови айтди: «Бизлар ҳам бир шоҳлик шавкати қилсак, овга чиқиб кетсак, фарзандлар ер юзига тушса, суюнчи, деб бир нечалар олдимизга йўлга чиқиб, бизлардан тилла-танга инъом олса», – деб ўйлаб, бийлар овга жўнаб кетди». Дostonдаги бу мотив ҳам эртакларга хос бўлиб, унда янги туғилганларга ном қўйиш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Бойбўри ва Бойсари янги туғилган фарзандларига атаб 40 кечаю 40 кундуз тўй берадилар. Қиркинчи куни қаландар келиб, чақалоқларга ном беради. У шундай тасвирланади: «Қирк кечаю қирк кундуз бўлгандан кейин тўй тарқайдиган куни бўлди. Бир вақт шунда бийлар қараса, узоқдан бир қаландар кўриниб кела берди... Бийлар ўрнидан туриб, олдига пешвоз чиқиб, салом бериб, зиёрат қилиб, мажлисхонага бошлаб олиб келди. Шунда

фарзандларнинг учовини ҳам олиб келиб, Шоҳимардон пирнинг этагига солди. Шоҳимардон пири Бойбўрининг ўғлининг отини Ҳакимбек кўйди, ўнг кифтига беш кўлини урди. Беш кўлининг ўрни доғ бўлиб, беш панжанинг ўрни билиниб қолди. Қизининг отини Қалдирғочойим кўйди. Бойсарининг қизининг отини Барчиной кўйди. Ана шунда Шоҳимардон пири Ҳакимбекка ой Барчинни аташтириб, бешиккерт қилиб: «Бу икков эр-хотин бўлсин, Ҳакимбек билан ҳеч киши баробар бўлолмасин, омин оллоху акбар», – деб фотиҳани бетига тортди». Халқ маросимлари, урф-одатлар дostonда шундай жонли, гўзал услубда тасвирланади. Қаландарнинг ишлари, вазифалари, фотиҳалари, бу ўринда жуда жонли, реалликка яқинлаштириб, эпосона услубда тасвирланган.

Юқоридагиларга ўхшаш мотивлардан бири қаҳрамоннинг йўлдоши, ёрдамчиси Бойчибор билан боғлиқ эпизодлардир. Сеҳрли эртақларнинг баъзиларида ҳам асар қаҳрамонига ёрдам берувчи, мақсадга эришувида унга кўмаклашувчи ҳайвонлар ичида от образи алоҳида ўрин эгаллайди. У қаҳрамоннинг энг содиқ ҳамроҳи ҳисобланади. Эртақлардаги отлар сеҳрли, курашувчи, гапирувчи, ҳар бир нарсани олдиндан кўрувчи ва қаҳрамонни хавф-хатар, ўлимдан сақлаб қолувчи энг ишончли дўст сифатида гавдаланади. Чунончи, «Абулқосим» каби эртақлардаги оқ, сариқ ва қора тулпор отларни эслаш кифоя.

Дostonлардаги қаҳрамоннинг ёрдамчиси, ҳамроҳи от образи эртақлардаги отлар образидан қатор сифатлари билан фаркланади. Авваламбор, Бойчибор, Ғиркўк каби отлар тасвирида деталлаштиришнинг кучлилигини кўрамыз. Алпомиш билан Бойчибор Гўрўғли билан Ғиротнинг ширхўралиги, яъни сут эмишганлигига алоҳида эътибор берган фольклоршунос Х. Зарифов бу ҳолатнинг генезиси узок ўтмишга оид эканлигини, ибтидоий тушунчалар билан боғлиқлигини кўрсатади. Эртақларда эса жанр талабига кўра умумлаштириш кучлидир. Дostonлардаги от образларида эртақдаги каби фантазиянинг кучли кўринишлари мавжуд эмас. Чунончи, улар сеҳрли эртақлардаги отлар каби гапириб, қаҳрамонга маслаҳатлар бериш хусусиятидан маҳрумдирлар (Фақат «Алпомиш» дostonининг бир ўринда Боботоғда Қоражон ва Бойчибор диалогини кўриш мумкин).

Эпосуно олимларнинг таъкидлашларича, «Алпомиш»нинг коракалпок, козок ва ўзбек версияларининг асосида қўнғирот версияси ётади. Бу версияда сюжет чизиги бир хил ифодаланиб, унда воқеалар тизими маълум тартибда баён этилади; фарзандларнинг дунёга келиши, болалар туғилмасдан оталарининг қуда бўлиш хусусидаги аҳдлари, бешиккерти қилиниши, Бойсарининг қудачиликдан айниши ва ўз элати билан қалмоқлар элига кўчиши, қахрамоннинг севиқли ёрига бориши, шартларни бажариб қайлигига уйланиши, жодугар Сурхайил макри билан асирликка тушиши ва узоқ давр (7 йил) зиндонбанд этилиши, Бойчиборнинг хон қизи ёрдамида озод этилиши, ватанга қайтиш ва Ултонтоз билан олишув, уни енгиб қаллиғини қутқариш каби мотивлар тасвирланади. Бу сюжет қурилмасидаги эпизодларда эртак мотивларига ҳамоҳангликни кўрамиз. Бу мотивлар эртакларга нисбатан анча кенг, атрофлича, реалликка интилиш асосида берилдики, бу ҳол икки жанрнинг ўзига хос услуби, ифодалаш йўллари билан боғлиқ. Бу нарса ҳар икки жанрнинг ўзаро бир-бирига таъсирини ҳам тасдиқлайди. Юқоридаги мотивларнинг бирортасини тушириб қолдириш мумкин эмас, чунки улар «Алпомиш» достонининг сюжетини ушлаб турувчи асосий устунлар сифатида келган. Эртакларда мазкур мотивларнинг айримларигина сюжетнинг асосини ташкил этганининг гувоҳи бўламиз. Бундан келиб чиқадиган хулоса, даврлар оша эртакларнинг айрим мотивларидан шоирлар ижодий озикланиб, уларни сюжет таркибига сингдириб юборган бўлишлари керак.

Ўзбек халқининг ижодий даҳоси бўлган «Алпомиш» уруғ ва қабилаларда патриархал уруғчилик муносабатларининг емирилиши ва феодал тузумнинг шаклланиб бориши даврларида яратилган, халқ тарихи, курашларини бадиий тараннум этган. «Алпомиш» синкретик эпос. Унда даврлар оша жуда кўп фольклор асарларининг хусусиятлари ўз аксини топган. Достон кенг кўламда халқ ҳаётини тасвирлаган ва у узоқ даврлардан буён оғиздан-оғизга ўтиб вариант ва версияларига эга бўлган.¹

¹ Ушбу мақола қуйидаги манба асосида чоп этилмоқда: Жалолов Ғ. «Алпомиш» ва халқ эртаклари // «Алпомиш» – ўзбек халқ қахрамонлик эпоси. – Тошкент: Фан, 1999. – 140–147-бетлар.

Малик
МУРОДОВ
(1933–2001)

Малик Муродов 1933 йил 20 июлда Наманган вилояти Янгиқўрган тумани Чортоқ қишлоғида туғилган. Филология фанлари номзоди (1975). Тошкент давлат университетининг филология факультетинда (1950–55), ЎзР ФА Тил ва адабиёт институти аспирантурасида (1959–61) ўқиган. Чортоқ туманидаги Фурқат номли ўрта мактабда ўқитувчилик қилган (1955–58). ЎзР ФА Тил ва адабиёт институтининг фольклор бўлимида катта илмий ходим (1961–76), Алишер Навоий номли Адабиёт музейида бўлим бошлиғи (1967–78), Тошкент давлат маданият институтида катта ўқитувчи, доцент, профессор, кафедра мудири лавозимларида ишлаган (1979–2001). «Гўрўглининг туғилиши», «Хиламан», «Баҳром ва Гуландом», «Зевархон», «Гулрухпарни», «Қорақўз ойим», «Жорхун мастон», «Нурали» каби достонларни нашрга тайёрлаган. Ўзи ёзиб олган материаллар асосида «Оймома аждаҳо» (1983), «Қора дев» (1984), «Ёнар дарё» (1985), «Илон пари» (1986) «Само тулпарни» (1987), «Гулиқаҳқаҳ» (1988), «Олтин олма» (1989) каби эртақлар мажмуасини, «Доно Алишер» (ҳамк.), «Алломалар ибрати» (1982), «Асотирлар ва ривоятлар» (1991) каби тўпламларни чоп эттирган. «Ижод дурдоналари излаб» (1969), «Сарчашмадан томчилар» (1984), «Ҳаётбахш хаёллар» (1985), «Эпос Горголы соқровиқница души и чаяния народа» (1990), «Алпомишнома» (1–2-китоблар, ҳамк., 1999–2000), «Қадриятнома» (2001, ҳамк.) каби монографиялар муаллифи. 2001 йил 25 декабрда Тошкент шаҳрида вафот этган.

ЎЗБЕК ХАЛҚ ДОСТОНЛАРИДА ОБРАЗ ЯРАТИШ УСУЛЛАРИ ҲАҚИДА БАЪЗИ МУЛОҲАЗАЛАР

Ўзбек халқ достонларида, жумладан, «Гўрўғли» достонларида образ яратиш ва уни типиклаштириш усуллари ҳозирга қадар ёритилмаган. Бу масалани атрофлича ҳал қилиш традицион сюжетли достонларнинг ўзига хос қонуниятларини аниқлашга, уларнинг эстетик ва эмоционал хусусиятларини изоҳлашга ёрдам беради. Биз бу мақолада ўзбек фольклорида муҳим ўринни эгаллаган «Гўрўғли» цикл достонларида (уларнинг сони қирқтадан ошади) Гўрўғли образини яратиш учун ишлатилган бадиий приём ва воситалар ҳақида баъзи бир мулоҳазаларимизни айтишга ҳаракат қиламиз.

«Гўрўғли» достонлари ижтимоий ҳаётнинг актуал масалаларини камраб олиши, халқнинг орзу-умидларини ташиши, илғор халқчиллик ва умумбашарий ғоялари билан ҳарактерланиб қолмай, балки поэтик форма жихатдан ҳам юксак асарлардир. Бу достонларда, айниқса, ҳаётий ва етук образлар яратишда катта муваффақиятга эришилган.

Халқ шоирлари қаҳрамонлар образини яратишда доимий эпитет – сифатлар, портрет, сифатлаш ва истиоралар, ҳаётий конфликт, таққослаш, қаршилантириш ва гротексли муболағалар, киноя, пичинг, сўроқ ва ундовлар, оҳангдор вазнлар, такрор ва рефренлар, инверсия, метафора, анафора, метонимия, литота, турли хил параллелизм, монолог, диалог, катталаш, кичрайтириш-эркалаш суффикслари, риторик сўроқ, кўчирма, хитоб сингари образ яратиш воситалардан унумли ва ўринли фойдалана олганлар. Образ яратиш ва типиклаштиришда муҳим роль ўйнаган бадиий тасвирий воситалардан айримларини «Гўрўғли» достонлари мисолида кўриб ўтамиз.

Бошқа ўзбек достонларида бўлганидек, «Гўрўғли» достонларида ҳам образ яратишда ишлатилган тасвирий воситалардан бири доимий эпитет ва ташбихлардир.

*Шул замон Гўрўғли султон,
Оловдай бўлиб туташиб,*

*Ғайрати ғайратига етишиб,
От қўйди шердай бўлиб¹.*

Ёки: «Ана энди Гўрўғлининг ҳар кўзи шокосадай, баданидаги туклари сихдай бўлиб кетди... шердай бўлиб имраниб, булутдай кўнграниб, кўзлари ўтдай ёниб, аждарходай ишқириб, филдай пишқириб, кетиб бораётипти»².

Гўрўғлининг муайян кайфияти, куч-қудрати ва душманга нисабан нафрати ўхшатишлар орқали ана шундай бўрттирилади.

Муваффақиятли чиққан ҳар бир ташбиҳ хоҳ ижобий, хоҳ салбий образни тип даражасига кўтаришда катта аҳамиятга эга бўлган:

*Гўрўғлининг тоғдай улуғ кучига,
Ҳаммаси йигилиб офарин айтти³
Аччиги чиллада яхлаган қишдай
Норкалла келганда, чуйди кўшимшидай⁴.*

Достончилар халқ ибораларидан усталик билан фойдаланиб, Гўрўғли образига нисбатан шундай ўхшатишлар ишлатганларки, натижада у куч-қудрат ва улуғворликнинг тимсолига айланган.

*Йўлбарсдай бўб чопинди,
Айиқдай бўб бақирди.
Шердай бўлиб бек Гўрўғли,
Кел дейди, майдон қуради.*

Бу тўртликдаги ўхшатишларда бақувват, чакқон, эпчил, мустаҳкам иродали, қисқаси, хулқ-атвори ва ташқи портрети билан алоҳида ажралиб турувчи баҳодирнинг яхлит ва ҳаққоний образи яратилган.

¹ ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти Фольклор архиви. Инв. № 8.

² Эргаш Жуманбулбул ўғли. Далли. – Тошкент: Ўз ФА нашриёти, 1932, 131-бет.

³ Эргаш Жуманбулбул ўғли. Хушкелди (кўлёзма) // ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти Фольклор архиви. Инв. № 50, 188-бет.

⁴ Фозил Йўлдош ўғли. Зулфизар билан Авазхон. – Тошкент, 1942, 113-бет.

Халқ сеvimли қаҳрамони Гўрўғли образини типиклаштириш учун бисотида бор бўлган ўхшатишлардан энг кўп фойдаланган. Гўрўғлининг жанг майдонларидаги ҳолати, боскинчи душманга қаҳр-ғазаби шер, йўлбарс, аждаар, коплон, бўри, айик, фил, лочин, қарчиғай, бургут, италғи, кузгун, шунқор, баҳрин сингари ҳаётда мавжуд бўлган ҳайвон ва қушларга ўхшатилади. Лекин муҳими шундаки, қаҳрамон оддий ҳайвон ва қуш ёки табиат ходиса-воқеаларига таккосланмайди. Балки энг характерли ва куч-қувватда тенгсизларига ўхшатилади. Масалан, Гўрўғлининг куч-қудрати кўпроқ шер, арслон, йўлбарс ва коплон каби энг кучли ҳайвонларга нисбатан берилса, савлати ва гавда тузилиши тоғ, қоя, адир, кирга; эпчиллиги бургут ва қарчиғайга ўхшатилади. Цикл дostonларида **содда** ва **мураккаб** ташбиҳлар учрашини айтиб ўтиш зарур. Улар кўпинча «дай» (дек), «ча» кўшимчалари орқали ясалади.

Шунингдек, «ўхшаш», «каби», «бамисоли», «сингари», «менгзади», «худди», «гўё», «симон», «мисли», «янглиғ» сингари ёрдамчи сўзлар орқали ҳам ўхшатилади. Мисоллар келтирамир:

*Арқираган эрдай бўлиб,
Тогда юрган шердай бўлиб,
Аввал Гўрўғли от қўйди
Ҳар яғрини қирдай бўлиб¹.*

*Жамолинг менгадим осмонда ойга,
Қошингни менгазайман эгилган ёйга.
Жасадинг менгазайман бўз қарчиғайга,
Қарчиғай чангаллим кимнинг ўғлисан².*

Айниқса, образни яна бўрттириш мақсадида ўхшатишлан предмет «оч», «маст» ва бошқа сифатлар билан берилиши жуда характерли бўлиб, ботирнинг энг муҳим белгиларини, етакчи хислатларини алоҳида таъкидлаб кўрсатишда, уни янада конкретлаштиришда катта роль ўйнайди.

¹ Ўзбек халқ дostonлари. II-том. – Тошкент, 1957, 433-бет.

² Фозил шоир. Балогардон (кўлөзма) // ЎЗР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти Фольклор архиви. Инв. № 14, 46-бет.

*Қўлида ханжари марднинг яланғоч,
Оч арслондай бўб савашга тушди¹.*

*Гўрўғлибек гайрат қиб,
Тўп тўпига йўлбарсдай.
Маст бўб кетган шердай бўб.
Фил устидаги ҳиндини,
Тошдай қиб тўлғаб отди².*

Шундай қилиб, баходир шер, йўлбарс, бўри каби ҳайвонларга ўхшатишганда, унинг куч ва эпчилликда бундай ҳайвонлардан устун турушлиги таъкидланади.

Гўрўғлининг оғир ва мушкул аҳволи, унинг ҳаяжонлари ҳам ташбиҳлар ёрдамида янада ёрқин, янада аниқ кўрсатилган. Унинг ўзи шундай дейди:

*Гоҳ вақтларда кетдим бўтадай бўзлаб,
Кўрар кўзим, Аваз болам, бормисан³.*

Шуни алоҳида қайд этиш зарурки, ташбиҳлар тасодифан қўлланилмаган. Балки қаҳрамоннинг хислат ва ҳолатини бошқа сўз билан бериш мумкин бўлмай қолган тақдирдагина ўз ўрни билан ишлатилган. Шунинг учун ҳам, айниқса, ташбиҳлар билан типиклаштирилган образлар қалбга чуқур киради, коникмас қайғунинг қайновчи ширин туйғуси билан уни ҳаяжонлантиради.

*Бир зўр одам майиб нордай инграниб,
«Болам!» деб ўртаниб, ўтларга ёниб,
Қоп-қорайиб чуйкаб кетган тўлганиб
От устида йиғлаб келган ким бўлди?*

Бу мисолда Гўрўғлига нисбатан ишлатилган майиб нордай ташбиҳини бошқа сўз билан алмаштириб кўринг, барибир, фарзанд доғида куйиб қорайиб кетган ота қайфиятига жуда мос бўлиб

¹ Эргаш Жуманбулбул ўғли. Далли. – Тошкент, 1942, 100-бет.

² Пўлкан. Гулнор пари (қўлёзма). – 24-бет.

³ Достонлар. II том. – 453-бет.

тушган «майиб нор» ташбихининг ўрнини боса олмайди. Демак, халқ шоирлари бошқа тасвирий воситалар каби, ўхшатишларнинг ҳам қуйма ва гўзал бўлиши учун ҳаракат қилганлар.

Салбий типлар характери ни очиш учун ясалган ташбихлар ҳам мароклидир. Салбий типлар характеридаги етакчи ва типик «фазилатлар» ўхшатишлар орқали шафқатсизлик билан фош этилади:

*Итдай Аҳмад элга кирибда кетар,
Қул Авазни ўхшатдим деб ҳароми,
Балки, бир хил ерда мақтаниб юрар...
Бу кучук кўппакдай ҳуриб боради
Барингни ёмонлаб койиб боради¹.*

Умуман, ички ва ташқи душманлар кўпинча кўршапалак, ит, кучук, пода, бия ва молга ўхшатилади. Бу ўхшатишлар ўз навбатида уларнинг характери га жуда мос бўлиб тушган.

Ўхшатиш приёмининг функцияси у ёки бу образнинг типиклаштиришга ёрдам бериш билан чекланиб қолмайди, балки табиат лавҳалари ва жамият ҳодисаларини ёркинрок чизиш учун ҳам ажойиб ўхшатишлар ясалган. Ташбихлар ёрдамида она юртнинг чўл-саҳролари, ажойиб мевазор боғлари, булоқ ва ирмоқлари, тоғу тошларининг ҳам жонли картинаси яратилган.

Халқ дostonларида образ яратиш ва типиклаштиришда гипербола ва бўрттириш усулларидан ҳам кўп ва ўринли фойдаланилади. Чунки бутун бир халқ характеридаги умумбашарий фазилатларни бир-икки баҳодир образида бериш табиий равишда қаҳрамоннинг жисмоний ва психологик хусусиятларини муболагали ифодалаш заруриятини келтириб чиқарган. Шунинг учун ҳам бошқа приёmlар муболага приёми билан чамбарчас боғлангандир.

Муболага характери нинг ички ва ташқи қиёфасини бўрттириб беришда, тасвирланаётган нарсалар образини ёркинрок кўрсатишда энг асосий приёmlардан биридир. Муболага орқали инсон ҳиссиётининг энг нозик ўринлари ва кечинмалари атрофлича очилади. Гўрўғли образига нисбатан ишлатилган

¹ «Хушкелди» (кўлёзма). – 105–106-бетлар.

гўзал ва хилма-хил муболағалар меҳнаткаш халқда мавжуд бўлган типик хислатларни шу образ орқали умумлаштириб беришга имкон туғдирган.

Унинг халқ ва юрт манфаатларига қаратилган ҳаракати, муомаласи, юриш-туриши, ҳолати ва бошқа хусусиятлари муболағалар орқали алоҳида бўрттириб кўрсатилади:

*Шул замон Гўрўгли султон,
Оловдай бўлиб туташиб,
Ғайрати ғайратига етишиб,
Неча девни ушлаб белидан
Силтади, ҳавога отди,
Ҳамма қаради фалакка,
Осмонда кўринмай кетти¹.*

Чиройли муболағалар асосига қурилган бу мисраларда Гўрўғлининг чинакам баҳодир эканлиги очилган. Гўрўғлининг ҳис-туйғулари, мақсадлари, ғалабалари ва фожиалари ҳам муболағалар орқали тобора очила боради. Достончи Гўрўғлини аудиторияга биринчи бор таништирар экан, албатта, унинг кўйидаги портретини келтиради:

«Гўрўғлининг зўр деб таърифи кетган, зарбаси тошдан ўтган, донғи Доғистон кетган»².

Гўрўғлига берилган бу муболағали таъриф цикл достонларининг деярлик барчасида учрайди. У ҳақдаги термаларнинг бирида эса мана бундай дейилади:

*Сатта ботир бўз бола
Юрса титрар муз, дала,
Ёвга яшин ҳам жала
Гўрўғлибек зўр ботир³.*

¹ «Машриқо» (қўлёзма) // ЎЗР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти Фольклор архиви. Инв. № 110, 104-бет.

² Фозил Йўлдош ўғли. Балогардон (қўлёзма) // ЎЗР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти Фольклор архиви. Инв. № 14, 1-бет.

³ Ўзбек фольклоридан ўқув материаллари. – Тошкент: Ўқувпеднашр, 1950, 55-бет.

Бу тўртликда баҳодирнинг яшин, жала ва музга тенглаштирилиши жуда характерлидир. Чунки халқ тушунчасида энг зўр табиат стихияси бўлган яшин ва жаланинг олдини олиб бўлмайди. Демак, Гўрўғли шундай кудратли, кучли ва даҳшатлики, уни енгиш мумкин эмас. Гўрўғли шундай муболагалаштириладики, унинг жаҳли чиқса, «**чиллали кишдай муртига чаппа кайтади**», «**шар тебранганда эса, қуймичи ерга тўрт эллик ботади**». Унинг зарбига тоғлар бардош бера олмайди, дарёлар окмай тўхтаб қолади. У ўнларча, юзларча ва ҳатто мингларча девлар, йиртқич ҳайвонлар билан ҳам кураша олади. Масалан, «Малика айёр» достонида у:

*Кўклам тоғни сўта билан уради
Кўклам тоғи қоқ ёрилиб боради¹.*

Гўрўғлининг минг-минглаб шер ва аждарларини сўта билан уриб, ер билан яксон этиши («Малика айёр»), осмонда ва ерда юриб, инсонга кулфатлар келтирувчи беҳисоб девлар билан курашиб, уларни забун этиши («Машриқо»), юртни вайрон, халқни қул қилиш учун бостириб кирган сон-саноксиз ёвлар ва ғайритабиий кучларни («Юнуспари», «Интизор» ва бошқа достонларда) енгиши ҳам ҳамма нарсалардан кудратли инсон эканлигини муболагалаштирилишидир. Гўрўғли образи бошқа образ ва персонажларнинг эътироф ва таърифлари орқали бўрттирилган ҳолда ҳам тингловчига етказилади:

*Душман тоб бермас отангнинг ишига,
Танҳо ўзи тегар юз лак кишига.
Билдим отанг Гўрўғлидир зўравон
Ғайратидан титрайди Шаҳри зар².*

Муболагали сўз ва иборалар асосида яратилган катта-катта лавҳалар, драматик эпизодлар тингловчи диққатини шундай мафтун қилиб оладики, натижада киши тасвирланаётган инсон

¹ Ўзбек халқ достонлари. I том, 290-бет.

² «Машриқо» (қўлёзма), 62-бет.

ва нарсалар образини кўриб тургандек бўлади. Бу дostonчиларнинг энг катта ютуғидир.

Қаҳрамоннинг курол-аслаҳалари ҳам унинг ўзига хос эканлигини кўрсатиш мақсадида ниҳоят даражада муболағалаштирилади. Масалан, **Гўрўғлининг қиличи «илон тилли кескир исфиҳон» бўлиб, «теккан омон қолмасин» деб, «захарнинг суви ялатилган».** Гўрўғли уни ишга солар экан, «ўн етти газ узаяди». Бундай ҳол қаҳрамон куч-қудратини аниқроқ тасаввур этишга ёрдам беради.

Гўрўғли образига қайтиб шуни ҳам айтиш зарурки, унинг азаматлилигини бўрттириб кўрсатиш мақсадида қаршисига қўйилган гов ва тўсиқлар ҳам, танлаб олинган табиат тасвири (пейзаж) ҳам атайин муболағалаштирилади. У, мақсад йўлида сафарга отланар экан, осмон билан сўзлашган, йўл бермас тоғларга, қуш учса қаноти, одам юрса оёғи қуядиган чўл-биёбонларга, дамига торгар дарё ва тўқай – ботқoқларга дуч келади. Улар билан тўқнашувларда Гўрўғлининг баҳодирлик характери очила боради.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, образ ва воқеа-ҳодисаларни типиклаштиришнинг энг зарур приёмларидан бири бўлган муболаға халқ дostonлари учун универсал приёмлардан биридир. «Гўрўғли» дostonларида типик характерлар яратишда, тасвирланаётган воқеа ва ҳодисаларни типиклаштиришда жуда кўп учрайдиган приёмлардан фақат икkitасинигина кўриб ўтдик. Қолганлари ҳақида кейинги ишларимизда батафсил тўхтаб ўтамиз. Шунга қарамай, юқорида кўриб ўтилган приём ва тасвирий воситаларни ўзи «Гўрўғли» дostonлари ҳам бошқа ромонтик ва қаҳрамонлик дostonлари сингари юксак санъат асари эканлигидан далoлат беради.

Муаззам
МИРЗАЕВА
(1933–2009)

Муаззам Қодировна Мирзаева 1933 йил 24 декабрда Бухоро вилояти Шофиркон туманида туғилган. Тошкент давлат университетининг филология факультетида ўқиган (1953–58). ЎзР ФА Тил ва адабиёт институти Фольклор бўлимида лаборант (1961–66), кичик илмий ходим (1966–86), илмий ходим (1986–1994) вазифаларида ишлаган. «Гўрўгли» дostonларида наслий туркумлик проблемаси («Хасанхон» туркуми мисолида) мавзuida номзодлик диссертациясини ҳимоя қилган (1982). «Хасанхон» дostonини сўзбоши ва изоҳлар билан нашрга тийёрлаган (1967). Икки жилддан иборат «Ўзбек халқ мақоллари» академик нашрида (1988) иштирок этган. «Ўзбек халқ дostonларида туркумлик» (1985) номли монографияси муаллифи. 2009 йилда Тошкент шаҳрида вафот этган.

ЎЗБЕК ХАЛҚ ДОСТОНЧИЛИГИДА ТУРКУМЛИК

Халқимиз оғзаки бадиий ижодида дostonлар салмоқли ўрин эгаллайди. Бу ҳол дostonларда халқ ҳаёти, ижтимоий воқелик фольклорнинг бошқа жанрларига қараганда кенгрок ифода этилганлиги билан изоҳланади. Шунинг учун бўлса керак, ўзбек фольклоршунослигида дostonлар нисбатан кўпроқ текширилган. Кейинги йилларда олиб борилган тадқиқотлар, эълон қилинган монографик асарлар, ёқланган диссертациялар шундан

далолат беради. Бу ўринда биз В. М. Жирмунский, Х. Т. Зарифов, М. Саидов, Т. Мирзаев ва бошқа олимларнинг асарларини кўзда тутамиз. Мазкур ишларда дostonларнинг вариантлари, жанр хусусиятлари, образлар талқини сингари бир қатор масалалар таҳлил қилинади. Шунга қарамай, ўзбек халқ дostonчилигида туркумлик, туркумлаштириш принциплари, туркумликнинг турлари ва шунга ўхшаш бир қатор масалалар борки, улар биринчи галда текширилиши лозим бўлган долзарб муаммолар жумласига киради. Бу масалалар ўзбек фольклоршунослигида ҳали махсус ўрганилиб, атрофлича илмий таҳлил қилинганича йўқ.

Туркум, туркумлаштириш, муайян ғоя ва воқеликка асосланган эпик сюжет асосида ҳар қайсиси ўзича мустақил ва айни вақтда бир-бирига боғлиқ бўлган бир неча асар яратиш, умуман, халқ оғзаки ижодида, хусусан, дostonчиликка хос хусусиятдир. Мана шу хусусиятни атрофлича текшириб, илмий ҳал этиш фольклоршунослигимиз учун ҳам назарий, ҳам амалий аҳамиятга эга. Чунки халқ дostonчилигида туркумлик масаласи ўша туркумга мансуб дostonларнинг ғоявий йўналиши, бадиий-тасвирий воситалари, ижобий образ масаласи, шунингдек, айрим дostonлар генезиси, умуман, дostonчилик тадрижий ривожланишининг қонуниятларини очиш билан боғлиқ масалаларни илмий асосда тўғри ечишга ёрдам беради.

Биз қуйида «Гўрўғли» дostonлари мисолида дostonчиликдаги ана шу туркумлик масаласига оид баъзи фикр-мулоҳазаларни баён этмокчимиз.

Маълумки, ўзбек халқ оғзаки ижодиётида дostonлар шунчаки оддий тарзда куйловчи шоир ёки бахшининг хоҳишига кўра туркумлаштирилмайди. Аксинча, дostonларни туркумлаштириш асосида муайян объектив ижтимоий эҳтиёж зарурияти ётади. Маълумки, кичик бир қўшиқ ёки дostonдан иборат эпик сюжет давр ходисасини, воқеликни акс эттириб авлоддан-авлодга, оғиздан-оғизга ўтади, муайян тарихий шароитга мос эпизодлар билан бойиб, мукаммаллашиб, кенгайиб боради. Халқимизнинг турли даврлардаги ҳаёти ва тушунчасини акс эттирган ўзбек «Гўрўғли» туркуми дostonлари мисолида ушбу ҳолни яққол кўрамиз. В. М. Жирмунскийнинг ёзишича, «реал тарихий воқеликка

асосланган кичик бир процесснинг бундай туркум тарзида шакллангунига қадар қарийб икки аср (XVII асрнинг бошидан XIX асрнинг иккинчи ярми) вақт ўтган. Албатта, бу воқелик илк бор лирик-драматик характердаги кичик бир қўшиқда ифодаланган бўлиши мумкин. Кейинчалик эса у кенгай бориб, эпик тарзда тасвирлангандир»¹.

Бироқ муайян ижтимоий зарурият халқ ижодининг маҳсули бўлган эпик сюжетнинг чексиз кенгайиб кетишига ҳам, айти вақтда унда тасирланиши лозим бўлган воқеаларнинг тўла очилмай, чала бўлиб қолишига ҳам йўл қўймайди. Бунда дostonчи ҳамда тингловчининг ҳолати, қуйлаш ва тинглаш учун кетадиган вақт ҳам муҳим роль ўйнайди. Шу ўринда фольклорчи Я. Нальскийнинг «Бобо Юнус қўшиқлари» китобида берилган қуйидаги фикри характерлидир. «Мен Бобо Юнуснинг қўлига дотор олиб, «Гўрўғли» халқ эпосидан тингловчиларга кечкурундан то тонг отгунга қадар зўр иштиёқ билан қуйлаганининг гувоҳи бўлганман... Шу каби қуйлаш бир неча кунга чўзилар эди. Назаримда, қўшиқнинг охири йўқдек туюлар эди. Кунларнинг бирида Бахшидан «Гўрўғли»ни қуйлаб тугатишингиз учун неча кун керак, деб сўрадим. Шунда у кеч киргандан то кун чиққунга қадар қуйлаган тақдирдагина бир ойдан зиёд вақт лозим, деб жавоб берди»².

Ҳар бири 3–4 минг сатрдан 10–12 минг мисрагача шеърни ўз ичига олган 40 дан ортиқ «Гўрўғли» дostonларини бошдан охиригача бир йўла қуйлаш ва тинглашни кўз олдимишга келтирайлик. Мазкур «Гўрўғли» дostonларини айрим-айрим ҳолда қуйлаш ва тинглашдан бўлак илож бўлмаса керак. Мана шу объектив зарурият дostonчиликда маълум ғоя ва воқеликка асосланган муайян эпик сюжет негизида бир неча мустақил ва айти вақтда бир-бири билан узвий боғлиқ дostonларнинг яратилишини тақозо қилган. Бу ҳол, умуман халқ оғзаки ижодиётида бўлгани каби, ўзбек халқ дostonчилигида ҳам туркумликнинг вужудга келишига, дostonларни туркумлаштиришга сабаб бўлган, деб ўйлаймиз. Ана шу маънода туркумликни қуйидагича таърифлаш мумкин: сюжетлар-

¹ Народный героический эпос. М – Л., ГИХЛ, 1962, стр. 34–35.

² Нальский Я. Гафиз Бобо Юнус (в кн: «Песни Бобо Юнуса». – Сталинабад, 1950, стр. 53–54).

нинг бирор эпик сюжет заминада бир-бирига боғланиши, асосий қаҳрамонларнинг бир жой номи ёки бош қаҳрамон-шахс атрофида бирлашуви натижасида яратилган бирдан ортик дostonлар сирасига туркумлик дейилади. Чамбил, Гўрўғли шахси, Ғирот мазкур туркум дostonларини туркумга бирлаштирувчи асосий факторлар ҳисобланади. Шу нуқтаи назардан М. Ғ. Тахмасибнинг «Кўрўғли, Ғирот ва Ченлибел «Кўрўғли» эпосининг асосий таянч элементларидир»¹, деган фикрини тўла қувватлаб, бу ҳол ўзбек «Гўрўғли» дostonлари учун ҳам ҳосдир, дейиш жоиздир. Ўзбек «Гўрўғли» дostonларининг ҳар қайсиси алоҳида айтилишига қарамай, уларнинг ҳар бири аввалги дostonнинг давоми ёхуд Гўрўғли, Ғирот, Чамбил номи билан боғлиқ бўлган яхлит эпик сюжетнинг бир бўлаги сифатида туркумликни ҳосил этган.

Ўзбек халқ оғзаки ижодида «Гўрўғли» номи билан юритиладиган туркум «Гўрўғлининг туғилиши» дostonидан бошланиб, «Жаҳонгир» дostonи билан тугалланади. Мазкур туркумга мансуб дostonлар бир вақтда яратилган деб бўлмайди, улар давр, ижтимоий тараққиёт, ҳаёт тақозоси билан муайян туркум сифатида шакллангунча бир неча аср ўтган.

Маълумки, туркумлик муайян дostonда илгари сурилган ғоя ва мазмунни янада ривожлантиришга имкон беради. Шунинг учун ҳам Гўрўғлининг туғилиши, болалиги, йигитлиги ҳақида алоҳида-алоҳида дostonлар яратилган. Гўрўғлининг туғилиши, болалиги, йигитлиги вақт нуқтаи назаридан бир пайтда бўлиши мумкин эмас. Аммо Гўрўғлининг ҳаёт дақиқалари бир-бирига боғлиқ бўлганидан уларнинг бирортасини тушириб қолдириш, биринчидан мантиққа ҳам, тараққиёт жараёнига ҳам тўғри келмайди, иккинчидан, халқ қаҳрамонининг ҳаёт фаолияти, тўла-тўқис бўлиши учун қизиққан тингловчи унинг чала қолдирилишини истамайди. Бу халқ қаҳрамони таржимаи ҳолининг тўла тасвирланишини тақозо қилади. Мана шу тарзда туркумлаштириш биографик туркумлик касб этади. Қаҳрамоннинг туғилиши, болалиги ва дастлабки жасорати, баҳодирлик сафарлари, уйланиши каби биографиясининг муҳим босқичларига оид дostonларга биогра-

¹ Тахмасиб М. Ғ. Азербайджанские народные дастаны. АДД. – Баку, 1965, с. 43.

фик туркумлик дейилади. Гўрўғли ҳақидаги дostonлар бунга мисол бўла олади («Гўрўғлининг туғилиши», «Гўрўғлининг болалиги», «Юнус пари», «Мискол пари», «Гулнор пари», «Ҳасанхон», «Авазхоннинг олиб келиниши» ва бошқа дostonлар). Туркумлаштиришнинг иккинчи тури – географик туркумликдир. У ўзбек халқ дostonчилигида унча ривожланмаган бўлса-да, «Гўрўғли» туркуми дostonларида географик туркумлик намуналари мавжуд («Замонбек» дostonи – Пўлкан шоир варианты). Бу дoston мазмун эътибори билан «Гўрўғли» туркуми дostonларини туркумликка бирлаштириб турувчи асосий омиллар – Гўрўғли образи билан ҳам, Ғирот билан ҳам боғланмайди. Бироқ дostonда куйланган воқеа-ҳодисалар Чамбил эли ҳамда туркман юрти фонида рўй беради. «Замонбек» дostonи «Гўрўғли» туркуми дostonларига фақат мана шу Чамбил эли – жой номи орқали боғланади. Бинобарин, муайян ҳудуд ёки жой номи билан бир-бирига боғланувчи дostonларга географик туркумлик деб аталади. Ўзбек халқ дostonчилигида «Замонбек», «Хиломон», «Бердиёр оталиқ» каби дostonлар бунга мисол бўла олади.

Ўзбек халқ дostonчилигида туркумликнинг энг кенг тарқалган тури наслий туркумликдир. Бу ҳолни биз Ҳасанхон ва Авазхон, уларнинг фарзандлари ва иккинчи, учинчи авлод ҳақида алоҳида-алоҳида дostonларнинг яратилишида ва бу дostonларнинг, умуман, «Гўрўғли» ҳақидаги дostonларга хос хусусиятларини сақлаб қолгани ҳолда уларни мантиқан катта туркумга бирлаштирилишида кўрамыз. Бу тарзда янги дostonлар яратиш ўзбек халқ дostonчилигининг муҳим хусусиятидир. Халқ дostonчилигидаги туркумлаштиришнинг бундай хили наслий (генеалогик) туркум номи билан юритилади. «Гўрўғли» ва унинг тутинган фарзандлари Авазхон ҳамда Ҳасанхон, неваралари Нурали билан Равшан, эвараси Жаҳонгирлар... ҳақидаги дostonлар ана шу наслий туркумликнинг энг ажойиб намуналаридир»¹.

Наслий туркумлик нуктаи назаридан «Гўрўғли» дostonларига ёндашилса, унинг икки йўналишда эканлиги кўзга ташланади. Бир томондан, Гўрўғли – Авазхон – Нурали – Жаҳонгир, иккинчи томондан, Гўрўғли – Ҳасанхон – Равшан йўналиши бор. Мана

¹ Жирмунский В. М. Тюркский героический эпос. – Л., 1974, с. 637.

шу икки йўналиш ўзбек халқ достончилигида наслий туркумликни вужудга келтирган¹. Бу ўринда шунинг эътиборига олиш зарурки, «Гўрўғли» туркуми достонлари наслий туркумлик нуқтаи назаридан қуйидаги формага эга.

Кўришиб турибдики, наслий туркум достонлари биографик туркум достонларидан вужудга келади. Масалан, Гўрўғли ҳақидаги достонлардаги айрим мотивлар асосида Авазхон, Ҳасанхон тўғрисидаги, Ҳасанхон билан Авазхонга бағишланган достонлардаги баъзи мотивлар асосида эса, Равшан, Нурали, шунингдек, Жаҳонгир ҳақидаги достонлар яратилган.

Туркумнинг юқорида кўрсатилган турлари ўзаро узвий боғлиқдир. Чунончи, бефарзандликдан руҳий азобланган Гўрўғли Ваянган деган юртдан темирчининг ўғли (Пўлкан шоир варианты бўйича Темирхон подшонинг ўғли) Ҳасанхонни Чамбил юртига олиб келиб ўзига ўғил қилиб олади, уни тарбиялайди, баҳодир йигит қилиб етиштиради. Бу ходисани, аввало, Гўрўғли биографиясига тааллуқли деб қараш керак. Бу жиҳатдан Ҳасанхон ҳақидаги достон Гўрўғлининг кичик биографик туркумлигига янги асар бўлиб қўшилиши билан наслий туркумликни ҳам юзага келтиради. Наслий туркумлаштириш, яъни насл принципи бўйича достон яратиш ўз навбатида биографик туркумни давом

¹ Жирмунский В. М., Зарифов Х. Т. Узбекский народный героический эпос. – М., 1947, с. 225–265.

эттириш имконини беради¹. Биографик туркумлик билан наслий туркумлик ўртасида узвий боғланиш бор. Чунончи, «Ҳасанхон» достони наслий туркумликнинг намунаси бўлиш билан бирга айни вақтда «Гўрўғли» биографик туркуми достонлари каторига ҳам киради, чунки ундаги айрим муҳим маълумотлар бевосита Гўрўғлининг биографиясини тўлдиради.

Ўзбек халқ достончилигида наслий туркумликни ташкил этувчи анча пухта ва тўлақонли достонларнинг мавжудлиги оғзаки ижодиётимизда эпос – достон жанрининг таракқий этганлигидан ҳамда юксак даражага кўтарилганлигидан далолат беради.²

¹ Жирмунский В. М. Тюркский героический эпос. – Л., 1974, стр. 92.

² Ушбу мақола куйидаги манба асосида чоп этилмоқда: Мирзасева М. Ўзбек халқ достончилигида туркумлик // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1977. – 4-сон. – 80–83-бетлар.

Сиддиқа
ШОДИЕВА
(1936–1993)

Шодиева Сиддиқа Файзиевна 1936 йил 1 мартда Бухоро шаҳрида туғилган. Ўзбек давлат университети (ҳозирги СамДУ)нинг филология факультетини битирган. Бухоро давлат педагогика институтининг Ўзбек адабиёти кафедрасида ўқитувчи бўлиб ишлаган (1959–60). ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти аспирантурасида ўқиган (1961–64). Тошкент давлат чет тиллар институтида ўқитувчи, катта ўқитувчи, доцент ҳамда кафедра мудираси вазифаларида ишлаган (1965–85). «Соҳибқирон» достонининг гоаявий-бадий хусусиятлари (эпоснинг турли версияларини қиёсий ўрганиш тажрибаси) мавзуида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилган (1968). «Ислоҳ шоир Назар ўғли. «Соҳибқирон» (1964), «Умир Сафар ўғли. «Ойпарча» (1965) каби китобларни нашр эттирган. Унинг ўзбек халқ достонларининг гоаявий-бадий хусусиятлари, адабиёт ва фольклор, фольклор жанрлари ва халқ ижоди асарларида вариантлик масалаларига доир «Соҳибқирон достонининг вариантлари ҳақида» (1964), «Кунларим» асари ҳақида (1973), «Соҳибқирон» достони ва унинг вариантлари» (1976), «Ўзбек фольклорини ареал тадқиқ этишининг баъзи масалалари» (1985) каби мақолалари чоп этилган. 1993 йилда Тошкент шаҳрида вафот этган.

«СОҲИБҚИРОН» ДОСТОНИ ВА УНИНГ ВАРИАНТЛАРИ

Ислом шоир репертуаридаги энг яхши эпик асарлардан бири «Соҳибқирон» достонидир¹. Бу сюжет «Қиронхон», «Соҳибқирон ва Соҳибжамол», «Ойпарча», «Одилхон», «Қоракўзойим», «Дурапшо», «Чорёр», «Шаръяр», «Зорлиқ билан Мунглик» номларида достон ва эртақ шаклида ўзбек, қозоқ ва қорақалпоқ халқлари орасида кенг тарқалган бўлиб, уларнинг бир-бирига ўхшашлиги бу халқларнинг узок ўтмиш ҳаётида рўй берган муштарак воқеа ва ҳодисалар билан изоҳланади. Бу достонлар асрлар давомида авлоддан-авлодга мерос бўлиб қолганлиги туфайли буни куйлаган ҳар бир шоир давр шароитига хос ҳолатларни қолдиришга ҳаракат қилиб, давр, замон, одамлар завқини ҳисобга олиб, маълум даражада ўз ҳиссасини ҳам қўша борган.

«Соҳибқирон» достонининг мундарижасини золим шоҳлар, хонлар замонида меҳнаткаш халқнинг бошига тушган оғир кулфат ва машаққатлари, эксплуатацияга асосланган тузумдаги адолатсизлик ташкил этади. Ноҳақ тухмат билан маломатга йўлиққан она ва болаларнинг жудоликлари, уларнинг бу йўлда тортган азоблари, бир-бирларига интизорлиги, аянчли аҳволлари, воқеага алоқадор бўлган образларнинг ўзаро муносабатлари ниҳоят даражада таъсирли ифодаланади. Достоннинг ҳамма ўзбекча вариантларида асосий масала қилиб энг таъсирчан ва ҳаётий воқеа — она ва бола образи қўйилади. Улар орқали феодал муносабатлар, очкўзлик, бойлик орттириш, хусусий мулкчилик ва шу шароитда аҳолининг оғир қисмати, хон ва унинг атрофидагиларнинг разил хатти-ҳаракатлари фош этилади. Дин йўл қўйиб ва тасдиқлаб берган эркисизлик, кўп хотин олиш, кундошлик можаролари, адоват ва кўра олмаслик натижасида юз берган воқеаларнинг гуноҳсиз гўдакларни йўқ қилишгача олиб боргани, мазлумларнинг оғир кўргуликлари ҳам айтувчини, ҳам эшитувчини қаттиқ ҳаяжонга

¹ Достонни шоир оғзидан С. Асқаров ёзиб олган. Қаранг: «Соҳибқирон», нашрга тайёрловчи С. Шодиева. — Тошкент, 1964. Мисоллар шу китобдан олинади.

солади. Бу ҳол уларда эзувчиларга нисбатан чексиз қаҳр-ғазаб ва нафрат кўзғатади. Оқибатда ёвузлик устидан эзгулик ғалаба қилади, тухматдан ажралиб, жафо тортганлар бир-бири билан топишади.

Достоннинг ўзбек, козок, қорақалпоқ версиялари ва уларнинг вариантлари бир-бирига умуман ўхшаш бўлса-да, деталларнинг ишланиши, бадиий тексти ва ғоялари жиҳатидан маълум даражада фарқ ҳам қилади. Қадимий илдизи бир бўлган бу сюжетнинг турли элатлар, қабилалар, халқлар ўртасига тушиб қолиши натижасида ўша халқ ёки этник гурпуага хос эпик анъаналар бўйича ривожлана борган. Мазкур сюжетнинг дастлабки яратувчиси ким бўлишидан қатъи назар, ҳар бир халқ унда ўз хусусиятларини, ўз интилишлари ва қарашларини этник ва миллий тушунчалари доирасида ифодалаб, ўз улуши ва ҳиссасини қўша борган. Бу ҳол генетик асоси бир бўлган юқоридаги асарлар ўртасида катта-катта айирмаларни фарқларни юзага келтирган. Достоннинг ўзбек, козок ва қорақалпоқ версияларининг юзага келиши ва тарқалиши ҳам шулар билан белгиланади.

Ҳажман кенглиги деталларнинг атрофлича ишланиши, бадиий камолоти билан «Соҳибқирон» достонининг ўзбек версияси бошқа версиялардан устун туради. Бу версиянинг барча вариантларини ўрганиш шунини кўрсатадики, мазкур достон ўзбеклар ўртасида икки версияда тарқалган ва иккаласи ҳам баб-баравар жонли оғзаки традицияда яшаб келган. Бундан бу версияларнинг бири илгари, иккинчиси кейин юзага келган, деган маъно чиқмаслиги керак. Умуман, ўзбек халқининг тарихий тараққиёти бир хил бўлмаганидек, бу асарлар ҳам бир халқ ичидаги турли этник гурпуалар орасида турлича ривожлана борган. Ҳар бир уруғнинг ўзидаги ҳамма эътироф қилган қадимий эпик анъаналар доирасидан чиқиб кетмасликка уриниши уларнинг эпосида ўз изини қолдирган. Натижада бир асарнинг ўшаларга хос версияси бошқа қўшни версиялар билан ёнма-ён жонли оғзаки традицияда яшай берган, ҳар бирининг ўз вариантлари юзага кела берган.

Бир неча хотини бўлган фарзандсиз кекса ҳукмдорнинг оҳ-зорлари, фарзанд кўриш ниятида подачининг қизига уй-

ланиши, ўгай оналар тухмати билан бегуноҳ эгизакларнинг чакалоқлигидаёқ она бағридан улоқтирилиши, уларнинг маълум сабаблар билан тирик қолиши ва улғайиши, ота-оналари билан дийдор кўришиши дostonнинг ўзбек версияларидан бирининг асосий сюжет ҳалқалари ҳисобланади. Бу версия уч вариантда, яъни ўзбек бахшилари Ислom Назар ўғли, Умир Сафар ўғли ва Зоҳир Қўчқор ўғлидан ёзиб олинган. Булар орасида Ислom Назар ўғли варианты анча мукамал ва бадийи пишиқдир. Унда социал мотивлар янада ўткирлаштирилган. Дostonда Бўтакўзнинг ҳимоячиси сифатида Ойтўра образининг ёрқин ва жозибали ишланиши Ислom шоир вариантининг гоъвий мазмунини теранлаштириб, бадийи жиҳатдан янада юксак даражага кўтарган. Бу образ Ислom шоир вариантининг муҳим янгилигидир. Дostonчи бу образ орқали тухмат ва иғволар, адолатсизлик ва ҳақсизликларга тўлган замонга нисбатаи исён кўтаради. Ойтўра, Қинғир подачи ва бошқалар мазкур вариантда тенгсизлик дунёсини ўзларига хос равишда фoш этадилар. Бу ҳол халқнинг ижтимоий қарашларини ўрганишда муҳим аҳамиятга эгадир.

Қашқадарёлик Умир шоир варианты ҳам дostonнинг яхши нусхаларидан биридир. Асар дostonчининг традицион текстга ижодий муносабатда бўлганлиги билан ажралиб туради. Бу вариантнинг муҳим янгилиги Тўқсон бобо образининг атрофлича ишланишидир. Бошқа вариантларда эпизодик ҳолда кўринган бу образ (масалан, Ислom шоир вариантыда Қамбар бобо) Умир шоирда деярли бутун дoston давомида ҳаракат қилади. Бошқа вариантларда ўзининг шахсий манфаатлари учунгина адашганларга «ёрдам» қўлини чўзган бу чол Умир шоирда ижобий образ даражасигача кўтарилган. Демак, Умир шоир варианты айрим образларни ижодий ишлаш билан характерланади¹.

Дostonнинг Зоҳир шоир варианты эса бадийи жиҳатдан анча бўш, эпик традицияга қатъий риоя қилинмайди. Бахши ўзича янгиликлар киритмоқчи бўлиб, баъзан қарама-қаршилиқларга ҳам йўл қўяди. Бироқ бу вариант ҳам дostonни қиёсий ўрганиш учун муайян аҳамиятга эга.

¹ Дoston нашр этилган. Қаранг: «Ойпарча», нашрга тайёрловчи С. Шодиева. – Тошкент, 1965.

«Соҳибқирон» достонининг бошқа бир группа вариантлари ҳам мавжудки, улар юқоридаги вариантлардан принципиал равишда фарқ қилади ва улар ўзаро алоҳида бир версияни ташкил этади. Хукмдорнинг фарзандсизлиги, подачи қизига уйланиши, ўтай оналар тухмати билан чақалоқларнинг чўлу биёбонларга улоқтирилиши, уларнинг улғайиши, Соҳибқироннинг ўзга мамлакатларга бир неча бор сафари, шунингдек, Соҳибжамолнинг бегона юртда қийинчиликларга тушиб қолган акасини кутқазиб учун қилган сафари ва ниҳоят, жудоликда улғайган фарзандларнинг ота-оналари билан танишишлари бу версиянинг асосий сюжет чизикларидир. Демак, бу версия эгизакларнинг улғайиш жараёни, улар фаолиятини кенг ва атрофлича тасвирлаш билан юқорида тилга олинган версиядан фарқ қилади. Бу версиянинг вариантлари Мухаммадқул Жонмурод ўғли Пўлкан, Саидмурод Паноҳ ўғли¹, Ёрлақаб Бекназар ўғли, Мурод Отабой ўғли, Раҳматулла Юсуф ўғли, Матназар Жаббор ўғли² каби ўзбек бахшиларидан ёзиб олинган. Шунингдек, Хоразм халфалари қўлида унинг бир неча қўлёзма нусхалари ҳам мавжуд.

Бу версия эгизакларнинг қахрамонлик фаолиятини атрофлича ишлаш билан ажралиб туради ва шу жиҳатдан қозоқ ҳамда қорақалпоқ версияларига яқин туради. Фантастик эртақларга хос хусусиятларга ўта мойиллик, парилар ва уларнинг аждар, куш ва аёл сингари турли-туман киёфаларга кира олишлари, ҳатто керак бўлганда инсон ҳам ўз киёфасини ўзгартириши, ваҳимали аждарлар, сеҳрли кушлар билан тўқнашув, асар воқеаларининг ғалати ва сирли жойларда кечиши каби ҳолатлар бу версиянинг характерли белгилари сифатида қаралмоғи керак. Бу жиҳатлари билан қорақалпоқ ва қозоқ версияларига яқин туради.

Шундай қилиб, достон версия ва вариантларида, бир томондан, хусусий мулкка асосланган тузумдаги адолатсизлик, унда меҳнаткаш халқнинг тортган жафоси, иккинчи томондан, ҳар

¹ Бу вариант нашр этилган. Қаранг: «Одилхон» нашрга тайёрловчи Т. Мирзаев. – Тошкент, 1972.

² Бу вариант ҳам нашр этилган. Қаранг: «Қоракўзойим», нашрга тайёрловчилар М. Муродов ва Н. Сабуров. – Тошкент, 1967.

қандай азоб ва укубатларда ҳам заҳматкаш элнинг ёруғликка интилиши, уларнинг доимо эзгу ният ва яхшиликни ўйлаши маҳорат билан тасвирланган. Ижобий қаҳрамонларнинг ўз мурод-мақсадига етишишини тасвирлаш орқали ҳам бу идеал янада тасдиқланади. Бу умумий йўналиш барча версия ва вариантлар учун бир бўлса-да, ҳар бир версияда дostonнинг аталиши ва қаҳрамонларнинг исмлари, географик ўринларнинг номланиши ҳар хил, айрим эпизод ва деталлар эса турличадир. Шунингдек, дostonнинг бадий тексти ҳар бир вариантда ўзгача намоён бўлган.

«Соҳибқирон» дostonининг версия ва вариантлари шуни кўрсатадики, ўгай оналар тухмати ва хатти-ҳаракати билан фарзандсиз ҳукмдорнинг кексалигида кўрган зурриётларининг чақалоқлигидаёқ адаштирилиши ва у билан боғлиқ турли-туман ички ва ташқи коллизияларни ўз ичига олган бу сюжет жуда кенг тарқалган. «Бундай сюжет феодализм шароитида ўзининг реал заминиға эға эдики, бу нарса унинг жуда кенг тарқалишиға, бир қанча тиллар ва элатларда турлича мазмун ва формаларда намоён бўлишиға сабаб бўлган»¹, Ниҳоятда халқчиллик касб этган дoston воқеалари ярим реалистик, ярим фантастик характерға эға. Фольклорист Т. Мирзаевнинг ёзишича, «Фарзандсизлик туфайли чекилган оҳ-зорлар, кундошларнинг мол-дунё учун ҳар қандай ярамасликлардан қайтмасликлари, ҳатто ўзларининг ғараз ниятларини амалға ошириш учун бегуноҳ гўдакларни ўлдиришға ҳам тайёр турганликлари, ҳукмдорларнинг адолатсиз ҳукми, Бўтакўзнинг зиндонда тортган азоблари қанчалик реал бўёкларда кўрсатилган бўлса, чўлга улоқтирилган эгизаклар – Қиронхон ва Қорасочларнинг тақдири, саргузаштлари, Қиронхоннинг ўзға юртларға қилган сафарлари (гарчи бу сафарларнинг кўзғатувчиси реал асосға эға бўлса-да) шунчалик фантастик қобикда, фантастик эртакларға хос тасвирда берилган. Бу нарса мазкур дostonда эртак мотивлари анча устун бўлганлиги билан изоҳланади»².

¹ Мирзаев Т. Сўз боши ўрнида // «Одилхон». Дostonлар, термалар. – Тошкент, 1972, 6-бет.

² Ўша ерда, 7-бет.

«Соҳибқирон» достони учун характерли бўлган мотивлардан бири фарзандсизликдир. Дунё халклари оғзаки ижодиётида, хусусан, Шарк халқлари бадий ижодида кенг тарқалган бу мотив бу ерда ўзига хос равишда оригинал кўриниш берган. Ҳамма вариантларда ҳам шоҳларнинг фарзандсизликдан қайғуришларининг асосий сабаби тожу тахт ва молу дунёга бошқаларнинг эга бўлишидан кўрқишларидир. Ислом шоир вариантда айтилишича, Оқтошнинг подшоси Одилхон олтмиш уч ёшига қадар фарзанд кўрмаган, аммо унинг давлати, молу дунёси эса жуда кўп:

*Фарзандлар кишининг меҳри гиёси,
Бефарзанднинг сабил йилқи, туяси.
Ҳасрат била мен оламдан ўтганда,
Ким бўлади шунча молнинг эгаси?*

Бу мисралардан кўринадики, шоҳ, аввало, ўзининг мол-дунёсини кимга мерос қолдиришнигина ўйлайди. Шу билан бирга, бу парчада фарзандли киши ҳаётининг шод-хуррамлик билан, лаззатли ўтиши, бефарзанд киши эса дунёда из қолдирмай ҳасрат билан кетишидан иборат аччиқ ҳақиқат ифодаланади.

Демак, «Соҳибқирон» достонида шоҳнинг фарзанд учун қайғуриши шахсий манфаатлар доирасида бўлиб, феодализм шароитида яратилган эпос учун бундай ҳолнинг бўлиши қонуний, реал ва воқеликка батамом мосдир.

Шоҳнинг фарзанд талабида овга чиқиши ва уч қизнинг суҳбати устидан келиб қолиши барча версия ва вариантларда мавжуд. Фарзандсизлиги туфайли қаттиқ қайғу ва изтиробда қолган шоҳнинг овга чиқиши ва бунда кутилмаган ҳодисаларга дуч келиши (бўғоз ёки чўлоқ жондорга йўлиқиши, дунёни кезиб юрувчи қаландарга учраши ва шулар ёрдамида сеҳрли ғорлар, қандайдир қадамжоларга бориб ўз муродини топиши) каби ҳолатлар, умуман, эпоснинг қадимий элементларидан бўлиб, бўлғуси қахрамонларниш ажойиб ҳолатда туғилишлари мотиви билаи маҳкам боғлангандир. «Соҳибқирон» достонида бу ҳол ўзаро суҳбат қилиб турган уч қиздан кичигининг яхши ният қилиши мисолида ифодаланган.

«Сохибқирон» достонининг версия ва вариантларида кундошлик конфликти кизиқарли эпизод ва деталлар орқали очила боради. Ислон шоир вариантыда Одилхоннинг уч хотини ўзаро маслаҳатлашиб мастонни олтин билан қўлга олиш режасини тузадилар. Достонда кундошлар ўртасидаги диалогларда, гап-сўзларда, хатти-харакатларда уларнинг характери батамом очилади. Кундошларнинг ёвуз ниятларидан уларнинг характерида ёвузлик кайфияти борлиги беандишаллик билан масалани узил-кесил ҳал қилишданок, мастон кампирни пул, олтинга сотиб олиб, шу орқали Бўтакўзнинг туғиладиган болаларини йўқ қилишни қатъий қилиб қўйишлариданок билиб олинади. Кундошлар ҳийланайранглардан умумий ниятда фойдаланиб бирлашсалар-да, уларнинг ҳар қайсисининг достонда индивидуал сифатлари мавжуд.

Достонда кундошлик конфликти жуда таъсирчан ифодаланган. Айниқса, шоҳ хотинларининг мансабпарастликлари, молдунёга кизиқишлари ва меҳнаткаш табақа вакилларига паст назар билан қарашлари очиб ташланади. Феодализмнинг жирканч қонунлари расмийлаштирган кўп хотинлилик ва кундошлик балоси хотин-қизлар хўрланишининг ёрқин кўриниши эди. Достонда гарчи жуда содда шаклда бўлса-да, ана шу хўрланишга қарши исён кўтарилади.

Достоннинг барча версия ва вариантларида чўлга улоқтирилган болаларни кийик эмизиб, вояга етказди. Онасиз қолган чақалоқларни кийик ёки бошқа бир жондорнинг эмизиб катта қилиши эртак ва эпосдаги жуда қадимий мотивлардандир. Жабрдийда она ва болаларнинг эсон-омон қолишига ғойиб эранлар, қирқ чилтан сабабчи қилиб тасвирланади. Достонда булар кўпинча кўк кийинган ёки малла тўнли чол бўлиб, энг зарур пайтда ёрдамга келиб, йўл кўрсатиб, мадад беради. Бу жуда қадимий мифологик тушунчалардан келиб чиккан бўлиб, ҳозиргача бу нарса чўл эгаси, ғариблар, мушкулга қолганлар ҳомийси сифатида эпик асарларда гавдаланадилар. Достон вариантларида куйланишича, чўлга ташланган болалар бир-бирининг биллагини сўриб ётган пайтда уларни эмизиш учун кийикни чўл эгаси Хизр бошлаб олиб келади. Айни пайтда кийик ҳам ўз қуралайларидан ажралган, қаттиқ алам, изтиробда қолган

бўлади ва дарҳол ҳар икки чақалоқни ўз болаларидай бағрига босади. Чол кийикка шундай дейди:

*Ҳеч ким билмас юрагингда ўтингни,
Эшитмайди сенинг қилган додингни,
Раво кўргин бер уларга сутингни,
Бор, эмизгин у икки фарзандингни.*

Бу билан чўл ҳомийси бўлган чол инсонга ҳам, ҳайвонга ҳам мадад берувчи, ҳар кимнинг ҳол-аҳволидан хабардор ва мададкор сифатида гавдаланади. Кийик болаларга меҳрибончилик қилади:

*Айрилиқ савдоси тушиди бошим,
Томоша қил кўздан оққан ёшим.
Сен онангдан, мен боламдан айрилдим,
Оёқ билан торта берди тўшина.*

Шу тарзда кийик болаларни эмизишни одат қилади, кийик ва болалар бирга яшай бошлайдилар. Бу ҳолат халқнинг оғзаки ижодида кенг тарқалган. Одамзод боласининг ҳайвонлар ўртасида яшаганлиги эртақларда кўп учрайди. Бундай ҳолатлар маълум маънода ўзининг реал асосига ҳам эга. Лекин дostonда болаларни кийик эмизиши ўзининг қадимий изларига эга бўлган поэтик мотив бўлиб, бу билан дostonчилар ҳар қандай гуноҳсизни ҳатто бутун табиат, мавжудот ҳам кўриқлайди, деган ғояни ўтказа олганлар.

Ўзбек версиясида кийик улғайтирган болаларнинг келгуси ҳаёти ҳам ўзига хос равишда тасвирланган. Улар ўзлари учун Хизр томонидан пайдо қилинган боғда ёки тоғ камарида катта бўладилар.

Бўтакўзнинг жазоланиши ва саргузашти тасвири дostonнинг энг таъсирчан эпизодларидан биридир. Гуноҳсизнинг фарёди дostonчи томонидан жуда таъсирли мисраларда ифодаланади. Айниқса, Бўтакўзнинг чоҳ олдидаги фарёди ғоятда таъсирлидир:

*Мен кўрдим, кўрмасин ўзга муштипар,
Ҳеч киши бўлмасин бу ғамга дучор,*

*Кўрмайманми энди боламдан дийдор,
Чорраҳада бўлди менга бу мозор.*

Достонда Бўтакўзнинг ҳаёти орқали, бир томондан, халқнинг ўша даврда яшаётган турмушдан каттик норозилиги акс эттирилса, иккинчи томондан, золимлар зулмини ўз қисматидан деб билган, тақдирга ишонган меҳнаткаш халқ кўз ўнгимизда гавдаланади. Достончининг ўша давр тузумига нисбатан норозилиги асарни куйлашидан англашилади. Шу билан бирга, золим ва мазлумлар замонида халқ руҳининг адолат ва ҳақиқат томонга талпингани ўзига хос равишда тасвирланган. Меҳнаткаш халқнинг феодал-сарой тузумига нисбатан нафратланиб, тухмат гирдобиди қолган Бўтакўзга нисбатан куруқ ачинишигина эмас, балки тобе синф вакиллариининг бундай зулмга, ҳақсизлик, адолатсизликка қарши чексиз ғазаб-нафратлари чоҳга ташлаш пайти манзарасида, айниқса, алоҳида мунг ва исён оҳангида ифодаланади. Меҳнаткаш халқ вакили Ойтўранинг: «Ташламагин, золим, кўрсин онаси!» каби ғазабли хитоби ҳукмрон синф вакиллари ва уларнинг раҳм-шафқат билмаган ҳиссиз, қалбсиз амалдорларига нисбатан оддий халқнинг чексиз нафрати ифодасидадир.

Бу ўринда оналик меҳр-шафқати, оналарнинг меҳрибонлиги жуда ҳаётгий, таъсирли ифодаланади. Она қизи тортаётган кўргуликларнинг барини кундошларидан кўради. Муштипар она жигарбандининг ноҳақ жазоланишини кўриб шоҳ салтанатидан ўз кулбасининг минг бор яхши эканини англайди. Бу меҳнат билан камбағалликда кун кўрувчи барча заҳматкашларнинг овози эди:

*Яхши эди подшолик салтанатдан,
У кулбамда сени ўйнаб юрганнинг,
Шу бўлдимни подшоликда кўрганнинг,
Гашти ўксинасан, азобда танинг.*

Меҳнаткаш халқнинг ўз меҳнати билан кун кечириши, таъмасиз, ҳасадсиз тирикчилик билан шуғулланиши инсонни, ҳаётни кадрлашга ўргатиб қўйган. Уларнинг қалб, виждонлари

меҳнатда тамал топгани учун зулм, зўравонликка асосланган, таъна, туҳматлар уяси бўлган шоҳлик ва бойликдан кўра, соф ва самимиятли, ҳашаматсиз турмушни минг марта афзал кўради. Достончи ҳаётни жуда яхши билгани учун ҳам ўзбекларнинг ўлим муносабати билан қиладиган йиги ва расм-русумларини бу эпизод тасвирига олиб кириб, асарнинг таъсир кучини, ҳаётийлигини оширган.

Достонда болалар ҳаётини тасвирлаш орқали халқдаги келажакка ишонч, адолат ва ҳақиқатнинг, албатта, юзага чиқишига умид ўз ифодасини топган. Болаларни чўл эгаси олмали боғда катта қилади. Чўл эгаси ҳақидаги тасаввур ниҳоятда чегараланган бўлгани учун у фақат йўл кўрсатувчи, назорат қилувчидир, холос. Шуниси характерлики, Соҳибқирон мард, жасоратли, Соҳибжамол хушёр, билимдон, тез таъсирланадиган ва юксак фаросат эгаси сифатида гавдаланади. Демак, достончилар болаларнинг вояга етиши процессидаги воқеаларни тасвирлаш орқали шу билан боғлиқ равишда бутун бир муҳитни, ўша давр ҳаётини кўрсата билган.

Достонда қўйиладиган масаланинг ечилиши воқеанинг характеристикасига қараб, қаҳрамонларнинг бир-бири билан учрашуви, хуллас, бир-бирини топишуви билан ҳал этилади. Халқ тушунчасидаги ёвузлик устидан эзгулик, ҳақсизлик устидан адолат енгиб чиқишига ишонч мавжудлиги натижасида достондаги ижобий қаҳрамон кўп қийинчиликларни матонат билан енгиб, мурод-мақсадига етади. Салбий қаҳрамонлар жазоланади. Ота, она ва болаларнинг бир-бирлари билан топишишлари тасвирида вариантларда умумийлик ва хусусийлик кўзга ташланади. Бунда фикрни баён этишда, воқеани тасвирлашда ички кечинмаларни ифодалашда достончининг шахсий тажрибаси муҳим роль ўйнайди. Шунинг учун ҳам қаҳрамон танлашни ҳар бир достончининг эстетик принциплари, ҳаёт тажрибаси, ўзига хос фантазияси белгилайди.

Ислон шоир варианты ечимида Ойтўра образи ўзининг олижаноб ҳаракатлари билан муҳим роль ўйнайди. Бўтақўзни озод қилиш учун эшон, сипоҳилар чоҳ бошига келадилар. Буларни итлар талайди. Сипоҳилар чоҳга кирмоқчи бўлганда,

эшон номаҳрамлар кирмасин, деб туради. Мутлақо зарурияти бўлмаган бу ўринда эшоннинг ноўрин гаплари келтирилиб, бу билан унинг жирканч афт-башараси очилади. Ойтўра Бўтакўзнинг кийимларини олиб келиш учун шоҳнинг хотинлари олди-га борганда улар уни уришиб-юлишиб, ҳеч нарса ҳам беришмайди. Бу ўринда кундошларнинг афт-ангори маҳорат билан очилади:

*Доим юрдинг Бўтакўзга бўлишиб,
«Сиз» нега «келдингиз»¹ бунга эргашиб.
Келган йўлдан кета беринг, Ойтўра,
Нима бўлар, подачининг қизи-да!*

Бўтакўзнинг ота-онаси, опалари ҳам етиб келади. Адолатсизлик ва ноҳақликдан пичоқ бориб суягига тақалган бу одамлар шоҳ ва унинг амалдорларидан қўрқиб турмайди. Шу тарзда санъаткорона ва реал тасвирланган ғурбатзадаларнинг топишиши ҳаммага тушунарли тил билан, ёрқин образлар орқали гавдалантирилган, шеърый мисралар жуда ҳам таъсирли тузилган.

«Соҳибкирон» достонининг сюжет состави ва асосий мотивларининг таҳлили шуни кўрсатадики, унинг асослари халқ эртақларига бориб тақалади. Достон мотивлари бир-бири билан органик равишда боғланган бўлиб, ундаги фантастик ҳолатларни – жодугар-мастонларнинг хатти-ҳаракатларини, сеҳрли ғорлар ҳамда саройларни, парилар ва уларнинг кийик, аждар, қуш, булбулигўё, аёл сингари турли қиёфаларга кира олишларини, ҳатто инсоннинг ҳам сеҳрли хусусиятларга эга бўлишлигини ота-она, ота-бола, она-бола, ака-сингил муносабатлари билан аралаш ҳолда тасвирлаш асарнинг қизиқарли чиқишини таъминлаган. Достоннинг баъзи мотивлари нисбатан кадимий даврларга бориб тақалса-да, айримларида кейинги асрларнинг воқелиги ўз ифодасини топган. Достонда талқин

¹ Доим сенсираб муомала қилиб юрилган кишига нисбатан заҳархандалик билан кесатиб гапирилганда, одатда, сизсирашга ўтилади. Бу ўринда достончи халқ ўртасидаги ана шу одатдан маҳорат билан фойдаланган.

этилган мотивлар асос-эътибори билан халкчил. Улар умумбашарий ғояларни ташийдилар ва дostonнинг халкчиллигини ҳар жиҳатдан асослаб берадилар.

Дostonда энг қадимий мотивлар изларини кўриш мумкин. Ҳатто унда ибтидоий жамоага алоқадор айрим деталлар ҳам кўринади. Болаларнинг хайвонлар сингари чўлу даштларда, саҳроларда яшаганликлари, уларнинг кийим киймай, ялангоч юриб катта бўлишлари маълум даражада халқимизнинг ибтидоий жамоага хос ҳолатидан дарак беради, деб қараш мумкин. Шунингдек, Умир шоир вариантыда баъзи бир қадимий қуролларнинг тасвирланиши, пул муомаласи ўрнига буюмга буюм алмаштиришнинг акс эттирилиши ва шу сингарилар дoston қадимийлигини кўрсатувчи белгилардандир. Лекин шуни ҳам айтиш керакки, асарда қадимийликка хос деталларнинг учраши бутунисича шу дostonнинг қадимийлигини исботлай олмайди, албатта. Булар айрим эпизодлар ва мотивлардагина учрайдиган қадимийлик нишонасидир. Асарга яхлит ҳолда қараш керак. Бизнингча, мазкур сюжет дoston формасини олганга қадар халқ оғзаки ижодида қандайдир бошқа бир жанрда мавжуд бўлган бўлиши ҳам эҳтимол. Ҳар ҳолда бу сюжет қайси жанрда бўлган бўлмасин, у ҳаётий-маиший ва фантастик эртақларга яқин тўрган. Унинг дoston жанрига кўчиши типологик жиҳатдан бутунлай янги ҳодиса бўлиб, бу ҳолнинг юз бериши XVII асрдан берида бўлмаса керак.

Дostonда умумхалқ тилида ишлатиладиган мақоллар ва халқ ибораларининг жуда кўплаб ва моҳирлик билан қўлланиши, хусусан, образлар талқинида бу воситалардан дostonчиларнинг мақсадга мувофиқ ва ўринли равишда фойдалана билганлиги асар тилининг бой, образли ва бадиий томондан юксак бўлишини таъминлаган. Чунончи, «Кўй бўрисиз бўлмас, эл ўғрисиз бўлмас», – деган халқ мақоли орқали Бўтакўзнинг тухматга қолганлиги образли баён этилган. «Яхши ният – ярим давлат», «Эрдан эр тугилар, нордан нор туғилар», «Тенг тенги билан, тезак қопи билан» каби мақоллар ҳам асарда ўринли қўлланган. «Сухан деган дурдир, кўнгил деган гулдир», «Подшо деган одамнинг гапи икки бўлмайди», «Очилган гулни сўлдирма» каби халқ

иборалари асар персонажларининг нутқига едириб юборилган. Хуллас, бу хил халқ мақол ва ибораларини қўллаш асарнинг бадий кувватини бекиёс даражада оширган.

Достонда диалог ва монологлар пухта ишланган. Ҳар бир образ ва персонажга муносиб сўз ва иборалар қўлланиб, уларнинг индивидуал хусусиятлари очилган. Фикримизнинг исботи учун Одилхон ва унинг ўғли Соҳибқирон ўртасидаги айтишувни келтирайлик:

Одилхон:

*Одил айтар бир турқингга қарайман,
Сен гапирсанг, эшитаман, фаҳмлайман,
Термиламан, сумбатинга тўймайман,
Меҳри иссиқ, бекзод, кимнинг дилисан?*

Соҳибқирон:

*Эшитинглар, бўлинг сўзим ҳайрони,
Мен кўрганман кўп зиёда савдони,
Бор дейдики тўқсон олти кўргони,
Мен фарзанди шу анжомдор подшоми.*

Бу диалог орқали ота ва бола ўртасидаги меҳрибонликнинг уйғониши, шоҳинг фарзанд дийдорига муҳтожлиги, асли подшоода Соҳибқироннинг чакалоқлигиданок ота-онадан айрилиб, кўз кўриб, кулоқ эшитмаган, инсон акли бовар қилмайдиган бениҳоя кўп қийинчиликларни кўрганлиги ихчам, лекин чуқур маъноли жумлалар билан тўғри қайд қилинган.

Соҳибқирон ва Соҳибжамол ўртасидаги диалогда эса уларнинг она дийдорига зор эканликлари энг таъсирли воситалар орқали баён қилинган.

Соҳибжамол:

*Мен сўзласам сизга малол бўлмасин,
Ҳеч ким ёмон кўрмас туққан онасин,
Бежон ўйлаб қолдим унинг танасин,
От қўйган, огажон, онам ўлмасин.*

Соҳибқирон:

*Об келмасам, бўлар бетимга уят,
Сени-ку гамингдан меники зиёд,
Тирик бўлса, қилгин ўлгунча хизмат,
Йиғлама, зорингни олиб келаман.*

Кўринадики, Соҳибқироннинг мардлиги, жасурлиги, бир сўз-ли ботир эканлиги синглизиси олдида ва демакки, тингловчи ва ўқувчи кўз ўнгида унинг сўзлари (нутки) оркали намоён бўлади.

Достонларда портрет бир ўринда тугал берилмайди. Бутун асар давомида у ё бу образнинг ташқи кўринишдаги у ёки бу белгилари тасвирлана боради ва бутун асар давомида образнинг тўлиқ портрети чизилади. Лекин достонларда шундай традицион образлар ҳам борки, улар портретининг умумий белгилари бир жойда жамланган. Шундай образлардан бири мастон кампир образидир. Унинг портрети Умир Сафар ўғли вариантида шундай чизилади: «Қағажон шундай кампир эдики, танаси тепадай, калласи қападай, қовоғи катта мешдай, ҳар бурунлари мўридай, киприги сўридай, ўзи кампирнинг зўридай, тепадан ташлаб қочган бўридай, шундай бир хайбатли кампир эди». Қағажон кампирнинг портретини ўқир эканмиз, унинг бундай ташқи кўриниши қиладиган бутун хатти-ҳаракатларига, айёрлиги ва ёвузлигига батамом мос эканлигига қаноат ҳосил қиламиз. Шунингдек, унинг тилидаги ёлғон гапиришлик, ўзини мақташ ва бошқаларни менсимаслик хусусияти, алдамчи ва қалбакилиги ҳам унинг портретида, ташқи қиёфасида ўз аксини топган.

Шундай қилиб, «Соҳибқирон» достони ижтимоий-маиший характердаги асар бўлиб, ўзбек халқи эпик ижодиётида муҳим ўрин тутаети. Унинг кўпгина версия ва вариантлари бир қанча халқлар ўртасида кенг тарқалганлигидан ва унинг яратилишида ўша халқлар барабар иштирок этганлигидан далолат беради. Бу версия ва вариантлар орасида ғоявий-бадиий пишиқлиги, эпик кўлами ва мукамаллиги жиҳатидан Ислом шоирдан ёзиб олиниб, нашр этилган достон алоҳида қимматга эга.¹

¹ Ушбу мақола куйидаги манба асосида чоп этилмоқда: Шодиева С. «Соҳибқирон» достони ва унинг вариантлари // Ислом шоир ва унинг халқ поэзиясида тутган ўрни. – Тошкент: Фан, 1976. – 37–47-бетлар.

Шўра
МИРЗАЕВ

(1936 йилда туғилган)

Шўра Мирзаев 1936 йил 6 мартда Бухоро вилояти Шофиркон тумани Саврак қишлоғида туғилган. Бухоро Давлат педагогика институти (ҳозирги Бухоро давлат университети)нинг Тарих-филология факультетини тугатган (1957), Сурхондарё вилоятининг Жарқўрган туманида ўқитувчилик қилган (1957–60). ЎзР ФА Тил ва адабиёт институти аспирантурасида ўқиган (1960–63). ЎзР ФА Тил ва адабиёт институтида аввал кичик илмий ходим, сўнг катта илмий ходим лавозимларида ишлаган (1964–71). Шу институтнинг Фольклор бўлимига раҳбарлик қилган (1971–2002). ЎзР ФА Адабиёт институтининг раҳбари (1991–98), ЎзР ФА Тил ва адабиёт институтининг директори (1998–2010). ЎзР Фанлар академиясининг вице-президенти вазифасини бажарган (2001–2006). Ҳозирги кунда ЎзР ФА Тил, адабиёт ва фольклор институти Фольклор бўлимининг етакчи илмий ходими сифатида фаолият кўрсатади. «Алпомиш» достонининг ўзбек вариантлари мавзусидаги номзодлик диссертациясини ҳимоя қилган (1965). «Ўзбек халқ ижоди» кўпжисмлигига кирган «Алпомиш» (1979), «Эрали ва Шерали» (1987), «Юсуф ва Аҳмад» (1987), «Малика айёр» (1988), «Ўзбек халқ мақоллари» (1989), «Луқмони ҳаким» (1989), «Нурали» (1989) каби жилдларнинг чоп эттирилишида қатнашган. Бундан ташқари, «Жонодил» (1970), «Одилхон» (1971), «Авазхоннинг ўлимга ҳукм қилиниши» (1976), «Нуралининг ёшлиги» (1993), «Гўрўғлининг туғилиши» (1994), «Райҳон араб» (1994), «Авазхон». «Гўрўғли» достонлари. 2-том (1997, ҳамк.), «Шоқаландар» (2004, ҳамк.) достонлари, Раҳматулла Юсуф ўғли репертуаридаги «Гўрўғли» достонларини наширга тайёрлаган.

Ҳозир «Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари» 100 жылдигини нашрга тайёрлашда қатнашмоқда. «Алпомиш» достонининг ўзбек вариантлари» (1968), «Ҳоди Зариф» (1968), «Халқ бахшиларининг эпик репертуари» (1979), «Эпос и сказитель» (2008), «Ҳоди Зариф сабоқлари» (2014) каби монографиялар муаллифи. Илмий ва ташиқлотчилик фаолияти учун профессор (1991) илмий унвони, Абу Райҳон Беруний номидаги Республика давлат мукофоти (1973), «Дўстлик ордени» (1997) ва Ўзбекистон Республикаси фан арбоби унвони (2003) берилган.

ФОЛЬКЛОР ВА УНИНГ АСОСИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Фольклоршунослиқда «халқ ижоди» атамасининг моҳияти ва бу тушунчанинг маъноси ҳақида турли хил фикрлар билдирилган бўлса-да¹, халқ ижодиётининг ўзига хос табиати ва етакчи хоссалари тўла очиқ берилган эмас. «Халқ ижоди» (фольклор) тушунчаси халқ оммасининг бадиий, ижодий-амалий ва ҳаваскорлик фаолияти билан боғлиқ бўлган анъанавий моддий ва номоддий маданиятнинг халқ оғзаки бадиий ижоди (фольклор), халқ мусиқаси (мусиқа фольклори), халқ театри (томоша санъати), халқ ўйинлари (ракс), кўғирчоқбозлик, дор ва ёғочоёқ санъати (халқ цирки), халқ тасвирий ва амалий-безак санъати, халқ архитектураси (қурилиш амалиёти) ҳамда бадиий ва техникавий ҳаваскорлик каби ижодиёт турларини ўз ичига қамраб олади. Халқ ижодиётининг бу каби турлари яратилиши, ижро этилиши ва амалга оширилиши жиҳатидан кўпчиликнинг (жамоанинг) иштироки билан юзага чиқадиган бадиий иқтидор намунасидир. Фольклор халқнинг турмуш тарзи, яшаш шароитлари, ижтимоий меҳнат даражасига мос равишда шаклланиб, отадан ўғилга, устоздан шогирдга, аждоддан авлодга ўтиб, доимий равишда сайқаллашиб, мукаммаллашиб, тобора анъанавийлашиб борган ва ниҳоят, касбийлик (профессионаллик) касб этган ҳамда жонли

¹ Имомов К., Мирзаев Т., Саримсоқов Б., Сафаров О. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. – Тошкент: Ўқитувчи, 1990. – 4–14-бетлар; Мирзаев Т. Ўзбек халқ ижоди // Ўзбекистон Республикаси. Энциклопедия. – Тошкент, 1997. – 512–516-бетлар; Жалолов Ғ. «Фольклор» атамаси хусусида айрим мулоҳазалар // Халқ донишмандлиги маърифати. – Тошкент, 2000. – 13–20-бетлар.

ижро шароитлари ҳамда кундалик амалиёт орқали бизгача етиб келган. Халқ ижодиётининг ўзига хос қадимий намуналари ёзма манбаларда, тарихчи ва ёзувчиларнинг асарларида, қоятошларда (Сармишсой, Зараутсой расмлари каби), археология ва архитектура ёдгорликларида, меҳнат қуроллари ва уй-рўзғор буюмларида сақланиб қолган.

Халқ ижодида халқнинг турмуш тарзи, ижтимоий ва маиший ҳаёти, меҳнат фаолияти, табиат ва жамиятга қарашлари, инонч ва ишончлари, эътиқодий ва диний тасаввурлари, инсон ва оламга нисбатан ҳис-туйғулари, бадий олами, билим даражаси, бахтли ва адолатли замон ҳақидаги ўй-фикрлари ўз ифодасини топган. Жамият тараққиёти ва меҳнат тақсимотининг кучая бориши билан халқ ижоди турлари ва жанрларига нисбатан айрим истеъдодли шахсларнинг ихтисослашуви оша борган. Шу тариқа бахшилар, эртақчилар, масхарабозлар, қизиқчилар, аскиябозлар, кўғирчоқбозлар, раққослар, машшоқлар, кулоллар, меъморлар, наққошлар, ўймакорлар, каштадўзлар ва ҳоказолар санъати юзага келган, корфармон ва ишбошилар пайдо бўлган. Аммо халқ ижоди намуналарининг яратилиши, ўзлаштирилиши ва амалга оширилишида кўпчиликнинг иштироки, ҳар бир ижро ва амалиётнинг қадимдан қарор топган мустаҳкам анъаналар доирасида воқеъ бўлиши сақланиб қолган. Шу сабабли ҳам ҳар қандай бадиҳа, ҳар бир ижодий ҳаракат, давомчи томонидан киритилган қай бир янгилик барқарор анъаналар доирасида, устоз-шогирдлик қобиғида рўй берган. Шу тариқа, бир томондан, анъаналарнинг ўзи ривожлана борган, иккинчи томондан, ҳар бир ижро ва амалиёт давомида халқ ижодининг анъанавий намуналарига ўзгартиришлар, янгиликлар киритила борган, янги асарлар, янги вариантлар, янги ечимлар юзага келган. Ҳатто қай бир намуналар унутилиб, ижро ва амалиётдан тушиб қолган.

Халқ ижоди профессионал санъатнинг юзага келиши ва ривожига катта ўрин тутди. Ўз навбатида, профессионал санъат ҳам халқ ижоди ривожига таъсир кўрсатиб, уни бойитиб келмоқда. Жамиятда халқ ижодиёти намуналарини сақлаш ва ривожлантириш, йўқолганларини тиклаш эҳтиёжи ўзининг эстетик та-

лабларини қондириш истагидан, яхши яшаш ва турмушни мукам-маллаштиришга бўлган интилишдан келиб чиққандир. Бугунги кунда халқ ижодини сақлаш ва ривожлантириш учун катта имконият ва шароитлар яратилган. Умумдавлат миқёсидаги музейлар ва кўриқхоналарнинг ишлаётганлиги, халқ ижоди намуналарини ўрганишга катта эътибор қаратилаётганлиги, кўплаб фольклор-этнографик ансамблларнинг фаолият кўрсатаётганлиги, бадиий ва техника ҳаваскорлигини юксалтириш тадбирларининг амалга оширилаётганлиги ва бошқалар бунинг тасдиғидир.

Халқ ижодининг асосий турлари ва таркибий қисмларидан бири оғзаки бадиий ижоддир. Ўзбек фольклоршунослигининг шаклланиш даврларида оғзаки сўз санъатиға нисбатан эл адабиёти, оғзаки адабиёт, оғиз адабиёти каби турли-туман атамалар ишлатилган. Кейинчалик халқ оғзаки бадиий ижодининг (оғзаки сўз санъатининг) барча намуналарини ўз ичига олувчи термин сифатида ўзбек халқ оғзаки бадиий ижоди ва ўзбек фольклори атамалари мустаҳкам равишда ўзлашди.

Инсон нутқи шаклланиши билан халқ оғзаки бадиий ижодининг қадимий тур ва жанрлари ҳам қоришиқ ҳолда юзага кела бошлади. Кишилиқ бадиий тафаккурининг турли шакллариини ўз ичига олган бу синкретик ижод намуналари ибтидоий инсон маишати ва фаолиятининг барча жиҳатлари билан узвий боғланган бўлиб, қадимий кишиларнинг диний-этиқодий ва мифологик қарашларини, бошланғич илмий билимларини, табиат ва жамият ҳақидаги тасаввурларини акс эттирган. Бироқ қадимий фольклорнинг бундай намуналари бизгача етиб келмаган. Уларнинг излари ва айрим қисмлари халқнинг яшаш ва турмуш тарзи билан боғлиқ турли тасаввур ва қарашларида, халқ урф-одатилари, удумлари, маросимлари, байрамлари таркибида, кейинги даврларда ёзиб олинган фольклор асарларида, шунингдек, айрим ёзма манбаларда қайта баён қилинган шаклда сақланиб қолган.

Ёзувнинг юзага келиши натижасида фольклор билан тарихан боғлиқ адабиёт ҳам пайдо бўлди. Бадиий матннинг айрим ижодкор (шоир, ёзувчи, драматург) ижодий фаолияти билан боғланиши, айрим олинган ижод намунаси сифатида ёзув билан мустаҳкамланиши адабиётнинг асосий хусусиятларидан

бири бўлиб, унинг юзага келиши инсоният бадиий тафаккури таракқиётидаги ўзига хос бурилиш нуқтасидир. Адабиёт ўзининг таракқиёти давомида фольклордан деярли барча эстетик тушунчалар ва бадиий шаклларни ўзлаштириб олганлигига карамай, ўзига хос бадиий қонуниятлар асосида мустақил равишда ривожлана борди. Сўз санъатининг мустақил тури сифатида фольклор ҳам адабиёт билан биргаликда ёнма-ён яшашда давом этди. Чунки, адабиёт ҳаётни тасвирлаш ва инсон калбини забт этишда улкан бадиий топилдиқларга эришганлиги, бадиий тафаккурни ниҳоятда олға силжитганлигига карамай, кишилиқ жамиятининг умумий эстетик талаби ва эҳтиёжи асрлар давомида фақат адабиёт билангина эмас, балки фольклор билан ҳам мустақам боғлиқ бўлиб қолди. Сўз санъати бу икки турининг мустақил ривожи, фольклор ва адабиёт асарлари яратилган ижтимоий муҳитдаги фарқлар, ижодий жараённинг хилма-хиллиги уларнинг ўзларига хос хусусиятларини янада кучайтирди. Натижада фольклор ва адабиёт ўзларига хос муайян эстетик тизим, жанрлар таркиби, бадиий хусусиятларга эга бўлган сўз санъатининг мустақил икки тури – оғзақи ҳамда ёзма тури сифатида шаклланди ва ривожланди.

Фольклорнинг асосий хусусияти ижодий жараён – яратувчилик ва ижрочилиқ жараёнининг оғзақилиги ва унга кўпчилиқнинг иштироки (жамоавийлик характериға эға бўлиши) билан белгиланади. Унинг анъанавийлик, ўзгарувчанлик, вариантлик, оммавийлик, анонимлик (муаллифининг номаълумлиги) каби кўпданкўп белгилари фольклорға хос ижодий жараённинг ана шу бош хусусияти доирасида намоён бўлади. Фольклор асари кўпчилик томонидан, аждодлар ва авлодлар алоқадорлигида яратилган бадиий воситалар, анъанавий услуб унсурлари асосида юзага келади, у муайян эшитувчилар гуруҳиға мўлжалланган ва халқ оммаси томонидан эътироф этилгандагина ижтимоий ва тарихий аҳамият касб этади. Фольклор намуналари оғзақи яратилиб, оғзақи тарқалиши, оммавий репертуардан кенг ўрин олишиға бадиий шаклларнинг барқарорлиги (турғунлиги), матндан-матнға ўтувчи умумий ўринларнинг қатъийлашганлиги, (масалан, дostonлардаги эпик клишелар, анъанавий стилистик формулалар каби), ўхшаш сайёр сюжетларнинг кўплиги имконият яратади.

ҳар бир ижодкор (қайта ижод) ва ижрода анъанавий асардаги айрим унсурлар ўзгаради, нималардир аввалгисидан бошқачарок талкин этилади, қай эпизодлар қўшилади ёки тушиб қолади. Бундай ўзгарувчанлик ижтимоий муҳит, маиший шароит, эшитувчилар талаби, ижодкор салоҳиятига ҳам боғлиқ, албатта. Лекин ҳар қандай ўзгариш, ижро давомидаги қайта ижод асрлар давомида қатъийлашган пухта анъаналар доирасида содир бўлади. Демак, жонли оғзаки анъана доирасидаги бадиҳагўйлик фольклор асарларининг кўп вариантларда тарқалишига олиб келади.

Фольклорнинг жамоавийлик характери яқка ижодчилар фаолиятини инкор этмайди. Истеъдодли ижодкорлар фольклор намуналарини сақлаб қолиш ва кенг оммалаштириш билан бирга оғзаки анъаналар доирасида уни янада мукамаллаштирадилар, баъзан янгиларини ҳам яратадилар. Бирок, бунда қатъийлашган ва барқарорлашган жамоавийлик анъаналари етакчилик қилади. Шунинг учун ҳам фольклорнинг деярли барча жанрлари турлитуман ижодкорлар фаолияти билан боғлиқдир. Айрим жанрлар (мас., топишмоқ, мақол каби) оммавий характерга эга бўлса, яъни уларнинг намуналаридан ҳар бир киши озми-кўпми айта олса, бошқаларининг (достон, оғзаки драма сингари) ижроси муайян тайёргарликни талаб қилган. Шу тариқа фольклор намуналарини яратиш ва ижро этишда ўзига хос касбий ижодкорлик юзага келган. Ўзбек фольклорида ижодкор ва ижрочи (бахши, эртакчи, аскиябоз, қизиқчи, дорбоз)ларнинг касбий маҳорати ниҳоятда ривожланган. Шунинг учун ҳам бахшилар, эртакчилар, қизиқчилар, дорбозлар, аскиябозлар, халфалар бу санъатни эгаллаш учун махсус тайёргарлик кўриши, муайян устоздан таълим олиши зарур бўлган.

Кўшиқ, мақол, топишмоқ, афсона, ривоят, лоф, латифа, эртак, достон, аския, оғзаки драма ва бошқалар фольклорнинг асосий жанрлари бўлиб, улар сўз санъати намуналари бўлиши билан бирга муайян бир ижтимоий-маиший функцияни ҳам адо этадилар. Масалан, халқ кўшиқлари меҳнат жараёнларига алоқадор бўлса, ёр-ёр, ўлан, лапар, келинсалом, йиғи-йўқловлар тўй ва мотам маросимлари билан боғлиқдир. Фольклор жанрлари ғоявий-бадий хусусиятлари билан эмас, балки ижро усуллари (яқка

ижрочилик, жамоавий ижрочилик, созли, созсиз каби) жиҳатидан ҳам бир-биридан фарқ қиладилар. Уларнинг бири куйлаш учун, иккинчиси айтиб бериш, ҳикоя қилиш учун, бошқаси кўрсатиш, намоиш этиш учун ёки ҳам куйлаш, ҳам ўйнаш, ҳам айтиш учун мўлжалланган бўлади. Фольклор жанрлари қанчалик хилма-хил, баъзан ўта функционаллашган ва қатъий вазифадор бўлишига қарамай, улар яхлит бадиий тизимни ташкил этади.

Фольклор жанрлари ижтимоий-иқтисодий ва маданий тараққиёт билан узвий боғлиқ. Шу сабабли халқ ҳаётидаги тарихий ўзгаришларга кўра, улар ҳам ўзгара борган. Қай бир жанрлар ёки намуналар ижрочилар репертуаридан тушиб қолган ёки бутунлай йўқолган, янгилари яратила борган. Шунинг учун ҳам кейинги асрлардагина ёзиб олинган фольклор намуналарида кўп қатламлилиқ мавжуд бўлиб, узоқ ижро давомида уларда бир неча даврлар ўз изини қолдирган. Фольклор жанрларининг стадиал тараққиёти ва тарихий-типологик нуктаи назардан қараганда, энг қадимги даврларда кўпчилиқ халқларда мифлар, уруғ ва қабилалар ҳақидаги афсона ва ривоятлар, айтимлар, олқиш ва қарғишлар, мавсум-маросим фольклори намуналари, меҳнат кўшиқлари, топишмоқ ва мақоллар кенг тарқалган. Кейинги даврларда эса, эртаклар, эпоснинг архаик шакллари юзага келган. Патриархал-уруғчилик муносабатларининг емирилиши ва илк давлатларнинг шаклланиши даврида қаҳрамонлик достонлари яратилган, кейинроқ романик эпос, лирик ва тарихий кўшиқлар, оғзаки драма, латифа ва лофлар пайдо бўлган.

Ўзбек фольклорининг қадимги намуналари асл ҳолида тўла равишда бизгача етиб келмаган. Қадимги мифлар, афсона ва ривоятлар, мақол, топишмоқ ва кўшиқлар, эпос парчалари турли характердаги ёзма ёдномалар; юнон, хитой, араб манбалари; тарихчиларнинг маълумотлари, археологик топилмалар орқали, шунингдек, кейинги даврларда ёзиб олинган фольклор асарлари таркибида сақланиб қолган. Қаямарс, Жамшид, Гершасп, Сиёвуш, Афросиёб, Рустам, Искандар, Эликбек, Тўмарис, Широқ, Зариандр ва Одатида, Зарина, Ойсулув, Гулдурсун, Одами Од ҳақидаги афсона ва ривоятлар, қаҳрамонлик эпослари, «Девону луғотит турк»да келтирилган фольклор намуналарининг ярати-

лишида ўзбек халқи қадимий ота-боболарининг ҳам муносиб ҳиссаси бор. Бу қадимий фольклор намуналарида тасвирланган ёруғлик ва зулмат, яхшилик ва ёмонлик, эзулик ва кабоҳат, тўғрилик ва эгрилик, адолат ва ҳақсизлик ўртасидаги кураш мотивлари кейинчалик ўзбек халқ оғзаки бадиий ижодида қайта ишланиб, халқимизнинг ижтимоий муносабатлари ва курашлари билан уйғунлашиб кетган.

Ўзбек халқ оғзаки бадиий ижодининг қадимий намуналари меҳнат ва мавсум-маросим кўшиқларидир. Улар кўшиқ яратувчиларнинг амалий фаолияти – овчилик, чорвачилик, деҳқончилик, ҳунармандчилик билан бевосита боғланган ва меҳнаткаш омманинг қадимий урф-одатлари, хилма-хил маросимлари ва эътиқодлари негизида яшаб келган. Меҳнат кўшиқлари турли меҳнат жараёнлари билан боғлиқ. Масалан, хирмон янчишда «хўп-майда» ёки «майдагул», сигир, қўй, эчкиларни соғиш ва бузоқ, қўзи, улоқларни эмизишда «хўш-хўш», «турей-турей», «чурей-чурей» кўшиқлари куйланган. Ер ҳайдаш, ўрим, ёргичоқ тортиш, чарх йиғириш ва бўз тўқиш жараёнларида махсус кўшиқлар айтилган. Инсоннинг яшаш ва ҳаёт кечириш тарзи, турли-туман иримлар, урф-одатлар, мавсумий юмушлар, маросимлар ва байрамлар билан боғлиқ равишда жуда кўп фольклор намуналари яратилган. Масалан, оналар ва бувилар томонидан айтилаётган аллалар ҳамда оталар ва боболар томонидан куйланадиган ҳуйяларда эзгу орзу-ҳаваслар, фарзанднинг келажаги ҳақидаги умидбахш ниятлар тасвирланади, бола тарбиясига оид халқона қарашлар баён этилади. Фарзанднинг туғилиши, чақалоқнинг бешик даври, улғайиши, жисмоний ва нутқий баркамоллиги, ёш ва суннат тўйлари, улғайиш эҳтирослари билан боғлиқ айтим-олқишлар, эркалама, овутмачоқ, ялинчоқ, ҳукмлагич, чалғитма, чорлама, гулдур-гуп, санама, айтишма, тегишмачоқ, масхараламалардан иборат бутун бир болалар фольклори тизими яратилган. Никоҳ тўйи маросими билан боғлиқ равишда ёр-ёр, лапар, ўлан, келинсалом, куёвсалом каби кўшиқлар куйланган. Буларда келин-куёвнинг таъриф-тавсифлари, тўйнинг шавқ-завқи, шунингдек, ижтимоий ҳаёт ва тенгсиз никоҳдан норозилик мотивлари тасвирланган. Қадрдон кишининг вафоти муносабати билан

йиғлаб айтиладиган кўшиқларда эса, мархумнинг энг яхши сифатлари, шафқатсиз ўлим туфайли бошга тушган мусибат, жудолик дарди ғам-алам билан изҳор этилади. Йил қурғоқчилик келганда, ёмғир чақиришга бағишланган «Суст хотин», қаттик шамол бўлганда, уни тўхтатиш учун «Чоймомо» маросими ва кўшиқлари ижро этилган. «Бойчечак», «Барот келди», «Ё рамазон» кабилар ҳам турли мавсум-маросимлар билан боғлиқ. Байрамлар, жумладан, Наврўз байрами ҳақида туркум фольклор намуналари яратилган.

Халқ бадий ижодининг каттагина қисмини лирик ва сатирик кўшиқлар, термалар ташкил этади. Лирик кўшиқларда ишкмуҳаббат, оила, ижтимоий ва маиший ҳаёт ҳодисалари кенг ёритилса, сатирик кўшиқларда жамиятдаги салбий ҳодисалар, айрим ноҳўя ишлар танқид қилинади. Кўшиқлар дилраболиги, ёқимли оҳанги, тўқ қофиялари, образлилиги, тасвирий усул ва воситаларнинг хилма-хиллиги билан инсон руҳиятини ғоятда теран акс эттиради. Муҳим ғоявий-эстетик вазифани ўтайди.

Ўзбек фольклорининг энг оммавий жанрлари мақоллар ва топишмоқлардир. Халқнинг асрий тажрибалари, панд ва насиҳатларини ўзида ифодалаган мақоллар ҳажман қисқа, бироқ, кенг маъноли образли нутқ мевасидир. Мақолларда халқимизнинг ҳаётга, табиатга, инсон, оила ва жамиятга муносабати, ижтимоий-сиёсий, маънавий-маърифий, ахлоқий-эстетик ва фалсафий қарашлари ифодаланган. Уларда ватанпарварлик, мардлик, қаҳрамонлик, меҳнатсеварлик, дўстлик, вафодорлик, илм-ҳунар ўрганиш каби олижаноб фазилатлар улуғланади, кўрқоқлик, нодонлик, ёмонлик, эгрилик, умидсизлик, ёлғон гапириш, ялқовлик, очкўзлик, таъмагирлик каби ярамас сифатлар инкор этилади. Ўзбек халқи бисотида ўттиз мингга яқин мақол бўлиб, улар ғоявий ва тематик жиҳатдан бой ва ранг-баранг.

Халқ орасида бадий асарлардан топишмоқлар ҳам жуда кенг тарқалган. Улар нарса-ҳодисаларнинг муайян белгиларини бошқа предметларга қиёсан, яшириб, яширилган нарса ва ҳодисани топишга мўлжалланган бадий асарлардир. Шунга кўра, топишмоқ икки қисмдан иборат бўлади: яширилган нарса ва ҳодисалар ҳақидаги образли ифодалар, яъни топишмоқнинг

ўзи ва унинг жавоби. Тоғ ва ўрмонлар, дарё ва кўллар, чўл ва биёбонлар, бўрон, сел ва тошқинлар, ер ва осмон, йил ва унинг фасллари, хайвонлар ва ўсимликлар олами, уй-рўзгор ва маиший жиҳозлар ҳақида кўплаб топишмоқлар яратилган. Топишмоқлар ҳам мақоллар сингари тузилиш жиҳатидан баъзан насрий, кўпчилик ҳолларда шеърий шаклда бўлади. Шеърий топишмоқларда муайян вазн, ўзига хос турокланиш, яхлит қофия тизими мавжуд. Масалан,

*Тўрт оёқли,
Темир туёқли.*

(От).

Топишмоқлар бир савол-жавобли, яъни бир предметли бўлиш билан бирга кўп савол-жавобли – кўп предметли ҳам бўлади. Бундай топишмоқлар кўпчилик ҳолларда яхлит шеърий парча тарзида намоён бўлади:

*Тогда талаймонни кўрдим,
Сувда сулаймонни кўрдим,
Тузсиз пишган ошни кўрдим,
Юмалаб ётган тошни кўрдим.*

(Бўри, балиқ, сумалак, тошбақа).

Афсона ва ривоятлар, нақл, латифа ва лофлар, эртақлар ўзбек фольклорининг насрий жанрларини ташкил этади.

Хабар, ахборот бериш тарзидаги хаёлий уйдирмаларга асосланган қисқа сюжетли баёний ҳикоялар афсоналарни ташкил этади. Шунинг учун ҳам тадқиқотчилар афсоналарга ҳақиқатдан хабар берувчи ёлғон ҳикоялар, дея баҳо берадилар. Ўзбек халқи оламнинг ибтидоси ва интиҳоси, осмон жисмларининг ҳаракати, сахро, чўл, дашт, тоғ, кўл, дарё ва денгизларнинг пайдо бўлиши, баъзи иншоотларнинг қурилиши ва вайрон бўлиши, авлиё-анбиёлар, хаёлий қаҳрамонларнинг турмуш тарзи ва мақомотлари ҳақида юзлаб афсоналар яратган. «Ширин қиз», «Дев қалъа», «Калтаминор», «Илонбузган», «Эр Хубби», «Анбар она», «Етаган», «Искандар Зулқарнайн» кабилар шулар жумласидандир.

Қачонлардир бўлиб ўтган ёки бўлганлигига ишонилган воқеа ва ҳодисалар, тарихий шахсларнинг у ёки бу ишлари ҳақида хабар берувчи баён тарзидаги қисқа сюжетли ҳикоялар ривоятлар ҳисобланади. Ривоятлар сюжет тузилиши, баёний тарзи, ахборот бериш хусусиятлари билан афсоналарга ўхшайди. Аммо тарихий воқеалар ва шахслар, уруғ ва жой номларига доир маълумотлар, фактик ҳодисалар ҳақида ахборот беришлиги билан улардан фарқ қиладилар. Беруний, Ибн Сино, Алишер Навоий, Амир Темур, Улуғбек, Машраб каби тарихий шахслар ҳақидаги ривоятларда бу шахслар билан боғлиқ қизиқарли воқеалар баён этилиб, уларнинг юксак фазилатлари, донишмандликлари ибрат қилиб кўрсатилган. Афсона ва ривоятлар халқнинг эътиқодий ва мифологик қарашларини, табиат ва жамият ҳақидаги илмий (эмпирик) билимларини ўрганишда катта аҳамиятга эга.

Ўзбек фольклорида халқ фалсафаси ва донишмандлигини намоён этувчи нақллар закийлик, фасохатга бойлиги, ҳазил-мутойиба ва ҳажвий йўналиши билан ажралиб турувчи аския ва латифалар, ижтимоий ҳаётдаги нарса ва ҳодисалар ҳақида бўрттириб, ошириб сўйлаш, муболағалашни қиёслаш санъати орқали яратиладиган лофлар ҳам алоҳида жанрлар сифатида катта ўрин тутуди. Анъанавий халқ театрининг асоси бўлган, ранг-баранг жанрлари билан ажралиб турувчи бутун бошли адабий тур – оғзаки драматургиянинг мавжудлиги ва унинг беш юздан ортиқ пьесалари ёзиб олинганлиги ҳам ўзбек фольклорининг турлари ва жанрлар бойлигини намоёйиш этади.

Фольклор жанрлари орасида эртақлар алоҳида мавқега эга. Улар хаёлий ва ҳаётий уйдирмалар асосида қурилган, ҳақиқат ва ёлғонни ажойиб бир тарзда ўзида уйғунлаштирган нодир эстетик ҳодисалардир. Эртақлар гоёвий-тематик ва бадиий хусусиятлари жиҳатидан ҳайвонлар ҳақидаги, сеҳрли, маиший эртақлар каби турларга бўлинади. Бу турлар образлар талқини, конфликт, сюжет, композиция, фантастик уйдирманинг ўрни ва функцияси, тил ва услуби жиҳати билан бир-биридан фарқ қиладилар.

Ҳайвонлар ҳақидаги эртақларда («Чўлоқ бўри», «Меҳригиё», «Кўк кўчқор», «Окқуш», «Айиқ полвон», «Илон пари», «Илон

оға), «Бўри қиз» ва б.) ибтидоий тушунчалар билан боғлиқ равишда от, қўй, эчки, сигир каби уй ҳайвонлари, бўри, айиқ, илон каби ёввойи ҳайвонларнинг ғайритабiiй кўринган характер-хусусияти, уларнинг одамлар билан бўлган муносабати ҳикоя қилинади. Ажойиб кўринган ходисалар ва турли хил ҳайвонларга нисбатан тотемистик, анимистик қарашларнинг ифодаланиши бундай эртақларда алоҳида ўрин тутлади. Ҳайвонлар ҳақидаги эртақларнинг бир қисми («Бўри билан тулки», «Тулкининг тақсимоти», «Қумурсқа», «Қарға билан кўзи» ва б.) қадимий тасаввурларнинг унутила бошлаши билан жамият тараққиётининг кейинги босқичларида мажозий эртақларга айланган. Эртақлардаги аллегорик образлар орқали ижтимоий муносабатлар ифодаланган, жамиятдаги тенгсизлик тасвирланган.

Сеҳрли эртақлар сеҳр-жоду, тилсим, фантастик уйдирмалар асосига қурилган бўлади. Уларда персонажлар, воқеа ва ходисалар одатдан ташқари, ғайритабiiй ҳолда тасвирланади. «Девсафид», «Ялмоғиз», «Семурғ», «Кенжа ботир», «Ёрилтош», «Гулиқаҳқаҳ» кабилар бундай эртақларнинг характерли намуналаридир. Пари, ялмоғиз, дев, аждар, семурғ каби фантастик ва мифологик образлар бундай эртақларда муҳим ўрин тутлади. Бош қаҳрамон буларга қарши курашади ёки уларнинг хизматидан фойдаланади. Сеҳрли эртақлар қанчалик хаёлий бўлмасин, уларнинг асосида ҳаётийлик мавжуд. Учар гилам, ойнаи жаҳон ҳақидаги тасаввурларнинг реал кўзғатувчиси аниқ, уларда орзумидлар мужассамлашган.

Маиший эртақлар реал ҳаётий асосга эга бўлиб, фантастика кўмакчи вазифани ўтайди. Уларда, асосан, ижтимоий тенгсизлик, адолатсизлик, зулм ва зўрлик қораланиб, эзулик, ҳақиқатнинг ғалабаси улуғланади. «Зиёд ботир», «Уч оға-ини ботирлар», «Озодачеҳра», «Тоҳир ва Зухра», «Аёз», «Авом фолчи» ва бошқаларда меҳнатқашларнинг аҳволи, зулм ва зўрлик хомийларининг кирдикорларига нисбатан норозилиги тасвирланган.

Маиший эртақларнинг каттагина қисмини ҳажвий эртақлар ташкил этади. Бундай эртақлар ижтимоий ҳаётда реал асослари бўлган ҳаётий уйдирмалар заминига қурилган бўлиб, ўткир сатира ва хушчақчақ юмор уларнинг асосий хусусиятини белгилайди.

Ҳажвий эртақларнинг асосий ижобий қаҳрамонлари донишманд чол, камбағал йигит, доно аёл, ҳозиржавоб кал ва бошқа. Булар ўзларининг кўркмаслиги, топқирлиги, донолиги, ҳозиржавоблиги билан калтафаҳм руҳонийлар, золим амалдорлар, ҳасис бойларни фош этадилар, баъзан ўзлари ҳам комик ҳолатларга тушиб қоладилар. «Қози билан камбағал», «Туғматчилар жазоси», «Икки мулла», «Тўрт ялқов», «Икки ўжар», «Уч ёлғонда қирк ёлғон», «Бой билан кал» кабилар ҳажвий эртақларнинг энг яхши намуналаридир.

Ўзбек фольклорининг энг йирик жанрларидан бири достонлардир. Ўзбек халқ бахшиларидан юз элликдан кўпроқ сюжетга бўлинган тўрт юздан ортиқ достон ёзиб олинган. Бу достонлар ниҳоятда кўп тармоқли ва кўп мавзули бўлиб, узок асрлар давомида яратилган ва турли ижтимоий-иқтисодий шароитларда қуйланиб келинди. Уларнинг қадимий намуналари қаҳрамонлик достонларидир.

Қаҳрамонлик достонлари патриархал-уруғчилик муносабатлари билан, кўчманчилик ва ярим кўчманчилик ҳаёт тарзи билан маҳкам боғлиқдир. Уларда реал ижтимоий воқелик қаҳрамонлик идеализацияси доирасида кўтаринки руҳда тасвирланади. Қаҳрамонлик достонларининг ёрқин намунаси «Алпомиш» (X аср) ва унинг давоми «Ёдгор» достонларидир. «Алпомиш»да қаҳрамонлик, мардлик, ватанпарварлик, дўстлик, вафо ва садқат улуғланади. Қаҳрамонлик достонлари таъсирида жангнома достонлар юзага келди. Агар қаҳрамонлик достонларида бош қаҳрамон фаолияти яккама-якка олишувларда, баҳодирлик шартларини бажаришда намоён бўлса, жангномаларда турли-туман характердаги уруш эпизодларида кўрсатилади. Душманга қарши курашда мардлик ва жасорат кўрсатиш, она ер бутунлиги учун кураш, эл-юртлар бирлиги, ватанпарварлик ва дўстлик каби олижаноб ғоялар қуйланади. «Юсуф билан Аҳмад» ва унинг давоми бўлган «Алибек билан Болибек» достонлари бунинг ёрқин мисолидир. Ҳар иккала достон ватанпарварлик туйғулари, она юрт соғинчи билан йўғрилган.

Тарихий достонлар тарихда бўлиб ўтган воқеа ва ҳодисалар, айрим тарихий шахслар фаолияти асосида яратилган бўлиб,

бундай дostonларда тарихий ҳақиқат билан афсона, факт билан бадий тўқима ўзига хос равишда чатишиб кетган. «Ойсулув», «Тулумбий», «Шайбонийхон», «Ойчинор», «Тўлғоной», «Номоз», «Маматкарим полвон» кабилар шу турга мансуб. Улар тарихдаги конкрет воқеалар ва фактларни тасвирлаш характери, хужжатийликнинг даражаси жиҳатидан бир-бирларидан жиддий фарқ қилади. Ўзбек дostonчилигининг кейинги тараққиёт даврларида тарихий дostonларнинг бир хили сифатида афсонавий бахшилар ҳамда айрим дostonчиларнинг ҳаёт йўли тасвирланган автобиографик ва биографик дostonлар («Кунларим», «Таржимаи ҳол», «Мулла Ғойиб», «Оллоназар Олчинбек», «Маҳтумкули» ва б.) юзага келди.

Халқ дostonларининг катта бир турини романик эпос намуналари ташкил этади. XII–XVII асрларда яратилган бундай дostonлар ўз даврининг ижтимоий-сиёсий муносабатлари билан боғлиқ бўлиб, уларнинг моҳиятини севги можаролари, қўрқинчли саргузаштлар, эртаққа хос фантастик воқеалар, шу билан бирга ҳаётий ходисалар тасвири белгилайди. Романик дostonларнинг сюжет тузилиши ниҳоятда бир-бирига ўхшаш бўлиб, одатда, қаҳрамон ғойибона ошиқ бўлган гўзални излаб сафарга отланади, ажойиб-ғаройиб ходисаларни, қийин саргузаштларни бошидан кечиради, ғайритабiiй кучлар билан тўқнашади, барча қийинчиликларни енгиб ўз мақсадига эришади. Бироқ бу дostonларнинг ҳар бири композицион қурилиши, образлари, мотивларининг ишланиш характери ва мазмунлари жиҳатидан мустақил бўлиб, бир-бирларидан фаркланадилар. Романик дostonларнинг таркиби ниҳоятда мураккаб. Қаҳрамонлик дostonларида романик эпосга хос жиҳатлар бўлганидек, романик дostonлардан қаҳрамонлик унсурлари, жангномалар хусусиятлари ҳам мустақам ўрин олган. Ҳатто баъзи дostonларда бир неча мавзу баравар ишланган. Қаҳрамонлик-романик дostonларда («Рустам» туркуми, «Якка Аҳмад», «Гўрўғли» туркумига кирувчи бир қанча асарлар) қаҳрамонлик йўналиши устун турса, ишқий-романик дostonларда («Кунтуғмиш», «Орзигул», «Ёзи билан Зебо», «Гўрўғли» туркумининг сўнгги халқалари) севги можаролари, саргузаштли воқеалар тасвирига алоҳида эътибор берилади.

Ўзбек халқ дostonлари жонли оғзаки ижрода асрлар давомида бой ёзма адабиёт намуналари билан ёнма-ён яшаб келди. Мумтоз адабиётнинг дostonчиликка таъсири баракали бўлди. Бундай жараён XVII асрдан кейин янада кучайди. Оқибатда романик эпоснинг бир тури сифатида китобий дostonлар юзага келди. Бундай дostonлар мумтоз шеърият намуналарининг бахшилар томонидан фольклорга хос равишда қайта ишланиши натижасида юзага келган ёки яратилиши жиҳатидан ёзма адабий манбага эга бўлган, шунингдек, бевосита ёзма адабиёт таъсирида яратилган асарлардир. «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Баҳром ва Гуландом», «Юсуф ва Зулайхо», «Варқа билан Гулшоҳ», «Вомиқ билан Узро», «Зевархон» ва бошқа шу хил дostonлардандир. XVIII асрнинг охирларидан, хусусан, XIX асрнинг иккинчи ярмида фольклор асарларини ёзма адабиётга яқин руҳда қайта ишлаш ёки аксинча, ёзма адабиёт намуналарини «фольклорлаштириш» жараёни ниҳоятда кучайди. Бунинг натижасида турли характер ва мазмундаги қиссалар («халқ китоблари») пайдо бўлди, айрим бахшилар ижодида ёзма адабиёт унсурлари кўрина бошлади.

XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошлари ўзбек фольклори тараққиётида алоҳида босқич бўлди. Бу даврда анъанавий фольклор асарлари кенг ижро этилиши билан бирга замоннинг муҳим ижтимоий-сиёсий масалаларини акс эттирувчи лирик ва эпик асарлар яратилди, тарихий қўшиқлар жанрининг янги намуналари юзага келди. Россиянинг босқинчилик сиёсати ва мустамлакачилик зулмига қарши халқ норозилигини акс эттирувчи, амир ва бекларнинг ўзаро келишмовчиликларини қораловчи «Хоразмнома», «Ботирхон зулми», «Назар ва Оқбўтабек», «Музаффархон», «Жиззах кўзғолони» каби асарлар яратилди.

Анъанавий фольклорнинг жонли ижроси шўро даврида ҳам давом этди. Бу даврда фольклор ижодкорлиги ва ижрочилигининг жонли анъаналарини давом эттириб келаётган юзлаб бахшилар, эртакчилар, қизиқчи ва масхарабозлар, кўғирчокбозлар, аскиячилар ижро этган асарлар ёзиб олинди. Улар орасида Фозил Йўлдош ўғли, Эргаш Жуманбулбул ўғли, Пўлкан, Ислом шоир, Бола бахши, Ҳасан Худойбердиев, Нурали Нурмат ўғли, Юсуф-

жон кизик каби санъаткорлар бор. Бугунги кунда ҳам фольклорнинг деярли барча жанрларида янги асарлар яратилмоқда. Айниқса, бадиий ҳаваскорлик, бахшилар ижоди, кўшиқчилик янада тараққий қилмоқда. Кейинги йилларда кўплаб фольклор-этнографик ансамбллар пайдо бўлди. Ёзиб олинган фольклор асарлари нашр қилинмоқда.

Халқ оғзаки бадиий ижоди миллий маданиятнинг таркибий қисми сифатида жуда катта ижтимоий қимматга эга. Унинг ижтимоий қиммати маънавий-маърифий, ғоявий-тарбиявий ва эстетик аҳамияти билан белгиланади. У халқнинг тарихи, урф-одати, маишати, дунёқараши, ижтимоий муносабатлари, орзу-умидлари ҳақида кенг маълумот беради. Ўзбек фольклорида бутун бир халқнинг тақдири, у мансуб ватаннинг гўзалликлари тасвирланган, тинчлик ва фаровонлик учун кураш, ватан тупроғини кўз қорачиғидек асраш ғоялари, бу йўлда мардлик кўрсатган қаҳрамонлар куйланган. Халқ оғзаки бадиий ижодида халқимизнинг бадиий диди, воқеликка нисбатан халқона эстетик муносабат ифодаланган. Унинг намуналари халқ ижодчилари томонидан ниҳоятда пардозланган, юксак санъат намунаси даражасига кўтарилган. Эстетик сезгилар ривожда, гўзалликни, бадиий сўз қадри ва қимматини, она тили бойликларини ҳис қилишда фольклорнинг аҳамияти беқиёсдир. Ўзбек фольклори адабиёт, театр, кино, рақс, мусиқа ва бошқаларнинг тараққиёти ҳамда бугунги ривожда муҳим роль ўйнади ва ўйнамоқда.

Шўхтамурод
ЗУФАРОВ
(1936 йилда туғилган)

Шўхтамурод Усмонович Зуфаров 1936 йил 10 июлда Тошкент шаҳрида туғилган. Тошкент давлат чет тиллар институтини битирган (1961). Тошкент вилояти мактабларида ўқитувчилик қилган (1961–65). Матбуот соҳасида ишлаган (1965–70). Алишер Навоий номидаги давлат Адабиёт музейида, кейинчалик шу музей асосида ташкил этилган ЎзР ФА Қўлёзмалар институтида кичик илмий ходим (1970–86), катта илмий ходим (1986–1993 йиллар) бўлиб ишлаган. «Ўзбек халқ достонларининг спецификаси ва уларининг бадиий тасвир воситалари» мавзудида номзодлик диссертациясини (1985) ҳимоя қилган. «Халқ достонлари муболагасининг айрим хусусиятлари» (1973), «Балогардон» достони ҳақида айрим мулоҳазалар» (1973), «Зулфизар» достонида муболаганинг ўрни» (1976), «Ўзбек халқ достонларининг специфик хусусиятлари» (1985) каби мақолалари чоп этилган.

ДЎМБИРАНИНГ АСРОРИ

Ўзбекистон Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Адабиёт музейининг илмий ходимларидан ташкил топган экспедиция 1974 йил июн ойининг бошларида халқ оғзаки ижодиёти намуналарини аниқлаш ва ёзиб олиш мақсадида жанубий музофотлар бўйлаб сафарга чикди.

Экспедиция аъзолари – филология фанлари номзоди Малик Муродов (экспедиция раҳбари), филология фанлари номзоди Саид Аскарров ва мен – кичик илмий ходим Тўхтамурод Зуфаров эди. Қарши шаҳрида сафимизга Педагогика институтининг талабаси Холмирза Акрамов ҳам кўшилди.

Аввалига биз Қашқадарё воҳасидаги бир неча шаҳар ва қишлоқларда бўлгач, Дехқонободга, ундан эса баланд-паст суйри қирлар бағрига жойлашган Тўда Чорбоғ қишлоғига етиб келдик. Қишлоқ куйисини илон изи янглиғ сой кесиб ўтган бўлиб, ёз ойларида сой суви камайиб кетар, аммо сой кирғоғидаги боғлар кузга қадар кўм-кўк тураверар экан. Бизлар шу қишлоқлик Ражаб бобо Нормурод ўғлининг сой билан туташиб кетган богига жойлашдик.

Ражаб бобо тўқсон ёшни қоралаб кўйган бўлса ҳам ҳамон нигоҳи тийрак, ҳаракатлари тетик эди. У ёшлигида маҳорат билан дўмбира чертиб, анъанавий дostonларни эл орасида куйлаб келган экан. Бизга у «Алпомиш» дostonидан бир парчани ўзига хос виқор билан дўмбира чертиб, куйлаб берди. Аммо унинг овозида, дўмбира чертишида қарилик аломати сезилиб турарди. Бироқ қариликни донолик безайди, деганларидек, Ражаб бобо ўзининг пурмаъно гаплари, кези келганда ҳаётий насихатлари билан ҳамқишлоқларининг эҳтиромига сазовор экан.

Шунингдек, Ражаб бобо дўмбира чолғусини ҳар томонлама мукамал қилиб ясар экан. Бу ҳол менда дўмбиранинг ясашиш жараёнига нисбатан кучли қизиқиш уйғотди ва мен Ражаб бободан бу ҳунарга оид жараёнларни ёзиб олдим. Чунки отам уста Усмоннинг миллий чолғуларни ясовчи етук созгарлиги ва менинг ўзим ҳам дутор, танбур ва сато каби чолғуларни ясай олишим туфайли бу жараёнга алоқадорлигим бор эди. Бундан ташқари дўмбира чолғусининг ясашиши хусусида, баъзи мавҳум фикрларни ҳисобга олмаганда, ҳеч қандай маълумот йўқ эди. Шу боис Ражаб бобо маълумотларининг бир томондан амалий санъатнинг созгарлик соҳаси, иккинчи томондан, илмий этнографик аҳамияти бор эди.

Дўмбира ҳам муסיкий чолғу бўлгани учун унинг ясалиш жараёнида созгарлик соҳасига мансуб илмларга риоя қилиниши табиийдир. Булар:

илми ёғоч	– яъни қандай ёғочлардан ясалиши;
илми асбоб	– яъни қандай асбоблар билан ясалиши;
илми соз	– яъни чолғунинг тузилиши, ўлчам ва детал (қисм)лари.

Ражаб бобо маълумотига кўра, дўмбира, асосан, зардоли (ўрик) ёғочидан ясалади. Уни дарахтнинг дуч келган жойидан кесиб олинган ёғочдан яшаш мақбул эмас, балки ёғочнинг айна дўмбирабоп жойидан олиш мақсадга мувофиқдир. Бундай ёғоч эса ноёб топилма ҳисобланади.

Модомики, дўмбира ёғочдан ясалар экан, уни яшашда созгарликда ишлатиладиган арра, теша, ранда, эгов ва турли шаклдаги исканалардан фойдаланилади. Буларнинг ҳар бирини ўз қўлланиш ўрни бор.

Дўмбирани яшаш жараёни дотор сингари, айрим-айрим бўлақларни йиғишдан эмас, балки бир бутун ёғочдан – қорнини ҳам, дастасини ҳам биргаликда теша билан чопишдан бошланади. Умумий шакл рўёбга келгач, унинг қорни ўйилади. Айна шу жараён дўмбиранинг қадимий чолғу эканлигидан далолат беради.

Дўмбиранинг шу заминда ўсадиган дарахт ёғочидан ясалиши эса унинг шу юртнинг ва халқнинг чолғуси эканини исботлайди.

Воҳа бахшиларининг дўмбиралари тахминан 60–80 сантиметрлик бўйдан иборат бўлиб, 3–4 та қўшимча қисмлари бор. Булар: кулоклари, қорин устидаги қопқоғи, торлари ва харрағидир, холос. Бу дўмбиралар аксарият чолғулар сингари бошдан-оёқ ялтиратиб лакланмайди.

Кўпинча, «дўмбира» дейилганда кўз олдимишга қозок халқининг миллий чолғу асбоби келади. Аслида эса, ўзбекларнинг ҳам ўз дўмбираси бор бўлиб, Ўзбекистоннинг жанубий музофотла-

рида кенг тарқалгандир. Ўзбек дўмбираси ўзининг тузилиши жиҳатидан қозоқ дўмбирасидан кескин фарқ қилади. Чунончи, унинг қорни ўзбек миллий чолғуси бўлмиш танбур қорнига ўхшаш бўлиб, юзи тут ёки тол ёғочидан юпка қилиб тайёрланган қопқоқ билан ёпилади. Қозоқ дўмбирасидан фарқли равишда қопқоқ қоринга ёпиштирилмай, ўзига хос услубда боғланади. Бунинг учун қорин орқасига кичик бир қозикча ўрнатилади. Қопқоқдан эса тўртта тешик очилиб, улардан ип ўтказилади ва ўша қозикчага маҳкам тортиб боғланади. Қопқоқ устидан тортилган икки тор остига қўйилган харрак эса уни маҳкам босиб туради.

Ўзбек дўмбирасининг дастаси нисбатан калтарок бўлиб, унга қозоқ дўмбирасидаги каби «парда»лар боғланмайди ва даста юқорисига «шайтон» харрак ўрнатишмайди. Унинг ўрнига уч-тўрт сидра ип ёки ичак парда ўраб боғланади ва дўмбира юзи бўйлаб тортилган икки тор шу ип боғламаси устидан ўтказилади. Дўмбирани чертиш чоғида бу торлар ёнга сурилиб кетмаслиги учун уларни ҳам ип билан маҳкам ўраб қўйилади.

Одатда, торларнинг бир учи қорин остидаги «тор торткич»га, иккинчи учи эса даста юқорисидagi «бошлик»ка ўрнатишган икки «қулоқ»ка ўралади. «Қулоқ»лар ҳам, қозоқ дўмбирасидаги каби, «бошлик» остида эмас, унинг устига ёнма-ён ўрнатилади. «Бошлик» ҳам, қозоқ дўмбирасидан фарқли ўларок, белкурак шаклида эмас, балки архар шохи янглиғ эгик бўлиб, унга чиройли попук ва турли мунчоқлар осиб қўйилади.

Қадимда бахшилар дўмбирага қуш ичагидан махсус тайёрланган тор – «кушпай» тортганлар. Ҳозирда эса «кушпай» ўрнига капрон ип (жилка) боғламоқдалар. Бунда, албатта, дўмбирага хос овоз (тембр) ўзгариши аниқ.

Дўмбира сўзининг луғавий маъноси хусусида мутахассислар турлича фикр билдирадilar. Аммо айрим илмий манбаларда бу сўзни «танбур», яъни қадимий «танбура» сўзи билан боғлиқлиги хақида маълумотлар бор. Дарҳақиқат, «танбура» икки сўздан иборат бўлиб, «тан» – дил, кўнгил, «бура» эса тирнаш, эзиш маъносидадир. Дўмбира ҳам айнан ана шундай таъсир кучига эга бўлган чолғудир.

Экспедиция раҳбари Малик Муродов Ражаб бободан бир неча бор: «Қодир бахши яхши юриптими?» – деб сўради. Ражаб бобо: «Алағда бўлманг, Қодир эртан келади» – деб жавоб берди. Малик Муродовнинг айтишича, мана шу Ражаб бобо «Зўр бахши бўлсин» деб, ёш Қодирнинг оғзига «ушқирган» экан.

Дарҳақиқат, эртаси куни Қодир бахши «лагер»имизга келди. Ўттиз ёшлар атрофидаги, котмадан келган, ўрта бўйли Қодир бахши Малик Муродов билан қуюқ сўрашди. Бундан бир неча йил аввал Малик ака Қодир бахшидан халқ ижодиётидан айрим намуналарни ёзиб олган экан.

Даврамизда суҳбат, асосан, дўмбира хусусида кетди. Нихоят, Қодир бахшидан бирор куй чалиб беришни сўрадик. Маълум бўлишича, Қашқадарёда дўмбира чалишни «дўмбира чертиш» дейишар экан. Воҳа халқи дўмбирани, айникса, дўмбира куйларини бағоят қадрлайди.

Қодир бахши илтимосимизни эшитгач, бир дам тараддудланиб турди ва ер остидан Ражаб бобога кўз ташлади. Ражаб бобо, розилик аломати сифатида, бошини оҳиста тебратиб қўйди. Зотан, Ражаб бобо Қодир бахшига хешгина эмас, балки етук дostonчи шоир сифатида устоз ҳам экан. Одатда, устоз қошида ўлтирган шогирд унинг розилигисиз бирор иш қилмаслиги лозим. Акс ҳолда, у устозни менсимай, ўзини кўз-кўз қилган ҳисобланади. Қодир бахши шу удумга амал қилган ҳолда, қовушигина дўмбирани қўлига олди ва бағрига босиб, бир-бир черта-черта, кулоқларини эҳтиётлик билан бураб созлади-да, кўзларини ним юмиб шитоб билан черта бошлади. Шу ондаёқ кўз олдимиздаги боғ манзараси сўниб, тасаввуримизда ўтмиш тасвири намоён бўлди:

«...Мана... Тиккага келган қуёш отлиқ навкарлар қуршовида кетаётган аёл-эр бандилар бошига сахийлик билан оташ пуркайди... Уларни тезроқ юришга қистаб дағдага қилаётган навкарлар остидаги отлар тинимсиз ҳансирайди... Сувсизликдан лаблари қақраган бандилар ҳам отларга жўр бўлиб ҳансирайдилар... аммо уларнинг ҳансирашларига оналари этагидан ушлаб ке-

таётган ёш болаларнинг «су-в-в-в» деган илтижолари, илдам юришга ҳаракат қилаётган келинлар бағридаги гўдакларнинг ожиз инграшлари қўшилиб, ҳасратли бир нола пайдо қилади... Мана, узоқдан бир манзил кўринди... энди бандилар ўз ихтиёрлари билан қадамларини тезлатдилар...»

Бу пайт Қодир бахшининг ўнг қўли дўмбира торлари узра шитоб билан югурар, атрофга эса дўмбира овози эмас, балки отлар ва бандилар оёғи остидан чиқаётган товуш ёки бурксиб кўтарилаётган чанг янглиғ буралиб-буралиб тараларди.

«...Мана... бандиларга қишлоқ ўртасидаги ҳовуздан сопол товоқларда сув тарқатилди ва дам олмоқ учун ўлтиришга рухсат берилди. Деярли қуролсиз лақайлар устига ҳужум қилиб, «зафар қучган» амир Музаффар асрий чинор остидаги супага ёнбошлаши замон, унинг ҳузурида қишлоқ оқсоқоли қўл қовуштириб, бош эгди... Дарҳол чинни товоқларда чалоб тортилди. Амир чалобни мириқиб смирди-да, оқсоқолда:

– Бу жернинг номи не? – деб сўради.

– Каганни¹, – жавоб берди оқсоқол.

– Иби, қиззиқ! – деди амир сийрак соқолини сирли силаб. Сўнгра бир дам ўйланиб тургач, сардорни имлаб ёнига чорлади ва у билан шивирлашиб сўзлаша бошлади...»

Бу пайт Қодир бахши қўлидаги дўмбира ваҳимали, айна пайтда, сирли товуш билан янграй бошлади. Сўнгра бир муддат мунгли нола таратиб турди-да, бирданига фиғон чекди:

«...Мана... Навкарлар бараварига бандилар устига ташландилар ва шавқатсиз равишда оналар бағридан гўдакларни тортиб ола бошладилар. Аёлу эр бандилар фарёди фалакка етди. Айниқса, гўдаклар чинқириги юракларни пора-пора қилди...»

Бу пайт Қодир бахши чертаётган дўмбира тўлиқ маънода ўкириб-ўкириб йиғлашга тушди... Гўё дўмбира Қодир бахши измидан буткул чиқиб, ўзича нола тортаётганга ўхшар, Қодир

¹ Қашқадарё воҳасида чўпонлар подадаги совлиқ кўйларни соғаетганларида уларнинг кўзичокларини зўрлик билан она эмчагидан айириб, икки қозик орасига тортилган арконга майда чилвирдан тугилган бўйинбокқа солиб кўяр эканлар. Шу аркон «кеганни» дейилиб, кўзиларни бўйинбокқа солиш «кўзи кеганлаш» дейилар экан.

бахши эса унинг дастасини ўзига торта-торта ўз измига олишга уринарди...

«...Мана... Навкарлар чинқириб йиглаётган болаларни йўл ўртасига уюб, худди каганниланган қўзичоқлардек, чилвир билан ўзаро бозлаб чиқдилар... Амир ва унинг ёнидагилар буларни хотиржам кузатиб турардилар... Кутилмаганда қишлоқ четидаги отлиқ навкарлар ваҳшиёна қийқириб, болалар устига от суриб кела бошладилар... Аммо... Аммо отлар болаларни босмадилар, балки улар устидан сакраб, айримлари эса қамчи зарбини писанд қилмай, улар ёнидан ўқдек учиб ўтдилар...»

Бу пайт Қодир бахши қўлидаги дўмбира ваҳшатли нола тортар, гўё чавандознинг қўлидан чикиб кетишга уринаётган тулпордек, ўқтин-ўқтин олдинга талпинарди...

«...Мана... Навкарлар елиб-югуриб хонадонлардан кигиз олиб чиқиб, ваҳимадан қотиб қолган болалар устига ташладилар... Отлиқ навкарлар энди бу томонда от қўйдилар. Надоматлар бўлсинки, бу гал отлар сезмай қолдилар... Сезганлари эса оёқларини кўтараман деб болалар устига қулаб тушдилар... Буни кўриб турган оналар ҳам бирин-кетин унсиз қулай бошладилар...»

Бу пайт дўмбира куйламас, балки инграр эди. Бу ингров гўё Қодир бахшининг чертиши оқибатида эмас, балки дўмбира корнидан ўзидан-ўзи сизиб чиқаётганга ўхшарди...

«...Мана... Қулаган отлар типирчилаб ўринларидан туришига уринишар, улар остидаги кигизларнинг четларидан эса болаларнинг қирмизи қони сизиб чиқарди... Бу вақтда бандилар орасида турган бир бахшининг қалбидан худди болалар қони янглиг бир нола сизиб чиқарди...»

Шу пайт Қодир бахши худди дармони қолмагандек, қўлини даста юкорисидан пастга тортиб, хорғин бир ҳолда «ох...» дея, дўмбира чертишдан тўхтади...

Кейинча ўша куй «Лақай жилаш» («Лақайлар йиғиси») номи билан бахшилар орасида кенг тарқалган экан. Қашқадарё ва Сурхондарё бахшилари бу куйни ҳамон зўр маҳорат билан чертиб келмоқдалар. Айни пайтда бу иккала вилоят бахшилари бисотида бунга ўхшаган куйлар бисёрдир.

Эътиборлиси шундаки, бу куйларда таъсирлилик билан тас-
вирлилик мужассам топган. Шунингдек, «Лақай жилаш»га ўх-
шаш ҳар бир куйнинг ўз тарихи ва ўзига монанд номи бор.

Бахшилар бу куйларнинг айна шу сифатларини эътиборга
олиб, дўмбира жўрлигида «Гўрўгли» каби дostonларни халқ ора-
сида куйлайдилар. Бу куйлар умумий ном билан «Бахши куй»
деб юритилса-да, улар ниҳоятда пухта ишланган бўлиб, ҳар бири
етук муסיқий асардир.

Бахшилар дoston мазмунига мутаносиб ҳолда бу куйларни
ўз ўрни-ўрнида чертадилар. Одатда, улар: «Кўшик (яъни, дос-
тон) айтаётганимда дўмбира мени етаклайди» – деб, дўмбира-
га эҳтиром кўрсатадилар ва ўз миннатдорчиликларини дoston
ижросидан олдин айтиладиган «Дўмбирам» термасида изҳор
киладилар.

Хулоса килиб айтганда, халқимизнинг қадимий чолғуси бўл-
миш дўмбира ва унинг куйлари деярли ўрганилган эмас. Со-
ветлар даврида муסיкашунос Файзулла Кароматов бу мавзуга
қўл уриб, 1962 йили «Узбекская домбровая музыка» («Ўзбек
дўмбира муסיкаси») китобини нашр эттирди. Олим бу китоб-
га олтмишдан ортиқ дўмбира куйларининг нотасини киритган.
Шунингдек, бу китобга бу куйларнинг кимдан ва қачон магнит
тасмасига ёзиб олингани илова қилинган. Ҳозирча бу китоб маз-
кур мавзудаги ягона ноёб асардир. Аммо, афсуски, у ўзбек ти-
лида чоп этилмаган.

Шундан бери бу мавзу фольклоршунос тадқиқотчилар эътибо-
ридан четда қолиб келмоқда. Ваҳоланки, дўмбира ва унинг куй-
ларида халқимизнинг буюк муסיқий истеъдоди ва яратувчилик
фаолияти тажассум топгандир. Шунинг учун, бугунги истиклол
замонида дўмбира ва унинг куйларига халқимиз маънавияти-
нинг асрлар оша бизга етиб келган бебаҳо дурдонаси сифатида
қарамоғимиз лозим.

Камол
ОЧИЛОВ

(1936 йилда туғилган)

Камол Очилов 1936 йил Қашқадарё вилояти Қариш тумани Тахтапул қишлоғида туғилган. Қаришидаги икки йиллик ўқитувчилар тайёрлаш институтининг филология факультетида (1955–57), Қариш давлат педагогика институти (ҳозирги Қариш давлат университети)нинг тарих-филология факультетида (1957–62) ўқиган. Қариш давлат педагогика институти Ўзбек адабиёти кафедрасида ўқитувчи, катта ўқитувчи, доцент лавозимларида ишлаган (1962 йилдан). Ҳозир Қариш давлат университети Ўзбек адабиёти кафедраси доценти. «Ўзбек халқ меҳнат қўшиқлари (Қашқадарё вилояти материаллари асосида)» мавзусидаги номзодлик диссертациясини ёқлаган (1974). Унинг «Қалдирғочни қўндирган қўшиқ» (1992) «Ўзбек аллалари» (1994, ҳамк.), «Шунқор болам, хуйё-хуй» (2003, ҳамк.), «Меҳнат қўшиқлари бадшияти» (2006) каби китоблар муаллифи.

ХИРМОН ЯНЧИШ ҚЎШИҚЛАРИ

Деҳқонларнинг турмуш тарзини, тирикчилигини ифода этувчи поэзиясининг бир турини хирмон янчиш жараёнини ифода этувчи ва шу пайтда айтиладиган «хўп майда» қўшиқлари ташкил этади. «Хўп майда» қўшиқнинг номи бўлиб, янчилиши лозим бўлган пояни-хирмонни майда қилиб янчувчи ишчи ҳайвонларга қарата айтиладиган ҳар бир мисра охиридаги нақорот (майда-а,

майда-эй) ва хирмон янчишни ифодаловчи ҳўп сўзидан келиб чиққан. «Хўп майда» кўшиқлари ўзбек, қирғиз, тожик халқлари орасида кенг тарқалган. Хирмон янчишда айтиладиган бундай кўшиқларни ўзбеклар: «Хўп майда», «Майда», «Майдагул»; қирғизлар: «Ўп майда», тожиклар: «Майдо» деб юритадилар.

Ҳар бир халқнинг оғзаки бадиий ижоди асарларида уларнинг турмуши, тирикчилиги, урф-одати, дунёқараши, руҳияти, ижтимоий ҳаёт воқеаларига бўлган муносабатлари ўзига хос йўл билан ифодаланган. «Хўп майда» кўшиқлари биргина ўзбек халқи орасида мавжуд бўлиб қолмасдан, балки қадимдан бир-бирлари билан алоқадор бўлган туркий халқлар орасида ҳам кенг тарқалган.

Шу нарсани қайд қилиб ўтиш керакки, ҳўпга кўшилиши лозим бўлган ҳайвонларнинг номлари алоҳида-алоҳида айтилмайди, улар қайси турдаги ҳайвон бўлишидан қатъи назар ҳаммаси галагов дейилаберади. Лекин илгари галагов қилинган ҳайвонларнинг ҳар бири тизилиш ўрнига қараб маълум атама-лар билан аталган бўлиши керак: Махмуд Кошғарий «Оп хирмон янчувчи ҳўкизларнинг ўртасидаги ҳўкиз (арғуча)» деб изоҳлайдики, бу нарса ҳам бизни юқоридагича ҳукм чиқаришга ундайди. Демак, Махмуд Кошғарий замонида ҳўпга кўшилган ҳўкизларнинг ўртасидаги ҳўкизни айни замонда шу меҳнат жараёни номи билан оп (хўп) деб аталган. Замонлар ўтиши билан галаговдаги ҳайвонларнинг ҳар бирининг номи унутилиб кетган бўлиши керак. Лекин айрим жойларда ҳозир ҳам галаговга биринчи боғланган ҳайвонни (хўп чўп ёнидаги ҳўкиз, ё от, ё эшакни) хўп деб аташ учрайди. Демак, деҳқонлар орасида ҳозир ҳам хўп сўзи икки маънода, яъни хирмон янчиш жараёни ва хўпга кўшилган биринчи (бош) ҳайвон номи маъносида қўлланилади.

Галагов қилинган ишчи ҳайвонларга хирмон поҳолини текислаб борадиган маҳсус тўқилган «чақар» боғлаб қўйилади. «Хўп майда» кўшиғининг мавзуси донли экинларни янчиб олиш бўлиб, мазмуни эса, инсон меҳнатини қадрлаш, ҳосилни хирмондан кўпроқ кўтариш умиди билан тўладир. Масалан:

*Қизилини қирдай қил, майда-ё, майда,
Саригини сойдаи қил, майда-ё, майда.*

Бизгача сақланиб келган «Майдагул» кўшиқларининг матни жуда қадимий бўлмаса ҳам, уларда қадим тушунчаларнинг изларини кўриш қийин эмас. Жумладан, буғдойни тўғридан тўғри ўз номи билан атамай «қизил» деб аташ офатлардан сақлаш, учун сир тутиш тушунчаси билан боғлиқ бўлган. Худди шундай тушунча халқнинг жонли сўзлашув нутқида ҳам қўлланади. Масалан, ёмчи уруғидан булган Шарофат ходима (асли исми Шарофат Тўраева, Қарши туманидаги Тахтапул кишлоғида яшаган. Тўйларда ходималик қилади) тўйга тўёна олиб келган хотинларга қарата: «Қизилинг қирда, сариғинг сойда, оқинг ангарда пишиб ётган пайтда силани тўйма-тўй санғиб юришларингга қарайла», – дейди. Демак, бу фикр орқали Шарофат ходима ҳосилнинг фарқ пишганини, йиғим-терим палласи яқинлашиб қолганини айтмоқчики, бу ҳол халқнинг жонли сўзлашув нутқида ҳозирги кунга қадар ҳам сақланиб келмоқда. Кўриниб турибдики, қирдаги қизил – ўрилмай пишиб ётган буғдой; сойдаги сариқ эса, олма, ўрик, узум, умуман, ҳўл мева; ангардаги оқ эса пахтадир. Бу ўринда, албатта, оқ, қизил, сариқлар аслий сифат бўлиб, бу ерда отлашиб келмоқда.

Майда кўшиқлари алоҳида-алоҳида мустақил тўртликлардан ташкил топган бўлиб, уларга майда-ё майда-эй, майда-а каби турли эмоционал сўзлар, кийқириклар, нидолар кўшиб куйланади. Булар шу кўшиқнинг нақорати ҳисобланиб, олдинги мисраларга қараганда бирмунча чўзиқроқ талаффуз қилинади ва ўзига хос мустақил куй касб этиб, барча бандлар учун ҳам характерли бўлган мазмуний белгиларни яхлит композицион курилмага жойлаштира олувчи бош пафос қиёфасида гавдалана бошлайди. «Майда-ё майда», «Ҳайда-ё, хайда», «Ҳа хўп, хайда-ё, хайда», «Хўп майда-ё, хўп майда» каби эмоционал кичкириклар мустақил характерга эга бўлган тўртликларга композицион яхлитлик касб этади, бу мавзудаги мустақил тўртликларни гўё бир шеър остида бирлаштиргандай бўлади.

Айрим ҳолларда эса:

*Хўп майда-ё, хўп майда,
Буғдойи менга фойда,*

*Сомони сенга фойда,
Ҳа, ҳайда-ё, ҳа, ҳайда,*

– каби бутун бир тўртлик ҳар банддан кейин такрорланиб қолиши мумкин. «Майдагул» кўшиқларида янги шунга ўхшаш эмоционал кичкирикларнинг мўл-кўллиги унинг жанр хусусиятларини белгиловчи муҳим бир атрибутдир. Баъзан бундай эмоционал кичкириклар ҳар бир мисра охирида қўлланила берган, улар ҳар мисрага кўшиб ижро этила берган:

*Сакраб-сакраб ҳайдагин, майда-ё, майда,
Саксонлар ботмон келсин-ой, майда-ё, майда,
Йўртиб-йўртиб ҳайдагин, майда-ё, майда,
Юз ботмонлар келсин-ой, майда-ё, майда.*

Ҳўкизларнинг сакраб-сакраб, йўртиб-йўртиб юришида, албатта, руҳий ҳолат ифода қилинади. Ишчи-ҳайвонларнинг сакраб, йўртиб юришида, бир томондан, деҳқонларнинг хурсандчилиги ифодаланса, иккинчидан меҳнат ритми ҳам аниқ сезилиб туради.

Майда кўшиғида, асосан, якка ҳолда бир хил куйни баланд овоз билан ижро этилади. Ғаллакорликка техниканинг кириб келиши билан кўп меҳнат талаб қиладиган, нисбатан ибтидоий даражадаги хўпга ҳожат қолмади. Натижада «Хўп майда» кўшиқларини ижро этиш ҳам камая борди. Шунга карамай, «хўп майда» кўшиқлари 30–40-йилларда Қашқадарёнинг айрим узоқ ва тоғлик туманларида ижро этилиб турганки, буни кўшиқларни билувчиларнинг ўзлари тасдиқлаб турибдилар.

Хўп кўшиш айрим узоқ қишлоқларда ҳозирги кунда ҳам мавжуд. Бу илгарилардагидек катта хирмон эмас, балки деҳқонларнинг томорқасидан келадиган ҳосилни янчиш учун қилинган кичик-кичик хирмонларда ижро этиляпти. Бундай хўпларда ҳозир ҳам унинг кўшиқларидан айтилади. Бу энди илгаригилардек оммавий характерда эмас. Б. Х. Кармишева-нинг юқорида кўрсатилган асарида (67–70-бетлар) янги даврда яратилган майда кўшиқлари мавжудлиги ҳам қайд этилади:

*Майдаласам ярашар,
Қизлар қирдан қарашар.
Чаққон-чаққон юринглар,
Раис акам уришар¹.*

Янги майдалар анъанавий кўшиқлар заминида яратилган бўлиб, асосан, тўртликдаги кейинги мисралар янгиланган. Демак, хўп меҳнатининг йуқолиши билан унинг кўшиқларини ҳам ижро этиш камайиб йўқолиб бормокда.

Майда кўшиқлари маълум тартиб билан айтилади. Юқорида майда кўшиқларини мустақил тўртликлардан иборат дедик. Лекин бундай мустақил тўртликларни олдинма-кейин айтишда маълум бир тартиб мавжуд, яъни майдалар орасида аввал, ўртасида кейин айтиладиган бандлар бор. Хирмон янчиш дастлаб хўп ҳайдаётган деҳқон ўзидан маълум куй оҳанги яратиб, сўзсиз хиргойи қила беради. Аста-секинлик билан кўшиқда мурожаат этади. Хирмон янчишда аввал қуйидаги тўртликни куйлаш одат тусига кириб қолган:

*Чў-ҳе, галаговим, ҳайда,
Хирмонни қилгин майда.
Ишни тамом қилмасанг,
Танингга тиним қайда.*

Шуни қайд этиш керакки, хирмон янчаётган деҳқон шу жараёни ифода қиладиган кўшиқни тўқий олмай ёки эслай олмай қолса, қайси дostonдан, термалардан бўлишидан қатъи назар, бирор парча ёхуд хаёлига келган шеърлардан намуналар айтиб майда кўшиғига аралаштириб юбора беради.

Кўпгина жойларда майда билан бир қаторда ишқий-лирик кўшиқлар ҳам ижро этилган. Баъзи жойларда эса, соф майда умуман ижро этилмаган, балки хўп жараёнида фақат севги лирикасидан намуналар куйланган. Бундай намуналар кўп ҳолларда юмористик, ҳазил-мутойиба характериға эга бўлган. Бироқ ҳар бир банд «майда-эй майда» нақорати била куйланган.

¹ Кармышева Б. Х. Об узбекских трудовых крестьянских песнях // Труды Академии наук Таджикистана. Т. СХХ. – Ходженд, 1960. – стр. 70.

*Қарқарангга қора мунчоқ тақайин-эй, майда-эй,
майда-а-а,
Сен келганча уйгинангни боқайин-эй, майда-эй,
майда-а-а,
Сен келганча уйгинангни боқмасам-эй, майда-эй,
майда-а-а,
Уйгинангни орқасидан ариқ бўлиб оқайин-эй,
майда-эй, майда-а-а,*

* * *

*Баланд тоғдан қор юмалаб келади-ей,
Паранжига ўралиб ёр келади-ей.
Паранжига ўралсанг, ўралмасанг,
Ой юзингга ким харидор бўлади-ей.*

Дехқон эрта баҳордан бошлаб қилган меҳнатининг натижасини, яъни ҳосилини кузда йиғиб олади. Куз палласи дехқон хўжалиги учун ҳосил тўйи ҳисобланади. Майда қўшиқларида мана шу ҳосил тўйи дехқоннинг бир қадар хурсандчилигини, кўтаринки руҳини ифодалайди. Маълумки, ўтмишда от йигитнинг йўлдоши бўлганидек, хўкиз ҳам дехқоннинг бирдан-бир таянчи ҳисобланган. Хўкиз билан дехқон эрта баҳордан то кеч кузгача тирикчилик учун зарур бўлган барча ишларни бажарган ва шу ваздандирики, дехқон ўзининг тирикчилигида гоят муҳим роль ўйнаган ҳайвонни дўст билиб ниҳоятда қадрлайди. Хўкизнинг барча хатти-ҳаракатлари, одимлаб юришидан тортиб, товуши, шохи, кўзи, думи, туёқлари ва терисига қадар алоҳида бир ҳикмат касб этиб кўринади унга:

*Айри-айри туёгинг, майда-ё, майда,
Олмос бўлсин жонивор, майда-ё, майда.
Сени боққан деҳқонлар, майда-ё, майда,
Зармаст бўлсин, жонивор, майда-ё, майда.*

Хирмон ҳосилининг кўпроқ кўтарилишини сабрсизлик билан кутган дехқон ўзининг дастлабки байтларини ғаллақорликнинг

асосчиси ва деҳқоннинг ҳимоячиси, афсонавий пир – Бободехқон пойқадамига умид билдириш билан бошлайди:

*Майда-майда морисин, майда-ё, майда,
Дон сомондан арисин, майда-ё, майда.
Айни саҳар бўлганда, майда-ё, майда,
Бободехқон дорисин, майда-ё, майда.*

Бободехқон кўшиқларда ижобий образ бўлиб, ривоятларда айтилишича, чош созуриш пайтида (тонг саҳарда, яъни ёмон, ювуқсиз кишиларнинг юзига кўз тушмаслиги учун) хирмонга разм солар эмиш. Натижада хирмонга барака кириб ботмон-ботмон ҳосил кўтарилар экан. Хирмон кўтариш турли расм-русумлар, одатлар билан боғлиқ. Шундай одатлардан бири Деҳқонободда «Тоҳир қилиш» дейилади. Бу одатга кўра тозаланган чошни қопларга жойлаб бўлгач, бир ҳовуч чори ғаллани Хизр ёки Бободехқон ҳақи учун чош кўтарилган жойга сепиб юборилади.

Деҳқончилик ишлари билан боғлиқ бўлган одатларда Бободехқон культига нисбатан бўлган эътиқод диққатга сазовордир. Деҳқончилик ишини бошлашдан олдин Бободехқон хотирасига атаб бир неча маротаба ис чиқарганлар, турли хил ноз-неъмат таомлар тайёрлаганлар. «Бобо» термини қариндошлик маъносидан эмас, балки биринчи деҳқон, кишиларни деҳқончиликка ўргатган культ сифатида қабул қилинган. Шунинг учун ҳам қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ бўлган барча одатлар Бободехқонга бағишланади. Дастлабки ерга ташланадиган уруғ (барака уруғи)ни кекса деҳқон сочиб берган. Чошнинг остига Хизр кесак, барака кесак, тоза кесак қўйиб устидан чошни уйганлар. Тозаланган чошни қопларга жойлаш олдидан бир ғалвирни тўлдириб олиб, чошнинг атрофига айлантириб тўкиб чиққанлар.

Шу билан чошнинг белини (чошнинг бели боғланди) боғлармиш, ҳосилни ёмон кўздан асрар эмиш. Чошдан бир ғалвир буғдой ҳақулла-худо ҳақи олиб, юзини қибла (ғарб) томонга ўгириб чошдан четга сепиб юборган, кейин уни супириб

олиб ўзидан колган бирон кишига ҳадя қилган. Қопларга жойланган ғалладан бир ҳовуч олиб Хизр ҳақи деб сурпа ўрнига сочиб юборган. Похолни ғалла ҳолига олиб келгунга қадар бўлган барча ишлар, асосан, ҳўкиз меҳнати туфайли бажарилган. Ҳўкиз деҳқончиликда муҳим ишлаб чиқарувчи курол бўлганлиги туфайли у культ объекти ҳисобланган.

Деҳқончиликни бошлашдан олдин ҳўкизнинг шохини мойлаш маросими ўтказилган. Ерни ҳайдашга олиб чиқиладиган ҳўкизларга бир бўлакдан нон бериш, унинг шохига тумор тақиш одатлари бўлган.

Турли хил расм-русумлар, одатлар билан ўз ҳўкизини улуғлаб, сигиниб келган деҳқон майда қўшиқларида ҳам унга алоҳида эътибор берган. Ҳўкиз ҳўпда асосий фигура эканлиги уқтирилади. Унинг шохи ҳам, кўзи ҳам, териси ҳам, думи ҳам, туёғи ҳам, қисқаси, барча аъзолари чиройли, бадий гўзал мисраларда мақталади:

*Айри-ақри туёққа, майда-ё, майда,
Айри наҳал ярашар, майда-ё, майда,
Жилвираган қулоққа, майда-ё, майда,
Тилла сирға ярашар, майда-ё, майда.*

*Майдалар қил, кўрайлик, майда-ё, майда,
Шохингга гул ўрайлик, майда-ё, майда,
Шохингдаги гулларни, майда-ё, майда,
Яхшиликка жўрайлик, майда-ё, майда.*

*Шохларинг бор шотидай, майда-ё, майда,
Турқинг тўриқ отидай, майда-ё, майда,
Танглайингни чибори, майда-ё, майда,
Муллаларнинг хатидай, майда-ё, майда.*

Қаранг, ўтмишда оддийгина иш ҳайвонининг кадр-қиймати деҳқон учун нақадар юксак, бебаҳо бўлган. У ҳатто ўз ҳўкизининг қулоғига олтин сирға тақиб қўйишни ҳам лозим кўради. Халқ оғзаки ижодида энг яхши доимий безак – эпитетлар (олтин, ол-

мос) хўкиз ва унинг айрим аъзоларига нисбатан қўлланилади. Шохига гулдаста боғлашга ҳам тайёр туради. Баъзи жойларда хўкизнинг шохига чалпак ўрайди. Баъзан эса, худди ёш болани ардоқлаб овунтиргандай турли хил таърифу тавсифлар билан далда бериб, хўкизнинг оғирини енгил қилишга, дардига малҳам бўлишга интилади. Чунки деҳкон унга оғир меҳнатда ҳамдарди, эзгу ниятлар йўлидаги бирдан-бир суюнчиғи сифатида қарайди. Хўкиз таърифида бадий тасвирнинг ҳар бир компоненти деҳконнинг орзу-умидларидан дарак берувчи бадий восита сифатида гавдаланади.

*Майдажон келар ҳали, майда-ё, майда,
Иргалар майдам толи, майда-ё, майда.
Юлгундан қамчи қилаб, майда-ё, майда,
Юлдузга минар ҳали, майда-ё, майда.*

Хўп майда кўшиқларида ишчи ҳайвонларни ҳатто инсон кийёфасига киритиб тасвирлаш ҳам табиий бир ҳолдир:

*Майдалашган тилинг бор, майда-ё, майда,
Хипчагина белинг бор, майда-ё, майда.
Хипчагина белингни, майда-ё, майда,
Кимга сотар кўнглинг бор, майда-ё, майда,*

Юмористик оҳанг билан тўқилган бу мисралар заминида «кизим сенга айтайин, келиним сен эшит» кабилида вужудга келтирилган нозик кинояни фаҳмлаб олиш қийин эмас. Бу ўринда деҳкон ўзининг, ҳатто, маҳбубага бўлган муносабатларини ҳам хўкизи орқали, билвосита ифодалаётирки, бошқа бирон касб эгаси косиб ёки бўзчи мазкур маънодаги ҳазил-мутойибани шу таҳлитда ифодаламаслиги турган гап.

Куйидаги мисралар машаққатли меҳнатдан қутулолмай, азобу уқубатда қолган деҳконларнинг рухий аҳволини мажозий кийёфалантирувчи хўкиз таърифидир. Хўкиздан айрилиш деҳкон учун энг оғир мусибатдир. Агар у касал бўлиб қолса ёки ўлса деҳкон худди фарзанд доғини бошдан кечираётгандай мунгли оҳангда куйлайди:

*Қарчигайни қочириб, майда-ё, майда,
Боғи қолди билакда, майда-ё, майда.
Ўн тўрт яшар майдамнинг, майда-ё, майда,
Доғи қолди юракда, майда-ё, майда.*

Баъзи бир меҳнат кўшиқларида амалдорларнинг халқ бошига солган беҳисоб азоблари, моддий, яъни капсан олиш, сув ҳақи, эшонга назр бериш каби одатлар аччиқ киноялар, истехзоли иборалар ва ҳатто қарғиш аломати сезилиб турадиган мисралар орқали кораланади:

*Қағ-қағлаган қарғалар, майда-ё, майда,
Қамишни кўрса йўрғалар, майда-ё, майда.
Уйинг куйгур дарғалар, майда-ё, майда,
Хирмонни кўрса йўрғалар, майда-ё, майда.*

Бу кўшиқнинг бошқа бир вариантыда:

*Уйинг куйгур дарғалар, майда-ё, майда,
Очкўз итдай йўрғалар, майда-ё, майда, –*

дейиладики, бу ҳар хил юлғичларга қарши ўтли нафратдир.

Дехқон ўзининг ниҳоятда силласи қуриб, ишга ярамай ночор қолган вақтлардаги кайфиятларини ҳам кўшиқ орқали тасвир эта билган. Айниқса, иш ҳайвони билан уни ишлатувчи шахс ўртасидаги зиддият ҳайвон ва унинг эгаси тилидан тўқилган кўшиқларда очиқ-ойдин кўриниб туради:

От:

*Нимча кепакни иласан,
Уни емасдан оласан.
Мен ишга ярамасам,
Сўнгра очликдан ўласан.*

От эгаси ҳайвоннинг ҳолига ачинади:

*Қатра лойдан ўтолмай,
Балчиққа ботган отим.*

*Олти ботмон арпа еб,
Тиррайиб қотган отим.*

Маида қўшиқларининг айримларида ўлпон, солиқлардан юраги олинган дехқоннинг кийган кийими-бўзлиги алоҳида таъкидланиб ўтилади. Иккинчи томондан, ўроқда йўқ, машоқда йўқ, хирмонда ҳозир бўладиган савлатли амалдорларнинг номи нафрат билан тилга олинади. Чунки улар хирмонга чанг солиб, чошнинг баракасини учиради, дехқонларнинг бутун нонини яримта қилади, хонавайрон этади. Бундай қўшиқларда дехқонларнинг руҳидаги шодлик, ҳазил-мутойиба кайфиятини ғазаб, зорланиш, норозилик эгаллайди. Қўшиқдаги дехқон нутқи аччиқ заҳарханда билан йўғрилган бўлади. Депсалган дехқон хўкизига ёлворади, хирмонни тезроқ янчишга ундайди. Ўлпончиларни кўриб унинг ранги ўчади, уларни қаттиқ қарғайди:

*Маида қилгин уватиб, маида-ё, маида,
Сенсан менинг қувватим, маида-ё, маида.
Келаётир эшонлар, маида-ё, маида,
Дасторини чуватиб, маида-ё, маида.*

Маида қўшиқларида дехқон ва дехқончилик янғроқ овозда куйланади. Уларда келажак умидлари, яхши кунлар тилаги, тўй-томошалар орзуси баралла янғрайди. Қўшиқларда дехқоннинг орзулари – хирмон янчилгандан сўнг тўй қилиш, яна хурсандчиликка етишиш, рўзғорини, бола-чақаларини шод қилишдан иборатдир.

Маида қўшиқлари бадий жихатдан гўзал асарлар. Улар кўпинча биринчи, иккинчи ва тўртинчи сатрларининг ўзаро қофияланиб келиши билан ажралиб туради. Тўқ қофиялар дехқон овозини борича оҳангдош қилиб баланд овоз билан айтилишига мослаштирилган. Бундай ҳол куйлашда ажойиб мусиқийликка олиб келган.

Маида қўшиқларининг деярли кўпчилиги ўн икки бўғиндан ташкил топган бўлиб, $4 + 3 + 3 + 2 = 12$ шаклдаги бўғинларда гуруҳлашган. Бу ҳол хўп маида қўшиқларининг чўзиб ижро этиш имкониятини туғдиради. «Хўп маида» қўшиқларининг

бундай куйланиши ишчи-хайвонларнинг меҳнати – хирмонни янчиш жараёнидаги юриш ритми билан ички боғланишни ташкил қилади:

*Майдам ўзи яхши қиз, майда-ё, майда,
Майда билан тўқмиз биз, майда-ё, майда.
Бугдой кирса омборга, майда-ё, майда,
Тўй қиламиз эрта куз, майда-ё, майда.*

«Хўп майда» кўшиқларида бадий тил воситаларидан ўхшатиш кўп учрайди. Кўшиқлардаги ўхшашлик кўпроқ муболағали бўлиб, бу ҳолнинг кўшиқларда кўпроқ учраб туриши шу кўшиқнинг мусиқийлигини, оҳангдорлигини ва бадий қимматини оширади:

*Сағриларинг супадай, майда-ё, майда,
Майда қилган упадай, майда-ё, майда,
Қорнигинанг қозондай, майда-ё, майда.*

Ёки:

*Киприklarинг сўзондай, майда-ё, майда,
Ангиллаган овозинг, майда-ё, майда,
Мулла айтган азондай, майда-ё, майда.*

Баъзан муболаға ҳаддидан ошириб юборилади. Шунда ҳам ишчи-хайвон кўқларга кўтарилиб мақталади, унга деҳқон ўзининг мухаббатини изҳор этади. Деҳқоннинг тасавурида унинг думлари гўё қизларга сочбов, косадек кўзлари, олмосдек туёқлари эса бекларнинг қалқони бўлиб туюлади. Бундай ажойиб бадий гўзал тасвир фақат халқ ижодигагина хосдир:

*Узун-узун думларинг, майда-ё, майда,
Қизларга сочбов дейишар, майда-ё, майда.
Коса-коса туёгинг, майда-ё, майда,
Бекларга қалқон дейишар, майда-ё, майда.*

Ўхшатиш хўп-майда кўшиқларида -дай, -дек, -дан ташқари -симон сингари, каби сўзлари ва баъзан -б кўшимчаларсиз ҳам юзага чиқади:

*Хўп-хўп десам хўпади, майда-ё, майда,
Хамири тез кўпади, майда-ё, майда.
Тангасимон қашқангдан, майда-ё, майда,
Хўпни оғанг ўпади, майда-ё, майда.*

Шуни ҳам қайд қилиб ўтиш керакки, «Хўп майда» кўшиқларининг баъзиларида бечора, камбағал деҳқонларнинг ночор аҳволи, турмуш тирикчилигидаги танқислик, айни қиш кунларида қийналиб қолиш хавфи доим уни эзиб келаётганлиги аниқ сезилиб туради. Қуйидаги бир тўртликда камбағал деҳқонлар ҳаёти реалистик равишда тасвирланган:

*Создир найим товуши, майда-ё, майда,
Адо бўлди кавушим, майда-ё, майда.
Отам берган чориқни, майда-ё, майда,
Кийишамиз овушиб, майда-ё, майда.*

Ёки:

*Икковора бир иштон, майда-ё, майда,
Қандай чиқамиз қишдан, майда-ё, майда.
Топганимиз етмайди, майда-ё, майда,
Билсанг қишки емишдан, майда-ё, майда.*

«Хўп майда» кўшиқларида ҳазил, мутойиба йўли билан айтилган тўртликлар ҳам борки, уларда деҳқон ўзининг кўнгилхушлигини ифодалайди.

«Хўп майда» кўшиқларида ҳаёт билан поэзия ўртасидаги бирлик, тўғрироғи, меҳнаткаш халқ оммасининг рухий аҳволи, турмуши бевосита ўз ифодасини топган. Демак, «хўп майда» кўшиқлари кишиларнинг ижтимоий ҳаётга, одамга, меҳнатга бўлган муносабатларини акс эттиради, уларнинг эзгу ниятларини ифодалайди.

Шиловқул
АШИУРОВ
(1938–2006)

Шиловқул Ашуров 1938 йилнинг 2 февралда Бухоро вилояти Шофиркон туманида туғилган. «Ўзбек халқ дostonларида юмор ва сатира яратиш йўллари ва воситалари» мавзuida номзодлик диссертациясини ёқлаган (1967). Бухоро давлат педагогика институтининг тарих-филология факультетида ўқиган (1954–59). ЎзР ФА Тил ва адабиёт институтининг Фольклор бўлимида (1959–71) лаборант, кичик илмий ходим, Тошкент ирригация ва қишлоқ хўжалигини механизациялаш инженерлари институтида катта ўқитувчи (1971–74), доцент (1974–79), Тошкент давлат маданият институти доценти (1979–81), тайёрлов бўлими декани (1981–82), Тошкент вилоят давлат педагогика институти доценти (1985–90), Тошкент давлат Маданият институти доценти (1991–2003) вазифаларида ишлаган. «Балогардон» (1964), «Шохдорхон» (1967), «Бўтакўз» (1967) дostonларини, «Олтин олма» (1966) эртақлар мажмуасини наширга тайёрлаган. «Ўзбек халқ дostonларида сатира ва юмор» (1974) номли монографияси чоп этилган. 2006 йил Тошкент шаҳрида вафот этган.

ХАЛҚ ДОСТОНЛАРИДА ҚАХРАМОН-ТИТАНЛАР ОБРАЗИ ТАЛҚИНИГА ДОИР

Халқ ижодчилари ички ва ташқи душманларга, табиатнинг ёвуз кучарига қарши курашда турли-туман йўллардан, усуллардан фойдаланганлар ва хилма-хил образлар яратганлар. Улар табиат ҳодисалари ва жамиятдаги воқеаларнинг туб сабабларини тушуниб етмаганликлари туфайли турли мифологик образлар жамиятнинг иқтисодий ривожланиши қуйи даражада эканлиги ва ундаги башарият билимининг жуда заифлиги натижасида келиб чиққан бўлсалар-да, инсон куч-қудратини ўзларида мужасамлантириб, одамларни ҳаётни севишга ундаганлар, ҳар қандай қийинчиликларни енгишга руҳлантирганлар.

Халқ бундай мифологик ва афсонавий қахрамонларни баъзан маънавий, баъзан жисмоний енгиб, ўз ақл-заковатинининг кучи билан ўзига бўйсундиради, хизмат қилдиради. Шундай титан-мифологик образлардан бири Ҳасан Кўлбардир. У, аслида, дев бўлиб, Гўрўғли уни ўзига бўйсундириб олган эди. Бу мифологик образ «Гўрўғли» туркумидаги достонларнинг кўпчилигида иштирок этади. У енгилмас, Гўрўғлининг энг яқин сафдошларидан бири сифатида намоён бўлади. Гўрўғлининг бошига оғир кун тушса, содиқ дўст сифатида мададга тайёр туради. Ҳасан Кўлбарнинг ёрқин бадий портрети атоқли ўзбек халқ шоири Фозил Йўлдош ўғли қуйлаган «Интизор» достонида берилади. Ҳасан Кўлбар жуда баҳайбат, катта бир маҳлуқ. Лекин инсоннинг ақл-заковати олдида таъзим қилади, доимо унинг хизматида бўлади. Унинг асосида табиатнинг қандай ёвуз кучи бўлмасин, барибир инсон уни ўзига бўйсундиради, хизмат қилдиради, деган ғоя ётади. Ҳасан Кўлбар зўр, ҳайбатли бўлишига қарамай Гўрўғли уни ўзига тобе қилиб олган. У бир неча марта Чамбилни ташқи душманлардан химоя қилади ва душман бошига бало тошини ёғдиради. «Интизор» достонида тасвирланишича, Авазни излаб борган Гўрўғли асир тушганида Ҳасан Кўлбар ёрдамга етиб келади. Йўлда у жувознинг ўқини халачўп қилиб эшагини қистаб боради. Одатда, у жангга киришдан олдин қорнини тўйдириб, нашасини чекиб қолар эди. Бунда ҳам Сокибулбулга овқат тайёр-

лашни буюради. Ҳасан Кўлбарнинг Исфиҳонга келиш овозасини эшитган душман аскарлари ваҳимага тушиб қолади:

*Кўринг, Соқи бангни пишитиб бўлди,
Ўтириб шу замон бангни ийлади.
Катта сархонага буни жойлади.
Устига чўғ босиб бангни тортди,
Тоғнинг газалари тутун бўп кетди,
Бу тутуннинг иси ҳар ерга етди,
Бангнинг иси ётган лашкарга борди,
Исфиҳон лашкари қилтиллаб қолди.
«Чамбилнинг Кўлбари бунда келди», деб,
Эшитганлар бунда гумон қиб қолди¹.*

Биргина «бангнинг иси ётган лашкарга борди» иборасининг ўзи Ҳасан Кўлбарнинг келганидан хабар беради ва душманни ваҳимага солади. Ҳасан Кўлбар душманни енгиб, Авазнинг аммаси деб Абжўш кампирни Кўлбарига солиб қайтади, чунки Авазхон Интизорни излаб бораётганида, унга Гуржистондаги бева қолган юз йигирмага кирган аммасини келтириб беришини ваъда қилган эди. Гўрўғли ҳам, ўз аскарлари билан омон-эсон қайтиб келади. Ҳасан Кўлбар Исфиҳонда Гўрўғли ва унинг йигитларини ҳалокатдан саклаб қолади, чунки Исфиҳон подшоси уларни ҳийла билан асир олган эди.

«Холдорхон» достонида Ҳасан Кўлбарнинг яна бошқа сифатлари намоён бўлади. Қрим хони Холдорхон Гўрўғли ва унинг йигитларини меҳмонга чакиради. Гўрўғли Аваз, Ҳасан Кўлбар ва яна бир йигитни юборади. Бунда Холдорхон хафа бўлади. Лекин келтирилган овқатларнинг ҳаммасини Ҳасан Кўлбарнинг бир ўзи еб қўяди. «Наҳотки подшоларинг шунча камбағал бўлса, бир мени тўйдиролмайди-ю, яна бутун Чамбилни чакирибди», деб Холдорхондан хафа бўлади.

Ҳасан Кўлбар урушга ҳеч қандай қуролсиз киради. Ё катта чинорни томири билан суғуриб душманга отади ёки душманнинг

¹ «Интизор», «Нурали». Ўзбек халқ ижоди. Кўп томлик. «Тошкент» бадиий адабиёт нашриёти, 1964. – 180-бет.

катта бир гуруҳини гавдаси билан босиб ўлдиради. Унинг жанг майдонидаги ҳаракати шундай тасвирланади:

*Қулочини катта ёйиб мард Қўлбар,
Бир тўпани йиғиб, бобонг йиқилди...
Бари чиқиб кетди деди, остимдан...
Томоша қинг эр Қўлбарнинг ишини,
Бир ўзи босибди беш юз кишини.
Ортида қолганлар типирлай деса,
Ҳасан Қўлбар кўрсатади муштини...¹*

Ҳасан Қўлбар характери янада чуқурроқ очиш учун унга қарши душманнинг баҳайбат кучлари қарши қўйилади. Холдорхоннинг Афсарзанги деган полвони Ҳасан Қўлбар билан олишадди. Ҳасан Қўлбар зўр, баҳайбат, пахлавон бўлмасин, Афсарзанги ҳам ундан қолишмайди: «Унинг бўйи минордай, қўли кенг панжали шоҳ чинордай, оғизлари ўзи кулаб қолган ғордай, калласи тепадай, кулоклари супрадай, қорни мол камаб қўядиган хонадай, эгинлари беш-олти одам чой ичиб ўтирадиган супадай, бурни тегирмоннинг новидай, жағлари тегирмоннинг катта копидай, лаби ариқнинг рошидай, тишлари омочнинг тишидай, кўзлари нонвойнинг тандиридай, билагини синган харидай баччағар экан»². Бундай муболаға билан тасвирланган Афсарзанги, биринчидан, гротескли кулги туғдириб сатирага замин бўлса, иккинчидан, унинг уруши адолатсиз уруш бўлганлиги учун ҳам у ўлимга маҳкум этилган, шунинг учун ҳам у енгилди.

Ҳасан Қўлбарнинг мақсади – Гўрўғлига яхшилик қилиш. Бу ўз-ўзидан шундай бўлиб қолган эмас, албатта. Бу инсоннинг куч-қуввати, ақл-заковати ҳар қандай ёвуз кучни енгилшга, маҳв этишга ва ўзига хизмат қилдиришга қодир эканлигини кўрсатади. Мард Гўрўғли Эрам боғидан Юнус Пари билан Мисқол Парини Чамбилга олиб келгач, уларни қўриқлаб юрадиган Ҳасан Қўлбар ҳам Чамбилга келади ва Гўрўғлининг хизматида бўлади.

¹ «Холдорхон» қўлёзма. А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти фольклор сектори архиви. Инв № 898. 28-бет.

² Ўша асар, 50-бет.

Ҳасан Кўлбар қанчалик зўр, кучли ва баҳайбат бўлмасин, барибир инсон каби чуқур тафаккур қилиш, фикр юритиш қобилиятига эга эмас. Унинг характерида бачкана хатти-ҳаракатлар, бир гапга тез ишониш каби примитив ҳолатлар учрайди. Бу эса уни кулгили аҳволга солиб қўяди. Достонларда юморни юзага келтиришда восита бўлади. Унинг бундай хусусияти ҳақида В. М. Жирмунский ва Х. Т. Зарифов «Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси» китобида шундай деб ёзадилар: «Ҳасан Кўлбар жасур ва олижаноб, аммо ўзининг болаларча соддадиллиги ва соф кўнгиллилиги билан ажралиб туради. Шу сабабли у ёлғонга ҳам тез ишонади ва унинг жанговар саргузаштларида доимий йўлдоши бўлмиш Авазнинг истехзосига нишон бўлади. Шундай ҳолларда унинг кекса ёшига гротескли зид бўлган севги ишларидаги шўхлиги комик ҳолатга тушиб қолишига сабаб бўлади»¹.

Ҳасан Кўлбарнинг ҳар бир хатти-ҳаракати уни комик ҳолатга солиб қўяди. Бу унинг характеридан келиб чиқади. Унда Чамбил юртига, Гўрўғли ҳамда унинг йигитларига нисбатан ҳеч қандай ғаразлик йўқ. У ўз характерининг юмшоқлиги, юриш-туришининг соддалиги билан кишига бевосита кулги туғдиради. У жуда кўп овқат ейди. Шунинг учун уялганидан доимо чўлда яшайди ва чўл ҳайвонларини тутиб таътил қилиб юради. У баҳайбат бўлишига қарамай, жуда тез чопади. Чопганда чўл ҳайвонларидан ўтиб кетмаслик учун икки қўлида тоғнинг икки чўққисини кўтариб юради. Тез чопганлиги ва чаққонлиги учун ҳам уни баъзан Ҳасан Чопсон деб атайдилар.

Достонларда тасвирланишича, бундай баҳайбат кишилар учта: Ҳасан Кўлбар, Ҳасан Чопсон, Ҳасан Якдаста. Улар уч хил вазифани бажарса ҳам, уларга учта индивидуал образ деб қараб бўлмайди. Достонда, асосан, фақат Ҳасан Кўлбар катнашади. Қолганлари эса эслатиб ўтилади, холос. Асосий ном берилиб, унинг барча белгилари, хусусиятлари бир образга мужассамлаштирилади. Эпосда бундай усуллар анчагина учрайди. Бу алоҳида текширишни талаб қилади. Масалан, Пўлкандан ёзиб олинган «Юнус пари» достонида учта – Ҳасан Кўлбар, Ҳасан Чопсон, Ҳасан Якдаста катнашади. Аммо асосий ўринда Ҳасан

¹ Жирмунский В. М., Зарифов Х. Т. Узбекский народный героический эпос. – М., ГИХЛ, 1947. Стр. 217–218.

Чопсон берилган, дostonда воқеанинг кейинги ривожланиши эса, Ҳасан Кўлбарнинг чаққонлиги билан боғланади.

Гўрўғли Юнус парини олиб келгач, катта тўй беради. Ҳасан Чопсон тўйга тайёрланган овқатнинг барини бир ўзи еб кўяди. Агрофига ёш хотин-қизларни тўплаб шўх, хазил кўшиқлари билан уларни алдайди. Ва тўйдан олган нон-ошларини еб кўяди. Гўрўғли ҳаммага уст-бош улашганида Ҳасан Чопсонга 300 тўп газлама ҳам етмайди. У 500 қизни елкасига миндириб, Қуйи Қоф томонга қочади. Лекин Ҳасан Кўлбар уни тутиб келади. Бунда Ҳасан Чопсоннинг жуда тез чопиш қобилиятига эга эканлиги Ҳасан Кўлбар образига сингдириб юборилади. Лекин улар фақат эпизодик ролларда қатнашадилар. Асосий вазифани бажариш тўғри келганда эса яна Ҳасан Кўлбарнинг ўзи намоён бўлади. Ҳудди шундай ҳолни Пўлканнинг «Гулнор пари» дostonида ҳам кўриш мумкин. Гўрўғли Гулнор Парини олиш учун Ҳиндистонга отланади ва у ерда қийин аҳволга тушиб қолади. Унга Ҳасан Чопсон мададкор бўлади. Гулнор парининг ёрдамида у Ҳиндистонга етиб келади, душманни енгилда Гўрўғлига кўмаклашади. Бу курашда Ҳасан Кўлбар, Ҳасан Чопсон ва Самандар дев қатнашади. Асосий воқеаларда эса Ҳасан Чопсон актив иштирок этади.

Ҳасан Чопсон характеридаги соддалик ва жаҳлнинг тез чиқиши инсонларга хос сифатлар билан берилади. У Ҳиндистонда душманни енгач, ўзига муносиб ёр ахтаради.

*Ёш деб қизларни олмади,
Чопсоннинг кўнгли тўлмади;
Кўнгилдагиси бўлмади.
Тиши тушган, ёши етган,
Тўқсон яшар, саксон яшар,
Шундай хотин топилмади.
Соқолларин тараёттир,
Семиз кампир қараёттир,
Ўзи семиз, бўксаси кенг,
Тўладан келган кампирни
Ўҳ-ўҳ деб тотиб олди¹.*

¹ «Гулнор пари». — Тошкент: Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1965. 223–224-бетлар.

Унинг топган хотинини Гулнор пари менсимайди ва киноя аралаш:

*Каллалари худди гов саватдай,
Тиши сўйлоқ, хўп қонгир бой теватдай,
Олган ёринг ўзи худди кўк итдай,
Қутли бўлсин, жезна, сулув бойбучча!¹*

деб мазхара қилади. Ҳасан Чопсоннинг бу сўзга жаҳли чикиб хотинини елкасига миндириб кетиб қолади. Бундай халқ юмори билан суғорилган эпизодлар, биринчидан, тингловчиларнинг активлигини оширса, иккинчидан, дostonни безайди, тингловчи қалбидан абадий ўрин олади ва Ҳасан Чопсон характерининг турли кирраларини очишга ёрдам беради.

Ижобий қаҳрамон ва унинг ишлари қанчалик бўрттирилиб тасвирланса, шу билан бирга, салбий кучларнинг қуввати ҳам эътиборсиз қолдирилмайди. Буни «Маликаи Айёр» дostonидаги Мақотил образида кўриш мумкин.

Авазхон Маликани излаб кетаётганида йўлда «фил минган, икки оёғи чим ерни омочдай тилган, соқол-мўрти ўсиб кетган «бир одамнинг Чамбилга қараб келаётганини кўради. Бу Гўрўғли ва унинг йигитларини асир қилиб олиб келиш учун Арботин юртининг подшоси юборган баҳайбат Мақотил эди. Авазхон ундан эътиборсиз ўтолмади. Мақотил ҳам биринчи учрашишдаёқ, мақсадни айтади.

*Сафар қилиб кўрай Чамбил белини,
Вайрон қилай Гўрўглининг элини
Арботинда шоҳдан бўлди фармонлар,
Ўлжа қилай Ғирот, Аваз ўглини.
Эшит Мақотилнинг айтган сўзини,
Олиб келсам Чамбилнинг Авазини,
Шоҳим билан ваъдалашган шартим бор,
Оламан юз бешга кирган қизини².*

¹ Ўша асар, 226–227-бетлар.

² Фозил Йўлдош ўғли, Маликаи Айёр. Нашрга тайёрловчи Ҳоди Зариф. – Тошкент: Ўздавнашр, 1941. – 29-бет.

Мақотилнинг бу монологи душман мақсадини ёрқин ифода-
лайди. Афсонавий Чамбилда халқ тинч ҳаёт кечирар эди. Ат-
рофдаги кўшни юрт подшолари эса уни кўролмасди. Бу табиий,
албатта.

Авазхон унинг мақсадини билгач, ўзини танитади. Лекин
хайбатли душман Авазхонни менсимайди:

*Миниб юрган чигирткадай отинг бор,
Қумирсқадай сенинг бир жасадинг бор,
Тўғри йўлга юра бергин, баччагар,
Мендан савол сўраб нима ишинг бор¹.*

Дастлаб душман ўзини қатта тутади, ўзини енгилмас деб
ҳисоблайди. Аммо воқеанинг ривожланиши билан адолатнинг
зўр кучга эга эканлиги, унинг ҳар қандай разолатни енгил-
га қодирлиги кўрина боради. Бу вазифани адолатли ижобий
кахрамон бажаради. Мақотил жангга киришдан олдин ўз ав-
лиёларидан мадад сўраб, сиғинади:

*Қани, сенинг кароматинг билайин,
Шул майдонда қўлламагин, кўрайин!
Темирдай авлиё, гўла чорёр,
Боргандан ўрнингдан бекор қилайин².*

У Авазга «Менга навбатни бериб нима қиласан, аввал сен ур!»
деб туриб олади. Авазхоннинг қистови билан барча ҳунарини
ишга солади, лекин ҳеч натижа чиқаролмайди. Авазхон «илон
тилли олмос пўлатини шириллайтиб ғилофидан суғуриб олганда,
буни кўриб Мақотилнинг «туси қочди, ранги зафарондай бўлиб
қолди». Бу эпизоддаги Мақотилнинг рухий ҳолати биринчи уч-
рашувдаги портретига контраст қўйилади ва уни бевосита кул-
гили ҳолатга солиб қўяди. Бу кулги Мақотилнинг ўлими билан
яқунланади ва у сатира ўқининг қурбони бўлади. Бунда бахши
усталик билан ўз бадий маҳоратини намойиш қилган, чунки

¹ Ўша асар, 28-бет.

² Ўша асар, 32-бет.

душман Мақотилнинг рухий ҳолатини аниқ бера олган. Бахши Мақотил образини салбий-сатирик образ даражасига кўтариб, гротескли муболағалар ёрдами билан унинг характерини тасвирлайди ва уни салбий тил даражасига кўтариб, жамият ҳаётидаги вайронгарчиликларни юзага келтирувчи адолатсиз урушлар билан боғлаб умумлашма ясайди.

Шу нарса характерлики, инсон қиёфасида тасвирланадиган ёвуз кучларга, агар у салбий образ сифатида талқин этилса, инсондаги барча салбий хусусиятлар бўрттириб берилади. Дostonларда тасвирланишича, инсон ва унинг адолатли ишларига қарши курашда, ҳатто девлар ҳам қатнашади, улар инсон каби гапиреди, ҳаракат қилади. Инсон уни ўзига бўйсундириб олгандан сўнг у инсонга хизмат қилади. «Гўрўгли» туркумидаги дostonларда қатнашадиган Оқ дев, Қора дев, Боймоқ дев ва шунга ўхшаш жуда кўп ҳайбатли дев-махлуклар Гўрўглидан кўрқади, унинг номини эшитса, баданида қалтироқ пайдо бўлади. «Маликаи Айёр» дostonидаги Шоқаландар – Гўрўглининг Малика учун Туркистон шаҳрига бораётганда йўлда энг катта ғов Боймоқ девнинг доимо «Балонинг қадами етса-етсин, Шоқаландарнинг қадами етмасин» деб дуо қилиши бежиз эмас, албатта. Гўрўгли куйи қофининг орқасидаги Эрам боғидан Юнус Пари билан Мисқол парини олгандан кейин барча девлар ундан кўрқиб қоладилар. Улар шундай зўр кучга эга бўлишига қарамай, инсон олдида кулгили ҳолга тушадилар, юмор, сатира ўқига нишон бўладилар. Бу уларнинг характеридан келиб чиқади, албатта. Чунки улар чуқур фикр қилиш қобилятига эга эмас. Буни «Балогардон» дostonидаги биргина эпизодда кўрса ҳам бўлади. Авазхон балога учраб қолгач, ўзини Балогардон деб танитади ва куч синашади. Шунда Балогардон – Аваз ўртадаги шартларни бажариб, уни ўзига қарам қилиб олади ва жуда оғир машаққатли вазифаларни унинг ёрдамида бажаради, Чамбилни яна шод-хуррам, қувончга тўлдиради. Отаси Гўрўгли ва бошқаларнинг таҳсинига сазовор бўлади. Халқ бундай образлардан ўз мушкулини осон, оғирини енгил қилиш учун фойдаланган, албатта.

Сафарбой
РЎЗИМБОВ

(1942 йилда туғилган)

Сафарбой Рўзимбоев 1942 йил 14 мартда Хоразм вилояти Қўшқўпир тумани Қўхна зей қишлоғида туғилган. Хоразм давлат педагогика институти (ҳозирги Урганч давлат университети)да ўқиган (1960–65). Армия сафида хизмат қилган (1965–66). Хоразм давлат педагогика институти Ўзбек адабиёти кафедрасида ўқитувчи бўлиб ишлаган (1967–75). Шу олий ўқув юртининг Ўзбек филологияси факультети декани (1975–84, 1992–96), шу университетнинг факультетлараро ўзбек тили ва адабиёти кафедраси мудирини (1996–2007), Хоразм Маъмун академияси Тил ва адабиёт бўлими мудирини лавозимларида хизмат қилган (1998–2001). Ҳозир Ўзбек адабиёти кафедраси профессори вазифасида ишлайди. «Хоразм воҳаси ўзбек халқ қўшиқларининг зоявий-бадий хусусиятлари» мавзусидаги номзодлик (1972), «Хоразм халқ достонларининг спецификаси, типологияси ва поэтикаси» мавзусида докторлик (1990) диссертациясини ёқлаган. «Хирмондали», «Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам» (1981), «Бозиргон» (1969), «Аваз уйланган» (1980), «Хурлиқо ва Ҳамро» (1981), «Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам» (1970) достонларини ёзиб олган. «Хуришиди жаҳон келди» (1987), «Анаш халфа» (2006) номли фольклор тўпламлари нашр қилинган. «Гўрўғли» туркумига мансуб Хоразм достонлари ҳамда «ошиқ» туркумига кирувчи достонларни нашрга тайёрлаб, чоп эттирган. «Хоразм достонлари» (1985), «Ошиқ» туркуми достонларининг зоявий-бадий хусусиятлари» (1987), «Авесто» мифологияси ва Хоразм фольклори» (2001, ҳамк.) каби монографиялар муаллифи.

ХОРАЗМ ВОҲАСИДАГИ ЭТНОГРАФИК ЖАРАЁНЛАР ВА УЛАРНИНГ ЭПИК АНЪАНАЛАРГА ТАЪСИРИ

Хоразм қадимги маданият ўчоқларидан бири бўлиб, воҳадаги этнофольклористик жараён ниҳоятда мураккаб характерда кечган. Ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маданий шарт-шароитлар халқ эпосида муайян даражада ўзининг бадиий ифодасини топганлиги сабабли уни ушбу ҳудудда яшаган халқнинг тарихий-этнографик жараёнидан ажратиб текшириш мумкин эмас, албатта.

Маълумки, Хоразм ҳудудида қадимги замонлардан бери жуда кўп уруғ-жамоалар, халқлар яшаган. Турли ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитлар натижасида воҳадан кўплаб қабилалар бошқа ҳудудларга кўчиб кетган ёки жуда кўп уруғ-қабилалар кўчиб келиб, ўрнашиб қолган. Шу сабабдан Хоразм аҳолисининг этник таркиби ниҳоятда мураккабдир. Бу борада жуда кўп илмий адабиётларда муҳим маълумотлар қайд қилинган¹.

Хоразм аҳолиси ҳақида гапирар экан, Н. Н. Муравьев «Сартлар бу ўлканинг қадимий истиқомат қилувчилари»² деб ёзади.

¹ Рашид ад-Дин. Сборник летописей. – Баку, 1957; Муравьев Н. Путешествие в Туркмению и Хиву 1819–1820 годах. – М. 1822; Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. – М.: 1865; Аристов Н. А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности – СПб, 1887; Материалы по истории туркмен и Туркмении. Т. I. – М.–Л.1939; Т. 2. М.–Л. 1938; Бартольд В. В. Сочинения. т. I. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. – М. 1963; Толстов С. П. Древний Хорезм. – М.: Изд-во МГУ, 1948; Агаджанов С. Г. Очерки истории Огузов и туркмен Средней Азии IXX–XII вв. – Ашхабад. 1969; Снесарев Г. П. Реликты до мусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М. 1969; его же: Хорезмские легенды как источник по истории религиозных культов Средней Азии. – М. 1983. Задыкина К.Л. Узбеки дельты Аму-дарьи. Археологические работы Хорезмской экспедиции 1945–1948 г. – М. 1952; Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. – Тошкент, 1961; Сазонова М. В. Традиционное хозяйство узбеков Южного Хорезма. – Л.: 1978; Традиционная культура народов Передней и Средней Азии. – Л.: 1970; Буятов З. М. Государство хорезмшахов-ануштегинидов. – М. 1986; Толстова Л. С. Вопросы ранней этнической истории народов Приаралья. – Нукус. 1984; Толстова Л. С. Исторические предания Южного Приаралья. // К истории ранних этнокультурных связей народов Арало-каспийского региона. – М. 1984 ва бошқалар.

² Муравьев Н. Указ. Соч. стр. 85.

Сартлар ҳақида гапирилганда, илгариги ўтрок ҳаёт кечирувчилар¹ ёки шаҳарликлар² назарда тутилган. «Сартлар – қадимги Хоразм цивилизациясининг юксак деҳқончилик маданиятини ўзида ташиган воҳадаги эроний тилли аҳолининг қадимги авлодларидан иборат»³. Улар воҳадаги маданий ҳаётни шакллантириш ва тараққий эттиришда етакчи роль ўйнаганлар. «Тарихий манбаларнинг маълумотларига кўра, Хоразмнинг туб аҳолиси маиший турмуши, маданияти ва маълум даражада тилининг ўзига хослигини, энг янги тадқиқотларнинг тасдиқлашича, Олтин Ўрда хонлиги ва Хоразмда чиғатой турклари ҳукмдорлиги даврларида ҳам сақлаб қолган эди»⁴. «У сўғд тилига қариндош бўлиб, ҳозирги осетин тилига жуда яқин»⁵. Қадимги хоразмийлар тили, С. П. Толстовнинг таъкидлашича, Шимолий Эрон тиллари гуруҳига киради. Хоразм воҳасига туркий халқларнинг келиб ўрнаша бошлаши эрамизнинг дастлабки йилларига тўғри келсада, ерли аҳоли билан уларнинг фаол аралашуви жараёни, асосан, X–XI асрларга тўғри келади. Ўша пайтларда воҳанинг теварагида кўпроқ ўғуз турклари ўрнашган бўлиб, Берунийнинг маълумот беришича, «Хоразм подшолари... ўз чегараларидан ўғуз туркларини қувар ва мамлакатлари атрофини улардан ҳимоя қилар эдилар»⁶. Кейинчалик эса уларга аста-секин мамлакат ичкари-сига ўрнашиш учун рухсат берилади. «Эрамизнинг XI асрида Хоразмшоҳ Хорун ўғузларга Хоразмда ўрнашишга ижозат берганда уларнинг ерларини Гавҳора канали бўйлаб белгилайди»⁷. Бу ерлар эса ўша пайтларда мамлакат пойтахти билан ёндош жойлар бўлган. «Хоразмда ўғуз элементларининг фаоллашишига энг сўнгги хоразмшоҳлар шажарасининг ўғуз-салжук доираларидан чиқиши ҳам катта ёрдам берди»⁸.

¹ Аристов Н. А. Указ. Соч. стр. 157.

² Зарубин И. И. Список народностей туркестанского края. – Л. 1925, стр. 15.

³ Задыхина К. Л. Узбеки дельты Аму-дарьи. стр. 332.

⁴ Сазонова М. В. К этнографии узбеков Южного Хорезма // Археологические и этнографические работы хорезмской экспедиции 1945–1948. стр. 250.

⁵ Толстов С. П. Арх. и этног. раб. хор. экспедиции 1945–1948 гг., стр. 44.

⁶ Беруний А. Танланган асарлар. Т. I. – Тошкент, 1968, 281-бет.

⁷ Неразик Е. Е. Об этнических процессах в раннесредневековом и средневековом Хорезме. // Материалы к этнической истории населения Средней Азии. – Ташкент, 1986, стр. 42.

⁸ Снесарев Г. П. Объяснительная записка к карте расселения узбеков на

Ўғуз туркларининг эрон тилли аҳоли билан чатишувининг кучайиши тилнинг туркийлашиш жараёнини ҳам тезлаштирди. Ўзини сарт номи билан атовчи субстрат аҳоли туркий тилли суперстрат билан бирлашиб, янги бир этник гуруҳни шакллантиради. Бу гуруҳ вакиллари ҳозирги ўғуз лахжасида гапирувчи ўзбек аҳолисининг энг қадимги авлодлари бўлиб, улар Хоразмнинг жанубий томонига жойлашганлар. Шунинг ҳам унутмаслик керакки, ўғуз туркларини туркманлар билан аралаштирмаслик лозим. Чунки «Ўрта асрлар ўгузлари ва туркманлар жуда яқин бўлсалар ҳам, бироқ бутунлай ягона бир халқ бўлмаганлар»¹. Зотан, «Жанубий Хоразм ўзбеклари генетик жиҳатдан ўгузларнинг йирик бир қисмини ташкил қилиб, Хоразм тупроғида, Сирдарёнинг қуйи оқимларида, Орол денгизи ва Амударё ёқаларида жуда қадимдан яшаб келганлар, асрлар давомида турли-туман этник гуруҳлар билан аралашганлар, шаҳар ҳаётини яратишда иштирок қилганлар. Туркманлар эса ўгузларнинг бошқа бир гуруҳини ташкил қилиб... тил томондан юқорида зикр этилган ўгузлардан анча фарқ қилганлар»². Шу нарсани ҳам таъкидлаш жоизки, «Хоразм воҳасидаги ўзбек аҳолиси ўзининг этник келиб чиқиши жиҳатидан бир хил эмас. Улар шимолий ва жанубий ўзбекларга бўлинадилар»³. Воҳанинг шимолий қисмида кипчоқ гуруҳ шева вакиллари истикомат қилишади. Бу аҳолининг қўнғирот, қиёт, кипчоқ, қангли, хитой, жалойир, ос каби уруғлари Хоразмда XI асрдан бери яшаб келади. Уларнинг уйғур, найман, дўрман, манғит, нукус, тома, масит, қулон, олчин сингари уруғлари эса воҳага XVI аср бошларида келиб ўрнашганлар⁴. Бу аҳолининг XI асрдан бери яшаб келаётган уруғлари турли даврларда Хоразмнинг ичкарасига кўчирилиб, субстрат аҳоли билан тўла ассимиляциялашиб,

территории Хорезмской области конец XIX – нач. XX в. // Хозяйственно-культурные традиции народов Средней Азии и Казахстана. – М. 1975. стр. 91.

¹ Агаджанов С. Г. Очерки истории огузов и туркман Средней Азии. IX–XIII вв., стр. 6.

² Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари, стр. 245–246.

³ Сазонова М. В. Традиционное хозяйство узбеков Южного Хорезма, стр. 8.

⁴ Снесарев Г. П. Объяснительная записка..., стр. 83–85.

ўғузлар таркибига кириб кетганлар¹. XVI асрда кўчиб келган аҳолининг шимолий ҳудуддаги уруғлари эса ўзларининг тил хусусиятларини, уруғ номлари ва кўпгина урф-одатларини ҳозиргача сақлаб келмоқалар. Шу сабабли бу уруғларга мансуб бахшиларнинг дoston куйлаш анъаналарида ҳам муайян ўзига хосликлар сақланиб қолган.

Шундай қилиб, Хоразмнинг туркийлашиш жараёни XI асрлардан бошлаб интенсив равишда ривожланиб борди. XVI асрдаги Дашти қипчоқ ўзбекларининг кириб келиши билан бу жараён яқунланиб, форсий тил «XVI асрда Хоразмда деярли бутунлай саҳнадан тушиб қолади»².

Воҳадаги тарихий-этнографик жараён Шимолий Эрон, Жанубий Озарбайжон, умуман, Олд Осиё мамлакатлари билан шу даражада чамбарчас боғланганки, бу этнографик аралашувлар, ўзаро ижтимоий-иқтисодий алоқалар, фольклор асарларида ўзининг ўчмас изларини ҳозиргача сақлаб қолмокда.

Оролбўйи халқларининг Кавказдаги халқлар билан этногенетик алоқадорлигини қадимдан келаётган уруғ ва топонимик номлар ҳам яққол кўрсатади. Масалан, баёт, овшар, чавулдур, саёт ва бошқа қатор уруғ номлари турк, озарбайжон, туркман, шунингдек, Олд Осиёда истиқомат қилувчи бошқа қатор халқларнинг этник таркибида учрайди³. Ўз навбатида бу уруғ номлари Хоразмда ҳам мавжуддир. Дарвоқе, «Баётлар, саётлар, қармишлар, таганлар, авшарлар, жувондирлар, жангатинлилар, пичоклилар, қоражинлилар, алилилар каби генетик жиҳатдан ўғуз қатламига алоқадор аҳоли гуруҳлари воҳадаги қадимги маҳаллий аҳолини туркийлаштиришда турли даврларда, турли даражада иштирок этган қадимги уруғларнинг авлодлари бўлиб туюлади бизга»⁴.

Бундан ташқари, биз тилга олаётган ҳудудларда ўзаро муштараклик касб этувчи кўпгина топонимлар ҳам учрайди. Маса-

¹ Неразик Е. Е. Об этнических процессах..., стр. 35.

² Толстов С. П., По следам древнехорезмийской цивилизации. – М.-Л.: изд. АН., 1948, стр. 319.

³ Еремеев Д. Е. Этногенез турок. – М. 1971, стр. 84.

⁴ Снесарев Г. П. Объяснительная записка... стр. 92.

лан, Хоразмдаги Навхос топоними Осетияда энг кўп тарқалган¹. Шимолий Осетиядаги Моздок шахри билан алоқадор бўлган Маздакхон шахри ўрта асрларда гуллаб-яшнаган калъа бўлган². Шунингдек, Хонка туманидаги Мадир, Хива туманидаги Шайхи Машад қишлоқлари ҳам ҳозирги Афғонистондаги Машҳад ва Мадер шаҳарлари билан қадимий алоқадорликка эга эканлиги шубҳасиздир. Чунки, «махаллий ахборотчиларнинг айтишлари-ча, мазкур қишлоқ аҳолиси қачонлардир Мадер ва Машҳаддан келиб қолган кишиларнинг авлодидир»³. Л. С. Толстованинг ёзишича, Кавказортининг қатор туманларида матиен номидаги қабилалар яшаган⁴. Мазкур қабилалар ҳам этногенетик томондан Хоразм билан боғланиб кетади. Мунис ва Огаҳийлар «Фирдавс ул-икбол» асарида Ҳазорасп яқинида Мўтиён қишлоғи борлиги ҳақида маълумот беришади⁵. Бинобарин, уруғлар, қабилалар, топонимик номлардаги муштаракликлар Олд Осиё халқлари билан Оролбўйи халқларининг энг қадимги генеологик алоқаларининг акс садоси бўлиб ҳисобланади. Бу алоқадорликнинг фольклор асарларида ўз ифодасини топиши эса табиийдир.

Хоразмда яшовчи халқларнинг қадимдан бошлаб Хуросон билан бўлган алоқаси алоҳида қизиқиш туғдиради. «Тарихан ягона тарихий-маданий вилоятни ташкил этган Хоразмни Хуросондан (Шуни ҳам айтиш керакки, иккала топонимнинг этимологияси ҳам қизиқиш туғдиради) ажратиш ўзини оқлай олмайди»⁶. Бу регион Эроннинг шимолий-шарқий томони, Марв воҳаси, ҳозирги Туркменистоннинг жанубий қисми ва Афғонистоннинг шимолий-ғарбини ўз ичига олиб, унда эронийлар, курдлар, озарбайжонлар, туркманлар ва бошқа қатор халқлар истиқомат қилишган. Шу нарсани диққат марказида тутиш керакки, Хоразм дostonларида Хуросон билан боғлиқ бўлган Нишопур, Балх, Сабзавор, Лут, Марв сингари топо-

¹ Дўсимов З. Хоразм топонимлари. – Т.: 1985, 24-бет.

² Дўсимов З. Эгамов Х. Жой номларининг қисқача изохли лугати. – Т., 1977. 99-бет.

³ Снесарев Г.П. Хорезмские легенды... стр. 60.

⁴ Толстова Л.С. Указ. соч., стр. 52

⁵ Материалы по истории туркмен и Туркмении. Т.: 2. стр. 352.

⁶ Снесарев Г.П. Хорезмские легенды..., стр. 138.

нимлар тез-тез тилга олинади. Дархақиқат, Хоразм дostonларида қайд этилган топонимлар асосида ҳам улкан тарихий-иктисодий, сиёсий ва маданий муносабатлар ётадики, бу борада муайян тасаввурларга эга бўлиш учун кейинги 300–400 йил ичида бўлиб ўтган айрим демографик жараёнларга қисқача назар ташлашнинг ўзи кифоядир.

Биз тилга олаётган муддат орасида Хоразмнинг жанубида яшовчи аҳоли билан туркман қабилаларининг аралашуви ва ўзаро чатишув жараёни ниҳоятда кучаяди. 1729 йилда йўмитларнинг катта бир гуруҳи Нодиршоҳ кўшинларидан кочиби, Каспий бўйларидан Хива томонга кўчиби келади¹. 1735 йилда уларнинг яна бир гуруҳи Гурген, Атрак ва Болкон томондан Хоразмга кўчирилади². Кейинчалик улар Хуросонга қайтиб кетиби, 1806 йилда яна Хоразмга қайтиб келишади. Оксарой вилоятидаги туркманларнинг имрели қабиласи Янгиарикка кўчирилиби, қайтиб келган йўмитлар уларнинг ўрнига жойлаштирилади³. Огаҳийнинг «Риёз уд-давла» асарида ёзилишича, Оллоқулихон 1830 йилда Хуросондан туркманларнинг алили, 1836 йилда кўклан қабилаларини кўчириби келиби, Кўҳна Урганч ва Қилич Ниёзбой канали бўйларида жойлаштиради⁴. Яна шу муаллифнинг «Зубдат ут-таворих» асарида ёзилишича, 1841 йилда Раҳимқулихон 7600 оиладан иборат жамшид қабиласини Кўҳна Урганч ва Манғит ўртасига жойлаштиради. 1856 йилда жамшидлар яна Хуросонга қайтиб кетишади⁵. Хоразм хонлари Хуросон билан боғлиқ юришларида фақат туркман қабилаларинигина эмас, балки эроний қабилаларни ҳам кўчириби келтиришади. Жумладан, Оллоқулихон 1826 йилнинг апрель ойида Ок Дарбанддан, шу йили декабрь ойида Имғондан кўпгина аҳолини кўчириби келиби, Хивага яқин жойдан уларга ер беради⁶. Натижада, Эрондан келтирилган кишилар сони тобора кўпайиб боради. Буни шу нарсадан ҳам билиш мумкинки, 1740 йилда Нодиршоҳ Хоразмни босиб олгач, Эрондан келтирилган

¹ Материалы по истории туркмен и Туркмении. Т.; 2, стр. 132.

² Ўша асар, 359-бет.

³ Материалы по истории туркмен и Туркмении. Т.; 2, стр. 370.

⁴ Ўша асар, 458, 470-бетлар.

⁵ Ўша асар, 481-бет.

⁶ Ўша асар, 434, 439-бетлар.

30000 кишини озод қилиб, Эронга олиб кетади. Бу аҳоли 40–50 йил бурун Хоразмга келтирилган эди¹. Бинобарин, Хоразм билан Хуросон ўртасидаги аҳолининг кўчиши масаласи узок тарихга эга ва икки томонлама характерга эга «бу жараён жуда ҳам узок тарихга эга бўлиб, у Ўрта Осиёнинг айрим жойларида фақат Октябрь тўнтаришидан кейингина тўхтади»². Эрон тилли бу этник суперстрат абориген аҳоли оғзаки ижодиётга алоқадор жуда кўп маънавий меросни олиб келганлар ва бу мерос маҳаллий халқнинг оғзаки меросига самарали таъсир кўрсатганлигига шубҳа қилмаса ҳам бўлади. Шу боисдан Жанубий Эрон ва Шимолий Озарбайжон билан боғлиқ бўлган Хоразмдаги эпик асарларнинг аксариятини мазкур этногенетик жараён билан узвий алоқада олиб текшириш лозим. Мана шу нарсадан келиб чиқиб айтиш мумкинки, Кавказ билан Хоразм ўртасидаги фольклор алоқалари бевосита ва билвосита характерга эга. Озарбайжон билан боғлиқ эпик сюжетларнинг айримлари Хоразмга тўғридан-тўғри Озарбайжондан кўчиб ёки кўчириб келтирилган аҳолининг маҳаллий халқ билан бевосита аралашуви натижасида ёйилган бўлса, айримлар улар билан бевосита генетик ва коммуникатив алоқаларга эга бўлган туркман қабилалари вакиллари билан бирга кириб келганлиги шубҳасиздир. Бундан ташқари, Хоразм воҳасидан кўплаб қабилаларнинг турли даврларда ғарбга томон кўчишлари масаласини ҳам назардан четга қолдирмаслик лозим.

Фольклор алоқалари масаласига қараганда шуни айтиш лозимки, этногенетик жараёнлар билан алоқадор ходисалар бир асос бўлса, Хоразмнинг Олд Осиё ва Кичик Осиё билан бўлган қадимий маданий-адабий алоқалари иккинчи асосни ташкил этади. Чунки Оролбўйи халқларининг Хуросон ва Кавказ халқлари билан бўлган маданий-адабий алоқалари жуда қадимий тарихга эга. С. П. Толстовнинг ёзишича, кўплаб археологик материаллар «Оролбўйининг Азовбўйи билан қадимий алоқалари мавжудлиги алан-массагет алоқаларида акс этганини тасдиқлайди»³. Бу

¹ Ўша асар, 166-бет.

² Короглы Х.Г. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана, М.: Наука, 1983, стр. 33.

³ Толстов С.П. Древний Хорезм, стр. 69.

алокалар XII асрларга келиб, Хоразмшоҳ Текеш даврида жуда фаоллашади. «Жаҳон-Пахлавон (1175–1186) Озарбайжоннинг отабеки бўлиши биланоқ у билан Текеш ўртасида дўстона муносабатлар тикланди»¹.

Маълумки, XIII асрларга келиб, Хоразмшоҳлар давлати кенг ҳудудни эгаллаб, маданий-иқтисодий томондан юксак даражада ривожланади, унинг чегараси жанубий-ғарбга қараб кескин кенгайди. «614 1217 йилга келиб Хоразмшоҳ нафақат форс Ироғини, балки Мозандарон, Аррон, Озарбайжон, Ширвон, Форс, Кирмон, Макрон, Манғишлоқ, Балх, Сижистон, Гур, Ғазна, ва Бомийёни тўлиқ ўзига бўйсундириб, Ҳиндистон чегараларига қадар етиб боради»². Мана шу катта ҳудудни ишғол қилган, жуда кўп қабила ва халқларни ўз ичига олган бу мамлакат ички томондан мустаҳкам бўлмаса-да, бир давлат ичида яшаган халқлар орасидаги алоқа-аралашувнинг, адабий-маданий яқинлашувнинг кучайишига ижобий таъсир кўрсатади. Ўша даврларда жуда кўп қўлёзма китоблар юзага келган, улар мамлакатнинг турли тарафларига олиб кетилган ва ўз навбатида, марказга бошқа жойлардан ҳам олиб келинган. Бинобарин, бу даврда адабий алоқаларнинг ривожланишига кенг имконият юзага келди. Анъанага биноан хоразмшоҳ саройида мамлакатнинг турли бурчакларидан олиб келинган олимлар, шоирлар, санъаткорлар яшаган. Улар орасида Озарбайжон ва Хуросон томондан келтирилган бахшиларнинг бўлганлиги ҳам шубҳасиздир. Негаки саройда бахши сақлаш анъанаси Хива хонлиги барҳам топгунча давом этганлиги бизга маълум³. Дарҳақиқат, Хоразмда тарқалган «ошиқ» туркуми дostonларининг дастлабки илдизларини ўша даврлардан излаш ҳақиқатга анча яқин келади. Биринчидан, уларнинг сюжет йўналиши энг қадимги, ҳатто Гомернинг «Одиссея»си билан ҳамоҳанг келувчи мотивлар билан боғлиқ бўлса, иккинчидан, бу дostonлар тилида форсий лексик қатлам сезиларли даражада сақланиб қолган. Чамаси, бу типдаги дostonлар воҳада форсий

¹ Бунятов З. М. Государство хорезмшахов-ануштегинидов, стр. 69.

² Ўша асар, 82-бет.

³ Жирмунский В. М., Зарифов Х. Т. Узбекский народный героический эпос, стр. 32.

ва туркий тилларнинг тенг мавқега эга бўлган икки тиллилик жараёнини тўла бошдан кечирган.

Хоразмда сақланиб қолган рақс санъати билан боғлиқ айрим номлар ҳам ўша давр тили билан узвий боғлиқдир. Масалан, «Лайлара бурдам» рақси номини профессор О. Мадрахимов «Лайлиро буридам – мен Лайлини ютдим» тарзида шарҳлайди.¹ «оға дором» рақсининг номи ҳам «дорад» – «эга бўлмоқ» феъли билан алоқадор бўлиб, «оғам меники» маъносини беради. Кўринадики, ҳар иккала ном ҳам форсий тилга бориб тақалади. Бундай мисоллар анчадир. Н. В. Муравьев ва А. Вамбериларнинг ёзишларича, Кавказ билан Хоразм ўртасидаги алоқа XIX асрда ҳам фаол давом этган. Кўплаб кишилар савдо баҳонасида Астробод, Гилон, Астрахан каби шаҳарларга бориб, шу ерларда ўтроқлашиб қолган ва айримлари кейинчалик қайтиб келган².

Бинобарин, Хоразм воҳасининг сиёсий-иқтисодий ва маданий-адабий ҳаёти қадимдан бошлаб, ғарбий ўғуз қабилалари, хусусан, туркман ва озарбайжон халқлари билан боғлиқ ҳолда ривожланиб келган. Бу ҳолат воҳанинг географик жиҳатдан жойлашиши билан ҳам боғлиқдир. Воҳада ҳозирда яшаб келаятган эпоснинг айрим мотивлари узоқ асрларга бориб тақалади. Баъзи дostonларда эрон тилли субстрат аҳоли билан алоқадор мотивлар ва урф-одатлар тез-тез кўзга ташланади. «Хирмон дали» дostonига асос бўлган қизнинг йигит билан курашиб, енгилгач, турмушга чиқиши³ мотиви, «Аваз олиб қочган» дostonидаги оташпараствлик билан боғлиқ айрим ирим-сиримлар бунга мисол бўла олади. Бундай бўлиши табиий ҳамдир. Чунки эпос «айрим архаик эртак мотивлари ва хаттоки мифик моделларни истифода этиш билангина чегараланмайди»⁴. Дostonлардаги бунга ўхшаш мотивлар, урф-одатлар ва қатор анистик тушунчалар билан алоқадор эпизодларни профессор Х. Г. Корогли эрон эпоси билан боғлаб, улар Ўрта Осиё халқ-

¹ Мадрахимов О. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси лексикаси. – Т., 1973. 527-бет.

² Муравьев Н. Кўрсатилган асар, стр. 170.

³ Бу мотивни С. П. Толстов сак-массажет қабилалари билан боғлайди. Қаранг: Древний Хорезм. стр. 326.

⁴ Корогли Х. Г. Взаимосвязи эпоса ..., стр. 46.

лари эпоси учун генеологик хусусият эканини таъкидлайди.¹ Лекин шу нарсани алоҳида таъкидлаш лозимки, «Гўрўгли» туркуми дostonларининг Хоразмга кириб келиши форсий тилнинг тўла барҳам топганидан сўнги даврларга, аниқроғи, XVII–XVIII асрларга тўғри келади.

X–XI асрларга келиб Хоразмдаги маҳаллий аҳолининг туркий ўғуз қабилалари, айна пайтда қипчоқ, кўнғирот ва қиёт каби бошқа кўчманчи туркий қабилалар билан фаол чатишувига киришиши субстрат аҳолининг туркийлашиш жараёнини тезлаштирди. Хоразмшоҳлар даврига келиб, Хуросон ва Озарбайжон билан бўлган маданий алоқалар янада кучаяди ва адабий алоқаларнинг ривожини учун қулай вазият юзага келади. Демак, эпос алоқаларининг бошланишини ҳам ўша даврлардан излаш лозим. Олтин Ўрда хонлиги ва ундан кейинги даврларда воҳага туркман қабилаларининг кўплаб кўчиб келиши, улардан айримларининг Жанубий Хоразмдаги (айниқса, Янгиариқ худудидаги) субстрат аҳоли таркибига сингишиб кетишлари суперстрат аҳоли билан субстрат аҳолига тегишли фольклор асарларининг ўзаро синтезлашувига олиб келган. Хуросон ва Шимолий Эрондан кўчиб келган туркман қабилалари ўзларининг маҳаллий фольклори билан биргаликда Эрон, Озарбайжон фольклоридан ўзлаштирилган айрим асарларни ҳам воҳага олиб кирдилар. Мазкур қабиланинг воҳанинг ичкари қисмига жойлашган бўлаги, юқорида таъкидлаганимиздек, маҳаллий аҳоли билан чатишиб, бирикиб кетган бўлса, воҳанинг ғарбий қисмида алоҳида макон тутган туркман қабилаларининг ҳозиргача ўзбеклар билан ёнма-ён яшаши, тарихий-этнографик жараёндаги турли аралашувлар, адабий алоқалар, таъсир ва акс таъсирлар Хоразмда яшовчи ўзбекларнинг маданий ҳаёти саҳифаларида сезиларли даражада из қолдирган. Хоразмда тарқалган эпик асарларнинг Ўзбекистоннинг бошқа жойларида оммалашган дostonларга ўхшамай, кўпроқ туркман ва озарбайжон дostonларига ҳамоҳанг келишининг асосий сабабларидан бири ҳам ана шунда.

¹ Мелетинский Е. М. Введения в историческую поэтику эпоса и романа. – М., 1986. стр. 112.

Албатта, Хоразмда тарқалган дostonларнинг барчасини ҳам озарбайжон ва туркман фольклорига алоқадор деб караш тўғри эмас. Алоқадорлари ҳам ўзбек бахшиларининг каттагина ижодий қайта ишлашлари орқали оммалашган. Шу билан бирга Хоразмнинг ўзида ҳам кўплаб эпик асарлар юзага келган ва уларнинг энг яхшилари, ўз навбатида, бошқа халқлар фольклори хазинасидан мустаҳкам ўрин эгаллаган. Жумладан, «Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам», «Асил ва Карам» каби дostonлар озарбайжон, «Гўрўғли» туркумига оид аксарият дostonлар эса туркман версияларига жуда яқин. Аммо «Юсуф ва Аҳмад», «Мискин ва Гулқанд», «Ошиқ Ғариб ва Ҳилола пари», «Маликаи Завриё» каби дostonларни Хоразмнинг ўзида яратилган деб айтишга етарли далилларни келтириш мумкин. Биринчидан, ушбу дostonларнинг экспозицияси Хоразм билан узвий боғлиқ, воқеалар воҳа ҳудуди доирасида ҳаракатга киради. Иккинчидан, бу дostonлар бошқа халқлар орасида кенг оммалашмаган. Учинчидан, улар, асосан, ёзма равишда тарқалган бўлиб, қўлёзмалар ҳам хоразмлик котибларга тегишлидир.

Бундан ташқари, Хоразм дostonлари ҳақида сўз кетганда мумтоз ёзма эпоснинг, хусусан, «Ўғузнома» ва «Китоби дада Кўркут» каби ёзма эпоснинг таъсирини ҳам алоҳида таъкидлашга тўғри келади. Негаки воҳада тарқалган кўплаб дostonларнинг («Гўрўғли», «Юсуф ва Аҳмад», «Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам») асоси ўша манбалардаги мотив ва сюжетларга ҳамоҳанг келади.

Охунжон
САФАРОВ
(1940–2014)

Охунжон Сафаров 1940 йил 18 февралда Бухоро вилояти Шофиркон тумани Додбоғни қишлоғида туғилган. Бухоро давлат педагогика институтини тарих-филология факультетини ўқиган (1956–61). Жондор туманидаги мактабда (1961–62); Бухоро давлат педагогика институтини «Педагогика ва психология» кафедрасида (1962–66), «Ўзбек адабиёти» кафедрасида ўқитувчи (1967–72); катта ўқитувчи, доцент, декан, кафедра мудири лавозимларида хизмат қилган (1972–2014). «Шукур Саъдулла – болалар адаби» мавзусида номзодлик (1971), «Ўзбек болалар поэтик фольклорининг жанрий таркиби ва бадиияти» мавзусида докторлик (1986) диссертацияларини ҳимоя қилган. Профессор унвони берилган (1989). «Болаларни эркаловчи ўзбек халқ қўшиқлари» (1983), «Ўзбек болалар поэтик фольклори» (1985), «Алла-ё алла. Ўзбек халқ аллалари» (1999), «Тўй муборак, ёр-ёр. Ўзбек халқ никоҳ тўйи маросими қўшиқлари» (2000), «Бўлардан учган газал-ай: ўзбек халқ йиғилари ва йўқловлари» (2004), «Бухорча» ва «Мавриги» тараоналари: халқ ашула – рақс туркуми» (2005), «O'zbek bolalar adabiyoti va folklori. 1-kitob» (2007, ҳамк.), «O'zbekiston xalqlari etnografiyasi va folklori. Madaniyat va san'at kasb-hunar kollejlari uchun darslik» (2007, ҳамк.), «O'zbek xalq og'zaki ijodi xrestomatiyasi» (2008, ҳамк.), «Фольклор – бебаҳо хазина: сайланма» (2010), «O'zbek xalq og'zaki ijodi. Universitetlar va pedagogika institutlarining filologiya fakulteti bakalavrlari uchun darslik» (2010), «Tez aytishlar» (2010), «Chittigul. O'zbek bolalar o'yin folklori» (2010) каби илмий асарлар муаллифи. 2014 йили Бухоро шаҳрида вафот этган.

БОЛАЛАР ФОЛЬКЛОРИ

Болалар фольклори халқ оғзаки поэтик ижодининг таркибий қисми сифатида инсоният бадий тафаккурининг илк тонгларидаёқ шакллана бошлади. Бунинг учун ҳам ижтимоий, ҳам маънавий асослар мавжуд эди. Чунки болалар ҳам ўз оналари каторида туриб, ижтимоий-маиший ҳаётда, хусусан, ишлаб чиқаришнинг талай жабҳаларида ўз имкониятлари ва иқтидорлари доирасида қадим замонлардан бери қатнашиб келадилар. Катталар иморат курса, улар ғишт, лой етказиб турганлар, катталар хирмон янчса, улар хўп хайдалганлар. Хуллас, катталар уюштирган турли-туман маросимларда қатнашганлар, улар қўшиқ куйласа, жўр бўлганлар, биргаликда рақсга тушганлар. Бундай аралашув болаларнинг ҳаёт воқеаларига ўз муносабатларини ифодалаш йўсинини ҳам ола бошлаган. Бу жараён болалар учун гоҳ ўйин тарзида кечса, гоҳ мажбурий меҳнат шаклида кечган: ўйин тарзида кечганида болалар эҳтиросларга тўлиб-тошиб, ўз завқларини жўшқин ва самимий оҳангларда куйлаганлар; мажбурий меҳнат тарзида кечганида эса, оғир меҳнат туфайли ҳорғин ва аламли туйғуларини ғамгин шаклда ифода этганлар. Ўзбек болалар фольклори ана шу тариха юзага кела бошлаган. У узоқ асрлар давомида хилма-хил шаклдаги асарлар ҳисобига бойиб борган. Бунга болалар билан бирга катталар ҳам баб-баравар ҳисса қўшганлар. Катталар бутун бир системадан иборат болаларни эркалаш поэзиясини яратганлар; болаларга мўлжаллаб ажойиб-ғаройиб эртақлар тўқиганлар; болалар зехнини чархловчи топишмоқлар, нутқини ривожлантирувчи тез айтишлар ижод қилганлар. Шундай жараёнда катталар болаларни тарбиялаш мақсадларини амалга ошириб пировард-оқибатда ўзбек халқ педагогикасининг асосларини ҳам яратганлар.

Болалар оғзаки ижодига мансуб хилма-хил ўйинлар ва ранг-баранг жанрдаги қўшиқларда болаликнинг қалб тебранишлари, қизиқиш ва эҳтирослари, воқеликка муносабатидаги ўзига хосликлари, психологияси балқиб туради. Болалар шулар билангина чекланмаганлар. Улар ижтимоий-тарихий тараққиёт тақозоси билан катталар репертуарига дахлдор айрим жанрдаги асарлар-

ни ўзлаштириб «ўзлариники» қилиб борганлар. Бугунги кунда топишмоқлар, тез айтишлар ва кўғирчок театрининг том маънода болаларники бўлиб қолгани ҳеч кимда шубҳа уйғотмайди. Ўйинлар, кўшиқлар, оғзаки наср, муқаллид ёки оғзаки театр тарзида тармоқланган ва ўзаро чамбарчас боғланиб, яхлит бир системага айланган ўзбек болалар фольклори шу тариқа шаклланган. Бу яхлит системани ташкил этган асарлар хилма-хил жанрлардан иборат бўлиб, уларни уч гуруҳга бўлиш мумкин.

I. Катталар ҳамиша ўз фарзандларини ўйлаб яшаганлар, меҳнат ва ижод билан шуғулланганлар. Бу жараён уларда бола ва унинг тақдири тўғрисида қайғуриш мажбуриятининг тобора чуқурлашуви тарзида кечиб, талай кўшиқларнинг тўқилишига сабаб бўлган. Айниқса, чақалоқни парвариш этиш масъулияти беҳад катта бўлган. Оналар ана шу мураккаб масъулиятни зиммаларига олганлар, ўткир заковат, тадбиркорлик, беқиёс инсоний меҳрибонлик эвазига ўзлари гоҳо тушуниб, гоҳо тушунмай, «болаларни тарбиялаб, ўстириш билан мамлакатнинг келажак тарихини ва демак, дунё тарихини ҳам тарбиялаб етиштирган»¹лар. Бу йўлда кўшиқ уларга мададкор бўлган: болаларини кўшиқ билан ухлатганлар, йиғласа куйлаб овутганлар, эркалатганлар, ҳатто кўшиқ билан чақалоққа дахлдор маросим, расм-русмларини бажарганлар. Шу зайлда аллалар, овутмачоқлар, эркаламалар, қизикмачоқлар юзага келган.

Шуни ҳам айтиш зарурки, аллалар, овутмачоқлар, эркаламалар, қизикмачоқларнинг ижод этилишида барча катталар – оталар, бувилар, боболар, аммаю холалар қатнашган бўлсалар-да, барибир, оналар етакчи мавқеда турганлар. Қолаверса, ўша аммаю холалар, бувилар ҳам, аввало, она эдилар. Шу сабабли халқ оғзаки поэзиясининг ана шу намуналарини оналик фольклори тарзида умумлаштириш ва характерлаш асослидир.

Бироқ, шуни ҳам айтиш керакки, оналик фольклори кенг маънодаги тушунча бўлиб, ўз камровига фақат поэтик асарларнигина эмас, балки эртақ, латифа, реприа сингари оғзаки наср намуналарини ҳам олади. Оналик фольклорига мансуб алла, эркалама, овутмачоқ, қизикмачоқ каби поэтик намуналарда эса, эркалаш

¹ Макаренко А. С. Ота-оналар китоби. I-китоб. – Тошкент. 1954. 5-бет.

мотиви етакчидир. Шу мантиска асосланиб, оналик фольклоридани поэтик асарлар силсиласини прозаик асарлар гуруҳидан равшанроқ ажратиш ниятида оналарнинг эркаловчи поэзияси деб аташ маъкулроқ туюлди. Зотан, болалар фольклоршунослигида ҳам бу гуруҳ шундай номланган.

Ўз навбатида эркалаш поэзиясига мансуб намуналар ижро мақсади, ўрни ва бола ёши, савиясига кўра икки гуруҳга ажралади. Биринчи гуруҳга мансуб кўшиқлар боланинг бешикдалиги даври билан чамбарчас боғлиқ. Шу важдан уларни бешик кўшиқлари дейишади. Аллалар ва талай этнографик мазмундаги поэтик парчалар – айтим-олқишлар ана шундай характерга эга. Бешик кўшиқлари бола уч ёшга тўлгунигача айтилади. Иккинчи гуруҳга мансуб кўшиқлар бола туғилганидан то 10–11 ёшга тўлгунигача ижро этилса-да, аслида, бешик билан боғланмаган оналик меҳри тароватидан юзага келган бадихалардир. Булар суйиш кўшиқлари бўлиб, эркаламалар, овутмачоқлар, қизикмачоқлардан таркиб топган. Шу маънода эркалаш поэзияси халқ педагогик даҳосининг ифодаси бўлиб, кейинчалик болалар учун махсус адабиётни юзага келтиришда муҳим манбага айланган.

II. Тағин шундай кўшиқлар силсиласи ҳам борки, уларни катталар қачонлардир у ёки бу муносабат билан тўқиганлар. Булар маросим ва мавсум тароналари бўлиб, давр ўтгани сайин янгича социал ўзгаришлар тақозосига кўра, ижтимоий-эстетик моҳияти ва мавқеи ўзгариб турган, аниқроғи, ижтимоий-маънавий эҳтиёжга кўра катталар репертуаридан болалар репертуарига ўтган («Бойчечак», «Читтигул», «Ё рамазон» кабилар). Натижада болалар фольклоридани мавсум ва маросим кўшиқларига асос солинган. Шу билан бирга, катталар сафида маросимларга қатнашган болаларнинг ўзлари ҳам талай тақлидий кўшиқлар ижод этганлар, болаликнинг ўзига хос мавсумий анъаналарини яратганлар ва шу мавсумлар моҳиятига муносиб бадихалар, ялинчоқлар, ҳукмлагичлар тўқиганлар. Шу тариқа катталар раҳнамолигида, аниқроғи, улар билан бевосита ҳамкорликда болаларнинг ўз мавсум ва маросим тароналари юзага келган. Буларда халқ этнографиясининг тарихий илдизлари сақлаб қолинган ва шулар

таъсирида болаларнинг катталарникидан фарқ қиладиган этнографияси ва календари юзага келган.

III. Улғайиш эхтирослари, ўйинлар, катталар билан муносабатлар, ҳаётда ўз мавжудлигини англай бориш шавқу завқлари мурғак қалблардаги тебранишларни ранг-баранг оҳангларда товлантириб, болаларнинг ўзларини ҳам қўшиқчига айлантриб қўйган. Шу йўсинда болалар ҳам ижод эта бошлаганлар ва айтиш мумкинки, улар яратган қўшиқлар ўзбек болалар фольклорининг хилма-хил жанрларга бой энг катта таркибий қисмини ташкил этади. Бинобарин, уларга болалик қўшиқчилари сифатида қараш табиийдир.

Болалик қўшиқлари ижро ўрни, ижтимоий-эстетик моҳияти жиҳатидан хилма-хил бўлиб, уларни тўрт гурпуага ажратиб ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

1. Ўйин компонентлари билан боғлиқ қўшиқлар. Маълумки, болалар ўйинларининг асосини ҳаракат ташкил этади ва улар ҳаракатли ўйинлар деб юритилади. Бироқ, болалар ижрочилигида шундай қўшиқлар ҳам борки, улар ҳаракатдан иборат ана шу ўйинларнинг қайсидир қисми мазмундорлигини тўлдиришга хизмат қилади: ё ўйинга чорлайди, ё ўйинга зачин бўлади, ё ўйин учун шарт вазифасини ўтайди – бундай вазиятда ўйинга муқаддималик функциясини бажаради; ё ўйиндаги ҳаракатнинг йўналишини белгилаб, драматик ҳолатини юзага келтиради; ё ўйинга якун ясаб, иштирокчиларни тарқалишга даъват этади. Бу типдаги қўшиқлар ўйин таркибидаги муҳим компонент ҳисобланади. Чунки уларда бутун ўйин жараёни зухур топмайди. Чорламалар, чеклашмоқлар, гулдур-гуплар, санамалар, ўйин-қўшиқлар ва тарқалиш қўшиқлари ана шундай характерга эга.

Сўз-ўйинлар. Болалар сўз билан ўйнаб, маънавий камолот пиллапояларидан илдамлайди. Бола ўз камолотининг илк босқичида сўз маъносини англашдан йироқ туради. Бироқ сўзнинг сеҳри оламига у билан ўйнаб туриб кира боради. Оналар аллаларининг назокатли оҳанги билан танглайи кўтарилган болакай энди товушларнинг мўъжизакор оҳангларидан ҳузурлана бошлайди. Энг муҳими, шундай ҳузурланиш завқини ўзи учун ўзи кашф этишга интилиб, аста-секин сўзлар ҳосиласидан туғилган ритмларнинг

харакатга ёки фикрга омухта тароватидан маъно укишга майли кучая боради. Катталар болалардаги бу маънавий эҳтиёжи кондиритиш кўзлаб, қачонлардир топишмоқ, тез айтиш сингари сўз ўйинларини ўйлаб топганлар. Болаларга булар ғоят макбул тушган ва уларни чинакамига ўзлаштириб, ҳатто «ўзлариники» қилиб олганлар. Айни чоқда ўзлари бир-бирларини сўзда чандишни чинакам маънавий ўйин даражасига кўтарганлар, шунингдек, хилма-хил яширин тил шаклларини ўйлаб топганлар.

Кўшиқлар. Оналар алласидан ритмик уқуви шакллана бошлаган кичкинтойларда 2–5 ёшларидаёқ ўз хатти-ҳаракатлари, ўйинларини ритмик жиҳатдан баҳолаш майли туғилади. Бу шунчаки баҳолаш бўлмай, уларнинг ўша хатти-ҳаракатлари, ўйинларидаги ҳаётий мазмунни ритмга солишдан иборат кўтаринкилик ҳисобланади. Шу сабабли улар шовқин солиб айтилади ва аксар ҳолатларда икки мисрадан ошмайди. Товушлар шовқинининг ритмик гармонияси ҳосиласи бўлган бундай қиқилламалар болалар фаолиятида илк поэтик ижод акти ҳисобланиши билан қимматлидир.

Турли ёшдаги болаларнинг воқеликка поэтик муносабатлари чуқурлашгани сайин кўшиқлар ҳам шакл, ҳам мазмун жиҳатидан теранлашиб, такомиллашиб боради. Шу зайдда учлик, тўртлик, бешлик, олтилик ва саккизлик шаклидаги намуналари юзга келган. Айниқса, тўртлик шакли болалар репертуарида кенг тарқалган.

Композицион жиҳатдан диалог асосида қурилган кўшиқлар ҳам бир талай. Одатда, бундай кўшиқлар айтишувлар (айтишмалар) ҳам дейилган.

Ҳажман анчайин катта кўшиқлар ҳам бор: рус фольклоршунослигида улар катта кўшиқ номи остида ажратиб таъкидланган. Хуллас, кўшиқлар қандай ҳажмда ва шаклда бўлмасин, асосан, болалар ёши ва савияси даражасида ижтимоий воқеликка поэтик муносабатларининг ифодаси сифатида яратилган.

4. Болалар ҳам ҳазил-мутойбага алоҳида рағбат билан қарашади. Бир-бирларида табиий ёки маънавий камчиликларни пайқашган заҳотиёқ тап тортмасдан, аяшмай, аввалига номга қофиядош лақаб топиб, кейинроқ – жараён чуқурлашгани

сари шу лакабнинг оҳангдошлигига омукта ритмга уйғунлашган хазилни чуқурлаштириб мазах килишади, тегишишади; хатто ота-оналаридаги ножўя хатти-харакатларни ҳам бошлаб юзларига солишади.

Болалар, акл-идроклари тўлиша ва теранлаша боргани сайин, *социал* вокеликка ҳам активроқ муносабатда бўлишга ҳаракат қиладилар. Шу актив муносабат жараёнида ўзлари пайқаган ижтимоий иллатларни масхаралаш даражасида журъат сеза бошлайдилар. Ана шундай ассоциация замирида уларнинг фольклор бисотида сатирик ва юмористик кўшиқлар силсиласи юзага келган.

Шуниси ажабланарлики, болалар оғзаки поэтик сатираси ва юмори намуналарини эътироф этиш ва характерлашда фольклоршунослар орасида турли хил карашлар мавжуд. Айрим фольклористлар болалар табиатида фақат юмори хос деб билади, сатирани ҳали улар поэтик ижоди кўтармайди, чунки улар ҳали социал иллатларни англашга қодир эмаслар, деб ҳисоблашади. Шу сабабли болалар сатираси атамасини қўллашдан ҳадиксирашади. Аммо фактлар ва илмий кузатишлар болалар оғзаки сатирик поэзияси мавжудлигини, унинг болалар оғзаки юмористик поэзияси билан ёндош ва жондош бўлиб яшаётганлигини тасдиқлайди. Ўзбек болалар оғзаки поэзиясида қофиядош лакаблар ва тенгишмачоқлар каторида сатирик ўти яркираб турган масхараламаларнинг ҳам анчагина эканлиги бунинг ёркин шаҳодатидир.

Шундай қилиб, ўзбек болалар фольклори халқ ижодининг таркибий қисми сифатида қадимги замонларда юзага келган ва асрлар давомида янги-янги бўёқлар ва шаклларда ривожланишда давом этган ҳамда бойиб бораётган яхлит бир системадирки, бунда жанрлар ранг-баранглиги, асарлар хилма-хиллиги муҳим ўрин тутаяди. Ана шу ранг-баранглик ва хилма-хилликнинг ўзига хос хусусиятларини кўрсатиш, уларнинг муайян ижтимоий-маиший турмуш шароитлари билан шартланганлиги моҳиятини очиш, бадиий-эстетик, ижтимоий-ғоявий функцияларини белгилаш ўзбек фольклоршунослиги олдидаги муҳим вазифалардан бўлмоғи керак.

Барча халқларнинг сўз санъати ўша халқларнинг фольклоридан бошланади. Бу таъриф улуғ рус адиби Максим Горькийга мансуб. Шундан келиб чиқиб, инсон тақдирида фольклор аллалардан, бешик поэзиясидан бошланади, дейишимиз мумкин. Оналарнинг бешик ёнидаги сўзлари нечоғлик оҳангдор, ёкимли, мулойим, оромбахш бўлса, ундан баҳраманд бўлган боланинг қалби ҳам шунчалик юмшариб, мусикага, поэтик сўзга, майин куйга, ширин муомалага мойил бўлиб ўсади. Куй ва бадий сўз гўдакнинг камолатига, соғлом ва нормал болалар бўлиб ўсишига бевосита ёрдам беради.

Болани йўргаклаш, бешикка солиш, ухлатиш, уйғонган болани йўргакдан ечиб олиш, у билан қилинадиган муомала, машғулотлар айрим поэтик жумлалар, куйлар билан безалган бўладилар. Бундай поэтик иборалар, баъзан бутун бошлик шеърий тўқималар боланинг улғайиши, тарбияси билан, айрим бир маросимлар билан боғланган ва шу муносабат билан айтилган бўладилар. Буларнинг ҳаммаси ҳам тўла маънодаги бешик кўшиқлари бўлмайдилар. Уларнинг кўпчилиги шу халқнинг турли одатлари, расм-русумлари билан боғланган бўладилар. Бешик кўшиқлари эса, оналар томонидан бола ёнида, болани овутиш, ухлатиш жараёнида айтиладиган лирик характердаги кўшиқлар бўлиб, уни ўзбекларда кўпинча алла кўшиқлари дейилади. Аллалар онадан қизига, қизидан унинг қизига ўтиб, сараланиб, сайқал топиб, аста-секин турғун кўшиқларга айланиб борадилар, халқ оғзаки поэзиясида ўзига хос туркум ҳосил қилиб, алоҳида ўрганиш объекти бўлиб қолдилар. Ўзбек халқининг узоқ аждодлари бешик кўшиқларини билганлар. Абу Али ибн Сино ўзининг машҳур «Тиб қонунлари» китобида алланинг аҳамиятига тўхталиб шундай ёзади: «Боланинг мижозини кучайтирмоқ учун унга икки нарсани қўлламоқ керак. Бири – болани секин-секин тебратиш, иккинчиси – уни ухлатиш учун одат бўлиб қолган мусика ва аллалашдир. Шу иккисини қабул қилиш миқдорига қараб боланинг танаси билан бадантарбияга ва руҳи билан мусикага бўлган истеъдоди ҳосил бўлади»¹.

¹ Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари. I-китоб. Тошкент. 1959. 293-бет.

Узоқ замонлардан бери болага алла айтишни ўзига касб қилиб олган бола овутишнинг усталари, ажойиб алла айтувчилар ҳам бўлишган. Болаларга алла айтувчилар, асосан, меҳнаткаш оила вакиллари бўлган. Улар оиланинг янги аъзоларини тарбиялаган, жамиятнинг ёш авлодини улғайтирган. Айни вақтда, бир ховуч бойлар, сарой аҳллари болаларига тарбиялаш учун энагалар, бола боқувчилар, оқсочлар ҳам сақлашган. Улар мулкдорларнинг болаларини йўргаклаган, бешигини тебратган, улар ҳақида мадҳ-санодан иборат аллалар айтган. Аммо бундай мақтовлар юракнинг чуқур жойларидан чикмагани учун ҳам самимияти кам бўлган, кенг тарқала олмаган. Бешик кўшиқларини оналар бола бешикдалиқ даврида – туғилганидан то уч ёшга тўлгунча айтишади.

Бешик кўшиқларининг катта социал аҳамияти бор. Бунга сабаб бешик кўшиқларининг жуда узоқ замонлардан буён тарихга йўлдош бўлиб, барча тарихий даврларда, турли-туман тарихий воқеаларни ўзида акс эттириб келаётганидир. Жамиятнинг кўпчилигини ташкил этган, унинг етакчи кучларидан бири ҳисобланган оналарни ҳаётий тажрибага жуда бой дейиш керак. Негаки улар шахсида жамиятнинг турли табақалари тўқнашиб туради, улар хотирасида шу табақаларнинг муносабатлари тикланади, моддий, маиший муносабатлар уларнинг аллаларида ўзифодасини топади.

Бешик кўшиқларида оналарнинг ҳамма орзу умидлари баён этилган бўлади. Оналар ўзгаларга айтолмаган сирларини, «дардларини» ўз чақалоғига, боласига айтадилар, юрак дафтارينинг фарзандига очадилар. Бундан мурод – дард ёзилади, кўнгил зардоби кетади. Оналар алла кўшиқлари орқали ҳамма яхши ниятларини баён қиладилар. Аллалар ўз даврининг лирик кўзгуларидирлар. Бешик кўшиқларининг ёқимли оҳанглари ичида давр муҳити, кишилар тирикчилиги, сиёсий-иқтисодий ҳаёт, яшаш шароитлари, кишилар орасидаги муносабатлар, ҳамма хилдаги қарама-қаршиликлар оддий бўёқларда катта маҳорат билан ўз тасвирини топган бўладилар. Аллаларнинг лаб туриб, ўнларча китобларда ёзилган, ҳатто ёзилишга улгурмаган фактларни билиб олиш, уларни жонли ҳис қилиш,

улар ҳақида чуқур ва реалистик тасаввур ҳосил қилиш мумкин бўлади. Сиртдан қараганда бу сўзларнинг, бу тарихларнинг, бу кечинмаларнинг болага – бешикдаги гўдакка дахли йўқдек кўринса-да, аслида, уларнинг ҳаммасининг болага, унинг келажигига, унинг тақдирига, ниҳоят, бўлғуси йигитнинг, келажак эгасининг жамият ва инсонлар олдидаги бурч ва вазифаларига тўла тааллуқли!

Бешик кўшиқларининг мазмуни давр, шароит шахснинг тақдири билан боғланган бўлгани учун ҳам ўзгариб туради. Буни унинг шеърий формасида ҳам шундай ўзгаришлар бўлиб туришига ҳар доим тадбиқ қилиб бўлмайди. Аллаларнинг формаси, уларнинг куй-оҳанглари, қайтариклар, болаларни овутишга, осойишта этишга хизмат қиладиган поэтик элементлар узок вақтлардан бери ўзгаришларга кам учради, учрасалар ҳам сезилмас даражада учради.

Алла кўшиқлари, асосан, рефрен асосида қурилади дейиш хато бўлмайди. Алла кўшиқларидаги чўзиқ оҳангда айтилдиган нақарот сўзлари – рефренлар гоҳ икки, гоҳида тўрт йўл текст билан кўшилиб, олти йўл бўлиб, тақрорланиб келадилар. Онанинг ўзи «тўқиган», «ижод қилган» сўзлари эса шу рефрен жумлалар орасида айтилади. Бу сўзлар боланинг тушуниши учун айтилмайди, балки сўзларнинг майин, чўзиқ, бир маромда айтилган, ижро қилинган оҳанги болани ухлатишга хизмат қилади:

*Алла болам, алла,
Жоним болам, алла,
Икки кўзим, алла,
Ширин сўзим алла...*

Орада она кўшиқ қолипидан чиқиб, янги бир оҳангда:

Алла-ё, алла!

деб кўяди, бу ҳам етмагандек «Қани, ухлай қол», «Кўзгинангни юмақол» жумлаларини кўшиб юборади. Гўдак ҳадеганда ухлайвермаса, бешикни қаттиқроқ чайқатиб, «Ўб-бў-ў-ў...» деб ҳам кўяди.

Ниҳоят бола ҳам тинчлана бошлайди, она ҳам ўзини «алла ай-тиш» мухитига тушириб олади. Кўнгли кундалик ташвишлардан холи бўлиб, она ва бола мулокоти шароити туғилгандан кейингина аста қўшиғини давом эттиради:

*Алла қилсин болам-о,
Уйқуда ором олсин-о,
Алла, алла, деганда
Жимгина ухлаб қолсин-о...*

Бир фикр айтиб бўлинди. Иккинчи фикр она хотирига келиши учун рефрен сатрлар кўприк бўлади. Она алланинг нақаротини айтади:

*Алла, болам, алла,
Жоним болам алла...
Баъзан сўзларини янгилайди:
Икки кўзим алла...*

Бола шаънига айтиладиган эпитетлар ҳам кўпинча халқ орасида бир-бирига ўхшаш тасвирлаш, киёслаш методи билан амалга оширилади. Масалан, бола кўпинча гулга ўхшатилади:

*Алла, болам, ётарсиз,
Ястугларга ботарсиз,
Бу ястугни кўтарсам,
Гулдан тоза ётарсиз.*

Ҳатто бешик ясалган ёгоч тури ҳам она учун болани овутишга хизмат қилади:

*Тут ёгочдан бешиги,
Туртмай турсин,
Каримжоннинг йигиси
Энди тинсин.*

Бешик қўшиқларида энг кўп кўзга ташланадиган тема – бола таърифи. Она фарзандини ўзи билган энг яхши сўзлар билан таърифлайди. Она тавсифида бола кўрар кўзи, уйининг чироғи, оиланинг бахти, кўрки обрўси, кундуз куёши, тунда ойи,

ёлгизликда ҳамроҳи, овунчоғи, қариганда таянчи, онасининг эр-танги ёруғ кунни. Келажакдаги орзу-умидларининг барчаси шу фарзандидан:

*Кўзи боққан қўй этсин,
Топганимга тўй этсин,
Тўй-тўйларга улансин,
Давлат бошингга ўрнашсин.
Аллаё, алла.*

Она ўғил-қизининг соғлом, кўркам, бахтли бўлиб улғайишини орзу қилади. Фарзанди киз бўлса, яхши жойларга келин бўлишини, серфарзанд, сердавлат бўлиб, «туп қуйиб, палак ёзишини» тилайди. Ўғилга қилган тилаклари ўзига хос: Рустами дostonдек пахлавон бўлсин, «чопингани бўридай, бўриларнинг зўридай» бўлсин дейилади. Бунинг сабаби ўғил – отасининг таянчи, ўрин-босари, боқувчиси, эл ичида обрўси, юрт посбони, душманидан ҳимоячиси:

*Кўли арслон билаклим,
Ботир, қоплон юраклим,
Яхши-ёмон кунимда,
Менга жуда кераклим.*

Халқ орасида қадим вақтларда гўдакка, чақалокка зарар етказадиган «зиён-заҳматлар» бор, деган тушунча бўлар эди. Бундай нарсаларни инсу жинс ҳам дейишарди. Гўё улар чақалокнинг бешиги атрофида айланиб юришар эмиш. Шу сабабдан бешикдаги болани ёлғиз қолдирмаслик, бешик асбобларини қоқиб сўнгра тўшаш, баъзан исириқ солиш, бешикка укки қушининг патларидан қадаб қўйиш, кўзмунчок, тумор сингари тақинчоқлар қадаб қўйиш иримлари бўлган. Аммо халқда соғлом кучларга таяниш, яхши ният, дадил ҳаракатлар ҳам бўлган. Бу боланинг баданини тарбиялаш, ўстиришдаги қатор тадбирлар, қўл, оёқлар, қорин, бўйин ҳаракатлари, чўмилтириш, фойдали ёғлар билан ёғлашлар, бурун, қулоқларини, томоқларни тозалашлар ва ҳ.к. Бундай ишлар тажрибали, қўлидан даволаш келадиган кишилар-

нинг ёрдами билан қилинган. Оналар шундай кишиларга таяниб иш қилган.

Бешик қўшиқлари фақат бешик ёнидагина туғилган қўшиқлар, бола туғилиши билан она шоира бўлиб қолади, деган мулоҳаза тўғри эмаслиги ҳаммага маълум. Оналар поэзияси шу оналарнинг болалиқ, қизлик даври поэзиясининг тадрижий давоми деб қарамоқ керак. Умуман, хотин-қизлар лирик поэзиясининг бир бўлаги деб билиш керак.

Ўтмишда яратилган аллаларда ёрнинг раҳмсизлиги, «турган битгани заҳар»лиги, «қизил гул очилгунча қўймаслиги» устига қайнана­ларнинг «ўғли келса чақиши», шу туфайли ўғлининг жаллод чикқанлиги, ёрнинг вафосизлигидан нолиш хасратлари ифодаланади:

*Гули сафсарни кўринг, алла,
Сувга қараб қайриладир, алла,
Бевафо ёрни кўринг, алла,
Ўлмай туриб, айриладир, алла.*

Юртдан юртга иш қидириб, нон қидириб сарсон кезишлар, кўпинча ойлаб, йиллаб давом этарди. Бу давр ичида болалари билан оч-юпун қолиш, топилса бировларнинг кирини ювиш, хизматини қилиш, топилмаса, бир бурда нонга зорлик бўлган кунлар кишлоқда кўпчилик хонадонларнинг улуши эди. Ана шундай «ташлаб кетишлар», шундай «отани кутишлар» қўшиқлар орасида анчагина ўрин оладилар:

*Алла, алла айтаман,
Устинга тўним ёпаман,
Сенинг бу дайди отангни,
Истаб қаердан топаман,
Алла, аллаё, алла.*

Ўзбек меҳнаткашлари озодлик, тенглик, эркин меҳнат ҳуқуқлари билан бирга эрлар ва хотин-қизларнинг тенгли­ги­га, эркин ва ихтиёрий никоҳ ҳуқуқига эга бўлдилар. Хотин-қизларнинг жамиятдаги ўрни ва кадри ортди. Уларнинг турмуши бахт-фаровонлик, хушнудлик томон юзланди. Бунинг

натижасида янги давр – озод ва бахтли ҳаёт поэзияси дунёга келди. Бунда анъанавий кўшиқ формаларига янги мазмун бағишланиб, янги бадий воситалар билан ич-ичдан келадиган хурсандлик ҳолатларини, замондан, турмушидан мамнунлиги ифода қилинганини кўриб турамыз:

*Бог ичида чаман гуллар,
Алла, кўзим, алла.
Сайрайди шайдо булбуллар,
Алла, кўзим, алла.*

Она ҳатто шодлигини айтишга сўз тополмай қоляпти:

*Дилимдагини айтаверсам,
Тилим етишмас, алла.
Шодлигимни айтаверсам,
Умрим етишмас, алла,
Аллаё, алла.*

Бордию келин кўшалок бола кўрса, бу оиланинг шодлиги чексиз. Ўзбекларда, кардош халқлардагидек Ҳасан-Ҳусан, Фотима-Зухралар туғилиши – қадимдан ардоқли. Кексалар дуо қилишганда, алқаганларида ҳар доим: «Кўш ўғил, кўш қиз кўргин» дейишади. Шундан бўлса керак, кўпгина халқ эртақларида, дostonларида кўш бешиқ, кўш ўғил ҳақида, меҳрибон сингиллар ҳақида чиройли сюжетлар юрадилар. Алла кўшиқларида ҳам шундай мотивлар бор.

*Алла, болам, жоним болам,
Кўзичоқларим, алла,
Овунчоқларим, алла.*

*Қараб турган қароқларим,
Ёниб турган чироқларим,
Аллаё, алла.*

*Биринг ўғил, биринг қиз,
Кўшалокларим, алла.*

*Ўсиб-унинг, олай баҳра,
Чақалоқларим, алла.*

Болалар учун махсус катталар томонидан яратилиб ва бешик ёнида ижро этилиши традиция бўлиб келган бу жанрнинг бундан кейинги тақдири қандай бўлиши, аллаларнинг кимлар томонидан яратилиши, қайси бадий формаларда ва қандай ижро этилиши-ни турмуш белгилайди. Бизнинг давримизда турмуш маданияти кун сайин ўсиб турибди, оналарнинг савияси тобора ошмоқда. Янги туғилган гўдак тарбияси билан энди факаг она эмас, балки врачлар, тарбиячилар, ясли, боғча ходимлари, бутун бошлик китоб, журнал, газеталар, радио ва телевидениедаги мутахассислар, композитор, шоирлар, артистлар, рассомлар, музикантлар, кискаси, бутун жамият шуғулланмоқда. Буларнинг ҳаммаси болалар фольклорининг сўзсиз бойишига, формаларининг кенгайишига, келгусида боланинг маънавий жиҳатдан бой, ахлоқан тоза, жисмонан бақувват кишилар бўлиб етишиши учун зарур бўлган ҳамма имкониятларнинг яратилишига олиб келади.¹

¹ Ушбу мақола куйидаги манба асосида тайёрланди: Сафаров О. Болалар фольклори // Ўзбек фольклори очерклари. Уч томлик. Биринчи том. - Тошкент: Фап, 1988.

Омонулла
МАДАЕВ

(1942 йилда туғилган)

Омонулла Аҳмедович Мадаев 1942 йил 20 апрелда Тошкент шаҳрида туғилган. Тошкент давлат университети (ҳозирги Ўзбекистон Миллий университети)нинг филология факультетида таҳсил олган (1959–64). Тошкент шаҳридаги 1-, 40- ва 82-ўрта мактабларда ўқитувчи бўлиб ишлаган (1958–65). Тошкент давлат университети (ҳозирги Ўзбекистон Миллий университети)нинг филология факультетида катта лаборант, ўқитувчи, катта ўқитувчи, доцент вазифаларида ишлаган (1965 йилдан). «Хоразм достонлари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари» деган мавзуда номзодлик диссертациясини ёқлаган (1983). «Ўзбек халқ оғзаки бадиий ижоди» дарслигининг муаллифларидан бири. «Ўзбек халқ эртаклари» мажмуаси (1977–78, ҳамк.) ҳинд, урду, форс ва араб тилларида нашир этилган. «Мақоллар оламида» (1984), «Алпомиш» достони матнини ўрганиш методикаси» (1998), «Алпомиш» билан сўхбат» (1999), «Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди» (2001, ҳамк.) каби китоблар муаллифи.

ХАЛҚ ДОСТОНЛАРИ ГЕНЕЗИСИГА ДОИР

Халқ оғзаки ижодидаги жанрлар генезиси фольклоршуносликнинг ҳамшиша долзарб бўлган муаммоси ҳисобланади. Таниқли олимларимиз Ҳоди Зарифов, Мансур Афзалов, Музайяна Алавия, Зубайда Ҳусанова, Охунжон Собиров оғзаки ижод жанрла-

ри бўйича олиб борган тадқиқотларини Муҳаммаднодир Саидов, Жуманиёз Қобулниёзов, Тожибой Ғозибоев, Малик Муродов, Баходир Саримсоқов, Абийр Мусақулов, Субҳон Умаров каби мутахассислар давом эттирдилар. Мазкур илмий асарларда ўрганилаётган намуналарнинг жанр хусусиятлари, гоъвий-бадиий жиҳатлари, ижрочилар маҳорати даражалари кузатилди. Лекин тадқиқотчилар жанр генезисига келиб тўхтаганлари заҳоти эътибор, муносабат, қизиқиш кескин ўзгарган. Ҳар сафар касбдош қандай янгилик топганлиги ҳақида тезроқ маълумотга эга бўлиш истаги пайдо бўлган. Айнан ана шундай вазиятлардан бири Баходир Саримсоқовнинг 1999 йилда «Фан» нашриётида нашр этилган «Алпомиш» – ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси» китобидаги «Алпомиш» эпоси ҳақида уч этюд» мақоласидан кейин ҳам пайдо бўлди. Мақолада муаллиф «Алпомиш» эпоси халқ тарихи, реал воқелик билан узвий алоқада эканига урғу берар экан, дostonнинг минг йиллик тўйига тараддуд кўрилаётганини айта туриб, ўз мақсадини шундай ифодалайди: «Шу муносабат билан «Алпомиш» эпосининг вужудга келиш тарихи, унда тасвирланган воқеалар асосида ётувчи эпик манбалар ҳақида алоҳида тўхталиб ўтишга имконият туғилади».¹ Мақолада В. М. Жирмунскийнинг «Алпомиш» ҳақидаги ривоя ва баходирлик эртаклари ётиши ҳақидаги гипотезаси кескин танқид остига олинади ва: «Эпос тарихан, асосан, кўчманчи ёки ярим кўчманчи уруғ, қабилаларнинг санъати» эканига урғу берилади. Шунингдек, Е. М. Мелетинскийнинг «Алпомиш» эпоси «баходирлик эртаклари» асосида, ё ўзга халқлар эпик меросидан ўсиб чиққанлиги ҳақидаги фикри ҳам танқид қилинади. Баходир Саримсоқов А. Н. Веселовский томонидан эпоснинг шаклий турларидан бири сифатида «Тарихий воқеаларнинг қайноқ изларидан кейинроқ юзасга келган «лиро-эпик кўшиқлар»²ни кўрсатганини баҳолаб, «Бу назария халқ эпосининг вужудга келиш ва тарихий тараққиёти каом масалаларга муайян даражада ойдинлик киритиш нуқтаи назаридан катта аҳамият касб этади»³, дейди. Олим фикрлари давомида

¹ Саримсоқов Б. «Алпомиш» – ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси. Т.: «Фан», 1999. 115-бет.

² Ўша асар. 131-бет.

³ Ўша асар. 131-бет.

қуйидаги жумлани ўқиймиз: «Масалан, қаҳрамонлик ва тарихий эпос ибтидосида тарихий қўшиқ ётса, романик эпос ибтидосида афсона, ривоят ва эртак каби жанрлар ётади».¹ Юқорида кайд этилган маълумотлардан дастлабки хулосаларга келиш мумкин:

Халқ эпоси оғзаки ижод намунаси сифатида халқ ижодининг кейинги босқичида шаклланган жанр.

Қаҳрамонлик эпосининг шаклланишида тарихий лиро-эпик қўшиқлар манба вазифасини ўтаган.

Фақат ўйлатадиган жихат шундаки, «Алпомиш» достонининг ўзбек қаҳрамонлик эпосига мансуб дастлабки мукаммал асар экани ҳақида яқин йигирма беш саҳифа мулоҳаза юритган олим айнан қадимги эпик қўшиқларни эсга олмайди. Бизнингча, Баҳодир Саримсоқов бу масалани ёритишга алоҳида мақола ёзиш ниятида бўлган...

Маълумки, халқ достонларида қайта-қайта такрорланадиган бадий лавҳалар жанг жараёни билан боғлиқ. Қаҳрамон юрти-ни ташқи душмандан химоя қиладими, ор-номус учун курашадими, севиқли ёрига эришмоқчи бўладими, албатта, жанг майдонида синовдан ўтади. Ўрхун-Энасой битигларида Тўнжукук ўз элининг Табғач билан муносабатларини баён қилишда лашкар, отлик аскарлар, пиёдалар, ҳужум, камал, уруш, лашкар тортиш, қувиш² ҳақида жуда кўп тарихий маълумотлар берилган. «Билга хоқон битигтоши»да Билга хоқоннинг ўн етти, йигирма, йигирма егги, ўттиз ёшларда жанг қилгани, баъзан бу урушлар олти, баъзан тўрт марта такрор бўлгани айтилган. Бу воқеаларнинг рўй бериш тафсилотлари ҳам келтирилган.³ Хусусан, хоқоннинг душманни уйқуда босгани, сув кечгани, молини олгани ҳақида хикоялар бор. «Кул тигин битигтоши»да лашкарбошининг бошқа-бошқа отларда жангга киргани айтилган. Бу саҳифаларда бўз, тўрик, оқ айғир, Азмашнинг оқ оти каби отлар номлари тилга олинади ва қонли жанглар тасвирланади. Бундай лавҳаларда от ўз эгаси билан бирга жанг қилувчи ҳамроҳга айланади. Ўрхун-

¹ Ўша асар. 132-бет

² Абдурахмонов Г., Рустамов А. Қадимги туркий тил. II: «Ўқитувчи» 1982. 71-79-бетлар.

³ Ўша асар. 126-129-бетлар.

Энасой битигтошларидаги лавҳалар билан танишган ўқувчи кўп ҳолатларда Алпомиш, Гўрўғли, Ҳасанхон, Авазхон иштирок этган жанрлардаги воқеаларни эсга олади. Ҳақиқатан ҳам, қадимги битигтошлардаги жанрлар тасвири тарихий асос сифатида кейинчалик қахрамонлик эпосига кўчмаганмикан, деган тасаввур уйғотади.

Келинг, фикримизни асослаш учун баъзи манбаларга мурожаат қилайлик. «Алпомиш», «Гўрўғли» туркумидаги дostonларда бош қахрамонларнинг мардлиги, жасорати хақидаги лавҳалар тарихини Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асаридаги халқ кўшиқларида ҳам учратамиз. Фитрат «Энг эски турк адабиёти намуналари» рисоласида «Девону луғотит турк»даги икки парча хақида тўхталар экан: «Униси бир уруш майдони хақида, буниси Ёй-киш мунозараси тўғрисидадир. Мумкинким, бу икки манзума, ҳатто бу рисоладаги манзумаларнинг кўбчилиги эски бир дostonнинг (балким, «Эртўнга» дostonининг) айрим-айрим парчалари бўлсун»,¹ дейди. Шунингдек, китобнинг XIV бобини Фитрат шундай номлайди: «Тубандаги манзумага бир унвон бера олмадим, балким бир дostonнинг бошланғичидир (олти парча)».² Эътибор берган бўлсак, олим икки ўринда «дoston» атамасини қўллаган. XX аср ўзбек адабиётшунослигининг стук билағони Фитрат «Девону луғотит турк» асаридан олинган учта иқтибосда қадимги туркий халқлар оғзаки ижодидаги дoston белгиларини кўрсатиб ўтган. Биринчиси, Ёз ва киш мунозараси: иккинчиси, уруш майдони хақида; учинчиси, муайян мавзу бўйича мазмунан бирор соҳага ажратиш мушкул бўлган олти парча. Қизиғи шундаки, мазкур олти парчанинг бирида қуйидагиларни ўқиймиз:

*Йукурди кавал от,
Чақилди қизил ўт,
Куйурди арут ўт,
Саврлиб ани ўртанур.³*

¹ Фитрат. «Энг эски турк адабиёти намуналари». – Т.: «Ўқитувчи» 1982. 71-79-бетлар.

² Уша асар. 70-бет.

³ Уша асар. 72-бет.

Мазмуни:

*Гўзал от югура бошлади,
Унинг туёғидан сачраган
Қизил оловлар
Ҳар томонда қуриб ётган ўтларни куйдиради.*

Энди Эргаш Жуманбулбулдан ёзиб олинган «Равшан» достонидаги Ҳасанхоннинг ўғли Равшанни қутқариш учун кетаётган сафарини эслайлик:

*Отга солди дирдикка,
Қойил бўлинг эрликка,
Сувсиз чўлда бедов от
Гоҳи чикка, гоҳ нукка.
Қамчи урса ўйнайди,
Йўлларда диркка-диркка.¹*

Икки парчадаги вазнда бармоқ, бўғинлар сони яқин (ҳар икковида шиддатли от югуриши аниқ акс этган), агар аввалгисида от туёғидан сачраган олов қуриган ўтларни куйдиргани айтилса, кейингисида отнинг гоҳ чикка, гоҳ нукка тарзида югуриб кетаётган ифодасини топган.

Муҳими шундаки, ўзбек фольклоршунослиги асосчиси Ҳоди Зариф ҳам ўз вақтида халқ дostonлари тарихи ҳақида фикр юритар экан, бу жанрнинг вужудга келиш тарихи қадимдан бошланганини ҳис қилади ва шогирдларига бу масалада йўл-йўриқ кўрсатгандек бўлади: «Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида учраган дoston парчалари XI асрга қадар туркий халқлар ўртасида дostonлар қуйланганидан дарак берадилар. Кўп насллар орқали бизгача етиб келган дostonлар, шу қатори «Малика айёр»даги шеър формаларининг, асосан, тўртликлардан иборат бўлиши, Маҳмуд Кошғарий тўплаган дoston парчаларида, шеърларида ҳам тўртликларнинг ҳоким бўлиши тасоdffий эмас, албатта».²

Халқ дostonларида, айниқса, Фозил Йўлдош ўғли, Эргаш Жуманбулбул ўғли, Исом шоир, Пўлкан ижро этган асарлар-

¹ Булбул тароналари. 2-том. Далли, Равшан. – Т.: «Фан», 1972. 525-бет.

² Ўша асар. 46-бет.

да, кўпинча, тўртлик шаклидаги шеърый мисраларнинг қайд этилиши, ҳақиқатан ҳам, «Девону луғотит турк»да келтирилган кўшиқлар билан дostonлар ўртасидаги шаклий уйғунликдан дарак беради. Хусусан, Фитрат кўрсатиб ўтган яна бир тўртликка эътибор беринг:

*Изимни укарман,
Биликни йукарман,
Кўнгулни тўкарман,
Ардам била турлунур.¹*

Мазмуни:

*Эгам Тангрига ҳамд, сано айтаман,
Билим, маълумотни йигамаман-да,
Кўнглимда тугунлаб сақлайман,
Менинг кўнглим мақтанарлиқ*

сифатларни ўраб оладир.

Эргаш Жуманбулбул куйлаган «Равшан»да эса қуйидаги мисраларга дуч келамиз:

*Парвардигор панодир,
Ҳолин билган донодур,
Гўрўглидан дуо олиб,
Ҳасан полвон жўподи²*

Келтирилган бу мисралар ҳам тўртлик шаклида бўлиб, мазмунда ҳам ўзига хос яқинлик кузатилади. Ҳар бир ишнинг бошланиши Яратган номи билан боғланади. Ҳар бир мушкулнинг ечими дуо олиш билан ахтарилади, ниятга етишда ақл-идрок билан ҳаракат қилинади.

Баҳодир Саримсоқов «Эпик жанрлар диффузияси» мақоласида ёзади: «Фольклористикада диффузия термини бирор жанр, мотив ёки образнинг иккинчи бир жанр, мотив ёки образга кириб бориши, сингиши натижасида уларнинг табиатида содир бўла-

¹ Фитрат. Энг эски турк адабиёти намуналари. – Т.: «Mumtoz soʻz», 2008. 70-бет.

² Булбул тароналари. 2-том. Далли, Равшан. – Т.: «Фан», 1972. 524-бет.

диган структурал, семантик ҳамда функционал ўзгаришларга нисбатан қўлланади».¹

Ҳақиқатан ҳам, халқ оғзаки ижодидаги жанрлараро муносабат илдизида миф, афсона, ривоят тизими аниқ кўзга ташланади. Қадимги мифдаги унсурлар ҳаётга яқинлашиш жараёнида афсонага ва афсонада ақс этган реалликка мойил белгилар ривоятга мерос бўлиб ўтиши натижасида оғзаки ижоддаги диффузия аввалги жанрларда ҳам аниқ, ҳам яққол тарзда намоён бўлади. Аммо ижоддаги кейинги тараққиёт босқичлари нисбатан мураккаб ўтган. Мақол, топишмоқ, қўшиқ, эртак ва яна бошқа-бошқа жанрлар вужудга кела бошлаган.

Уйғур олими Турғун Олмос «Хунларнинг қисқача тарихи» асарида эрамиздан аввалги туркийлар қўшиқларидан мисол келтиради:

*Узотти йироққа мени туғқанлар,
Ётлик қилишин Уйсун хонга.
Урлайди пизоним юртни эсласам,
Қуш бўлип юртимга учупла кетсам.*

Муаллиф бу қўшиқнинг ёзиб олинган манбасини кўрсатмаган. Аммо мисралар мазмунидан ифодаланиб турган қахрамон ички кечинмалари лирик қўшиқлардаги умумий хусусиятлар доирасида экани сезилиб турибди. Махмуд Кошгарий «Девону луғотит турк» асарида юзлаб мақоллардан намуналар келтиради. Топишмоқ ҳақида ҳам маълумот бериб, «табзук» атамасини қўллайди. Шунингдек, девонда эртак, афсона, ривоят жанрларига оид далиллар ҳам берилган. Демак, X асргача халқ оғзаки ижодида жанр тизими, асосан, шаклланган экан-да, деган мулоҳаза билдириш мумкин.

Аммо ўзбек дostonларининг вужудга келиши юзасидан аниқ фикр билдириш учун ўнлаб-юзлаб вариантдаги асарларни синчиклаб ўрганиш, уларни қислаш, айниқса, тарихий аҳамиятга эга лавҳаларни аниқлаган тарзда тадқиқот юритиш талаб этилади. Бу ўринда таниқли фольклоршунос олим Е. М. Мелетинский-

¹ Саримсоков Б. Эпик жанрлар диффузияси // Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. – Т.: «Фан». 1981. 99-бет.

нинг қуйидаги гаплари эпосимизнинг шаклланиш босқичларини аниқлаш бўйича умидли натижаларга эришиш мумкинлигидан дарак беради: «Сибирлик ва қисман ўртаосиёлик туркийлар фольклорида кенг намоён бўлган туркий халқлар фольклори эпоснинг фақат архаик намуналаригагина эмас, балки қахрамонлик эпосига мансуб муайян бошқа турли-туман шаклларга бойлиги билан ҳам машҳурдир. Шунинг учун туркий халқлар эпик ижоди ўзида қахрамонлик эпоси ва унинг шакллари ўртасидаги муносабат генезисини тадқиқ этиш учун ҳаддан ташқари унумдор майдонга эга».¹ Ҳақиқатан ҳам, 1947 йилдаёқ В. М. Жирмунский ва Ҳ. Т. Зарифов ўзларининг «Ўзбек халқ қахрамонлик эпоси» («Узбекский народный героический эпос») китобларида Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асаридаги айрим тўртликларда халқ дostonларида кўплаб учрайдиган лавҳалар мазмуни мужассам эканини қайд этганлар.² Кейинчалик Ҳоди Зариф ўзининг «Ажойиб дoston» мақоласида шундай ёзади: «Маҳмуд Кошғарий тўплаган дoston намуналарида шундай бир парча бор:

*Боши анинг ойиқти,
Қони юзиб ториқти,
Болиқ бўлиб тоғиқти,
Энди они ким емар.*

Яъни:

*Яраси оғирлашди,
Қони юзиб қотди,
Ярали (ҳолда) тоққа чиқиб кетди,
Энди уни ким емиради (енгади).*

Шу бир тўртликдаги тасвир «Малика айёр» ва «Қундуз билан Юлдуз»да Авазнинг, «Далли ойим» дostonида Ҳасаннинг душман билан олишганида яраланиб тоққа чиқиб кетишининг айни ўзидир».³

¹ Мелетинский Е. М. Происхождение героического эпоса. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН. 2004. 365-бет.

² Жирмунский В. М., Зарифов Х. Т. Узбекский народный героический эпос. – М.: 1947. 11-бет.

³ Зариф Ходи. Ажойиб дoston // «Фозил шоир» – Т.: 1973. «Фан». 46–47-бетлар.

Аввалги илмий тадқиқотларда Фитрат, Ҳоди Зариф, Б. Саримсоқов, кейингиларида Ш. Турдимов¹ халқ дostonларининг, хусусан, «Гўрўгли» туркуми дostonларининг яратилиш даврини, асосан, XII–XVI асрлар билан, дoston сифатида вужудга келишини яна бир неча аср қадим билан боғлаганлар ва илмий далиллар билан исботлаганлар. Чингизхон саройида бахшичилик санъати, Амир Темур ҳузурида дoston айтиш анъаналари ҳақидаги маълумотларни бевосита халқ дostonлари генезисини аниқлаш йўлидаги саъй-ҳаракат, деб баҳолаш мумкин. Шунингдек, Алишер Навоий шеърларида:

*Эй йиров, сен ҳам ишингни кўргуз,
Ётуғон бирла улуг ирни туз,*

– мисраларини учратамиз. Бу байтдаги «йиров», «ётуғон», «улуғ ир» атамалари фольклоршунос Охунжон Сафаровнинг изоҳига кўра «улуғ ир» – дoston, «ётуғон» – дўмбира «йиров» – бахши маъноларини англатади ва атоқли шоиримиз Алишер Навоий ҳам ўз вақтида дoston тинглашга мушарраф бўлганидан дарак беради.² Эҳтимол, Самарқанддаги ҳаёти давомида Булунғур бахшилари ҳузурида қаҳрамонлик эпоси намуналарини севикли шоиримиз ҳам эшитгандир, деган фикр уйғонади. Ана шу жихатдан, Ҳоди Зарифнинг «Гўрўгли» дostonларидан баъзиларининг дастлабки яратилишини VIII–XII асрлар орасидан излаш мақсадга мувофиқдир,³ деган хулосасида илмий мантиқ бор.

Қадимги туркий халқлар эпосига мансуб «Ўғузнома», «Дада Кўркут китоби», «Ирк битиги»да ҳам ўзбек дostonларининг илдизлари туташган ўринларни кузатиш мумкин. Насимхон Раҳмонов ҳозирги ўзбек тилига ўгириб, чоп эттиргани «Ўғузнома ёки Ўғуз хоқон ҳақида дoston» («Шарқ юлдузи»,

¹ Турдимов Ш. «Гўрўгли» дostonларининг генезиси ва тадрижий босқичлари. – Т.: «Фан». 2011.

² Сафаров Охунжон. Халқ ганжинасига меҳр (Алишер Навоийнинг фольклоршунослик қарашларига доир) // «Фольклор – бебаҳо ҳазина». – Т.: «Муҳаррир» нашриёти. 2010. 289-бет.

³ Зариф Ҳоди. Ажойиб дoston // «Фозил шоир». – Т.: 1973. «Фан». 47-бет.

1987 йил, 4-сон) ва Бахтиёр Исабеков томонидан нашрга тайёрланган «Ўғузнома» (Т.: «Ўзбекистон», 2007) ушбу асар билан боғлиқ мулоҳазаларимизга асос бўлди. Нашрга изоҳ берган Н. Раҳмонов шундай ёзади: «Ўғузнома» гарчи XV асрда кўчирилган бўлса-да, бу унинг шаклланиши ҳам шу даврга тааллуқли деган фикрга асос бермаслиги керак. Чунки асардаги образлар, сюжет, мотивлар қадимги турк даврига ишора қилади». Ҳақиқатан ҳам, адабиётшунослик мезони билан ёндашганда гап таҳлил қилинаётган асарда кўрсатилган қайсидир эпизодик воқеа ёки унинг тафсилоти билан ўлчанмайди. Асосий эътибор йирик ифодаларга, баён усулига, ғояга, тасвирдаги умумийликка қаратилади. Шунинг учун ҳам «Алпомиш», «Рустамхон», «Гўрўғли» туркуми дostonлари билан яқиндан танишган ўқувчи «Ўғузнома», «Ирқ битиги», «Дада Кўркут китоби»даги руҳий яқинликни сезмаслиги мумкин эмас. Доимий мотив сифатида эса фарзандсизлик, кейинчалик узок кутилган фарзандга эга бўлиш, бу фарзанд эса катта авлод кўниккан ҳаётга кескин янгиликлар киритувчи кучга эга бўлиши, жанг лавҳалари, мағлубиятдан ўкинч, ғалабадан завқ каби унсурлар бўлиб, асар мазмунига сингдирилади. Шу билан бирга, дostonларимизда яна шундай фазилатлар ҳам борки, улар фақат қадимги туркий ёдгорликлар билангина чегараланиб қолмайди.

Умумтуркий халқларнинг маданий меросини ташкил этувчи ноёб асарлардан яна бири «Дада Кўркут китоби» ҳақида турк олими Муҳаррам Эргин жуда илик фикрлар билдирган.¹ Олим китобни «туркий халқлар маданиятининг тамал асарларидан ва балки биринчисидир», деб атайди. Асар XV аср охири ва XVI аср бошларида ёзувга кўчирилганлиги ва кўлимиздаги матн майдонга келганлиги айtilган. Адабиётишунос Абдумурод Тилавовнинг маълумот беришича: «Баъзан Кўркут ота, деб ҳам тилга олинган бу шахс, айрим маълумотларга қараганда, Ҳазрати Муҳаммад алайҳиссалом замонларида Сирдарё атрофида яшаган ўғузларнинг Баёт ёхуд Қайи бўйига мансуб Қога Хўжа исмли ўта ақлли, доно, олим ва каромат соҳиби бўлган

¹ Ergin Muharrem. Dede Korkat kitabi. Metin – Suzluk. Istambul. 1986. s-5–6.

бир зотнинг ўғлидир».¹ Алишер Навоий бу шахсни «Кўркут ато а.р» деб атайди ва у ҳақда шундай ёзади: «Турк улуси аросида шуҳрати андин ортуғроқдурки, шуҳратка эҳтиёжи бўлғай. Машхур шундоқдурки, неча йил ўзидан бурунқини, неча йил ўзидан сўнги келурни дебдурлар. Кўп мавъизаомуз мағизлик сўзлари арода бор».²

Кўркут ота ҳақида нисбатан кенгрок маълумот бераётганимизнинг сабаби шундаки, «Дада Кўркут китоби»нинг Дрезденда сақланаётган нусхасида «Қам Пуренинг ўғли Бамси Бейрек» боби бор бўлиб, бу саҳифалардаги воқеалар тафсилоти кўп жихатдан «Алпомиш» достонидаги тасвирларни эса солади. Ўз вақтида В. М. Жирмунский ва Ҳ. Т. Зарифовлар «Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси» китобларида «Алпомиш» достони билан «Бамси Бейрек» ўртасидаги исмларда, фарзандсизлик мотивида, кейинчалик фарзандларнинг туғилиши ва бешик керти қилинишида, бош қаҳрамоннинг асирга олинишида, хотини тўйи куни қайтишида жуда кўп ўхшашликлар борлигини таъкидлайдилар.³ Уларнинг фикрича, достоннинг пайдо бўлиши ўғузларнинг анча қадимги замонларда Ўрта Осиёда истикомат қилган пайтларига тўғри келади. Фақат Салжукийлар замонидагина (XI–XII) асар сюжети Кавказорти ва Кичик Осиё ҳудудига кўчган ва «Дада Кўркут китоби»га киритилган бўлиши мумкин. «Бамси Бейрек» эса Кўнғирот «Алпомиш»ининг бошланишига асос бўлган қаҳрамон эмас, балки кўҳна манбадан ўрин олган параллель нусхадир.

Халқ эпоси генезисига оид эътиборга лойиқ қайдлар профессор Насимхон Раҳмоновнинг «Ўрхун-Энасой ёдгорликлари ва туркий эпослар»⁴ деб номлаган докторлик диссертацияси-

¹ Тилавов Абдумурод. Дада Кўркут хақида мухтасар сўз // Дада Кўркут хикоялари. Т.: 2010. 5–6–бетлар.

² Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат // Мукаммал асарлар тўплами. 17–том. – Т.: «Фан» 2011. 421–бет.

³ Жирмунский В. М., Зарифов Х. Т. Узбекский народный героический эпос. – М.: 1947. 72–75–бетлар.

⁴ Раҳмонов Насимхон Аскарлович. Орхоно-Енисейские памятники и тюркские эпосы. Автореферат на соискание ученой степени доктора филологических наук. – Т.: 1991.

нинг моҳиятини ташкил этади. Олим VII–VIII асрларда вужудга келган ижтимоий-тарихий шароит бир қатор ўзига хос сюжет тизимининг вужудга келишига асос бўлганини таъкидлайди. Айниқса, халқнинг дастлабки ижод маҳсулида асос мифологик дунёқараш бўлса, кейинги босқичда эпос марказида қаҳрамон шахс турганлигига гувоҳ бўламиз, деган мулоҳазаси айнан туркий эпоснинг шаклланиши билан боғланади. Бинобарин, халқ дostonларининг вужудга келиш жараёнида муайян ҳаёт тақозоси билан рўй берган юрт мустақиллиги учун кураш, мамлакатда давлат тизимининг ривож, фавқулodда пайдо бўлган халқ қаҳрамонларининг ҳаётидаги мардлик лавҳалари уйғунлашиб дostonларнинг яратилишида туртки вазифасини ўтаганини алоҳида кўрсатиш мумкин бўлади.

Маълум бўладики, ўзбек дostonларининг генезисини VII асрда ёзиб қолдирилган Ўрхун-Энасой битиглари, Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асаридаги тарихий, қаҳрамонлик, маросим кўшиклари, «Ўғузнома», «Ирқ битиги», «Дада Қўрқут китоби» каби ўта қадимги адабий ёдгорликлар заминидан ахтариш мақсадга мувофиқдир. Бизнингча, ҳозирги Қашқадарё, Сурхондарё вилоятларида Шомурод бахши, Абдуназар бахши, Қаҳҳор бахши, Абдумурод бахши каби беназир санъаткорларнинг халқ дostonларини соатлаб ички овозда ижро этишларида ҳам (Олтой ўлкаларидаги шомонларнинг овозларига ўхшаш равишда) узоқ қадим замонлар садоси мавжудлиги бежиз эмас.

Фарида
ИҶЛДОШЕВА

(1942 йилда туғилган)

Фарида Йўлдошева 1942 йил 2 октябрда Тошкент шаҳрида туғилган. Тошкент давлат педагогика институтининг филология факультетида ўқиган (1959–64). ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институтининг Фольклор бўлимида кичик илмий ходим, илмий ходим бўлиб ишлаган (1965–92). Тошкент Алоқа институту (ҳозирги Тошкент ахборот технологиялари университети) да ўқитувчилик қилган (1992–2003). «Халқ қаҳрамони Насриддин Афанди образини типиклаштириш муаммоси» мавзусидаги номзодлик диссертациясини ёқлаган (1975). Афанди латифаларини, шунингдек, Ғози Олим Юнусов, Отажон Ҳошим, Элбек, Миёнбузрук Солиҳов, Буюк Каримов каби фольклоршуносларнинг асарларини нашрга тайёрлаган (1987–88). «Ўзбек латифаларида Насриддин Афанди образи» номли китоби чоп этилган (1979).

**НАСРИДДИН АФАНДИ ОБРАЗИ ВА
ЛАТИФАНИНГ ЖАНР ХУСУСИЯТЛАРИ**

Шарқ халқларининг суюкли қаҳрамонига айланган, уларнинг характери, психологиясидаги барча фазилатларни маълум даражада қамраб олган Хўжа Насриддин образи узоқ тарихга эга. Унинг юзага келиш тарихини ўрганиш кейинги йилларда кенг тус ола бошлади. Биргина Туркияда 1955–1965 йиллар ичида

Хўжа Насриддин образининг келиб чиқишини ўрганиш муаммосига бағишлаб ўттиздан ортиқ монография ва илмий ишлар ёзилган¹.

Таникли шарқшунос олим Н. Османов «VII–IX асрларда бир қанча латифалар Мавлон Кутбиддин ва Насриддин номлари билан айтилган»², деб ёзади. Унинг фикрича, Насриддин ўша даврда яшаган ва бир қанча латифаларда иштирок этган тарихий шахсдир. Бундан кўринадики, Насриддин шахсияти билан боғлиқ латифалар VII–IX асрларда ҳам мавжуд бўлган. Лекин муаллиф бу фикрини қайси манбаларга суяниб айтгани хусусида маълумот келтирмайди. Насриддин ҳақида гап борар экан, турк тадқиқотчилари унинг XIII асрда яшаганлиги ва қабри Оқшаҳарда эканлиги ҳақида фикр юритадилар.

Турк ёзувчиси Зиёбей ўзининг «Қунияга саёҳат» номли китобида шундай ёзади: «Шайхнинг (Насриддин кўзда тутилаяпти – Ф.Й.) Оқшаҳардаги мақбарасини зиёрат қилишга бордим. Мақбаранинг деворига қуйидаги сўзлар ёзилган эди:

«Бу мақбара шафқатли Олло-Таолонинг марҳаматига мухтож мархум Насриддин Афандининг мақбарасидир. Туғилган йили хижрий 386». Бу тарихнинг ёзилиши мени хайрон қолдирди, чунки шайх 386 хижрий йилдан кейин туғилган эди. Кейин юкоридаги хижрий йилнинг тескарисига ёзилганига тушуниб қолдим. Бу иш наққошнинг нўноқлигиданми ёки атайин қизикчилик қилиш учун рақам шундай кўчирилганми, буни билмадим»³.

Демак, қабр тошида «Насриддин» эмас, балки «Насриддин Афанди» деб ёзилган.

Бурсали Тохир тадқиқотларида кўрсатилишича, Хўжа Насриддин Сиврихисор (Анқарадан жануби-ғарбда жойлашган кичкинагина шаҳар)нинг Хорто қишлоғида 1208 йилда туғилган, отаси Абдуллоҳ Афанди шу қишлоқ имоми бўлган. Вафотидан сўнг, Маҳмуд Ҳайроний ва Саййид Хўжа Иброҳим Султон гувоҳлигида Хўжа Насриддин отасидан қолган имомлик вазифа-

¹ Türk Folklor Araştırmaları. – İstanbul, 1965.

² Османов Н. Персидские анекдоты. – М., 1963, стр. 13.

³ «مناقب اسلام» کلیات جناب نصرالدین (усмонли турк тилида, ЎзССР ФАШИ қўлёзмалар фонди, тошбосма, инв. 3885).

сини Махмуд исмли халифасига колдириб, ўзи Окшаҳарга кўчиб кетади ва у ерда 638/1283 йилда вафот этади¹. Шу фактни В. А. Гордлевский ҳам ўз тадқиқотида келтирган².

Халқ орасида Хўжа Насриддин номи билан шуҳрат қозонган латифалар қаҳрамони баъзи ҳужжатларда Насриддин Хўжа, қабр тошидаги ёзувда эса Насриддин Афанди эканлиги маълум бўлди. Шу боисдан халқ қаҳрамони образининг номланиши ҳам ҳужжатларда Насриддин Афанди бўлиб, баъзи тадқиқотларда Шайх Насриддин ва Хўжа Насриддиндир.

Қабр тошида «Насриддин Афанди 386» деб ҳижрий йил ёзилган. Кўринадики, XIII асрда Окшаҳар, Куния, Сивриҳисор, Хорто каби жойларда Хўжа Насриддин қабри бўлгани эслатиб ўтилади. Булар, албатта, ҳаётий фактлар. Шу асосда ҳамда ўрганиб чиқилган латифаларга таяниб, Хўжа Насриддин тарихий шахс бўлмаганлигига ишонч ҳосил қила оламиз. Эронлик тадқиқотчилардан айримлари эса Мулла Насриддиннинг яшаган жойи сифатида Ҳамадон шаҳрини кўрсатишса, айримлари Ироқни таъкидлайдилар³.

Айрим озарбайжонлик адабиётшунослар Насриддиннинг прототиби машҳур астроном олим Насриддин Тусий бўлса керак, деб тахмин қиладилар. Лекин бу фикр шу кунгача исботланмаган. Озарбайжон Фанлар академиясининг қўлғезмалар фонди директори М. Султонов: «Кўпгина қўлғезма, литография, Мулла Насриддин ҳақидаги латифа ва қизиқ-қизиқ ҳикояларда оддийгина Насриддин», «Латоиф ва зароиф» китобининг 10–12-саҳифасида эса Насриддин Тусий учрайди»⁴ деб ёзади. «Мулла» сўзи Тусийга тегишли бўлиб, «Мавлон» исмининг қисқа шакли эканини айтади. Умуман, Хўжа Насриддиннинг прототиби сифатида Насриддин Тусий кўрсатилса ҳам, уларнинг фикрдан Насриддин Тусий XIII асрда яшаган реал шахс, халқ у ҳақда бир неча латифалар яратган бўлиши мумкин, деган тахминий маъно келиб чиқади.

¹ TORKIYE ANSIKLOPEDISI. CILT IV. – ANKARA, 1957 (Nasredin Hoca, cf 287–288).

² Гордлевский В.А. Изб. соч. Том II. – М., 1961, стр. 341.

³ شعیبه تلاش – Техрон, 1971, 33-сон. 14-бет. ЎзССР ФАШИ қўлғезмалар фонди, инв. 17786.

⁴ Молла Насриддин. Составитель Тахмасиб. – М., Баку, 19...7, стр. 13.

Демак, XIII асрнинг ўзида Насриддин Афандининг Оқша-хардаги қабри ва Марага обсерваториясига асос солган астроном олим Насриддин Тусий билан бир даврда яшаганлиги маълум бўлади. Ундан ташқари, Н. Осмоновнинг фикридан ҳам, М. Султонов кўрсатган манбалардан ҳам Насриддин исми билан боғлиқ латифалар учрагани маълум. Насриддин исмли ҳар бир тарихий шахс халқ қаҳрамони ҳақидаги латифаларнинг кўяйишига сабаб бўлиши, ҳар бир давр Хўжа Насриддин образи учун прототип бериши, тарихий шахслар характеридаги фазилат ва хусусиятлари Хўжа Насриддин образи ўзига қамраб олиши эҳтимолдан ҳоли эмас [...].

Маълумки, олим, файласуф, шоир, рассом, доно шахсларнинг муҳим, характерли хусусиятлари типиклаштирилган ҳолда Хўжа Насриддин образига сингдириб юборилган, ўзаро савол-жавоб, ҳазил-мутойиба ва насихатлар мужассамланиб, латифаларга айланган бўлиши ҳам мумкин. Айтайлик, масалчи-ёзувчи XIV асрнинг бир гуруҳ одамлари билан суҳбатлашяпти. Суҳбатда савол-жавоб турли хил руҳда кечаяпти... Одамлар ана шу суҳбат асносида кўнглига яқин савол-жавобни, суҳбатни бошқа бир гуруҳга етказди, улар эса, ўз навбатида, бошқа яна бир гуруҳ одамларга шу суҳбат мазмунини айтади. Маълум бир шароитга баҳо беришда бирор бир шахс (албатта, халқ вакили) бутун бир халқнинг кўнглидагини топиб гапиради. Ана шундай гаплар энгил юмор ва сатира билан йўғрилган бўлса, латифага айланиб кетиши табиийдир. Халқ эса уни бир ном остига жамлаган ва ниҳоят, Насриддин Афанди латифалари келиб чиқмаганмикан деб ҳам фараз қилиш мумкин [...].

Ишонч билан айтиш мумкинки, Хўжа Насриддин учув асос бўла олувчи биография халқ яратган латифалардир. Насриддин ўз ақли, донолиги, ўткир зехни, ҳозиржавоблиги, удабуронлиги билан ҳатто бутун бир армияни енгади. Хўжа Насриддин камбағал ва қашшоқ оддий ва содда халқ орасида вужудга келган энг сеvimли ва оммавий халқ қаҳрамонидир. У ўз табиати ва фазилати билан эзилган, аламзада халқ оммасининг ўй-фикрларини, орзу-умидларини, хуллас, хокисор халқ ҳаётини ифодалайди. У, гарчанд ҳамёнида сариқ чақаси йўқ эса-да, мушоҳадакор қобиляти, ақл бовар қилмайдиган тафакқури билан не-не ўзига

бино қўйган олимларни, катта ер эгаларини, подшоларни, вазирларни, қози ва имомларни, хуллас, битмас-туганмас бойлик эгаларини мағлуб қилади.

Ҳақиқатан ҳам, Хўжа Насриддин образи халқ психологиясини, характери ва муҳим хусусиятларини ўзида мужассамлаштирган «жамловчи образ»дир. Лекин бу билан Хўжа Насриддин образининг ягона индивидуал характерини инкор қилиб бўлмайди. Чунки бундай нозик дидли, ўткир сўз, доно, иродали, олижаноб, зукко, серфаҳм Хўжа Насриддин образини халқ оғзаки ижодидаги бошқа қаҳрамонлар билан алмаштириш, унинг ўзига хос хусусиятларини инкор этиш мумкин эмас [...].

Демак, ижодкор халқ оммаси табиатидаги барча хусусият, фазилат ва одат-хулқ нормаларини мана шу образда умумлаштириб, энг муҳим томонларини жамлаб, Насриддиннинг типик образини яратишга муваффақ бўлган. Турк олимларининг Насриддин учун ёзган «биография»ларини латифалар сюжетига солиштириб кўрилса, ҳамма маълумотлар латифа мағзидан олинган эканлигига шубҳа қолмайди. Гўё у Окшаҳарда қозилик, Сивриҳисорда хонлик қилади, бошқа жойда мударрис, яна бир ерда имом вазифасини бажаради. Замонанинг буюк шахслари, ҳокимларини писанд қилмай, халқни маърифатга чақиради.

Насриддин учун биография тўқиётган тадқиқотчилар ҳам Насриддин халқ томонидан яратилган образ эканлигини онгли равишда тушуниб турсалар-да, бундай ажойиб халқ қаҳрамони ўз юртларидан, ўз ораларидан чиққан, деб кўрсатишга интилиш ҳисси билангина ишониш қийин бўлган тахминларни ўртага ташлайдилар. Насриддин турклар орасидан эмас, балки форслар, озарбайжонликлар, қрим татарлари орасидан чиққан, деган фикрлар ҳам йўқ эмас. Хўжа Насриддинни ҳар ким, ҳар миллат ўз қаҳрамони сифатида танир экан, мана шунинг ўзи образнинг халқ томонидан қанчалик халқчил, типик умумлашма даражасида яратилганлигининг ёрқин далилидир. Дадил айта оламизки, латифалар қаҳрамони Насриддин образи халқ яратган ижод маҳсули, у типик қаҳрамондир.

«Фольклор асарида инсон образи – деб ёзади таниқли рус фольклоршунос олими Н. К. Кравцов, – адабий асардаги образ

билан киёсланганда шу жиҳатлари фаркланадики, унда индивидуаллаштиришга нисбатан умумлаштириш кўпроқ бўлади. Бирок фольклор образида ҳам, адабий образда ҳам тиниклаштириш психологик тасвирга қараганда кенгрокдир... Психологик тасвир типиклаштиришнинг муҳим томонларидан бири бўлиб, қаҳрамоннинг ўзига хос конкрет характери, маънавий киёфаси қандай ҳолатда намоён бўлишининг очилишига имкон беради»¹. Кўринадики, фольклорнинг ёзма адабиётдан фарқи фақат индивидуаллаштиришга нисбатан умумлаштиришнинг муҳимлигида эмас. Чунки бу ҳол бадиий адабиётдаги образларда ҳам бўлиши мумкин.

Хўжа Насриддин образида умумлаштириш билан индивидуаллаштириш муттасил биргаликда кўрсатилади. Демак, бунда гап типиклаштириш усулининг ўзидадир. Адабиётда бадиий образнинг типиклиги вақт, муддат ва шароит жиҳатдан маълум даражада чегараланган бўлади. Фольклорда эса қаҳрамон образини яратишда умумлаштириш, типиклаштириш маълум давр билан чегараланмайди. Фольклордаги қаҳрамон образида табиатидаги у ёки бу жиҳатлар, умумлаштирилган энг характерли хусусиятлар адабиётдаги каби бир йил, ўн йил ёки бирор давр билан чекланмайди. Насриддин Афанди образида бўлганидек, юз йиллаб, баъзан минг йиллаб давом этиши мумкин. Хўжа Насриддин образи халқ ҳаётининг муҳим хусусиятларини умумлаштириш, ўзида жамлаш процессида бошқа илк фольклор қаҳрамонларининг характерли хусусиятларини ўзлаштирди ва ўз киёфасида намоён этди.

Эртак, достон, кўшиқ, афсона, ривоят, мақол, топишмоқлар каби латифалар ҳам фольклорнинг мустақил жанрларидан биридир. Латифа оғзаки ижод маҳсули бўлиб, эпик турга кирувчи тарихий, ижтимоий ва ҳаётий мазмунга эга.

Латифалардаги Насриддиннинг кечинмаларини халқ кечинмалари, Насриддиннинг бошидан кечирганларини халқнинг бошидан ўтказганлари, мудҳиш подшолик замонларини халқ кузатган, билган замонлар деб тушунадиган бўлсак, латифаларда ҳам бошқа драматик ҳамда лирик жанрларда рўй берувчи инсон

¹ Кравцов Н. К. Проблемы славянского фольклора. М., 1972. стр. 55.

фаолиятини тарихи, ички кечинмалари, хатти-ҳаракатлари намоён бўлади. Ниҳоят, юкорида айтилганларга асосланиб, латифалар драматик ва лирик тур хусусиятларидан ҳам ниманидир ўзига олган синкретик санъат туридан иборат экан, деган хулосага келамиз.

Латифалар ўз хусусияти билан драматик жанрга яқин туради. Латифанинг драматик характериға Насриддиннинг ҳаракатчанлиги жуда мос келади. Драматик асарларда халқ латифалари, поэтик монологлар, аския, кичик ҳажмли кулгили хикоялардан фойдаланилади. Бундай хикояларни ифодалаш формаси – ижрочининг мимикаси, хатти-ҳаракати, актёрларға хос маҳорат усуллари каби хусусиятлар сахна асарларининг яратилишида муҳим восита бўлиб хизмат қилади. Шу жиҳатдан латифаларға ҳам драматик асарнинг муайян бир парчасидек қараш тўғрироқ бўлади. Латифаларни айтиш жараёни уни ижро этувчидан актёрлардагидек етук маҳорат талаб этади. Латифаларни ўқиган пайтда уни ижрочи айтаётганидагидек марокланиш, сўзлаш усули, психологияси, ҳаракат, юзида содир бўлаётган ўзгариш, мимика, овоз оҳангидаги ҳайратға солувчи, ҳузур бағишловчи ёки дашном берувчи истехзо, ўзига хос оҳанг ва сўз ургуси кабилар кўринмайди. Латифаларнинг таъсирчанлиги, уларда ички кечинмаларнинг ифодаланиш йўллари ҳақида умумий тасаввурға эға бўлиш учун камида уч-тўрт хил латифани эшитиш талаб қилинади. Ўзбек латифалари сўз ўйини, комик ҳолатлари, аскиячилик, сўзлаш оҳанги, диалог шаклларининг ранг-баранглиги билан ҳам кишиларни ўзига ром этади. Насриддиннинг кулгиси баъзан енгил, баъзан эса аччиқ кинояли, сатирик кулги бўлади. Чунки у ижтимоий ноҳақлик, адолатсизлик, ҳукмдорлар, дин вакиллари ва бойларнинг хасислиги, ахлоқий нопоклиги, тубанлиги устидан кулади.

Латифалар Насриддин Афандининг тезкор зехни, кулгилилиги ва баъзан эса омадсизлиги, қувноқ ва тушқунликка тушмайдиган кайфияти, бир вақтнинг ўзида ҳам кулгили, ҳам кайғули ҳаётий вазиятға тушиш ҳолатини кўрсатади.

Латифа қаҳрамони образининг юмористик бўёғи латифа жанрининг хусусияти билан белгиланган. Насриддин характе-

ри, психологик ҳолатлари эса асарнинг жанр хусусияти билан тўғридан-тўғри боғлиқлик касб этади. Латифа жанрининг ўзига хос хусусиятлари қаҳрамондан усталик ва моҳирликни, тафаккурнинг ўткирлиги ва чуқур идрокни, уддабуронлик билан иш тутишни талаб қилади. Насриддин Афанди образида ана шу жиҳатлар мукамал даражада намоён бўлишини кўрамиз. Айтиш керакки, Насриддиннинг соддалиги унинг нуқсони эмас. Бу соддалик унинг донолиги, камтарлиги ва самимийлиги, ўткир зеҳни ва инсонпарварлигини кўрсатиб туради. Бу образни типиклаштириш принципларининг мураккаблиги ҳам шундан келиб чиқади.

Ўзбек тилида нашр этилган латифалар орасида ранг-баранг тасвир усулларига бой шундай новеллалар ҳам борки, уларни латифа жанрига киритиб бўлмайди. Улар латифа каби лўндалик-қисқаликка эга эмас. Латифада қаҳрамоннинг портрет тузилиши тасвирланмайди. Латифа хусусиятига қараб унда ички ситуация, ҳаёт шароити, воқеа, образ характерини очишга ёрдам беради. Ҳажм жиҳатидан кичик бир асарда катта социал ёки тарихий воқеа-ҳодиса тасвирланади. Латифалар шакл, мазмун ва қаҳрамонларнинг ҳаракат доираси жиҳатидан турлича бўлади. Латифалардан айримларининг сюжети кутилмаганда ўткир сўз ўйини билан тугалланса, бошқалари чуқур фалсафий хулосалар билан якунланади ва ҳоказо.

Фольклор қаҳрамони Насриддин Афанди образи хилма-хил темалардаги жуда кўп латифалар орасида кўчиб юриши билан бадий асар қаҳрамонларидан ажралиб туради. Бу билан темалар аро кўчиб юриш фақат латифа қаҳрамони учунгина характерли экан, деган фикр туғилиб қолмаслиги керак. Чунки бундай ҳолат латифадан бошқа жанр қаҳрамонлари учун ҳам тааллуқлидир.

Барча латифаларда Насриддиннинг асосий хусусияти ўзгармайди. Фольклорга хос характер ўзгаришсиз давом этади. Ҳар бир латифада Насриддин Афанди турли-туман қиёфада, характерда намоён бўла боргани билан охири ўша хусусиятларнинг бир бутун бўлиб жамланишидан кейингина ягона умумлашган, яхлит образ юзага келади. Бир латифада Насриддин характеридеги уддабуронлик, иккинчисида серфаҳмлилик, учинчисида

лакмалик ва донолик, бошқасида ҳазил ва ҳар қандай юмористик ҳолатлар билан бир қаторда инсоннинг юксак, мураккаб шакллардаги психологик ҳолатларигача очила боради.

Латифалардаги воқеалар тасвири унда илгари сурилган фикрнинг санъаткорлик билан ижро этилишини талаб қилади. Кучлилик ва кучсизлик, қаҳрамонлик ва ожизлик, ачинарлилик ва кулгилилик, ақллилик ва аҳмоқлик, ижобийлик ва маълум даражада салбийлик каби хусусиятларнинг доимо параллел келиши латифа жанрининг ўзига хос принципларидандир [...].

Насриддин Афанди образида комик ҳолатлар кўп учрайди. Лекин фақат шу комик ҳолатлар билангина халқ яратган образнинг моҳияти тўла очилмайди. Насриддин образида комикликка нисбатан психологик ҳолатлар анча мураккаб ва кўп қирралидир. Мана шу томонлари билан Насриддин Афанди тарихий шахс сифатида эмас, балки тамоман тўқима образ, халқ орзу қилган қаҳрамон сифатида гавдаланади. Шу сабабли уни умумхалқ характери ва психологик ҳолатларини акс эттирувчи типик тўқима образдир, дея оламыз.

Латифаларда ёзма адабиётдаги каби бадиий тасвир усуллари, образ характерини ифодаловчи портрет яратишдек ҳолатлар кўринмайди. Лекин шунга қарамай, қаҳрамоннинг кечмиши, хусусияти, унинг муайян латифада қандай қиёфада иштирок этаётгани рўй-рост кўз олдимизда намоён бўлади. Насриддин Афанди ва подшо, Насриддин Афанди ва ҳоким, Насриддин Афанди ва хотини ва шунга ўхшаш аниқ персонажлар орасидаги мунозаралар фақат латифаларга хос бўлиб, уларнинг ҳар бири ҳаётда юз берган ҳодисаларни ифодалаётгандек туюлади.

Насриддин Афанди бадиий асар қаҳрамонлари сингари эмас, балки фақат фольклорга, тўғрироғи, латифага хос ниҳоятда содда тил билан гапиради. Бу ҳолат, айниқса, Насриддиннинг подшо ва унинг аъёнлари билан бўлган диалоглари ва суҳбатларида аниқ кўзга ташланади. Масалан, Афанди подшонинг «одиллигини», «лоф» қилиб айтиши ва аксинча, подшонинг Афандини суҳбатдоши ҳузурида хижолатда қолдириш учун «қандай ёлғонларни валақлаяпсан», деган сўзларида икки қарама-қарши синф кишиларининг бир-бирига зид фикрлари кўзга ташланади.

Подшо калтакнинг бир учини Афандига йўналтираётганида иккинчи учининг зарби ўзига тушишини кутмаган. Латифа Афандининг тантанаси билан тугайди.

«Афандининг эътирофи» латифаси эса қуйидаги етакчи мазмунга эга: «Подшо бир куни катта зиёфат берди. Унда Афанди ҳам бўлиб, ёнидаги киши билан қуюқ суҳбатлашар эди. Подшо уни хижолат қилиш учун ёнига келиб:

– Ким билади, қандай ёлғонларни валақлаяпсан, – деди.

– Нима қилай, шоҳим, – жавоб берди Афанди, – лоф аралашмас булмас экан, дўстимга сизнинг одиллигингиз ҳақида гапириб беряпман».

Фикр тиниқ баён этилган бу латифада асосий ғоя ўзининг наштардек ўткирлиги билан Афандининг рақибига санчилади. Рақиб Афандини камситиб «валақлаяпсан» деса, Афанди унга мулойимгина оҳангда, «нима қилай шоҳим, лоф аралашмас булмас экан», дейишида унинг қандайдир чекиниш каби ҳолати сезилса-да, аслида, сатирик ғояга ишора очик-ойдин кўзга ташланади. Подшонинг «одиллиги»га «лоф» сўзини қўшиб ишлатиш билан унинг адолатсизлиги очиб ташланади. Жумланинг лўндалиги, фикрнинг тўла ифодаланиши ва ортикча фигураларнинг иштирок этмаслигида латифанинг ўзига хос хусусиятини кўриш мумкин.

Латифаларда икки ёки уч-тўрт шахс иштирокида воқеа ривожланади ва тугалланади. Латифалар фақат шундай шаклда эмас, балки Афанди ва халқ, бир гуруҳ одамлар иштирок этган шаклда ҳам учрайди. Баъзан эса Афандининг ўзи воқеанинг бошидан охиригача танҳо иштирок этади.

«Афанди ростини айтади» латифаси қуйидагича: «Подшо бир куни Афандига дўк қилди:

– Менга маълум бўлишича, кеча бир ўтиришда менинг одил ҳукмдорлигимни одамлар мақтаганлар, сен у ерда бўлганинг ҳолда, менинг яхши фазилатларимдан бир оғиз ҳам гапирмагансан!

Афанди совуққонлик билан жавоб берди:

– Шоҳим, бу ёлғон! Фақат кечагина эмас, мен умрим бино бўлиб, сизнинг одиллигингиз ҳақида сўз бўлган ўтиришда бўлган эмасман».

Афандининг жавобига диққат қилсак, шоҳни лаганбардорлар ва сарой ахллари, умуман, унинг ҳамтовоқларигина мақташи мумкинлигини тушуниш қийин эмас. Шу билан бирга, Афанди умр бўйи шоҳнинг адолатсизлиги, золим ва қонхўрлиги тўғрисида суҳбат кечган зиёфатларда бўлганлигини ҳам тасдиқлайди.

Бунда ҳам подшоҳнинг зардали муомаласи, Афандининг эса хотиржамлик билан ҳаққоний жавоб беришида бир-бирига зид икки характернинг ўзига хос бўлган хусусиятларининг очилиш жараёни билан танишамиз. Афанди сиймосида бутун халқнинг фазилати, фикр-мулоҳазалари, ҳис-туйғулари мужассамлашган. Подшо олдидан биргина Афанди иштирок этаётгандек туюлса-да, унинг заҳарханда жавобидан халқ овози, халқ мақсади эшитилиб туради. Афанди ҳар қандай шароитда соф қалби, юрак амри билан иш тутади. У иштирок этган йиғинларда шоҳлар мақталмайди, балки қораланади, лаънатланади. Саройда шоҳга яқин юргани билан Насриддин Афанди шоҳни ёқламайди. Шоҳ билан бўлган қулай вазиятлар, суҳбатлар, «апоқ-чапоқликлар»дан фойдаланиб, халқ юрагидаги гапларни унга очиқ-ойдин айтиб олади. Хўжа Насриддин қаҳрамон бўлган латифалар мазмунига ана шундай рух сингдирилган.

Халқ қаҳрамонининг феъл-атвори, хатти-ҳаракати латифада ифодаланган ғоя билан чамбарчас боғлиқ. Латифалардаги воқеалар эса халқ руҳини, орзу-умидларини, интилишларини, умуман, халқ психологиясини акс эттиради. Халқ ўз қаҳрамони Насриддинни машҳур бир қиёфада асрлар давомида меҳр-муҳаббат билан намуна тарзида латифаларда яратган. Шу жиҳатлари билан ҳам у типик қаҳрамондир. Латифаларнинг ижодкори халқ, бадиий образ воситасида Насриддин шахсига жонлилик, бадиийлик ва ҳаётийлик бахш этган, унга халқ психологиясининг энг характерли хусусиятларини сингдирган.

Лекин бу ҳолат халқ қаҳрамони Насриддин Афанди образининг индивидуал такрорланмас характерини сира инкор этмайди. Бу хушчақчақ ва самимий, ниҳоятда оддий ва ўткир зеҳнли, доно ва зийрак, халқ манфаатларини ҳимоя қилишда ҳеч кимга бўйсунмайдиган жасур одамни фольклордаги бошқа бирор қаҳрамон билан алмаштириб бўлмайди.

Насриддин Афандининг ўзбек фольклоридаги бошқа қахрамонлардан фарқи шундаки, у меҳнаткаш халқнинг кундалик турмуши, ғам-ташвишларига анча яқин. Насриддин эртақлар ва қахрамонлик эпосидаги персонажлардан фарқли ўларок, сеҳрлилик, мўъжизакорлик, илоҳийлик сифатларидан бутунлай маҳрум, аксинча, ҳатто у айрим латифаларда даҳрий тарзида тасвирланган.

Қахрамоннинг қандай бўлиши маълум маънода асарнинг жанр хусусиятлари билан ҳам белгиланади. Насриддиннинг ҳазил-мутойибага усталиги, меҳнаткашларга жабр-зулм келтирувчи ҳар қандай шахсларни масхаралаб, улар устидан кулиши ва шу каби бошқа сифатларининг ҳаммаси латифанинг жанр хусусиятларига боғлиқ.

Насриддин Афанди ҳақидаги ҳар бир латифа ўз шаклига кўра тугуни, воқеаларининг тез ривожланиши, кульминация ва ечими, бир лаҳзада ҳал этиладиган ўзига хос конфликт билан ажралиб турувчи композицион бир бутун ва бадий тугал асардир.

Латифа жанри қаттиқ тўқнашувлар ва қарама-қарши фикрларнинг аёвсиз курашида нозик ва ўткир ақллилик, ҳушёрлик ва ҳозиржавобликни талаб қилиш билан чекланмай, фикрлар ва конфликтли ҳолатларни юксак санъат шаклида ифодалашни ҳам тақозо этади. Насриддин образининг ҳар томонлама чуқур ва мураккаблиги ҳамма асрлар давомида санъаткорлар ва китобхонларнинг унга қизиқишлари сўнмай келаётганлигининг сабаби ҳам шунда. Бу эса фольклорда Насриддин Афанди сингари қахрамонни яратган ўзбек халқининг буюк даҳосини кўрсатувчи факторлардан биридир.¹

¹ Ушбу мақола куйидаги манба асосида нашрга тайёрланди: Йўлдошева Ф. Ўзбек латифаларида Насриддин Афанди образи. – Тошкент, Фан, 1979.

Баҳодир
САРИМСОҚОВ
(1944–2007)

Баҳодир Исоқович Саримсоқов 1944 йил 1 апрелда Андижон вилояти Шаҳрихон шаҳрида тугилган. Фарғона Давлат педагогика институтини (ҳозирги Фарғона давлат университети)нинг филология факультетини битирган (1970). Ўзбекистон Республикаси ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти фольклор бўлимида кичик илмий ходим (1970–76), катта илмий ходим (1976–88), етакчи илмий ходим (1988), бош илмий ходим (1989) бўлиб ишлаган. Шу институтда Адабиёт назарияси бўлими мудири (1991–2007). «Кулса гул – йиғласа дур» (1983), «Юсуф ва Аҳмад» (1988), «Ўзбек халқ мақоллари» (1989), «Ўзбекские народные пословицы» (1981), «Донишманд Искандар» (1994), «Нурали» (1989), «Афанди латифалари» (1990), «Абу Муслим жангномаси» (1-китоб, 1992), «Абу Муслим жангномаси» (2-китоб, 1995) каби китобларини чоп эттирган. «Ўзбек адабиётида сажъ» (1978) «Ўзбек маросим фольклори» (1986), «Бадиийлик асослари ва мезонлари» (2004) номли рисола ва монографиялар муаллифи. 2007 йили Тошкент шаҳрида вафот этган.

ФОЛЬКЛОРИЗМЛАР ТИПОЛОГИЯСИ МАСАЛАСИГА ДОИР

Кейинги йилларда ўзбек адабиётшунослигида фольклор ва адабиёт муносабати масалаларига қизиқиш анча кучайди. Бу

нарса фақат адабиётшуносликнинг тараққиёт даражаси билангина эмас, балки бадиий-адабий тажрибада фольклоризмларга муурожаат этишнинг кучайганлиги билан ҳам изоҳланади. Шунга қарамай, фольклор ва адабиёт муносабатларига доир аксарият тадқиқотларда бирёкламалик кўзга ташланади: айрим ишларда асосий диққат ёзма адабиёт билан боглиқ муаммоларга йўналтирилиб, фольклоризмлар фақат бадиий восита сифатида қаралса, айримларида фольклоризмлар доираси шу даражада кенг тушуниладики, натижада индивидуал ижодкор маҳорати фольклоризм соясида қолиб кетади. Фольклор ва адабиёт муносабатларини тўғри ҳал этиш учун бу муносабатларнинг кўринишлари, ҳар бир кўринишнинг ўзига хос хусусиятлари, уларни ҳаракатлантирувчи қонуниятлар ва бу қонуниятларнинг эволюцияси каби масалалар конкрет ҳал қилинмоғи лозим.

Адабиёт тараққиётининг барча босқичларида [...] фольклоризмларнинг тутган ўрни катта. Шундай экан, фольклоризм тушунчаси, унинг доираси қандай белгиланади?

Маълумки, фольклор ва адабиёт муносабати ўз характери жиҳатидан икки хилдир.¹ Булар а) фольклор ва адабиёт ўртасидаги генетик (бевосита) алоқадорлик; б) ҳар иккисининг билвосита – фольклоризмлар орқали алоқаси. Агар фольклоризмлар орқали алоқадорлик индивидуал ижодкор томонидан фольклор материаллари ёки фольклорга хос поэтик воситаларни онгли тарзда – изчил ғоявий-бадиий мақсадларда қўлланиши орқали амалга ошиб, ҳаммавақт фольклор ва адабиёт муносабатларини тадқиқ қилувчиларга конкрет фактлар асосида фикр юритишга имкон берса, генетик алоқадорлик бунинг аксидир. Унда воқеликни бадиий образлар воситасида акс эттириш соҳасида сўз санъатининг икки типи ўртасидаги тажриба алмашилиш хусусида сўз юритилиши лозим. Оғзаки ижоднинг нисбатан қадимийлиги бу тажрибаларнинг кўпроқ фольклордан ёзма адабиётга ўтганлигини кўрсатади. Бироқ ёзма адабиёт томонидан қабул қилинган ҳар қандай тажриба кўп йиллик адабий ижодий жараёнда шу даражада ривожлантирилиб, шу қадар ўзлашиб кетдики, ҳозир ана

¹ Емельянов Л. И. Методологические вопросы фольклористики. – Л.: Наука, 1978. – стр. 171–197.

шундай «адабиётлашган» тажрибаларни фольклоризм доирасига киритишга мутлақо асос йўқ. Шунинг учун ҳам рус фольклоршуноси Л. И. Емельянов фольклор ва адабиёт ўртасидаги генетик алоқадорлик масаласи фақат назарий жихатдан ҳал қилинмоғи лозим деганда, тўла ҳақли эди.¹

Фольклор ва адабиёт ўртасидаги генетик алоқадорлик масаласи махсус тадқиқот объекти бўлганлиги сабабли мазкур мақолада фақат билвосита алоқадорликни таъминловчи воситалар – фольклоризмлар типологияси масаласига тўхталамиз, холос.

Ўзбек маданиятининг ривожидида фольклорнинг тутган ўрни ва аҳамияти беқиёсдир. Чунки фольклор ҳар бир халқ маданиятининг таркибий қисмларидан бири сифатида ҳаммавақт муҳим ғоявий-бадиий функция бажариб келган ва бу функция маданиятимизнинг барча соҳаси юксак профессионаллашган ҳозирги ҳолатида ҳам ўзининг белгиловчилик ролини йўқотган эмас. Бунинг асосий сабабларидан бири шундаки, фольклор воқеликни халқчил шаклда мукамал акс эттириш хусусияти билан ҳақиқий ижодкорга кенг имкониятлар яратиб беради. Бинобарин, ўзбек адабиётининг барча тараққиёт босқичларида фольклоризмларга мурожаат этиб келинганлигини кўрамиз. Бундан маълум бўладики, фольклоризмлар фольклор ва адабиёт муносабатларини белгиловчи асосий омил ҳисобланади. Бироқ шу кунга қадар фольклор ва адабиёт муносабатларига оид ишларнинг аксариятида «фольклор» ҳамда «фольклоризм» тушунчалари тенг тушунча сифатида қўлланилиб келинади, холбуки, улар бир-бирларидан кескин фарқ қилади.

Маълумки, оғзаки адабий-тарихий жараёндаги табиий ижодий акт фольклор маҳсулини юзага келтиради. Аммо бу маҳсул ўз-ўзидан фольклоризм ҳисобланавермайди. Рус фольклоршуноси К. В. Чистов ифодасига кўра, фольклор воқеликни акс эттиришдаги «биринчи шакл», фольклоризм эса «иккинчи шакл»дир.² К. В. Чистовнинг фикрига кўшилган ҳолда шуни

¹ Ўша асар. – 279-бет.

² Қаранг: Чистов К. В. Проблема «вторичных форм» в фольклористике и этнографии // Расы и народы. V. – М., 1975. – стр. 32–41; Яна ўша. Фольклор и культура этноса // Этнография. – 1979. – №4. – стр. 3–11.

алоҳида таъкидлаймиз. Ҳар қандай фольклор маҳсули фольклоризм ҳисобланмайди. Шунинг учун бу атамани фақат у ёки бу санъат тури томонидан қўлланилган фольклор маҳсулига, фольклорга хос бадиий-тасвирий воситаларга нисбатан қўллаш маъқулдир. Фольклор мустақил санъат тури сифатида ўзига хос табиий ижодий акт, жонли яшаш ва оммалашиш тарзига эга. Бинобарин, бундай типологик ижод тури ўз-ўзидан профессионал санъатнинг бошқа турлари билан муносабатга кириша олмайди. Унинг ижод маҳсулидан профессионал ижодкор ўз мақсади, кизиқиши ва билим доирасига яраша фойдаланади. Демак, бирор ижодкор асарига бирор мақсад билан киритилган фольклорга хос барча материални фольклор деб эмас, балки фольклоризм атамаси билан юритиш лозим, чунки унга ижодкор томонидан муайян бир «ишлов» берилган бўлади.

Фольклоризм атамаси профессионал санъаткор томонидан замонавий санъат ва адабиётга олиб кирилган фольклор материалнинг табиатини жуда аниқ ифодалайди. Чунки ёзма адабиёт ёки бошқа санъат турлари таркибидаги фольклорга оид барча материал энди ўзининг табиий равишдаги яратилиши, жонли яшаши ва функция бажаришидан иборат бўлмай, балки ўша материалнинг профессионал ижодкор томонидан, биринчи навбатда, давр талаби, қолаверса, унинг ижод манераси ва услуби кабилар билан боғлиқ ҳолда ижодий мақсади асосида изчил йўналтирилган, иккинчи марта жонлантирилган шаклидан иборат. Иккинчи жонланиш, бошқача айтганда, қайта жонланиш ва функция бажариш эса доимо фольклоризмларнинг биринчи табиий яратилиш ҳамда функция бажаришидан маълум даражада фарқланиб туради. Шу жиҳатдан қаралса, ёзма адабиёт таркибида фольклор йўқ, балки фольклоризмлар мавжуд деб хулоса чиқариш мумкин.

Ўзбек адабиётшунослигида «фольклор» ва «фольклоризм» тушунчалари изчил фарқланмаганлиги сабабли фольклоризмлар типологияси чуқур ўрганилмай келинади. Фольклоризмлар табиатини чуқур тадқиқ этиш уларга хос типология масаласини ойдинлаштиришдан бошланмоғи лозим. Бу нарса, ўз навбатида, фольклор ва адабиёт муносабатининг ҳам тарихий тадрижи, ҳам

у ёки бу давр учун хос бўлган характерини белгилашга, умуман, бу муносабатларнинг актив ёки пассив кўринишларини тўғри белгилашга имкон беради.

Фольклоризмлар типологиясини белгилашга уриниш 70-йилларнинг бошларида бошланди. Аммо ҳозирга қадар у кутилган натижа берганича йўқ. Шундай уринишлардан бири сифатида фольклорист О. Собировнинг «Ўзбек адабиётида фольклор ва фольклор аънаналари»¹ мақоласини келтириш мумкин.

Мақола муаллифи «фольклоризм» атамаси ўрнига «фольклор аънаси» каби ўта умумий атамани қўллайдиги, «фольклор аънаналари» атамаси, айни пайтда, «фольклоризм» тушунчаси доирасига кирмайдиган кенгроқ тушунчаларни ҳам ўз ичида қамраб олади. Агар «фольклор аънаналари» атамасига фольклор ва адабиёт муносабатларининг икки типи нуқтаи назаридан ёндашсак, у ўзида ҳам бевосита, ҳам билвосита алоқадорликни мужассамлаштиради. Бир мақола доирасида бу икки тип алоқадорлик масаласини ҳал этиш мумкин эмас. Мақолада эса ҳар икки алоқадорликка оид масалалар хусусида аралаш-қуралаш фикр юритилган. Фольклор ва адабиёт муносабатлари ҳақида бундай пала-партиш фикр юритиш эса масалани ойдинлаштиришдан кўра уни тобора чалкашликка олиб келади. Бундан ташқари, О. Собиров «фольклор» ва «фольклоризм» тушунчаларини фарқлай олмаган. Оқибатда «ўзбек адабиётида фольклор» бирикмасини бемалол қўллайди. Ҳолбуки, адабиёт таркибида ҳеч қачон фольклор бўлган эмас ва бўла олмайди ҳам. Адабиёт таркибидаги фольклор материали эса «фольклор» эмас, «фольклоризм»дир.

О. Собиров «фольклор ва фольклор аъналаридан» фойдаланишнинг беш хил шаклини кўрсатади.² Бу шакллар фольклоризмлар типологияси масаласи билан алоқадорми ёки йўқми, деган қонуний савол тугилади. Мақола муаллифининг кўрсатишича, юқоридаги беш шакл «Ўзбек адабиётида фольклор наму-

¹ Қаранг: Собиров О. Ўзбек адабиётида фольклор ва фольклор аънаалари // Ўзбек фольклори масалалари. Тадқиқотлар. – Тошкент: Фан, 1970. – 125–143-бетлар.

² Ўша манба. – 142–143-бетлар.

налари ва тажрибаларини ўзлаштириш, фольклор анъаналарини изчил давом эттириш»нинг конкрет кўринишларидан иборат. Маълум бўладики, мақолада фольклоризмлар типологияси масаласи конкрет тарзда эмас, балки жуда ҳам умумий, айти пайтда, мавхум тарзда қўйилган ва ҳал этилган. Бу ҳолда иш кўриш ҳеч қачон фан учун фойдали хулоса бера олган эмас. Шу нуқтаи назардан мақоладаги асосий хулосага аҳамият берсак, унда бошдан-оёқ ўзбек адиб ва шоирлари фольклор анъаналаридан фойдаланган ҳолда ижод қилмоқдалар, деган аксиома келиб чиқади. Аксиома эса исбот талаб этмайдиган ҳақиқатдир.

Хўш, фольклоризмлар типологияси О. Собиров кўрсатган «фольклор намуналари ва тажрибаларини, фольклор анъаналарини изчил давом эттириш»нинг беш шаклига мос келадими? Бизнингча, йўқ, тўғри келмайди. Чунки у кўрсатган шаклларнинг тартибини ўзгартирмасак, биринчи шакл билан учинчиси, тўртинчиси билан бешинчиси бир-бирини такрорлайди. Фольклоризмлар типологияси эса фольклор ва адабиёт муносабатлари ҳаракат майдонининг ҳам тарихий тадрижини, ҳам ҳар бир давр учун хос бўлган структурал хоссаларини ўзида тўла акс эттирмоғи лозим. Демак, бундай типология фольклоризмларга хос ҳар бир элементнинг моҳиятини бир пайтнинг ўзида диахроник ва синхроник аспектларда тўлиқ ёритиш имконини беради. Қолаверса, фольклоризмлар типологияси ўзаро такрорланмас типлардан ташкил топади ва улар фольклор ҳамда адабиёт муносабатларининг барча даврларида бир-бирлари билан кесишмайдилар. Чунки коллектив ижод маҳсулининг индивидуал ижодкорлар томонидан истифода этилишининг конкрет тарзи, характери ҳаммавақт услублар ранг-баранглиги билан боғлиқ ҳолда ўзига хослик касб этади.

Ўзбек адабиётида мавжуд фольклоризмларни структура ҳамда бадиий асар тўқимасида бажарган функцияси жиҳатидан икки типга ажратиш мумкин.

1. Оддий фольклоризмлар. Булар бирор ёзувчи ёки шоир ижодида халқ мақол ва маталлари, юмуқ иборалари, оғзаки нутқ учун хос ифода ҳамда оборотларнинг қўлланилишидан ташкил топади. Индивидуал ижодкорларнинг асарларида қўлланилган

фольклорга оид материалнинг бадий асар таркибида яккол ажралиб туришига қараб бу типдаги фольклоризмлар «оддий» аниқловчиси билан юритилади. Аммо бу атамага қараб оддий фольклоризмлар кўллаш ижодкорнинг фольклор материалларидан фойдаланишдаги маҳоратининг пастлигини билдиради, деб хулоса чиқармаслик керак. Оддий фольклоризмлар ҳам ёзувчи ёки шоирнинг халқ ижодига бўлган муносабатини, унинг фольклорни тушуниш ва билиш даражаси, бу бебаҳо хазинадан ўз ижодида фойдалана олиш маҳоратини белгиловчи мезонлардан бири ҳисобланади.

Оддий фольклоризмлар бадий асардаги персонажлар нутқининг типиклигини таъминлашда катта роль ўйнайди. Шунинг учун оддий фольклоризмлар кўллашда ижодкор вазият типиклиги меъёрини сақлай билиши лозим. Акс ҳолда, асар зўрма-зўраки тикилган мақол ва иборалар бўтқасидан иборат бўлиб қолиши ёки фольклоризмлар етишмаслигидан тасвир қуруқ чиқиб қолиши мумкин. Оддий фольклоризмлардан фойдаланишнинг юксак намуналарини Абдулла Қодирий, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Саид Аҳмад кабилар намойиш қилдилар.

Ўзбек адабиётшунослигида фольклор ва адабиёт муносабатлари кўпроқ оддий фольклоризмлар доирасида тадқиқ қилинмоқда.¹ Албатта, оддий фольклоризмлар ҳам фольклор ва адабиёт муносабатининг айрим жиҳатларини ёритишга, воқеликни халқ руҳига яқин қабул қилиш ва эстетик жиҳатдан баҳолаш каби масалаларда ёрқинроқ кўзга ташланади. Шунга қарамай, фольклор ва адабиёт муносабатларига доир барча масалаларни оддий фольклоризмларни тадқиқ қилиш билан ҳал этиб бўлмайди. Муайян давр адабиётининг фольклорга бўлган муносабатини белгилашда оддий фольклоризмлар билан бир қаторда мураккаб фольклоризмларнинг тутган ўрнини ҳам тенг ҳисобга олиш керак бўлади. Ана шунда фольклор ва адабиёт муносабатининг қоронғи томонлари кашф этилади.

II. Мураккаб фольклоризмлар. Булар ўзларининг табиати, бадий асарда бажарган функцияларига қараб, бизнинг кузатиш-

¹ Ҳақимов М. Ёзувчи ва халқ тили. – Тошкент: Фан, 1970; Яна ўша. Алишер Навоий лирикаси ва халқ оғзаки ижоди. – Тошкент: Фан, 1979.

ларимизча, уч типга бўлинади. Бу уч типдан қай бирига мурожаат қилинишига қараб ижодкорнинг фольклорга бўлган муносабати, уни тушуниш даражаси ва тарзи, фольклор жанрларининг бадиий имкониятларидан фойдалана олишдаги ўзига хосликлари, бу масаладаги ижодкорларнинг бир-бирлари билан типологик ўхшашлик ҳамда фарқланишлари аниқланади. Мураккаб фольклоризмларнинг куйидагича типлари мавжуд:

1. **Аналитик фольклоризмлар.** Аналитик фольклоризмлар асарнинг бадиий тўқимаси, унинг етакчи ғояси билан органик бирикиб кета олмаслиги жиҳатдан характерланади. Ижодкор ўз асарига ўз ўрни билан фольклорга оид бирор мотив ёки сюжетни кистириб кетади ва шу орқали ўзи тасвирламоқчи бўлган эпизодга фалсафий-дидактик руҳ бағишлашга, тасвирнинг эмоционал-лигини оширишга эришади.

Аналитик фольклоризмлар асарнинг ғоявий-тематик диапозонини кенгайтиришга кўмак беради, улар бадиий асарнинг ғоявий йўналиши, тематик асослари билан уйғунликда бадиий тўқимага киритилсалар ҳам, бироқ бу боғлиқлик органик алоқадорлик даражасига кўтарила олмайди. Бунинг ёрқин мисоли сифатида Ўлмас Ўмарбековнинг «Одам бўлиш қийин» романидаги фольклоризмларни кўрсатиш мумкин. Асар бошида келтирилган шох Муслим ҳақидаги ривоят ғояси билан романда илгари сурилган ғоя ўртасидаги рамзий алоқадорлик мавжуд. Шунга қарамай, бу фольклоризм роман тўқимаси таркибига сингишиб кета олмаган. Унинг романдаги асосий функцияси бош ғояни қабартириб ифодалаш, унга рамзий-фалсафий руҳ бағишлашдан иборат.

Романда аналитик фольклоризмлардан яна икки ўринда фойдаланилган. Улар Гафуржон ака айтиб юрадиган ҳунар туфайли ўлимдан омон қолиб, инсон гўшти билан савдо қилувчи разил кабобфурушлар тўдасини йўқ қилган Фиръавн ҳамда най чалиш санъати туфайли аждар комидан қутулиб чиққан чўпон ҳақидаги эртақлардир. Бу икки фольклоризм ҳам асарнинг бош ғояси билан узвий алоқадорликка эга эмас. Аммо улар Гафуржон ака шахсиятига, унинг эътиқодига хос муҳим инсоний хислатларни таъкидлаш ва шу орқали романдаги меҳнатсеварлик, касб-ҳунар

эгаллаш ҳақидаги олижаноб ғояларни фалсафий-дидактик руҳда тасвирлашга хизмат қиладилар.

Аналитик фольклоризмларнинг ҳозирги адабиётимиздаги гўзал намуналари Асқад Мухторнинг «Чинор» романида мавжуд. Ёзувчи ҳар бир қисса ёки ҳикоятни бошлашдан олдин ўша қисса ёки ҳикоятнинг мазмунига уйғун бир ривоят келтиради. Улардаги чуқур ҳикмат ўқувчини роман воқеаларига олиб киришга, асарнинг ғоявий асосини тўғри белгилашга ёрдам беради.

Аналитик фольклоризмлар ижодкорларнинг шахсий услуби, уларнинг маҳорати билан боғлиқ ҳолда ранг-баранг шаклларда, турли даражада адабиётимизнинг деярли барча тараққиёт босқичларида учрайди. Уларнинг мавқеи, айниқса, классик адабиётда сезиларлидир. Алишер Навоийнинг биргина «Ҳайратул-аброр» достонидаги фольклоризмлар ёки «Маҳбубул-қулуб» каби фалсафий-дидактик асариди бирор масаланинг моҳиятини ёрқинроқ, таъсирчанроқ баён қилиш мақсадида келтирилган кичик-кичик ҳикоялар шулар жумласидандир.

Аналитик фольклоризмларнинг шакли масаласига келганда шуни айтиш керакки, улар ижодкорнинг мақсади, услуби, фольклор материални билиш даражаси билан боғлиқ ҳолда бадиий асар таркибида икки хил шаклда учрайди: а) фольклоризм ўзининг фольклордагидек тўлиқ шаклида; б) фольклоризм мазмунан сақланса ҳам, бироқ шаклан ўзгартирилган, кўпинча, қисқартирилган, ишлов берилган ҳолда келтирилади. Ҳар икки шаклда ҳам улар асар ғоясининг тўлиқроқ ифодаланишига хизмат қилади.

Хуллас, аналитик фольклоризмлар қўллаш анъанаси ўзбек адабиётига классик адабиётимиздан ўтиб, ҳозирги кунда давр талаби, адиб ва шоирларимизнинг маҳорати билан боғлиқ бадиий-ижодий амалиётимизда кенг қўлланилиб келмоқда.

2. Синтезлашган фольклоризмлар. Бу асарнинг бадиий тўқимасини, унинг ғоявий-тематик асосларини белгиловчи муҳим омил ҳисобланади. Шунинг учун ҳам у ижодкордан фольклор жанрларининг етакчи хусусиятларини, уларнинг поэтик имкониятларини, энг муҳими, фольклор асарларининг асрлар давомида ўлмаслигини таъминловчи етакчи инсоний ғояларни

тўғри илғаб олиш ва уларни ўз даврининг муҳим муаммолари билан боғлай олишни талаб этади. Бинобарин, синтезлашган фольклоризмлар асосида яратилган асарларнинг поэтик табиати, ғоявий-тематик доираси бевосита фольклор руҳи билан суғорилган бўлади. Бундай фольклоризмлар табиатини аниқ тасаввур қилиш учун Омон Матжоннинг «Ҳаққуш қичқириғи» асарига муурожаат қиламиз.

«Ҳаққуш қичқириғи»да келтирилган барча ривоят, афсоналар бир мақсад – давримизнинг долзарб масалалари бўлмиш Ватанга муҳаббат, дўстлик, тинч-тотув яшаш, бахт учун кураш каби инсоният бутун тарихи давомида интилиб келган боқий мавзуларга йўналтирилган. Бу мавзулар янги давр талаблари билан йўғрилганлиги сабабли асар ўзига хос оригиналлик касб этган.

Омон Матжон асарида кўхна Хоразм афсоналаридан бирининг мазмунини келтиради, аммо унинг мазмунини шундайича эмас, балки афсонанинг рационал мағзини яқин ўтмишимиз билан боғлаб келтиради: тонг отишидан бироз олдинроқ осмондаги юлдузлар, боғлар орасидан шарқираб оқадиган сой, баланд те-ракларнинг учига миниб олган ой – борингики, бутун мавжудот бир неча дақиқа сокинлик оғушида муаллақ туриб қолар эмиш. Ана шу пайтда ҳаққуш деган қуш қичқирармиш. У қичқирган пайтда сокинлик сақланса, замон тинч, одамлар фаровон яшар эмишлар. Қариялар тонг отишидан олдинги мана шу пайтни ин-тизорлик билан кутганлар, сокинлик қаъридан, боғлар ортидан янграйдиган ҳаққуш қичқириғини эшитгач, қалблари қувончга тўлган одамлар «шукр» қилишиб, хотиржам тонгги уйқунинг лаззатига чўмганлар.

Ҳаққуш қичқириғи ҳақидаги ишонч ва эътиқод нафақат Хо-разм, балки бутун ўзбек халқига хос муқаддас эътиқод бўлиб, тинчлик ва бахт куши ҳақидаги халқимизнинг эзгу ишонч ва интилишларини даврнинг етакчи муаммоларига боғлаган ҳолда асар тўқимасига олиб кириш ижодкордан фольклор материалла-рини зукколик билан синтез қила олиш иқтидорини талаб этади [...]. Демак, О. Матжоннинг китоб номини «Ҳаққуш қичқириғи» деб аташи ҳам бежиз эмас. У тинчликсевар халқининг фарзанди

сифатида давримизнинг ягона муаммосига халқ эътиқоди орқали жавоб бермоқда.

Шоир афсонанинг рационал маъзига янада конкретлик бағишлаш учун унга кичик бир тарихий деталь киритади. Аллаким ҳаққуш қичқирган пайтда уни отиб оламан, лекин ҳеч нима бўлмади, деб қушга қарата ўқ узади. Ўша пайт 1941 йилнинг 22 июнь тонгги экан. Маълум бўладики, бу деталь чуқур рамзий характерга эга. Барча мавжудот сокинлик оғушида ором олаётган бир пайтда фақат разил, худбин кишиларгина бу сокинликни бузадилар. Албатта, халқимизнинг муқаддас эътиқодини ифодаловчи бу афсонага шоир томонидан қўшилган кичик бир тарихий изоҳ фольклоризмнинг бадиий қимматига, унинг эмоционал жиҳатларига заррача салбий таъсир кўрсатгани йўқ. Аксинча, бу деталь халқ эътиқод ва ишончининг асрлар оша ўлмаслигини яна бир қарра намойиш қилган.

Бу жиҳатдан асарнинг «Рухлар» қисми диққатга сазовордир. Унда рух билан боғлиқ конкрет бир афсонага таянилмай, балки ўзбек халқининг умуман рухлар ҳақидаги анимистик қарашларини ифодаловчи жуда кўп афсона ва ривоятларининг моҳияти синтез қилиб берилган.

Китобнинг бу қисмида жамиятимиздаги ҳар бир шахснинг Ватан, халқ, қолаверса, бутун башарият олдидagi инсоний бурчига лоқайд қараб турмаслиги лозим деган ғоя илгари сурилган. Унда ҳикоя қилинишича, рух қабристондан чиқиб, бир йўловчининг таниши қиёфасига кириб, ундан қаёққа кетаётганлигини сўрайди. Йўловчи таниши қиёфасидаги рухга қараб, «Йўлдан кўйма, Мамарайимга бир кўрсатиб кўяй. Унинг гапи тўғрими, ё меники? Каллани ишлатиш керак, каллани», – деб ўтиб кетади. Буни кўрган рух одамлар ўз орзулари, ўз сўзлари учун курашаётган эканлар, бу яхши, деб хотиржам ўз маконига қайтади. Бир қанча вақт ўтгач, рух иккинчи бир йўловчи қаршисидан чиқиб, ундан қаёққа кетаётганлигини сўрайди. Аммо у шахс қайрилиб ҳам қарамайди: «сен менга тегма, мен сенга тегмай» дегандек лоқайд кетаверади. Одамлар ўртасида бундай лоқайдлик кучайганидан ларзага келган рух қабристонга келиб: «Ўликлар! Ернинг юзи ҳам ўзимизга қолибди!» – деб қичкиради. Кўришиб

турибдики, бу асарда ҳам катта ғоя бор. Инсоният тақдири, жамият тараққиёти учун курашда лоқайд қараб турадиган шахсиятпарастларни шоир ўликлар қаторига кўшадики, бу шоирнинг фольклор асарларига хос бўлган юксак ғояларни нозик синтез қила билганлигидан далолат беради.

Демак, синтезлашган фольклоризмлар асосида яратилган асарда халқ эътиқоди, унинг даҳоси яратган дурдоналарнинг рационал мағзи ижодкор ғояси, унинг эстетик принциплари, давр талаби ва муаммолари билан шу қадар киришиб, уйғунлашиб кетган бўладики, аксарият ҳолларда уларнинг чегарасини белгилаш мумкин эмас.

Синтезлашган фольклоризмлар асосида асар яратиш анъанасининг илдизлари ҳам бизнинг адабиётимизда анча қадимийдир. Бу анъана Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари адабиётининг барқарор анъаналари бўлиб, у Юсуф Хос Ҳожиб, Низомий Ганжавий, Саъдий Шерозий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Мавлоно Али Сафий, Хожа, Мирзо Абдулқодир Бедил, Машраб каби буюк намояндалари ижодида камол топгандир [...].

3. Стилизация характеридаги фольклоризмлар ўз характери жиҳатидан иккига бўлинади: а) ижобий характердаги стилизация асосида юзага келган фольклоризмлар. Бу типдаги фольклоризмлар, асосан, фольклор материалларининг ҳам ғоявий, ҳам мазмуний жиҳатларига тўлиқ таянган ҳолда уларни янги шаклда қайтадан ишлов бериш туфайли юзага келади. Фольклор асарларидаги ўлмас ғояларни халқ оммасига янада кенгрок ёйиш, улар орқали халқнинг ахлоқий, эстетик талабларини тўлароқ қондириш эҳтиёжи, ижодкорнинг шахсий майли ва услуги талаблари асосида ижобий характердаги стилизация фольклоризмлари яратилади. Бу жиҳатдан Ҳ. Олимжоннинг «Ойгул билан Бахтиёр», «Семурғ», Султон Жўранинг «Зангори гилам», Собир Абдулланинг «Тоҳир ва Зухра», Комил Яшиннинг «Равшан ва Зулҳумор» каби асарлари диққатга сазовордир; б) салбий характердаги стилизация асосида юзага келган фольклоризмлар. Бу тип фольклоризмлар асосида яратилган асарларда, асосан, замонавий мавзулар қаламга олинса-да, бироқ улар традицион фольклорга хос тасвир воситалари, хулласки, шаклий компонентлар воситасида

тасвирланади. Традицион фольклорга хос тасвир восита ва усулларининг янги воқеликни бутун кирралари ҳамда мураккаблиги билан акс эттиришга кодир эмаслиги фольклор асарларининг шаклий компонентларига тақлид қилиш асосида юзага келган ҳар қандай стилизацияни муваффақиятсизликка олиб келади. Ёзма адабиётдаги жанрлар табиатида туб бурилишлар юз берди, реалистик тасвир – социал-психологик детерминизм кучайди, натижада аксарият ҳолларда фольклор асарларининг шаклий жиҳатларига стилизация қилиш ҳозирги адабий-бадий тажрибада муваффақиятсизликка учрамоқда. Бу нарса фольклоризм масаласида ҳам шакл ва мазмун мутаносиблиги қонунига тўла риоя қилиш лозимлигини яна бир қарра исботлайди.

Қисқача шуни айтиш керакки, юқорида кўрсатилган фольклоризмларнинг ҳар бир типини адабий тур ва жанрларга нисбатан турлича ҳосланишларга эга. Масалан, оддий фольклоризмлар деярли барча адабий тур ва жанрларда қўллаш учун қулайликлари билан ажралиб туради. Мураккаб фольклоризмлар таркибига кирувчи аналитик фольклоризмлар, асосан, эпик жанрларда қўлланишга мос бўлиб, лирик жанрлар табиати бу типдаги фольклоризмларни қўтара олмайди. Синтезлашган фольклоризмлар эса ҳам эпик, ҳам лирик, ҳам драматик турларга хос жанрларда қўллашга қулайлиги билан ажралиб турадилар; ижобий стилизация асосида юзага келувчи фольклоризмлар эса ҳозир, асосан, болалар адабиётида кенг қўлланиши мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, ўзбек адабиётидаги фольклоризмлар типологияси, ҳар бир типнинг генезиси, эволюцияси ва ҳозирги ҳолатини аниқ илмий далиллар асосида очиб бериш келгусида катта тадқиқотларнинг объекти ҳисобланади.¹

¹ Мақола «Ўзбек тили ва адабиёти» журналининг 1980 йил 4-сонидан (37–45-бетлар) олиб босилди.

Худойберган
ЭГАМОВ
(1944–2000)

Худойберган Эгамов 1944 йил 5 ноябрда Қорақалпоғистон Республикасининг Беруний туманида туғилган. Тошкент давлат педагогика институти (ҳозирги Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети)ни битирган (1970). 1964–1966 йилларда армия сафида хизмат қилган. «Ўқитувчи» нашриётида муҳаррир, катта муҳаррир бўлиб ишлаган (1970–75). Тошкент давлат маданият институтида ўқитувчи, доцент, кафедра мудири лавозимларида фаолият олиб борган (1975–2000). «Туркий халқлар эртакчилик анъаналарининг типологияси ва ўзаро алоқалари» мавзусида докторлик диссертациясини ҳимоя қилган (1988). Туркий халқлар эртакларини қиёсий-типологик жиҳатдан тадқиқ этиши, қардош халқлар эртакчилик анъаналарининг қадимий асослари, уларнинг ўзаро алоқалари ва ривожланиши тамойиллари, эртаклар типологияси ва миллий ўзига хослиги, эпик сюжет, мотив ва образлар генезиси масалаларини тадқиқ этган. «Сайёр сюжетлар» (1979), «Фольклор асарлари типологияси» (1979), «Ранг-баранг олам» (1979), «Туркий халқлар эртакчилик анъаналари алоқалари тарихидан очерклар» (1982), «Туркий халқлар эртакларининг ўзига хос хусусиятлари ва таснифи» (1986), «Фольклор ва этнография» (1986, ҳамк.) каби илмий асарлар муаллифи. 2000 йили Тошкент шаҳрида вафот этган.

МОТИВ ВА СЮЖЕТ

Туркий халқлар сеҳрли-фантастик эртақлари тематикаси, мотив ва сюжетлари жиҳатдан хилма-хил бўлиб, келиб чиқиши, генезисига кўра энг қадимги даврларга мансубдир. Замирида қадимги аждодларимизнинг табиат дунёсида турли ғайритабиий кучлар мавжудлиги хусусидаги тушунчалар, тасаввурлари ётган мазкур эртақларнинг кишилар ҳали дунё мўъжизалари ҳақида деярли кам тасаввурга эга бўлган даврларда юзага келганлиги олимларимиз томонидан исботлаб берилган. Олам ҳақида тасаввури саёз қадимги Ўрта Осиё халқлари томонидан яратилган мана шу эртақларда уларнинг эзгулик, ахлоқ ва одоб, дўстлик, биродарлик каби гуманистик туйғулари, олижаноб фикрлари ўз ифодасини топган. Эртақлардаги ҳаётбахш фантастика, сеҳрли қаҳрамонларнинг мўъжизакор кучи, фаолияти, келажак ҳақидаги орзулари ундаги ёвуз кучларга қарши курашга йўналтирилган. Шу сабабдан эртақларда доим яхшиликнинг ёмонлик устидан ғалабаси ижобий тарзда ёрқин бўй кўрсатиб туради. Бу халқимизнинг ўз фарзандларининг келажакига бўлган ишончи юксак бўлганини кўрсатади. Ўрта Осиё халқлари сеҳрли-фантастик эртақларнинг ўзига хос хусусиятлари ранг-баранг бўлиб, улардан бири ундаги шартлиликнинг мавжудлигидир. Яъни воқеаларда фантастик образлар, турли зотларнинг, қатнашиши, одамнинг ҳайвонга ёки аксинча, ҳайвоннинг одамга айланиши, қаҳрамоннинг мўъжизавий туғилиши, табиатнинг қаҳрамон тақдирини хал қилишда иштироки ва бошқалар.

Ўрта Осиё халқлари эртақ эпоси кўпгина жаҳон халқлари эртақларига хос хусусиятларга ҳам эгадир. Шундай хусусиятлардан бири уларнинг жанр жиҳатдан бошқа эпик жанрлар билан ўзаро яқинлик (синкретиклик) хусусиятидир. Агар диққат қилсак, юқорида эслатиб ўтганимиздай аксарият эртақлар сюжет ва мотивлари замирида бир қатор дostonларнинг («Ширин билан Шакар», «Хуршидой», «Эрали билан Шерали», «Тоҳир ва Зухра», «Саёд ва Хамро», «Шоҳсанам ва Ғариб», «Наджепўғлон», «Гулнор пари», «Зевархон» ва ҳ.к.) вужудга келганлиги, ёки аксинча, эртақлардаги баҳодирлик,

қахрамонлик тасвири дostonлардаги мотивларга жуда яқин туриши фикримизни тасдиқлайди.

Эртақларда меҳнаткаш халқ аҳлининг дунёқараши, психологияси, урф-одат, интилишлари бадиий тарзда, фантастик либосида берилган бўлиб, бошланишиданоқ қутилган мақсаднинг аниқ берилиши, уйдирма воқеаларнинг сеҳрли усулда баён этилиши, мотивларининг ранг-баранглиги, конкретлиги билан ажралиб туради. Чунки мазкур халқлар эртақларида олдиндан ўйлаб қўйилган (уйдирма воқеалар) мақсад асосий ўринни эгаллайди ва ундаги барча образлар, воситалар шу мақсаднинг ечилишига қаратилган бўлади. Эртақ аytувчи асар қахрамонларини, мотив ва тасвирий воситаларини ўз истаги, ниятига қараб тасвир этади. У қахрамонларни олдин ўйлаб қўйган воқеаларга рўбарў қилиб, эртақ мотивларини шу қахрамон фаолияти, характер мантиғига мос ижро этади. Сеҳрли-фантастик эртақлар табиати ҳаётий воқеаларни қандай бўлса шундайлигича ўзгаришсиз эмас, балки ўзига хос, бадиий тарзда ифодалашни тақозо этади. Фантастика ва уйдирмалар эса халқнинг ҳаёт ҳақидаги орзуларидан келиб чиққан ҳаётбахш восита бўлиб, ижрочи учун зарур бўлган ифода формаси ҳисобланади. Шу жиҳатдан сеҳрли фантастик эртақлар сюжетини ташкил этувчи айрим мотивларнинг мифлардан ўзлаштирилганлиги, кейинги даврларда янгидан-янги функцияларнинг синдирганлиги, ғайритабиий кучларнинг инсонлар устидан маълум даражада ҳомийлик қилиши, кишилар ҳаётининг маълум томонларини бошқариши, шунингдек мазкур эртақларда инсон ва табиат муносабати мураккаблиklarини акс эттирилганлигини эртақлар оиласида сеҳрли-фантастик эртақларнинг энг қадимийлигини кўрсатади. Фольклористикада туркий халқлар, жумладан, ўзбек сеҳрли-фантастик эртақларининг морфологияси (тузилиши) ҳанузгача жиддий ўрганилмаган, қиёсий-типологик таҳлилга муҳтож бўлган ва ўз тадқиқотчисини қутаётган актуал проблемалардан биридир.

Айниқса, эртақлардаги хилма-хил мотивлар унинг сюжет қурилишида қолипловчи, зарур ўринлардан бирини ташкил этади. Эртақ қахрамонларининг уч йўлга (борса келмас, борса келар, ё келар, ё келмас) қараб ажралиб кетишлари, кенжа бо-

тирнинг (ўғил) нуруний чолга (ёки Хизр) учраши, жодугар кампир ёки девлар билан олишиб уларни енгиб, сеҳрли буюмларни кўлга киритиши каби қатор воқеаларни кўрамиз. Шунингдек, қахрамоннинг аждар, дев, тимсоҳ ва бошқа ёвуз кучлар билан курашининг гувоҳи бўламиз. Эртақлар сюжетидаги бу каби кўп-лаб учрайдиган воқеалар тасвири мотивлардир. Эртақлар сюжети эса ана шу мотивлар уюшмасидан ташкил топади.

Ҳар бир эртақ қатор мотивлар занжиридан тузилган. Масалан, боғда олманинг ўғриланиши, оға-иниларнинг уни излаб сафарга жўнаши, қахрамоннинг акалари томонидан таъқиб қилиниши, душманлик, девлар кўлидаги бандиларни озод қилиш, уларни ер юзига чиқариш, қаландарнинг фарзандсиз аёлларга олма бериши, олма еб уларнинг бола кўришлари, отанинг ўз ўғлига от тақдим этиши, от уни истаган ерига олиб бориши, сеҳрли най йигитнинг айтганларини бажариши, узукнинг қахрамон хоҳишларини бажариши ва ҳоказо. Булар эртақлар сюжетини юзага келтирувчи хилма-хил мотивлардир.

Ўрта Осиё туркий халқлари, хусусан, ўзбек сеҳрли-фантастик эртақларини мотивлари бўйича тубандагича тасниф қилиш мумкин:

а) оригинал мотивли эртақлар (бир халқ ичидаги, бошқа халқларда учрамайдиган);

б) бошқа жанрлардаги мотивлар билан синкретлашган мотивли эртақлар;

в) айнан ўхшаш ёки ўзлаштирма мотивли эртақлар;

г) имитацион мотивли эртақлар;

д) трансформацияга учраган мотивли эртақлар (қайта ишланган, ўзлаштирилган мотивлар).

Эртақлар мотивларини бир халқ ёки халқаро тарзда тадқиқ қилиш проблеманинг қандай қўйилиши, ўрганиш объекти ва тадқиқотчининг мақсадига боғлиқдир. Тадқиқотга оригинал, синкретлашган, қайтарма, имитацион, трансформацияга учраган каби мотивларни бир халқ (масалан, ўзбек) бир тил оиласига мансуб бўлган бир неча халқлар (туркман, озарбайжон, қозоқ, қорақалпоқ) ёки тилларида тафовутлари бўлган (туркий, эрон, монгол) бошқа халқлар эртақлари асосида олиб ўрганиш

мумкин. Бу проблемалар, энг аввало, мотив ва сюжет талқини, уларнинг ўзаро муносабати, мотивнинг эртак сюжетида туган ўрни, вазифаси каби проблемаларни атрофлича ёритишни тақозо этади.

«Мотив сюжетни вужудга келтиради, у сюжетлар системасининг элементиدير, – дейди фольклоршунос Б. Н. Путилов. – Мотив системалар таркибида маълум бир вазифани бажаради, шу ерда у ўзининг аниқ ўрнига эга, шу ерда унинг конкрет мазмуни очилади». Агар биз шу фикр асосида ўзбек халқ эртаги «Шахзода Баҳодир»да қахрамоннинг тушида бир қиздан шапалоқ ейишини мотив деб қарайдиган бўлсак, унда ҳали маълум бир тугал вазифа адо этилмаганини, ҳали у конкрет бир мазмунга эга бўлмаганини кўрамиз. Туш кўриш мотиви келгуси мотивнинг юзага келишини тақозо этгандагина, у билан мантиқан боғланиб изчил давом этгандагина конкрет мазмун касб этади. Яъни юқоридаги эртакда шахзоданинг тушида кўрган қизни қандай излаб топиши йўлида қилган ҳаракати билангина унинг «конкрет мазмуни» очилади. Шу сабабли алоҳида олинган айрим-айрим ҳаракатлар, воқеалар мотив бўлавермайди. Мотив аниқ ўринга, конкрет мазмунга эга бўлади, маълум бир функцияни бажариб, бошқа мотивлар билан бирга изчил боғланиб қолади. Бу хусусиятлар мотивларни бири-биридан ажратишга, фарқлашга ҳам имкон беради.

Шуни айтиш керакки, мотивлар конкрет бир давр таъсирида вужудга келади ва аста-секин ўзгариб, бойиб боради. Сюжет эса «мотивлар комбинацияси» (А. Н. Веселовский) сифатида «Мураккаб схема каби бир қатор мотивлардан тузилган» (Б. Н. Путилов) ҳолда улар акс эттирган бутун даврлар умумлашмасини ўз ичига қамраб олади. Демак, мотив – маълум бир даврнинг маҳсули, сюжет эса босқичлар аксини топган бутун мотивлар комбинациясининг умумлашмасидир.

Шундай эртаклар ҳам учрайдики, улар ҳажм ва тасвир жиҳатидан эртак жанридан кўра бошқа кичик фольклор жанрларига афсона, латифа, хангомаларга жуда яқин туради. Қозок халқ эртаги «Шоҳли хон», ўзбек халқ эртаги «Шоҳли Искандар», «Хўроз ва фил» эртаклари худди битта мотивдан иборатдек кўринади. Шунинг учун бўлса керак фольклоршунос Ғ. Жало-

лов ўзининг «Ўзбек халқ эртаклари поэтикаси» асарида «Шохли Искандар» эртагининг сюжети мотив сифатида келтиради, шунингдек «Арпаполвон», «Хусанжон» эртакларини эса «Оригинал сюжетли эртак» тарикасида талқин қилади.

Мотивларнинг функцияси жиҳатдан классификация қилган фольклоршунос олим Б. Н. Путилов «Мотив сюжетни вужудга келтирувчи элемент» деган мақоласида эпик мотивларни: мотив – ситуация, нутқ – мотив, мотив – ҳаракат, тасвир – мотив, мотив – характеристикасига ажратади. У бу кўрсатилган мотивлар ичида мотив – ситуация, нутқ – мотив, мотив – ҳаракатларни биринчи ўринга қўйиб, қолганлари бевосита юқоридаги мотивларга қўшилиб, уларни тўлдириб келишини айтади. Олим мотив – ситуация деб сюжетнинг ҳали ҳаракатсиз, қаҳрамоннинг актив фаолият кўрсатиши билан боғлиқ бўлмаган, экспозицион характерга эга бўлган ва асосий сюжет коллизиясигача бўлган даврини назарда тутаяди. Нутқ – мотив эса подшонинг буйруғи билан ёки бировнинг чақимчилиги, хабари билан ёки туш таъбири туфайли қаҳрамоннинг актив фаолиятга киришишидир. Ҳаракат-мотивга қаҳрамоннинг бевосита актив фаолияти, сафарга чиқиши, мусобақаларда қатнашуви, ҳар хил тўқнашувлари, курашлари киради. Агар «Шохли Искандар» номли ўзбек эртагини кузатсак, Б. Н. Путилов ажратиб кўрсатган уч хил мотивнинг барчаси мавжудлиги кўзга ташланади. Қадимги замонда Искандар исмли шохнинг бўлганлиги, унинг барча сартарошларни сочини олдиргандан сўнг ўлимга ҳукм қилиши мотив-ситуацияни эслатади. Искандарнинг қари сартарошга сочини олишга буюриши ва агар шохим борлигини айтмасанг, ўлдирмайман, деб шарт қўйиши эса нутқ-мотивдир. Кекса сартарош Искандарга сирни саклаш тўғрисида сўз беради. Аммо Искандарнинг шохи борлиги унга тинчлик бермайди. Сирни очмаса, кундан кунга шишиб кетаверишини сезган чол уни бориб қудуққа айтади. Қудуқдан эса қамиш ўсиб чиқади. Чўпон у қамишдан най ясайди. Най бутун сирни ошкор қилиб кўяди. Дарғазаб бўлган Искандар қари сартарош билан чўпонни юртдан қувиб юборади. Кўриниб турибдики, қаҳрамонлар бевосита актив фаолият кўрсатяптилар. Бу эса мотив-ҳаракатдир.

Маълумки, мотив билан сюжет яхлитлик касб этиб, эртақ қаҳрамонларининг хатти-ҳаракатлари, курашлари, ўзаро муносабатлари ёинки «Характернинг ривожланиши ва юзага келиши» (М. Горький)да ўз аксини топади. Ғ. Жалолов мотив билан сюжетни алмаштириб талқин қилганлиги туфайли «Шоҳли Искандар», «Арпаполвон» ва «Ҳусанжон» эртақларини «оригинал» эртақ деб қарайди. «Арпаполвон» эртагидаги оригиналлик унинг сюжетида эмас, балки мотивидадир. Тўғри, эртақдаги подшо кизининг арпа деб ҳомиладор бўлиши ва туғиши бошқа халқ эртақларида кам учрайди. Аммо, Арпаполвоннинг дев билан олишиши, кудукқа тушиши, девларнинг уни тортиб олмасликлари, Семурғ болаларини қутқариши, эвазига Семурғ уни ёруғликка олиб чиқиши каби мотивларни деярли кўпчилик дунё халқлар эртақларида учратамиз. Масалан, туркман халқ эртаги «Подшонинг чўри хотиндан бўлган икки ўғли» эртагининг мотиви ҳам худди шундай мотивлардан ташкил топгандир. Ўрта Осиё халқлари сеҳрли-фантастик эртақларида кўпинча бирор кампир ёки чол қаҳрамонга тушида ёхуд расмини кўриб севиб қолган қизи тўғрисида хабар қилади. Бу қаҳрамоннинг бевосита актив ҳаракатига туртки берувчи нутқ-мотив ҳисобланади. Хабар-мотив информацион характерга эга бўлиб, содир бўлган воқеа-ҳодисалардан хабар беради ва қаҳрамонни янги саргузаштларга тайёрлайди. Қаҳрамон бу актив фаолиятга (юқорида эслатганимиздай, кимнингдир хабари, чақирғи, таклифи ёки буйруғи, бўлиб ўтган суҳбат, олган хати, туш кўриши, баҳслашиши каби) маълум бир сабаблар туфайли киришади. Бундай мотивлар бу ўлка халқлари сеҳрли-фантастик эртақларининг деярли аксариятига хосдир.

«Сеҳрли-фантастик эртақларнинг сюжети доимо саргузашт асосига қурилади, – дейди фольклоршунос М. Сакали. – Қаҳрамон кўпинча гўзал қизни ёки бўлмаса сеҳрли нарсани (бирор ҳайвонни ёки қушни) қидириб кетади. Масалан, «Беш қаландар» эртагида подшоҳнинг ўғли гўзал қизнинг расмини кўриб, уни излаб кетади. Бунақа мотив туркман эртақларида кўплаб учрайди». Қаҳрамоннинг бирор хабардан кейин севгилисини қидиришга отланиши, актив ҳаракатга келиши ўзбек эртақлари «Моҳистара»,

«Мукбил тошотар», Озарбайжон халқ эртаги «Ҳотам ҳақида эртак». «Малик Мамад билан Малик Аҳмад», «Искандар ҳақида эртак», «Бахтиёр» ва бошқа кўпгина эртакларда ҳам учратамиз. Агар қаҳрамоннинг саргузашти (кўпинча шахзода) у хабар топган малика ёки пари билан боғлиқ бўлса-ю, бироқ эртакнинг сюжетида актив роль ўйнамаса, эртак сюжети янги кириб келган қаҳрамон фаолияти билан ривожланса, бу экспозицион характерга эга бўлиб, мотив-ситуацияга киради. Масалан, ўзбек эртаги «Бектемир ботир»ни олиб кўрайлик. Фарғона вилоятининг подшоҳи Одилхон кийик овлаб юрганида бир кўрғонга дуч келади. Кўрғон эгасининг қизини кўриб ошиқ бўлиб қолади ва унга уйланади. Ундан Бектемир деган ўғил кўради. Шу билан эртакка «янги қаҳрамон» кириб келади. Энди эртакнинг сюжети, асосий воқеалари ана шу «янги қаҳрамон» – Бектемирнинг саргузаштлари билан боғланиб кетади. Одилхоннинг кўрғон эгасининг қизини кўриб, ошиқ бўлиши экспозицион характерга эга бўлган мотив-ситуациядир. Эртак давомида кампирнинг Бектемирга Оқбиладан хабар бериши эса мотив-хабар бўлиб ҳисобланади. Чунки Одилхоннинг харакатларида унга туртки бўлган хабарни кўрмаймиз. Бектемирга эса кампирнинг яхши кўриб қолган париси ҳақида хабар бериши информацион характерга эга бўлиб, қаҳрамоннинг келгуси актив фаолиятини юзага келтиради...

Фольклоршунос Ғ. Жалолов ўзбек сеҳрли-фантастик эртаклари сюжет ва мотивларининг бой ва ранг-баранглиги хусусида ибратли фикрлар айтиб, эртак сюжети ва композицияси оралиғидаги бирликни ундаги фақат ўзгармайдиган турғун мотивлар вужудга келтиради, деган хулосага келади ва мисол тариқасида «Қирон ака» эрагининг 1926 йилда Тиллабиби Дадасардор қизидан М. Алавия ёзиб олган Пискент варианты билан 1950 йилда Ф. Абдуллаев томонидан Шовот районида яшовчи Н. Иброҳимовдан ёзиб олинган «Қирон ботир» эртаги мотивларини келтиради. Бизнингча, эртак «сюжети ва композицияси оралиғидаги бирлик» ибораси ўрнига сюжетнинг асосини ташкил этувчи мотивлар дейилса, мувофиқроқ бўлур эди. Чунки унинг қарашича сюжет ривожини таъмин этувчи асосий мотивлар ўсиш-ўзгаришга молик эмасдир. Тадқиқотчи сюжетни

ташкил этган асосий турғун мотив деярли ўзгаришга учрамайди дейди-ю, бироқ ўша «турғун» мотивларнинг конкрет тарзда қайсилар эканини кўрсатмайди. Энди тадқиқотчининг мазкур фикри қанчалик тўғрилиги боисида «Қирон ака» ва «Қирон ботир» номли ўзбек эртақларининг асосий мотивларини ҳамда худди шу эртақнинг қорақалпоқ варианты бўлган «Қирон қароқчи» эртақларини бир-бирига қиёслаб кўрайлик. Бизнингча, эртақ сюжетини ташкил этувчи «турғун» мотивлар илгари айтганимиздай, асосан, «мотив-хабар, мотив-ҳаракат ва мотив-ситуацияларда намоён бўлади. Биз солиштирганда ҳам ўша уч мотивнинг қанчалик ўзгарган-ўзгармаганига эътибор беришимиз лозим бўлади. «Қирон ака» ва «Қирон ботир» эртақларининг ҳар иккаласида ҳам экспозицион характердаги мотив-ситуация – яъни бир подшонинг ёлғиз ўғли бўлади, унинг тушида бир қиз парига ошиқ бўлиб қолиши бир хилдир. Чунки мотивнинг бу тури эртақ сюжетининг ҳали ҳаракатсиз, асосий воқеалар ривожигача бўлган давридир. «Қирон қароқчи» номли қорақалпоқ халқ эртагининг мотив-ситуацияси воқеалар ривожигача бўлган даври ўзбек эртақларига қараганда бир оз чўзиқроқ ва қисман бошқачароқ тарзда берилган. Яъни подшонинг ўғли овда юрганида чашмага дуч келади ва унинг сувида бир пари қизнинг аксини кўриб ошиқ бўлиб қолади. Қиздан хабар топгач қаҳрамоннинг қирқ хачирга («Қирон ботир»да туяга) тилла ортиб, қирқ хизматкор («Қирон ботир»да лашкарлар) билан йўлга тушиши қаҳрамоннинг кейинги саргузаштлари билан уланиб кетувчи мотив-хабардир.

Қорақалпоқ эртаги «Қирон қароқчи»да эса мутлақо бошқача тарзда келади. Подшонинг ўғли 500 навқари билан йўлга тушади. Қирқ туя тилла ёки мол-мулк умуман тушириб қолдирилган. Қаҳрамоннинг йўлда Қирон акани асирликдан қутқариши, унинг 40 кунда («Қирон ботир»да 41 кун) қутига, («Қирон ботир»да сандиқ, «Қирон қароқчи»да ҳам сандиқ) солинган парини келтириши ва бошқа воқеалар ҳар иккала ўзбек эртаги қаҳрамонларининг актив фаолияти билан боғлиқ сюжетнинг асосини белгиловчи мотив-ҳаракат ҳисобланади. Бироқ қорақалпоқ эртаги «Қирон қароқчи»да мотив-ҳаракат бошқача ривожланади. Унда Қирон қароқчининг пари қизни олиб келиш

мухлати кўрсатилмайди. Уйга боргунча сандиқни очмаслик (ўзбек вариантыдаги) шарти ҳам тушириб колдирилган, аксинча, сандиқни очганда кўк каптарнинг бўлиши, уни оёғидан қўлига боғлаб олиши, сўнгра пешонасига чертиб уйғотиши лозимлиги уктирилади. Шунингдек, ўзбек эртаги «Қирон ака»да «Қирон ботир» ва қорақалпоқ эртагида учрамайдиган айрим ёрдамчи мотивлар ҳам мавжуд. Масалан, қахрамонга йўл кўрсатувчи унинг мақсадга эришувига яқиндан ёрдам кўрсатувчи (қахрамонни иниси Қирон олдиға юборади) кампир образига дуч келамиз. Қорақалпоқ эртагида ҳам Мастон момо образи берилади. Бирок қахрамонга ёрдам берувчи эмас, балки заҳар берувчи салбий хислатга эгадир. «Қирон ака» эртагида девлар маконини шум кампирлар кўриклайдилар. Девлар пари-қизни қафасда асрашади. Қорақалпоқ эртагида эса (девлар маконини кўриқловчи) шум кампирлар иштирок этмайди. Пари-қизни ҳам денгизнинг ўртасидаги ўтовда асрашади. Ўзбек эртақларидаги сандиқни очмаслик тақиқи қорақалпоқ эртагида қисман бошқачароқ ва ўрин алмашган ҳолда келади. Масалан, Қирон қароқчи йигит билан пари-қизни кузатиб, олдингиздан иккита йўл чиқади; «Айланиш бўлса-да тўғри» деган йўлдан юринглар, деб шарт кўяди. Бирок улар «Тўғрида бўлса айланиш» деган йўлдан кетади. Натижада девлар қўлига тушадилар. Эртақларнинг муқоясидан маълум бўлдики, бир сюжет асосига қурилган ва айрим диалектик ўзгаришларга қарамадан юқоридаги номи қайд этилган иккала эртақ («Қирон ака», «Қирон ботир») ҳам бир-бирининг варианты бўлиб, ўзбек эртақлари ҳисобланади. Худди шундай сюжет асосига қурилган, бирок, бадиий тасвирда, образларнинг функцияларида, айрим мотивларида, эртақчининг индивидуал ижодкорлигида фарқли томонлар мавжуд бўлган «Қирон қароқчи» эртагини эса қорақалпоқ эртаги деб атаймиз. Юқоридаги эртақлар таҳлили шуни кўрсатадики:

Биринчидан, учала эртақ («Қирон ака», «Қирон ботир», «Қирон қароқчи») уч хил номланади. Улардаги асосий образлар бир хил (Қирон) номга эга. Бу туркий халқлар фольклори асарларига хос хусусият бўлиб, агар диққат қилсак, мазкур халқлардаги «Алпомиш», «Гўрўғли», «Тоҳир ва Зухра», «Ширин билан Ша-

кар» ва бошқа дostonлар ва шу номдаги эртаклар ҳам бир хил номланади.

Иккинчидан, мазкур эртакларда воқеалар кечган жойлар, қахрамонларнинг саргузаштлари давомидаги борган, учрашган жойлари, кишилари, географик муҳити бир-биридан қисман фарқли томонларга эга, холос.

Учинчидан, ўзбек эртаклари «Қирон ака», «Қирон ботир» ва қорақалпоқ эртаги «Қирон қароқчи» бир сюжет асосида қурилган версия («Қирон қароқчи»)нинг бошқа-бошқа вариант («Қирон ака», «Қирон ботир»)лари демакдир. Хуллас, мазкур эртакларга туркий халқлар эртақчилик анъаналари асосида яратилган икки халқнинг мустақил миллий эртаги тарзида қараш лозим. Бу иккита ўзбек ва битта қорақалпоқ халқ эртаклари мотивларида ички ва ташқи ўхшашликларнинг мавжудлигини кўрамиз. Ички ўхшашликлар фақат бир халқ, яъни ўзбек эртаклари («Қирон ака», «Қирон ботир»)даги, ташқи ўхшашлик эса икки халқ, яъни ўзбек ва қорақалпоқ халқ эртаклари ўртасида мавжуддир. Мазкур эртаклардаги ўхшаш мотивлар қахрамон функцияси ёки актив ҳаракатининг у ёки бу даражада ўхшаш йўсинда, ўхшаш фаолият ва ҳаракатлар жараёни билан бажарилиши, амалга оширилиши деб билмоқ лозим.

Қахрамон ҳаракатининг ўхшаш тарзда бажарилиши икки кўринишда содир бўлади:

а) қахрамоннинг бажарилиши лозим бўлган вазифаси, хатти-ҳаракатидаги умумийлик, ўхшашликлар;

б) қахрамоннинг бажарилиши лозим бўлган вазифанинг ўхшаш йўсинда, воситаларда бажарилишидаги муштаракликлар.

Демак, биринчиси образларнинг функцияси билан боғлиқ ўхшаш мотивлар бўлса, иккинчиси образ вазифасининг ижроси йўсини, натижаси билан боғлиқ ўхшаш мотивлардир [...].

Демак, бу эртакларда топқир қози билан боғлиқ ўхшаш мотивлар мавжуддир. Шу жиҳатдан эртаклардаги мотивлар қахрамоннинг фаолияти, ҳаракатига, сюжетида тутган ўрни ва ҳолатига кўра икки хил: актив ва пассив тарзда намоён бўлади. Пассив – мотивлар қахрамонлар бевосита иштирок қилмаган, унинг актив фаолияти билан боғлиқ бўлмаган ҳолларда учрай-

ди. Бу ҳоллар «мотив-ситуация», «тасвир-мотив», «нутқ-мотив» ва «мотив-характеристика»ларда намоён бўлади. Актив-мотивда қаҳрамонларнинг бевосита актив иштирокини, саргузаштларини, ёвуз куч ва душманлар билан олишувларини, кўзлаган мақсадга эришишдаги жонбозликларини ва унинг маълум бир натижасини кўрамиз. Бу кўпроқ мотив-ҳаракатларда юзага чиқади. Ўзбек эртаклари «Шахзода Баҳодир», «Қирон ака», «Сув қизи», «Қирон ботир» ва туркман халқ эртаги «Чўри хотиндан бўлган подшоҳнинг икки ўғли»да туш кўриш, подшонинг фарзанд кўриш истаги, «Алибек ботир» номли қозоқ халқ эртагида эса бойнинг фарзанд кўришни исташи пассив-мотивлардир. Кейинги эртақдаги пассив-мотив қаҳрамонни актив фаолиятга чакирувчи характерга ҳам эга эканлигини («нутқ-мотив») кўрамиз, яъни дарвеш ўзи қўйган шартнинг бажарилишини талаб қилиб келиши ва кенжа шахзодани олиб кетиши билан актив-мотив юзага келади. Бу эртақнинг давомида кўздан кечирганимизда актив-мотив «мотивлар занжиридан», яъни бир қанча мотивлар тизмасидан иборат эканлигини кўрамиз. Масалан, кенжа шахзоданинг тўтиқушлар билан гаплашиши, Семурғ болаларини йиртқич тимсоҳдан озод қилиши ва Семурғнинг унга ёрдам бериши, кал қиёфасига кириб подшонинг кенжа қизига уйланиши ва ҳоказо. Яна шуни айтиш керакки, актив-мотив билан кетма-кет ёрдамчи мотив ҳам келиши мумкин. Масалан, юқоридаги эртақда кенжа шахзода пари-пахлавон томонидан кудукка ташлангандан кейинги унинг акаси билан боғлиқ бўлган саргузаштларни ёрдамчи мотив дейиш мумкин. Актив-мотивлар каби пассив мотивлар ҳам бир неча мотивлардан ташкил топиши ва турли кўринишларга эга бўлиши мумкин. «Чўри хотиндан бўлган подшоҳнинг икки ўғли» номли туркман халқ эртагида подшонинг фарзанд кўришни исташи, ўзи ва хотини дарвиш берган олмани еганларидан кейин фарзанд кўришлари қабиларни пассив-мотив, деб атаган бўлсак, кейинроқ кенжа шахзоданинг тушида бир паҳлавон қизни кўриши ва у билан беллашиш учун жўнаши ҳам чакирувчи руҳдаги («нутқ-мотив») пассив-мотивдир.

Актив-мотивга хизмат қилувчи, у билан ёнма-ён келувчи ёрдамчи мотивлар бўлганидек, пассив-мотивга ҳам хизмат қилувчи,

уни тўлдириб келувчи ёрдамчи-мотивлар ҳам мавжуддир. Масалан, «Шахзода Баҳодир» эртагида Баҳодирнинг туш кўриши ва тушида гойибона ошиқ бўлиб қолиши пассив-мотив бўлса, подшо ўғлини гапиртириш учун бир кампирни ёллаши, шу кампир орқали шахзоданинг дардини аниқлаши ёрдамчи-мотив бўлиб хизмат қилади. Ёрдамчи-мотивлар доимо асосий мотивни тўлдириб, унда маълум бир вазифани бажаришга, аниқ ўрин, конкрет мазмунга эга бўлишига ёрдам беради. Эртақчиларнинг мотивлар-параллелизмидан мохирона фойдаланишларини алоҳида қайд қилиш керак. Мотивлар-параллелизми деганда қаҳрамоннинг биронта хислатини, довюрак, ботир ва енгилмаслигини ёки бўлмаसा эртақдаги бирор тасвирни, ҳаракатни бўрттиришга, оширишга қаратилган (такрорлаб ва қиёслаб тасвирлаш) усулни тушунилади [...].

Юқорида биз, эпик асарларда маълум бир вазифани бажариб, шу ерда ўзининг аниқ ўрни, конкрет мазмунига эга бўлган мотивлар «мотив комбинацияси», эртақ сюжетини ташкил қилишини уқтирган эдик. Хўш, мотивлар йиғиндисидан иборат бўлган ана шу сюжет қандай хусусиятга эга, унинг талқини ва танқиди қандай фикрларни мужассамлаштиради? Фольклоршунос олимларнинг таъкидлашича, «Мотив сюжетни вужудга келтирувчи элемент ҳисобланади», (Б. Н. Путилов). «Мотив ўсиб сюжетга айланади» (А. Н. Веселовский). Адабиётшунос Г. Абрамович «Адабиётшуносликка кириш» асарида «сюжет у ёки бу ҳаётий конфликтларнинг ўсиши маълум бир воқеалар системаси орқали тасвирлаш» деб қарайди. «Адабиётшунослик терминлари луғати»да ҳам шунга яқин фикр билдирилиб «сюжетда ҳаёт учун энг муҳим тўқнашувлар, қарама-қаршиликлар ва кишиларнинг ўзаро муносабати акс этади, бадий асарларнинг бевосита мазмунини ташкил этган, ўзаро боғланган ва ривожланиб боровчи ҳаётий воқеалар билан характер ўртасидаги муносабат» дейилади. Шунга ўхшаш фикрлар кўпгина бошқа қўлланма ва дарсликларда ҳам учрайди. Сюжетни қаҳрамонларнинг саргузаштлари, деб қараш туркман эртақлари тадқиқотчиси М. А. Сакалиннинг «Туркман эртақлари эпоси», ўзбек фольклоршуноси Ғ. Жалоловнинг «Ўзбек халқ эртақлари поэтикаси» ҳамда кўпгина бошқа олим-

ларнинг илмий асарларида ҳам мавжуд. Юқоридаги луғатлар авторлари сюжет тўғрисидаги ўз фикрларини тасдиқлаш учун М. Горькийнинг «Сюжет – алоқалар, қарама-қаршиликлар, антипатиялар ва умуман, кишиларнинг ўзаро муносабати, у ёки бу характернинг ўсиши ва ташкил топиши тарихи» деган фикрини келтиришади. Сюжетни «воқеалар системасидан» иборат деб карашнинг нотўғрилигини ўз навбатида А. Эльяпевич тўғри кўрсатиб ўтган эди, у «бадий асардаги характер билан боғлиқ бўлган барча тасвирий воситалар, бадий форманинг барча элементлари сюжетга киради», деб тўғри кўрсатади. Шу нуктаи назардан Б. Н. Путилов мотивларни «мотив-ситуация», «нутқ-мотив», «мотив-ҳаракат», «тасвир-мотив» ва «мотив-характеристика»га ажратганида ҳақли эди. Чунки мотив сюжетни вужудга келтирувчи, умумтасвир (сюжетнинг – Х.Э.) минимал мазмунли компоненти, сюжетнинг кичик бир қисмидир. Шунинг учун мотивлар эртақ сюжетига кирган бадий тасвирнинг барча воситаларини минимал даражада ўз ичига олган, қаҳрамоннинг кўзлаган мақсадсари интилишида қилган (тасвир-мотив ва мотив характеристикалар) ҳаракатлариинг маълум бир натижасидир. Эртақларда такрор қайтарилган ҳаракатлар алоҳида мотив эмас, яхлит бир мотивлар сифатида қаралиши лозим. Турли халқлар эртақлари (трансформацияга учраган) ўртасидаги фарқ образларнинг ўзига хошлиги ёки тасвирий воситаларнинг ҳар хиллигида эмас, балки қаҳрамонлар бажараётган вазифанинг ва унинг натижасининг ўзгачалиги, ҳар хиллигидадир. Мотивлардаги бир хиллик (муштараклик) эса қаҳрамонлар хатти-ҳаракатларидаги ва шу ҳаракатлар натижаларининг (қайтарма мотивлар) бир хиллигидадир.

Юқорида таҳлил қилинган эртақлар, келтирилган факт ва карашларга асосланиб шуни айтиш мумкинки, мотив эпик сюжет арсеналида муҳим ўрин тутувчи, уни вужудга келтирувчи уруғ сифатида бадий форма ва воситаларнинг тугал таркиб топган минимал бир қисми ва образлар (қаҳрамонлар) хатти-ҳаракатининг маълум бир натижасидир.¹

¹ Ушбу мақола қуйидаги манбадан олиб чоп этилмоқда: Эгамов Х. Шарк туркий халқлари эртақчилиқ анъаналари алоқалари тарихидан очерклар. – Тошкент, 1980.

Қаюм
МАМАШУКUROB
(1945–1992)

Қаюм Мамашукуров 1945 йил 9 апрелда Сурхондарё вилояти Шўрчи тумани Оққўргон қишлоғида тугилган. СамДУнинг филология факультетида ўқиган (1962–67). Шўрчи туманидаги 8-ўрта мактабда бошланғич синф ўқитувчиси бўлиб ишлаган (1961–62). Термиз шаҳар жисмоний тарбия билим юртида дарс берган (1967–68). Термиз давлат педагогика институти «Ўзбек адабиёти» кафедрасида ўқитувчи, катта ўқитувчи бўлиб ишлаган (1968–1991). «Нурали туркуми дostonларининг зоявий-бадиий хусусиятлари» мавзусида номзодлик диссертациясини ёқлаган (1986). Сурхондарёлик бахшилардан «Малла савдогар», «Нурали», «Санам Гавҳар», «Авазхон» дostonларини ёзиб олган. «Малла савдогар» дostonининг вариантлари» номли рисоласи (1980) чоп этилган. 1992 йили Термиз шаҳри вафот этган.

«НУРАЛИ» ТУРКУМ ДОСТОНЛАРИ ҲАҚИДА

Маълумки, «Гўрўгли» туркумига кирувчи дostonларнинг муайян қисмини унинг невараси (Авазнинг ўғли) Нурали хақидаги дostonлар ташкил этади. Бу дostonлар «Гўрўгли» туркумига нисбатан наслий туркумлик принциплари асосида яратилган бўлсалар-да, улар ўзаро «Нурали» биографик туркумини ташкил этади. Кейинги пайтларгача ўзбек фольклористикасида Нурали

ҳақида бир сюжет дoston ва унинг вариантлари тарқалган деган фикр мавжуд эди. Бироқ кузатишлар ва ёзиб олинган материаллар шуни кўрсатадики, Нурали ҳақидаги дostonлар ўзбек бахшилари ўртасида, хусусан, Қашқадарё ва Сурхондарё воҳаларида жуда кенг тарқалган экан.

«Нурали» биографик туркуми уч дoston (уч сюжет) ва унинг вариантларидан иборат деган хулосага келиш мумкин. Кейинги текширишлар уларнинг бундан ҳам ортиқлигини кўрсатар. Лекин ўзбеклар ўртасида «Нурали» биографик туркумлиги мавжудлиги ҳақидаги хулосага жиддий тузатиш кирита олмайди, балки уни янада тасдиқлайди.

«Нурали» биографик туркумига кирувчи биринчи дoston «Нуралихон» дostonидир. Унда Гўрўглининг невараси Нуралининг ёр излаб ўзга мамлакатга бориши ва турли қийинчиликларни енгиб, ёрга етишиши ҳамда қайтиши тасвирланади. Бу дostonнинг энг мукаммали ва бадиий жиҳатдан юксаги Фозил Йўлдош ўғли вариантдир. Уни 1937 йилда Буюк Каримов ёзиб олган. Кейинчалик унинг яна етти варианты ёзиб олинди. Жумладан, 1945 йилда Омонниёз Оллоберди ўғлидан (Сурхондарё вилояти, Шеробод тумани, ёзиб олувчи Т. Рустамов), 1957 йилда Умир Сафар ўғлидан (Қашқадарё вилояти Дехқонобод тумани), 1958 йилда Тош Чоршанба ўғлидан (Қашқадарё вилояти Шаҳрисабз тумани, ёзиб олувчилар М. Афзалов ва М. Саидов), 1960 йилда Муҳаммадраҳим Муҳаммадсодиқ ўғлидан (Сурхондарё вилояти, Жарқўрғон тумани, ёзиб олувчи Т. Мирзаев), 1972 йилда Юсуф Ўтаган ўғлидан ва Хушвақт Мардонақуловдан (Сурхондарё вилояти Шеробод тумани, ёзиб олувчи Қ. Мамашуқуров) дostonнинг вариантлари ёзиб олинди. Дostonнинг магнитофон лентасига ёзиб олинган яна бир неча вариантлари мавжуд.

Шунингдек, 1965 йилда М. Муродов янгиқўрғонлик Раззоқ Қозокбой ўғлидан «Нуралибек» номида бир дoston ёзиб олган эди. Бироқ бу асарни «Нурали» туркуми доирасида қараб бўлмайди. Чунки унда «Малика айёр» дostonидаги Гўрўғли функцияси Авазга, Аваз функцияси эса Нуралига кўчирилади. Шунда ҳам мотивлар комбинациясида кўп мантқиқсизликларга йўл қўйилади. Бу ҳол, биринчидан, дostonчиликда Аваз образининг

машхур бўлиши ва Гўрўғлининг иккинчи планга сурилишини (бундай жараёни Сурхондарё ва Қашқадарё достончилигида яққол кузатиш мумкин) кўрсатса, иккинчидан, бахшининг эпик традицияни бузганлиги билан изоҳланади.

Биографик туркумнинг иккинчи достони «Нуралининг ёшлиги»дир. Бу асар бахшилар ўртасида «Нурали» номи билан машхур. Унда Нуралининг ўқиши, ёшлигида асирга тушиши ва отаси Авазхон томонидан кутқарилиши тасвирланади. Унинг 1947 йилда Раҳматулла Юсуф ўғли (Самарқанд вилояти, Нурота тумани), 1957 йилда Қўзи Рўзиев (Қашқадарё вилояти, Чироқчи тумани, ёзиб олувчи М. Алавия), 1959 ва 1973 йилларда икки марта Мўмин Раҳмон ўғли (Сурхондарё вилояти, Денов тумани, ёзиб олувчилар Т. Очилов ва Т. Мирзаев), 1972 йилда Бозор Омонов (Қашқадарё вилояти, Қамаш тумани, ёзиб олувчи Т. Мирзаев) вариантлари ёзиб олинган. Булар ичида Б. Омонов варианты нисбатан мукамал ва бадиий пишиқ асар ҳисобланади.

Авазхон Чамбилда бўлмаганлигида Аҳмад Сардорнинг иғвоси билан Нурали, Гулнор ва уларнинг онаси Интизор (вариантларда Жузумкўз, Гулқиз)нинг сотиб юборилиши ва воқеалари тасвирига бағишланган учинчи дoston «Малла савдогар»дир. Бу асар бахшилар ўртасида «Малла савдогар», «Майда савдогар», «Нуралининг сотилиши», «Гулгун пари», «Нурали билан Гулнор», «Аваз билан Ойзайнаб» каби номларда тарқалган. Достоннинг вариантлари 1945 йилда М. Афзалов томонидан Жўра Эшмирза ўғлидан ва Қ. Муҳамедов томонидан Боймурод Боймамат ўғлидан (Сурхондарё вилояти, Шеробод тумани), 1956 йилда О. Собиров томонидан Худойкул Яхшиевдан (Қашқадарё вилояти, Дехқонобод тумани), 1958 йилда З. Ҳусаинова томонидан Тошмурод Тўрабой ўғлидан (Сурхондарё вилояти, Денов тумани), 1970–1971 йилларда Қ. Мамашукуров томонидан Хушвақт Мардонакуловдан ва Юсуф Ўтаган ўғлидан (Сурхондарё вилояти, Шеробод тумани) ёзиб олинган. Булардан Юсуф Ўтаган ўғли варианты нисбатан тўлиқ ва мукамалдир.

Нурали номи билан боғлиқ яна бир дoston бор. Унинг бир варианты 1974 йилда Сурхондарё вилояти, Жарқўрғон туманлик Шодмон Холлиевдан ёзиб олинган. Унда Гўрўғли Авазга отини

бермаганлиги учун унинг Чамбилдан аразлаб кетиши ва Нуралининг отасини қайтариб келиши тасвирланади. Бироқ у Авазнинг аразлаши сюжети билан боғлиқ бошқа дostonлардан кам фарк қилади. Шунинг учун ҳам уни «Нурали» туркумига киритишни ўйлаб қўриш керак бўлади. Дostonнинг бошқа, нисбатан мукамал вариантларини топиш бу масалани янада ойдинлаштиради.

Хуллас, Нурали ҳақидаги дostonлар ҳам ўзбек халқи ўртасида кенг тарқалган бўлиб, уларда турли воқеалар акс эттирилса ҳам, бу дostonлар асосида бош қахрамон Нурали образи орқали бирлашади. Шунинг учун ҳам биз бу туркум дostonларни «Нурали» кичик биографик туркуми деб номлашни лозим топдик. Шунингдек, Нурали ҳақида айрим маълумотлар «Қундуз билан Юлдуз», «Аваз билан Зулфизар», «Балхувон», «Авазнинг ўлимга ҳукм этилиши» каби қатор дostonларда ҳам учрайди.

«Нурали» туркуми дostonлари бошқа дostonларга нисбатан жуда кам ўрганилган. Унинг фақат Фозил Йўлдош ўғли варианты фольклорист М. Саидов томонидан нашр этилган.¹ Бу нашр ўзининг пухта тайёрланганлиги, халқ оғзаки ижодини нашр этиш принципларига риоя қилинганлиги билан ажралиб туради.

«Нурали» дostonи ҳақидаги дастлабки маълумотни атоқли фольклорист Х. Зарифов «Равшан» дostonига ёзган сўз бошисида берган эди.² Автор ўз мулоҳазаларини профессор В. М. Жирмунский билан ҳамкорликда яратган асарида янада кенгайтирди. Унда олимлар дostonнинг сюжети, жанр хусусиятлари ҳақида асосли мулоҳазаларни баён қилган эдилар. Уларнинг фикрича, дoston соф романтик дostonлар жумласидан бўлиб, унда ўрта асрларнинг реал ижтимоий ҳаёти ҳам акс этган.³ Фозил Йўлдош ўғлининг «Нурали» дostonи ҳақидаги махсус ишлардан яна бири О. Собировнинг «Икки дostonнинг ғоявий мундарижаси номли мақоласидир.⁴ Унда автор дostonнинг ғоявий мундарижасини

¹ Интизор. Нурали. Ўзбек халқ ижоди. Кўп томлик. – Тошкент, 1964.

² Эргаш Жуманбулбул ўғли. Равшан. Нашрга тайёрловчи Ходи Зариф. – Тошкент, 1941. – 265–270-бетлар.

³ Жирмунский В. М., Зарифов Х. Т. Узбекский народный героический эпос. – М.: ГИХЛ, 1947.

⁴ Собиров О. Икки дostonнинг ғоявий мундарижаси // Фозил шоир. Ўзбек халқ ижоди бўйича тадқиқотлар. 3-китоб. – Тошкент: Фан, 1973. –

текширар экан, дostonда қахрамоннинг табиатнинг стихияли кучларига қарши кураши асосий ўрин тутишлигини алоҳида таъкидлайди.

Шунингдек, баъзи бир тадқиқотларда йўл-йўлакай фикрлар мавжуд бўлса ҳам, бироқ бу дostonлар ҳақда унинг бошқа дostonлар билан қиёсловчи, у ёки бу вариантнинг афзалликларини, бадиий камолотини кўрсатувчи махсус илмий тадқиқотлар ҳалигача яратилган эмас. Бу ҳол «Нурали» туркуми дostonларини махсус ўрганишни тақозо қилади. Бу туркумни тадқиқ этиш, биринчидан, Самарқанд, хусусан, Булунғур дostonчилик мактаби билан Сурхондарё вилояти Шеробод дostonчилик мактаби ўртасидаги яқинлик ва тафовутларни бир қадар ойдинлаштиради, иккинчидан мазкур вариантларнинг ғоявий-бадиий хусусиятларини, у ёки бу дostonнинг тарқалиш ўрни ва яшаш шароитлари ҳақидаги маълумотлар билан эпосшунослигимизни бойитади.

«Халқ дostonларида вариантлик традиция ва импровизация билан, фольклор текстидаги барқарорлик ва ўзгарувчанлик билан маҳкам боглик».¹ Бу хусусият Сурхондарё ва Қашқадарё бахшиларининг эпик репертуаридан кенг ўрин олган «Нурали» биографик туркумига мансуб дoston – «Малла савдогар», «Майда савдогар», «Нуралининг сотилиши», «Гулгун пари», «Нурали билан Гулнор», «Аваз билан Ойзайнаб» номлари билан айтиб келинган дoston ва унинг вариантларига ҳам тўла дахлдордир. Нурали эпик биографиясининг болалик даврини акс эттирувчи мазкур дoston вариантларини бир-бирига қиёсласак, ҳар бир айтувчининг дунёқараши, иқтидори ва маҳорати, эпик традицияга муносабати, ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитларнинг у ёки бу вариантга кўрсатган таъсири, уларга хос бўлган умумий ва хусусий томонлар яққол кўзга ташланади. Бу беш вариантга хос умумий томонлар куйидагиларда намоён бўлади: Бешала вариантда ҳам Нуралининг Аҳмад Сардор томонидан кул сифатида сотиб юборилиши ва унинг Аваз томонидан озод қилиниб, Чамбилга олиб келиниши воқеалари тасвирланади. Демак, бу вариантлар

59–67-бетлар.

¹ Мирзаев Т. Халқ бахшиларининг эпик репертуари. – Тошкент: Фан, 1979. – 71-бет.

асосида ётган конфликт Аҳмад Сардорнинг Гўрўғли ва унинг асранди фарзанди Авазга бўлган анъанавий душманлиги туфайли юзага чиқади. Вариантларнинг барчасида асосий қаҳрамон Нурали бўлса ҳам, бироқ у болалиги, ёшлиги сабабли воқеалар ривожига анча пассив ҳаракат қилади. Уларда эпик баён жуда ҳам қисқа бўлиб, бошқа, романик дostonлардан фаркли ўларок фантастиканинг роли сезиларсиздир, яъни воқеалар реал ҳаётий тасвир характериға эға. Бу умумий томонлар уларға асос бўлган бобо сюжетнинг нисбатан қадимий ва кенг тарқалганлигидан да-лолат беради.

«Нурали» биографик туркумининг учинчи достони бўлган «Малла савдогар» вариантлари орасидаги тафовутлар ҳақида сўзлаганда, энг аввало, уларнинг турлича номланганлиги-ни қайд этишға тўғри келади. Бу вариантларнинг Хушвақт Мардонақуловдан ёзиб олингани «Гулгун пари», Жўра Эшмир-задан ёзиб олингани «Аваз ва Ойзайнаб», Тошмурод Тўрабоевдан ёзиб олингани «Майда савдогар», Юсуф Ўтаган ўғлидан ёзиб олингани «Малла савдогар», Худойкул Яхшиевдан ёзиб олингани «Нурали билан Гулнор» номлари билан юритилади.

«Малла савдогар» достони вариантларининг барчаси Аваз-нинг бошқа мамлакатға ёр излаб сафарға чиқиши мотиви билан бошланади. Ёр излаб сафарға чиқиш ўзбек халқ эпоси учун жуда ҳам характерли ва қадимий анъаналар билан боғлиқ мотивлардан бўлиб, дoston қаҳрамоннинг ўз ёрини олиб келиши билан яқунланар эди. Бироқ «Нурали» биографик туркумлиғиға ман-суб бу дostonда эса бу мотив етакчи бўлмай, балки у дoston асо-сида ётувчи воқеаларға замин ҳозирлаб берувчи сюжет бўлаги ҳисобланади, мана шунинг учун ҳам у асар композициясидаги биринчи босқич бўлиб, асосий воқеалар иккинчи босқичда бош-ланади. Асосий воқеаларға замин ҳозирлаш функциясидаги ёки дастлаб дostonлар сюжети билан мустаҳкам алоқада келма-ганиданми, ҳар ҳолда асар композициясининг биринчи босқичи кейинги воқеалар билан жуда ҳам узвий киришиб кетолмаганға ўхшаб туради. Шунға қарамай, биз дoston композициясининг би-ринчи босқичининг мазкур биографик туркумлик юзаға келиши-нинг дастлабки даврларида ҳам мавжуд эканлиғиға ишонамиз.

Чунки бошқа элдан ёр излаш туркий халқлар эноси учун жуда ҳам кенг тарқалган қадимий мотив бўлиб, «Нурали» биографик туркумига мансуб дostonлар сюжетларининг яратилишида ҳам мана шу тайёр мотив асос бўлганлиги шубҳасиздир.

Дostonда тасвирланган воқeаларнинг биринчи босқичи, яъни Авазхоннинг Чамбилдан ёр излаб чиқиб кетиши асар композициясининг иккинчи босқичига замин ҳозирлайди. Чунки дostonда қўйилган асосий масала Аваз фарзандларининг кул сифатида сотилиши ва бунда Аҳмад Сардорнинг душманлигини кўрсатишдир. Сюжетнинг бундай қурилиши учун Авазнинг Чамбилда бўлмаслиги шарт. Шунинг учун ҳам асосий диққат Аҳмад Сардорнинг тухмати, Нурали ва Гулнорнинг куллик саргузаштлари тасвирига қаратилган. Бу воқeалар тасвири болаларнинг кул сифатида сотилиши ва Аваз томонидан кутқарилишидан иборат умумий ўхшашликка эга бўлса-да, ҳар бир вариантга хос фарқлар, ўзгачаликлар мавжуд. Бундай фарқли томонлар қўйидаги ҳолларда яққол кўринади:

Хушвақт Мардонақулов вариантыда тасвирланишича, тушининг таъбиридан кўрққан Нурали дарвозаларни маҳкам беркитиб олади. Аҳмад Сардор ва унинг йигитларига очмайди. Бирок онаси Жузумкўзнинг илтимосига караб, дарвозани очиб беради. Шунда Аҳмад ва унинг одамлари Жузумкўз ва Нуралининг қўлларини боғлаб, Туркман бозорига ҳайдайди: йўлда мактабдан келаётган ўн олти яшар Гулнорни ҳам қўшиб, учаласини бошқа мамлакатдан келган Малла савдогарга ўн тўккиз қулунли бияга сотиб юборади. Малла савдогар Нуралидан отасининг исмини сўрайди. Нурали отасининг исмини билмайди. Мана шу ўрин мазкур вариантда ишонарсиз чикқан. Чунки мактабга борадиган ўғил ўз отасининг исмини билмаслиги мумкин эмас. Жўра Эшмирза, Тошмурод Тўрабоев, Юсуф Ўтаган ўғли вариантларида эса, Нурали отасининг исмини айтишдан бош тортади. Бу билан Нуралига хос мағрурлик, тантилик янада ёрқин тасвирланган.

Хушвақт Мардонақулов, Жўра Эшмирза ўғли ва Юсуф Ўтаган ўғли вариантларида Малла савдогар образи ижобий образ, яъни у Авазга хайрихоҳ киши сифатида кўрсатилади, Тошмурод Тўрабоев вариантыда Малла савдогар Авазнинг душмани тарзи-

да тасвирланади. Бизнингча, мазкур вариантдаги Малла савдогарнинг Авазга душман сифатида берилишида ҳақиқат борга ўхшайди. Чунки, биринчидан, банди бўлган қаҳрамонларнинг поғонама-поғона тасвири орқали тобора кўпроқ жабр-жафоларга йўлиқишини кўрсатиш эпос анъанасининг ҳақиқий мезонини белгилайди. Чунки эпосда воқеаларни куруқ баён қилишдан кўра, тасвирланаётган ҳодисаларга нисбатан тингловчиларнинг эмоциясини кўрсатиш муҳим ўрин тутди. Бошқача айтганда, ўз даврининг ғоявий-эстетик қарашларини ифодаловчи эпос ниманидир қатъий инкор, ниманидир қатъий тасвирлаши керак. Иккинчидан, Малла савдогарнинг Авазга хайрихоҳ сифатида тасвирланишида Аваз фарзандларининг қўл сифатида сотилишига нисбатан тингловчиларнинг ачиниш ҳисси бир даражада барҳам топади, яъни ярим ачиниш, ярим таскин юзага келади.

Мазкур вариантларда Авазнинг ўз фарзандларини озод қилиши ҳам турлича тасвирланган. Жумладан, Хушвақт Мардонақулов вариантыда Чамбилдан Малла савдогар юртига келин бўлиб тушган аёлдан Аваз болаларининг қаердалигини билиб олади. Сўнг Ҳайиткул овшар юртига келиб, Нурали ва Жузумкўзни Ҳайиткул овшар қўлидан озод қилади ва унинг оиласини асир олиб, Нурали билан Чамбилга жўнатади.

Нурали Чамбилга келгандан сўнг Гўрўғли Аҳмад Сардорнинг ихтиёрини Нуралига беради. Нурали уни Чамбил шаҳридан чиқариб юборади. Аҳмад Сардорга бўлганга нисбатан бўлган бу муносабатда анъанадан ташқари чиқиш бор, чунки бошқа достонларда кўп ёмонликлар қилса ҳам, у доим кечирилиб, унга енгил жазо берилади. Бу бевосита «Нурали» биографик туркумлигининг нисбатан кейин яратилганлиги билан изоҳланади. Бундай ҳолни Жўра Эшниеъ ўғли вариантыда ҳам кўриш мумкин. Бирок бу вариантда қадимий анъанадан бутунлай воз кечилмаган. Достон сўнгида бир эпизод киритилади. Унда Аҳмад Сардорнинг қизи Ойбаланд отасининг гуноҳини сўрайди. У Гулнор қўйган шартни бажаргач, Аҳмад Сардор банддан озод этилади. Бу эпизод қаҳрамонлик эпослари хусусиятларидан тўла келиб чиққан бўлса-да, Аҳмад Сардорга нисбатан бўлган анъанавий тасаввурни ифодалашини тасвирлаш жиҳатидан ғоятда характерлидир.

«Малла савдогар» достонининг барча вариантлари Нуралининг куликдан озод этилиши тасвири билан яқунланади. Вариантларда воқеалар ривожи, кўпчилик мотивларнинг ўхшашлиги жиҳатидан Юсуф Ўтаган ўғли варианты билан Жўра Эшмирза ўғли вариантлари бир-бирларига яқин турса, Хушвақт Мардонакулов варианты Тошмурод Тўрабоев варианты билан ўхшаш келади. Бу эса «Малла савдогар» достонининг Сурхондарё воҳасида бир неча мустақил вариантларда кенг тарқалганидан далолат беради.¹

¹ Ушбу мақола фольклоршунос олим Қ. Мамашукуровнинг 1986 йилда химоя қилинган «Нурали туркуми достонларининг ғоявий-бадний хусусиятлари» мавзусида номзодлик диссертацияси асосида тайёрланди.

Фармон
РАЙҲОНОВ

(1947–1990)

Фармон Райҳонов 1947 йил 1 январда Бухоро вилояти Гиждувон тумани Чўғолон қишлоғида тугилган. Бухоро давлат педагогика институтининг филология факультетини битирган (1968). Бухоро вилоятининг Навоий тумани газетасида бўлим мудури (1968), «Бухоро ҳақиқати» газетасида махсус мухбир (1970–71) бўлиб ишлаган. ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институтининг Фольклор бўлимида илмий ходим бўлган (1971–75). Турли вақтли матбуот наширлари, нашириёт, полиграфия ва китоб савдоси ишлари давлат комитетида фаолият олиб борган (1975–91). «Шеър қанотидаги юлдузлар» (1986) номли китоб муаллифи. 1990 йилда Тошкент шаҳрида вафот этган.

**ХАЛҚ МАҚОЛЛАРИ ВА
ТОПИШМОҚЛАРИДА ҚОФИЯ**

Мақол ўзбек халқ оғзаки ижодининг қадимий, яшовчан ва кенг тарқалган жанрларидан биридир. Мақоллар, асосан, ҳаётий тажрибалар натижаси ўлароқ майдонга келади. Асрлар бўйи оғиздан-оғизга ўтиб келаётган мақолларда кенг меҳнаткаш халқ оммасининг дунёқараши, жамият ва меҳнатга муносабати, ота-онага ҳурмат, Ватанга чексиз садоқат мотивлари мужассамлашган. Шунингдек, мақолларда халқ орзу-умидлари, инсонпар-

варлик хидлари уфуриб туради. Илм ва хунар ўрганиш, дўстлик ва ахиллик, катталарга хурмат ва иззатда бўлиш, мардлик ҳамда тўғрисўзлик халқ мақолларининг асосий ғоявий мақсади бўлиб, халқнинг қадимий тарихи ва рухий ҳолатини ифодалаб келади. Халқ томонидан айтилган мақоллар ғоявий пишиқ, мазмунан мукамал, ихчам ва соддадир. Ана шу ўзига хос томонлари билан ҳам мақоллар халқ бадий ижодининг кўшиқ ёки терма, лапар ёки ёр-ёр каби кўплаб турларидан фарқ қилади. Ўтмишдаги барча санъат, адабиёт ва давлат арбоблари мақолларга қайта-қайта мурожаат қилиб келишган.

Ҳар бир халқ мақоли алоҳида тугал асар. Ўзбек халқ оғзаки бадий ижодининг кўпгина турлари каби мақоллар ҳам мавзу эътибори билан хилма-хилдир. Лекин халқ мақолларида юқорида қайд этган мотивларимиз бир ёки икки, ошиб борса, тўрт шеърий мисрада ихчам, лўнда, ўзига хос поэтик ифода ва қофияларда берилиши билан янада чуқур мазмун кашф этади, ёлқинланиб туради.

*Иш кучини елга берма, ерга бер,
Жамғармани селга берма, элга бер.¹*

Бу мақол меҳнатсеварлик ва халқпарварлик ҳақида. Поэтик мисраларда иш кучидан, вақтдан унумли фойдаланиш, тўпланган ҳосилни эса бекорга созуриш эмас, балки эл фаровонлиги йўлида сарфлаш лозимлиги уқтирилмоқда. Мақолдаги бу кенг мазмунни ихчам ва теран ифода этишда мисралардаги *елга* ва *селга* (ички қофия), *ерга* ҳамда *элга* (ташки қофия) сўзлари ажойиб оҳангдорлик касб этган. Ёки меҳнат мавзусидаги куйидаги бир мақолни олиб кўрайлик. Мақол икки мисрадан иборат:

*Барвақт қилинган ҳаракат,
Ҳосилга берар баракат.*

Ҳаракат ва *баракат* сўзлари – мақол қофиялари. Бу қофиядош сўзлар бир-бирига узукка солинган кўздай мос тушган. Улар бир-бирининг поэтик мисрадаги вазифасини енгиллаштириб,

¹ Ўзбек халқ мақоллари. – Тошкент: Бадий адабиёт, 1965. – Б. 17. Кейинги мисоллар ҳам шу тўпламдан олинди (муаллиф эскартиши).

англашиладиган фикрни яхлитлаштирган. Чунки ҳар бир ишда ҳам чинакам ҳаракат қилинсагина кўзланган баракат бўлади.

Меҳнат ва меҳнатсеварликка чорловчи куйидаги мақол тўрт мисрадан тузилган:

*Богни боқсанг бог бўлар,
Ботмон-даҳсар ёғ бўлар.
Боқимсиз бог тоғ бўлар,
Юрак-бағринг доғ бўлар.*

Бу мақол шеърий асарни эслатади. Тўртликда биринчи мисра билан учинчи қатор ифода жиҳатидан кўпроқ мақол талабига мойил бўлиб, иккинчи ҳамда тўртинчи мисра «*Богни боқсанг бог бўлар*», «*Боқимсиз бог тоғ бўлар*» мақоллари мазмунини теранлаштириш ва таъсир кучини оширишда катта вазифа бажаради. Мақолда мазмун теранлигини таъминлаш ҳамда таъсир кучининг ўқувчи қалбига тез етиб боришида эса мисраларда кетма-кет уйғунлашган *бог-ёғ-тоғ-доғ* оҳангдош сўзларининг ўрни бекиёс.

Мақолларда қофиялар нафақат шеърий мисралар сўнигида, балки ўртада ёки бошда ҳам келаверади. Бундай ҳолат мақоллардаги асосий хусусият бўлиб, ана шу томони билан у халқ бадиий ижодининг бошқа турларидан ажралиб туради.

*Айрон – ош бўлмас,
Нодон – бош бўлмас.*

Бу донолик ва нодонлик хусусида айтилган мақоллар сирасига киради. Маълумки, айрон ош ўрнини боса олмаганидек, нодон, яъни ҳеч нарсага ақли етмайдиган кимса ҳар қанча ўқитиб-ўргатсанг ҳам бирор ишнинг уддасидан чиқолмайди, бировга ўргата олмайди. Ана шу муҳим фикрни лўнда ифодалашда мисралар бошида келган *айрон* ҳамда *нодон*, ўртадаги *ош* ва *бош* оҳангдош сўзлари бевосита хизмат қилган.

Мақолларнинг яна бир муҳим ва халқ ижодининг бошқа хилларидан фарқ қиладиган хусусияти шундаки, уларда бир сўзнинг ўзи қарама-қарши маънода кўпроқ ишлатилади:

*Қайнонали келин қарқара келин,
Қайнонасиз келин масхара келин.*

Бу мақол мисралари икки туроқли бўлиб, улардан биринчиси «Қайнонали келин – қайнонасиз келин», иккинчиси «қарқара келин – масхара келин» ибораларидан ташкил топган. Биринчи туроқдаги дастлабки сўзлар шаклан бир хил. Бироқ у мақол маъносини келтириб чиқариш мақсадида бир-бирига ўзаро биргина «-сиз» қўшимчаси орқали қарши қўйиляпти. Натижада мақолда исталган фикрни ифода этувчи *қарқара-масхара* қофиялари юзга келган. Бундай ҳол кўпчилик мақолларда учрайди:

*Вафосизда ҳаё йўқ,
Ҳаёсизда вафо йўқ.*

Бу мақолда классик поэтиканинг қайтариқ поэтик санъати қўлланган. Ваҳоланки, мақолдаги «*вафосизда ҳаё...*» ҳамда «*ҳаёсизда вафо...*» ибораларидан бу ҳол яққол кўзга ташланади. Бинобарин, биринчи мисрадаги *вафосиз* сўзининг иккинчи қаторда *вафо* шакли шу сатрдаги *ҳаёсизда* сўзининг биринчи мисрада *ҳаё* шаклида қайтарилиши натижасида мақолда мураккаб қофиялар ҳосил қилинган. Бу халқ мақоллари қофиясининг ўзига хос яна бир муҳим хусусиятини кўрсатадиган томонидир. Бироқ мақоллар қўшиқ ёки достонлар сингари эмас, строфик жиҳатдан номукамалдир. Шу сабабли мақол қофияларида тасвирийлик суст. Шунингдек, мақоллар халқ поэтик бошқа кўпгина турларидек таркибли, жуфт ёки мураккаб қофияларда келмай, балки уларда мазмуннинг содда қофиялар орқали ифодаланиши билан ҳам тубдан фарқ қилади. Юқорида айтганимиз сингари мақоллар халқ ҳаётининг турфа томонларини камраб олган бўлиб, улар кенг меҳнаткаш омма орасида ҳар хил вариантларда айтиб келинган. Улар ҳозиргача қандай мавзуларда айтилган бўлмасин, уларнинг барчасида халқнинг орзу-истаги ётади, оммани яхшиликка, ҳамиша хайрли иш қилишга чорлаш мотивлари уйғунлашган. Бу уйғунлик такрор-такрор айтилган мақолларнинг ҳар бир вариантыда пишиқ қофиялар орқали қолипланган, янада баркамол тус олган.

Топишмоқлар халқ оғзаки ижодининг бошқа турлари каби қофияланиш характериға эға. Бироқ топишмоқларда дурдона халқ кўшиқлари ёки достонларида учрайдиган мураккаб ифода-лар, составли образлар талаб этилмайди. Балки ўқувчиларға ўйлаб топиш учун бериладиган маълум темадаги ҳолат ёки ходиса ихчам шеърӣй шаклларда, енгил қофияларда берилади. Топишмоқлар кўпинча иккилик, учлик ҳамда тўртлик тарзида қофияланади. Демак, топишмоқлар ҳам шеърӣй асарларға ўхшаш вазн ва қофияға эға. Улар ўзининг ихчамлиги, ички ва ташқи қофияға эғалиги, кишилар турмушиға яқинлиги жиҳатидан китобхонлар томонидан тез ўқиб олинади ҳамда хотирада узок сақланади. Мисолларға мурожаат қилайлик:

*Бостирдим икки товук,
Бири иссиқ, бири совуқ.¹*

Топишмоқ мисралари ўзаро *товуқ* ва *совуқ* сўзлари ёрдамида байт қофия ҳосил қилиб, ёз ҳамда киш фаслларининг англашиб келмоқда. Қуйидаги топишмоқ мисраларининг биринчиси билан учинчиси ўзаро қофияланиб, «*Отаси этагини кийгунча*» мисраси оҳангдош ҳар иккала қаторда илгари сурилган фикрни бир-бириға чамбарчас боғлайди. Натижада қофиядош мисраларда яширинган «нима» саволиға бутун топишмоқ мазмунидан *олов*, *тутун* деган жавоб қайтарилади:

*Тақ этди, тақолон кетди,
Отаси этигини кийгунча
Боласи боғолон кетди.*

Ёки:

*Оқ ерга қора уруг,
Қўл билан экадилар,
Оғиз билан терадилар*

топишмоғини олиб қарайлик. Мазмунидан қоғоз, сиёҳ, хат ва ўқув маънолари англашилиб турган бу топишмоқ учлик шаклида

¹ Ўзбек халқ топишмоқлари. – Тошкент: Ўзадабийнашр, 1961. – 16-бет. Мисоллар шу тўпладан олинди (муаллиф эскартиши).

қофияланиб келган. Топишмоқда кейинги икки қатор ўзаро *экадилар* ва *терадилар* сўзлари орқали оҳангдошлик касб этаётир. Бирок, шунини таъкидлаш керакки, биринчи қатор очик қолиб, кейинги байт қофиясига уйғунлашмаган бўлса-да, у топишмоқда асосий мазмунни ташийди. Кейинги мисралар ва улардаги оҳангдош сўзлар эса ана шу мазмунни чуқурлаштиришга, топишмоқ ечимига ёрдамлашади.

Топишмоқларда дастлабки икки мисра бир-бири билан қофияланиб, асосий маъно етакловчи қатор учинчи бўлиб келиш ҳоллари ҳам кўп учрайди. Қуйидаги топишмоқда худди ана шундай ҳол юз берган:

*Узун-узун уза қоч,
Сайраб турган қалдирғоч,
Учи менинг қўлимда.*

Дастлабки сатрлар *қоч* ҳамда *қалдирғоч* сўзлари ёрдамида оҳангдошликни юзага келтириб, сўнгги учинчи мисра очик қолган. Шуниси характерлики, биринчи оҳангдош сўз келган «*Узун-узун уза қоч*» мисраси нисбий баландликни, «*Сайраб турган қалдирғоч*» сатри ҳавода муаллақ турган бирор нарсани, шу нарсанинг жиловни қандайдир бир кишининг ҳукмида эканлигини учинчи «*Учи менинг қўлимда*» қатори англатиб келмоқда. Натижада топишмоқда яширинган нарса қалдирғочга қиёс этилиши билан варрак эканлиги осон топилган.

Халқ томонидан айтилиб, асрлар оша ҳар бири жуда кўп вариантларда тажассум топган топишмоқларда ҳам қофияланишнинг талай турларига мойиллик сезилади. Масалан, қурбақага нисбат бериб айтилган бир топишмоққа эътибор берайлик:

*Қия-қия ерларда,
Қийма султон ўтирар.
Тирноқлари кумушдан,
Хофиз жувон ўтирар.*

Бу ерда биринчи ва учинчи қаторлар қофиясиз қолгани ҳолда, бошқа сатрлар *султон*, *жувон* сўзлари орқали уйғунлашган. Демак, тўрт мисрадан иборат бу топишмоқда қаторора қофия юза-

га келиб, *ўтирар* такрор сўзи фикрнинг янада муайянлашувига сабабчи бўлган. Бундан ташқари тўртлик топишмоқ мисралари қофияланишнинг яна кўплаб турларида оҳангдошлик касб этадики, бу бевосита асар ғоясини ифодалашда мантикни кучайтириб, таъсирчанликни оширишда ягона восита бўлиб хизмат қилади. Мисолларга муурожаат этайлик:

*Бир қушим бор фаранги,
Богларда чалади чанги.
Уни топмаган одам,
Ҳам кўкнори, ҳам банги.*

*Бодом каби япроги,
Соллонади бутоги.
Ўзи ширин, туклигина,
Мазаси тотлигина.*

Ҳар иккала топишмоқ ҳам тўрт мисрадан иборат. Биринчи топишмоқ мазмунидан яширинган куш – *булбул*, иккинчи топишмоқ мазмунидан яширинган нарса – *шафтоли* эканлиги англашилмоқда. Бироқ бу маънолар ҳар иккала топишмоқда бошқа-бошқа шеърий шаклларда намоён бўлган. Яъни биринчи топишмоқда дастлабки мисралар *фаранги* ва *чанги* сўзларидан ўзаро оҳангдошлик ҳосил этиб, сўнгги тўртинчи сатрдаги *банги* сўзига уйғунлашиш натижасида *булбул* хислатини очиб берган. Иккинчи топишмоқда эса бундай эмас. Бу ерда топишмоқда яширинган *шафтоли* мисраларнинг ўзаро муस्ताқил икки хил қофиялари ёрдамида келиб чиққан. Бу шуни кўрсатадики, топишмоқ мисралари қайси формада қофияланмасин, ўзаро уйғунлашган сўзлар топишмоқ оҳангини таъминлашда муҳим вазифа бажаради.

Топишмоқ нафақат тўрт мисрагача, балки ундан ортиқ шеърий сатрлардан ҳам ташкил топади. Биз қуйида келтирган топишмоқ гуруч ҳақида бўлиб, олти мисрадан иборат. Олтилик шартли равишда уч гуруҳга бўлинади. Ҳар бир гуруҳ мисралари ўзаро *тўдаси* – *кун-кечаси*, *тегмай-сарғайгай*, *сабоқдадир-товоқдадир*

охангдош сўзлари орқали қофияланиб келади. Шуниси характерлики, қофия учун келтирилган сўзлар топишмоқда яширинган нарсанинг кўриниш ва ҳолатини бевосита ифодалаб келади:

*Тарам сочли қиз тўдаси,
Сувда ётар кун-кечаси.
Сувда ётиб, сувга тегмай,
Олтмишида у саргайгай.
Саксон кунда сабоқдадир,
Туқсон кунда товоқдадир.*

Хуллас, қофия – шеър каноти. У шеърятда жуда кўп ва хилма-хил функцияларни адо этиб, янги-янги бандлар ҳосил қилади. Шеър композициясини юзага келтиради. Поэзияда мусикийликни ошириб, образлилик ва ҳаётийликни таъминлайди. Энг асосийси – шеърнинг ғоявий мазмунини тўлдириб, унинг ўқимишли, завкли бўлишини таъминлайди. Бу эса қофия шеърятда азалдан катта кучга эга эканлигини ва бундан кейин ҳам қофиянинг шеърдаги ўрни, қудрати шундай сақланиб қолишига тўла имкон борлигидан далолат беради.¹

¹ Ушбу мақола фольклоршунос олим Ф. Райҳоновнинг «Ўзбек тили ва адабиёти» журналида босилган «Топишмоқларда қофия» (1985. – 5-сон. – 30–31-бетлар) ҳамда «Мақолларда қофия» (1986. – 5-сон. – 26–27-бетлар) мақолалари асосида тайёрланди.

Жумабой
ЮСУПОВ
(1947–2009)

Жумабой Юсупов 1947 йил 26 февралда Қорақалпоғистон Республикаси Амударё туманида туғилган. Туркменистон Республикаси Тошхөвүз туманининг ҳозирги «Шодлик» деҳқон бирлашмасида жойлашган бошланғич мактабда (1953–56), Тошхөвүз тумани Тозабозор шаҳарчасидаги 1-сон ўрта мактабда ўқиган (1957–63). Республика Рус тили ва адабиёти педагогика институтида ўқиган (1964–69). Республика Рус тили ва адабиёти педагогика институтининг умумий тилишунослик кафедрасида ўқитувчи, катта ўқитувчи (1969); Тошкент Халқ хўжалиги институтида катта ўқитувчи, доцент, кафедра мудури лавозимларида ишлаган (1979–91). Тошкент Молия институтида доцент (1991–92), Тошкент давлат иқтисодиёт университетининг Урганч филиалида кафедраси мудури (1992–95), Урганч давлат университетидо доцент (1995 йилдан), УрДУ қошидаги Минтақавий тил маркази (1998–2004), университет қошидаги Малака ошириши ва қайта тайёрлаш таълим маркази директори (2003–2009) лавозимларида ишлаган. «Яқин тилдан таржимада миллий ўзига хосликни акс эттириши муаммосига доир» мавзусида номзодлик (1981), «Хоразм эртаклари генезиси, асосий хусусиятлари ва поэтикаси» мавзусида докторлик (2000) диссертациясини ҳимоя қилган. «Хоразм эртаги ва ҳаёт ҳақиқати» (1997), «Хоразм эртаклари поэтикаси» (2005), «Хоразм ривоят, нақл ва эртаклари» (2005), «Адабиётшунослик ва структурал методлар» (2005), «Қайноқ қалб сурури» (2006) каби китоблар муаллифи. 2009 йил 11 октябрда Урганч шаҳрида вафот этган.

ДАФН МАРОСИМИ ВА УНИНГ ЭРТАКЛАРДАГИ БАДИИЙ КЎЧИМИ

Фольклоршуносликда эртақ ва маросим муносабати, қадимги ритуаллар асосида юзага келган эпик мотив, сюжет ва образларнинг бадиий хусусиятлари, эртақ сюжети тизимидаги маросим элементларининг поэтик вазифалари таҳлил қилинганда, асосан, тўй маросими билан эртақнинг ўзаро эстетик алоқаларига диққат қилиб келинди. Дафн маросими удумларининг эпик талқини тадқиқотчилар эътиборидан четда қолди. Биз ушбу мақолани Хоразм халқ эртақларида қадимги дафн маросимининг экс этиши масаласига бағишладик.

Ўзбек маросим фольклорининг юзага келишида Хоразмда яшаган қавмларнинг анъана ва удумлари ҳам муҳим роль ўйнаган. Қадимги хоразмликларнинг табиат кучларига сиғинишга асосланган ибтидоий тасаввурлари, магия, кейинчалик оташпарастлик инончининг яратилишига замин бўлган. Кўпгина мутахассислар ана шу эътиқодлар асосида зардўштийлик ақидалари илк бор Хоразмда юзага келган деб ҳисоблайдилар.¹

Зардўштийлик кенг ёйилган қадимги Хоразмда дафн маросимининг ўзига хос удумлари билан бирга жон, ўлим, нариги дунё, руҳнинг боқийлиги, ўлиб, қайта тирилиш тўғрисидаги тасаввурлар ҳам шаклланган эди. Ислом дини ёйилиши муносабати билан бу дафн маросимларининг кўпгина узвлари унутилди. Бундан ташқари, зардўштийлик ақидаларининг такомиллашиши, бошқа халқлар мифологиясининг таъсири ва маданий-этноик алоқалари натижасида қадимги хоразмликларнинг мотам маросими исломдан аввалги даврларда ҳам кучли структурал ва мантиқий ўзгаришларга учраган эди. Шундай экан, қадимги хоразмликларнинг исломдан аввалги дафн маросимларининг дастлабки вариантларини ёзма ёдгорликлар («Авесто», қадимги грек тарихчилари асарлари)даги қайдлар, фольклор асарларидаги этнографизмлар ҳамда воҳада мавжуд бўлган маросимлар тизимидаги архаик қатламга доир материалларни ўзаро қиёслаш

¹ Толстов С. П. Древний Хорезм. – М.: 1948. – 59–61-стр.; Рапопорт А.Ю. Из истории религии древнего Хорезма. – М.: 1971. – 5–6-стр.

орқали аниқласа бўлади. Шу маънода Хоразм эртақлари қадимги дафн маросимининг шаклланиши, асосий удумлари ва ритуал вазифаларини ўрганишда муҳим манба бўлади. Масалан, «Болтакай ботир» эртагида тасвирланишича, қахрамоннинг юртига Қорахон подшо бостириб келади. Болтакай ботирнинг аскарлари енгилади. Қорахон ҳаммани асир олиб, Болтакай ботир билан унинг хотини Гулжон сулувнинг жасадларини «Ўлигини ит, шоғоллар чакаласин», – деб йўл устига ташлаб кетади. Болалари ўлик ота-онанинг олдида қоладилар, онадан сут келади, кизи ўлик онани эмади. Бир йўловчи бобо гўр қазиб, ўликларни кўмади ва икки болани олиб кетади.

Бунда ўликларни чўлга ташлаб кетиш душманлик ифодаси сифатида бадий тарзда тасвирланган бўлса-да, унинг генезиси қадимги хоразмлик оташпарастрларнинг дафн маросимига бориб тақалади. Страбоннинг маълумотларига қараганда, сўғдлар ва бактрияликлар мархумларни ерга дафн этмаганлар. Ўлган одам жасади очиқ майдонга чиқариб ташланган. Агар мурдани ит ёки қарға-қузғунлар еса, яхшилик аломати ҳисобланган. Мабодо жасадга жониворлар яқинлашмаса, буни хосиятсизлик белгиси деб билганлар. Онескрит, Страбон ва Геродот бу одат бактрияликлар орасида кенг тарқалганлиги, касалликдан ўлган кишиларнинг жасади итларга ташланиши, шу мақсадда махсус кучуқлар бокилиши ҳақида маълумот берганлар.¹ Мурдани жониворлар ейиши учун махсус жойда маълум муддат қолдириш удуми инсон ўлгач унинг руҳи бошқа жонзотга кўчиши ҳақидаги анимистик тасаввурларга боғланади.² Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, зардўштийликнинг дастлабки даврларида бу одат муғлар, каспийлар, бактрияликлар, гирканияликлар, парфияликлар, массагетлар, қадимги хоразмликларнинг анъанавий ритуал маросимларидан бири бўлган.³

¹ Страбон. В семнадцати книгах. Кн. Седьмая. – М.: тип. У. Мединской, 1879. – стр. 52.

² Штернберг Л. Я. Эволюция религиозных верований. Первобытная религия. – Л.: 1936. – стр. 337.

³ Рапопорт А. Ю. Из истории религии древнего Хорезма. – М.: 1971. – стр. 24.

М. Бойснинг фикрича, зардўштийлик удумича, одам ўлгач, унинг жасади чўл ёки даштга чиқариб қўйилган. Ўлаксахўр кушлар ҳайвонлар бирпасда унинг гўштини еб қўйишган. Жасадни тарк этган жон қуёш нурлари бўйлаб осмонга чиқиб кетармиш. Шундан кейин суякларни йиғиб олиб, махсус жойда сақлаганлар.¹

Хоразмда суяк эгаси деган ибора бор. Агар бирор киши вафот этса, уни ювиб, кафанлаш, лаҳадга қўйиш каби юмушлар мархумнинг энг яқин қариндошлари «суяк эгалари» томонидан бажарилади. Бу ибора ҳам зардўштийлик динига асосланган дафн маромига алоқадор бўлиши керак. Чунки зардўштийлик дини хукмрон бўлган даврларда мурданинг гўшtidан тозаланган суягини йиғиб олиб, уни остондонга жойлашга ҳақ-ҳуқуқи бўлган кишига «суяк эгаси» дейилган.²

Зардўштийликнинг кейинги даврларида мархум суягини гўшtidан ажратиш вазифасини махсус кишилар бажаришган. Абу Бакр ибн Жаъфар Наршахийнинг ёзишича, «бир деҳқон Бухорхудотнинг қорнига пичоқ урибди. Бухорхудот бир соат ўтгач, жон берди, унинг хизматкорлари кирдилар ва гўштини ажратиб ташлаб, суягини Бухорога олиб келдилар.³

«Авесто»нинг таркибий қисми ҳисобланган «Видевдат»да ёзилишича, зардўштий ўлгач, унинг жасади баланд тоғ устига чиқариб қўйилган. Жасадни итлар ва кушлар ейиши зарур бўлган.⁴

Бу ўринда икки деталнинг бадиий талқинига эътибор бериш зарур. Шулардан биринчиси, жасад чиқариб ташланадиган тоғ (ёки унинг кейинчалик оммалашган тепалик сифатидаги шакли) детали. Хоразм халқ эртакларида бу удум тоғ устидаги бойликни қўлга киритиш учун маккорона йўл тутган бой ҳақидаги сюжетда шундай ифодаланади: Хўжа Бозиргон деган чол айёрлик қилиб, Ҳасан ўтинчини тулум ичига киритади. Сўнг тулум

¹ Бойс М. Зороасрийцы: Веровния и обычай. – М.: 1971. – стр. 24–25.

² Қиличев Т. Хоразм халқ театри. – Тошкент: 1988. – 41-бет.

³ Абу Бакр ибн Жаъфар Наршахий. Бухоро тарихи. – Тошкент, 1966. – 58-бет.

⁴ Рапонорт А. Ю. Из истории религии... – стр. 23.

оғзини маҳкам боғлаб, тоғ этагига олиб бориб қўяди. Бир бургут тулумни кўтариб тоғнинг устига олиб чиқади. Тулумни ёриб ташкарига чиққан Ҳасан ўтинчи тоғ устидаги олтинларни пастга ташлабди. Сўнг ўзи пастга қандай тушиш кераклигини сўраганида Хўжа Бозиргон: – Болам, теварагингга кара, тирик курсанг, тирик бўл, ўлик курсанг, ўлик бўл, – деб йўлига кетаверибди. Ҳасан теварагига қараса, у ер-бу ерда ярмини қушлар еб ташлаган одам гавдалари, одамнинг каллалари, суяклари сочилиб ётган эмиш.¹

Бургут кўтариб учган тулум ичидаги Ҳасан ўтинчи чиққан тоғ зардўштийларнинг дафн маросими ўтказиладиган ритуал жойининг эпик вариантдир. Зардўштийликда бу тоғ тепаси жониворлар ейиши учун, яъни суяги гўштидан тозаланиши учун қўйилган марҳумлар жасади билан тўла бўлган. Эртақда эса бу удумнинг бадий жиҳатдан қайта идрок этилган образли ифодаси тасвирланган. Ҳасан ўтинчининг назари тушган «гавда» ва «суяк»лар Хўжа Бозиргоннинг макру хийласига учиб, олтинли тоғ устига чиқиб, пастга қайтиб тушиш йўлини тополмай нобуд бўлган мардикорларнинг жасади қолдиқлари сифатида талкин қилинади. Кўринадики, қадимги хоразмликларнинг дафн маросимига оид этнографик деталь трансформацияда Хўжа Бозиргоннинг ёвузлигини бўрттириб тасвирлаш воситасига айланган. Этнографик воқелик – бадий элемент сифатида ахлоқий ва эстетик вазифа бажаради.

«Хўжа Бозиргон билан Ҳасан ўтинчи» эртагининг сюжети баянланд тоғдаги қуш суратли жонзот – грифонлар қўриқлайдиган олтинни кўлга киритиш ҳақидаги қадимги бактрияликлар афсонаси асосида шаклланган.

Милоддан аввалги V–IV аср бошларида яшаб ижод қилган грек тарихчиси Ктесий ўзининг «Индика» номли асарида шундай ёзади: Бактрия ва Ҳиндистонда олтин жуда кўп, аммо улар тиллани дарёдан излаб топиб, ювиб олмайдилар. Бу ўлкадаги улкан ва пурвиқор тоғларда тирноғи ва панжаси шерникига ўхшаш, аъзойи бадани қора пат билан қопланган катталиги нақ бўридай келадиган тимқора тусли қушлар – грифонлар яшайди.

¹ Хоразм эртақлари. – 138–139-бетлар.

Бутун аъзойи бадани қора пат билан копланган бу қушларнинг тўшининг патлари қизил бўлади. Олтин ана шу қушлар мақонида бўлгани учун жуда қийинчилик билан қўлга киритилади. Бактрияликларнинг ҳикоя қилишларича, бу қуш, яъни грифлар олтин конининг посбони эмиш. Қушлар тоғлардан олтинни топиб, метиндек қаттиқ тумшуғи билан чўқиб, ковлаб олар ва тилло бўлақларидан уя қураркан. Грифлар яшайдиган тилло тоғи чўл ўртасида жойлашган. Одамлар грифлар ҳужумидан қўрқиб кечаси ой ёруғида бу токка от уловда боришар, йирткич хуржидан омон қолганлар қоп тўла олтин билан қайтишар эмиш. Бактрия ва Ҳиндистонда олтин шу тариқа олинади.¹

Бу ҳикоят Филострат, Плиний каби тарихчилар асарларида ҳам қайд қилинган бўлиб, И. В. Пянковнинг аниқлашича, аслида, Геродотнинг «грифлар олтинини ўғирлаган арима қабиласи ҳақидаги» афсонасига бориб тақалади.²

Хазинани кўриқловчи афсонавий қуш ҳақидаги мифологик характердаги ҳикоялар қадимги Ўрта Осиё қавмлари фольклорининг маҳсулидир. Грек тарихчилари ҳам бу ўлкада бўлиб, ўша пайтда оғзаки тарзда айтилиб юрган афсоналарни эшитишган ва унинг сюжети ўз асрларида қайта ҳикоя қилишган. Грифлар олтинини олиш ҳақидаги афсона сюжетининг эпик трансформацияси натижасида «Хўжа Бозиргон билан Ҳасан ўтинчи» сингари эртақлар юзага келган. Бу эртақ сюжетининг асосий мағзи тоғ устидаги олтинни қўлга киритиш мотиви ана шу юқорида ҳикоя қилинган қадимий афсонанинг диффузиялашган кўринишидир.

Афсона сюжети турли даврларга оид диний-ахлоқий, бадий-эстетик қарашлар таъсирида ўзгаришга учраган. Эртақда анъанавий сюжет элементи сифатида қайд қилинган бу мотив бойликка ҳаддан зиёд ружу қўйиш, очкўзлик каби салбий хислатларни қоралаш «бировага чоҳ қазиган чуқурига ўзи тушадиган» деган ҳикматни асослашга хизмат қилади. Сюжетлар типологиясидаги бу муштараклик Хоразм эртақларининг

¹ Пянков И. В. Бактрийский гриф в античной литературе // История и культура народов Средней Азии. – М.: 1976. – стр. 19–22.

² Пянков И. В. Бактрийский гриф... – стр. 20.

шаклланиш тарихи қадимги Ўрта Осиё кавмларининг эпик ижоди анъаналарининг бадий эволюцияси билан чамбарчас боғлиқлигини кўрсатади.

«Болтакай ботир» эртагида Қорахон подшо тилидан «ўлигини ит-шоғоллар чакаласин» айтими берилган. Аслида, анъанавий қарғиш айтими бўлган бу бадий эпик формула замирида ҳам зардўштилик дини дафн удумлари ва нариги дунё тўғрисидаги мифик қарашлар ўз ифодасини топган.

Онескрит бақтрияликлар урф-одати ҳақида шундай ёзади: «Уларнинг урф-одатига кўра, қариган кишини ўлмаса ҳам тирик ҳолда итларга берилган. Бақтра шаҳри ташқи томонлари тоза кўринса-да, ичида одам суяклари тўлиб ётарди. Александр бу урф-одатларни йўқ қилади».¹ Бақтрияликлар хонадонида ана шу мақсадда махсус итлар сақланган.² Бой-бадавлат ўзига тўқ гирканияликлар ҳам ўзларининг охиратини ўйлаб, аввалдан уйда ит боқишган.³ Страбоннинг қайд қилишича, массагетлар марҳум жасадини қоятош устида қўйиб, кузатиб туришган. Агар мурдага биринчи бўлиб қуш яқинлашса, марҳум жаннати экан деб хурсанд бўлишган. Мабодо итлар биринчи бўлиб ея бошлашса ҳам суюнганлар. Мурдага ҳеч бир жонзот тегмаса, ўлган одам фосик, ёмон экан деб хафа бўлганлар.⁴ Худди шундай одатга Ўрта Осиёнинг қадимги туркий тили аҳолиси ҳам амал қилган экан. Н. Ф. Катановнинг аниқлашича, «Тарабагатай шаҳри аҳолиси марҳум жасади устига мой қуйиб махсус жойга чиқариб кўядилар. Чунки мой қуйилган мурда гўштини итлар тез еб кетишармиш. Итлар жасад гўштини қанчалик тез ейишса, ўлган кишининг қариндошлари шунча хурсанд бўлишармиш».

Дафн маросимларида итнинг иштирок этиши зардўштилик дини ва мифологик қарашлар билан боғлиқ. «Авесто»да ит муқаддас ҳайвон сифатида таърифланган. Унинг «Видеват»

¹ Бойназаров Ф. Ўрта Осиёнинг антик даври. – Тошкент: 1991. – 158-бет.

² Бартольд В.В. Еще о самаркандских оссуариях // В.В.Бартольд. Сочинения. Т. IV. – М., 1966. – стр. 118.

³ Рапопорт А.Ю. Из истории религии... – стр. 27.

⁴ Рапопорт А.Ю. Из истории религии... – стр. 27.

қисмида ҳикоя қилинишича, «кимки итни урса, ҳаёти қийинчиликда ўтади. Агар ит оч бўлса, уни овқатлантириш керак. Ит боласи олти ойлик бўлганда, унга 7 яшар қизча овқат бериши керак.¹ Зардўштийлик таълимотича, бу жонивор ёвуз кучларнинг ашаддий душманидир. Айниқса, «тўрткўз» ит ёвузликни даф қилишда алоҳида магик кучга эга деб қаралган.²

«Ўлигини ит-шағаллар чакаласин» айтимининг тарихий-генетик асослари анна шу магик қарашларга боғланади. Оташ-парастлик удумлари оилавий-маиший маросимлар тизимидан тушиб қолгач, юқоридаги айтим аввалига маросим фольклори намунаси – қарғиш сифатида қўлланилган. Кейинчалик маросим фольклор ива эпик жанрларнинг ўзаро алоқалари натижасида эртакнинг анъанавий бадий формуласига айланган.³

¹ Легенды, мифы, предания. – М.: 1992. – стр. 10.

² Миллер В. Ф. Значение собаки в мифологических верованиях. – М.: 1876. – стр. 3.

³ Фольклоршунос олим Ж. Юсуповнинг ушбу мақоласи «Ўзбек тили ва адабиёти» журналининг 1996 йил 4-сонида босилган (44–47-бетлар).

Саодатхон
ИҶЛДОШЕВА
(1947–2017)

ИҶлдошева Саодатхон Назировна 1947 йилнинг 26 апрелида Фарғона вилоятининг Фарғона шаҳрида туғилган. Профессор, фольклоришунос олима, «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ёшлар мураббийси» (2006). Тошкент давлат университетини тамомлаган (1970). ЎзФАнинг Алишер Навоий номидаги Адабиёт музейида илмий ходим (1970–74), Абдулла Қодирий номидаги Тошкент маданият институти (ҳозирги Ўзбекистон Давлат санъат ва маданият институти)да доцент, профессор, кафедра мудири лавозимларида ишлаган (1974–2011). «Алпомиш достони поэтикаси» мавзуида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилган (1974–1980). Унинг «Эпос халқ ўтмиши», «Алпомиш достонида хотин-қизлар образи», «Фольклор-этнографик ансамлларнинг ижрочилик усуллари» «Мучал тўйи», «Барҳаёт анъаналар», «Халқ урф-одат ва анъаналари», «Аёл, оила ва ёшлар маънавияти», «Маросим ва удумларни саҳналаштириш», «Фольклор жамоа бошқарув услугиети», «Фольклор-этнографик ансамллари», «Фольклор кийимлари ва безаклари», «Оила – бардавом ҳаёт рамзи», «Фольклор-этнографик жамоалари услугиети» каби ўқув қўлланма ва услубий тавсияномалари ва 50 дан ортиқ илмий мақолалари чоп этилган. 2017 йил 22 сентябрда вафот этган.

«АЛПОМИШ» ДОСТОНИ – УЛУҒЛАНГАН МИЛЛИЙ ҚАДРИЯТ

Аждодлар меросини ўрганиш, бу халқнинг турмуши, тарихи, бугуни ва келажаги, тафаккур тарзи ҳамда руҳиятини ўрганиш демакдир. Унда миллатнинг ўзини билиши, англаши, намоён этиши аждодлар мероси ва миллий қадриятлари акс этган.

Масалан, Абу Райҳон Берунийнинг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар», Фирдавсийнинг «Шоҳнома», Умар Ҳайёмнинг «Наврўзнома», Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғатит-турк», Алишер Навоийнинг «Садди Искандарий» асарларида аждодлар меросининг тимсоли намоён этилган.

Ўзининг қадимий ва бой маданияти билан жаҳон цивилизациясига хисса қўшган аждодлар мероси ва миллий қадриятлари саналмиш тафаккур дурдоналарида энг олийжаноб, улуғвор мақсадларга йўналтирилган қарашлар ўз ифодасини топган.

Ўзбек халқи жаҳондаги энг қадимий анъаналарга эга бўлган халқдир. Шунингдек, асрлар мобайнида яратилиб келинган ўзбек халқ достонларининг бизгача етиб келишида халқ бахшиларининг ўрни бекиёсдир.

Халқ орасида бахши сўзи кўп маънода қўлланган. «Достон куйловчи, қўшиқ ва достонларни ёддан куйловчи, айтувчи, авлоддан-авлодга етказувчи санъаткор. Баъзи жойларда шаман маъносида ҳам қўлланади. Достончиларни эса юзбоши, соқи, санновчи, жиров – деб айтадилар». Янги достонларнинг тури ва вариантларини ярата оладиган бахшилар шоир деб ҳам аталади. Масалан, Фозил шоир, Пулкан шоир, Ислом шоир ва бошқалар.

Бахшилар халқ достонларини миллий қадриятларимизнинг бир бўлаги бўлган созда, кўп ерларда дўмбира, айрим жойларда қўбиз ёки дуторда куйлайдилар. Хоразм бахшилари достонларни, асосан, дуторда ижро этадилар, уларга ғижжак ва буломонда созандалар жўр бўлади. XX асрнинг 30-йилларидан Хоразм бахшилари достонларни тор ва рубобда куйлай бошладилар. Шу муносабат билан айрим бахшилар ансамблида скрипкадан фойдаланиш, ансамблга доирачи, ҳатто

ўйинчи олиб кириш ҳоллари учрайди. Хоразмдаги Бола бахши ансамбли бунга мисол бўла олади.

Бахши аввал бир неча терма куйлаган, Хоразм бахшилари эса терма сифатида дostonлардан парчалар ёки Махтумқули ғазалларидан, панд-насихат мазмунидаги кўшиқлар ижро қилганлар. Зарафшон воҳаси худудларида «Нима айтай?» термаси билан эшитувчиларга мурожаат қилинган. Дostonлар бир неча соат ёки кунлаб куйланган.

Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси «Алпомиш» жуда узоқ тарихий тараққиёт босқичини босиб ўтган. Кўп асрлар давомида оғиздан оғизга ўтиб халқ бахшилари ҳофизаси орқали бизгача етиб келган.

Истиқлол шарофати билан халқимизнинг миллий қадриятларини, хусусан, кўхна ва ҳамиша эзгуликка, диёнатга ундайдиган, эл-юрт манфаати, унинг бирлигини тараннум этувчи «Алпомиш» дostonини изчил ўрганишга кенг имкониятлар яратилди.

«Алпомиш» қаҳрамонлик дostonлари кўчманчилик ва ярим кўчманчилик ҳаёти билан боғлиқдир. Бир қатор уруғ ва қабилаларнинг муайян халқ сифатида ташкил топа бориши, илк давлатчилик куртакларини пайдо бўлиши муносабати билан халқлар ва элатларнинг ўз мустақилликлари учун чет эл босқинчиларига қарши мардонавор курашишлари қаҳрамонлик дostonи учун бой манба бўлган. Қаҳрамонлик дostonларидан бизгача соф ҳолда «Алпомиш» дostonи етиб келган. Бу дoston асрлар оша халқимизнинг миллий ва маънавий мероси бўлиб келмоқда.

«Ота-боболаримизнинг қадимий тасаввурига кўра, ўқ-ёй ҳокимият нишонаси ҳисобланган. «Алпомиш» етти ёшида ўн тўрт ботмон биринждан – бронзадан ясалган ўқ ёйдан ўқ отиб «алп» деган унвонга эга бўлади. Алп деган ҳокимият эгаси эканини инобатга олсак, бу дoston кўп асрлик миллий давлатчилигимизни бадий ифодаси эканига ишонч ҳосил қиламиз».

Ватан тушунчаси тарих давомида ижтимоий-иқтисодий тараққиёт муносабати билан ўзгариб, кенгайиб ривожланиб борган. Ибтидоий жамоа тузими шароитида муайян қabila яшаган жой ўша қабиланинг ватани ҳисобланган. Жондош ва тилдош қабилаларнинг узвий иттифоқидан элат пайдо бўлган. Элат

яшаган ҳудуд эл деб аталган. «Алпомиш» достонида Бойсун-Қўнғирот элини бирлаштириш муайян ҳудуд доирасида марказий бошқарувнинг пайдо бўлиши Ватан тушунчаси элат, яъни халқ ва давлат тушунчаларини камраб олади. Достонда Ватан меҳри, Ватан туйғуси, инсонпарварлик, муҳаббат ва садоқат, ростгўйлик, матонат, мардлик, қаҳрамонлик каби юксак инсоний фазилатлари ўз ифодасини топган. Достон тинчликсевар халқимизнинг катта маънавий мероси сифатидаги ўрни беқиёсдир. «Алпомиш» достони аждодларимиз ижодий даҳосини бебаҳо ёдгорлиги сифатида жаҳон халқлари қаҳрамонлик эпоси намуналари ичида алоҳида ўрин тутади.

Маълумки, «Алпомиш» достони жуда кўп туркий бўлмаган халқлар орасида кенг тарқалган. Унинг версия-талқини қуйидагича: биринчиси, «Қўнғирот» талқини, бунга ўзбек, козоқ ва туркийлар ўртасида кенг тарқалган ва мукамал ҳолга келган «Алпомиш», «Алпамис» номларидаги достонлар киради. Иккинчиси, «Ўғуз» талқини бўлиб, туркий халқлар, озарбайжон, туркман, турк, ўзбек ва бошқа халқлар орасида яшаб келаётган катта-кичик асарлар, хусусан, «Дада Қўрқут» достони, унинг таркибидаги «Бамси байрак» каби достонидир. Учинчиси, «Қипчок» талқини деб айтилиб, бунга татар, бошқирд, абхаз ва уларга яқин бошқа халқлар ижодидаги «Барчин Сулув», тоғли Олтойда тарқалган «Алп-Манаш» достонини – «Олтой» талқинига киритиш мумкин.

«Шундай қилиб, «Алпомиш» достони ва унга яқин бўлган катта-кичик фольклор намуналари ер юзига тарқалиб кетган туркий ва унга яқин бўлган халқлар орасида у ёки бу даражада кенг ёйилган ҳамда уларнинг энг сеvimли асарларидан бирига айланган». Чунки туркий халқларга алоқадор достон эртак, афсона, ривоятлар бўлса, достончиликда мазмуни, ғоявий, бадий жиҳатдан энг мукамал нусха деб тан олингани «Алпомиш»дир.

«Бу ўлмас асарни халқимиз асрлар давомида яратган, ўз иймон-эътиқодидек асраб-авайлаган, қанча авлод-аждодларимиз «Алпомиш» достони асосида тарбия топган, ўзлигини англаган, маънавий бойликка эга бўлган. Демак, халқимиз бир экан «Алпомиш» сиймоси ҳам барҳаёт».

Халқ оғзаки ижодининг юксак санъат тури «Алпомиш» достонининг пайдо бўлиши тараққиёти бевосита бахшилар номи билан боғлиқдир.

Халқ достончилиги ва бахшичилик санъатининг тараққий этилишида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг буюк эпос «Алпомиш» достонининг 1000 йиллик юбилейини ўтказиш тўғрисида»ги 1998 йил 13 январдаги тарихий қарори ва юбилейнинг ЮНЕСКО тадбирлари доирасида кенг нишонланиши муҳим амалий аҳамиятга эга бўлди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Алпомиш» достони яратганлигининг 1000 йиллигини нишонлаш тўғрисидаги қарори асосида 1999 йил 6 ноябрь куни Аму соҳилидаги қадимий шаҳар – Термизда катта тантана қилинди. Бу эса мамлакатимизда миллий-маданий меросимиз бўлган халқ оғзаки бадий ижодиёти дурдоналарини тадқиқ ва тарғиб этишга жуда катта аҳамият берилаётганлигининг ёрқин далилидир.

Қарорда «Алпомиш» достонининг тўла академик танланмиси, хорижий тиллардаги нашрларини амалга ошириш, унинг сюжети ва мотивлари асосида театр спектакллари, адабий-бадий композициялари, хужжатли, мультипликацион, видео, телефильмлар яратиш, фольклор-этнографик кўргазмалар, замонавий дам олиш иншоотлари ва кичик спорт майдонларига эга бўлган «Алпомиш» боғларини ташкил этиш, почта маркалари, открыткалар, конвертлар туркумини чиқариш, фольклор асарлари ижрочиларининг кўрик-танловларини, миллий спорт ўйинлари – «Алпомиш» ўйинлари фестивалини ўтказиш каби турли-туман тадбирлар белгиланганлиги, уларнинг амалга оширилиши маданий тараққиётимизда улкан воқеа бўлди.

Биринчи Президентимиз Ислом Каримов таъкидлаганидек – «Халқ оғзаки ижодининг ноёб дурдонаси бўлмиш «Алпомиш» достони миллатимизнинг ўзлигини намоён этадиган, авлодлардан-авлодларга ўтиб келаётган қахрамонлик кўшиғидир. Агарки халқимизнинг қадимий ва шонли тарихи туганмас бир достон бўлса, «Алпомиш» ана шу достоннинг шох байти, десак, тўғри бўлади. Бу мумтоз асарда тарих тўфонларидан, ҳаёт-мамот синовларидан омон чиқиб, ўзлигини доимо сақлаган эл-юртимиз-

нинг бағрикенглик, матонат, олижаноблик, вафо ва садоқат каби эзгу фазилатлари ўз ифодасини топган».

Асрлар оша «Алпомиш» халқимиз учун миллий қахрамонлик ва фидойилик тимсоли бўлиб келган. Унинг замирида мужассамлашган асосий гоё-халқнинг жипслиги, миллий бирлик, эл-юрт равнақи ва мустақиллиги учун кураш, ватан хурлиги, соф севги ва садоқат гоёси халқимизга катта руҳий кувват бериб келган.

Достонда Алпинбийдан қолган, қўлда занг босиб ётган камонни фақат Алпомишгина ота олади. Алплик камонининг қўлда занг босиб ётиши, Алпинбий ўз вазифасини охиргача бажара олмагандан, салтанатни мустаҳкамлашни буткул охиргача етказа олмаганидан далолат беради. Бундай вазифани янги авлод – Алпларгина охиргача етказади. Зеро, туркий халқлар дунёқарашида камон пок ният ва салтанат тимсоли бўлгандир».

«Алпомиш» тимсолида ватан истикболи учун курашувчи мард ва жасур миллий қахрамон сурати гавдаланади. Азалдан миллий ўзликни англашнинг бадиий тимсоли бўлиб келган «Алпомиш» достонида тараннум этилган гоёлар ёшлар маънавиятини шакллантиришда тарбия мактаби ҳам ҳисобланади.

Қаерда маънавий-маданий, ахлоқий камолот юксак бўлиб, маърифий-тарбиявий тадбирлар оқилона йўлга қўйилган бўлса, шу ерда жамиятнинг ижтимоий адолат мезонлари тез ривожлангани тарихдан маълум. «Алпомиш» минг йиллар мобайнида Шарқ халқлари учун қудратли маънавият манбаи бўлиб хизмат қилган.

Шунинг учун ўзбек халқ эпосининг энг сара асарлари матнларини ҳеч қандай қисқартиришлари, таҳрирларсиз тўла нашр этишга киришилди. Айниқса, «Алпомиш» достоннинг ўзбек вариантлари тўла чоп этирилганлиги эпосшунослик тарихидаги муҳим босқичлардан бири бўлди.

2010 йил 7 октябрда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «2010–2020 йилларда номоддий маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш, асраш, тарғиб қилиш ва улардан фойдаланиш Давлат дастурини тасдиқлаш тўғрисида»ги 222-сон қарори эълон қилинган эди. Мазкур қарорнинг ижросини таъминлаш мақсадида 9 бўлимдан иборат махсус Давлат дастури ишлаб чиқилди. Унинг «Номоддий маданий меросни илмий жиҳатдан

ўрганиш ва тадқиқот ишларини ташкил этиш» номли иккинчи бўлимнинг бир неча бандларида кадриятларимиз ва фольклор йўналиши бўйича ҳозирги даврнинг энг долзарб вазифаларини бажариш кўзда тутилди. Бу Қарорнинг бажарилиши «Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари» 100 жилдлигини асар матни, нотаси ва изоҳлари билан нашрга тайёрлаш билан боғлиқ вазифалар шулар жумласидандир. Албатта, уларнинг ҳар бири босқичма-босқич ҳолатда амалга оширилиш ишлари бошлаб юборилди.

Ўзбек фольклоршунослиги тарихида илк бор яратилган «Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари» 100 жилдлигининг дастлабки жилдлари, хусусан, «Алпомиш», «Юсуф билан Аҳмад» каби халқ дostonларининг академик нашр сифатида аввалги нашрлардан ўз мазмуни жиҳатидан тубдан фарқ қиладиган жилдлари чоп этилди.

Ўзбек халқ дostonчилиги, хусусан, «Алпомиш» эпоси тараққиётининг бугунги ҳолати ҳақида куйидагича хулоса чиқариш мумкин:

Мустақиллик даврида қадимий асосларга эга бўлган ўзбек бахшичилик санъатининг изчил тараққиёти учун кенг имкониятлар яратилди. Бу, биринчи навбатда, халқ ижодкорларининг ижодий фаолиятини қўллаб-қувватланганлиги; эркин ижод билан шуғулланиш учун зарур бўлган барча шарт-шароитлар яратиб берилганлиги; жойларда бахши шоирлар ижодий мактаблари ташкил этилганлиги; устоз-шогирдлик муносабалари йўлга қўйилганлиги; эпик меросни сақлаш ва келгуси авлодларга етказиб беришга муносиб ҳисса қўшилаётганлиги; бахшилар ҳукуматимиз томонидан муносиб тақдирланаётганлиги билан белгиланади.

2003 йилнинг 13–14 март кунлари Сурхондарё вилоятининг Термиз шаҳрида Марказий Осиё республикалари бахши-шоирлари ва оқинларининг 3-анъанавий халқаро кўрик-танлови ўтказилди.

Бу кўрик-танловнинг асосий мақсади бахшичилик ва дostonчилик санъатини янада юксалтириш, янги истеъдодларни кашф этиш, ёш авлоднинг маданий меросимиз, урф-одатлар ва анъаналаримизга бўлган муносабатини шакллантириш ҳамда эпик санъат билан боғлиқ кадриятларимизни кенг тарғиб қилишга қаратилган эди.

Қадимий кадриятларимизнинг байрамига айланиб кетган бу танловда мамлакатимизнинг барча вилоятлари ҳамда Қорақалпоғистон Республикасида ўтказилган дастлабки босқичида ғолиб деб топилган ўттизга яқин бахши-шоир, оқин ва жировлар ўзаро ижодий беллашдилар.

Кўрик-танловда республикамизда яшаб ижод қилаётган барча эпик санъат соҳиблари ижодий фаолиятининг ўзига хос кўзгуси бўлди.

Халқаро кўрик-танлов халқ достончилиги ҳамда бахшичилик меросини ўрганиш, сақлаб қолиш, ривожлантириш ва «Алпомиш» эпосини янги ижрочиларни аниқлаш йўлидаги тадбирлардан бўлди.

«Алпомиш» эпосини аجدодлар меросининг улуғланган кадрияти сифатида ўрни бекиёсдир. Достон ижрочилигида устазода ва ёш иқтидорли ижодкорларнинг маҳоратини баҳоланишига «Алпомиш» достони асос бўлди. Чунки ҳар бир ижодкор достондаги қаҳрамонликни, жасурликни улуғлаб, мардлик туйғулари, ватанпарварлик ғояси билан уйғунлаштириб ижро этдилар. «Алпомиш» достонининг ғоясида ёш авлодга намуна бўладиган жиҳатлари кўп ва хўпдир. Улар ҳозирги кун ёшларининг маънавий салоҳиятини оширишда асос бўлиб хизмат қилади.

Зеро, «Халқимизнинг енгилмас баҳодир – Алпомиш тимсолида биз Ватанимизни ёмон кўзлардан, бало-қазолардан асрашга қодир, керак бўлса, бу йўлда жонини ҳам фидо қилишга тайёр бўлган азамат ўғлонларимиз – бугунги алпомишларнинг маънавий киёфасини кўрамиз.

Ишонаманки, ҳар бир авлод мана шу қаҳрамонлик достонини асраб-авайлаб келгуси авлодларга етказди. Бу қаҳрамонлик эпосини куйлаб, уни қалбига, шуурига жо қилган миллатни эса ҳеч қандай куч енга олмайди» – деб таъкидлаган Ислом Каримов.

Шунинг учун ҳам бугунги кунда миллий ва умуминсоний кадриятлар улуғланган номоддий маданий меросга бўлган муносабат тубдан янгиланиб, аجدодларимиз тарихи, маданияти, маънавий кадриятлари тизимини кенг қўламда тарғиб этишнинг мисли кўрилмаган имкониятлари очиб берилмоқда.

Фулом
АКРАМОВ
(1947–1987)

Фулом Акрамов 1947 йили Фаргона вилояти Дангара туманида тугилган. Тошкент давлат университетининг журналистика факультетини битирган (1973). «Гулистон» журналида мусахҳиҳ (1972–73), ЎзР ФА «Фан» нашриётида кичик муҳаррир (1973–74), Фаргона вилояти газетасида маданият бўлими мудури (1974–78) вазифаларида ишлаган. Фулом Акрамовнинг мифология, миф ва фольклор алоқалари, ҳозирги ўзбек адабиёти поэтикасига бағишланган «Аниматик мифология» (1977), «Тотемистик мифлар» (1978), «Гўрўгли» туркумида мифологик образлар» (1978), «Манистик мифология» (1979), «Мифологиянинг эпик жанрларига муносабати» (1981), «Миф ва ёзма адабиёт муносабатига доир» (1996) каби мақолалари эълон қилинган. «Ўзбек фольклорида мифология» мавзусида номзодлик (1980) диссертациясини ёқлаган. Фулом Акрамов 1987 йилда Фаргона вилоятида вафот этди.

МАНИСТИК МИФОЛОГИЯ

Ўзбек халқ ижоди асарларида манистик (аждодлар ҳомийлиги, афсонавий, тарихий қахрамонлар тўғрисидаги) мифлар ҳам муҳим ўрин тутати. Манистик мифлар халқ ижодининг энг қадимий турларидан бўлиб, у ибтидоий инсоннинг турмуш тарзи билан боғлангандир. Г. Хмелевский бу тур мифларнинг келиб

чикиши хусусида куйидагиларни ёзади: «Мифлар куйидагича туғилган: бир вақтлар вафот этган аждодини ёдда сақлаган кексалар унинг ҳаёти ва жасорати ҳақида сўзларкан, ғайритабiiй, афсонавий элементлар кўшиб, хикоялар тўкиганлар».¹ Гарчи бу мулоҳаза манистик мифларнинг келиб чиқиши ҳақида тўлақонли маълумот бермаса-да, лекин унда эътибор талаб ўринлар бор. Булар, хусусан, манистик мифларнинг реал заминида ғайритабiiй элементлар билан «тўлдирилиб» юзага келтирилганлиги билан боғлиқ қайдлардир. Бинобарин, бу икки белги мифнинг муҳим хусусиятларидан ҳисобланади.

Ўзбек халқ ижодида манистик мифнинг ёрқин намуналаридан бири Ҳубби (Фарғонада Эрхубби) ҳақидаги сюжетлардир. Асарнинг Хоразм варианты куйидагича: «Фаридун ва ҳатто Жамшид подшолик қилмасдан кўп вақтлар илгари бу дарёда бир йигит яшаган ва бу йигит дарёнинг ҳокими бўлган. Унинг исми Ҳубби бўлган. Ҳубби балиқ билан овқатланган, у бир кўли билан балиқни тутиб олар экан-да, уни куёшга узатар экан, балиқ шу ондаёқ ковурилар экан. У 700 йил давомида Амударёда яшаган ва шу вақт ичида ҳеч қандай ёвуз жин дарёга яқинлаша олмаган ва ҳатто, у вақтда чивинлар ҳам бўлмаган. Жамшид тахтга ўтирган вақтдан бошлаб, Ҳубби дом-дараксиз ғойиб бўлган. Уни осмон денгизи маликаси – гўзал бир қиз ўғирлаб кетган деб ўйлайдилар. У ғойиб бўлгандан сўнг Амударёда Ҳуббининг онаси пайдо бўлган. У узоқ вақт давомида йиғлаб, ўз ўғлини қидиради. Ана шу Ҳуббининг онаси биринчи қайиқни қурган ва халқни дарёда сузишга ўргатган. Сўнграқ Ҳуббининг онаси бутунлай кетиб қолган.

Минг йиллар давомида Ҳуббининг онаси аза тутган ва у билан бирга дарё, сахро, тоғ ва қоялар йиғлаган, одамлар, қушлар, ҳайвонлар йиғлаган, осмонда фаришталар, ер остида девлар йиғлаган. Ҳубби тирик, у қиёматгача яшайди, Ҳубби нажот берур, Нуҳ мадад берур. Мана, қандай куч билан бу муқаддас дарёга ҳомийлик қилади».²

¹ Хмелевский Г. Христианство и религии мира. – М.: ИПЛ, 1968. – стр. 49.

² Гуломов Я. Ғ. Хоразмнинг суғорилиш тарихидан. – Тошкент, 1959. – 32-бет.

Мифдаги Хубби образида манистик қарашлар таъсири ёркин намоён бўлган. Хубби, аввало, кишилар ҳомийсидир. Бинобарин, мифда тасвирлангандай унинг ҳукмдорлиги даврида ҳамма осойишта яшаган, на жин, на чивин бўлган. Омманинг табиат стихияси устидан ғолибликка эришиш орзуси шу тариқа Хубби образида ўз ифодасини топади. Хубби образидаги маъно мантики шуни тасдиқлайдики, манистик мифларда ҳам табиат стихиясига қарши кураш ва унинг устидан ғолибликка эришиш орзулари асосий ғоялардандир.

Мазкур мифдаги Хуббининг онаси образи ҳам манистик қарашлар ифодасига бўйсундирилган. Унинг одамларга дарёда сузиш ва қайиқ ясашни ўргатиши ҳақидаги фактлар бевосита шу мулоҳазани далиллайди.

Мифнинг Фарғона варианты ҳам айрим жиҳатлардан характерлидир. Хусусан, унда бош қаҳрамон образи талкинида реалистик моментлар кўзга ташланади. У Сирдарёда яшайди ва кишиларга ёрдам беради. Лекин сюжет мантики жиҳатидан ҳар икки вариант жиддий фарқланмайди.

Хубби ҳақидаги Хоразм мифи бадиий жиҳатдан шаклланган, мифга хос кўтаринки, тантанали оҳангга эга. Унда, асосан, мифологик образлар иштирок этадики, бу асарни соф шаклда, турли таъсирларсиз етиб келганини тасдиқлайди. Хубби образида манистик, осмон қизи образида космогоник қарашлар ўз аксини топган. Шунингдек, Хуббининг онаси профессионал ҳомийлар ҳақидаги қадимий мифологик тасаввурлар билан боғланган.

Эпик жанрларда, хусусан, эртақларда манистик мифологиянинг рудиментлари мотивлари нисбатан кенгроқ сақланиб қолган. Бундай қарашлар изларини эртақларда кенг ўрин тутган ҳомий чол образида яққол кўрамыз. Бу образнинг мантикий йўналиши манистик қарашлар ифодасига бўйсундирилган. У халқ қаҳрамонига чўл-даштда ва сирли қўرғонда дуч келади, мураккаб вазиятда тўғри йўл кўрсатиб, ҳомийлик қилади. Образ асосидаги ана шу маъно бош маъно бўлиб, ундаги бошқа хусусиятлар (инсонийлик, донолик) характери янада бойитувчи белгилардир. «Сухроб ва Мизроб» эртагида тасвирланган чол образи

юқоридаги белгилар билан бир қаторда қўшимча хусусиятларни ҳам мужассамлаштирган: у нуроний, катта ҳаётий тажрибага эга, босиқ. У девлар асиралигидан қизни кутқариш йўлларини кўрсатаркан, машаққатни ҳам яширмайди, баҳодирларни мардликка чорлайди.¹ Кўриниб турибдики, кейинги белгилар, асосан, образнинг ҳаётийлигини таъминлашга хизмат этади. Демак, чол образи манистик мифологиядан фарқли ўлароқ эпик жанрларда реализм сари трансформация қилинган.

Манистик чол образи «Воспирохун» эртагида сюжет тугунининг ечилишида муҳим роль ўйнайди. Бу сюжетда чол образи тўла мифологик аспектда тасвирланади. Эртақ қаҳрамони эпик уч йўл бошида чолга дуч келади. Чол қаҳрамонга ҳомийлик қилади, унга мақсадга эришиш йўлини кўрсатади. Халқ қаҳрамони ана шу ҳомий воситаси ва ёрдамида мурод-мақсадига етади. Асардаги манистик чол қаҳрамонга оғир вазиятларда бир неча марта дуч келади ва ҳар сафар ҳомийлик қилиб, уни кутқаради. Бу образнинг мифологик характери эртақ финалида – зиёфат тасвирида ёрқинроқ намоён бўлади: чол эртақ қаҳрамонлари учун номаълум сирларни очади ва шу ўринда ўзини оддий инсонлардан фарқли эканини кўрсатади.² Чол образидаги ғайритабиий элементларнинг мифологик характерини белгилайди. «Моҳистара»³ эртагида ҳам чол образининг талқини юқоридаги тасвирга айнанлигини кўрамыз.

Халқ ижоди асарларида тез-тез учраб турадиган Хизр ва чилтанлар образи ҳақида ҳам шундай мулоҳазалар билдириш мумкин. Тўғри, улардан Хизр ҳақидаги мифология илдизи аниomatik қарашлар билан (яшиллик маъбуду) боғланади. Аммо манистик мифологияда бу образ янги элементлар билан бойиган, кишилар ҳомийси сифатидаги маъноси бирмунча кучайган. Бу фикрни «Ҳасан билан Ҳурилиқо»,⁴ «Сув қизи»⁵ эртақлари финалидаги Хизр образи талқини тўла тасдиқлайди. Жумладан,

¹ Сув қизи. Фантастик эртақлар. – Тошкент: 1966. – 140–159-бетлар.

² Ўша манба. – 52–74-бетлар.

³ Ўша манба. – 5–51-бетлар.

⁴ Ўша манба. – 100-бет.

⁵ Ўша манба. – 124–128-бетлар.

уларнинг биринчисида Хизр Хуриликнинг сувга оккан ўғли ва кесилган қўлларини аслига қайтарса, иккинчисида тошга айланган Ғайратни кутқаради. Ҳар икки сюжетда ҳам Хизр манистик чол образига жуда яқин, ҳатто вариант даражасида талқин этилади. Бу мифологик образ талқини дostonларда эртаклардан анча фаркланади. Хусусан, у бош қахрамоннинг ҳомийси ва раҳномаси сифатида тасвирланади. Эътибор берилса, эртакларда у умум, яъни кишилар ҳомийси сифатида талқин этилган эди. Хўш, эпосдаги бу ҳолнинг бирор сабаби борми?

Назаримизда, бунинг сабаби жамиятнинг иктисодий ва ижтимоий таракқиёти, дунёқарашдаги ўзгаришлардадир. Бинобарин, эпос бизга етиб келган ҳолида мифология ва эртаклардан анча кейин шаклланган бўлиб, бу даврда ибтидоий мифологик дунёқараш ўрнини янги тушунчалар эгаллаган эди. Бу даврда шаклланган оғзаки ижод асарларига қараб ҳукм чиқарадиган бўлсак, қабила ва уруғларнинг ҳомийлари аста-секин якка шахсларнинг, буюк қахрамонларнинг раҳномалари сифатида талқин қилина бошлаганини кўрамиз. Бунга қадимий мифологик тасаввурларнинг янги шароитга мослашишининг акс этиши деб қаралмоғи лозим. «Гўрўғлининг туғилиши» дostonидаги Хизр образи ифодаси мазкур мулоҳазани тасдиқлайди. Бундай образ бошқа халқлар эпосида ҳам мавжуд.¹

Ўзбек халқ ижодидаги Хизр образи талқини ҳақидаги мулоҳазаларимизни хулосаласак, қуйидагиларни кайд этиш мумкин: образ илдизи аниматик мифологияда бўлиб, у табиат мифларида юзага келган. Манистик мифологияда ҳомий куч сифатида талқин қилинган. Эпосда эса тўлақонли манистик образ даражасига кўтарилган. Шу тариқа бу образ трансформациясида уч асосий босқич мавжуддир. Чилтанлар образи ва улар билан боғлиқ сюжетлар эртаклар орасида учрамайди. Эпосда эса чилтанлар номи кўп тилга олинади, лекин воқеаларда эпизодик образ сифатида ҳам қатнашганлигини кузатмадик. «Гўрўғли» эпосидаги далилларга асосланиб айтиш мумкинки, чилтанлар

¹ Гўрўғлининг туғилиши. Ўзбек халқ ижоди. Дostonлар. Муҳаммадқул Жомрот ўғли Пўлкан / Нашрга тайёрловчи Малик Муродов. – Тошкент: Бадий адабиёт, 1967. – 320-бет.

образи асарда бажарган функцияси жиҳатидан Хизрга мувофик келади.¹ Лекин унинг тасвирида яна бир ўзига хослик борки, бу мазкур образнинг анимистик образга яқинлиги билан боғлиқдир. Бинобарин, чилтонлар анимистик мифологиядаги ҳомий руҳлар образига ҳамоҳангдир. Демак, чилтанлар образи мифологияда манистик образдан анимистик образга трансформация қилинган кўринади.

Манистик мифологияда афсонавий шахслар, тарихий қаҳрамонлар ҳақидаги мифлар алоҳида қанот ҳисобланади. Ўзбек фольклорида афсонавий қаҳрамон Рустам номи билан боғлиқ сюжетлар бу турнинг яхши намуналаридир. Маълумки, Рустам Шарқ халқлари ижодида муҳаббат билан тасвирланган паҳлавондир. У ҳақдаги илк сюжетлар «Авесто»га киритилган. У «Авесто» сюжетларида ҳам ботир, девларга қарши мардона курашчи сифатида талқин этилган. Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асарида эса «Авесто» традициялари сақланган ҳолда образнинг халқчиллик хусусиятлари куюклаштирилади.²

Ўзбек халқ ижодидаги «Паҳлавон Рустам»³ эртаги сюжети эса, «Авесто»дан кўра «Шоҳнома»га яқинроқдир. Унда эпосдаги айрим сюжет ва мотивларнинг ўхшашлигидан ташқари, образларда ҳам бир хиллик бор (Дев Сафид, Аквон дев, донишманд чол образлари). Эртақда Рустам девларни енгиб, ҳамюртларини ҳалокатдан қутқаради. Образ талқинида мифологик оҳанг равшан сезилади. Бу ҳол дев образи талқинида ҳам, воқеалар тасвирида ҳам мавжуддир.

Шуниси характерики, афсонавий паҳлавонлар ҳақидаги мифлар орасида салбий қаҳрамон асосий фигура сифатида ҳаракат қиладиганлари ҳам мавжуддир. Авж бин Унуқ ҳақидаги миф фикримизнинг далилидир. Мифнинг мазмуни қуйидагича: Авж бин Унуқ деган паҳлавон Амударёни тўсиб Чимбойга сув бермай қўйиш мақсадида чопонининг этагига тупроқ олиб, дарёга тўкмоқчи бўлади. У қайсар бўлиб айтилган гапнинг тескарисини қилар экан. Бундан одамлар фойдаланишади. Унга «тупроқни

¹ Гўрўғлининг туғилиши. – 320-бет.

² Фирдавсий. Шоҳнома. – Тошкент: 1976.

³ Кенжа ботир. Фантастик эртақлар. – Тошкент: 1973. – 157-бет.

кирғокка тўкма» дейишади. У кирғокқа тўкибди. Одамлар хатардан кутулибди.¹

Бу мифда бош қахрамон ҳаддан ташқари кучли, лекин манистик образларнинг айнан тескариси бўлиб, ўта лақма. У кишиларга онгли равишда ҳомийлик қилмайди, лекин одамлар унинг лақмалиги туфайли кучидан фойдаланадилар. Бу жиҳатлардан мазкур образ дев образи талкинига айнанлашади. Бинобарин, халқ ижодида дев образи ҳам, асосан, шу йўналишда тасвирланади. Бунинг учун «Гўрўғли» эпосидаги Ҳасан Чопсон образини эслаш кифоядир. Мазкур мифологик сюжетнинг Т. А. Жданко ёзиб олган вариантида Авж бин Унуқ ўрнида дев ҳаракат қиладики, бу ҳам фикримизнинг далилидир.² Шу ерда яна бир мулоҳазани ўртага ташлашга тўғри келади. Бизнингча, афсонавий образнинг дев образи билан вариант даражасида қўлланиши қадимий тасаввурлар ўртасида ўзаро таъсирлар натижасидир. Хусусан, қадимда Сирдарё ҳамда Амударё бўларида яшовчи аҳоли девга эътиқод қўйганлиги маълум.³ Шундай экан, манистик ва афсонавий образларнинг кўпгина белгилари ҳомий девларга (ёки аксинча) трансформация қилинган бўлиши мумкин.

Афсонавий қахрамонлар ҳақидаги мифологияда Йима (Жамшид), Гершасп, Зардушт, Александр Македонский (халқ ижодида Искандар) каби образлар юзага келган. Шунингдек, Н. Маллаевнинг ёзишича, Сиёвуш, Эликбек ҳақида мифлар, «Авесто»даги Сом, Наримон, Зол, Гев, Бижон каби афсонавий қахрамонлар ана шу гуруҳга хосдир.⁴

Манистик мифология мотивлари эртақлар сюжетини қарамонлик ғоялари билан бойитади. «Қирон ботир», «Бунёд полвон»⁵ каби эртақларда мифология таъсирида афсонавий қахрамонлар яратишга интилиш сезилади. Бу эртақларнинг қахрамонлари ҳам кўплаб мифологик хусусиятларга эгадир. Улар ҳам афсонавий қахрамонлар каби мифологик восита ва

¹ Ғуломов Я. Ғ. Хоразмнинг сугорилиш тарихидан. – 157-бет.

² Ўша асар. – 32-бет.

³ Иранские языки. – М.Л., 1945. – стр. 137–138.

⁴ Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент, 1965. – 121-бет.

⁵ Кенжа ботир. – 32, 38-бетлар.

усуллар ёрдамида девлар, жодугарларни снгадилар, халкни офатдан қутқарадилар.

Манистик мифологияда тотемистик, фетишистик мифология элементлари учрайди. Бундан ташқари, мифологияга хос «айланиш» ходисаси манистик образларнинг ғайритабиий жиҳатларини изохлашга хизмат қилдирилади. Лекин, бу ҳолни бадиий усул сифатида эмас, мифологик дунёқараш ифодаси сифатида олингандагина тўғри бўлади.

Аждодлар ҳомийлиги ҳақидаги ибтидоий тасаввурлар тотемистик ва анимистик мифологияда ҳам мавжуддир. Уларнинг биринчисида тотем-ҳомийлар, иккинчисида ҳомий – руҳлар, уруғ ва қабилаларнинг, гуруҳларнинг, соҳаларнинг ҳомийлари сифатида иштирок этадилар. Назаримизда, ҳомийлик ҳақидаги тасаввурлар ибтидоий қарашларнинг бир неча системасида шаклланган кўринади. Шуни таъкидлаш керакки, манистик мифологияда ҳомийлик тасаввури қаҳрамонлик мотивлари ва руҳи билан суғорилган бўлиб, бу ҳол унинг айрича хусусиятини ҳам белгилайди.

Халқ ижодидаги манистик мифология фақат фольклоршунослик нуқтаи назаридангина эмас, ибтидоий қарашларни ўзида мужассамлаштиргани жиҳатидан ҳам қимматли бўлиб, у бошқа фанлар учун ҳам ўрганиш объекти бўла олади.¹

¹ Фольклоршунос олим Ғ. Акрамовнинг «Манистик мифология» мақоласи «Ўзбек тили ва адабиёти журналининг 1979 йил 6-сонида (64–69-бетлар) бо-силган».

Рустамбек
АБДУЛЛАЕВ

(1947 йилда туғилган)

Рустамбек Абдуллаев 1947 йил 13 декабрда Тошкент шаҳрида туғилган. Р. Глиэр номидаги Республика ўрта махсус musiқа мактабида (1957–62), Тошкент консерваториясининг musiқашунослик бўлимида (1962–65) ўқиди, Тошкент давлат консерваториясининг Халқ чолгулари ва musiқа назарияси ва тарихи факультетида (1965–69), мазкур билим даргоҳи аспирантурасида (1970–75) таҳсил олди. Консерватория институтида ўқитувчи (1969–73), Санъатшунослик илмий-тадқиқот институтида илмий ходим (1975–92), Фольклор ва замонавий musiқа бўлими мудири (1993–2006), Маннон Уйғур номидаги Тошкент театр ва рассомчилик институти Musiқа фанлари кафедраси мудири ва илмий ишлар бўйича проректор лавозимларида (1985–87) ишлади. Ҳамза номидаги Республика musiқа коллежи профессори (2006 йилдан). «Катта ашула жанри ва унинг намояндалари» мавзуида номзодлик (1986), «Марказий Осиё халқлари маросим musiқаси» мавзуида докторлик (1997) диссертациясини ёқлаган. Рустамбек Абдуллаевнинг «Ўзбек маросим musiқаси жанрларининг таснифи», «Обрядовая музыка Центральной Азии» (1994), «Марказий Осиё маросим musiқаси» (1997), «Катта ашула – ўзбек халқининг дурдонаси» (1997), «Обрядовая практика и фольклор шаманизма Центральной Азии» (2005), «Обряд и музыка в контексте культуры Узбекистана и Центральной Азии» (2006), «Музыкально-стилистические особенности узбекских дастанов» (2006), «Календарно-песенная культура народов Центральной Азии» (2009), «Алпомши» достони нота ёзувлари» (2015) каби илмий асарлари нашр этилган.

НОМОДДИЙ МАДАНИЙ МЕРОС ВА ЗАМОН

Маълумки, бизнинг диёримиз қадим-қадимлардаёқ маданият ўчоғи, илм-фан ривож топган замин сифатида маълум ва машҳур эди. Бу ерда етишиб чиққан буюк олимлар, шоиру бастакорлар жаҳон илм-фани, меъморчилиги, адабиёти ва санъати ривожига катта ҳисса қўшиб келганлар. Шулар қатори мусиқа санъати равнақида ҳам ана шу инсонларнинг улуши катта ва беқиёс бўлди. Дарҳақиқат, аجدодларимиз томонидан яратилган турли жанр ва шакллардаги анъанавий мусиқа намуналари бадий-маънавий меросимизнинг ажралмас мулкига айлангандир. Ўзбек анъанавий мусикасининг асосларини икки йирик қатлам (фольклор ва мумтоз мусиқаси) ташкил этади; уларнинг ҳар бири ўз мавқеи, жанрлар таркиби ва ижрочилиги билан ажралиб туради. Жумладан, ўзбек мусикасининг кўҳна ва ҳамиша навқирон маросим кўшиқлари, халқ ва мумтоз ашула йўллари, катта ашула, халқ ва мумтоз чолғу куйлари, дostonчилик ва мақомчилик санъатлари ҳам асрлар давомида ҳар хил кўринишларда ривожланди, тараққий этди.

Ўзининг тарихий жараёнида турли давр шарт-шароитлари ҳамда эҳтиёжлари тақозоси билан улар шаклан, услубан ва мазмунан тобора ривожлана борганини қисман тегишли манбалар ёрдамида кузатиш мумкин. Бизгача етиб келган ашула ва мақом намуналари, чолғу куйлари, бастакорлик ижодиётининг ноёб маҳсуллари росмана мусиқа фольклори билан узвий боғланган ҳолда шаклланиб, ривожлангандир. Айтиш мумкинки, биз бугун «Шашмақом», умуман, ўзбек мақомлари ва катта ашула дея атаб, эъзозлаётган бой анъанавий мусиқамиз шаклланиши, тақомиллашуви, умумий тараққиёти ўша узок ўтмиш даврларда бошланган. Дастлаб ўн икки мақом туркуми, кейинчалик эса «Шашмақом» шаклидаги бу мероснинг асоси етук бастакорлар, созандаю хонандалар томонидан бунёд этилган ва тақомилига етказилгандир.

Ўзбек анъанавий мусиқа санъати оламининг олтин хазиналари чексиз ва дунёдаги энг қадимийларидандир. Шу ўлмас мумтоз асарлар халқимиз ўртасида профессионал ва ҳаваскор созанда-

лар, хонандалар, ансамбллар ижросида доимо янграб, асрлардан-асрларга, устоздан шогирдларга давримизгача сақланиб, яшаб келди ва халқимизнинг бебаҳо мулкига айланди. Ушбу мусиқий хазинамиз устозона созандаю ҳофизлар, бастакорлар томонидан яратилиб қуйланган ва ривожланган; ўзининг турли хил йўллари, шакллари, усул ва услубларига эга бўлган ва ўз аксини ўрта аср «мусиқий рисолаларида» топган. Оғзаки анъанада сақланиб ва ривож олиб келаётган бебаҳо анъанавий мусиқамиз XX асрга келиб, тўпланиб ёзиб олинди ва бу хазинанинг янги ҳаёт ришталари амалга ошди.

Истиклол шарофати ижтимоий ва маданий ҳаётимизни ислоҳ қилиш ва янгилаш жараёнини бошлаб берди. Шу туфайли халқимиз бой маданий меросини ўрганиш, юртимиз тарихи, ўтмишини илмий холис баҳолаш, миллий қадриятлар, удум ва урф-одатларимизни қайта тиклаш имконияти туғилди. Маданий-маънавий жиҳатдан бой меросимиз қадимий анъаналари, аждодларимиздан бизгача етиб келган маънавий бойлик бўлиш – халқ кўшиқлари, йиғи-йўқловлари, алла ва лапарлари, чолғу ва ашула йўллари, дostonлари ва макомлари ҳамда миллий маросимлари – элимиз орасида асрлар давомида сайқалланган, анъанавий ёки даврга хос замонавий услубларда ривожланган. Шу боис бугунги кун нуқтаи назаридан ўрганиш, уларни тиклаш ва авайлаб-асраш; уларга катта ҳурмат ва эъзоз назари билан муносабатда бўлиш, келгуси ёш авлодга бекаму кўст етказишга давлат даражасида эътибор қаратилди. Минг шукурлар бўлсинки, қадриятлар қайта тикланди, миллат шон-шавкати қайта улуғланди. Умумхалқ байрамлари сифатида ҳар йили нишонлаб келинаётган Мустақиллик ва Наврўз айёмларимиз бунга ёрқин мисолдир.

Ўзбекистонда маданий ва табиий мерос объектларини муҳофаза қилишни таъминлаш, уларни ўрганиш, ўзлаштириш ва аҳолини кенг қатламининг бунга жалб этилиши давлатимизнинг энг муҳим устувор йўналишларидан бири ҳисобланади. Мустақилликнинг илк йиллариданоқ мамлакатимизда маданий ва табиий ёдгорликларни муҳофаза қилишнинг тўла ҳуқуқий ва идоравий тизими яратилди. Мазкур тизим шу соҳадаги чора-гадбирлар мажмуасини умумэътироф этилган халқаро ҳуқук

нормаларини ҳисобга олган ҳолда амалга оширишни таъминлайди. Ўзининг қадимий ва бой миллий маданияти билан жаҳон цивилизациясига улкан ҳисса қўшган аجدодларимиз хилма хил ва ранг-баранг маданият ва санъат йўналишлари ва жанрларидан иборат бой номоддий маданий меросни яратишган. Зукко халқимиз ранг-баранг маросим ва халқ қўшиқлари, мумтоз ашулаларда, бастакорларимиз яратган «Шашмақом», «Хоразм мақомлари», «Фарғона–Тошкент мақомлари», «Феруз», «Тановар», «Ушшоқ», «Сувора» туркумларида, бахшиларимиз томонидан куйлаб келинган «Алпомиш», «Гўрўғли», «Рустамхон», «Кунтуғмиш», «Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам» сингари дostonларда тараннум этилган бунёдкорлик ва яратувчилик, ватанпарварлик ва инсонпарварлик ғоялари ҳамиша халқимизга жуда катта маънавий қувват берувчи қадриятлар тизими бўлиб келган. Номоддий маданий мерос – бу жаҳон халқлари маънавий дунёсида юзага келган халқ ижодиёти бойликлари; жаҳон халқларининг маънавий дурдоналари ва қадриятларидир.

ЮНЕСКОнинг қабул қилинган «Номоддий маданий меросни муҳофаза қилиш» Конвенциясида (2003) номоддий маданий мерос тушунчаси ва йўналишлари берилган бўлиб, ушбу меросга – ўзликни намоён қилишнинг оғзаки шакл ва анъаналари (шу жумладан, тил – номоддий маданий меросни ифодалаш омили сифатида), анъанавий ижрочилик санъати (муסיқа, сўз, рақс, томоша, халқ ўйинлари), жамиятнинг урф-одати, маросим ва байрамлари, табиат ва коинот билан боғлиқ билим ва урф-одатлар, анъанавий ҳунармандчилик билан боғлиқ билим ва кўникмалар киритилган. Асрлар давомида эзгуликни тараннум этиб келган Ўзбекистоннинг номоддий маданий мероси дурдоналарида халқимизнинг энг олижаноб, улуғвор мақсадларга йўналтирилган қарашлари ўз ифодасини топган. Зеро, бадий салоҳияти ғоят юксак бўлган аждодларимиз муסיкий-поэтик, томоша-рақс ва умуман, юксак бадий-эстетик иқтидорини ўзида мужассамлаштирган номоддий маданий мерос дурдоналари битмас-туганмас руҳий қувват манбаи бўлиб хизмат қилган. Аслида, номоддий маданий мерос тушунчаси «халқ ижодиёти»га нисбатан кенг қамровлилиги билан аҳамиятлидир.

Халқимизнинг дунёқараши, ижтимоий-сиёсий, маънавий-маданий, бадиий-эстетик ва фалсафий қарашларини ўзига хос тарзда бадиий талкин қилувчи номоддий маданий мерос намуналари юзлаб шакл ва жанрларни ўз ичига олган ғоят нодир манба ҳисобланади. Бинобарин, номоддий маданий мерос она диёримиз юксак маданиятни бунёд этган улуғ аждодларимизнинг турмуш тарзи, орзу-интилишлари, урф-одат ва маросимлари, қадриабод анъаналари, ўзбекона самимиятини мукаммал акс эттирганлиги учун ҳам қадрлидир. Номоддий маданий мерос миллий қадриятларимизнинг энг яшовчан, қадимий, ардоқли ва доимо янгиланиб борадиган навқирон қатлами саналиб, шу туфайли халқимиз ўзи яратган бадиий мерос анъаналарини ҳамиша кўз қорачиғидай авайлаб-асраш, такомиллашиб, бадиий жиҳатдан сайқаллантириб келган. Шунинг учун ҳам номоддий маданий мерос дурдоналари – маросимлар, урф-одатлар, байрамлар (Наврўз ва б.), оғзаки поэтик ижоди (афсона ва ривоятлар, мақол ва маталлар, эртақлар, дostonлар), халқ кўшиқлари, анъанавий мусиқаси, халқ томоша (аския, дорбозлик, кизиқчи, кўғирчоқбозлик) ва ракс санъати, амалий санъати, дoston, мақом ва бошқа жанрларда яратилган асарлар маънавиятимизнинг теран илдизлари баҳра олган тафаккур сарчашмаси бўлиб ва кўп асрлик тараккиёти маҳсули ўлароқ вужудга келган анъаналари кишиларда Ватанга бўлган муҳаббат, эл-юртга садоқат ва содиқлик туйғуларини тарбиялайдиган, одамларнинг имон-эътиқодини мустаҳкамлайдиган, миллий ғурур, хурлик ва эркинлик ғояларини ёш авлод онгига чуқур сингдирадиган манба ҳамдир.

Бу ўринда маънавий қадриятларимиз тизимининг муҳим бир қирраси сифатида ўзбек анъанавий мусиқаси, унинг мусиқа фольклори ва мумтоз мусиқа намуналари ва анъанавий ижрочиликни ҳам назарда тутилганлигини кўраимиз. Шунинг учун ҳам анъанавий мусиқа асарларини янада изчил тўплаб, уларни ёзиб олиб тадқиқ этиш, кенг ривожлантириш ва янги ижодиёт йўналишларида фойдаланиш, халқимиз орасида янада кенг тарғиб қилиш олий мақсадлардан биридир. Зеро, халқимизнинг ижодкорлик салоҳиятини узлуксиз такомиллаштириб, энг сара фольклор ва мумтоз мусиқа асарларини маҳаллаларда яшовчи

аҳолиси, айникса, ёшларимиз орасида оммалаштириш, халқимиз дилидаги «ботиний кучни тасаввур қилишда» янада катта қувват бахш этадиган хайрли ишлар сирасига киради.

Номоддий маданий мерос объектлари ҳақида ўқув фанлари умумтаълим мактаблари ҳамда олий ўқув муассаса (Тошкент санъат ва маданият институти, Консерватория, педагогик университет)лари ўқув жараёнига киритилмоқда, улар ҳақида талабалар учун ўқув-услубий дастурлар, ўқув қўлланмалари ва дарсликлар режалаштирилган (Тошматов Ў., Исакулова Н. Номоддий маданий меросни муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий асослари; Абдуллаев Р. Анъанавий ўзбек мусиқаси асослари, Ўзбекистон номоддий маданий мероси. Ижрочилик санъати; Жўраев М. Наврўз байрами ва б.). Бу каби Давлат дастури бўйича амалий ишлар дунё жамоатчиликлари томонидан юқори баҳоланмоқда. Жумладан, Фарғона водийсининг ноёб жанри бўлмиш Катта ашулани асраш ва тарғиб этиш лойиҳаси АССИ ЮНЕСКО ташкилоти (Япония) томонидан Олтин медал билан тақдирланди.

XXI асрдан бутун дунё бўйича ЮНЕСКО томонидан «Номоддий маданий меросни муҳофаза қилиш» Конвенцияси қабул қилинганлиги ҳамда Ўзбекистон номоддий маданий мерос дурдоналари белгиланиб, улар умумжаҳон «Инсоният номоддий маданий мерос дурдоналари» Репрезентатив рўйхатига киритилганлиги алоҳида воқеа сифатида тарих зарварақларидан ўрин олди. Маълум ҳужжатлар асосида, хусусан, Конвенциянинг ушбу йўналиш бўйича қабул қилинган мезонлари – оғзакилиги, анъанавийлиги, қадимий илдизлари, тарихий ва маданий муҳити ноёблиги (ўзига хослиги) ва энг муҳими, ҳозирги кунда ҳам устоз-шоғирд мактаби анъаналари сақланиб қолганлиги ҳамда улар ёш авлод томонидан қай даражада ўзлаштирилаётгани каби ўзига хос жиҳатлари – доирасида амалга оширилган. Ўзбекистоннинг МДХ давлатлари орасида энг кўп анъанавий маданият дурдоналари ушбу рўйхатдан жой олган. Булар Бойсун маданий муҳити (2001, 2008), Шашмақом (2003, 2008), Катта ашула (2009), Наврўз (2009), Аския (2014), Палов маданияти ва анъаналари (2016), Наврўз (2016). Ҳозирги кунда «Дорбозлик – томоша санъати» Репрезентатив рўйхатига, «Марғилон хунармандчиликлари

маркази» Реестр рўйхатиға, яъни Номоддий маданий меросни тарғиб қилувчи энг яхши тажриба объекти сифатида тавсия этиш учун ЮНЕСКО ташкилотига хужжатлар топширилган.

Бойсун маданий муҳити илк бор жаҳон ҳамжамятлари анъанавий маданият объектларининг 19 номинантлари орасида ЮНЕСКО томонидан эътироф этилган (2001) ва 2008 йили эса ушбу ташкилотнинг умумжаҳон Репрезентатив рўйхатиға киритилди. Бу ўз навбатида Бойсун халқ маданияти ва унинг бадий анъаналарини сақлаш ва ёзиб олиш ҳамда кенг қўламда илмий тадқиқ этиш жараёниға сабаб бўлди. Бойсун Ўзбекистоннинг ўзига хос тарихий-маданий меросининг ноёб объекти бўлиб, маълум даражада асл ёдгорликларни сақлаб келмоқда, жумладан, Мачай кишлогигаги Тешиктош ғоридаги қадимий одам-неандерталлар турар жойи; Дарбанддаги чегарадош Кушан девори ва Темир дарвоза, Қўрғонзол ва Поёнқўрғон қалъалари, Омонхона ва б. Бойсуннинг географик муҳити кўпгина халқ маданияти анъаналарининг табиий ҳолда сақланиб қолишиға имкон берди – булар ўтроқ ва кўчманчи туркий ва шарқий эрон халқларининг анъанавий турмуш тарзи, ўзига хос халқ ижодиёти, унинг фольклор мусиқаси (амалий айтим йўллари – алла, меҳнат, маросим кўшиқлари; ноамалий – лирик ва маиший кўшиқлари, маҳсус терма, кўшиқ, лапар ва ашула; мусиқа чолғулари (дўмбира, доира, сурнай, сибизга, ғажир най, чўпон най, дапш, дутор, чанг-кўбиз) ва чолғу йўллари) ва оғзаки поэтик ижоди ҳамда халқ эпоси – дostonлар; ҳунармандчилик (каштачилик, гиламдўзлик (ғажарий, такир, оқэнли, терма, кохма, жулхирс ва ҳ.к.), кигизчилик, тўкимачилик (алача матоси), ёғоч ўймакорлиги, созгарлик, кулолчилик ва б.) ва миллий либослар; қадимий маросим (мавсумий, оилавий, диний-ибодат) ва урф-одатлар, халқ ўйинлар (кўпкари, кураш, пиёда юриш ва б.)да намоён бўлган.

Шашмақом – ўзбек ва тожик халқлари мусиқа меросида марказий ўрин тутган мақомлар туркуми; мақом – оҳанг, парда, ханг, усул, шакл, услуб каби воситалар билан ўзаро узвий боғланган мумтоз чолғу ва ашула йўллари мажмуаси. Шашмақом XVIII асрларда 12 мақом тизими (Дувоздаҳ мақом)

ва Бухоро мусиқий анъаналари негизида Марказий Осиёнинг йирик маданий маркази бўлмиш Бухорода шаклланган. Шашмақом – олти мақом туркуми бўлиб, Бузрук, Рост, Наво, Дугоҳ, Сегоҳ ва Ироқ мақомларидан ташкил топган: жами 250 дан ортиқ турли шаклдаги чолғу ва ашула йўлларида иборат. Ўз навбатида, ҳар бир мақом икки – чолғу (Мушкилот) ва ашула (Наср) йирик бўлимларидан иборат бўлиб, чолғу ва ашула йўллари туркумларини қамраб олган. Шашмақом бастакор (оғзаки анъанадаги ижодкор)лар маҳсули бўлиб, етук созанда ва хонандалар томонидан ўзбек ва тожик тилларида ижро этилган (ашула йўлларида мумтоз шарқ шоирлари ишқий-лирик, фалсафий, насихатомуз, диний мазмундаги шеърлари, шунингдек, халқ шеърляти қўлланилган). Етакчи чолғу – танбур, мақомлар ушбу чолғу орқали созланган. Ҳар бир мақомнинг чолғу бўлими 5–10 қисмли бўлиб, «Тасниф», «Таржеъ», «Гардун», «Муҳаммас» ва «Сақил» (ҳамда қўшимча) чолғу йўлларида иборат; улар анъанага кўра бирин-кетин яхлит тарзда яккасоз ёки чолғу ансамбли орқали ижро этилган. Уларнинг ҳар бири ўз оҳанги, характери, шакли, доира усуллари билан ажралиб туради. Ашула бўлимлари анча мураккаб шаклдаги ашула йўлларида ташкил топган ва улар икки туркум яъни иккита шўъба гуруҳини қамраб олади: биринчиси асосий – «Сарахбор», «Талқин», «Наср» ва «Уфор» қисмлари (ҳамда қўшимча ашулалар) ва уларни боғловчи «Тароналар» (турли шакли, куйи ва характеридаги ашула йўллари); етакчи ҳофиз ва хонандалар ансамбли томонидан чолғу ансамбли жўрнавозлигида ижро этилган. Иккинчисига эса «Мўгулча» ва «Савт» каби беш қисмли туркумлар кирган («Ироқ» мақомидан ташқари). Шашмақом, асосан, оғзаки анъанада ижод этилган, сақланган, сайқал топган, авлоддан-авлодга «устоз-шогирд» услубида ўзлаштирилган. Ўтмишда сарой ва шаҳар маданиятлари жараёнида талқин этилган. Шашмақом таъсири ва негизида «Хоразм мақомлари» туркуми ва «Фаргона-Тошкент мақомлари» юзага келган. Ҳозирги кунда Шашмақом анъаналари Ўзбекистоннинг ҳамма ҳудудларида тарқалган. 2003 йили «Шашмақом мусиқаси» ЮНЕСКО томонидан «Инсоният номоддий маданий мероси дурдонаси» деб

тан олинди ва 2008 йилдан бошлаб умумжаҳон Репрезентатив рўйхатига киритилди (Ўзбекистон, Тожикистон).

Катта ашула ёки патнис ашула (ликобий ашула) – Ўзбекистоннинг Фарғона водийсига хос йирик ашула йўли, мустақил жанр, ўзига хос ижро услуби ва усули. Икки ёки ундан ортик (бештагача) хонанда томонидан чолғу жўрлигисиз галма-гал талкин этилади. Баланд пардаларда кучли талаффузда ижро этилиши, катта авжлар мавжудлиги, сўзларнинг тингловчиларга равон етиб бориши, таъсирчанлиги ва ҳамнафаслик катта ашулага хос бўлиб, унинг «ёввойи мақом» (Ёввойи Ушшоқ, Ёввойи Чоргоҳ), «ёввойи ашула» (Ёввойи Тановар, Ёввойи Муножот). «яккахонлик» ёки ашула-чолғу йўли (Оҳким, Гулузорим қани, Топмадим) ва чолғу йўли (Ёввойи Чоргоҳ – яккасоз най учун) каби жанрлари мавжудлигидан дарак беради. Катта ашула қадимий маросим ва меҳнат қўшиқлари, марсия ҳамда аруз вазнидаги ғазалларнинг қадимий ўқитиш услублари («ғазалхонлик») заминидан вужудга келган. Унинг ўтмишдаги намуналарида ишқий-лирик ва насихатомуз ғазаллар билан бир қаторда диний, тасаввуф ва замонавий йўналишдаги шеърлар ҳам куйланади. XX асрдан эркак хонандалардан ташқари аёллар ҳам катта ашулани ижро этишган (Ҳалима Носирова, Фотима Боруҳова, Зайнаб Полвонова). Катта ашуланинг ижрочилик маданияти юксалишида унинг ўзига хос ижрочилик маҳорат мактаблари шаклланди – Кўкон (Э. Каримов, Ҳамроқул қори, Р. Мамадалиев), Марғилон (М. Сатторов, Б. Ражабов, Ж. Султонов, М. Узоқов, ҳозирда Т. Шарипов раҳбарлигидаги «Чоргоҳ» гуруҳи), Андижон (Ф. Мамадалиев, О. Юсупов, А. Ҳайдаров, Х. Ҳасанов), Наманган (М. Ҳамидов, А. Ғозиев, И. Исоқов), Тошкент (Э. Ҳайдаров, О. Алимахсумов, О. Имомхўжаев) ва ҳозирги кунда М. Тожибоев, М. Йўлчиева, Б. Дўстмуродов, А. Иброҳимов, С. Ниёзов, Н. Пирматовалар катта ашула ижрочилари. Катта ашула 2009 йилда ЮНЕСКОнинг «Инсоният номоддий маданий мероси дурдонаси» Репрезентатив рўйхатига киритилди.

Наврўз – улуснинг улуғ куни, байрам (ўтмишда маросим), шамсий (куёш) йили ҳисобида йилнинг биринчи куни. Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида яшовчи халқларнинг энг қадимий

анъанавий байрами. Баҳорий тенг кунликка (21 ёки 22 март), яъни Қуёшнинг Ҳамал буржига киришига тўғри келади. Наврўз деҳқончилик ишларини бошлаш байрами ҳам ҳисобланади. Наврўз байрамида оммавий халқ сайиллари уюштирилган, янги унган кўкатлардан тансиқ таомлар пиширилган (кўк сомса, кўк чучвара, сумалак, ҳалим), баъзи экинларни экиш бошланган. Маълумки, Наврўз зардуштийликдан аввал яшаган деҳқонларнинг баҳорий удумлари, кўкламни қаршилаш, кишни кузатиш, янги меҳнат мавсумини бошлаш билан боғлиқ анъаналари асосида келиб чиққан. Дарвоқе, Абу Райҳон Беруний ўзининг «Қадимги авлодлардан қолган ёдгорликлар» номли рисоласида Наврўз бизнинг худудларимизда уч минг йил олдин нишонланиб келинган, яъни «Наврўз – янги кун» деб аталди, бу кун, гарчи у Жамшиддан (Наврўз оламининг вужудга келиши афсонавий Жамшид номи билан боғланади) олдин ҳам ҳурмат қилинган бўлса-да, ҳайитга айлантирилди». Тарихий манбаларга кўра, Наврўзни байрам қилиш туркий халқларда энг катта тадбирларидан бири ҳисобланган. Махмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида Наврўзга бағишланган кўплаб халқ кўшиклари келтирилган. Наврўз ҳақида маълумотлар Наршахийнинг «Бухоро тарихи», Умар Ҳайёмнинг «Наврўзнама»сида, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва бошқа алломаларнинг асарларида учрайди. Ўзбекистонимизнинг турли жойларида шароитга қараб, Наврўз байрами турлича нишонланган ва бу шоду хуррамлик бир неча кундан то бир ҳафтагача, ҳатто бир ойга қадар давом этган.

Наврўз билан боғлиқ тадбирлар ва унга алоқадор маросим ва удумларни шартли равишда иккига (байрамгача ва байрамдан кейин ўтказиладиган) бўлиш мумкин. Байрамгача бўлган тадбирларга биринчи гул маросими «Бойчечак», экин-тикинга тайёргарлик кўриш ҳамда кўй-кўзиларни ям-яшил ўтлоққа ҳайдаш (деҳқон Наврўзи, чорва Наврўзи), ҳашар ўтказиш (кўчалар, ҳовли-жойлар, мозорларни тозалаш), ободончилик (гуллар, дарахтлар экиш, янги боғлар барпо этиши), янги сарполар тикиш, «Дарвешона» ва «Ашшадарози» маросимлари, байрам билан алоқадор таомлар (сумалак, ҳалим ва б.) пишириш

ва бошқалар киради. Йилбоши киргач Наврўз байрами махсус сайилгоҳларда, қир-адирларда нишонланган. Байрам куни эрта тонгдан карнай-сурнайлар чақирик оҳангларни чалиб, жарчилар одамларни байрамга таклиф этишган. Чавандозлар, полвонлар, қизиқчи масхарабозлар, бахшилар, кўшиқчи ҳофизлар, ўйинчи-раккослар байрам сайлига ташриф буюрганларга ўз санъатлари ҳамда томошаларини намойиш этишган. Айнан Наврўз байрамида номоддий маданий мероснинг ҳамма соҳа ва йўналишлари – урф-одатлари ва маросимлари (сумалак сайли, лола, бойчечак маросими, гул сайиллари, илк ер ҳайдаш, шохмойлар удумлари), таомлари, томоша санъати (аскиячи, дорбозлар), халқ ўйинлари (кўпкари, кураш, беллашувлар, арғимчоқ учуш), ижрочилик санъати – рақслар, мусиқа чолгу (Наврўзи бузург, Наврўзи омма, Наврўз айёми) ва айтим йўллари (Наврўз кўшиқлари – Муборакбод, Йилбоши, Салом, Наврўз; Сумалак, бахшилар термалари), фольклор ансамбллари чиқишлари каби анъаналари ушбу байрамнинг узвий таркибий қисми ҳисобланади.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, бошқа қадриятлар қаторида, 1992 йилдан бошлаб Наврўз байрами яна тикланди, янгича мазмун ва моҳият кашф этди. Наврўз халқимизнинг, умуман, Ўзбекистонда яшовчи ҳамма миллат ва элатларнинг энг сеvimли айёмлардан бири бўлиб, баҳорий удумлари, кўкламни эъзозлаш, сув, олов, тупроқ, куёшга сиғиниш билан боғлиқ маросим ва эътиқодлари асосида пайдо бўлган умумхалқ байрами сифатида нишонланади. Наврўз қадимий бўлиши билан бирга, ҳар йили биз билан бирга янгилашиб, англашиб бораётган улуғ ва навқирон байрамимиздир.

Наврўз номоддий маданий мерос намуналаридан бири сифатида ЮНЕСКОнинг «Инсоният номоддий маданий мерос дурдонаси» Репрезентатив рўйхатидан жой олган (2009, Озарбайжон, Покистон, Туркия, Эрон, Ўзбекистон, Қирғизистон, Ҳиндистон). 2010 йили БМТ 21 март кунини Халқаро Наврўз куни деб эълон қилди. 2015 йили 12 та Шарқ мамлакатлари томонидан Наврўз байрами ҳақида умумий ҳужжатлар ЮНЕСКОга қайта топширилди ва 2016 йили яна дурдона сифатида умумжаҳон Репрезентатив рўйхатига киритилди.

Аския (арабча «азкиё» – ўтқир зехли, ҳозиржавоб) – ўзбек халқ оғзаки ижодининг хушчакчак ва кулгили томоша санъатининг оммалашган жанри. У, одатда, халқ сайилларида, тўйларда ва бошқа маросим-тадбирларда ижро этилади. Ўзбекистоннинг Фарғона водийси ва Тошкент вилоятларида ривожланиб, санъат даражасига кўтарилган. Ҳозиржавоблик, зийраклик ва донишмандликни, шу билан бирга, тил ва сўз бойлигини, бадиий-эстетик дидни талаб этадиган аскияда икки ёки ундан ортиқ киши ёхуд тўла орқали мунозаралашади, бу эса фикрлар мунозараси, ҳозиржавоблик ва сўзамолликдир. Айтилаётган аския бировнинг шахсиятига тегиб кетмаслиги учун ҳар бир сўз ва иборани ишлатишда ижрочи ниҳоятда эҳтиёткор бўлиши зарур. Ёзма тарихий манбаларда аския XV–XVII асрларда кенг тарқалган.

Аскияда пайров (мавзу) сюжети алоҳида бадиий асар ҳисобланади, у аскиянинг мукаммаллашган ва мураккаб усули сифатида изчил фикрлар оқими бўлиб, маълум бир мавзунинг маъносини бошидан охиригача ечиб беради. Аскиячилар мавзу доирасида четга чиқмайдилар. Унда анъанавий пайровлар бўлмиш «Ўхшатдим», «Бўласизми», «Гулмисиз, райҳонмисиз», «Афсона», «Лақаб»лардан ташқари, замонавий мавзулар «Пахта», «Оила», «Кино», «Ашула» ва ҳ. ўрин олган. Пайровда бир мавзу атрофлича ва чуқур очилиши лозим. Чунки мавзудан чекиниш аскиячининг мағлубиятидан далолат беради. XX асрнинг иккинчи ярмидан аскияни саҳнавий санъат даражасига етказишда машхур сўз усталари орасида Юсуф кизиқ Шакаржонов, Ижроқомбува, Ғойиб ота Тошматов, Абдулҳай Маъсум Қозоков ва б. ҳисса кўшганлар. Фарғона водийсининг таниқли санъаткорлари ва бастакорлари, жумладан, Жўрахон Султонов, Расул қори Мамадалиев, Ғанижон Тошматов, Сойиб Хўжаев ва б., таниқли аскиячилар сифатида ҳам танилганлар. Аскияни муҳофаза қилиш, асраш ва тарғиб қилиш ва келгуси авлодга етказишда Қўқон, Марғилон, Хонобод, Қорасувларда аскиячилар жамоалари ва гуруҳлари фаолият юритмоқдалар. Аскияни сақлаш ва тарғиб этиш мақсадида илмий тадқиқотлар, танловлар, фестиваллар, «Аския кечалари» (Тошкент, Марғилон, Хонобод), телекўрсатувлар, фильмлар, нашрлар қилинмоқда ҳамда ўқув жа-

раёнига киритилди. 2014 йили «Аския – сўзамоллик санъати» ЮНЕСКОнинг умумжаҳон Репрезентатив рўйхатиغا киритилди.

Палов ёки ўзбек оши – халқимизнинг энг тарқалган ва севимли таоми ҳисобланиб, у ўзбекларнинг бутун ҳаёти давомида йўлдоши бўлган. Унинг турли хиллари оила шароитида ҳамда оилавий тўй маросимларида – тўй оши, ақиқа оши, фотиҳа оши, маслаҳат оши, хотин оши, куёв оши, эҳсон оши ва б., унинг локаллик тайёрлаш услублари – бухорча софий ош, самарқандча ош, тошкент оши, фарғонача девзира оши ва б. мавжуд бўлиб, энг муҳим таом сифатида инсонларни яқинлаштирган; бирлаштирилган ижтимоий ҳодисага айланган. Ҳар бир оилада жуда бўлмаганда ҳафтасига бир (одагда, пайшанба куни) ёки бир неча мартаба ушбу таом тайёрланади ва бу таомга алоҳида ҳурмат билдириб, оиланинг барча аъзоларини бирлаштиради, жамулжамликда ейилишига алоҳида эътибор қаратилади. Ўзбекларнинг меҳмондўстлиги дунё бўйича тарқалган; ўзбек хонадонига келган меҳмон, албатта, палов билан сийланади. Яқин дўстлар йиғиладиган бўлса ҳам, албатта, ош пиширилади. Оилада ўтказилган барча тадбирларда, хашар, байрам ва сайилларда палов тайёрланади. Катта тўй ошлари эркаклар томонидан, айнан ошпаз – ош тайёрлайдиган мутахассис томонидан пиширилади. Унинг тайёрлашда катта маҳорат, билим ва дид талаб этилади. Ушбу касб устоздан-шогирдга, авлоддан-авлодга ўтиб келмоқда. Палов маҳсулотлари танлаш, унинг пишириш жараёнида маълум услуб ва анъанага таяниш, меъёрий усулларни қўллаш (ёғ киздириш, олов, сув, ёғ, гуруч миқдорини билиш), таомни тановул қилиш ҳам ўз анъаналарига эга. «Палов маданияти ва анъаналари» – ўзбекларнинг миллий таоми сифатида ЮНЕСКО томонидан тан олинди ва умумжаҳон «Инсоният номоддий маданий мероси дурдонаси» Репрезентатив рўйхатиغا киритилди (2014).

Миллий бойлик тизимида табиий захиралар ва моддий маданият ёдгорликлари билан бир қаторда, номоддий маданий мерос мажмуи ҳам гоят муҳим аҳамият касб этиб, оғзаки анъанада авлоддан авлодга ўтиб, сақланиб, табиий ва тарихий муҳим воқеа-ҳодисалар таъсири остида муттасил ривожланиб, янги-янгиланиб (даврга хос ўзгариб), инсон томонидан бойитиб бори-

лади. У инсонлар ўртасида мулоқот, фикр алмашуви ва ўзаро ҳамжиҳатликнинг муҳим омили бўлиб келмоқда. Номоддий маданий мерос ўтмиш ва келажак ўртасида боғловчи восита (ҳалқа) ҳисобланиб, биз яшаётган дунёни яхшироқ англашга, уни мувофиқ шакллантиришга ёрдам беради. У ўзида билим манбаини намоён қилиб, халқнинг нодир бойлигидир. Ўзбекистон номоддий маданий меросининг етакчи соҳаси бўлган анъанавий мусиқаси ижодкор халқимиз томонидан кўп асрлар мобайнида вужудга келиб, чечан ижрочилар – созанда ва қўшиқчи, яллачи ва гўянда, халфа ва бахши, мақомдон ва ҳофизлар маҳорати туфайли авлоддан авлодга етказиб келган фольклор ва мумтоз мусиқаси асарлари миллий менталитетимизнинг ўзига хос жиҳатларини ўзида мужассамлаштирган бебаҳо ва ноёб маънавий мерос саналади. Асрлар оша олижаноб ғояларни бетакрор бадиий шаклларда ифодалаб келган маросим ва лирик қўшиқлари, турли жанрлардаги чолғу куйлари, ашула йўллари, дostonлар, катта ашула, лапарлар, мақом чолғу ва мақом ашула йўллари ҳамиша инсон қалбини эзгулик нури билан нурафшон этиш, кўнгилларни поклаш, одамларни улуғвор мақсадларга йўналтириш вазифасини бажариб келган.

Анъанавий мусиқанинг ҳар бир намунаси асрлар давомида кўплаб истеъдодли етук созанда ва хонандалар томонидан сайқалланиб, юксак санъат намунаси даражасига кўтарилган. Анъанавий ижрочиликнинг ўзига хос маҳорат мактаблари алоҳида ўрин тутган. Булар мақомчилик, бахшичилик, ашулачилик, қўшиқчилик, созандачилик каби ўзига хос мактаблардир. Ҳозирги кунда ёш авлод вакиллари ана шундай бой ва ноёб меросимизни асраш ва тарғиб қилишда фаол иштирок этмоқда.

Халқимизда қўшиқ билан кўнгил ўсади, деган нақл бор. Зотан, қўшиқ турмуш қийинчиликларини енгишда, машаққатли кураш кезларида, қувонч ҳисларини ифодалашда инсонга ҳамиша ҳамдам ва ҳамдард бўлиб, унга маънавий куч-қудрат, бардамлик, ҳис-туйғуларига таскин бағишлайди. Чинакам қўшиқнинг жон озуғи эканлиги ҳам шундадур. Бундай қўшиқлар қанча кўпайса, маънавий оламимиз шунча бой ва сермазмун бўлади. Номоддий маданий меросимиз пойдевори ҳам қўшиқчилик санъати би-

лан боғлиқдир. Зеро, кўшиқ ўзининг соддалиги ва чинакам ҳар бир инсонга етиб бориши ҳамда ўзининг саховатидан етарли баҳраманд бўлиши билан халқнинг меҳрини асрлар давомида козониб келмоқда. Инсоннинг турмуш тарзи, унинг фазилатлари, рухий ҳолати, орзу-умидлари халқ кўшиқларида таъсирчан ва ҳаққоний ифодаланган. Инсон қалбига сўз, тиниқ ва чуқур туйғулар, энг аввало, кўшиқлар орқали киради. Оналаримиз алласи, кекса бувиларимизнинг терма, кўшиқ ва лапарлари, аёлларимизнинг соғим кўшиқлари ва ёр-ёрлари, дехқонларнинг майда ва сушт хотин кўшиқлари, етук бахшиларимиз термалари ва ниҳоят, мақом тароналари – булар бир умрлик юрак бойлигимиздир.

Шу билан бирга, таъкидлаш жоизки, кўп асрлар давомида тўйларимизни безаб турган муборак, қутлов, ёр-ёр, ўлан, келинсалом, айтишув кўшиқларимиз, лапарларимиз бугун йўқолиш арафасида. Уларнинг ўрнига янги кўшиқлар, маросимлар билан боғлиқ бўлмаган ҳолатлар юзага келмоқда. Агар улар чинакам санъат асари сифатида кадр-қиммат топса, хазинамиз янада бойиган бўларди. Бироқ бу каби кўшиқларда мавзу майдалиги, чинакам туйғулардан маҳрумлик, бир-бирини такрорлаш, ўхшашлик, ҳатто тақлидчилик ҳоллари кўпайиб бораётир. Ҳолбуки, халқ яратган кўшиқларда санъатсевар элимизнинг донишмандлигини кузатиш мумкин, уларни тинглаб тўймаймиз. Шу боис халқ кўшиқларини ёзиб олиш, уларни тадқиқ этиш ва халққа асл ҳолатида етказиш, айниқса, ёш санъаткорлар зиммасига жиддий масъулият юклайди.

Анъанавий мусиқа санъати номоддий маданий мерос сифатида тан олинди – у ҳаётсевар, мунаввар ва орзули қалбларнинг гўзал қиёфаси, халқнинг ҳаётий сиймоси. Умрбоқий кўшиқлар, бетакрор овозларини асрлардан-асрларга эшитиб турган шоиру санъаткорларимиз номлари – маданиятимиз кўрки. Уларнинг номларини нафақат фахр билан тилга олмақ керак, балки улардан ўрганмоқ, санъатни худди ўшалар каби муқаддас сақламоқ даркор. Мусиқа санъати намуналари ёки яхши кўшиқ орқали қайноқ ҳаёт бағрида ижоднинг нашъасини юракдан ҳис этамиз, чунки ҳаётнинг ўзи бетакрор кўшиқ асlidir.

Муҳаммадали ҚҶШМОҚОВ

(1948 йилда туғилган)

Қўшмоқов Муҳаммадали 1948 йил 19 октябрда Фарғона вилояти Фурқат туманидаги Шотўра қишлоғида туғилган. Тошкент давлат университетининг журналистика факультетида ўқиган (1965–70). «Шарқ юлдузи» журналинда адабий ходим, катта адабий ходим, бўлим мудири (1969–75), Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат наشريётида муҳаррир (1975–78), «Гулистон» журналинда бўлим мудири вазифасини бажарган (1973–83). Ҳозирда «Соғлом авлод учун» журналининг бош муҳаррири. «Анъана ва бадиҳагўйлик масалалари (Қўрғон достончилиги мактаби вакили Эргаш Жуманбулбул ўғли репертуари мисолида)» мавзусида номзодлик диссертациясини ёқлаган (1984). «Қоратол», «Ёмғирдан кейинги умр...», «Гулларим, Сизга...», «Али Камбар», «Қоинот умиди – Инсон», «Умид қизгалдоқлари» шеърини тўпламлари, «Шамоллар чоргоҳи» достони, «Гўрўғли», «Чарх – фалак» драматик достонлари, «Чечанликда сўзга сувдайин оқиб...», «Бахшилар хазинаси», «Дарёлар уфқи – денгиз» адабий-танқидий китоблари, публицистик мақолалари, жаҳон шеърятидан бир қанча таржималари эълон қилинган. Айрим шеърлари рус, болгар, грузин тилларига таржима этилган. «Алпомиш» киносценарийсини, «Алпомиш» радиофильми сценарийсини, «Алпомиш» ҳужжатли фильм сценарийсини (шу уч ишни Ш. Турдимов билан ҳаммуаллифликда) ёзган. Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси аъзоси, Ўзбекистон Журналистлари ижодий уюшмаси аъзоси, филология фанлари номзоди. 1999 йили «Дўстлик» ордени билан тақдирланган.

Мен шоирман: шундай айтсам ярашар!

Эргаш Жуманбулбул ўғли

Оқтов билан Қоратов оралиғидаги қадимий тупрокка майсалар от узангисига чопадиган бўлиб қолган баҳор вақтларида зиёратга борсангиз, ўт-ўланларнинг хидларидан маст бўлиб, кенгликларга тикилсангиз, юрагингиз ёзилгандай, бутун оламни ўзига сиғдирадигандай туюлади. Ана шунда узоқларга тикилиб, тўниб турганда, йиллар давомида етилган хаёлингиз, тушларингиз чинга, ўнгга айланади. Узоқдан сиз томонга ўрта ёшлардаги бир зот кела бошлайди. Унинг қадамлари шахдам... Сиз у томонга боряпсиз, у сиз томонга қараб келяпти. Лекин ўртадаги масофа ҳеч қисқармайди. Бу одамнинг кўзлари шу қадар ёруғ, шу қадар ўткир. Бу ёруғ кўзларнинг нури Сизни эсанкиратиб қўяётганга ўхшайди. У кўк нурнинг ичида келаётганлигини кўрасиз. Бу кўк нурнинг ичига кириш, бу мухтарам зотнинг суҳбатдоши бўлиш насиб қилармикан?

Бу одам – мулла Эргаш. Жуманбулбул боласи. Ёдгор бахшининг, Тилла кампирнинг, Султон кампирнинг, Жоссоқ шоирнинг, Ёрлақабнинг, Жуманбулбулнинг изи.

Улуғларнинг изи бўлиш қийин.

Ўзи ҳам улуғ бўлмаса, нури билан етти пушти кўнглини ёритмаса, улуғларнинг изи бўлиш қийин.

Эргаш Жуманбулбул ўғли асрлар давомида булоқдай қайнаган Қўрғон дostonчилик мактабининг намояндаси. Қўрғон дostonчилик мактаби миллий бадий тафаккурнинг авжи муҳайирига кўтарилган. Туркий дostonчиликнинг қалбига айланган. Жаҳон эпосининг дарёлари қўшиладиган маънавий уммондир. Бу сўзларнинг муболағаси йўқ. Эндиликда ўзбек маънавияти захматкашлари Қўрғон, Булунғур, Нарпай, Шеробод ва бошқа ўзбек дostonчилик мактабларининг умуммиллий, умумтуркий,

умумжаҳоний аҳамиятини илмий кўрсатиб беришга масъулдирлар. Ана шунда Қўрғон дostonчилик мактабининг шеърый эпопеяси – «Гўрўгли» туркум дostonлари ўзининг ҳаққоний баҳосини – чинакам қадрини топади. Ҳинд «Рамаёна» ва «Маҳабҳарат»и, Ҳомернинг «Илиада» ва «Одиссея»си; «Минг бир кеча» эртаклари, Фирдавсийнинг «Шохнома»си, Жалолиддин Румийнинг «Маънавийи маснавий»си, Лев Толстойнинг «Уруш ва олами»и сингари улуғ эпопеялар силсиласида ўзбек шеърый эпопеяси «Гўрўгли»нинг муносиб ўрни маълум бўлади. Романий тафаккур ривожига ўзбек халқи қўшган хиссанинг салмоғи ва микёси аниқ билинади.

Эргаш шоир мана шундай худо ёрлақан муҳитда – ўзбек халқининг маънавияти булоқдай қайнаб чиқиб, наҳрлар бўйлаб оққан жойда туғилган эди. Гўрўгли ҳақидаги дostonларни ёд билган ва ўз юрагида ёшартириб, янгилаб ижро қиладиган дostonчилар ўзлари ҳам кўнгил авжида яшайдиган кишилар эдилар.

Маънавиятнинг юраги ва ҳусни муҳаббатдир. Жуманбулбулнинг Анорхолга муҳаббати Лайли ва Мажнунлар, Тохир ва Зухралар, Вомиқ ва Узролар, Фарҳод ва Ширинлар, Гўрўгли ва Юнус парилар даврасида ҳам ярқираб кўринадиган ишқномадир. Бу ишқноманинг бадий ижроси Жуманбулбулдек бир шоирни кутяпти. Лекин Жуманбулбулнинг Анорхолга бўлган муҳаббати «Равшан» дostonида «Равшан»нинг ишқий авжларида рўёбга чиққан. Шунинг учун ҳам «Равшан» дostonини «Жуманбулбулнинг уч ҳайдалган шудгори» деб эъозлайдилар.

Эргаш шоир Гўрўгли ва Юнус пари муҳаббати муҳитидагина эмас, Жуманбулбул ва Анорхол муҳаббати бағрида ҳам ўсди. Анорхол Эргашни туғмаган бўлса ҳам, тукқанидан ортик тарбиялади. Маънавиятдаги ва мавжуд турмушдаги буюк муҳаббатлар Эргаш шоир тақдирида бирлашди.

Эргаш Жуманбулбул ўғли ўзининг устозларидан мерос бўлиб қолган муҳаббат талқинларини мислсиз юксакликларга кўтара олгани бежиз эмас. Шу ўринда Ҳомердан, Ҳофиздан ва Эргаш Жуманбулбул ўғли ижросидаги «Равшан» дostonидан эпизодларни эслайлик.

Ҳомер тасвирлайди: оксоқоллар гурунглашиб ўтиришибди. Улар Елена учун икки мамлакат жанг қилаётганини қоралаптилар. Шу маҳал Елена ўтиб қолади. Воҳ-воҳ!.. Қариб чуриган чолларнинг кўнглига ёшлик шахди, шижоати қайтади. Еленанинг хусни уларнинг ақлини ҳам чархлайди. Бундай гўзал учун икки мамлакат жанг қилса арзийди, деган хулосага келади улар. Гўзалликни бундан ортиқ бадий тасвирлаб бўларканми?

Ҳофизнинг лирик қаҳрамони эса:

*Агар он турки шерози ба даст орад дили моро,
Ба холи ҳиндуяш бахшам Самарқанду Бухороро.*

Яъни:

*Агар кўнглимни шод этса ўшал Шероз жонони,
Қаро холига бахш этгум Самарқанду Бухорони, –*

(Хуришд таржимаси)

дейди.

Муҳаббатнинг кучини, гўзалликнинг таърифини бундан ўтказиб бўлармикан?

Жуманбулбул – Эргаш Жуманбулбул ўғли талкинидаги Равшан деган ошиқ йигит эса Зулхуморни кўрганда оламни унутади, оламдан баландга, рухий арши аълога кўтарилади.

*Юринглар, Чамбил кетамиз,
Туринглар, Чамбил кетамиз, –*

деб жунуний туғён аро кўшиқ айтади.

Зулхуморнинг хусни Равшанни маиший ҳаёт меъёрларидан маънавий ҳаёт юксакликларига етказди. Муҳаббат шеvasини бу қадар ичкин, ёрқин ифодалаб бера олиш маҳорати Кўрғон дostonчилик мактабига хос бадий тафаккур даражасининг жаҳоний бадий тафаккур тўлқинлари билан узвийлигини далиллайди.

Равшан жўш-хурушга киради. Хаёлида ўз муҳаббати ила, Зулхумор хусни юксаклиги даражасига кўтарилади. Бу маънавий мақом эса Жуманбулбул – Эргаш Жуманбулбул бадий даражасини акс эттиради.

Лессинг деган мутафаккир Ҳомернинг биз юқорида эслаган тасвирини таҳлил қилиб, шоирлар бўлаклаб ифодалаб бериш мумкин бўлмаган нарсани одамнинг ҳиссиётига гўзаллик қилган таъсир орқали ифодалаб беришларини таъкидлайди. Равшаннинг қўшиғи ҳам шунинг шаҳодатидир. «Ёр айланай, қалпоқ тиккан қўлингдан» қўшиғи ҳам мана шундай бадиий авж – асрларга татиғулик кашфиётдир.

Эргаш Жуманбулбул ўғли ўзбек дostonларининг хазинабони эди. У Қўрғон дostonчилик мактабининг устози – қарийб ҳамма дostonларни билувчи ва шогирдларга ўргатувчи Жоссок шоирнинг вориси эди. Қўрғон дostonчилари маҳорати, ибрати – Жуманбулбул ўғлида давом этди. Дostonларни билиш, уларнинг ғоявий-бадиий бедахллигини ва равнақини таъминлаш унинг умри мазмунини ташкил этар эди. Бунинг устига, у мулла одам эди. Ундан ёзиб олинган ёки ўзи ёзиб топширган анъанавий дostonларни мутолаа қилганда, бу, асарларни ичдан ёритувчи ҳиссий алангаларни айтувчининг – халқ дostonчисининг ақл алангалари жўнаштириб, қўллаб-қувватлаб турганлигини сезасиз.

Эргаш Жуманбулбул ўғли дoston айтганда ҳамиша жўшхурушга кириб, шундай бедахллик ва маънавий юксаклик даражасига эришадик, у бутун коинотни кафтига симобдек қўйиб, кузатиб турганга ўхшайди. Бир ўринда жанг манзараларини моҳирона тасвирлаб бергандан кейин, буларни «қазо осмонда кўриб, оғзини енги билан тўсиб кулар эди» дейди. Бу эса рухнинг олий мақомида қувватга кирадиган бадиий образдир.

Эргаш Жуманбулбул ўғлининг илҳоми селдек келади. Унинг тасвиридаги ўзбек тўйларининг ўзи бир дoston. Унинг тасвирида қизлар жўнашининг ўзи бир дoston. Эргаш Жуманбулбул ўғлининг эстетик идеали Қўрғон дostonчилик мактаби эстетик идеалини тўла-тўкис мужассам этади, деб айтиш мумкин.

Бу шоирнинг ижодини: анъанавий дostonларни ва индивидуал асарларини тадқиқ қилиш йўлида устод Ҳоди Зариф қаватидаги бир қанча ўзбек фольклоршунос олимлари эътиборга лойик ишларни амалга оширдилар. Ундан ёзиб олинган дostonлар ўзбек тилида беш жилдда, рус тилида уч жилдда нашр этилди. Унинг

ижоди бўйича номзодлик ва докторлик диссертациялари ёқланди ва ёқланмоқда. Албатта, бу қилинган катта ишлар бундан ҳам катта ишлар кутиб турганлигини аён қилмоқда. Мустақиллик муҳитида Эргаш Жуманбулбул ўғли ижоди ўзбек миллий бадиий хазинаси сифатидагина эмас, фалсафий, ахлоқий, ҳуқуқий хазинасининг ҳам самараси сифатида бундан-да теранроқ ўрганилишга лойиқдир. Зеро, Эргаш Жуманбулбул ўғлининг устозлари ва ўзи тараннум этган Гўрўғли Чамбил деган утопик давлатни қурган, Гиркўкдай тулпорни парваришлаб ўстирган, Райҳон араб қирқ минг шаҳарга тилаганда – сотиб олмоқчи бўлганда, «номи туркман уввос солиб жилаган». Яъни Гиркўк Чамбилнинг номус-орига айланган. Гўрўғли ариқлар қаздириб, сув чиқарган, юртини обод, элу халқи ҳаётини фаровон этган.

Гўрўғли мана шундай – ҳамиша халқ орзусидаги идеал қаҳрамон экан, Эргаш Жуманбулбул ўғли ҳам бугуннинг қатордаги шоири бўлиб қолаверади. Ғўё у ушбу терма-қўшиғини бизнинг даврамизда ўтириб айтаётгандай:

*Қаридимми десам кўнглим қоласи,
Тобора ортади ёшлик ҳаваси...*

Абийр
МУСАКУЛОВ
(1951–2011)

Абийр Мусақулов 1951 йил 3 январда Самарқанд (ҳозирги Жиззах) вилояти Ғаллаорол тумани Найман қишлоғида туғилган. Тошкент давлат университети филология факультетида таҳсил олган (1967–73). Ҳарбий хизматда бўлган (1974–75). ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор бўлимида лаборант (1971–74), катта лаборант (1974–84), кичик илмий ходим (1984–85), илмий ходим (1985–88), катта илмий ходим (1989–97) бўлиб ишлаган. Тошкент давлат аграр университетида Тиллар кафедрасининг мудири (1997–2002). «Соғлом авлод учун» журнали бўлим муҳаррири (2002–2004). ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор бўлимида етакчи илмий ходим вазифасида ишлаган (2004–2011). «Ўзбек фольклорида терма (жанр хусусиятлари, классификацияси, поэтикаси)» мавзuida номзодлик (1984), «Ўзбек халқ лирикасининг тарихий асослари» мавзuida докторлик (1995) диссертациясини ҳимоя қилган. «Ўзбек халқ мақоллари» тўплами (ҳамк. 1978–2009) чоп эттирилган. «Узбекские народные пословицы» (ҳамк. 1983) тўплами ҳамда 2 жилдли «Ўзбек халқ мақоллари» академик наирининг тузувчиларидан биридир. «Остонаси тиллодан» халқ қўшиқлари тўпламини (ҳамк. 1993) чоп эттирган. «Ўзбек халқ қўшиқларининг тарихий асослари» (1994), «Ўзбек халқ қўшиқларининг қадимий асослари» (1998), «Ўзбек халқ лирикаси: тарихий асослари ва бадийяти» (1995), «Ўзбек халқ лирикаси» (2010) номли монографиялар муаллифи. 2011 йил 14 декабрда Тошкент шаҳрида вафот этган.

ХАЛҚ ЛИРИКАСИДА СОЧ ОБРАЗИНИНГ ТАРИХИЙ-ЭТНОГРАФИК АСОСЛАРИ

Жаҳон халқлари эътиқодларида кенг тарқалган, рудиментлари, ҳозиргача яшаб келаётган магия кўринишларидан бири соч магиясидир. Бу инончнинг ғоявий асосида контагиоз (мулоқот) магияга инонч ётади. Соч магияси асрлар бўйи маиший турмуш ва жаҳон халқлари фольклорида шаклланган ўзига хос бир тизим бўлиб, фақатгина инсон бошидаги сочлар эмас, балки одамлар, жониворлар танасидаги қош, соқол, мўйлов, ёл, думдаги толалар, жун ва улар билан боғлиқ тароқ, рўмол, дўппи, ўсма, сурма кабилар соч магияси тизимининг элементларидир. Соч магиясининг ўзбек халқ лирикасидаги бадий ифодалари жуда серқирра:

*Дарёдан оқиб келоди,
Шода-шода марварид.
Рўпарамда ўлтироди,
Қоши қаро, барно йигит.
Қоши қаро, барно йигит,
Хурсанд этолмайсан мени.
Кокилим қимматбаҳо
Ташлаб кетолмайсан мени.¹*

Тарихий асосларига кўра, дарё сув култи объектидир. Марварид, дарёнинг ҳосиласи, бўлғуси ҳосилдорлик рамзидир. Тўлқинларнинг марваридга ўхшатилишида сийрат маъносида фарзанд ғояси ҳам бор. Қўшиқдаги шода-шода марварид жуфтлик ифодаси, оила асоси. Рўпарада ўтирган барно йигит дарёнинг поэтик параллелидир. Кокил эса соч магияси билан боғлиқ.

Дунё халқлари тарихида ёвуз кучлар соч толаси ва тирноқлар орқали ҳам унинг эгасига зиён етказиши мумкинлиги инончи кенг тарқалган.² Чунки қадимги одамлар дунёқарашида: «Сочлар

¹ Гулёр. Фарғона халқ қўшиқлари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1967. – 15-бет. Мақоладаги барча мисоллар ана шу тўплам ва муаллифнинг дала материалларидан олинди.

² Тайлор Э. Б. Первобытная культура. – М.: ИПЛ, 1989. – стр. 94.

жон ёки инсон магик кучларининг макони ҳисобланган».¹ Соч олиш, тараш, тозалаш – оби ҳавога таъсир қилиши, улар орқали соч ёки тирноқ эгасига исталган масофадан ўз хукмини ўтказиш мумкинлигига дунёдаги барча қадимий халқлар ишонганлигини эътироф этган.² Инсон сочи қадим тасаввурларда осмон ғояси билан боғлиқ бўлганлиги учун жаҳондаги кўпгина халқларда туғилиш, никоҳ, ўлим маросимлари билан бир қаторда, илк бор гўдак сочини олишни ҳам инсон ҳаётидаги магик-ритуал аҳамиятга эга ҳодиса деб биладилар.³

Ўзбекларда илк бор соч олиш маросими **соч тўйи** ёки **акиқа** дейилади. Ўрта Осиёнинг кўпгина жойларида гўдакнинг олинган сочини мевали дарахтга илиб ёки тагига кўмиб қўйганларки, бу магик аҳамиятга эга бўлиб, бахт ва ҳосилдорлик ғоялари билан боғланган.

Халқимиз маиший турмушида соч билан боғлиқ кўплаб иримлар, одатлар, тасаввурлар ҳозир ҳам кўп учрайди. Масалан, бировнинг бош кийимини кийиш тақиқланади, ялангбош юриш айб саналган. Аёлларнинг сочини ёзиб юриши фалокат, сочини қирқиши беҳаёлик рамзи ҳисобланган. Шу сабаб кўшиқларда шундай куйланади:

*Оқсув юзли, қаламқош,
Чикма ёрим, ялангбош.*

*Даричадан қараманг, бошим яланг,
Қарасанг, қарамасанг қошим қалам.*

*Сочимни қирқай десам,
Уволидан қўрқаман... ва ҳ.к.*

Тарихий тараққиёт натижасида инсон сочлари, унинг ҳолати маиший турмуш ва халқ оғзаки ижодида турли функциялар касб этиб борган.

¹ Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1986. – стр. 41.

² Фрэзер Дж. Дж. Золотая ветвь. Исследование магии и религии. – М.: ИПЛ, 1986. – стр. 43.

³ Этнография детства. Традиционные формы воспитания детей и подростков у народов Южной и Юго-Восточной Азии. – М.: Наука, 1988. – стр. 32.

Тарихчи К. Шониёзов қадимги қипчоқ жангчилари узун соч кўйганликларини, олган тақдирларида тепаси ёки орқасида кокил колдирганликларини айтади. Шунингдек, унинг аниқлашича, ўзбекларда қизлар анъанага кўра сочини майдалаб, келинчаклар ва жувонлар эса жуфт қилиб ўрганлар. Келинчаклар кокиласи **гажак** деб юритилган.¹

*Қизил гулнинг чечаги,
Нима бўлди кечаги?
Нақш олмадай юзига,
Ярашибди гажаги.*

Кўшиқда келинчак ҳақида сўз кетаётганлиги гажақдан маълум. Шу билан бирга унда келин-куёвларнинг тунги интим муносабатларига нозик қочирим ҳам бор.

XIX аср сўнгида Олтойдаги туркий халқларда аёллар ва қизларнинг соч ўримларидан ҳам фарқланишига алоҳида эътибор берган В. В. Радлов аёллар сочини иккита ёки учта, қизлар майдалаб ўрганликларини айтади.² Бизнингча, сочнинг учта ўрилиши фарзанд ғояси билан боғлиқ бўлса керак. Бу одат ўзбекларда ҳам бўлганлигини мана бу кўшиқ тасдиқлайди:

*Қора қулоч сочимни,
Уч ўрдилар, ёр-ёр.
Ота-онам шаҳридан,
Кўчирдилар, ёр-ёр.*

Туркий халқларда соч ўримининг жуфтлиги жуда қадим замонлардан аёлларнинг турмуш қурганлигини ифодалаб келган. Жумладан, Н. Я. Бичурин қадимда Амударё бўйларида яшаган халқлар ҳақида шундай ёзади: «Аёллар турмушга чиқишдан аввал сочларини парваришлаб, икки ўримга ажратиб ўрадилар».³

¹ Шаниязов К. Ш. К этнической истории узбекского народа. – Ташкент: Фан, 1974. – стр. 268–269.

² Радлов В. В. Из Сибири. – М.: Наука, 1989. – стр. 294.

³ Бичурин Н. Я. Собрание сведений о народах обитавших в древней Средней Азии в древние времена. Т. 1. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – стр. 243.

Қизиғи шундаки, жаҳоннинг кўпгина халқлари, шу жумладан, Европада ҳам қизлар, аёллар, турмуш қурмай маиший бузилган жувонлар ҳам соч ўримидан фаркланганлар.¹

Соч ўримларининг оилавий ҳаёт, маиший турмуш билан боғлиқ турли маънолар англатиши бизнинг кунларимизда ҳам маълум даражада сақланиб қолган. Сочнинг икки ўрилиши қизликдан аёликка ўтиш рамзи эканлиги халқ қўшиқларида ҳам ўз бадий ифодасини топган:

*Ёримнинг қора сочи,
Иккига бўлгудек бўпти.
Шу дамда ўйин қилсам,
Қараб кулгудек бўпти.*

Юқоридаги мулоҳазалардан сўнг аён бўладики, ёр сочининг иккига бўлгудек бўлиши унинг балоғатга етганлиги рамзи, энди оила қуриш мумкинлигига ишорадир.

Республикамизнинг баъзи туманларида бир одат ҳозиргача учраб туради: тўй куни никоҳ ўкилиб, чимилдикда соч сийпатар, ойна кўрсатар, қўл ушлатар ва бошқа рамзий қовушишгача бўлган барча маросимлар бажарилгач, куёв чимилдикдан чиқиб кетади. Шундан сўнг серфарзанд бир аёл ёки янга келинчакнинг сочини икки ўрим қилиб ўриб қўяди.

Халқ лирикасидаги соч поэтик образи тарихий асосига кўра соч магияси орқали ҳосилдорлик культлари билан ҳам боғланади. Мутахассислар фикрича, туркий халқлар оғзаки ижодида ҳам соч ва унинг аналоглари – қил, қош, киприк, мўйлов, соқол, от ёллариининг бўлиқ-қалинлиги ҳосилдорлик рамзи бўлиб, фаровон турмуш ва серпуштликка магик таъсир кўрсатади, деб билинган.² Шу сабабли халқ қўшиқларида соч ва унинг аналоглари фақат гўзаллик рамзи бўлмай, сийрат маънода балоғат, севги, оила, фарзанд ва бахтли-тўкин турмуш ғояларини ҳам ифодалайди. «Соч-

¹ Богатырев П. Г. Вопросы теории народного искусства. – стр. 334–335; Проблемы мифология и верований народов Дагестана. – Махачкала, 1988. – стр. 57.

² Тюркология: К 80 летию академика А. Н. Кононова. – М.-Л.: Наука, 1986. – стр. 240.

лар, – дейди Н. И. Гоген-Торен, – шубҳасиз ва доим иккинчи жинсий белги бўлиб хизмат қилган. Иккинчи жинсий белги онгда сочининг ҳосилдорлик культлари билан боғлиқлиги ҳақидаги тасаввурларга магик функция нисбатини бериш билан боғлиқ».¹ Сочнинг балоғат рамзини англатиши ўзбек халқ лирикасидаги «Сочингни узун дейдилар...», – мисраси билан бошланувчи композицион жиҳатдан диалог асосига қурилган кўшиқларда, айниқса равшан кўринади. Унда инсон аъзолари – қош, кўз, бел, юз таърифлари соч поэтик образи билан уйғунлашиб, барчаси лирик қаҳрамоннинг жинсий балоғатга етганлигини рамзий ифодалашга хизмат қилади. Бунда сочпопукнинг сочга, қошнинг қалдирғоч қанотига, кўзнинг гул гунчасига, юзнинг қизил олмага, белнинг чумоли белига ўхшатилиши маълум даражада қадим тасаввурлар, ҳосилдорлик культлари билан боғлиқ.

*– Сочингни узун дейдилар,
Доно укам, ёр-ёр,
Қорасоч укам, ёр-ёр.
Кўрсат сочингни мен кўрайин,
Беҳол укам, ёр-ёр.*

Кўшиқда ёрнинг қоши, сочи, бел, юзларини кўрсатишни сўрашдан мақсад унинг балоғатга етганлигини аниқлашдир. Умуман, халқ кўшиқларида сочининг узунлиги, белга, қошга тушиши ҳамиша балоғатни англатади:

*Олма пишганда келинг,
Тагига тушганда келинг.
Орқа сочим жамалак,
Белимга тушганда келинг.*

Мисолимизда олма пишиши билан сочининг белга тушиши поэтик маъно жиҳатидан тенглаштирилган, яъни лирик қаҳрамон сочим белимга тушса, мен ҳам олмадай етиламан демуқда.

Кўшиқларда сочга хос магик хусусиятлар унга уланадиган нарсалар учун ҳам тегишли бўлади. Соч ва унинг аналоглари

¹ Поэзия и обряд. – М.: Изд-во Прометей МГПИ, 1989. – стр. 92.

– қош, мўйлов, соқол поэтик образлари эрларни ҳам ёш ҳамда жинсий жиҳатдан фарқлаши ўзбек халқ лирикаси учун характерли хусусиятдир.

Халқ лирикасида ўспиринлик, йигитлик, боланинг балоғатга етганлиги – қош, мўйлов, ўрта ёш ва кексалик – соқол поэтик образлари билан ифодаланади:

*Тогдаги барра қиёқдек,
Қошларингдан ўргилай.
Янги чиққан майсадек,
Мўйлабларингдан ўргилай.*

Қўшиқдаги барра қиёқдек қош ва майса йигитнинг жинсий балоғати рамзи бўлиб, қош маълум даражада соч магияси билан, мўйлаб ҳосилдорлик ғояси билан боғлиқ.

Қўшиқларда мўйловнинг аналоги бўлган майса – баҳор, ёшлик; похол – куз, кексалик рамзларидир. Соч образи борасидаги кузатишларимиз бизни жаҳон халқлари қадимдан йил фасллари-ни турли маросимлар, байрамлар билан нишонлагани каби инсон умрининг фасллари-ни ҳам соч ва унинг аналоглар воситасида ифодалаган деган хулосага олиб келади.

Қўшиқларда магик инонч излари турлича даражада, кўпинча поэтик кўчимларнинг сийрат маъносида яширин бўлади:

*Қизил гул новдасидан, алла,
Камар қилай белингга, алла.
Сочларим толасидан, алла,
Богич қилай тўнингга, алла.*

Гул ҳосилдорлик култи билан боғлиқ бўлганлиги учун тасаввурда унинг новдасидан камар қилиш мумкин. Камар ҳам магик ҳимоя кучига эга. Шунингдек, халқ лирикасида гул, одатда, хотин-қизларни, белбоғ образи эрларни англатади. Шу сабабли юқоридаги алла ўғил болага айтилган ва она унинг улғайиб, оила қуриши, уйланишни орзу қилмоқда.

Қўшиқдаги соч толаси тумор ўрнини босганлигини, биз сочининг магик функцияларидан маълум даражада хабардор бўлганимиздан кейингина билиб оламиз. Магик қарашларда инсон

сочи унинг боши каби осмон ва жон ғояси билан боғлангани учун халқ оғзаки ижодида соч поэтик образи жуда қудратли куч сифатида талқин қилинади. Эртақларда сочнинг аниқловчиси бўлмиш тароқ ташланганда ўтиб бўлмас тўқайлар пайдо бўлади. Ўз ёлидан тола берган от, бўри, шер каби жониворлар қаерда бўлишларидан қатъи назар, эпик қаҳрамон бу толани тутатиши билан етиб келадилар. Чунки улар ушбу тола ҳукмидадирлар. «Алпомиш» достонида Бойчибор қаҳрамонни чоҳдан думи билан тортиб чиқаради. Романик дostonларимизда ярадор бўлган қаҳрамонни оти ёли билан суяб, жанг майдонидан хавфсиз жойга олиб келади.

Магик инончга кўра соч жонли ва қудратлидир. Кўшиқларда соч поэтик образининг соч магияси билан боғлиқ хусусиятларидан бири шундаки, уларда лирик қаҳрамон ўз сочи билан севгилисини мафтун этади, ўзига қаратиб боғлаб олади:

*Мен борай кўча билан,
Теракзор ичи билан.
Йигит қўли боғлансин,
Қизларнинг сочи билан.*

Халқ лирикасида соч каби унинг атрибутлари – қош, киприк, кокил, гажак, зулф, ҳайдар, жамалак, қил, тароқ ва ҳ.к. – барчаси соч эга бўлган магик хислатларга эга бўлиши мумкин. Шунингдек, соч ҳолатлари лирик қаҳрамоннинг қалб кечинмалари, ёктириш ёки ёктирмаслигини ифодалашга ҳам хизмат қилади:

*Мен ёримни соғинсам йўлга қарайман,
Сочларимни авайлаб, силлиқ тарайман.
Қошимга ўсмалар қўйсам келарми, ёр-эй,
Кўзимга сурмалар сурсам келарми?*

Соч магияси туфайли соч толасини муқаддас деб билиш, соч толасидан туморлар тақиб юриш жаҳон халқлари тарихида жуда ривожланган. Жумладан, бундай одат ҳақида Имом ал-Бухорий тўплаган ҳадисларда ҳам маълумотлар бор. Пайғамбар саҳобаларидан бири шундай дейди: «Менда Расулаллоҳ ва салламнинг бир тола сочларининг борлиги дунё ва ундаги бор нар-

салар меники бўлиб қолганидан ҳам севинчлироқдир».¹ Қизиғи шундаки, лезгинларда ҳозиргача соч ёкиш, худди эртақлардагидек, ёрдамга чақириш маъносини англатар экан. Туркий аجدодларимиз соч рангига қараб, инсон ва унинг авлодлари келажакда бахтли ёки бахтсиз бўлиши ҳақида ҳукм юритганлар.²

Ўзбек халқ лирикасида соч магиясининг ифодалари ҳосилдорлик культлари каби магиянинг бошқа кўринишлари, хусусан, жинсий ва из магияси билан уйғунлашиб кетади. Халқ кўшиқларида соч ва из магиясига инончнинг уйғунлашиб кетганлигини кўриш учун яна бир машҳур кўшиқни таҳлил қилайлик:

*Оқ, ойдин кечалар,
Оптоқ, ойдин кечалар,
Гул билан райҳон буркайди,
Ёр юрган кўчалар.*

*Ёр юрган кўчаларни,
Супурай сочим билан.
Чанги чиқса, сув сепай,
Кўздаги ёшим билан.*

*Ёр юрган кўчаларнинг,
Чанги бор, тупроғи йўқ.
Бормикан дунёда ошиқ,
Дилда асло доғи йўқ.*

Кўшиқ таҳлилига ўтсак, биз унда дастлаб ойдин кечалардаги салқин ва гул ҳиди чўлғаган кўчаларни, бу кўчаларда ёр юрганлиги учун сочи билан супуриб, кўз ёши билан сув сепадиган ишқ фидойисининг лирик образини тассавур қиламиз.

Магик тафаккур натижасига кўра мисолимиздаги ёр юрган кўчаларда гулу райҳонлар атри қолади. Ойдин кечалар ҳам ёруғлик ва шодлик рамзидир. Тарихий асосига кўра бу кўшиқда лирик қаҳрамон магик кучга эга бўлган сочи ва кўз ёши билан севгили-

¹ Абу Абдуллоҳ ибн Исмоил ал Бухорий. Ҳадис. Т. 1. – Т.: Қомуслар Бош таҳририяти, 1991. – 61-бет.

² Традиционные мировоззрение тюрков Южной Сибири: Знак и ритуал. – Новосибирск: Наука, 1990. – стр. 79.

сини ўзига қаратиб олишни истайди. Чунки ёр юрган кўчаларда унинг изи қолади.

Магиянинг кўринишлари канчалик кўп бўлмасин, магик ҳаракатлар, асосан, яхшилиқ ёки ёмонликка қаратилади, фанда улар позитив-негатив, халқ тилида оқ-қора магия, деб тасниф қилинади. Шунингдек, магияга ишонган одам исталган нарса, ҳаракатга магик вазифа юклаши, кўпинча турли магик предмет ва ҳаракатлар уйғунлашиб кетиши мумкин. Кўшиқдаги соч, чанг, супуриш, кўз ёши, из бунинг мисолидир.

Из магияси ҳақида тўлароқ тасаввур ҳосил қилиш учун вақтинча мисолимизни унутиб, халқ лирикасининг бошқа намуналари ва из магияси билан боғлиқ инончларга тўхталсак:

*Бугун хафалик етди,
Меҳрибон ёрим кетди.
Боққа кирсам изи бор,
Менинг сабрим тамом битди.*

Сиртдан каралганда оддийгина кўшиқ: ёр кетибди. Лирик қаҳрамон боғда унинг изини кўриб қаттиқ қайғурибди. Аммо халқ лирикасидаги боғ образи ҳаётдаги боғ тушунчасидан анча кенгдир. Кўшиқларда боғ оилани, ёрни, учрашув жойини, оламининг кичик моделини англатиши мумкин. Агар кўшиқдаги боғ образини оила рамзи деб тасаввур қилсак, ёр уйдан кетган, аммо ҳар бир нарса уни эслатиб туради. Лирик қаҳрамоннинг ёр изини кўриб, ўзини тута олмай қолиши тарихий асосига кўра из магияси билан ҳам боғлиқ.

Туркий аждодларимиз гўдакларнинг туғма холларини ҳосилдорлик ва гўдаклар ҳомийси – илоҳа Умайнинг изи деб билганлар. Гўдаклар ўзича кулиб, ўйнаб ётганларида у Умай билан ўйнашяпти, йиғлаганда Умай болани ташлаб кетибди, деб ўйлаганлар.¹

Халқ кўшиқларида соч поэтик образининг қирраларидан бири унинг ёзиқ ҳолати билан боғлиқ:

¹ Традиционные мировоззрение тюрков Южной Сибири: Пространство и время. – Новосибирск: Наука, 1988. – стр. 278.

*Соқолинг саватдек чиқма тўшакка,
Нега зое бўлай сендай эшакка?
Сенга топилмасми бир сочи ёзиқ,
Менга қурибдими бир бахти ёруғ.*

Соқол – кексалик рамзи, сочи ёзиқлик-бевалик. Халқда яқин кишиси вафот этган хотин-қизлар соч ёзиб йиғлайдилар. Умуман, сочининг ёйиқлиги ўзбекларда тарихан азадорлик, бузуклик, ёмонлик маъноларини англатиб, магик инонч билан боғлиқ бўлган.

Соч магияси ва соч поэтик образининг қирраларидан бири **кокил** ва **ҳайдар** деб аталувчи соч ҳолатлари билан боғлиқ. Этнограф Г. П. Снесарев шундай этнографик фактни келтиради: узок вақт фарзанд кўрмаган эру хотинлар бўлажак фарзандларини муқаддас жой ёки бирор эшонга атаганлар. Бу назр дейилган. Бола туғилиб, илк бор сочи олинганда назр белгиси сифатида бир тутам соч қолдирганлар. Ана шу соч толалари **кокил** ёки **ҳайдар** деб юритилган. Бола 7–9 ёшга тўлгач, назр қилинган жой ёки эшон хонадонига топширилган. Унинг **кокил** ёки **ҳайдари** ота-онада қолдирилган. Бола уйда қолганда кокил назр қилинган жойга кўмилган. Ўтмишда бу одат рамзий бажарилмай, унга қатъий амал қилишган.¹

Бу мулоҳазалардан сўнг «Кокилим қимматбаҳо, ташлаб кетолмайсан мени...» кўшиғининг сийрат маъноси анча ойдинлашади. Қизнинг хурсанд бўла олмаслиги, йигитнинг уни ола олмаслигига сабаб **назр** одатидир. Лирик қахрамон (қиз) ёшлигидан бировга аталган. Шунинг учун қаттиқ хафа. Аммо соч магияси қудрати туфайли йигит киздан воз кечиб ҳам кетолмайди.

Биз соч магияси ва унинг халқ лирикасидаги бадий ифодалари борасидаги баъзи хулосаларни баён қилдик. Дастлабки кузатишлармиз соч магиясининг бадий ифодалари жаҳон халқлари, жумладан, ўзбек халқи фольклорининг барча жанрлари учун хослигини ва махсус тадқиқ этиш зарурлигини кўрсатади.

¹ Снесарев Г. П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М.: Наука, 1969. – стр. 92–96.

Мунаввара
ЁҚУББЕКОВА

(1952 йилда туғилган)

Мунаввара Муҳамедовна Ёқуббекова 1952 йил 19 декабрь, Андижон вилояти, Андижон тумани, Хакан қишлоғида туғилган. Андижон давлат педагогика институтининг Тарих-филология факультети Ўзбек тили ва адабиёти бўлимида ўқиган (1970–1974). Андижон шаҳридаги 15-ўрта мактабда ўзбек тили ва адабиёти фанидан дарс берган (1974–75). Андижон давлат педагогика институти (ҳозирги Андижон давлат университети)нинг Ўзбек адабиёти кафедрасида катта лаборант, ўқитувчи, катта ўқитувчи, доцент, кафедра мудири лавозимларида хизмат қилган (1976–2000). 2000 йилдан ЎЗР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институтининг Фольклор бўлимида катта илмий ходим сифатида илмий тадқиқот ишлари билан шугулланган. Ҳозирги кунда Республика «Алла уйи» маданий-маърифий марказининг раҳбари. «Ўзбек халқ аллаларининг жанр табиати ва бадиий хусусиятлари» мавзусида номзодлик (1990), «Ўзбек халқ қўшиқларининг лингвопоэтик хусусиятлари» мавзусида докторлик (2005) диссертациясини ҳимоя қилган. «Бешиқлар олиб келайин, алла» (1993), «Ўзбек халқ қўшиқларида ўхшатиш» (2003), «Ўзбек халқ қўшиқларининг лингвопоэтик хусусиятлари» (2005), «Аллаларда оиланинг оппоқ орзуси» (2009) каби китоблар муаллифи.

ХАЛҚ ҚЎШИҚЛАРИДА СЎЗ СЕҲРИ

Янги аср дунё микёсида барча фан соҳаларида мисли кўрилмаган янгилик ва кашфиётлар асри бўлиши кутилмоқда. Фан ва техниканинг бу кунги тараққиёти таъсирида давримиз илм-фан олдига қўяётган мақсад ва талаблар барча фан соҳаларида шу кунгача эришилган ютуқларнинг бирлаштирилиши, таҳлил этилиши, барча соҳалар учун самарали услуб ва технологияларнинг оммалаштирилишини кўзда тутмоқда.

Бадий асарнинг, шу жумладан, фольклор қўшиқларининг турли инсоншунослик фанлари ҳамда математика, семиотика, кибернетика, информатика каби соҳалар талқинидаги янгича таҳлиллари янги-янги йўналишларни келтириб чиқариши табиий. Олий таълимнинг филологик йўналиши тизимида мантик, информатика, семиотика фанлари ҳақида тушунчалар берилаётгани; «Бадий матннинг лингвистик таҳлили», «Адабиётшуносликда структурал таҳлил методи», «Социолингвистика» махсус курслари ўқитилаётгани, *лингвопоэтика*, *лингвофольклористика*, *герменевтика* каби атамалар фаол қўлланила бошлагани фикримизнинг далили бўла олади.

Тилнинг таъсир кўрсатиш вазифаси бадий адабиёт тилида ёрқин намоён бўлади. қўшиқ матнида ҳар бир сўз ижодкор мақсади ва маҳоратига кўра турлича жилваланади. Халқ қўшиқларининг лингвопоэтик хусусиятларини аниқлаш мақсадида ўтказилган алоҳида таҳлилгина қўшиқлардаги сеҳрловчи, турли-туман ҳис-туйғулар туғдирувчи ўзига хос тасвирий воситалар тизимини яхлит ва ички ўзаро мутаносиб муносабатда ўрганиш имкониятини беради.

Халқ қўшиқларининг лисоний бадияти таҳлили, биринчидан, халқ қўшиқлари билан узоқ вақт шуғулланганлик малакасини талаб этади. Бунингсиз қўшиқ матнидаги ҳар бир сўзнинг маъно товланишлари, рамзий ифодалари борасида фикр юритиш мушкул. Қолаверса, халқ қўшиқларининг ҳудудий ва тарихий-тадрижий вариантлилиги масаласида ҳам фольклор қўшиқшуносининг узоқ йиллик билим ва тажрибаси керак бўлади ва ундан бу соҳадаги илмий янгиликлар билан яқиндан таниш бўлиши талаб этилади.

Иккинчидан, тадқиқотчи «лингвофольклористика», «лингвопоэтика», «бадий матннинг лисоний таҳлили», «лексикология», «семасиология», «грамматика», «стилистика» каби филологик фанлардан етарлича билимга эга бўлиши, бу фан йўналишларидаги эришилган охирги ютуқлардан бохабар бўлиши керак. Учинчидан, тадқиқотчи методик ва методологик, мантиқий-психологик ва амалий тайёргарлик доирасида фалсафа, психология, семиотика ҳамда информатика соҳаларидаги билимдонликка таяниши жоиз.

Халқ қўшиқларини лисоний бадиияти нуқтаи назаридан ўрганиш борасидаги ҳар учала таъкидни назарда тутган ёндашув ўзбек халқ қўшиқларининг дастлабки лингвопоэтик таҳлили тамойилларини ишлаб чиқишимиз учун имкон беради.

Ҳар қандай янги ва пухта ишланмаган илмий йўналиш тамойиллари тақдим этилаётганда жиддий нуқсонлар, хато ва камчиликлар, уларнинг устидаги баҳс ва мунозаралар бўлиши табиий, лекин бу илмий мубоҳаса энди *халқ қўшиқларининг лингвопоэтик таҳлили* билан шуғулланувчи янги бир йўналишнинг фойдасига илмий мулоҳаза ва хулосалар беради. Бу эса ушбу йўналишнинг фольклоршунослигимиздан ўз ўрнини топиши ва кенг қўламда таракқий этиши учун имкон яратади. Биз тавсия этаётган тамойилларнинг илмий истифода учун қабул қилиниши ёки қилинмаслигини эса бу соҳанинг келгусидаги таракқиёти кўрсатади.

Халқ қўшиқларининг лингвопоэтик таҳлили қўшиқ жанрининг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб амалга оширилади. Таҳлил тамойиллари таҳлил матнига муносабатда, таҳлил жараёнини амалга оширишда, таҳлил хусусиятини белгилашда амал қилади.

Ўзбек халқ қўшиқларининг лингвопоэтик хусусиятларини аниқлаш учун биз тавсия этаётган *халқ қўшиқларининг лингвопоэтик таҳлили тамойиллари* қуйидагича:

– таҳлилга олинаётган халқ қўшиғига матни кўпинча тўрт, баъзан олти, саккиз ва ундан ортиқ мисрали шеърӣ бандлардан ташкил топган, вариантлари мавжуд бўлган бадий нутқ бутунлиги сифатида каралади;

– бу бадий бутунликнинг лисоний бадиияти таҳлиliga киришилар экан, қўшиқ матнининг тарихий-генетик ва ижтимоий

мансубияти эътибордан соқит қилиниб, таҳлил фақат матн ичида, шу матннинг лисоний бирликлари мантиқи ва бадий мезонларидан келиб чиққан ҳолда олиб борилади;

– матнга ўзбек халқ оғзаки поэтик ижодиётидаги яхлит бадий тизим сифатида қаралади;

– матннинг воқе бўлиши ходисасидан келиб чиқувчи, ахборот берувчи моҳиятга эътибор қаратилади;

– матндаги сўз, тимсол, рамз, барча лисоний бирликларни қўллашдан мақсад кўзда тутилган мазмунни етказиш экани назарда тутилади;

– мазмун, ўз навбатида, шеърий тизимга солинган тугалланган бадий нутқ орқали узатилиши эътиборда тутилади;

– кўшиқнинг яхлитлигини ташкил этувчи ҳар бир узвга бадий тизимнинг таркибий қисми сифатида қаралади;

– таҳлил жараёни таҳлил амалларидан таркиб топади;

– таҳлил амалларига: ўқиш, ўрганиш, талқин ўтказиш, масаланинг қўйилишини аниқлаш, матннинг кенгайтирилган – ёйиқ (барча таг маъноларни назарда тутган) мазмунини баён қилиш ва шу мазмундан келиб чиқувчи янги моделни тузиб чиқиш қиради;

– янги моделнинг келиб чиқишида роль ўйнаган узвларнинг ўзаро муносабати кўриб ўтилади;

– узвларнинг ўзаро *тобелик, тенглик, зидлик ёки ҳукмронлик* муносабатларидан қай бири асосида алоқага киришгани аниқланади;

– якуний натижа сифатида таҳлил этилган бадий бутунлик билан назарий ўриндош бўлган модель тақдим этилади.

Юқорида келтирилган тамойиллар асосида таҳлилга тортилган кўшиқ матнида қандай лисоний бирликлар иштирок этганига қараб таҳлил жараёни турлича қуршов ва қамровга эга бўлади. Таҳлил сайлаб олинган матн устида олиб борилганда, ундаги ҳар бир лисоний бирлик бадий бутунликни ташкил этувчи узвнинг таркибий унсури сифатида олиб қаралади. Биз лисоний бадийят таҳлили тамойилларига асосланиб ўзбек халқ кўшиқларидаги кўчимларнинг лингвопоэтик таҳлилини ўтказдик. Ўрганиб чиққан кўшиқларимизда истифода этилган *ўхшатишлар* юзга бир нисбатда ҳисоблаганимизда: аллаларда – 26; ёр-ёрларда – 24; йиғи-

йўқловларда – 19; келинсаломларда – 29; лирик кўшиқларда – 8 миқдорда қўлланилган. Бу ўртача – 23 тани ташкил этади. *Метафоралар* юзга бир нисбатда ҳисобланганда: аллаларда – 48; ёр-ёрларда – 16; йиғи-йўқловларда – 43; келинсаломларда – 17; лирик кўшиқларда – 30 миқдорда қўлланилган. Бу ўртача – 31,2 тани ташкил этади. *Сифатлашлар* юзга бир нисбатда ҳисобланганда: аллаларда – 43; ёр-ёрларда – 61; йиғи-йўқловларда – 33; келинсаломларда – 48; лирик кўшиқларда – 51 миқдорда қўлланилган. Бу ўртача – 47,2 тани ташкил этади.

Ўзбек халқ кўшиқларидаги сермахсул бадий тасвир воситаси бўлган ўхшатиш бир-бири билан белги-хусусиятларига кўра, мос келувчи шахс, жисм, хусусият, тушунча, воқеа, ҳодиса, ҳаракат ва ҳолатнинг мантикий муқояса қилиниб, анологик ёки ассоциатив хулосага кўра эмоционал ёхуд сентиментал тарзда таққосланишидир.

*Ёнаману куяман
Ўчоққа тушган чоладек.
Заъфарондек саргаяман
Бандида қолган олмадек.*

Бу мисолимизда ҳам *сезгилар қиёсига асосланган ўхшатишлар* ва *тасаввур қиёсига асосланган ўхшатишлар* биргаликда қўлланилган. Улар ўртасидаги фарқ эса яққол кўзга ташланиб турибди.

Бу таркибли мураккаб ўхшатишда *асос* (мен) тушиб қолган ва у лирик қаҳрамоннинг ўзи. Тимсол эса 3 та.

Тимсол сифатида келтириლაётган уч хил предмет ўртасидаги ўхшашлик нимада? Улар *асосга қайси жихатдан ўхшайдилар?*

Лирик қаҳрамон куюнчак бир инсон. У ҳаётда ўз ўрнини топиш, кимгадир керак бўлиш учун ҳаракат қилади. У ўзини талабгорга фидо қилишни истайди. Бироқ унинг фидойилигини қабул қилмайдилар:

1. Уни ўчоққа тушган чоладай охиригача керак қилмай, чала ёнган жойида олиб ташлайдилар. Кейинги сафар эса у ёниб кул бўлиш ўрнига, куйиб кўмирга айланганча тураверади. Ёниб кул бўлиш иштиёкида алангаланиб, ёнишни кутганча тутаб куяверади. Ўчоқдаги чола, янги солинган ўтиндай ёниб кета қолмайди. Анчагача тутаб, куйиб туради.

2. У заъфарондек сарғаяди. Заъфарон ўсимлигидан сарик бўёқ оладилар. Заъфарондек сарғайиш кутиш изтиробларидан сарғайиш бўлиши мумкин.

3. У бандида колган олмадек. Бу олма ҳеч кимга керак эмас. Уни вақтида узиб олмадилар. Талабгорини кутиб, бандида қолиб кетган олма сап-сарғайиб кетган.

Кўринадики, ҳар учала тимсол учун хос белги интизорлик изтиробидир. Бу изтиробнинг кучи «ёнаману куяман» сўзлари билан таъкидланса, изтиробнинг чуқурлиги бандида қолиб, заъфарондек табиатига кўра даставвал 2 хил турга бўлинади. Бу бўлиниш ўхшатишнинг қандай муқоясага асосланганига кўра юзага чиқади.

Халқ кўшиқларидаги мавжуд ўхшатишлар мантиқий, лисоний ва бадий хусусиятлар бирлигидан таркиб топган. Уларни: а) мантиқий таркиби; б) лисоний хусусиятлари; в) поэтик табиатига кўра ўрганиб чиқиш мақсадга мувофиқ.

Кўшиқ матнидаги ўхшатишларнинг лингвопоэтик хусусиятларини ўрганиш – бадий тасвир воситасининг вужудга келиши, шаклланиши, воқе бўлиши, таъсир кўрсатиши масалаларини камраб олиши билан алоҳида аҳамият касб этади.

Ўзбек халқ кўшиқларининг лингвопоэтик таҳлили халқ кўшиқларида қўлланилган ўхшатишларнинг қирқдан ортиқ турини фарқлаш ва изоҳлаш имконини беради.

Метафоранинг поэтик моҳияти ўзбек халқ кўшиқлари мисолида шахс, нарса, воқеа-ҳодиса, ҳаракат ва ҳолатни ўзига хос баҳо билан номлашдан иборат. Бунда янги ном «гапирувчи»¹ бўлиши керак. «Гапирганда» ҳам, кўшиқ матни шеър ҳолатидами, мусиқа жўрлигидаги ижро тарзидами маънавий-эстетик истифода этилганда бу иккиламчи номлаш барчага баробар тушунарли ва таъсирчан бўлиши керак. Кўшиқ матнида метафора бадий моҳият касб этиши учун:

1) одатдаги аталишлардан мақсадлилиги билан фарқланиши керак;

2) бу фарқ қабул қилиниши ва маъқулланиши керак;

3) метафоризация ҳодисаси завқ уйғотиши керак.

¹ Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990. – С. 45.

Агар шу шартлар бажарилмаса, бу метафора узоқ яшамайди ва эхтимолки, бошқа ёрқинроқ тасвирий восита билан алмашади. Халқ кўшиқларидаги метафоранинг поэтик моҳияти кўшиқ мазмунига, ғоявий йўналишига, умумий пафосига мос бўлиши керак.

Қизил гул метафораси асар қаҳрамони – маъшуқа, ёр, фарзанд ёки бошқа қадрдон шахсни билдириб келиши мумкин. Бунда метафорада англашаётган персонаж, образ ёки нарсага меҳр, ардоқ ва ихлос сезилиб туради. Кўпинча «қизил гул» -им эгалик кўшимчасини олади. Халқ кўшиқларидаги метафораларда:

*Қизил гулим, қизил гулим,
Ажаб бевақт хазон бўлдинг.
Мени чўллар аро ташлаб,
Ўзинг йўлга равон бўлдинг, –*

дея куйланиши; «суйганим қизил гулдир», «қизил гулим сўлмасин» дейиш билан бир қаторда, қаҳрамонни гулнинг қисмлари билан ҳам аталади: «қизил гулнинг бутоғи», «қизил гул ғунчасисан», «қизил гулнинг япроғи», «қизил гулнинг ичида ғунчамисан, нормисан» ва ҳ.к. Халқ кўшигида:

*Дарёдан оқиб келади шода-шода марварид,
Рўпарамда ўтиради қоши қоро, барно йигит.
Шода-шода марварид юзига қўнган гарди бор,
Рўпарамда оҳ уради, шу йигитнинг дарди бор, –*

дея куйланади. Кўшиқ матнидаги шода-шода сифатлаши марвариднинг бир неча шодадан иборат эканини билдиради. Табиийки, шодалар марвариднинг катта-кичиклиги, товланиши, сони жиҳатидан бир-биридан фаркланади. Ҳар бир шоданинг ўз латофати бўлганидек, барно йигитнинг ҳам қатор ёқимли томонлари бор. Қомати келишган (барно), қоши қора, кўзлари порлаган (чунки барно), менга мойил (рўпарамда ўтирибди). Дарёдан оқиб келган марваридни нима қиладилар? Яна шода-шода бўлса. Ердан топиб олганда, шу яқин орадан эгаси чиқиб қолар эди. Узоқдан шу ерга оқиб келган бўлса, уни тутиб олиб, тақиб юрса, ўзлаштирса бўлади.

«Шода-шода» сифатлаши марваридга таъриф бериб бўлгач, йигитга алоқадор тушунчага ҳам таъсир ўтказа бошлайди. Шода-шода – қатор далилларга кўра йигит ҳам марвариддай маъқул келиб турибди. Аввал у рўпарага келиб ўтирибди, қадди келишган, қоши қаро, кўзи олов. Шода-шода марвариднинг гарди (сувдаги лойқалардан бўлса керак) бор. Йигитнинг (оҳ уришидан кўриниб турганидек, турмуш уринишларидан оширган шода-шода) дарди бор.

«Шода-шода сифатлаши ўзи бирикиб келган сўзда бўёқдорлик туғдиришдан ташқари, йигитнинг кўрки ва фазилатларининг кўплигига, юрагида қатор-қатор ҳасрату армонлари борлигига билвосита ишора бериш вазифасини ҳам бажаряпти. Бу уйғунлик қўшиқ давомидаги «марваридни тутиб олсам, такиб олсам бўлади», «шу йигитни ошиқ қилиб, тегиб олсам бўлади» тариқасидаги мантқиқий хулоса учун ҳам замин яратади. Қўшиқ, дарҳақиқат, «Қоши қаро барно йигитнинг мен ёри бўлсаммикин» мисрали банд билан тугайди.

«Шода-шода марваридлар бўйнингизда», «ёрим айтинг, не гаплар бор кўнглингизда» дейилганда ҳам шода-шода сифатлаши кўнгилдаги гаплар ҳажмини ҳам билвосита белгилаб кўрсатади.

Кўриниб турганидай, сифатлаш халқ қўшиқларида образлик, эмоционал-экспрессив таъсирчанлик, ассоциатив таассуротлар туғдириш йўлида танланган махсус тафсил ёки образнинг шу асардаги мотивация учун муҳим бўлган белги ва хусусиятларини таъкидлаб кўрсатади.

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш мумкинки, қўшиқ матнларида намоён бўлган поэтик ходисаларнинг моҳиятини, уларнинг ўзаро ички муносабатларини ўрганиш, лисоний бирликларнинг халқ шеъриятидаги эстетик таъсир кўрсатиш вазифаси асосидаги уюшуви қонуниятларини ойдинлаштириш лингвопоэтик таҳлилнинг бош вазифаси саналади. Қўшиқ матнидаги ҳар бир сўз қўшиқ ижодкорлари мақсади ва маҳоратига кўра маълум поэтик мавқени эгаллайди. Халқ қўшиқларидаги оммабоплик, жанглик, оҳангдорлик, соддалик бағридаги чуқур рамзийлик, таъсирчан экспрессивликни ҳосил қилувчи ўзига хос тасвирий воситалар тизимини яхлит ва ички ўзаро мутаносиб муносабатда ўрганишга лингвопоэтик таҳлил жараёнида эришиш мумкин.

Ботир
МАТЁҚУБОВ

(1953 йилда туғилган)

Ботир Матёқубов 1953 йил 12 январда Хива шаҳрида туғилган. М. Харратов номидаги Урганч мусиқа билим юртида (1968–72), Тошкент давлат консерваториясида ўқиган (1972–78). Урганч мусиқа билим юртида ўқитувчи (1978–82), Хоразм вилоят ўқитувчилар ма-лакасини ошириш институтида Мусиқа-эстетика кабинети мудири (1983–89) бўлиб ишлаган. Маданият ишлари вазирлигининг Респуб-лика методика хонасида услубчи, олий даражали мутахассис сифати-да фаолият олиб борган (1990–1996). Шу вазирликнинг Фан, кадрлар тайёрлаш ва қайта тайёрлаш бошқармасининг бошлиғи вазифасини бажарган (1996–97) фаолият юргизган. Маданият ишлари вазирли-ги Истиқболни белгилаш, услубият ва ахборот Республика Маркази директори (1997–2000), Ўзбекистон Республикаси Президенти дево-нининг маъсул ходими вазифасида ишлаган (2000–01). «Хоразм дос-тонларининг мусиқий хусусиятлари» мавзuida номзодлик диссертаци-ясини ҳимоя қилган (1996). Хоразм воҳаси бахшилари репертуаридан ўрин олган «Авазхон», «Базиргон», «Хирмондали», «Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам» достонларининг тўлиқ матнини ёзиб олган ва бу асарлар-нинг ижроси пайтидаги мусиқасини нота ёзувига туширган. «Достон наволари» номли мажмуада «Авазхон», «Бозиргон», «Хирмондали», «Ошиқ Маҳмуд», «Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам» каби достонларни нас-рий, назмий, мусиқий-нота матнлари ва аудио диск ёзувлари билан биргаликда чоп эттирган (2009). «Достонларнинг мусиқий хусусият-лари» (1997), «Бахшилар санъати» (1997), «Достон наволари» (2009) каби илмий асарлар муаллифи.

ЎЗБЕК ДОСТОНЛАРИНИНГ МУСИҚИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Халқнинг маданий турмуш тарзи, маънавий меросини тадқиқ этишда миллий достонларнинг мусиқий анъаналари ва ифода воситалари жуда муҳим манбадир. Хусусан, туркий халқлар орасида достон кўшиқларига жўр бўлувчи бир қанча чолғу асбоблари кўлланилиб, шулардан асосийлари кўбиз, дўмбира, дотор, тор (Хоразм бахшилари XX аср бошларида ўзларига қабул қилган чолғу), гармон (кам ҳолларда), соз, (Кавказолди халқларининг тирнама чолғуси) ҳисобланади. Бундан ташқари, бахшилар ансамбли таркибига жўр бўлувчи буломон, ғижжак ва доира каби чолғулар ҳам жалб қилинади. Шундай бўлса-да, достон ижрочиларининг қадимий чолғуларидан бўлган кўбиз ва дўмбира созлари ҳақида қисқача маълумот бериш ўринли. Кўбиз чолғуси жуда қадимий бўлиб, турк ўзонлари ва жи ровларининг асосий жўрнавот сози ҳисобланган. Бу камончали чолғу ҳозирги даврда қорақалпоқ жи ровларида сақланиб қолган. Унинг пайдо бўлиши ҳақида турли афсоналар мавжуд. Жумладан, Дарвеш Али Чангийнинг «Тухфат-ус-сурур» номли мусиқий рисоласида элхонийлардан султон Увайс Жалойир (1356–1374) кўбизни рубоб дастасини узайтириш орқали ясаганлиги, унинг тарихий негизлари ва ижро хусусиятлари ҳақида айтилади.¹

Кўбиз косаси ва дастаси жийда, тут ва ўрик дарахтларидан ўйиб ишланган бўлиб, торлари ва камончасининг иплари отнинг ёлидан тараб тортилади. Дастасига парда бойламлари боғланмаган. Ижро пайтида чап кўл бармоқлари қил(тор)га салгина босиб, дастага теккизмасдан (флажолет услубида) чалинади. Товуши инсон овозининг бўғиздан чиқариладиган турига ўхшаш ва дастага теккизмасдан чалингани учун янада майинрок эшитилади.

Дўмбира чолғуси, асосан, Қашқадарё, Сурхондарё, Самарканд ва Навоий вилоятларида кенг тарқалган бўлиб, бахши-шоирларнинг асосий жўрнавот чолғусидир. Унинг яратилиши ҳақида ҳам

¹ Кароматов Ф. М. Узбекская домбровая музыка. – Ташкент, 1966. – стр. 34.

жуда кўп афсона ва ривоятлар мавжуд. Дўмбира арча ёғочидан ясалиб, қопқоғи косасига елимланмасдан ичакдан эшилган чилвир ип билан таранг тортиб бойланади. Торлари эчкининг ингичка ичагидан эшиб тайёрланади. Дастасига парда бойламлари боғланмаган. Товуш кўлами 1,5 октавани ташкил қилади.

Шимолий Ўзбекистон худудида истифода этиладиган чолғулар хусусида бир оз тўхталадиган бўлсак, буларнинг тури хилма-хил бўлиб, шулардан бири дутордир. Унинг жуда қадимийлигидан дарак берувчи далиллар Кўйкирилган қалъа (милоддан аввалги IV–III асрлар)дан топилган икки торли чолғуларнинг кейинчалик дутор, дўмбира ва кўбиз шаклида такомиллашганлигини кўрсатади.

Хоразм дostonчилигида икки хил дутор кўлланилиб, уларнинг бири калта (узушлиги 970–1040 мм), иккинчиси узун (бўйи 1300 мм ва ундан ортик) дуторлардир. Бу чолғулар тут ёки ўрик ёғочидан ясалади. Улар қовурғали «дилма дутор» ва ўйиб ишланган – «қазма дутор» деб юритилган. Қопқоғи (декаси) эса тут ёғочидан юпқа қилиб ишланади. Дуторларнинг иккаласини ҳам зир (юқори созланувчи) тори кичик октава ре ва бом (паст созланувчи) торлари катта октава соль ёки ля баъзан кўштор қилиб ҳам созланади. Дутор икки хил созланишининг бахшилар тилида ўз атамаси бор бўлиб, улар очиқ торнинг бир-бирига нисбатан квинта созини «Алиқамбар дузум», кварта созини «Мискин дузум» деб юритадилар. Дасталаридаги парда бойламлари кўй ичагидан тайёрланган иплар билан боғланган. Пардаларнинг сони иккала дуторда ҳам бир хил ва диатоник товушқаторни ҳосил қилади.

Халқ орасида дoston куйлари қанчалик кенг тарқалган бўлса, дутор ҳам шу даражадаги оммавий чолғу ҳисобланган. Бу ҳақда кексалар ўртасида жуда кўп ривоятлар мавжуд, шулардан бири «Хоразм мусиқий тарихчаси» китобида берилган: «Чингизхон Кўхна Урганчни харб қилмасдан илгари у ерда яшаган одамларнинг аксарияти мусикани ўзларина бир ҳунар ва касб қилғонлар. Мунинг орқасинда ўз оилалари ўнгишиқларини таъмин этгандурлар. Ҳатто шаҳарда дутор созина эшак (харрак) йўнуб сотиб ўнгушиқларини шул ҳунарлари бирла ўтказадурғон кишилар-

нинг миқдори бир мингга етишадур».¹ Юқорида келтирилган маълумотлар дутор нафақат бахшиларнинг жўр бўлувчи сози, балки кўпчилик аҳолининг энг севимли чолғу асбоби бўлганлигидан далолат беради.

Бахшилар ансамбли таркибига кирувчи буламоннинг ҳам ўрни ўзгачадир. Фикримизча, буламон форсча «Болобом» сўзидан келиб чиққан бўлиб, «боло» – баланд, юқори; «бам» – паст, яъни баланд ва пастки пардаларда бирдек жарангловчи, демак, товушлар кўлами кенг чолғу эканлигини билдиради. Бахшилар кўшида ғижжакка қараганда ҳам буламоннинг ўрни сезиларлидир. Айниқса, «Бозиргон», «Гўрўғлининг ўлими» ва бошқа дostonларни бахшилар буламон жўрлигисиз айтишга рози бўлмайдилар. Чунки ғамгин кайфиятни ифодалашда, дostonдаги фожеали воқеаларни таъсирчанлик билан очишда буламон тенгсиз жўрнавoз чолғудир. Ҳатто эроний услубдаги якка дутор жўрлигида дoston айтидиган бахшилар ҳам юқорида номлари зикр этилган дostonларни буламон жўрлигисиз айтмайдилар. Бу чолғу табиати жиҳатидан ички овоз тусига жуда яқин, бахши овозига ҳамоҳанг ва ҳамнафасдир.

Бахшилар кўлида буламон билан биргаликда, ғижжак чолғуси ҳам жўрнавoз соз сифатида иштирок этади. Қадимда уч ва тўрт торли ғижжак, кейинчалик онда-сонда ғижжак ўрнида скрипка чолғулари кўлланилган. Бир ансамблнинг ўзида буламон ва ғижжакни жўрликда кўллаш ҳоллари ҳам учрайди.

Дostonчиликнинг ширвоний услубида доиранинг тутган ўрни жуда муҳимдир. Ушбу услубга мансуб бахшилар кўлига жўр бўлувчи «доирачи» ёхуд «доирадаст», «дафчи» ёки «дапчи» деб юритилади. Улар кўпинча марака доира деб аталувчи айланаси 300–350 мм келадиган, яъни ҳозиргиларидан кичикроқ доирадан фойдаланганлар. Ушбу доира садоларининг дутор ва буламонлар овоз кучига мос келадиган майинлиги бўлган. Бахшиларнинг доирадастлари номлар нақоратларида ҳамнафас, баъзан эса дostonнинг айтим қисмларида кези келганда ҳикоя қилувчи бахши вазифаларини ҳам бажарганлар.

¹ Mulla Bekchon Rahmon o'g'li. Muhammad Yusuf Devonzoda. Xorazm musiqiy tarixchasi. – Toshkent: «MUMTOZ SO'Z», 2014. – 39 б.

Бу янглиғ соз амалиёти жиҳатидан тараққий этган Хоразм дostonчилигида табиатан жўшкин, ўйноқи мусиқий воситаларни қўллаш ва очик овозда куйлаш орқали дoston номалари воқеалар ривожини ёрқин, ўзига хос тарзда очиб беришга хизмат қилади. Маълумки, номалар дostonларнинг мусиқий асосини ташкил қилувчи омиллардан ҳисобланади. Шарқ мусиқа истилоҳида «нағма» ва «нома» тушунчалари кенг қўлланилади. «Нағма» атамаси турлича изоҳланади: «Нағма, нағам – наво, оҳанг, куй, тарона» лугавий маъноларда таъриф этилса. Абдурауф Фитратнинг фикри куйидагичадир: «Мусиқий олимларимизга кўра бир оз узаниб (бир муддат давом этиб) сузаниши (чўзилиши) ҳис этилган товуш нағмадир. Нағма бир замон давом этган товуш бўлғоч унинг бош томони албатта бўладир. Нағма маъносидаги товушни чиқармоқ учун чолғуни чертмак керак. Чолғуни чертганимиздан бошлаб, товуш чиқарадирда, бир муддат узаниб қолгач, нағма бўладир».¹

Ўтмишда нағмалар юнонча ва арабча иборалар билан ифода-ланган. Арабча атамалари, асосан, нағомот дейилган. Нағмалар халқ орасида куй-оҳанг маъносида ҳам қўлланилади. Уларнинг куй ёки мусиқий асар маъносида қўлланилиши жуда кўп манбааларда келтирилган. Шулардан бири «Хоразм мусиқий тарих-часи» китобида «Ферузнинг мақомларга боғлаган нағмалари, Ризо бахши нағмалари, Суяв бахшининг дoston шеърларига боғлаган нағмалари» тарзида ёзилган. Ушбу далиллардан маълум бўлишича, яқин ўтмишда дoston куй ва қўшиқлари «нағма» деб ҳам аталган.

Дoston куй-номаларини бахшиларнинг ўзлари куйидагича таърифлайдилар. Камай мактаби намоёндаси Қахҳор бахши Раҳимов дostonларда ишлатиладиган чолғу куйлар баъзида бахши куй, дўмбира куй, кўпинча ўз номлари билан «Чўпони нома», «От хайдаш номаси», «Номабоши» деб юритилишини ва агар бу куйлар дoston сўзларига солиб ўқилса «номалар» дейилишини таъкидлайди. Туркман, қорақалпоқ бахши ва жи-ровлари тилида ҳам дoston куй ва қўшиқлари «номалар» деб

¹ Абдурауф Фитрат. Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи. – Тошкент, 1993. – 6-бет.

юритилади. (қаралсин: О. Халимов тўплаб нашр қилдирган «Қорақалпоқ номалари». А. Хайриддинов тўплаган «Қобуз номалари», М. Жийемуратов ноталаштирган «Жиров номалари»). Шунингдек, Уйғур муқомларида ҳам «нома боши» ва «достон» номалари мавжуд.

Ўтмишда достон айтувчиларни гўянда, улар ижро этадиган йўллари «нома» деб юритилиши «Бобурнома»да учрайди: «Созандалар соз чалдилар, гўяндалар нома айтдилар»¹ дейилади.

Эргаш Жуманбулбулнинг қуйидаги шеърида эса Нурота (Қўрғон кишлоғи) мактаби услубига оид достон номалари санаб ўтилади:

*Йигирма хил оҳанг билан сўз айтиб,
Йигирма хил нома дўмбира чертиб,
Хоҳ катта, хоҳ кичик эшитса,
Ҳар қандай одамни балқитиб эритиб.*

Шеробод мактабининг машҳур бахшиси Умир шоир Сафар ўғли ижодига мансуб асарда эса Қамай мактаби номалари сони келтирилади:

*Эй дўмбирам гажакдор,
Ўттиз икки номанг бор.
Ҳаммаси ҳам мафтункор,
Бирин чалсам бири бор, –*

деб номалар сони қайд этилади. Умир шоирнинг ўғли, Ўзбекистон халқ бахшиси Қора бахши Умировнинг ахборот беришича, мазкур номалар сони Қодир бахши Раҳимов томонидан олти миш тўрттагача етказилган. Бундай ривоятлар ва достонлардаги сўз устуворлигидан келиб чиқиб «нағма» эмас, балки «нома» деб юритилган бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас.

Олимларнинг фикрича, достончилик анъаналарида «нома» ва «нағма» аллитерацион ўзгаришга учраб мазмунан умумлаштириб юборилганлиги эҳтимол. Аслида, «нома» (форсча) ва «нағма» (арабча) ҳам луғавий, ҳам истилоҳий жиҳатлардан турлича, алоҳида ва мустақил тушунчалар бўлиб, маъно жиҳатидан фарқланади. Чалкашликлардан холи бўлиш учун мазкур ибора

¹ Захириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Тошкент, 1989. – 319-бет.

бахшилар тилида қандай аталган бўлса биз ҳам худди шундай, яъни «нома» тарзида ишлатишни маъқул кўрдик.

Хоразм дoston номалари ўзининг тугал шакли, очиқ овозда куйланиши, халқ қўшиқларига яқинлиги, дoston воқелигига боғлиқлиги, хуллас, ўзига хос ёрқин услуби билан ажралиб туради. Шунингдек, унинг заминида ўзбек, озарбайжон, туркман, қорақалпоқ, қисман козоқ халқларининг ижодий алоқалари ҳам ўз аксини топган. Маданиятларнинг бундай кесишуви соз санъатининг бошқа турларига қараганда дoston куйларида изчилроқ намоён бўлиши диққатга сазовор. Бу ерда бахшиларнинг кўпчилиги туркман ва қорақалпоқ дoston куйларининг парда тузилиши, оҳанги, қочирим ва зарбларини моҳирона бажаргани ҳолда ўз санъатини қўшни халқларга манзур қила олганлар. Бундан кўри-ниб турибдики, бахшилар нафақат туркий тил лаҳжаларининг кўпчилигини билиши, балки уларнинг оҳанглари-ни, бошқа мусиқий услубда бўлган дostonлар бадийий воқелигини очиб берадиган куй номалар табиатини ҳамда пардаларини ўзлаштириши лозим бўлган.

Хоразм дostonчилигининг улкан намояндаларидан Бола бахши, Турсун бахши, Қамай мактаби таниқли вакиллари Қора бахши, Қахҳор бахши Раҳимов ва бошқа бахшиларнинг фикрича, мусиқий салоҳиятига кўра ширвоний услуб 72, эроний услуб 32, Қашқадарё–Сурхондарё воҳаларининг Қамай мактаби дoston куйлари эса 64 куй-номадан иборатлиги қайд этилади.¹

Ўзбек дostonларида қўлланиладиган номалар мақом ва ўзга мумтоз куй йўллари каби ўзига хос номланишга ва туркумла-нишга эга. Куйларнинг ички тузилиши, табиати, туркумларида ишлатиладиган ўрни ҳамда вазифасига қараб куй-номаларнинг мантиқий аҳамиятини белгиланиши ва улар барқарор сақланиб келинаётганлиги аниқланди.

Куйида баъзи номаларнинг номлари, дoston қаҳрамон-ларининг исмларига нисбат берилганлиги, бастакор, бахши, созанданинг исми ёки тахаллуси билан боғлиқ нукталарига қисқача изоҳ ва таъриф бериб ўтамиз. Шундай номалардан энг машҳури «Илғорлар» туркуми булиб, «илғор» – илдам, шахдам,

¹ Муаллифнинг дала ёзувлари. Қора бахши Умиров ахборотидан. 1991 йил.

олдинда борувчи маъноларини билдириб, доира усулларидаги зарбларида от туёқларининг йўрға юришидан тезроқ суръатдаги ҳаракати акс этади. Улар дoston куйлари ичида етакчи номалар қаторига киради. Бахшилар эшитувчилар диққатини кўлдан бермасдан, дoston воқеалари зерикарли бўлмаслиги учун, мазмуни ва шакли мос келадиган шеърларда «илғор»лардан бирини кўллайдилар. Бу билан тингловчиларда жўшқинлик кайфиятини тиклайдилар. «Илғор»ларнинг беш хили мавжуд бўлиб, «Гўрўғли» туркумидаги «Қирқ минглар» дostonига нисбат берилган «Қирқ минг илғор», Суяв бахши ижодига мансуб «Илғор» ва «Илғор сарпардаси», эроний услуб номаларидан «Кўшим полвон илғори», шунингдек, «Илғор I» ва «Илғор II» номалари мавжуддир. «Қора дали» – қора ёлли, тусли отга нисбат берилган бўлиб, бу нома ҳақида кекса созандалар орасида ҳар хил ривоятлар мавжуд.

«Тўрғай» – куш номига берилган нисбат. Унинг бошқа бир тури ҳозирги даврда Хоразм сурнайчилари томонидан ижро этилади. Бу куй «Тўрғай чириллама» деб ҳам аталади. Ривоятларга қараганда, тўрғай Оллоҳнинг минг бир номини такрорлашга ҳаракат қилиб учиб сайрар, аммо тепага кўтарилганда мингтасини айтиб, биттасини эсидан чиқарар ва ерга қайтиб эсига тушириб, учиб сайраганида яна эсидан чиқиб қолар ва бу жараён тинмасдан такрорланар экан. Сурнай тўрғайнинг ана шу зайлдаги сайрашига тақлид қилиб чалинади. Бу куйнинг давомига устоз сурнайчилар «Зувоний», яъни тўрғайнинг забон – тил очиши ёки тилга кириши, «Ротолло» – роҳи Оллоҳ, яъни «Оллоҳнинг йўли», «Бироллойим» – «Оллоҳим ягона» куйларини улаб ижро қилганлар. Кўшиқ шаклларида эса уларнинг ҳар бири тасаввуф йўлидаги ғазалларга айтилган. Кейинги пайтларга келиб бу асарларнинг суръатлари тезлашиб, масхарабозларнинг ўйинларига жўр бўлувчи рақс куйларига айланган. Рақослар ва масхарабозлар ҳаракатларида, асосан, қушларга тақлид қилиш ва тотемизм унсурлари сезилади. «Эшвой» – XVIII аср охири – XIX аср бошларида яшаган машҳур Эшвой бахши исмига нисбат берилган куй бўлиб, унинг шогирди Муҳаммаднийез Гуржа ижодига мансуб дейилади. Бу туркумининг «Курд эшвойи», «Фарғона эшвойи – I», «Туркман эшвойи»,

«Эшвой урганжий», «Қорақалпоқ эшвойи» каби йўллари мавжуд. «Эшвой» ва «Курд эшвойи» саккиз бўғинли шеърларга боғланади.

«Хоразм мусикий тарихчаси» китобида айтилишича, «Суяв бахшининг ўз тарафидан чиқарган 7–8 нағмаси бўлиб, ҳар бирлари ҳам халқ тарафидан ғоят мақбул ва севимли нағмалардур» деб, унинг етти асари каторида «Эшвой» ҳам санаб ўтилади. Фикримизча, бу машҳур кўшиқни дастлаб ўша Эшвой бахшининг ўзи басталаган, қолганлари эса унинг шогирдлари томонидан яратилган нома турлари бўлиши мумкин.

Бу ўринда қиёсий таққослаш учун Қамай дostonчилик мактабига мансуб дўмбира куйлари ва жиром номаларни келтириш кизиқарли бўлиб, булар Бекмурод бахши Соатов, Қора бахши Умиров, Бойкул бахши Мирзаев, Қаҳҳор бахши Раҳимов, Жовли бахши Тангиров, Абдумурод бахши Раҳимов, Мухаммади бахши Даминов, Алихон Рўзиевлар ижро қилган куй йўллари дир. Қамай дostonчилик мактабида 32 нома бўлганлиги юқорида айтиб ўтилган эди. Қодир бахши ва бошқа бахшилар куй яратишда мавжуд номаларни асос қилиб олганлар ва уларнинг йиғиндисидан туркумлар келиб чиққан. Мисол сифатида «Келиной» туркуми ўз ичига қирққа яқин номани бирлаштиради, булар: «Норгулой», «Ўғилой», «Ойпари», «Гулдона», «Гулойим», «Иқболой», «Қиз юриши», «Келин нома», «Хадича» ва ҳ.к. «Чўпони» туркуми ҳам «Кўйнинг кавш қайтариши», «Кўзи маъраш», «Чўпонлар бахси» каби номаларни ўз ичига олади. От таърифи эса «От ҳайдаш», «Отни безаш», «Отни чақириш», «Отнинг келиши» ва бошқа номалардан ташкил топган. Шунингдек, баъзи номалар билан боғлиқ воқеа ва ривоятлар ҳам жуда қимматли дир. Булардан бири «Лақай жилаш» (йиғлов, йиғлаш) чолғу йўли бўлиб, бу нома Амир Музаффар замонидаги воқеаларга тегишли эканлиги нақл қилинади.

Ўзбек халқ дostonчилигида шеърлар солиб айгиладиган номалардан ташқари соф чолғу мусиқаси, яъни дўмбира куйлари («бахши куй») ёки махсус мўлжалланган куй ва номалар мавжуд. Бу куй йўллари дoston воқеалари мантиқий ривожини шакллантиришда муҳим омил бўлиб хизмат қилади. Дўмбира куйлари-

нинг кўпчилиги заҳматкаш устоз Файзулла Кароматлининг «Ўзбекская домбровая музыка» китобида ўз аксини тошган.

Хоразм достонларининг ҳар бир кўшиқ-номаси, энг аввало, муқим, тугал куй шаклида гавдаланади. Шунга эътиборан мазкур номаларни муайян мусиқий воситалар мажмуи сифатида ҳам баҳолаш мумкин. Бошқача айтганда, унда воқелик ва мазмун изми билан бир қаторда, ўзига хос мусиқий мантиқ, асос анъана тарзида барпо этилган шеър-мусиқий тузилма қад кўтаради.

Достон номаларининг баъзилари маълум пардадан бошланиб, бошқасида тугайдиган ҳоллар учрайди. Бундай номаларга иккала парда ҳам тоник асос бўлиб хизмат қилади. Агар Оврупо лад тизимига қиёслайдиган бўлсак, бунда кўпчилик номаларнинг лад тузилмалари миксолидийсига тўғри келади. Айниқса, мақомларга ўхшаб кўша ладларнинг учраши диққатга сазовордир. Булар, асосан, дорий-миксолидий, эолий-дорий, миксолидий-ионий ва бошқалар. Номаларнинг бундай кўша ладларда келишини уларнинг авжлари ҳам ўзгартира олмайди. Авжларга уланадиган оҳанглар ёки шеър тўртликлари ўртасидаги чолғу нақоратлари ва кўпинча номалар якунидаги туширимлар асосий лад чизигини бошқа тонга ўзгартирувчи парда сифатида келиши кузатилади.

Халқ куй ва кўшиқлари сингари номалар ҳам турли ҳажмда шаклланган бўлиб, достон қаҳрамонлари қиёфаларини очиб беришга, воқеалар ривожини ва зиддиятларни ривожлантиришга, шеър-матнлар ва достоннинг умумий таъсирчанлигини оширишга хизмат қилади. Уларнинг ҳар бири катта ёки кичиклигидан қатъи назар зукко бахшиларнинг бадиий, жумладан, мусиқий тафаккури маҳсули сифатида турлича шакллангандир. Буларни нафақат адабий-бадиий, балки умри боқий мусиқий хазинамиз дурдоналаридан десак янгилишмаймиз. Хоразмча кўшиқ, куйларнинг узоқ ва яқин ўтмишда, ҳозир ҳам ўйноқи, жозибадор, ҳаётбахш, кишини ўзига оҳанрабодек тортишининг боиси ҳам ана шу воҳа мусиқасининг туб заминидан достон кўшиқларининг, хусусан, ширвоний номаларнинг етакчи ўринлардан бирини эгаллашида бўлса ажаб эмас.

Достон қадимда кўчманчи, ярим кўчманчи ва ўтроқ туркий элатлар ўртасида, асосан, чорвачилик билан шуғулланувчи аҳоли

орасида пайдо бўлиб, касбий бадиий ижодиётнинг илк кўринишидир. Бизгача етиб келган намуналарни мавзу мазмунига кўра шартли равишда бир неча тоифага тақсимлаш мумкин. Ижро услублари, шаклланиши, ҳудудий ўзига хосликлари жиҳатидан эса турли мактаб ва бахшилиқ марказларига ажратилади.

Истиклол шарофати ила миллий қадриятларимиз қайта тикланиб, халқ дostonлари, дoston мусикасига ва ижрочилигига кизиқиш тобора ортиб бормоқда. Дostonларнинг бадиий намуналари ҳозирги давримизда ҳам ўз маънавий ва тарбиявий аҳамиятини йўқотгани йўқ. Уларни кундалиқ турмушимизда радио тўлкинлари, «ойнайи жаҳон» орқали хонадонимизда янграб турадиган кўркем ва умри боқий ижодиёт дурдоналари эканлиги барчага аён. Бу мерос ёшларимиз маънавиятини шакллантиришда, уларни ҳар томонлама комил инсон қилиб вояга етказишда салмоқли маънавий озуқа бера оладиган ғоявий ва рухий битмас-туганмас манба эканлигига шубҳа йўқ. Ушбу маънавий меросни кўз қорачиғидек авайлаб асраш, бойитиш, раванқ топтириш, тарихий–назарий–амалий асосларини янада кенгрок ва чуқуррок ўрганиш, ижодий ўзлаштириш муҳим вазифалар қаторида туради.

Аббос
ШУРСУНҚУЛОВ

(1955 йилда туғилган)

Аббос Турсунқулов 1955 йилда Жиззах вилояти Бахмал тумани Лойқа қишлоғида туғилган. Самарқанд давлат педагогика институтининг Ўзбек тили ва адабиёти факультетида ўқиган (1971–75). ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Адабиёт музейи лаборанти (1975–77), Қўлёмалар институти Фольклор бўлимининг кичик илмий ходими, катта илмий ходими (1977–1987), ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор бўлимининг катта илмий ходими (1987–88) бўлиб ишлаган. Тошкент Қишлоқ хўжалик институти (ҳозирги Тошкент давлат аграр университети)нинг тайёрлов бўлими ўқитувчиси, Кутубхона директори, Ўзбек ва рус тиллари кафедраси мудири бўлиб ишлаган (1989 йилдан). Ҳозир Жиззах давлат педагогика институтида доцент вазифасида фаолият олиб бормоқда. «Ўзбек фольклорига биографик ва автобиографик асарлар ҳамда уларнинг гоаявий-бадиий хусусиятлари» мавзусида номзодлик диссертациясини ёқлаган (1985). «Кунларим дostonида бахши-шоир образи» (1977) «Ўзбек фольклорига автобиографик дostonлар» (1977), «Эргаиш шоирнинг «Таржимаи ҳол» дostonи ҳақида» (1981), «Фольклор асарларини ёзиб олиш методикаси» (1982) «Автобиографик дostonларнинг жанр хусусиятлари» (1983), «Ўзбек халқ дostonлари каталоги» (1986, ҳамк.), «Фольклор практикаси» (1993, ҳамк.) каби илмий асарлар муаллифи.

АВТОБИОГРАФИК ДОСТОНЛАРНИНГ ЖАНР ХУСУСИЯТЛАРИ

Ўзбек халқ бахшилари кексайгач чоғида, дostonчиликда бадий камолот чўккисига кўтарилгач, ўтган кунларини эслаб автобиографик асар яратиш учун ўзларида рухий эҳтиёж сезадилар. Фозил шоирнинг 80 ёшда, Эргаш шоирнинг 60 ёшда, Ислом шоирнинг 77 ёшда, Абдулла шоирнинг 82 ёшда, Саидмурод Паноҳ ўғлининг 80 ёшда ўз таржимаи ҳолларига оид асар яратишлари фикримизнинг исботидир. Чунки автобиографик асар яратиш учун бахшилардаги кучли қувваи-ҳофизасининг ва бекиёс бадиҳагўйликнинг ўзигина етарли эмас. Булардан ташқари, яратиладиган асарнинг бадий материалларини бахши ўз бошидан кечирishi ва шулар асосида бадий асар яратиш учун ўзларида рухий эҳтиёж, ижтимоий масъулият сезишлари ҳам зарур. Шу сабабли автобиографик дostonлар учун энг муҳим ҳаётий материал бахшининг ҳаёт йўлидир, бу йўлнинг ибратли томонларини бошқаларга юқтира билиш маҳоратидир.

Автобиографик дostonлар автобиографик образнинг фаоллиги билан бошқа жанрлардан фаркланиб туради. Асарда тасвирланган барча воқеа-ҳодисалар автобиографик образ атрофида умумлаштирилади, образлар, персонажлар, унинг тушунчасида, мақсадига мувофиқ шакллантирилади, портретлаштирилади. Тасвирланадиган ҳаётий ҳақиқат ва бадий тўқималар, образ ва персонажлар автобиографик образ томонидан тартиблаштирилади. Шу асосда унинг «Мен»и асарнинг асосий жанрини белгиловчи функция даражасига кўтарилади.

Автобиографик дostonлардаги бахшининг «мен»и анъанавий дoston ва термалардаги қаҳрамонларнинг «мен»идан мазмунан фарк қилади. Чунки бахшининг «мен»и унинг ҳаётини тасвирловчи бадий фигура экан, янги тарихий давр, унинг ўзига хос асосий хусусиятлари билан муайян боғлиқликда ҳаракат қилади. Шу сабабли янги ҳаётдаги ўсиш-ўзгаришларни лиро-эпик кечинмаларда акс эттирувчи «мен»и нинг ҳам вазифаси ўзгаради, такомиллашади. Янги инсон характерида рўй бераётган ўзгаришларни типик шароитда акс эттириш ва шу асосда мавжуд тарихий

даврининг энг характерли томонларини очиб бериш унинг асосий мавзу доирасини белгилайди. Бахшининг «мен»и билан тарих, шиддатли замона ўртасида муайян таркибий боғлиқлик вужудга келади. Чигиртка воқеаси билан (1898–1909) Эргаш шоир оиласининг ҳалокати ўртасидаги боғлиқлик, Фозил шоирнинг Кенагас ариғини қазिशга мажбуран бориши ва унинг қалбида жамиятга қарши норозилик уйғониши мавжуд давр ва бахши «мен»ининг муайян бирлиги ифодасидир. Бу икки бирликнинг (яъни объектив борлик ва субъектив «мен») таркиб топиши ва амалга ошиши жанр табиатининг такомилдан, жанр хусусиятининг янги йўналишидан дарак беради.

Бахшилардан ёзиб олинган автобиографик дostonларни танланган объектларни қандай эпик кўламда ёрита олишларига ва хикоя қилиш услубларига қараб уч турга ажратиб таҳлил этиш мумкин. Ана шу таҳлил жараёни ҳар бир бахшининг бутун ижодий репертуарига хос ўз «йўл»ини, услубини ҳам ёритишга имкон беради. Бахшилар ижодида кўзга ташланиб турадиган ижодий унсурлар, ўзларига хос белгилар анъанавий репертуарга нисбатан автобиографик дostonларида яна ёркинлашиб, кабариб кўринади. Чунки автобиографик асарлар ҳар бир бахшининг ижодий эволюцияси, унинг инсон ва бахши бўлиб шаклланишига таъсир кўрсатган объектив ва субъектив омиллар ҳақида хикоя қилади.

Биринчи турдаги автобиографик дostonларда бахши ҳаётининг маълум бир даври ажратиб олинади ва шу давр, имкони борича, тўлиқроқ, ёркинроқ ёритилади. Бу турга биз Эргаш Жуманбулбул ўғлининг «Таржимаи ҳол» дostonини киритишимиз мумкин. Бу дostonда тасвирланган воқеалар тахминан шоирнинг 40 ёшларигача бўлган ҳаётини ўз ичига олади. Лекин муҳими унинг ёшида эмас. Бу давр Эргашни инсон сифатида шакллантирган, ижодкор сифатида «оёққа турғизган» ва донғини оширган, шунинг билан бирга ситамкор ҳаётнинг ёвуз гирдобларига отган, ҳаётида энг фожиали из қолдирган давр эди. Шоир дostonда ҳаётининг ана шу даврини тасвирлар экан, мавжуд тузум биографиясини ўз оиласи талқинида очади. Дostonга ўз оила аъзоларининг фожиасини (укалари, икки синглиси, энаси вафо-

ти, вабо касали, очлик, ниҳоят, ўзининг дарбадар кезиши) олиб кирар экан, бу дахшатли воқеалар ўқувчи кўз ўнгида давр фожеси сифатида намоён бўлади.

«Таржимаи ҳол» достонида Қўрғон дostonчилик мактабининг ўтмиш вакиллари ҳақида ҳам бой маълумотлар келтирилган. Эргаш шоирнинг беш ота-бобоси (Ёдгор, Уста Лафас, Мулла Тош, Мулла Холмурод, Жуманбулбул) ва чечан бахши бўлиб етишган икки укаси (Абдужалил ва Абдужамил) билан боғлиқ воқеалар, уларнинг дostonчиликдаги ўрни, дoston куйлаш маҳорати, соз ва сўзга бўлган муносабатлари, умуман, дoston куйлаш санъати ҳақида кизиқарли маълумотлар баён қилинган. Шу асосда дostonда бахшининг ижодкор оиласи билан боғлиқ автобиографияси бири иккинчисидан ажралмас ҳолда тасвирланади, ўрни билан баъзи ҳолларда бири иккинчисини тўлдиради ва шу орқали мавжуд тузумнинг биографиясини тўлиқроқ ёттишга имкон яратилади. Дoston Эргаш шоир ва у мансуб бўлган Қўрғон дostonчилик мактабига хос «чуқур лирик тасвирлар, шеърӣй безаклар, тафсилотларни кенг ва атрофлича ишлаш, нозиклик ва ёқимлилиқ» хусусиятлари бўртиб туради.

Иккинчи турдаги автобиографик асарларда бахшининг туғилганидан тортиб то дoston яратилган вақтгача бўлган ҳаётининг муҳим қирралари тасвирланади. Бу типдаги дostonларда бахши ҳаётида муҳим из қолдирган воқеалар нисбатан кенгроқ ёритилиб, бошқа даврларни йўл-йўлакай изоҳ тариқасида эслатиб ўтиши мумкин. Бундай дostonлар турига Фозил шоирнинг «Кунларим» асарини мисол қилиб келтиришимиз мумкин. Бунда бахшининг 80 ёшгача бўлган ҳаёти тасвир объекти қилиб олинган. Шоирнинг ёшлик даври (тахминан 20 ёшларча бўлган) атрофлича, кенг кўламда тасвирланади. Чунки бу давр Фозил шоир қалбида ўчмас из қолдирган, гўдаклигиданоқ ҳаётнинг зулмкор тўлқинлари уни ҳар томон итқитган, халқ дардини ва халқ ғамини куйловчи бахши қилиб шакллантирган, ҳам ситамкор ва жаҳолатли, ҳам тарбиячи ва мураббий бўлган мураккаб бир давр эди.

Фозил шоир «Кунларим» дostonида конфликтни кучайтириш мақсадида айрим ҳолларда ўз ҳаётига оид бўлмаган факт-

ларни ҳам «ўзиники» қилиб тасвирлайди. Достонда тасвирланишича, дин, шариат пешволаридан бири – мулла Қорабой исмли козининг ҳукми билан ҳеч бир асоссиз, курук тухмат билан Фозил шоир қамалади. Аслида эса Фозил шоир ҳеч қачон қамалмаган. Лекин халқ ғамини, халқ дардини куйлаган эркпарвар бахшиларнинг ҳаёти ўтмишда доим таҳликали эди. Бундай фактлар бошқа халқ шоирлари биографиясида кўплаб учрайди. Масалан, Хўжаназар бахши 1916 йил кўзғолонида иштирок этгани учун жазо отряди томонидан отиб ташланган. Нурмон шоир Номоз ҳақида достон куйлагани учун Каттакўрғон турмасига қамалган. Булардан яхши хабардор бўлган Фозил шоир ўз биографиясида бўлмаган, лекин муайян умумийлик касб эта оладиган фактни «ўзиники» қилиб тасвирлаш орқали достондаги конфликтни кучайтирган, бадийлигини оширган, муҳими, даврнинг тасвирини реаллаштирган.

«Кунларим» достони икки қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисмда бахши образи ҳикоя қилинаётган воқеа-ҳодисаларнинг иштирокчиси сифатида кўринса, иккинчи қисмда ҳикоя қилинаётган воқеа-ҳодисаларнинг жонли гувоҳи тарзда намоён бўлади. Автобиографик образ қай тарзда намоён бўлмасин, унинг ҳикояларидаги воқеалар тизимида Булунғур достончилиқ мактабининг донғини оширган қаҳрамонлик достонларига хос хусусиятларнинг белгилари кабариб туради.

Учинчи тур автобиографик достонларда бахшиларнинг ҳаёти умумхалқнинг ҳаёт тарзи билан шу қадар боғланиб, кўшилиб кетадики, натижада уларнинг индивидуал ҳаёт йўли ёрқин кўринмайди. Автобиографик образ эса индивидуал қаҳрамон сифатида камолга етмайди. Ислон шоирнинг «Бахтиёр авлодлар», Саидмурод Паноҳ ўғлининг «Кунларим» достонлари ана шулар жумласидандир. Бу типдаги достонларда автобиографик образнинг ҳаёт йўли мавжуд давр биографиясини ёритишга восита бўла олмайди. Айниқса, давр тасвирида автобиографик образнинг айрим хиралашган белгилари кўзга ташланади. Ислон шоирнинг «Бахтиёр авлодлар» достонида давр тасвири лирик-романтик жўшқинликда акс эттирилади. Автобиографик ҳикоячи эса жўшқин нотик сифатида намоён бўлади. Хоҳ ўтмишнинг чир-

кин томонларини, хоҳ совет турмушини бўлсин, ёркин, рангдор бўёқларда акс эттирилиш ва шу орқали тарғибот ундовни кучайтириш бу дostonга хос хусусият ҳисобланади. Лекин бу хусусият қаҳрамоннинг аниқ фаолиятини ва конкрет тарихийлигини хиралаштириш, унинг ўрнига умумий фаолиятни ошириш, бўрттириш эвазига пайдо бўлганлиги асарнинг камчилигидир.

Автобиографик дostonлар маълум бир бахшининг ҳаёти, ижод йўли, дунёкараши, хуллас, индивидуал хусусиятларни акс эттирилганликлари учун шогирд томонидан анъанавий репертуар сингари устоз бахшидан ўзлаштирилмайди, балки шундай асарлар яратиш йўли ўрганилади. Ўтмишда яшаган бахшилар репертуарлардаги автобиографик асарларнинг бизгача етиб келмаганлигига ва улар ҳақида маълумотларнинг йўқлигига ҳам сабаб анъана шу. «Бироқ етакчи бахшининг муайян ҳаёт йўлини ўтгач, ўз турмуши ва дostonчилик фаолияти ҳақида автобиографик асар яратиши анъанаси илгаридан бўлганлигини тахмин қилиш мумкин. Бизнинг мулоҳазамизни бир қатор термалар («Дўмбирам», «Нима айтай?», «Кунларимни» каби), айрим фольклор намуналаридаги қадимги эпик куйчи образи (Кўркут ота каби), баъзи дostonлардаги («Юсуф билан Аҳмад», «Хирмондали» «Ошиқ Ойдин», «Ошиқ Алванда», «Нажаб ўғлон» ва бошқалар) бахши типи ва ниҳоят, «Мулла Ғойиб», «Махтумқули», «Оллоназар Олчинбек» сингари асарларнинг дostonчилик репертуарида мавжудлиги ҳам тасдиқлай олади... Устоз бахшилар асос солган ва оғзаки давом эттириб келган йўл ва анъаналар Эргаш шоир, Фозил шоир, Абдулла шоир, Ислom шоирларнинг ҳаёт йўли, шахси мисолида «янгиланган».

Исомиддин
ЁРМАТОВ

(1956 йилда туғилган)

Исомиддин Турғунович Ёрматов 1956 йил 5 апрель, Тошкент вилояти, Оҳангарон туманида туғилган. Тошкент вилоят давлат педагогика институтининг филология факультетида (1973–1977), ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институтининг аспирантурасида ўқиган (1984–1986). Тошкент вилоятининг Оҳангарон туманидаги М. Уйғур номи 30-ўрта мактабда ўқитувчи бўлиб ишлаган (1977–1979). Тошкент вилоят давлат педагогика институти Ўзбек тили ва адабиёти кафедрасида ўқитувчи (1983–1987), доцент (1987). Ҳозирги кунда Ангрэн шаҳридаги ихтисослашган академик лицей раҳбари. «Ҳозирги ўзбек адабиётида фольклоризмлар типологияси» мавзусидаги номзодлик (1985), «Алпомиш» дostonи поэтикаси» мавзусида докторлик (1994) диссертацияларини ҳимоя қилган. «Алпомиш» дostonи поэтикаси» (1993), «Илоқ тарихи» (2005), «Юқори Оҳангароннинг табиати, тарихи ва маданияти» (2008), «Қорасув ёқалаб» (2010), «Саодат водийси» (2014) каби монографиялар муаллифи.

**ЎЗБЕК ХАЛҚ ИРИМ АЙТИМЛАРИНИНГ
ЖАНР ХУСУСИЯТЛАРИ**

Маълумки, халқимиз турли табиий ҳодисаларни мунтазам кузатиб келган, об-ҳаво ўзгаришларини маҳаллий белгиларга

караб аввалдан аниқлашнинг йўлларини излаган, жониворлар, ўсимликлар ва осмон жисмларининг муайян ҳолатига караб яқин ёки узоқ муддатда рўй бериши мумкин бўлган табиий ходисаларни, қургоқчилик ёки ҳосилдорлик аломатларини чамалаган, колаверса, одамларнинг гавда ва юз тузилишларига, хатти-харакатларига ёки кўрган тушига караб тақдирларини аниқлаган. Шу сингари билимларнинг амалий натижасини кузатгани учун кейинги авлод вакиллари унга нисбатан табиий эҳтиёж сезган ва ўрганиб ўзлаштирган. Халқнинг асрлар мобайнида оғзаки тарзда яратиб, саклаб келган мақол, матал, афсун, дуо, канотли сўзлар, аниқ ифодалар (грегория), мантикий ва ғайримантикий иборалар (парадокслар), йиғи, йўқлов, олқиш, қарғиш, топишмоқ ва образли (юмуқ) ибора, фол ва ирим сингари кичик ҳажмли фольклор асарлари паремиологик жанрлар, деб юритилади¹.

Шу ўринда бир тушунчага аниқлик киритиб ўтиш лозим бўлади. Масаланинг моҳияти шундан иборатки, юқорида саналган жанрлар барча халқларнинг кундалик маиший ҳаётида алоҳида ижрочи, ижро ўрни ёки фурсатини танлаб ўтирмай қўлланаверадиган айтимлардир. Халқ ижодиётининг дoston, эртақ, ривоят, афсона, ўлан ва бошқа жанрлари учун эса махсус тайёргарлик кўрган шахслар маҳорати, алоҳида вақт ва жой талаб этилади. Шундай экан, ҳажман катта ва соф бадиий вазифани ўтовчи жанрлардан фарқлаш мақсадида биз грекча «*ragemía*» атамасига «айтим» сўзини синоним ҳолда қўллаш таклифини киритамиз. Соф бадиий вазифани адо этмайдиган кичик жанрларни тадқиқ этган бир қатор ўзбек фольклоршунослари ҳам «айтим»ни умумлаштирувчи маънода қўллаганлар. Мисол: «Чақалоқни бешикка белашда айтиладиган айтим-олқишлар турли жойларда

¹ Бу ҳақда қаранг: Гусев В. Е. Эстетика фольклора. – Л., Наука, 1967. – стр. 98–163; Пропп В. Я. Принципы классификации фольклорных жанров // Фольклор и действительность. – М.: Наука, 1976. – стр. 34–45; Путилов Б. Н. Историко-фольклорный процесс и эстетика фольклора // Проблемы фольклора. – М.: Наука, 1975. – стр. 12–21; Мирзаев Т., Саримсоков Б. Ўзбек фольклорининг жанрлар состави // Ўзбек фольклори очерклари. 1-жилд. – Тошкент, 1988. – 126–134-б.

турлича бўлса ҳам, ...мазмунан якин»¹. «Биз халқ йиғилари ата-масини мотам маросимларида ижро этиладиган айтимлар маъносида ишлатамиз»². «Мотам маросими бир неча ички маросимлардан ташкил топган бўлиб, унинг ҳар бири ўз айтим-қўшиғига ҳам эгадир»³.

Турли тадқиқотлар учун объект вазифасини ўтаган айтим-олқиш, айтим-дуо, йиғи-айтим, айтим-қўшиқ сингари ўзбек фольклори жанрлари мавжуд бўлгани ҳолда кундалик оғзаки нуткимизда, эхтимолки, улардан фаолроқ қўлланувчи ирим-айтим деган жанр нега бўлмаслиги керак, деган ҳақли савол туғилади. Бу жанр тўғрисида сизнинг аниқ тасаввурингиз ҳосил бўлмоғи учун учун баъзи мисолларни келтириб ўтамоғимиз: «Турналар осмонда доира ҳосил қилиб ўйинга тушса, кунлар исийди»; «Кечкурун тирноқ олинса, оиласидан кимдир ўлади»; «Қозонни кечки овқатдан сўнг сувга тўлдириб қўйилса, эгасига ризқ тилаб туради»; «Қизлар овқат пишираётганида кафтгирни қозонга урса, қайнонаси эзма бўлади»; «Ёстикқа ўтирса, боши оғрийди»; «Дастурхонда калит турса, жанжал чиқади»; «Сигирнинг думи узун бўлса, серсут бўлади».

Кези келганида «айтим» тушунчасининг халқ ибораларидан фарқи масаласига тўхталиб ўтиш жоиздир. «Ибора бирор тушунча ёки фикр ифодаловчи сўзлар бирикмаси; таъбир. Образли ибора... Фразеологик ибора маъно жиҳатдан яхлит бир бутунликни ташкил этувчи бир неча сўзлардан иборат бирикма»⁴.

Халқ айтимлари ибора ёки сўз бирикмасининг ҳажми ва мазмун доираси билан чегараланмайди. Айтайлик, дуо, сўқиш, олқиш ёки йиғи-айтимлар бир неча содда ва қўшма гаплардан ташкил топиши мумкин. Жонли ижрода эҳтиёж туғилганида ай-

¹ Кўчқоров Н. Ўзбек халқ олқишларининг жанр хусусиятлари ва бадиияти: Филол. фанлари номзоди диссертацияси. – Самарқанд, 1994. – 73-б.

² Музаффарова С. Ўзбек халқ йиғи-йўқловларининг жанр таркиби ва бадиияти: Филол. фанлари номзоди диссертацияси. – Тошкент, 2000. – 42-б.

³ Ўраева Д. С. Ўзбек мотам маросими фольклори (жанрий таркиби, генезиси ва бадиияти: Филол. фанлари доктори диссертацияси. – Тошкент, 2005. 29-б.

⁴ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Икки томли. 1-том. – М.: «Рус тили», 1981. – 78-б.

тимлар ибораларни ўз ичига сингдириб юборади. Мисол учун «Илоё бошинг тошдан бўлиб, сафаринг бехатар ўтсин» олқиши ёки «Икки оёғинг бир этикка тиқилмай, ўл!» қарғишининг таркибига кирган турғун иборалар буни тасдиқлайди. Шу боисдан ибораларни ўзбек халқ айтимлари билан тенг қўймаслик зарур.

Демак, биз ўзбек фольклорининг кичик жанрлари қаторида олиб ўрганаётган ирим айтимлар неча минг йиллардан буён фаол истеъмолда қўлланилиб келади ва ўзга паремик жанрларга ўхшаш ҳамда фарқли бўлган бир қатор хусусиятлари билан ажралиб туради. Энди ўрганилаётган жанр номидаги «ирим» сўзининг маъноси хусусида ҳам тўхталиб ўтсак. Унга «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да куйидагича таъриф берилган: «Бирор мақсад, ният билан қилинган хурофий тадбир, мас. тўйдан яхши ният билан бирон нарсани олиб кетиш, дард-балони қайтариш, зиён-заҳматдан, кўз тегишдан сақланиш учун учун бирон нарсани бошдан ўгириб ташлаш...»¹

«Ўзбекистон миллий энциклопедияси»да ҳам «ирим» истилоҳига ўрин ажратилган бўлиб, куйидагича изоҳланган: «Кишиларга ғайритабiiй ҳодисаларнинг таъсир қилишига ишониб, бирор ният билан қилинадиган хурофий иш, хатти-ҳаракат. Ирим кишиларнинг ўзларини эҳтиёт қилиш, бировларга яхшилик тилаш ёки зиён етказиш ва б. ниятларда қилинади. Иримнинг турлари жуда кўп ва жаҳондаги деярли ҳамма халқларда учрайди. ...Илгари фарзандларга исм қўйишда ҳам ирим қилинади. Мас. йўлда туғилган болага Йўлчи, сафарда туғилган болага Сафар деб исм қўйилган. Ирим бир томондан, кишиларнинг эзгуликка интилишлари... билан боғланиб кетади, иккинчи томондан, табиат ва жамиятда қандайдир ғайритабiiй сеҳрли кучларнинг борлигига ишонишга асосланади... Кишиларнинг амалда табиий ва ижтимоий кучларни тобора ўзларига бўйсундириб боришларига қараб, иримлар йўқолиб боради»².

Кўринадики, ирим-айтим тушунчаси рус тилининг В. Даль, В. В. Радлов, С. Ожегов ва бошқа олимлар томонидан тузилган

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Икки томли. 1-том. – М.: «Рус тили», 1981. – 146-б.

² Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2-жилд. – Тошкент, 2000. – 165-б.

изохли луғатларида келтирилган «предзнаменование», «нерушимое наставление», «предвестье», «изреканье» ёки «поучение» сўзлари англатадиган умумий маънога тўғри келади. Сўз ва унинг сеҳр-кудратига асосланган фольклор жанрлари рус фольклоршунослигида В. Я. Пропп, В. Е. Гусев, Б. Н. Путилов, С. Г. Лазутин, К. В. Чистов, Е. Мелетинский, Ф. Миклошич ва бошқа олимлар, ўзбек фольклоршунослигида эса Ҳ. Т. Зарифов, М. Алавия, Т. Мирзаев, Б. Саримсоқов, З. Ҳусайнова, К. Имомов, М. Жўраев, О. Сафаров, С. Р. Мирзаева, Д. Ўраева, Б. Соатов, Н. Қўчқоров, Н. Қосимов, С. Музаффарова, М. Ёқуббекова, Ф. Эшбоева ва бошқа олимларнинг тадқиқотларида атрофлича ўрганилган. Аммо халқимиз минг йиллардан буён кундалик турмушда кўллаб келаётган анъанавий ирим айтимларни синчиклаб ўрганишга фольклористик эътибор энди бошланмоқда.

Халқимиз ирим-сиримларни унутгани йўқ. Ирим айтимлар эса янги авлод томонидан бобо ва момолар нуткидан ўзлаштирилмоқда, нима учун шундай дейилишининг туб сабаблари суриштирилмоқда. Уларда халқимизнинг асрий қадрияти образли ва таъсирчан тарзда ўрин олганлиги кўпчилик ёшларни ҳайратга солмоқда. Бошқа паремиологик жанрлар каторида ирим айтимларни синчиклаб ўрганишга бўлган эҳтиёжнинг ижтимоий-маиший сабаблари мана шунда. Бинобарин, ўзбек халқ ирим айтимларининг паремик жанр сифатидаги хоссаларини батафсил ёритиш, халқнинг айтим руҳиятига мойиллигини келтириб чиқарувчи ижтимоий-маиший сабабларни аниқлаш, айтимлардаги структурал барқарорликни таъминловчи поэтик унсурлар табиатини очиб бериш, ўзбек халқ айтимларидаги образлар тизими ва бадиий деталнинг вазифаларини белгилаш, айтимлардаги интонацион, тасвирий ва таъсирчан воситаларни таҳлил қилиш, анъанавий ирим айтимларининг ўзбек халқ олқиш, йиғи, афсундуо, қарғиш ва бошқа паремик жанрлар билан умумий ва фарқли жиҳатларини аниқлаш масалалари долзарб бўлиб турибди.

Ирим айтимлар асрлар мобайнида оғзаки ҳолда яратилиши ва айтиб келиниши жараёнида вариантылик, ўзгарувчанлик, оммавийлик, анонимлик, кўп элементлилик ва анъанавийлик хусусиятларини орттирганлар. Кимдир ирим айтимлар ўзбек халқ оғзаки

бадий ижодиётининг жанрларига қўйиладиган юкоридаги хусусиятларга эга бўлганлари билан адабиётга қандай алоқаси бор, фольклор бу – оғзаки бадий ижод-ку, – деган саволни бериши мумкин. Тўғри, бадийлик – оғзаки ва ёзма адабиётнинг бош мезони. Ижодкорлар туғма истеъдоди, тажриба ва маҳоратига қараб имконият даражасида гўзал бадиият намуналарини яратишга интиладилар, албатта. Лекин адабиётнинг шундай жанрлари борки, уларнинг вазифадошлиги ҳамма вақт юксак бадиият талаблари билан белгиланмайди. Мисол учун очерк, йиғи-йўқлов, афсундуо, туш таъбири, фол, сўкиш ва ҳоказо жанрлар ўқувчи ёки тингловчига эстетик завқ беришдан кўра ахборот ташиш (коммуникатив) ёки маиший-амалий (утилитар) функцияни адо этадилар. Т. Мирзаев: «Халқ ижоди (фольклор) тушунчаси халқ оммасининг бадий, ижодий-амалий ва ҳаваскорлик фаолияти билан боғлиқ бўлган анъанавий моддий ва номоддий маданиятнинг халқ оғзаки бадий ижоди (фольклор), халқ мусиқаси (мусиқа фольклори), халқ театри (томоша санъати), халқ ўйинлари (рақс), кўғирчоқбозлик, дор ва ёғочоёқ санъати (халқ цирки), халқ тасвирий ва амалий-безак санъати, халқ архитектураси (қурилиш амалиёти) ҳамда бадий ва техникавий ҳаваскорлик каби ижодиёт турларини ўз ичига қамраб олади»¹, – деб ёзган эди.

Ирим айтимларни халқ ижодининг мана шундай кенг қамровли доирасига киритмасак, қаерга кўямиз? Ҳолбуки, улар юкорида айтилганидек, диний ақидалар сингари эскираётгани йўқ, замонлар синовидан ўтиб бугун ҳам хизмат қилмоқда. Уларнинг бағрида сақланиб келаётган маърифий таъқиқ ва башоратларга келажак авлод ҳам амал қилиши шубҳасиздир. Яна мисол келтирамиз: «Тароққа илашган соч думалокланса, бош оғрийди»; «Ит олдинги оёқлари билан бетини ёпса, ёмғир ёгади»; «Овқат ейишни катталардан аввал бошласа, улардан олдин ўлади»; «Дастурхоннинг йиртиғи бўлса, савоб оёқ остида қолиб кетади»; «Сумалакнинг тоши дарвоза устига осиб қўйилса, омад келтиради».

Маълумки, ўзбек халқ ирим айтимлари, асосан, сочма нутқ (насрий баён) орқали ифодаланади. Таниқли фольклоршунос

¹ Мирзаев Т. Фольклор ва унинг асосий хусусиятлари // Ўзбек фольклоршунослиги масалалари. 1-китоб. – Тошкент, 2006. – 14-б.

М. Жўраев ўзбек халқ насрий жанрларини тасниф қилар экан, қуйидаги беш туркумга ажратади: «1. Жанрнинг функционал-семантик камрови; 2. Тингловчи ва айтувчининг баён қилинаётган хикояга муносабати; 3. Жанрнинг бадийлик даражаси ва образлар силсиласининг талқини; 4. Жанрнинг воқеликка муносабати; 5. Воқелик тасвирининг замонавий талқини ёки жанрнинг анъанавий эпик вақтга муносабати; 6. Воқелик баёнининг мақоний камрови; 7. Воқеликни баён қилиш усули»¹.

Эътибор берсангиз, ирим айтимлар табиати юқоридаги таснифнинг барча бандларига мос келади. Халқ қўллаётган ирим айтимлар вазифадошлиги, ифодадаги усул ва маъно товланишлари, айтувчи билан тингловчининг ундаги таъқиқ ёки башорат мазмунига муносабати, матн қатига сингган сўзамоллик санъати, унда иштирок этган образ ва тамсил (детал)лар туркуми, ирим айтимда муҳрлаган воқеликнинг эмпирик вақт ва макон жиҳатидан камрови сингари тадқиқини кутиб турган жиҳатлари бизни ўзига жалб қилади.

Ўзбек халқи қадимдан «Сўзнинг дами қиличдан ўткир», «Таёк этдан ўтар, сўз – суякдан» каби мақолларни айтиб келади. Рус халқи оғзаки ижодиётида эса «Не проста и не спуста слово молвится и до веку не сломится» деган ажойиб айтим бор. Улардаги доно фикр ирим айтимларнинг асрлар синовидан ўтиб келган бадий-эстетик қувватига бевосита алоқадордир. Халқимиз ирим айтимларни бошқа паремик жанрлар сингари оғзаки, аноним, коллектив, анъанавий ва вариантли ҳолда яратган. Анъанавий ирим айтимлар, маълумки, конкрет шахс томонидан яратилмайди. Улар яратувчиси ким эканлиги номаълум бўлгани ҳолда оғиздан оғизга ўтиб ривожланиб келган. Мисол учун, қуйидаги айтимлар мазмунидан ижодкор шахсини аниқлаб бўлмайди, албатта: «Сочиқни тўшакнинг бош томонига илса, душмани бошига чиқиб олади»; «Қайси қиз қошларининг ораси узоқ бўлса, узоққа турмушга чиқади»; «Товони қичиса, меҳмонга боради»; «Қайси қизнинг бўйнида холи бўлса, чиройли куёвга тегади»; «Бешикнинг бош томонига нон қўйиб қўйса, чақалоқ ризқли бўлади».

¹ Жўраев М. Ўзбек халқ насрининг жанрларини тасниф қилиш мезонлари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1996. – 5-сон. – 29–33-б.

Ўзбек халқ ирим айтимларини генетик жиҳатдан кузатадиган бўлсак, анимистик, тотемистик, фетишистик, сеҳр-магия ва шомонлик тасаввурлари билан боғлиқ ҳолда тарихан уч компонентли кўринишга эга эканлиги ойдинлашади. Биз уларни моҳиятига кўра қуйидагича номладик:

- а) сабаб компоненти (шартли белгиси – С);
- б) оқибат компоненти (шартли белгиси – О);
- в) чора-тадбир компоненти (шартли белгиси – Т).

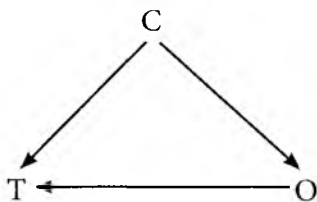
Бу тушунчаларни тасаввур килмоғингиз учун даставвал қуйидаги мисолларни келтириб ўтаемиз:

1. Диккат билан нигоҳ солинса (С), гўдак кинналайди (О). У хасталанмаслиги учун юзига туфлаб қўйилади (варианти: чақалоққа кўзмунчоқ такиб қўйилади) (Т). Белгиси: С + ОТ.

2. Боқувдаги от совутилмай минилса (С), терлаб шамоллайди (О). Уни иситмасидан тушириш учун қирда бошини пастга қаратиб, орқасидан қорни тиқиш керак (Т). Демак, С + ОТ.

3. Саримсоқ пиёз барглари сарғая бошласа (С), пояси ғовлаб кетади (О). Тагидаги ҳосили катта бўлиши учун поясини қайириб туғиб қўйиш лозим (Т). Бу учликда ҳам С + ОТ формуласига мос ҳолатни кузатамиз.

Тугал (уч компонентли) мисоллардан кўриняптики, ирим айтимлар таркибидаги сабаб компоненти (узви) оқибат билан ҳам, чора-тадбир билан ҳам бевосита боғланади. Шу боисдан унинг шаклий кўринишини қуйидагича белгилаш ҳам мумкин:

Схемага эътибор берсангиз, учта содда гапдан ташкил топган ирим айтимнинг сабаб узви (С) доминант мавқега эга бўлиб, унинг иштирокисиз оқибат ҳам, чора-тадбир ҳам мазмунини йўқотади. Сабаб компоненти тушириб қолдирилган ирим айтимларга аҳамият беринг: «...гўдак кинналайди. У хасталанмаслиги учун юзига туфлаб қўйилади»; «...терлаб шамоллайди. Уни иситмасидан тушириш учун қирда бошини пастга қаратиб, орқасидан

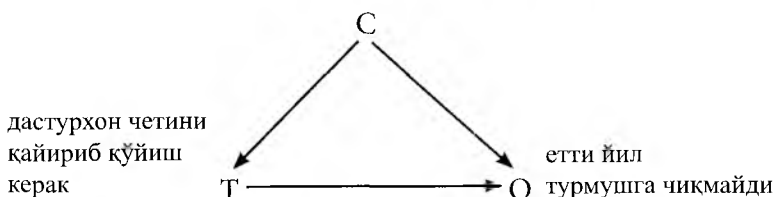
қорни тикиш керак»; «...пояси ғовлаб кетади. Тагидаги ҳосили катта бўлиши учун поясини қайириб тугиб қўйиш лозим».

Демак, уч узвли ирим айтимлар негизини сабаб компоненти ташкил этиб, унинг семантик риштаси ҳам оқибат, ҳам чора-тадбир узвларига боғланган ҳолда жанр спецификасини юзага чиқарар экан.

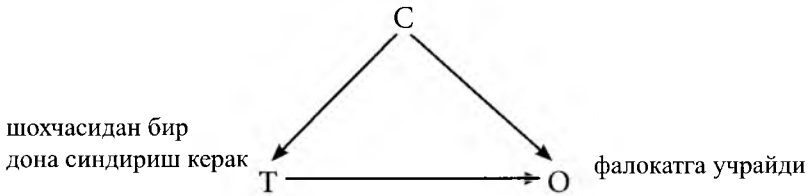
Тугал ирим айтимлардаги оқибат компонентининг синтактик-самантик вазифасини ҳам рад этиш мумкин эмас. Унинг мантикий ўрнини англаш учун юқоридаги икки мисолнинг оқибат узвларини (О) қолдириб ўқиб кўрамиз: «Чин дилдан суюб тикилса... У хасталанмаслиги учун юзига туфлаб қўйилади»; «Боқувдаги от совутилмай минилса... Уни иситмасидан тушириш учун қирда бошини пастга қаратиб, орқасидан қорни тикиш керак»; «Саримсоқ пиёз барглари сарғая бошласа... Тагидаги ҳосили катта бўлиши учун поясини қайириб тугиб қўйиш лозим».

Анъанавий ирим айтимлар таркибидаги чора-тадбир компоненти ишонувчан ёки турмуш ҳодисалари туфайли тушкунликка тушган одамларга руҳан бўлса-да, таскин бериш ва оғир кўргуликлар юзага келишининг олдини олиш учун ўйлаб топилган. Унда оқибат компонентига қарама-қарши маъно мавжуд бўлиб, юзага келган оқибатни бартараф этишнинг йўллари баён этилади. Аждодларимиз ҳаётий тажрибаларга асосланиб чора-тадбирнинг ҳар қандайини эмас, балки салбий ҳодисанинг содир бўлишига йўл қўймайдиган, уни ортига қайтарадиган фикр-жумлаларни яратганлар. Салбий воқеа-ҳодисанинг олдини олиш учун кўпгина йўллардан фойдаланилган, олдини олувчи тадбирни ўйлаб топишда сабаб компонентига доир воқеа-ҳодиса белгиларидан четга чиқиб кетмаслик йўлларини қидириш талаб қилинган. Қуйидаги мисолларда бунинг исботини кўришимиз мумкин:

Қизлар хонтахта бурчагига рўпара ўтирса,

Супурги одамга тегса,

Ирим айтимларнинг сабаб ва оқибат узвларига хос бўлган вариантлик хусусияти чора-тадбир компонентига ҳам хосдир. Лекин уларнинг вариантлари сони, асосан, учтадан ошмайди. Бунинг сабаби асрлар давомида баъзан чора тадбир мазмуни бутунлай йўқолиб, ирим айтим икки узви ҳолатга келиб қолиши ҳоллари билан изоҳланади.

Ирим айтимларнинг халқ хотирасида сақланиб қолган сабаб ва оқибат узвлари парвоз қилаётган қушнинг қанотлари сингари биргаликда ва тенг иштирок этади. Улар синтактик жиҳатдан сабаб эргаш гапли қўшма гап ҳолида бирикиб, тингловчига муҳим маиший ахборотни етказишади. Уларни алоҳида қўллашга бўлсангиз, ахборот мазмуни йўқолиб, ирим айтим жанрига мансуб бўлмаган оддий содда гапга айланади. Шундай ҳоллар ҳам бўладики, баъзи ирим айтимларда оқибат узви унутилиб, бир компонентли ҳолга келиб қолади. Оқибат компонентининг асл мазмуни йўқолиб, унинг ҳақидаги хира тасаввур сақланганида «яхши бўлади» ёки «ёмон бўлади» деган сўз бирикмалари қўлланилаверади. Масалан: «Кечкурун тирноқ олса, ёмон бўлади»; «Эркак кишининг олдини кесиб ўтса, ёмон бўлади»; «Супургини тик холда қўйса, ёмон бўлади»; «Ўнг кўзи учса, яхшиликка бўлади»; «Бойўғли сайраса, ёмон бўлади».

Ушбу кўринишдаги ирим айтимлар ижрочилари биринчи мисолдаги «яқин қариндоши ўлади», иккинчи мисолдаги «ўғил туғмай ўтади», учинчи мисолдаги «душмани оёққа туради», тўртинчи мисолдаги «яхши кўрган одами билан учрашади», бешинчи мисолдаги «кимдир ўлган бўлади» қабилидаги оқибат мазмуни унутганлар.

Ирим айтимларнинг икки узвли намуналари тугал (уч узвли) кўринишларига нисбатан кўп сақланиб қолганини айтиб ўтган эдик. Уларнинг кўзга яққол ташланувчи жиҳатларидан бири сабаб ва оқибат компонентларининг вариантлилигидир. Бунинг сабаби, бизнингча, оқибат компоненти мазмунининг унутилиши натижасида бир нечта сабабга бир оқибат узви маъно жиҳатидан уйкаштирилган. Мисол учун:

1. Камбағал бўлади:

- а) остонага ўтирса;
- б) сочини ерга ташласа;
- в) кемтик идишда овқатланса;
- г) кечкурун бировга пул берса;
- д) ўқлокни тик кўйса.

2. Кимдир ўлади:

- а) юлдуз учса;
- б) қошининг ўртаси қичишса;
- в) мушук кечкурун миёвласа;
- г) ит осмонга қараб увласа.

3. Меҳмон келади:

- а) йиғилган тўшак куласа;
- б) икки бурда нонни тишлаб қўйса;
- в) чойга шама тушса;
- г) мушук юзини ювса;
- д) ёш бола кўчага қарайверса;
- е) зағизғон сайраса;
- ё) чойни тўкворса.

4. Узоқка турмушга чиқади:

- а) қошининг ораси узоқ бўлса;
- б) кечкурун ойнага қараса;
- в) пешонаси катта бўлса.

Хулоса килиб айтганда, ирим айтимлар халқимизнинг ўтмишдаги миллий қадриятлари, урф-одат ва тарбиявий тақиқлари ҳамда орзу-армонларидан дарак берувчи ўзига хос поэтик шаклга, композицион хоссаларга эга бўлиб, юқоридаги уч муҳим компонент иштирокида юзага чиқар экан. Уларни эпик, лирик ва драматик адабий турлар доирасига кирмайдиган бошқа паремик жанрлар қаторида халқ оғзидан кўплаб ёзиб олиш ва синчиклаб ўрганиш фольклоршунослар ва тилшунослар олдида турган долзарб вазифалардан бири саналади.

Ўмрзоқ
ЖУМАНАЗАРОВ

(1956 йилда туғилган)

Ўмрзоқ Жуманазаров 1956 йил 20 апрель, Жиззах вилояти, Бахмал тумани, Лойқа қишлоғида туғилган. Самарқанд давлат педагогика институтида ўқиган (1973–77). Шу институтнинг Тилишунослик кафедрасида лаборант-ассистент (1977–79). ЎЗР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор бўлимида лаборант, кичик илмий ходим (1979–84). Ҳозир Жиззах давлат педагогика институтида доцент, кафедра мудирининг вазифаларида ишлайди (1984 йилдан). «Ўзбек халқ тарихий қўшиқлари (жанр хусусиятлари, таснифи ва поэтикаси)» мавзусида номзодлик (1982), «Ўзбек тарихий фольклори» (жанр спецификаси, таснифи ва поэтикаси) мавзусида докторлик (1991) диссертациясини ҳимоя қилган. «Тарих, афсона ва дин» (1989), «Ўзбек фольклори ва тарихий воқелик» (1991), «Топонимика ва халқ прозаси» (2005), «Халқ тарихи саҳифаларининг варақлаганда» (2006), «Халқ прозаси ва ижтимоий ҳаёт» (2006), «Эл суйган бахшининг эпик олами» (2007) каби монографиялар ҳамда «Ўзбек фольклорининг тарихий қўшиқ жанри» (1987), «Тарихий фольклорнинг дастлабки намуналари» (1987), «Ўрта мактабда Эргаш Жуманбулбул ўғлининг ҳаёти ва ижодини ўрганиш» (1988), «Ўзбек болалари ўйин фольклори» (1999, ҳамк.), «Топонимика ва халқ прозаси» (2005, ҳамк.), «Халқ прозаси ва ижтимоий тарихий ҳаёт» (2006), «Ўзбек халқ прозаси» (2006), «Болалар адабиёти ва фольклор» (2009, ҳамк.) каби ўқув-услубий қўлланмалар муаллифи.

АФСОНА ВА РИВОЯТ ЖАНРЛАРИНИНГ ЎЗАРО МУНОСАБАТИ

Афсона халқ оғзаки ижодининг кичик ҳажмли насрий жанрларидан бири бўлиб, у тарихий илдизлари нуқтаи назаридан жуда ҳам қадимий даврлардаги воқеа ҳамда ҳодисаларга бориб такалади. Қадимги аждодларимизнинг табиат ҳодисалари, ижтимоий воқеликдаги фактлар ҳақида фантастик қобикда хабар бериш халқ афсоналарининг етакчи функцияси саналади. Афсоналарда акс этган воқелик, ғарчи фантастик уйдирмалар қобиғида баён этилса ҳам, бироқ уларда реал тарих излари маълум даражада сақланиб қолади. Мана шунинг учун ҳам афсоналар халқ тарихини, унинг иқтисодий, сиёсий ва маданий ўтмишларини, унинг дунёқараши, урф-одатлари ҳамда руҳий кечинмаларини ўрганишда муҳим манба вазифасини ўтайдилар. Афсоналарда акс этган тарих масаласига ўтишдан олдин ушбу жанрнинг атамаси, жанр табиати ва унинг ўзига яқин жанрлардан фарқли жиҳатлари, турлари масаласида қисқача тўхталиб ўтамиз.

Маълумки, «афсона» атамаси форс-тожикча афсун (افسون) ёлғон, уйдирма сўзидан олинган бўлиб, жанр атамаси сифатида уйдирма гапга асосланган ҳикояни англатади¹. Демак, афсона фольклор жанри сифатида ўтмиш ҳақида хабар берувчи уйдирма характеридаги кичик ҳикоячаларни англатади. Туркий халқларда ҳам ушбу жанрни англатувчи махсус сўз мавжуд бўлиб, XI асрнинг машҳур қомусчиси Маҳмуд Кошғарийнинг хабар беришича, қадимги туркий тилдаги سؤ – сав сўзи шулар жумласидандир. Унинг изоҳларидан маълум бўладики, сав кўп маъноли сўз бўлиб, унинг биринчи маъноси – оталар сўзи (мақол); иккинчиси – қадимги воқеалардан хабар берувчи қисса; учинчиси – бирор воқеани айтиб берувчи ҳикоя; тўртинчиси – рисола, хат, кичик китобча; бешинчиси – сўз, нутқ каби маъноларни англатган².

¹ Таджикско-русский словарь. – М., 1954. – стр. 35; Фарҳанги забони тоҷики. – М., 1969. – стр. 101; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт томлик. Т. 1. – Тошкент, 1983, 142-бет.

² Маҳмуд Кошғарий. Девону луғатит турк. Уч томлик. Т. 3. – Тошкент, 1963, 168-бет.

Бизнингча, Махмуд Кошғарий кўрсатган маънолардан учинчиси афсона жанрига нисбатан қўлланган соф туркий атамандир.

Афсоналарнинг жанр белгилари хусусида мавжуд илмий адабиётларда турлича фикрлар билдирилади. Масалан, таниқли рус фольклоршуноси В. Я. Пропп рус халқ афсоналари доирасини маълум даражада чегаралаб белгилайди. Унинг фикрича, афсоналарга фақат диний персонажлар ҳақидаги, яъни давлат дини сифатида юзага келган православие ҳақидаги тасаввур ҳам қарашларни, бевосита ана шу дин учун жонини тиккан фидойилар ҳақидаги ҳикояларни киритади¹.

Балки, бундай қараш рус афсоналари табиатига тўла мос келади, лекин бундай қараш ўзбек халқ афсоналарининг ғоявий-бадий табиатига тўла мос келмайди.

Ўзбек халқ афсоналарини жиддий тадқиқ этган фольклоршунос К. Имомов мазкур жанрнинг муҳим белгиларини аниқлашда, унинг поэтикасини ёритишда диққатга сазовор ишларни амалга оширди. Бироқ у жанрга умумий таъриф беришда бироз чалқашликларга йўл қўйди. Масалан, бир ўринда, у «...афсона хаёлан тўқилган воқеа ва қаҳрамонлар ҳамда тарихий факт ва ҳодисаларни хаёлан ва ҳаётий уйдирмалар қобиғида ҳикоя қилувчи бадий асар» дея тўғри таъриф берса, иккинчи бир ўринда «...афсона тўқима ёки фактик воқеалардан ташкил топган бўлиб, ҳодисаларни хаёлий уйдирмалар воситасида ҳикоя қилувчи бадий асар...»² деб таъриф беради. Юзаки қаралса, ҳар икки таъриф ҳам нуқсонларсизга ўхшаб кўринади, лекин диққат билан қаралса, биринчи таърифда объект ҳам хаёлий, ҳам ҳаётий уйдирмалар воситасида баён этилиши тўғри таъкидланган. Иккинчисида эса объектнинг фақат хаёлий уйдирмалар воситасида баён қилиниши айтилади, холос.

Маълумки, уйдирмаларнинг ўзи мазкур тадқиқотчи томонидан ҳаётий ва хаёлий каби икки турга бўлингани³ ҳолда нега афсоналар таърифида у бир ўринда ҳам хаёлий, ҳам ҳаётий уй-

¹ Пропп В. Я. Жанровой состав русского фольклора // В. Я. Пропп. Фольклор и действительность. – М., 1976. – стр. 51–52.

² Имомов К. Ўзбек халқ прозаси. – Тошкент, 1981, 66–68-бетлар.

³ Ўша асар. 10-бет.

дирмаларни тилга олса, яна бир ўринда фақат хаёлий уйдирмаларнигина тилга олади? Бизнингча, бу катта бир мангиқий қарама-қаршилиқнинг натижаси бўлмай, балки оддий эътиборсизликдан бошқа нарса эмас.

Афсоналар, асосан, информатив (хабар бериш) функциясини ўтайди, бинобарин, уларда эстетик функция иккинчи ўринда туради. Мана шунинг учун ҳам халқ ижодкорлари ва ижрочилари ўртасида профессионал афсона айтувчилар йўқ: ушбу жанр кенг оммавий ижро этилиш хусусиятга эга.

Айрим тадқиқотчилар эса ривоятлар махсус ижрочилар, яъни профессионал айтувчилар томонидан айтилган ва улар «ровий» лар деб аталади, – дейдилар¹. Бизнингча, ривоятлар айтиш билан шуғулланган махсус айтувчилар бўлмаган. Ровий эса арабча сўз бўлиб, у умуман ҳикоя қилувчи маъносини англатади. Демак, ровий фақат ривоят айтувчи эмас, у бошқа прозаик жанрларни ҳам айтаверади. «Ровийлар андоқ ривоят қилурларким» ёки «ровийлар андоқ нақл қилурларким» деб ҳикоятлар ҳам, қиссалар ҳам айтаверади. Бу ўринда шуни ҳам айтиш керакки, ривоят атамаси ўзи кенг маънода кимлардир томонидан тўқилган ҳикоятлар, қисса кабиларни англатади.

Ўзбек фольклоршунослигида эса бу атама оғзаки прозанинг бир жанригагина нисбатан қўлланади, холос. Ривоят ва ровий сўзларининг ўзаги бир бўлиб, улардан биринчиси, шартли қўлланганлигини ҳисобга олмаслик С. Умаровни юқорида кўрсатилган нотўғри хулосасига олиб келган. Аслида, махсус ривоят айтувчи профессионал айтувчилар бўлмаган.

Бошқа халқларда бўлганидек, ўзбек халқ оғзаки ижодида ҳам ўзларининг шаклий, таркибий, ижро ва функционал хоссалари билан афсоналарга яқин турувчи жанрлар мавжуд. Ана шундай жанрлардан бири ривоят ҳисобланади.

Дарҳақиқат, ташқи шакл, структура ва функционал хоссалари жиҳатидан ривоятлар афсоналарга жуда яқин тўради. Мана шунинг учун ҳам айрим пайтларда афсонани ривоятдан фарқлашда чалкашликларга йўл қўйишади. Чунки бу икки жанр ўртасида

¹ Умаров С. Ривоят ва хаёт. – Тошкент, 1988, 3-бет.

жуда ҳам кўп муштарак жиҳатлар мавжуд. Аслида, ривоят ҳам афсонага ўхшаб каноник поэтик шаклга эга эмас. Афсонадагига ўхшаб ривоятда ҳам воқелик кенг тарихий микёсда, бутун муайян жамият микёсида акс этмайди. В. К. Соколова ҳақли кўрсатганидек, ҳар икки жанрда тарихнинг кичик, лоақал парчаси акс этади, холос¹.

К. Имомовнинг ривоятга берган таърифидан шу нарса маълум бўладики, ривоят афсонадан ҳаётий воқеаларни уйдирмалар воситасида акс эттириши билан фарқланади. У шундай ёзди: «Ривоят ҳаётий воқеаларни бадиий уйдирмалар воситасида ҳикоя қилувчи фольклорнинг реалистик характериға эга бўлган алоҳида туридир»².

Ушбу таърифға айрим тузатишлар киритган ҳолда қабул қилиш мумкин. Бу тузатишлар эса, биринчидан, воқелик ҳаётий уйдирмалар воситасида акс эттирилади. Иккинчидан, ривоятда акс этган воқелик қай даражада ҳаётий бўлмасин, барибир, тасвирда реалистик характер эмас, романтик характер етакчилик қилади.

Афсона ва ривоят жанрларини фарқлашда рус фольклоршуноси С. Н. Азбелев ўзига хос йўлдан боради. У дастлаб фольклордаги ижодни онгли ва онгсиз каби икки турға ажратиб олади. Бинобарин, ижодкор ўзи айтаётган ҳикоянинг ёлғонлигини билиб турса, бундай ижод онгли ижод саналади. Агар у ўзи айтаётган тўқима ҳикоянинг ёлғонлигини билмай, унга реал тарих деб қараса, бундай ижод онгсиз ижод саналади. Демак, унинг фикрича, афсона онгсиз ижод маҳсули бўлса, ривоят онгли ижод маҳсули саналади³.

Албатта, бундай фарқлаш маълум даражада мазкур жанрларни объектив фарқлашға кенг имконият берса ҳам, бироқ у амалиётда жуда ҳам самарали эмас. Чунки, биринчидан, айтувчи

¹ Соколов В. К. Изображение действительности в разных фольклорных жанрах // Фольклор и историческая действительность. Русский фольклор. Т. XX. – Л., 1981. стр. 40–41.

² Имомов К. Кўрсатилган асар, 88-бет.

³ Азбелев С. Н. Отношение предания, легенды и сказки к действительности // Славянский фольклор и историческая действительность. – М., 1965. стр. 18–20.

ўзи айтаётган воқеликнинг тўғри ёки нотўғрилигини ҳамма вақт изоҳлаб ўтирмайди.

Иккинчидан. асардаги воқеаларнинг рост ёки ёлғонлигини баҳолашда айтувчининг ўзи ҳам янглишиши табиий. Чунки афсона ва ривоятларнинг барчасида ҳам акс эттирилган воқеликка нисбатан айтувчининг субъектив қараши мавжуд бўлади.

Ўз фикрини давом эттириб олим қуйроқда афсона ва ривоятнинг асосий фарқларини нисбатан тўғри кўрсатади. Унингча, ривоят афсонадан реал ҳаётий фактларга асосланиши, ривоятлар ижтимоий функциясининг соф билиш, изоҳлашдан иборатлиги, афсонанинг эса фақат билиш, балки эстетик вазифа ўташи билан фарқланишини кўрсатади¹.

Юқорида биз афсона ва ривоятларнинг бир-биридан фарқли жиҳатлари ҳақида турли тадқиқотчиларнинг билдирган фикрлари билан танишиб чиқдик. Биз ҳам уларнинг айрим фикрларига қўшилган ҳолда қуйида шу масала борасида ўзимизнинг фикр-мулоҳазаларимизни билдириб ўтишга жазм этдик.

Маълумки, В. Я. Пропп фольклор жанрларини тасниф этишининг энг мақбул принципларини фольклоршуносликда биринчи бўлиб ишлаб чиқди. Ҳамма биладикки, адабий жанрлар ҳаётий камров ва поэтик система яхлитлиги нуқтаи назаридан тасниф этиб келинади. Унинг кўрсатишича, фольклор жанрини тасниф этишда ана шу икки предметга қўшимча ҳолда жанрнинг қўлланилиш ўрни, ижро шакли ва мусикага муносабати ҳам ҳисобга олинishi лозим². Биз ҳам бу қарашни тўла баҳам кўрамиз ва афсона билан ривоятларнинг ўзаро ўхшаш ҳамда фарқли жиҳатларини белгилашда ана шу нуқтаи назардан туриб иш кўрамиз.

Ҳаётий камров жиҳатидан қаралса, афсона ва ривоятларни бир-биридан фарқлаш қийин. Чунки уларнинг ҳар иккаласида ҳам ўтмишда бўлиб ўтган эпизодик воқеалар, у ёки бу жойларнинг номларини изоҳловчи ёхуд улкан шахслар ҳаётидаги му-

¹ Азбелев С. Н. Кўрсатилган мақола. – 25-бет.

² Пропп В. Я. Принципы классификации фольклорных жанров // В. Я. Пропп. Фольклор и действительность. – М., 1976. стр. 38–39.

айян воқеалар соф информатив планда акс эттирилади. Бундан ташқари, мазкур икки жанрда ҳам кичик, лоақал бир эпизодик воқеагина акс этади, холос.

Поэтик система нуқтаи назаридан қаралса, ҳар икки жанрнинг асосий функцияси, асосан, ахборот бериш бўлганлигидан уларни ўзаро фарқлаб турувчи поэтик воситанинг ўзи йўқ. Бинобарин, афсона ва ривоят айтувчи профессионал ижодкор ҳам, ижрочи ҳам йўқ. Бу икки жанрнинг ижодкори ҳам, ижрочиси ҳам яхшигина хотира қувватига эга бўлган шахслар дейиш мумкин. Албатта, бу гапнинг ўзи нисбий. Аниқроқ қилиб айтганда, афсона ва ривоятлар авлоддан авлодга ўтиб келади. Ўтиб келаётган ана шу материални ўз қизиқиши доираси билан хотирада саклаб қолиш, уни бошқаларга, кейинги авлодларга етказишда улкан ҳаётий тажрибага эга бўлган кишиларнинг роли катта. Шунда ҳам ушбу жанрларнинг профессионал ижрочиси йўқ. Демак, афсона ва ривоят жанрлари поэтик системасининг яхлитлиги жиҳатидан фарқланмайди.

Жанрнинг маиший қўлланилиши жиҳатидан қаралса, афсона ва ривоятлар оддий суҳбатларда бирор жой ёки нарса, воқеа ёки ходисаларни изоҳлаш лозим бўлганда; айрим ҳолларда ўтмишдаги айрим шахсларнинг хатти-ҳаракатлари, қаҳрамонликлари ёхуд ҳайратомуз ишларини бошқаларга нисбатан ибрат қилиб кўрсатиш эҳтиёжи туғилгандагина оддий оғзаки баён қилинади. Мазкур жанрлар махсус айтиладиган бирон-бир маросим ёки тадбир йўқ. Демак, мазкур жанрларнинг айтилиши ўрни, яъни маиший қўлланиш доираси жуда ҳам кенг ва улар бу масалада бир-бирларидан фарқланмайдилар.

Мусиқага муносабат масаласида ҳам афсона ва ривоят ўзаро фарқланмайди, чунки уларнинг иккиси ҳам куйга солинмай, оддий сўзлашув нутқида баён этилади.

В. Я. Пропп кўрсатган тўрт критерий жиҳатидан афсона ва ривоят ўзаро фарқланмас экан, демак, уларни икки мустақил жанр сифатида қарашга қандай эҳтиёж бор, ёки улар бир жанрнинг икки хил номланишидан иборатми каби саволлар тугилиши табиий. Ҳа, юзаки қаралса, афсона ва ривоятлар бир-бирларига ҳам шакл, ҳам мазмун жиҳатидан жуда яқин. Бироқ улар мустақил

жанр сифатида бир-бирларидан фарқланадилар. Бу фарқлар, бизнинг назаримизда, қуйидагилардан иборат:

1. Афсона асосидаги воқелик фақат ҳаёлий уйдирмалар орқали фантастика билан йўғрилган ҳолда, кучли муболағалаштирилиб тасвирланади. Ривоятда эса воқелик ҳаётий уйдирмалар орқали фантазиясиз тасвирланади. Маълум бўладики, мазкур жанрларни ўзаро фарқлаш эҳтиёжи тугилганда уйдирма характери, фантастика ва муболаға нисбатига аҳамият бериш лозим.

2. Маълумки, баён этилаётган воқелик ё хотира, ё бутунлай тўқима сифатида айтилиши мумкин. Ана шу воқелик тингловчи томонидан, хотира, яъни меморат ёки ярим меморат сифатида қабул қилинса, бу жанр ўз-ўзидан ривоятни ташкил этади. Агар воқелик ўзининг тарихий асосларидан узилса, бундай материал соф фабулатни ташкил этади. Фабулат эса афсонани ташкил этади.

Бу ўринда шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, ушбу жанрлар ўртасидаги алоқада афсоналар мудом ривоятлар ҳисобига бойиб боради. Шунинг учун ҳам Н. Ҳатамов ва Б. Саримсоқовлар афсоналар, кўпинча ривоятлар асосида юзага келади, деганларида ҳақли эдилар. Бунда ривоятлардаги конкрет тарихий элементлар йўқолиб, уларнинг ўрнини ҳаёлий уйдирмалар эгаллаб бориши жараёни кечади¹. Бошқача айтганда, афсона ва ривоят ўртасидаги муносабатда меморатнинг фабулатга айланиш жараёни етакчи роль ўйнайди. Чунки мавжуд тарих унутулишга маҳкум, аммо асоси йўқ уйдирманинг реал тарихга айланиши мумкин эмас. Бинобарин, ривоят афсонага айланса ҳам, бироқ афсона ривоятга айланмайди.

Афсоналар мифлар ҳисобига ҳам ўз сафларини тўлдириб боради. Бунда муҳим бир нарсага аҳамият бериш лозим. У ҳам бўлса, миф ва афсоналарнинг функционал ҳамда шаклий жиҳатидан бир бирига яқинлигидан иборат. Айрим тадқиқотчиларнинг кўрсатишича, мифлар космос ва хаос ўртасидаги доимий курашни акс эттирадилар, бошқача айтганда, улар нарса ёки ходисаларнинг пайдо бўлишини изоҳловчи этио-

¹ Ҳатамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. – Тошкент, 1979, 159-бет.

логик, уларнинг йўқ бўлиши ёки вайрон бўлишини изоҳловчи эсхатологик ҳикоячалардан иборат¹.

Афсоналарда ҳам муайян воқеа-ҳодисалар, нарсалар ва жойлар ҳақида ахборот берилади. Демак, миф ва афсона ўртасида функционал яқинлик мавжуд. Шунга асосланиб айтиш мумкинки, мавжуд мифлар кишиларнинг оламга мифологик дунёкарашлари тугагач, фақат афсона шаклидагина сақланиб қолган. Бироқ афсонадаги информатив функция ўзининг поэтик табиати, фантастикага бойлиги ва муболағали характери билан – эстетик руҳи билан мифдаги информатив функциясидан фарқланиб туради.

¹ Саримсоқов Б. Эпик жанрлар диффузияси // Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. – Тошкент, 1981, 97–148-бетлар.

Маматқул
ЖҶРАЕВ
(1956 йилда туғилган)

Маматқул Жўраев 1956 йил 1 октябрда Бухоро вилояти Қоракўл тумани Жигачи қишлоғида туғилган. Тошкент давлат университети-ни тугатган (1978). 1978 йилдан ЎЗР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор бўлимида лаборант, стажёр-тадқиқотчи, катта лаборант, кичик илмий ходим, илмий ходим, катта илмий ходим, докторант, етакчи илмий ходим, Фольклор архивининг мудири лавозимларида ишлаб келган. Ҳозирда шу ерда Фольклор бўлими мудири вазифасида ишламоқда (2003 йилдан). «Ўзбек халқ эртақларидаги «сеҳрли» рақамларнинг тарихий асослари ва поэтик вазифалари» мавзuida номзодлик (1987), «Ўзбек халқ самовий афсоналарининг тарихий асослари» мавзuida докторлик (1996) диссертацияларини ҳимоя қилди. 2006 йилда профессор унвони берилган. Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган маданият ходими (2011). М. Жўраев «Етти иқлимдаги «етти»лар» (1989, ҳамк.), «Сеҳрли» рақамлар сири» (1991), «Ўзбек халқ эртақларида «сеҳрли» рақамлар» (1991), «Ўзбек халқ тақвими ва мифологик афсоналар» (1994), «Ўзбек халқ самовий афсоналари» (1995), «Ўзбек мифологияси ва араб фольклори» (2001, ҳамк.), «Остонаси тиллодан: «Остонаси тиллодан» номли фольклор экспедициясининг илмий сафарномаси» (2003, ҳамк.), «Миллий истиқлол гоёси ва фольклор санъати» (2006), «Наврўз қўшиқлари: Наврўз байрами ва баҳорий удумлар билан боғлиқ ўзбек халқ қўшиқлари» (2007), «Маросимнома: ўзбек халқининг урф-одат ва маросимлари ҳақида маълумотнома» (2008, ҳамк.), «Наврўз байрами» (2009), «Ўзбек фольклорида ҳаёт дарахти» (2010, ҳамк.), «Ўлан айт-

гали келдик» (2013, ҳамк.), «Миф, маросим ва эртак» (2014, ҳамк.), «Миф, таълим ва тарбия» (2014, ҳамк.), «Ўзбек миллий фольклор санъати ва этномаданий қадриятлар» (2014, ҳамк.), «Ўзбек фольклори тарихи. 1-жилд. Мифология. Маросим фольклори» (2015), «Ўзбек бахшилари» (2015, ҳамк.) сингари монография ва илмий рисоалар муаллифи. «Эл деса Навоийни. Ҳазрат Мир Алишер Навоий ҳақида ривоятлар» (1991), «Кенжа ботир. Ўзбек халқ эртаклари» (1991), «Наврӯз: Наврӯз билан боғлиқ қўшиқлар, афсоналар, одатлар ва иримлар» (1992, ҳамк.), «Инак йўли афсоналари. Жой номлари билан боғлиқ афсоналар» (1993), «Әлишir Nəvai haqqında rəvayətlar» (Бақы, 1994), «Боболардан қолган нақллар: афсона, ривоят, ирим-сирим ва халқ тақвими» (1998, ҳамк.), «Қизил гулнинг гунчаси: келинсаломлар» (1999, ҳамк.), «Ой олдида бир юлдуз. Ўзбек халқ маросим қўшиқлари» (2000), «Улуг ой умидлари: «Ё рамазон» қўшиқлари» (2001, ҳамк.), «Бухоро афсоналари: тадқиқот ва матнлар» (2002, ҳамк.), «Тулумхўжа: достон» (2006, ҳамк.), «Наботот ва ҳайвонот оламига оид ўзбек халқ мақоллари» (2006, ҳамк.), «Қадимий Кармана ривоятлари» (2013, ҳамк.), «Доно Алишер: Алишер Навоий ҳақидаги халқ ривоятлари» (2016), «Қошу кўзи пиликдай: «Келинсалом»лар» (2016) каби фольклор тўпламлари, шунингдек, «Мактаб адабиёти: хрестоматия. «Равшан» достони» (2015), «Мактаб адабиёти: хрестоматия. «Кунтуғмиш» достони» (2015) китоблари чоп этилган. «Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари» 100 жилдлигининг иккинчи («Юсуф билан Аҳмад» достони: Муҳаммадқул Жонмурод ўғли Пўлкан ва Фозил Йўлдош ўғли варианты» (2015), учинчи («Қиронхон» достони: Муҳаммадқул Жонмурод ўғли Пўлкан ва Жолғош Жоссоқ ўғли варианты» (2015), бешинчи («Ширин билан Шакар» / достонлар: Фозил Йўлдош ўғли вариантлари» (2015), еттинчи («Алибек билан Болибек»: достонлар» (2015), саккизинчи («Соҳибқирон» / достонлар: Ислон шоир Назар ўғли, Умир шоир Сафаров, Бўри баҳиш Аҳмедов вариантлари (2016), тўққизинчи («Кунтуғмиш» / достонлар: Эргаш Жуманбулбул ўғли, Нурмон Абдувой ўғли, Ислон шоир Назар ўғли вариантлари» (2016) жилдлари М. Жўраев томонидан сўзбоши ва илмий изоҳлар билан нашрга тайёрланган. Олий ўқув юртлири талабалари учун «Фольклор практикаси» (1993, ҳамк.), «Ўзбек мавсумий маросим фольклори» (2008), «Фольклоришуносликка кириш» (2008), «Фольклоришунослик асослари» (2009) каби ўқув қўлланмаларини яратган.

ЎЗБЕКЛАРНИНГ ШАМОЛ БИЛАН БОҒЛИҚ МИФОЛОГИК ТАСАВВУРЛАРИ

Ўзбекларнинг шамол чақириш билан боғлиқ ирим-сиримлари ва бу эътиқодий инончлар тизими билан алоқадор магик айтим матнларида шамолнинг афсонавий ҳомийси – Ҳайдар ёки Мирҳайдар номи тилга олинади. Ҳайдар култи билан боғлиқ мифологик тасаввурлар Ўрта Осиёда истиқомат қиладиган туркий халқларнинг деярли барчасига маълумлиги илмий адабиётларда қайд қилинган¹. Шамол пирини Ҳайдар деб аташ Ўрта Осиёда яшовчи туркий халқлар мифологияси ва маросим фольклорининг муштарак анъаналаридан бири бўлиб, қачонлардир бу афсонавий ҳомийга мурожаат қилиб шамол чақириш маросимини ўтказиш кенг расм бўлган. Кейинги пайтларда бу маросимни ўтказишга ҳаётий эҳтиёж қолмаганлиги сабабли бу ритуал унутилиб кетган. Б. Саримсоқовнинг фикрича, бу маросим чоғида ижро этилган қўшиқлар ҳам унутилиб кетган, ўзбеклар орасида фақат бир тўртлик сақланиб қолган, холос².

Биз томонимиздан кейинги йилларда Самарқанд, Навоий ва Бухоро вилоятларида олиб борилган текширишлар натижасида тўпланган фольклор ва этнографик материаллар бир замонлар бободехқонларимиз томонидан ҳар йили буғдой ўримидан сўнги хирмон совуриш мавсумида ўтказиб келинган анъонавий шамол чақириш маросими фольклори ҳақидаги тасаввурларимизни бирқадар бойитиш имконини берди.

¹ Джикиев А. Традиционные туркменские праздники, развлечения и игры (на материале Южного и Восточного Туркменистана). – Ашгабад: Наука, 1983. – стр. 15; Кармышева Дж. Х. Земледельческая обрядность у казахов // Древние обряды и культы народов Средней Азии. – М.: Наука, 1986. – стр. 63; Демидов С.М. К вопросу о некоторых пережитках домусульманских обрядов и верований у юго-восточных туркмен // Труды Института истории, археологии и этнографии АН Туркменистана. Вып. VI. – Ашгабад: Наука, 1962. – стр. 201; Оразов А. О земледельческих традициях в долинах Сумбара и Чандира в конце XIX – начале XX вв. // Очерки по истории хозяйства и культуры туркмен. – Ашгабад: Наука, 1973. – стр. 30.

² Саримсоқов Б. Ўзбек маросим фольклори. – Тошкент: Фан, 1986. – 135–136-бетлар.

Навойи вилоятининг Нурота туманидаги Сойкечар кишлоғида яшовчи Тоштемир Турдиевнинг айтишича, хирмон совураётганда хаво дим бўлиб, сомон юришмаса, сопол ёки чинни идишларни тақиллатиб, хуштак чалишган. Шундаям шамол эсавермаса, хуштак чалиб туриб:

*Шамолингни қўйвор,
Сомони сендан,
Бугдойи мендан,
Ҳайдаро, Ҳайдар,
Боланг сувга оқди,
Югур ушлаб ол!*

Шофирконлик Турсуной Ўрунованинг эслашича, бобоси хирмон совураётганда:

*Ҳайдар-о, Ҳайдар,
Шамолингни қайтар,
Боланг қудуққа тушди,
Уйинг қайгуга тўлди,
Ҳайдар, Ҳайдар, келақол,
Шамол бўлиб эсақол,
Бугдойи менга фойда,
Сомонини олақол! –*

деб хитоб қилиб, хуштак чалишар экан.

Шамол пирига мурожаат қилаётган дехкон агар Ҳайдар ўз марҳаматини дариф тутмаса, уни махсус неъмат – сомон билан сийлаяжagini айтади. Чунки хирмон совураётганда дехкон қўлидаги паншахаси (Бухоро вилоятининг Қоракўл туманидаги Жигачи кишлоғида бу асбобни *бодёвоқ* дейдилар) билан янчилган бугдойни тепага қаратиб отади. Бугдой дони оғир бўлгани учун хирмонга тўкилади, сомонни эса ғир-ғир эсаётган шамол учириб бориб, сал нарироқдаги тўсиқ олдига йиғади. Шу боис, дехконлар Ҳайдар донни дехконга қолдириб, сомонини ўзи олиб кетади, деб ўйлаганлар.

Айрим жойларда дехконлар шамол пирига хирмондаги дондан ҳам «улуш» чиқарганлар. Бухоро вилоятининг Олот туманидаги Банги кишлоғида яшовчи Эшон бува Абдиевдан ёзиб олинган қуйидаги айтим фикримиз далилидир:

*Ҳайдар ога, Ҳайдар ога,
Шамолингни қайтар, ога,
Отиздаги бугдойимнинг
Ярмини қилдим садага.*

Бу айтим замирида халқимизнинг Ҳайдар культига сиғиниш удумининг ўзига хос бир кўриниши – шамол чақириш маросимида шамол пирига қурбонлик қилиш анъанаси ўз ифодасини топган. Назаримизда, илгарилари ҳар бир дехқон олинадиган ҳосилнинг маълум бир қисмидан ҳосилдорлик культларини ритуал таом билан сийлаш мақсадида махсус маросим оши тайёрлашда фойдаланган. «Даладаги бугдойнинг ярмини сенга садақа қилдим» деганда олинажак дондан махсус таом пишириб, шамол пири Ҳайдар ҳақида бахш этилиши назарда тутилган. Жиззах вилоятининг Фориш туманидаги Сайёд кишлоғида шамолни тўхтатиш учун ўчокнинг бир томонига пичоқ санчилган ҳамда: «Қўй шамол, қўй ювош, шамол ювош, Ел отага етти қумалоқ!» – дейишган.

Маълумки, **ҳайдар** – сочининг алоҳида магик қудратга эга деб тасаввур қилинган қисми – **кокил** маъносини ҳам билдиради. Айни пайтда бу рамзий детал шамол пири образининг анъанавий атрибутларидан бири вазифасини ҳам бажаради. Юқоридаги маросим кўшиқларида ҳам Ҳайдар образининг алоҳида белгиларидан бири – шамол пирининг кокили борлиги ҳақида маълумот берилган. Халқимизнинг одатига кўра, фарзанд кўргани билан боласи турмайдиган оилада чақалоқ туғилса, бола ёшига етганда унга «соч тўйи» қилинади. Бола ўсиб-унсин, зиён-заҳматлар озор етказмасин деган ниятда бошнинг энса қисмидаги «қорин сочи»дан бир тутамини қирқмасдан қолдирадилар. Ана шу кокил «**ҳайдар**» дейилади. Шамол чақириш маросими айтимларининг айрим намуналарида Ҳайдарнинг мифологик қиёфаси кокил детали воситасида

тасвирланганлигининг ҳам муайян тарихий асослари мавжуд. Аждодларимизнинг эътиқодий карашларига кўра, деҳқоннинг мурожаатини эшитиб йўлга чиққан Ҳайдар кокилини силки-тиб келаётган пайтда, шамол кўзгалар эмиш. Бу мифологик эътиқод Навоий вилоятининг Қизилтепа туманидаги Арабон қишлоғида яшовчи М. Орзиевадан ёзиб олинган куйидаги маросим қўшиғида ҳам яққол кўзга ташланади:

*Ҳайдар-о, Ҳайдар,
Кокилингни силки!
Хотинингни уйқу босди,
Болагни сув оқизди,
Ҳайдар-о, Ҳайдар,
Кокилингни силки!*

Демак, Ўрта Осиё халқлари мифологиясида Ҳайдар образи елкасига тушиб турадиган кокилларини ҳилпиратганча, кулочини кенг ёзиб келадиган асотирий персонаж сифатида тасаввур қилинган. Агар А. Диваев томонидан оммалаштирилган қозоқ маросим қўшиғида¹ ҳам шамол пирининг «кулочини кериб келиши»га истак билдирилганлигини ҳисобга олсак, бу образнинг мифологик асоси Ўрта Осиё халқларининг табиат культурасига сиғинишдан келиб чиққан қадимий культ мифларига боғлиқлигига ишонч ҳосил қиламиз.

1989 йилнинг июнида Бухоро вилоятининг Олот туманидаги Қассоббаёт қишлоғида яшовчи Дурси момо Аллашева айтиб берган тўртликда эса шамол қари ота-онасидан айрилиб, ғирт «етим»га айланганлиги, барча мерос унга қолганлиги баён қилинади:

*Ҳайдар-о, Ҳайдар,
Шамолингни қуй, Ҳайдар!
Отанг-онанг ўлибди,
Моли сенга қолибди!*

¹ Диваев А. Призыв ветра (киргизское поверье) // Туркестанские ведомости, 1892, № 41.

Шу кишлоклик Яхши момо билан сухбатлашганимизда, олотликларнинг шамол чақирини билан боғлиқ маросимида ижро этилган қадимий кўшиқнинг нисбатан тугал сақланган намунасини ёзиб олишга муваффақ бўлдик. Момонинг айтишича, қадимгилар буғдой совуриладиган палла шамол бўлмай қолса, дарҳол олов ёқиб, **чўп кади** (сув қовоқ)ларни куйдиришаркан. Сув қовоқни куйдириш удуми ҳам сув култи билан боғлиқ. Аёллар Ҳайдар бобонинг ҳақиға ис чиқаришган, кади куйдираётганлар эса:

*Ҳайдар оға, Ҳайдар,
Шамолнингни қайтар,
Ўғлинг ўра кетди,
Қизинг қира кетди,
Ўғлинг керак бўлса,
Арқон олиб югур.
Қизинг керак бўлса,
Кетмон олиб югур,
Ҳайдар оға, Ҳайдар,
Шамолнингни қайтар! –*

деб кўшиқ айтишган.

Шамол чақирини маросимида «**чўп кади**» – «сув қовоқ» куйдириш одати бошқа ҳудудларда ҳам қайд қилинган. Қорақўл туманининг Жиғачи қишлоғида яшовчи чўпонларнинг айтишларича, шамол бўлмаганда илгарилари чўпон-чўликлар кўй-эчкиларнинг калла суяқларини ҳамда сув, мой солишда ишлатиладиган кадиларни тўплаб куйдиришган экан.¹ Гиждувон туманининг Улфатбиби қишлоғида хирмон совураётганда шамол бўлмаса, кексалар шамол чақирини учун дарҳол олов ёқиб, чўп кадини куйдирганлар.² Шу тумандаги Абдуҳолик Гиждувоний номли жамоа хўжалигида яшовчи кишилар эса шамол тўхтатиш учун кади куйдиришган.³ Фарғона вилоятининг Бувайда туманидаги

¹ Фольклор экспедицияси материаллари. 1981 йилда кекса чўпон Бардиш Султоновдан М. Жўраев ёзиб олган.

² Фольклор экспедицияси материаллари. 1991 йилда 77 яшар Иззат биби Мажидовадан А. Файзиёва ёзиб олган.

³ Фольклор экспедицияси материаллари. 1991 йилда Аълам бобо Нуриддиновдан ёзиб олинган.

Олтинкўрғон қишлоғида шамол чақириш учун мевали дарахтга сувқовоқни осиб қўйиб ёқишгач:

*Мирҳайдар, Мирҳайдар,
Шамолингни бер, Ҳайдар,
Ҳайдарали-ю! –*

деб Тангридан шамол сўрашган.¹

Шамол чақириш маросимининг Ҳайдар култи билан боғлиқ талқинида ижро этилган қўшиқлардан бирини фольклор тўпловчи Йўлдош Султонов ёзиб олиб оммалаштирган. У нашр этган матн бадиий жиҳатдан анча пишиқлиги ва табиатга магик воситалар ёрдамида сирли йўсинда таъсир ўтказиш билан алоқадор қадимий халқ қарашларини ўзида сақлаб қолганлигига кўра муҳим илмий қимматга эга:

*Ғарамларни яйратиб,
Увотга босиб қўйдим,
Елкасига игна санчиб,
Қурбақа осиб қўйдим,
Ҳайдар, шамолингни олиб кел!*

*Ҳовузлар сасиб кетди,
Бақа тўн босиб кетди,
Боқ бува соқолидан,
Бир тутам осиб кетди,
Ҳайдар, шамолингни олиб кел.²*

Буғдойни ўриб-йиғиб олган деҳқон похолни обдон қуритмасдан янчмайди. Бунинг учун буғдойи ўриб олинган даланинг бир четини кетмон билан текислаб, ён-верини бегона ўтлардан тозалайди. Ўрилган буғдой ғарамларини ана шу жойга яйратиб босиб қўяди, ёйиб қуритади. Обдон қурисин учун у ёқ-бу ёққа ағдариб ҳам туради. Кейин ғарамларни ўртага йиғиб, уч-тўртта

¹ Фольклор экспедицияси материаллари. 1991 йилда Садоқат Ҳакимовадан ёзиб олинган.

² Қайнар булок. Болалар фольклори. (Тўпловчи: Й. Султонов). – Тошкент: Юлдузча, 1991. – 28-бет.

эшак ёки хўкизларни хўпга қўшиб, буғдойни янчади. Ана шундан сўнг деҳкон тезроқ шамол эсишини кута бошлайди. Баъзан бир неча кунлаб ҳаво дим бўлиб, ғир этган шабада эсавермаса, хирмоннинг таги нам тортиб, ғалла чиримаслиги учун ғарамни тез-тез ағдариб турадилар. Шу тариқа бир неча кун бесамара ўтиб, кутилган шамолдан дарак бўлавермаса, деҳкон қадимгилар одатига амал қилиб битта қурбақани тутиб олади-да, елкасига нина санчиб, хирмон устига ўрнатилган таёкка осиб қўйиб, юқоридаги маросим қўшигини айтади. Хўш, нега энди айнан қурбақани бунчалик қийнаш керак бўлиб қолди экан?

Шарқ халқларининг деҳқончилик билан боғлиқ культларини тадқиқ этган В. В. Евсюковнинг ёзишича, **қурбақа** образи қадимги мифологияда ёмғир ва сув тимсоли сифатида талқин қилинган экан. Хусусан, кўҳна Чин асотирларида олам уммонининг эгаси бўлмиш улкан самовий қурбақа ҳақида ҳикоя қилинган. Бу миф сюжети Шимолий Америка ва Австралияда яшовчи маҳаллий аҳоли фольклорида ҳам қайд қилинган: қурбақа бутун бир ховузнинг сувини бир сипқорганда ичиб қўяди, аммо одамлар уни мазах қилаётганини кўриб, ҳафсаласи пир бўлади-ю, ютган сувини тўкиб юборади. Қадимги одам тасавурида сув, ёмғир каби табиат неъматлари билан боғлиқ ҳолда муқаддаслаштирилган афсонавий қурбақа образи аста-секин ҳосилдорлик ва қут-барақа рамзига айланиб кетган.¹

Ўрта Осиё ҳудудида олиб борилган археологик қазув ишлари чоғида қурбақа шаклидаги сопол хайкалчалар ва турли-туман тақинчоқлар топилган. Сополлитепа кўргони атрофидан қурбақанинг тошдан йўниб ишланган жажжи хайкалчаси топилган бўлса,² Тупроққалъанинг юза қатламларидаги V асрга оид қадимий ибодатхона қолдиқлари ўрганилаётганда олимлар қурбақа шаклида ясалган мунчоқ донасига дуч келишган.³ Шун-

¹ Евсюков В. В. Мифология китайского неолита. – Новосибирск: Наука, 1989. – стр. 94–95.

² Раҳманов У. Хозяйственные помещения за пределами крепости Сапаллитепа // История материальной культуры Узбекистана. Вып. 13. – Ташкент: Фан, 1977. – стр. 24.

³ Неразик Е. Е. Раскопки городища Топрак-кала // Археологические открытия. 1974. – М.: Наука, 1975. – стр. 509.

га ўхшаш топилдикларнинг мифологик моҳияти борасида фикр юритган санъатшунос Л. И. Ремпель «Ўрта Осиё халқларининг хунармандчилик санъатида қурбақа образидан намгарчилик ва ёмғир ифодаси, бахт ва омад тимсоли, яъни бамисоли тумор сифатида фойдаланилган»лигини қайд қилади.¹

Қурбақанинг самовий ҳодисалар билан алоқадорлиги ҳақидаги халқ қарашлари ёмғир ва шамол чақириш маросимларида унга хосилдорлик тимсоли сифатида мурожаат қилиш анъанасини келтириб чиқарган. Шу боис Догистонда яшовчи лак ва дарғинлар бевақт ёққан ёгингарчиликни тўхтатиш учун ўз туккан онаси, бувиси ҳамда катта момоси, яъни «уч она»си тирик бўлган аёл яшил матодан қурбақага «иштон» тикиши керак деб ўйлайдилар. Яшил либос кийдирилган қурбақани тарнов учи ёки айвон пештоқига илиб қўйиб, «ёмғир тинсин, қуёш чиксин!» дейишган.² Тибетликлар эса қурбақани чуқурчага кўмиб қўйиб, устига таёқ суқиб қўйса, ёмғир тинади деб ирим қилишган.³ Қадимги чинликлар эътиқодича, қурбақа жуда кўп яшаб, қариса, қурғоқчиликка сабаб бўлувчи ёвуз руҳларни еб қўядиган даражада кучли бўлиб қолар экан. Агар ана шундай «каромат»ли қурбақани бешинчи ойда сояда қўйиб, қуритса, дарҳол ёмғир ёғармиш.⁴

Саян-Олтой шаманларининг чилдирмасидаги рамзий чизгиларнинг мифологик моҳиятини тадқиқ этган этнограф Л. П. Потаповнинг қайд этишича, шаман доирасининг қуйи қисми илон, калтакесак, ёмғир чувалчанги билан бир қаторда «бақа» сурати ҳам чизилган. Маълум бўлишича, «коль еези», яъни «кўл эгаси» сифатида тасаввур қилинган «бақа» шаманнинг яқин кўмакчила-

¹ Ремпель Л. И. Цепь времен. Вековые образы и бродячие сюжеты в традиционном искусстве Средней Азии. – Ташкент: Издательство литературы и искусства, 1987. – стр. 37.

² Халилов Х. М. Историческая общность и национальное своеобразие обрядовой поэзии народов Дагестана и Северного Кавказа // Дагестанский фольклор во взаимосвязи с иноэтническим фольклором. – Махачкала, 1985. – стр. 19.

³ Календарные обычаи и обряды народов Восточной Азии. Годовой цикл. – М.: Наука, 1988. – стр. 276.

⁴ Евсюков В. В. Мифология китайского... стр. 95.

ридан бири сифатида оғир беморларни даволашда ёрдам берувчи жонзот деб қаралган.¹

Бизнингча, қадимги одам қурбакани ҳосилдорлик, қут-барақа тимсоли сифатида эъзозлаганлиги учун шамол чақириш маросимида ҳам бу жониворнинг магик кудратидан нажот кутганлар. Қурбаканинг елкасига игна санчиб осиб қўйиш, яъни жониворни қийнаш удуми шамол пири Ҳайдар култи тўғрисидаги халқ қарашларига боғлиқ бўлмаган ҳолда мустақил эътиқодий инонч сифатида халқ орасида аввалдан мавжуд бўлиб, маросим фольклори жанрларининг бадий эволюцияси давомида бу икки хил мифологик эътиқод бирлашиб кетган. Аслида, қурбақа – табиат ҳодисаларига ўз ҳукмини ўткази оладиган ёвуз кучлар қушандаси деб қаралганлиги боис, одамлар уни қийнаш орқали шамолни эсишдан тўхтатиб қўйган деб тасаввур қилинган ёвуз кучларни жиловлашга уни мажбур этишган.

Энди Ҳайдар култи билан боғлиқ мифологик тасаввурларнинг тарихий асослари масаласига тўхталиб ўтайлик. Кўпгина тадқиқотчилар Ҳайдар ҳақидаги халқ қарашлари Муҳаммад пайғамбаримизнинг куёви Ҳазрат Али тўғрисидаги афсоналар асосида юзага келган деб ҳисоблайдилар.² Бизнинг Зарафшон водийсида олиб борган этнофольклористик кузатишларимиз эса Ҳайдар култининг юзага келиши Али ибн Абу Толиб шахсининг муқаддаслаштирилиши анъанаси билан боғлиқ бўлмасдан, аждодларимизнинг исломдан бурунги мифологик инончлари, биринчи галда, табиатга сиғинишга алоқадор эътиқодий қарашларга бориб тақалишини кўрсатди. Ўрта Осиё халқларининг қадимги мифологиясида шамол ҳомийси сифатида мўътабарлаштирилган Ҳайдар образи тўртинчи халифа Али ибн Абу Толиб шахсининг муқаддаслаштирилишига боғлиқ бўлмаган ҳолда, ўлкамизга

¹ Погапов Л. П. Шаманский бубен качинцев, как уникальный предмет этнографических коллекций // Материальная культура и мифология. – Л.: Наука, 1978. – стр. 135.

² Басилов В. Н. Заключение // Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии. – М.: Наука, 1986. – стр. 201; Саримсоқов Б. Ўзбек маросим фольклори. – Тошкент: Фан, 1986. – 136-бет; Асотирлар ва ривоятлар. 1-китоб. (Тўплаб, нашрга тайёрловчилар: М. Муродов, М. Шайхова). – Тошкент: Ёш гвардия, 1991. – 33-бет.

ислом дини ёйилишидан анча илгарироқ яратилган мифологик персонажлар сирасига киради. Фикримиз исботи тарикасида қуйидаги далилларни келтирамиз:

1) дехқонлар, асосан, хирмонни совуриб, донни сомондан ажратиб олиш пайтида шамол сўраб, Ҳайдарга мурожат қилганлар. Бу эса шамол ҳомийси Ҳайдар ёки Мирҳайдар образи бевосита ҳосилдорлик, кут-барака тушунчалари билан боғлиқлигини кўрсатади. Зеро, абхаз дехқонлари эътиқодича, ҳосилдорлик худоси Айтар (баъзи манбаларда Айетыр)га илтижо қилинса, ҳосил чўғи баланд бўлар эмиш.¹ **Айтар** ва **Ҳайдар** атамаларининг ўзаро яқинлиги ҳамда уларнинг ҳар иккаласи ҳам ҳосилдорлик тимсоли сифатида тасаввур қилинганлиги бу икки образнинг мифологик асослари ва этимологик талқинида муштараклик бўлиши мумкинлигини кўрсатади;

2) Ўрта Осиё туркий халқлари фольклоридаги шамол ҳомийсининг номи сифатида қўлланилувчи «Ҳайдар» атамасининг келиб чиқиши «Авесто»да номи тилга олинган шамол худоси «**Vata**» – «Вата» атамасига боғланади деб ҳисоблаймиз. «Авесто»да икки нафар шамол худосининг номи («**Vayu**» ва «**Vata**») тилга олинган. Бу мифологик атамаларнинг ўзаги «**va**» лексемаси бўлиб, қадимги ҳинд-эрон тилларида бу сўз «эсмоқ» (яъни шамол эсиши) маъносини билдирар экан. Б. А. Литвинский шамол ҳомийсининг исми паҳлавий матнларида «**Vat**», яъни «шабада манбаи», турк-манихей ёзма ёдгорликларида эса «**wadziwanta**» тарзида қўлланилганлигини аниқлаган. Унинг фикрича, «**Vata**» жанубдан эсадиган шамол худосининг исми-дир.² Паҳлавий матнларида номи қайд этилган «**wād**» мифоними ҳам «шамол тангриси»нинг номи сифатида қўлланилган.

Шамол ҳомийси ёки худоси Vata ҳақидаги мифологик қарашлар Ўрта Осиёда яшаган қадимги элатлар дунёқарашида муҳим ўрин тутганлигини археологик топилмалар ҳам тасдиқлайди. Чунончи, қудратли Кушон империясининг ҳоқони, милоннинг

¹ Акаба Л. К. Из мифологии абхазов. – Сухуми, 1976. – стр. 41–42.

² Литвинский Б. А. Семантика древних верований и обрядов памирцев // Средняя Азия и ее соседи в древности и средневековье. – М.: Наука, 1981. – стр. 104–105.

78–123 йилларида яшаган Канишка ҳамда унинг II аср учинчи чорагида ҳукм сурган вориси Хувишка томонидан зарб қилинган мис тангаларда чоғиб бораётган одам тасвири туширилган. Тангадаги эркак киши тасвирининг кўриниши ва сурат остида Vad деган ёзув мавжудлигига асосланган мутахассислар қадимий тангаларда шамол тангрисининг тасвири туширилган бўлса керак, деб тахмин қилмоқдалар. Бу эса ўша пайтларда «Авесто»даги шамол тангриси ҳақидаги қарашлар ўртаосиёликлар орасида кенг шуҳрат қозонганлигини кўрсатади. Бунинг устига шамол ҳомийсининг сўғдча атамаси ҳам «Авесто» мифларида номи тилга олинган шамол худоси образи исмига ўхшаш экан.¹

«Авесто»да номи тилга олинган шамол худоси ҳақидаги мифологик қарашларнинг айрим талқинлари муайян ўзгаришларга учраган ҳолда бўлса-да, бизнинг кунларгача сақланиб қолган. А. З. Розенфельд томонидан ёзиб олинган бир афсона «Vata» образининг тожик фольклорида сақланиб қолган талқинлари хусусида фикр юритиш имконини беради. Панжлик тожиклар эътиқодича, куёш ботаётган пайтда пайдо бўлган куюндан Хайт деб аталувчи бир афсонавий махлуқ туғилар эмиш. Бўйи жуда дароз бўлган Хайт гира-ширада тоғ ёнбағрида кетиб борар, бир оёғини Панж дарёсининг бир соҳилига, иккинчи оёғини эса нариги қирғоққа қўйганча, шахдам одим отиб, кўздан ғойиб бўларкан. «Хайт» сўзи «улкан одам», «пахлавон» маъноларини билдирар экан.² Бу мифологик образ узун бўйли, сочи тақимига тушган, оппоқ кийимли махлуқ сифатида тасаввур қилинган.³

Узун соч ёки кокил, яъни ҳайдар ўзбек маросим фольклоридаги шамол ҳомийси образининг мифологик табиатини белгиловчи ўзига хос деталларидан бири эканлигини «Ҳайдар, кокилингни силкит» айтими таҳлилида юқорида қайд қилиб ўтган эдик. Чамаси, болаларнинг сочини илк бор олганда ирим қилиб қолдирилган кокилни «ҳайдар» деб аташ анъанаси кейинча-

¹ Литвинский Б. А. Семантика древних верований... стр.105–106.

² Розенфельд А. З. Великаны в таджикском фольклоре // Фольклор и этнография. – Л.: Наука, 1973. – стр. 93.

³ Литвинский Б. А. Кўрсатилган мақола. – 104-бет.

лик урф бўлганга ўхшайди. Чунки зардўштийлик акидалари амал қилган замонларда шамол тангриси сочи узун афсонавий ҳомий сифатида тасаввур қилинган ва бу эътиқод кейинчалик Ҳайдар образининг мусулмон мифологияси талқинлари билан қўшилиши жараёнида мазкур асотирий персонажнинг исломдан аввалги халқ қарашларига алоқадор талқинлари унутилиб кетган.

«Авесто»даги шамол тангриси «**Vata**» ҳам магик қудратга эга бўлганлиги, яъни сочи узунлиги туфайли барча шамолларни ўз измига бўйсундира олган. Шамол тангриси образининг мифологик қарашлар тизимидаги тадрижий ривожидавомида «**Vata**» атамаси асосида «**Ҳайдар**» номи юзага келган. Сочнинг алоҳида магик кучга эгаллиги ҳақидаги тасаввурлар эса болаларга табаррук кокил – ҳайдар қўйиш удумида ўз ифодасини топган.

Бизнинг фикримизча, Ўрта Осиёда яшовчи туркий халқлар орасида шамол ҳомийси сифатида тасаввур қилинувчи Ҳайдар ёки Мирҳайдар образининг тарихий-мифологик асослари зардўштийликнинг муқаддас китоби «Авесто»да тасвирланган шамол тангриси – «**Vata**» ҳақидаги эътиқодий қарашларга бориб тақалади. «**Vata**» образи эса аجدодларимизнинг зардўштийликдан ҳам илгариги эътиқодий инончлари, табиат ҳодисаларини мўътабарлаштириш билан боғлиқ мифологик тасаввурлар, ҳосилдорлик культларига сиғиниш анъаналари замирида юзага келган ҳамда ҳомий куч тимсоли сифатида мифологик персонажлар тизимидан ўрин олган. Юқоридаги мулоҳазаларимизни қуйидагича умумлаштириш мумкин:

а) «**Vata**» ва «**Ҳайдар**» образлари орасидаги тарихий-генетик алоқадорлик мавжуд бўлиб, ҳар иккала образ ҳам муайян табиат ҳодисаси – шамол култи билан боғлиқдир. Қадимги деҳқонларнинг ҳосилдорлик култи билан алоқадор мифик тасаввурлари тизимида шамол тангриси сифатида талқин қилинган мифологик ҳомий образининг тадрижий ривожидатида шамол пири – Ҳайдар тўғрисидаги халқ қарашлари келиб чиққан;

б) «**Vata**» ва «**Ҳайдар**» образларининг мифологик табиати сочининг магик қудратига ишониш анъаналарини ҳам ўзида муҷассамлаштирган;

в) «**Vata**» ва «**Ҳайдар**» атамаларининг фонетик қурилиши ҳам ўзаро якин бўлиб, ҳар иккала мифологема таркибида қадимги ҳинд-европа бобо тилида сўзлашган аҳоли лаҳжасида «шамол эсиши», «шамол» маъноларида қўлланилган «**va**» // «**vay**» // «**vat**» ўзаги мавжуд. Шунга кўра, Ҳайдар мифологемасининг шаклланиш босқичлари ва бу атаманинг этимологик жиҳатдан келиб чиқишини тахминан қуйидагича таърифлаш мумкин: **Va** → **Vata** → **Vayta** → **ayta** → **Hayta(+ar)** → **Haydar**. Яъни лисоний-этимологик жиҳатдан Ҳайдар атамаси икки узвдан иборат: **Hayt** + **ar**. Мифологеманинг биринчи қисми зардўштийлик мифологиясидаги шамол ҳомийси «**Vata**» атамасининг фонетик ўзгаришга учраган кўриниши бўлса, **ar** эса «одам», «эр», «эркак» маъносидаги сўздир.¹

¹ Ушбу мақола қуйидаги манба асосида тайёрланди: Жўраев М. Ўзбекларнинг шамол билан боғлиқ мифологик тасаввурлари. 2. Ҳайдар култи // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1997. – № 4. – 41–47-бетлар.

Шомирза
ШУРДИМОВ

(1957 йилда туғилган)

Шомирза Ғаниевич Турдимов 1957 йил 13 декабрда Самарқанд вилояти Нурота тумани Қўштамғали қишлоғида туғилган. Тошкент давлат университетининг филология факультетида ўқиган (1974–79). ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор бўлимида лаборант (1979–82), ЎзР ФА Х. Сулаймонов номидаги Қўлёмалар институти Фольклор секторида кичик илмий ходим, катта илмий ходим бўлиб ишлаган (1982–97). ЎзР ФА Тил ва адабиёт институти Фольклор бўлимининг катта илмий ходими вазифасида ишлаган (1997–2016). Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети Фольклор ва диалектология кафедраси мудири (2016–2017). Ҳозир ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклор институтида етакчи илмий ходим бўлиб ишлайди. «Ўзбек халқ лирик қўшиқларида поэтик рамз ва унинг функцияси» мавзусидаги номзодлик (1087), «Гўрўгли» дostonларининг генезиси ва тадрижий босқичлари» мавзусида докторлик (2011) диссертацияларини ёқлаган. «Ўзбек халқ дostonлари каталоги» (1986, ҳамк.), «Этнос ва эпос» (2012) сингари монографиялари, «Наврўз нашидаси: Наврўз байрами билан боғлиқ қўшиқлар, газаллар, шеърлар» (2009, ҳамк.), «Гўрўгли» дostonларининг генезиси ва тадрижий босқичлари» (2011), «Этнос ва эпос» (2012), «Наврўз қўшиқлари» (2013, ҳамк.), «Ҳикмат хазинаси» (2016) каби китоблар муаллифи. Ўзбекистон Республикаси Давлат мукофоти лауреати (2007).

ҚАҲРАМОНЛИК ЭПОСИДА АЛПЛИК ТИЗИМИ

«Гўрўғли» ва «Алпомиш» дostonларида куйланган эпик воқеалик замирида халқимизнинг бутун борлиқ тартиби, олам, ундан жой олган кучлар ва одамнинг ўрни, вазифаси ҳақидаги кўҳна дунёқарашлар, тасаввур-тушунчаларнинг бадиий талкинлари турибди. Биз ушбу дунёқараш, тасаввур-тушунчаларга нисбатан алплик тизими атамасини кўлламоқдамиз¹. Ушбу тизим шу пайтгача фольклоршуносликда тадқиқотлар объекти бўлган эмас². «Гўрўғли» ва «Алпомиш» дostonлари асосида тикланган алплик тизимининг куйидаги етакчи хоссаларини санаб ўтамыз:

1. Бўлажак қаҳрамоннинг туғилмасданоқ «танланган», яъни ҳомий-эранлар назарида бўлиши. Илк кўринишда тўғридан-тўғри илоҳий ҳомила меваси эканлиги.

2. Бахтли юлдуз остида туғилувчи бўлажак қаҳрамоннинг пайдо бўлиши ҳақида душман юрт қоҳинларининг кароматлар қилиши.

3. Қаҳрамон ота-онасининг «ўзга» (душман) юртда мажбуран яшаши.

4. Душманларнинг доғда қолиб, қаҳрамоннинг ўзга юртда дунёга келиши, улғайиб ўздушман юртига қайтиб бориши.

5. Қаҳрамонга исм берилиши (икки исмли бўлиш).

6. Қаҳрамоннинг улғая бориши давомида алплик дардига йўлиқиши (бу муддат уч ёшдан етти ёшгача уч бора такрорланиши). Алплик дардининг «танланган» қаҳрамон ва «танловчилар» ҳомий эранлар ўртасида бевосита мулоқот бошланганлигини бил-

¹ Бу ўринда алп сўзининг эпик қаҳрамон маъноси асос сифатида олинмоқда. «Алпомиш» дostonида: «Дунёда бир кам тўксон алп ўтди, алпларнинг бошлиғи Рустами дoston эди, охири бу Алпомиш алп бўлсин. Тўксон алпнинг бири бўлиб санага ўтди», деб айтилган талкиндаги алп мазмуни назарда тутилган.

² Ушбу мақола «Алплик тизими ҳақидаги тасаввурлар ва «Алпомиш» дostonи» («Алпомиш» – Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси. – Тошкент. Фан, 1999. – 157–163-бетлар); «Эпос сюжетидаги таянч мотивлар талқини ва алплик тизими» («Гўрўғли» дostonининг генезиси ва тадрижий босқичлари). – Тошкент. Фан, 2011. – 11–39-бетлар) каби мақолалар асосида қайта ёзиб чиқилди.

дириши. Алплик дарди қаҳрамоннинг ерда туғилиб, маълум маънода «ёввойилашган» руҳи ва бу руҳга макон бўлган таннинг эранлар иқлимга мослашолмай қаршилик қилиш жараёни эканлиги.

7. Эранларнинг ўз маконида қаҳрамон жисми ва руҳини илоҳий нур ва сув (шароб) билан тоблаб, эмлаб, «асов тулпор»ни жиловлаб, дарддан халос этиши. Унга алплик сиру синоатларини ўргатишлари. Қаҳрамоннинг руҳ – эранлар маконида алп сифатида қайта яралиши.

8. Қаҳрамоннинг алпликнинг магик куч-қудратига, жангчилик санъатига, билимга, мўъжизакор хусусиятлар ва белги-нишонларига эга бўлиши.

9. Қаҳрамоннинг эранлардан алплик қурол-аслаҳаларини олиши.

10. Қаҳрамоннинг алп сифатида бажарадиган вазифаси, ер юзидаги бурчи ва тақдири, ҳаётининг ибтидо-интиҳосини эранлардан билиши.

11. Эранларнинг қаҳрамонга ҳамкор этиб ўз шерикларидан бирини тайинлашлари (эранлар Соқибулбулни Гўрўғлига устоз ва Фирқўкка сайис қилиб белгилашади. «Алпомиш»да айни вазифа Қултой образида ўз талқинини олган).

12. Қаҳрамоннинг ўз ғайриқутби, душман ва рақиби («дўст»)га эга эканлиги.

13. Қаҳрамон куч-қудратининг ҳомий руҳлар (эранларнинг) куч-қудрати билан узвий боғлиқлиги.

14. Қаҳрамоннинг ўз алплигини амалда намойиш этиши ва халқ (қавми) томонидан алп (соҳибқирон) сифатида тан олинishi.

15. Алпнинг ўз атрофига ғайратли, шижоатли ҳамкорларни йиғиши.

16. Алпнинг ўз юртида янги салтанатга асос солиши.

17. Қаҳрамоннинг янгича ном олган салтанат қамолига хизмат қилиши. Бу салтанат доврўғининг оламга машҳур бўлиши.

18. Қаҳрамоннинг умри поёнида эран мақомига эришуви ва эранлар маконига қайтиши (кетиши).

19. Қаҳрамоннинг халқ анъанавий тасаввурида инсоннинг ҳар жиҳатдан етук бўлишига имкон берувчи улуғлик ёшига етиши (Гўрўғли 120 ёшга киради. Алпомиш эса 108 йил яшайди. Ҳар

икки рақам ҳам инсон умрининг анъанавий бир бутун халқасини рамзий ифодалашади).

20. Қахрамонга ҳамкор жанговор отнинг ҳам алп босиб ўтган синов ва тобланиш жараёнидан бир-бир ўтиши.

21. Авлодларнинг алп ҳақидаги дostonни яратиши.

Ушбу алплик тизими тасаввурлари қахрамонлик эпосининг асоси, таянч умуртқаси ҳисобланади.

Халқнинг алп ҳақидаги бу яхлит тушунчалар тизими моҳиятида нима турибди?

Ер юзида издан чиққан тартибни ўзанига қайтариш оддий хом сут эмган банданинг қўлидан келмайди. Эпик талқинга кўра ердаги мувозанатнинг бузилиши, ўз навбатида, бутун олам, космосдаги тартибни ҳам издан чиқаради. Шу сабабли космос вакиллари – ҳомий эранлар бу жараёнга аралашадилар. Улар бу вазифани бажарувчи хос вакил танлашади. Ушбу вакил бутун борлик (космос, хаос, ер) кучларининг қуввати пайванд бўлган жойдан униб чиқади. Чунки унинг космос, хаос, ер дунёларида тобга келган руҳи ва тани бутун олам тартибига халал берган кучларнинг ҳар бири ни ўз жойида (кўкдагисини кўкда, ердагисини ерда, ер остидагисини ер остида) ўз ўрнига қўйиш имконини беради. Шунинг учун ҳам алп оддий одамлар орасида туғилган хос – танланган киши ҳисобланади. Лекин у тугилиб алп сифатида кучга энгунига қадар кечган вақтда ўзига хос тобланиш босқичларини – инициация жараёнини яшаб ўтиши шарт бўлади. Айни шу тобланишлар ва алп сифатида тан олинлиш, ўзига юкланган миссияни адо этишга киришиш алплик тизими тасаввурларини ташкил этади.

Халқ дунёқарашидаги алплик тизими ҳақидаги тасаввурларнинг моҳиятан халқнинг яна бир танланган кишилари ҳисобланмиш шомонлар ва шомонлик тизими тушунчаларига уйғун келиши ҳам алплик тизимининг халқ дунёқарашида қадимдан яхлит тизим сифатида амалда бўлганлигини тасдиқ этади.

Туркий шомонлик тизимида руҳлар томонидан «танланган» номзод ҳақиқий шомон – одамлар ва руҳлар олами ўртасидаги воситачи бўлгунига қадар алплик тизимидагидек уч муҳим босқични яшаб ўтади. Яъни:

1. Танланганлик (руҳлар томонидан танланади).

2. Шомонлик дардига йўлиқиши.

3. Ҳомий руҳлар томонидан шомон сифатида қайта яралиши.

Энг улуғ шомонларнинг туғилмасданок руҳлар томонидан танланиши ва унинг туғилиб, шомон бўлгунича яшаб ўтган синов босқичлари – инициация жараёнлари, шомон бўлгач махсус шомонлик анжом ва белгиларига эгалик қилиб, сеҳрли қувват касб этишлари ҳам алплик тизими тасаввурларига уйғун. Бу эса ҳар икки ҳодиса асосида ягона, умумий тасаввурлар туришидан далолат беради.

«Гўрўғли» (Гўрўғлининг туғилиши, болалиги, уйланиши ва гойиб бўлиши дostonлари талқинида), «Алпомиш» дostonларидаги алплик тизимига тегишли етакчи хоссаларнинг бадий талқинларини шомонлик тизими тасаввурларига қиёсан қараб чиқайлик.

1. Қаҳрамоннинг туғилмасданок ҳомий эранлар назарида турганлиги – назаркарда эканлиги. «Гўрўғли» дostonининг Пўлкан шоир версиясида бу воқеалар тафсилоти Хизрнинг Гўрўғлига айтган ушбу сўзларида аниқ ифодаланган:

*Тоганг билан отанг жонини сотди,
Бир бедовни иккови минди-да кетди.
Заргар элда Ҳилолойни бўзлатди,
Тоганг билан отанг Ёвмитга етди.
Ўйла ўзинг, қари чолнинг фарзанди,
Ор билан Ҳилолой оламдан ўтди...¹*

Хизр Гўрўғлини «ўғлим», «нафас ўғлим», атайди. Ҳатто дostonнинг лақай версиясида қаҳрамоннинг онаси бевосита Хизр назаридан ҳомила топади ва Гўрўғли дунёга келади. «Алпомиш» дostonида айтилади: «Қирқ кун ўртадан аниқ ўтди, боз равзадан овоз келди: «Бойбўри, сенга худойим бир ўғил, бир қиз берди, ёлғиз эмас, эгиз берди; Бойсари сенга худойим бир қиз берди, эгиз эмас ёлғиз берди. Бундан борсанг, фарзандларни кўрсанг, халойиқларни йигсанг, тўй-томошалар

¹ Гўрўғлининг туғилиши / Айтувчи Муҳаммадқул Жонмурод ўғли Пўлкан. Нашрга тайёрловчи: М. Муродов. – Тошкент: Бадий адабиёт нашриёти, 1967. – 126-бет.

берсанг, тўйда қаландар бўлиб бориб, болаларингнинг отини ўзим қўйиб келаман»¹. Ушбу ғойибдан келган хабар туғилажак фарзанднинг назаркарда эканлигидан далолат беради. Худди дostonда тасвирланганидек шомонлик амалиётида ҳам шомон дунёга келмай туриб, у маълум бир эран-руҳ назарида бўлиши мумкин. В. Н. Басилов ўз тадқиқотида бу хил мисолларни келтириб ўтган².

2. Қаҳрамоннинг «алплик дардига»га йўлиқиш жараёнидаги ёши. Шомонлик дунёқараши бўйича энг зўр шомон 3–5 ёшида «шомонлик дарди»га йўликади.

Гўрўғли ҳам 3–7 ёшида «алплик дарди»га йўликади. Хусусан, уч ёшдан бошлаб ошиқ ўйнаб тўполонлар кўтарса (ўзбек ва туркман версиялари), беш ёшдан бозорни (туркман версияси) талатўп қилади. Етти ёшида Бадкир полвонни ўлдиради (ўзбек версияси).

Гўрўғлининг Ёвмитга келгандан кейин, Райҳон арабга Холжувонни олдириб қўйгач, аламдан қилган «дали»ликларини ҳам ана шу «алплик дарди»нинг давоми сифатида баҳолаш керак.

«Алпомиш» достонида алплик дарди талқини «Гўрўғли» эпосига қиёслаганда тўла бадиий ечимга эврилганини кўрамиз. Одатда, қаҳрамон – алп халқнинг қуввати сўниб, омма инерт ҳолатга келган бир даврда уни кучга эндирувчи ўзига хос уйғотувчи сифатида пайдо бўлади. Бу даврда инерт авлод ичида пассионар авлод туғилади. Алп пассионар авлод вакилигина эмас, дарғаси, йўлбошчиси ҳисобланади. Ҳамиша пассионар авлод инерт авлод ҳаловатини бузади. Бу жараёнсиз этнос қувватга кирмайди. Яъни, янги сифат босқичига чиқмайди. «Алпомиш»даги закот мотиви ва элнинг бу янгиликдан безовта бўлиб кўчишини ана шу икки авлод кураши билан изоҳлаш керак. Дostonдаги «закот» мотиви асосида алплик дарди бадиий кодлари турибди. Дostonнинг бошқа вариант ва версияларида бу мотив бошқа шаклда талқин этилган. Асос шулки, дostonдаги алплик дардини ифодаловчи воқеалар

¹ Алпомиш. Дoston. Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси / Айтувчи Фозил Йўлдош ўғли. Тузувчи ва нашрга тайёрловчи Тўра Мирзаев. – Тошкент: Фан, 1999. – 68-бет.

² Басилов В. Н. Избранники духов. – М.: ИПЛ, 1984. – 59-стр.

тафсилоти пассионар авлоднинг кучга кириш даврида уни инерт омма қабул қила олмаслигини акс эттиради. «Алпомиш»нинг Кўрғон дostonчилари ижро этган версиясида эса қахрамоннинг алплик дардига йўлиққан вақтидаги хатти-ҳаракатининг тасвирида алплик тизимининг архаик шаклига мос келувчи бир мотив бор. Яъни, Алпомиш болалик вақтида кулқунтой қушнинг боласини ололмагач қуш уясининг оғзини беркитиб қўяди. Қуш эса: «Менинг болаларимни зиндонбанд қилдинг, сен ҳам етти йил зиндонбанд бўл», – деб қарғайди. Шу билан айни пайтда қахрамоннинг зиндонга тушиш сабаблари ҳам «такдир» ҳалқасида унинг хатти-ҳаракати билан боғлиқ белгиланганлигини бадиий асослайди. Этноснинг савобу гуноҳи алпнинг тақдирида, алпнинг савобу гуноҳи этноснинг тақдирида намоён бўлишини кўрсатади. «Алплик дарди» нафақат алпнинг, балки этноснинг янгиланиш бўсағасидаги «дарди», уйғониш, ҳаракатга келиш «оғриқлари» ҳамдир.

Шомонлик тасаввурларида энг кучли шомонлар уч бора касал бўлиб, уч бора қайта яралган. Гўрўғли «телба»ликларидаги ана шу уч боскич алпнинг ҳам қайта яралиш жараёнидан уч бора ўтганлигига гувоҳлик беради.

3. Эпик хомийнинг қахрамонга алплик сир-синоатларини ўргатиши. Шомон «шомон касаллиги» дардига йўлиққан даврида эранлар (отахонлар, момолар) унга «дарс» беришган. Бу тасаввур ўзбек шомончилигида ҳам қатъий анъанага айланган. Самарқанд вилояти Қўшработ тумани Работ кишлоғида яшовчи Зубайда қушноч Нурмон кизи дардга йўлиққан вақти укасидан тарвуз олиб келиб беришни сўраган. Тарвузни олган Зубайда опа уйни беркитиб, ўзига-ўзи гапириб, тарвузни бўлиб, худди одамни қараётгандай (даволаётгандай) турли ҳаракатлар қилган, ҳушига келганда, укаси (у киши шифокор) нега бундай қилдингиз, деб сўраса, «сен уч йил ўқиб шифокор бўлдинг, мен ҳам уч ой ўқиб дўхтир бўляпман-да», деган экан. Чунки шу вақт давомида момолар Зубайда опага беморларни қандай даволаш сирларини ўргатишган экан. Зубайда опа қушночликни тўлиқ бўйнига олганларидан кейин момолар қийнамай қўйишган¹.

¹ Болиева Яхшигул. 1938 й.т., Самарқанд вилояти, Қўшработ тумани, Аймат кишлоғи.

Худди шомонлик тизимида бўлгани каби «алшлик» тизимида ҳам ҳомий руҳлар қаҳрамонни алшлик сир-саноатларига ўргатади. Жумладан, Гўрўғли Ғиротни излаб Ҳазрат Хизрга йўлиқиб, отини топган вақти, Ҳазрат Хизр ёлғондан отга эга чиқиб, мени курашиб йиксанг отни оласан, деб шарт кўяди ва кураш усуллари-ридан қаҳрамонга сабоқ беради¹.

Қаҳрамоннинг эранлар тарбиясини олиши «Алпомиш» достонида умумий ахборот тарзида айтиб ўтилади.

4. Қаҳрамоннинг ҳомий қароргоҳида оддий одамдан алп ёки соҳибқирон қилиб қайта яратилиши.

Шомоннинг «қайта яралиш»и жараёнида ҳомий руҳлар – эранлар (момолар, отахонлар) бўлажак шомонни ўз қароргоҳига олиб бориб (ғорларга, овлоқ жойларга, тоғ дараларига), бу ерда унинг жасадини бўлак-бўлак қилиб ейишади, баъзан қозонда қайнатишади, тоблаб яна қайта ўз ҳолига келтиришади. Натижада, киши оддий одамдан шомонга айланади.

«Гўрўғли» достонида ҳам моҳиятан айна шу жараённинг бадиий тасвирини кўрамыз. Достоннинг туркман версиясида эранлар улкан чинорнинг тагида қаҳрамоннинг кўксини ёриб, барча аъзоларини нур билан ювиб, шароби антахур билан сийлашади. Ўзбек версиясида «операция» мотиви унутилган. Лекин эранлар Гўрўғлини ғорга олиб кириб, шароби антахур билан сийлаб соҳибқиронга айлантиришади, ўз сафларига кўшишади. Достоннинг озарбайжон версиясида эса эпик ҳомий вазифасини қаҳрамоннинг отаси бажаради. Али киши баланд тоғ устидаги жуфт булоқ – Қўшабулоққа ҳар етти йилнинг еттинчи жума окшоми машириқу мағриб томонда туғилувчи юлдузларнинг нури кўкнинг ўртасида тўкнашиб, нури Қўшабулоққа тўкилиб, булоқ кўпириб тошган вақти қаҳрамонни кўпирган сувга чўмилтириб, сувидан ичиради. Натижада, Кўрўғли дунёда тенги йўқ кучу қувватга, сеҳрли овозга эга бўлади². Достоннинг «Короғлу-Бозоғли» вариантыда эса ушбу сувдан Ғиротга ҳам

¹ Гўрўғлининг туғилиши / Айтувчи Муҳаммадқул Жонмурод ўғли Пўлкан. Нашрга тайёрловчи: М. Муродов. – Тошкент: Бадиий адабиёт нашриёти, 1967. – 124-бет.

² Короғлу / Тартиб едани: М. Н. Таҳмасиб. – Баки, 1959. – 36-бет.

ичиришади¹. Айни мотив ўзбек версиясида ҳам мавжуд. Чилтанлар соҳибқиронни кўтара олувчи от ҳам соҳибқирон бўлиши керак деб, Ғиротга ҳам антахур майидан беришди².

Достоннинг ўзбек, туркман, озарбайжон версияларида «алпнинг қайта яралиши» мотивининг асосий таянч халқалари сақланиб қолган. Ушбу мотивлар ўзаро киёсланса, улар бир-бирини тўлдирари ва эпосдаги «алпнинг қайта яралиши» мотивининг илк кўринишини тиклашга имкон беради.

а) «алпнинг қайта яралиши» амалга ошувчи жой: ўзбек версиясида тоғ, чилтанлар ғори. Туркман версиясида чўл, улкан чинор таги. Озарбайжон версиясида тоғ устидаги сирли булоқ.

б) «алпнинг қайта яралиш» тафсилоти: туркман версиясида Гўрўглининг кўкси ёрилиб, барча аъзолари нур билан ювилади. Озарбайжон версиясида юлдузлар нури тушиб кўпирган булоқ суви орқали сеҳрли куч-қудрат соҳибига айланади. Ўзбек версиясида: чилтанлар даврасида илоҳий ичимликни ичиб, коинот сирларидан воқиф бўлади, соҳибқиронга айланади.

Барча версияларда тасвирланган «алпнинг қайта яралиши» амалга ошган жой тасвирлари яхлитлаштирилса, туркий халқларнинг бутун коинот тузилиши ҳақидаги мифологик тушунчалар тизимидаги ернинг киндиги – маркази борасидаги тасаввурларига айнан мос келади. Айни тасаввурнинг универсал кўриниши бошқа динлар таъсирига нисбатан камроқ учраган олтой турклари дунёқарашида қуйидагича кўринишда берилади: «Тоғ, тоғнинг тепасида сутли кўл, кўлнинг ўртасида ер (орол) ва унда ер билан осмонни боғловчи – шохлари кўкка чирмашган олтин баргли терак. Бу жой ернинг киндиги деб аталган»³.

Демак, «Гўрўғли» достонининг илк босқичларида (барча версиялардаги мотивлар бунга асос бўлади) «алпнинг қайта яралиши» улкан тоғ (ўзбек ва озарбайжон версияларидаги тоғ ва тоғдаги ғор)да, сутли кўлда (озарбайжон версиясидаги булоқ, ўзбек

¹ Короғлу / Тартиб едани: М. Н. Таҳмасиб. – Бақы, 1959. – 401-бет.

² Гўрўғлининг туғилиши / Айтувчи Муҳаммадқул Жонмурод ўғли Пўлкан. Нашрға тайёрловчи: М. Муродов. – Тошкент: Бадий адабиёт нашриёти, 1967. – 129-бет.

³ Басилов В. Н. Избранники духов. – М.: ИПЛ, 1984. – 70-стр.

ва туркман версиясидаги шаробу антахур. Ўзбек версиясининг бир қатор вариантларидаги қаҳрамон онасининг сув кўпиги ва сувда оқиб келган олмадан ҳомила топиши), кўл ўртасидаги оролда, илдизи ер тагига, шохлари кўкка етган терак (туркман версиясидаги чинор тагида қайта яралишнинг амалга ошуви) остида – ернинг киндигида бажарилган. «Гўрўғли» достонининг қадим бобо сюжетида эранларнинг – эпик ҳомийларнинг макони Аскартоғ тепасидаги ернинг киндигида жойлашган деб тасаввур қилинган.

5. Қаҳрамоннинг эран – ҳомийлардан алплик қурола-аслаҳаларини олиши.

Эпосдаги ушбу мотив ҳам шомонлик тасаввурлар системасидан ўз параллелини топади.

Шомон ўзининг асосий қуроли – доира (дунгур)ни руҳлар хоҳишига кўра, улар айтган вақтдагина олади¹. Шомонлик тўнига осилувчи туморлар ҳам эранлар-руҳларнинг тури, тоифасига мос танланади². Туморлар ва доиранинг магия қудрати, билими шомон кўнглига жойланиши анъанавий тасаввур ҳисобланади.

«Гўрўғли» эпосида ҳам алплик қурола-аслаҳаларини ҳомийлар ўзлари лозим, деб билган вақтдагина қаҳрамонга беришди³. Қаҳрамоннинг сафдоши жанговар от ҳам инициация жараёнидан ўтиб жами асбоб-анжомлар билан таъминланади⁴. Алпомиш эса Алпинбой бобосидан қолган биринч ёйга ҳақли равишда эга бўлади.

6. Қаҳрамоннинг сеҳрли қудратга эга бўлиши.

Қаҳрамоннинг сеҳрли қудрат, белги-нишонларига эга бўлиши халқнинг «алплик» тасаввурлар системасидаги таянч ҳалқалардан ҳисобланади. Бу ҳол озарбайжон версиясида қаҳрамоннинг овозида, деб талқин этилади ва у бу қудрат

¹ Басилов В. Н. Избранники духов. – М.: ИПЛ, 1984. – 77-стр.

² Басилов В. Н. Избранники духов. – М.: ИПЛ, 1984. – 117-стр.

³ Гўрўғлининг туғилиши / Айтувчи Мухаммадқул Жонмурод ўғли Пўлкан. Нашрга тайёрловчи: М. Муродов. – Тошкент: Бадиий адабиёт нашриёти. – 132, 134–135-бетлар.

⁴ Гўрўғлининг туғилиши / Айтувчи Мухаммадқул Жонмурод ўғли Пўлкан. Нашрга тайёрловчи: М. Муродов. – Тошкент: Бадиий адабиёт нашриёти. – 133–134-бетлар.

Қўшабулоқ сувидан деб айтилади. У кийин шароитга тушганда, рақибларини кудратли хайкириғи билан енгади¹. Достоннинг ўзбек версиясида ана шундай кудратли хусусият – Гўрўғлининг кўзида, деб талкин этилади².

Гўрўғлининг ўзбек ва туркман версияларидаги яна бир сеҳрли кудрат – эранлар ҳомийлигида қахрамон кўнглига барча илмларнинг – илму қол ва илму ҳол, етмиш икки тилнинг жой бўлишидир³. Шомонга ҳомий эранлар берган барча белгилар магик кудратли ҳисобланади. Ҳомийлар шомонларга доира, пичок, камчи, сирли тош ва бошқа буюмларни тухфа қилишади. Шомон бу буюмларни ўз амалиётида қўллайди.

7. Қахрамоннинг эранлардан тилак сўраши ва эранлар (ҳомий)нинг қахрамон тақдирини билдириши эпик қахрамон ва улуғ шомонлар ҳаётининг асосини ташкил этади. Чунки алп ва шомон танланган шахс ҳисобланади. Унинг тақдири олдиндан белгилаб қўйилган бўлиб, алплик ва шомонлик миссияси елкасига тушган шахс ўз вазифасини бажариши шарт деб тушунилган. Алп ва шомон ҳомий эранлар маконида қайта дунёга келгач, яъни алп ва шомон сифатида қайта туғилгач уларнинг кейинги ҳаёти, фаолияти ўз ҳомийлари муҳофазасида бўлади, ҳар доим уларнинг ёрдамида мақсадларига эришади.

8. Қахрамон куч-қудратининг ҳомий руҳлар куч-қудрати билан чамбарчас боғлиқлиги.

Ушбу хоссанинг бадий талқинлари ва шомон амалиётидаги мисоллари кўп.

9. Қахрамоннинг эранлар ҳузуридан қайтиб алп сифатида тан олиниши. Бу мотив эпосдаги «алпнинг тўлиқ шаклланиб бўлиши» билан боғлиқ сюжет ҳалқаларини яқунлайди. Яъни мантиқан олганда, Гўрўғлининг эранлар ҳузуридан ўз оти билан қайтиб, Чамбилда хон кўтарилиши, шомоннинг барча «саргу-

¹ Короғлу / Тартиб едани: М. Н. Таҳмасиб. – Бакы, 1959. – 33-бет.

² Гўрўғлининг туғилиши / Айтувчи Муҳаммадқул Жонмурод ўғли Пўлкан. Нашрга тайёрловчи: М. Муродов. – Тошкент: Бадий адабиёт нашриёти. – 178, 183-бетлар.

³ Гўрўғлининг туғилиши / Айтувчи Муҳаммадқул Жонмурод ўғли Пўлкан. Нашрга тайёрловчи: М. Муродов. – Тошкент: Бадий адабиёт нашриёти. – 47-бет.

заштлардан» сўнг уруғдошлари томонидан ҳақиқий шомон сифатида тан олинishi билан уйғундир. Уруғда янги шомон пайдо бўлиб, ўз уруғдошларини руҳлар ёрдамида даволаб, уларнинг мушуқулларини енгиллаштиргани каби алп элнинг қувватига қувват қўшиб, унга ўзлигини танитиб, таркоқ халқни бириктириб, катта бунёдкор кучга айлантиради. Атрофига йигитлар, эл оқсоқолларини йиғиб, кучдан қолган, тобе бўлган давлатчилигини қайта тиклайди. Элу халқнинг орини олиб, шаънига шаън, ғурурига ғурур қўшиб, орзу тилакларига етиштиради, ўзи мансуб бўлган авлод орқали инсоният камолининг яна бир босқичига хизмат қилади.

Биз юқорида «Гўрўғли» ва «Алпомиш» дostonлари таркибидан бу пайтгача тадқиқотчилар диққат қаратмаган «алплик» тизимининг етакчи халқаларини анъанавий шомонлик тизимига қиёслаб талқин этдик. Натижа бу тасаввурларнинг хайратланарли даражада бир-бирига уйғун келишлигини кўрсатди. Бу ҳолат қадим туркий халқлар ўртасида «алп» ва «шомон»лик ҳақида яхлит анъанавий ўзига хос тизимлар мавжуд бўлганлигидан далолат беради. Ушбу тизимларга кўра шомон бўлмаган одам «руҳлар дунёсига» кира олмагани каби алп бўлиб, илохий тайёрланмаган одам ҳам алплик оламига кира олмаган. Оддий одамлардан фарқли, шомоннинг «руҳлар дунёси» билан пайвандловчи ҳомий эранлари бўлгани каби, алпни ҳам бутун борлик – ер ости, ер усти ва осмон дунёси билан боғлаб, бу маконларга эркин бориб келишига ёрдам берувчи, уни қўллаб-қувватловчи эран – ҳомийлари мавжуд деб анланган. Ушбу тасаввурлар илдизи одамлар ва руҳ-эранлар дунёси «танланган»лар воситасида алоқа қилади, деб қаралувчи қадим анимистик дунёқарашларга уланади. «Гўрўғли» ва «Алпомиш» дostonларидаги шомонлик тизими дунёқарашига уйғун мотивлар ушбу дostonлар ўзагида турувчи дунёқарашнинг бевосита анимистик тасаввурлар замирида шаклланган қадим мифопоэтик тафаккур маҳсули эканлигини далиллайди, исбот этади. Шомонлик тизими ҳақида бугун ҳам амал қилаётган яхлит тасаввурлар олами бўлгани каби дoston пайдо бўлган даврда халқнинг алплик тизимини ифодаловчи дунёқарашни ҳам амалда

мавжуд бўлган. «Гўрўгли» ва «Алпомиш» дostonлари ўзагидаги алплик тизими ана шу дунёқарашнинг эпик талқиндаги бадий ифодасидир. Ушбу талқинга кўра, «Гўрўгли» дostonида халққа алп кераклигини сезган эранлар, уни ҳомила ҳолатига келтиришган. Ҳомила даврида огоҳ туриб, туғилиши билан кабрга чирок ёкишган. Унга бияни олиб келиб, энага қилиб, шер ҳамласидан қутқаришган. Алплик юкини зиммасига юклашган. Алп сифатида қайта яратиб, тақдирини олдиндан белгилаб, лозим кўрилган вақтгача авайлаб-асраб келишган, тилакларининг амалга ошишида қўл-қанот бўлишган. Халқ шундай англаган, талқин этган.

Алплик тизимининг шомонлик тизимидан фарқланиб турувчи кўшимча хоссалари ҳам мавжуд ва улар қахрамонлик дostonларида ўз бадий ифодасини олган ҳамда биз мақола аввалида санаб ўтган хоссалар таркибида акс этган.

Алплик, шомонликда воқе бўлувчи «танланган»лар ҳақидаги тасаввурлар яна бир хос инсонлар – тасаввуф аҳли, сўфийлар ҳаётида ҳам кузатилади. Кўпчилик сўфийлар, хусусан, маълум бир тариқатга асос солган азиз-авлиёлар таржимаи ҳолига назар солсак, уларнинг ҳаёт йўлида худди алплик ва шомонлик тизими билан айнан уйғун келувчи ҳодисалар рўй бериши маълум бўлади.

Худди эранлар маконида алп руҳининг тобланиши, яъни «ўлдирилиб, қайта тирилтирилиши» каби сўфий ҳаётидаги бу ўта муҳим жараён, уларнинг «ўлмаи туриб ўлиш» ёки «асл ҳаётга қайтиш» ғоясида акс этган, мужассам топган. Идрис Шох ушбу таълимотнинг асл моҳиятини сақловчи сўфийлар ҳаётида «ўлим» жараёнидан ўтишнинг уч асосий босқичи мавжуд эканлиги ва бунда номзод ўзига хос Оқ ўлим, Яшил ўлим, Қора ўлимнинг руҳий кечинмаларини бошидан кечиришини ёзади¹.

Алплик ва шомонликдаги уч босқичли «ўлим» жараёни ва уларнинг уч олам (кўк, ер, ер ости) билан боғлиқ тарзда англаниши дoston материалларида бадий тасвир этилган.

Ушбу уйғунликлар халқ идеалидаги мукамал инсон, халоскор қахрамон – алп ва сўфий бир умумий тизимга алоқадор талқин

¹ Идрис Шах. Суфий. – М., 2001. – стр. 413–414.

этилганлигини билдирмоқда. Халқ қаҳрамонлари – Гўрўғли ва Алпомишларнинг бош ҳомийси Хизр эканлиги маълум. Айни пайтда, Хизр барча сўфийларнинг пиру комили ҳисобланади. Ушбу талқин ва умумийликлар, аввало, халқнинг комил инсон билан боғлиқ умумтасаввурларига асосланади. Чунки алп жисмонан бакуват бўлиш баробарида руҳан камолотга эришуви шарт. Худди шунингдек, руҳий баркамоллик ҳам жисмоний чиниқишни талаб этади.

Иккинчидан, алп образига реал асос бўлган барча тарихий шахслар ўз имконидаги жисмоний чиниқиш дастурини уйғотиш баробарида руҳий жихатдан ҳам юксак мақомга кўтарилганлар. Сўфийлар эса руҳий тарбия билан жисмоний қувватларини баробар ривожлантирганлар.

Қисқача хулоса сифатида айтилса, алплик, шомонлик, сўфийлик тизимлари ўртасида моҳиятан уйғунлик мавжуд ва у инсон камолоти йўл-йўриғи сифатида кесишади, айни пайтда уларнинг ўз ҳаракат, фаолият доиралари мавжуд. Гўрўғли ва Алпомиш ана шундай хусусиятларга, сифатларга эга шахс. Гўрўғли ва Алпомиш – ўзида чинакам комиллик қувватини мужассам этган образ. Уларнинг бу сифатлари, кенг феъли ўз атрофига бошқа эзгу кучларнинг жипслашувига ҳам имкон яратади.

Шорустам
ШОМУСАРОВ

(1958 йилда туғилган)

Ўзбек ва араб фольклорининг қиёсий типологияси билан боғлиқ масалаларнинг изчил тадқиқотчиси Шорустам Ғиёсович Шомусаров 1958 йил 17 октябрда Тошкент шаҳрида туғилган. Тошкент давлат университетининг Шарқшунослик факультетида (1976–82), Россия Фанлар академияси Шарқшунослик институти аспирантурасида ўқиган (1984–87). Тошкент давлат университетида ўқитувчи (1982–84), кичик илмий ходим, катта илмий ходим (1988–92), Тил марказининг директори (1992–93), Тошкент давлат шарқшунослик институти «Араб филологияси» кафедраси мудири (1993–95), илмий ишлар бўйича проректор (1995–97), қирол Сауд номидаги университет профессори (Саудия Арабистони) бўлиб ишлаган (1997–2013). Ҳозирда Тошкент давлат шарқшунослик институти «Араб филологияси» кафедраси мудири вазифасида ишламоқда. Халқ оғзаки поэтик ижодиётининг ўзига хос хусусиятлари, жанрлар таркиби ва бадиияти, араб ва туркий халқлари оғзаки ижодининг типологияси ва ўзаро таъсири, араб-ўзбек фольклор алоқалари, «Минг бир кеча»нинг туркий халқлар эртакчилиги анъаналарига таъсири каби масалаларни тадқиқ этган. Унинг «Арабский фольклор» (1992), «Очерки средневековой арабской прозы» (1992, ҳамк.), «Улуг ой умидлари: «Ё рамазон» қўшиқлари» (2001, ҳамк.), «Ўзбек мифологияси ва араб фольклори» (2001, ҳамк.), «Араб ва ўзбек фольклори тарихий-қиёсий таҳлили» (2002), «Типология и взаимосвязь фольклора тюркских и арабских народов» (Москва, 2010), «Туркий ва араб халқлари фольклори типологияси ва ўзаро таъсири» (ар-Риёд, 2012, араб тилида) каби китоблари нашр этилган.

АРАБ ВА ТУРКИЙ ХАЛҚЛАР ЭРТАКЛАРИ СЮЖЕТИНИНГ ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛИ

Маълумки, ўзига хос эпик анъанага эга бўлган араб фольклори асосида юзага келган «Алф лайла ва лайла», яъни «Минг бир кеча»нинг ўзбек тилига таржима қилиниши ва халқ орасида ўзининг ранго-ранг сюжетларида баён этилган кизиқарли хангомалари билан машқур бўлганлиги эпик насрларнинг мавзу камровини кенгайтирувчи бош омиллардан бири бўлди. Араб эртаклари таъсирида ўзбек халқ эртаклари сюжетида ҳам янги мотивлар юзага келди. Айрим сюжетлар тўлалигича трансформациялашиб, алоҳида бир эртак сифатида ўзбек фольклорининг миллий бойлигига айланди. «Минг бир кеча»даги эртаклар сюжетида алоҳида мотив сифатида қайд қилинган композицион элемент ўзбек фольклори эпик анъаналари таъсирида мустақил эртакка айланган ҳолатлар ҳам учрайди. Бу эпик ҳодисанинг иккинчи бир қирраси, яъни бир халқ эртагига асос бўлган сюжет иккинчи бир халқ фольклорига сингиб кетиши жараёнида эпик асар бадий тўқимасидаги муайян эстетик элемент (мотив)га айланиши ҳолати ҳам кузатилади.

«Минг бир кеча»нинг 509-кечасида қуйидаги эртак келтирилади: «Жоншоҳ кўп нарсаларни кўриб, уларга таажжуб килди. Уй ичидаги саройга кирди, ҳовуз ёнидаги айвонга ўрнатилган тахтага чикди ва тахтадаги чодирга кириб, бироз ухлади. Кейин уйғониб, сарой эшигидан чикди, сарой эшиги олдида қўйилган курсида таажжуб қолиб ўтирган вақтида, ҳаводан кабутарга ўхшаган уч куш келиб, кўлнинг бир тарафига тушди. Бир-бирлари билан ўйнашиб, устиларидаги пат-кийимларини ечишган эди, дунёда мисли йўқ, ойдек уч қизга айланди. Сўнгра кўлга тушиб сузишди, ўйнашди ва кулишди»¹.

Бу лавҳада дунё халқлари фольклорининг анъанавий унсурларидан бири – эврилиш, яъни эпик қаҳрамоннинг сирли кудрат воситасида ўз шаклу шамойилини ўзгартириб, бошқа қиёфага кириши мотиви ўзининг юксак бадий ифодасини топ-

¹ Минг бир кеча. Т. 5. – Тошкент, 1962. 178-бет (Бундан кейин шу манбадан олинган мисолларга «МБК (жилд ва саҳифа рақами)» ҳаволаси берилади).

ган. Умуман, «Минг бир кеча»га киритилган араб эртақларида эврилиш мотиви кўп учрайди. Масалан, «Шоҳ Шахрамон ўғли Камаруззамон ва малика Будур қиссаси»да Дахнаш дев «бир думалаб» бурга суратига кириши тасвирланган (МБК. 3. 146–147). «Ажиб ва Ғариб қиссаси» эртагида тасвирланишича, сеҳргар Довул деган бир моридини чақирибди-да, унга бир мисқол банж бериб: «Исбонир мадоинга бор-да, чумчуқ қиёфасига кириб, Ғариб қасрига кириб, уни беҳуш қилиб хузуримга келтир!» – деб буюрибди (МБК. 6. 256–257).

Кўринадики, Дахнаш дев ўзининг магик кудрати, яъни сеҳрли йўсинда ўзга қиёфага кира олиш амалини билгани учун бургага айланади. Довул морид эса сеҳргар берган сирли ашё ва унинг магик айтимлари воситасида ўз тусини ўзгартиради. «Ажиб ва Ғариб»даги Довул мориднинг чумчуқ (куш) сувратига кириб, эртақ қахрамонининг ракиби буюрган вазифани бажариши характерли мотивдир. Бунга ўхшаш эврилиш ўзбек эртақларида ҳам учрайди.

«Мастон ва уч ака-ука» эртагида ёвуз ниятли шум кампир ботир оға-иниларни таъкиб қилиш учун ўз кўринишини ўзгартириб, кушга айланади. Бу эртақда эврилиш мотиви образлар таркибининг микдорий белгисига монанд ҳолда уч марта такрорланади. Мастон кампир Бўронбекни калхат бўлиб, Довулбекни бойўғли бўлиб, Арслонбекни кузғун бўлиб таъкиб қилади¹.

Юкорида келтирилган етакчи мотив – кушларнинг ўз патини ташлаб, қизга айланиши ўзбек халқ дostonлари ва эртақларида ҳам учрайди. Бу мотив ўзбек фольклорига, шубҳасиз, «Минг бир кеча» эртақларидан ўтган.

«Ахмадлар» эртагида дунёда йўқ гулни топиб келиши зарур бўлган қахрамон хотини – Дилафрўз парининг маслаҳати билан кўзига суртса, ҳеч кимга кўринмас бўлиб қоладиган ғаройиб сурмани суртиб, Боғи Эрамни томоша қилиб юради. Бир вақт «шов» этиб бир тўда чиройли каптарлар келиб, ҳовузга тушишга тайёрланибдилар. Ахмаджон не кўз билан кўрсинки, каптарлар бир силкиниб, қип-яланғоч қиз бўлиб, бирин-кетин ўзини сувга ташлайверибди. Шу вақт яна уч каптар осмондан учиб келиб, ечиниб,

¹ Оймомода аждаҳо. Ўзбек халқ фантастикаси. 1-китоб. – Тошкент, Ёш гвардия. 1983, 91–96-бетлар.

қиз бўлиб, ўзларини сувга ташламокчи бўлиб турганида, шу уч киздан бирисининг бўйнида Аҳмаджон қулфни кўриб қолибди»¹.

Араб ва ўзбек эртагида қаптарларнинг қизга айланиши мотиви ўзининг баёний усули, эртак сюжет тўқимасидаги бадий ўрни ва вазифаси, персонажлар таркиби, маконий талқинига кўра айнанликка эга. Жоншоҳ қаптар-қизлардан бирининг ҳусну жамолига шайдо бўлиб, уни севиб қолади. Аҳмаджон эса бўйнига калит осилган қиз сеҳрли гул соҳиби эканлигини билиб олади. Ҳар иккала эртак қаҳрамони ҳам ўз мақсадига етиш йўл-йўриқларини ёрдамчи-эпик кўмакчи воситасида билиб оладилар. Жоншоҳнинг ошиқ бўлганини билган шайх Наср унга шундай тадбир ўргатади: «Улар (яъни қаптар-қизлар – Ш.Ш.) келиб кўлда сузишади, ўйнашиб-қулишади. Улар кийимлари турган жойдан узоклашганда, сен ўзинг хоҳлаган қизнинг кийимини ол...» (МБК. 5. 181).

Подшо шартини бажаришга бел боғлаган Аҳмаджонни сафарга жўнатаётган Дилафрўз эрига «қаптарлар бир силкиниб, қизга айланиб сувга тушишгач, бошлаб бўйнига қулф осилган қизнинг кийимларини, кейин ҳаммасининг кийимларини» олишни маслаҳат беради. Демак, ҳар иккала эртак қаҳрамонининг ўз мақсадига эришиш усулининг эпик талқинида ҳам муштараклик мавжуд.

Қаптарларнинг қизга айланиши мотиви қадимги одамларнинг жон ҳақидаги анимистик тасаввурлари асосида юзага келган. Фольклоршунос Ғ. Акрамов ўзбек халқ эртакларида кўп учрайдиган мотивлардан бири – жониворларнинг ўз пўсти ёки терисини йиртиб инсон қиёфасига кириши «анимистик мифология»га алоқадор дейди².

Қаптарларнинг қизга айланиши араб ва туркий халқлар эртакларининг анъанавий мотивларидан бири эканлигини қуйидаги типологик муштаракликлар ҳам тасдиқлайди: «Басралик Ҳасан қиссаси» (778–831-кечалар) эртагининг бош қаҳрамони ҳовуз бўйида ўнта қуш турганини кўриб қолади. Бир пайт паррандалар ҳар бири ўз чангали билан ўз қобиғини ёрибди – уларнинг устидаги териси қуш патидан ишланган чопон экан. Тери ичидан

¹ Олтин бешик / Ўзбек халқ ижоди. – Тошкент, 1985, 140–141-бетлар.

² Акрамов Ғ. Аниматик мифология // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1977. – № 3. – 52-бет.

хусни ойни шарманда қиладиган ўнта киз чиқибди. Улар кийимларини ечишиб, ҳовузга тушиб, чўмилишибди (МБК. 7. 246).

«Миср подшоси» номли ўзбек эртагида бу мотив шундай бадий ифода қилинади: Ҳамро Ҳурлиқони излаб, боққа боради. Ҳовуз бўйидаги олмазорда дам олиб ўтирса, бир гала каптарлар «дув» этиб келиб, ҳовуз лабига кўнишади. Улар бир юмалаб, дев-париларга айланибдилар.¹ Бу мотив озарбайжон эртақларида ҳам бор: каптар – парилар чўмилишдан аввал, таом ейиш ёки шахмат ўйнаш эҳтиёжи туғилганда ўзларининг «куш либос»ларини ечадилар².

Дунё халқлари оғзаки ижодиётида эпик қахрамоннинг кушга айланиши ҳақидаги эртақлар алоҳида гуруҳни ташкил этади. Бу мотив жаҳон халқлари эртақлари сюжетларининг Аарне–Томпсон томонидан тузилган қиёсий кўрсаткичида АТ781 рақамли эпик сюжет сифатида тавсифланган.³ Бундай эртақларда тасвирланишича, ўғай она етимчани ўлдириб, унинг гўштини пишириб боланинг отасига едиради; етимчанинг опаси эса укасининг суяқларини йиғиб кўмиб кўяди ва ана шу суяқлар кушга айланиб учиб кетади; воқеалар ривожи давомида кушга айланган етим бола ёмонларни жазолаб, яхшиларни совғалар билан тақдирлайди ҳамда ўзининг асл қиёфасига қайтади.

Каптарларнинг ўз «либосини» ташлаб, қизга айланиши мотиви пари тўғрисидаги мифологик тасаввурларга ҳам алоқадор. Г. П. Снесарев тўплаган этнографик маълумотларга кўра, хоразмлик шомонларнинг ҳомийлари – парилар каптар суратида намоён бўлишар экан. Хоразм халқ афсоналарининг анъанавий мифологик персонажларидан бири Хубби ҳам каптарга айланиб, онасининг ҳузуридан учиб кетганлиги тасвирланади⁴.

Бу мотивнинг тарихий илдизларини мифологиянинг эпик жанрларга диффузияси аспектида текширган Б. Саримсоқов

¹ Гулпарӣ. Наманган эртақлари. – Тошкент, 1969. – 55-бет.

² Гезалов Ф. Х. Структура азербайджанских волшебных сказок. АКД. – Ташкент, 1990. стр. 19.

³ Бу ҳақда қаранг: Бараг Л. Г. Сюжеты и мотивы белорусских волшебных сказок // Славянский и балканский фольклор. – М., 1971, стр. 231.

⁴ Снесарев Г. П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М. Наука, 1969. стр. 48, 255.

«кўк каптар қиёфасида учиб келиб, бир думалаб гўзал маликага айланадиган мифологик образ» хусусида шундай ёзади: «Агар халқ орасида юрувчи турли хилдаги ривоят ва нақлларга диққат қилинса, уларнинг барчасида ҳам парилар фақат каптар қиёфасида учрашини кузатиш мумкин. Бу нарсанинг сабаби шундаки, каптар ўзининг турли хислатлари билан инсонга яқин туради. Қолаверса, қадимги инсонларнинг анимистик қарашлари, яъни кишиларнинг жони бевосита каптар қиёфасида учраши билан изоҳланади. Кўпгина халқ эртақ ва дostonларидаги мифологик образлар (масалан, мастон, аждар, дев кабилар)нинг жони топилиши мушкул бўлган жойларда каптар қиёфасида яширинган бўлади. Қадимги инсонларнинг жон ҳақидаги тасаввурлари каптар билан боғлиқ экан, демак, тирик жон – пари образининг ҳам каптар билан боғлиқлиги ўз-ўзидан табиий ҳисобланади. Парининг каптар қиёфасидан инсон қиёфасига ёки аксинча айланиши, унинг ғайритабиий қудратга эга эканлигини англаштирдан, аниқроғи, инсон тасаввуридаги парининг мифологик заминини сеҳр пардасига чулғаган ҳолда ифодалашдан иборат»¹.

Жоннинг кушга айланиши ҳақидаги анимистик тасаввурлар инсоннинг кушга ёки аксинча, кушнинг одамга эврилиши тўғрисидаги мифларни юзага келтирган. Бу миф кушнинг гўзал қизга айланиши мотиви сифатида кейинчалик эртақка трансформациялашган. Шуни айтиш керакки, тарихий-генетик асосига кўра бу мотив араб фольклорида шаклланган бўлиб, Марказий Осиё халқлари анимистик мифларининг ҳинд-эрон асотирлари орқали араб фольклори эпик жанрларининг сюжет тизимида сингиб кетиши биз таҳлил қилаётган анъанавий мотивнинг яратилиши учун эпик асос бўлган.

«Минг бир кеча» эртақлари таъсирида туркий халқлар фольклорида оммалашган бу мотив эртақлардан ташқари айрим дostonларда ҳам қахрамон эпик саргузаштларини бойитувчи бадий деталь сифатида иштирок этади. «Малика айёр» дostonида Гўрўғлининг Шакарқўлда париларни учратиши тасвири юкорида келтирилган эпик мотив – каптарларнинг кўл бўйига учиб келиб,

¹ Саримсоқов Б. Эпик жанрлар диффузияси // Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. – Тошкент, 1981. 139–140-бетлар.

патларини ташлаб, гўзал қизларга айланиши лавҳаси асосида баён қилинади. Бу мотивнинг тарихий илдиэларида эврилиш ҳақидаги қадимги мифлар ва ибтидоий маросимларга алоқадор маълумотлар жамланган. Қадимги одам магик кучга эга бўлган кишилар тотем-жонивор қиёфасига кириши мумкин, деб билганлар. Маросимларда жонивор терисини ёпиниш ўша жонзотга айланишнинг рамзий ифодаси деб қаралган. Шу маросим эртақда деярли айнан сақланган: қаптарлар пари-қизларга айланиш учун устидаги «қуш либоси»ни ечишади, холос. «Тонг отгач, қизлар пат-кийимларини кийиб, яна кабутар қиёфасига кириб, учиб кетибдилар» (МБК. 5. 178).

Кўриниб турибдики, маросим ва эртақни бир-бирига боғловчи деталь – қуш патидир. Ҳар иккала ҳолатда ҳам эврилиш ҳодисаси қуш патидан иборат «кийим»ни кийиши натижасида амалга оширилади. Агар қуш патидан қилинган либос бўлмаса, эврилиш содир бўлмайди. Шунинг учун ҳам қаптар-қизларни қўлга киритиш учун уларнинг «қуш либоси»ни олиш керак бўлади. Қаҳрамон шу йўл билан мақсадига эришади.

Маълумки, ҳайвонлар ҳақидаги эртақларда жониворлар (шу жумладан, қушлар ҳам) образи мажозий маъно касб этгани учун бамисоли инсонлардек сўзлашадилар. Сеҳрли-фантастик эртақларда эса қаҳрамон алоҳида магик қудратга эга бўлгани учун жониворлар билан тиллашиб, уларнинг кўмагидан фойдаланади. Ҳаётий-маиший эртақларда эса бутунлай бошқача манзарани кўрамай. Бундай эртақ қаҳрамони сеҳр-жоду қилишга қодир эмас, унда магик хусусият ҳам йўқ. У кундалик ҳаётда кўп учрайдиган оддий бир одам, холос. Шунинг учун қуш тилини биладиган қаҳрамон ҳақидаги маиший эртақларда бу мотив тадбиркорлик, устамонлик, айёрлик каби хислатларни бадиий ифода этиш воситаси сифатида қўлланилади.

«Минг бир кеча»га киритилган «Шаҳзода ва етти вазир ҳикояси» эртақидаги кичик ҳикоячалардан бирида (592-кеча айтилган эртақ) шундай дейилади: «Бир одам бозорга бориб, бир кул сотиб олиб, уйига олиб кетибди. Хотинига уни яхши парвариш қилишни топширди. Бир куни у киши хотинига: «Эртага бўстонга бориб ўйнаб, томоша қилиб, кўнгил очиб кел», – де-

ган эди, хотини: «Миннатдорман!» – деди. Бу сўзни эшитган кул турли хил таомлар, хўл мевалар олиб, бўстонга қараб йўл олди. Тайёрланган таомини бўстондаги дарахтлар тагига яшириб қўйиб, хўжасиникига қайтди. Тонг отгач, ҳалиги киши кулига саидаси билан бирга бўстонга боришни, етарли емак-ичмак ва хўл мевалар олиб келишни буюрди. Бўстонга етиб боришганида, бир қарға қағиллади. Кул унга: «Рост айтасан», – деди. Саидаси унга: «Қарға нима деди?» – деди. «Эй саидам, бу дарахтнинг тагида таом бор, уни енглар деб айтди», – деди. Саида дарахтнинг тагига бориб, таомни топди ва кулга таҳсин айтди.

Бўстонни сайр қилиб юришганида, яна қарға қағиллади. Кул унга «Рост айтасан», – деди. Саидаси қарға нима деганини сўраганида, кул «Эй саидам, фалон дарахтнинг тагида бир кўзада шароб бор, деб айтади», – деди. Саидаси кўзани топиб, кулга бўлган таажжуби янада ортди. Шу тариқа яна бир марта қарға қағиллаганида дарахт тагида қўйилган газак ва хўл меваларни топиб, тановул қиладилар. (МБК. 5. 414–416).

Ҳикоя ичида ҳикоя қилиш услубида шаҳзодага туҳмат қилган канизак тилидан баён қилинган бу эртак эркакларнинг макру хийла йўли билан ўз истагини амалга оширишларининг далили сифатида келтирилади. Кул, аслида, куш тилини билмайди, хожасининг мақсади (хотинини боғ сайрига юбориш)дан воқиф бўлган кул алдамчилик, сохта обрў билан саидасининг эътиборини қозониш ҳамда унга етишиш учун таомларни аввалдан дарахтлар тагига яшириб қўяди. Қарға қағиллаши – бу нарсаларнинг топилиши, яъни гўё кул қарға тилини тушунишига далил қилинади.

Куш тилини билиш мотиви бу эртак сюжетини ташкил этувчи бош семантик асосдир. Ўзбек халқ эртакларида ҳам араб эртагининг бу анъанавий элементи таъсирида юзага келган муштарак мотивлар учрайди.

«Доно хотин» номли ўзбек халқ эртагида куш тилини билиш мотиви донолик ифодаси тарзидаги бадий талқинга эга. «Кунлардан бир кун подшо боғда вазирлари билан ҳовуздаги олтин балиқларни томоша қилиб туришганида қайрағоч тепасига бир чиройли куш келиб қўнади. Кейин подшо томонга қараб сайрай-

ди. Подшо вазирларига «Мана шу куш нима деяпти, шуни айтиб берасизлар», – деб буйруқ берибди. Ҳеч ким бу саволга жавоб беролмабди. Вазирлар қасам ичишгач, подшонинг кизи куш нима сайраганини шундай тушунтиради: «Ҳовуз бўйидаги қайрағоч тепасида ўтирган куш: «Жинни эрни соғ қиладиган ҳам хотин, соғ эрни жинни қиладиган ҳам хотин, ҳазир бўл, хотининг сени жинни қилади», – деяпти»¹.

Худди шу мотив «Сирли туш» эртагида ҳам мавжуд. Унда кўшиқда дам олиб ётган подшонинг боши узра учиб ўтган куш икки маротаба «ғақ, ғақ» деб қичқиради. Подшонинг доно кизи Одина бу кушнинг сирли сайрашини шундай изоҳлаб беради:

«Ҳурматли падар, кушнинг шарқдан ғарбга учиб кетаётиб айтгани «Яхши хотин гадони шоҳ қилади», ғарбдан шарққа қайтишдагиси эса «Ёмон хотин эрни гадо қилади» деганидир»².

Ўзбек халқ эртагида куш тилини билиш, яъни подшога қараб сайраган куш нима деганини айтиб бериш, **биринчидан**, қизнинг донолигидан далолат беради; **иккинчидан**, подшо саволига жавоб тополмаган вазирларни ҳукмдор ғазабидан сақлаб қолади; **учинчидан** қизнинг қувғинга учраши ва ўз ақлу фаросати билан отасига айтган сўзи ҳақлигини исботлаши учун имкон яратади. Бу мотив эртак сюжетининг бошланғич қисмида келади ва воқеаларнинг бундан кейинги ривожига туртки бўлади.

Араб ва ўзбек халқ эртакларидаги қарға образининг ва-зифаси эпик хабарчи функциясини бажаришдан иборатдир. «Минг бир кеча»да бу мотив маиший-новеллистик эртак сюжет қурилишига асос бўлган. «Сув қизи» эртагида эса сеҳрли эртак қаҳрамонининг магик билимини намойиш этиш воситаси сифатида келтирилади. «Минг бир кеча»даги эртакда қарға қағиллаши (рамзий маънода бўлса-да) қул атайлаб аввалдан бекитиб қўйган таомларнинг «топилиши»га сабаб бўлади. «Сув қизи» номли эртагида уч бор қағиллаган қарға қаҳрамонни кутилаётган хавфдан огохлантиради.

¹ Хоразм эртаклари. – Тошкент, Ўзадабийнашр. 1961. 57–58-бетлар.

² Ўзбек халқ эртаклари. – Тошкент, Адабиёт ва санъат нашриёти. 1995. Т. 1. 7-бет.

Қарға – жажон халқлари мифологияси ва фольклорининг анъанавий персонажларидан бири. Хусусан, Чукотка – Камчатка, Аляска худудида яшовчи халқлар мифологиясида яратувчи қахрамон (димург) сифатида тасвирланувчи қарға билан боғлиқ асотирлар туркуми шаклланган¹.

Қарға образи қайд қилинган энг қадимий сюжет Гильгамиш хақидаги шумер эпоси тарқибида учрайди. Унда айтилишича, бутун оламни сув босганда, улкан кемада сузиб юрган Утнапиштам куруклик бор-йўқлигини билиб келиш учун қалдирғоч, қаптар ва қарғани учиради. Қалдирғоч билан қаптар курукликни тополмай қайтиб келадилар, қарға бўлса қайтиб келмайди. Бунинг ўзи куруклик борлигидан далолат берар эди².

«Сув қизи» номли ўзбек эртагида ҳам қарға маълум маънода ҳомий жонивор сифатида гавдаланади. У уч марта «қағ, қағ, қағ» деб эртак қахрамонини кутилаётган хавф – нияти бузилган отанинг фитнасидан Турсунбек ва унинг ҳамроҳларини огоҳлантиради. Демак, бу мотивнинг шаклланишида қарғанинг тотем-жонивор сифатида ҳомийлик қилиши билан боғлиқ мифологик тасаввурлар ҳам муҳим рол ўйнаган.

Қуш (қарға) тилини билиш мотивининг тарихий илдизлари ҳам қадимги тотемистик тасаввурларга боғланади. Ўтмишда тотем сифатида қадрланган жонивор (масалан, қарға) тилини билди, у билан тиллаша олади, деб тасаввур қилинган қохинлар магия ва бошқа сеҳрли йўллар воситасида тотем билан мулоқотга киришганлар. Ёшларнинг жанговарлик иқтидори, руҳий ва жисмоний камолотини синаб кўриш маросими – инициация чоғида уларга тотем билан «гаплашиш», ундан мадад сўрашнинг магик усуллари ўргатилган. Дастлаб тотемистик мифнинг анъанавий сюжет элементи сифатида юзага келган бу мотив кейинчалик эпик жанрларга, хусусан, эртакларга диффузияланган. Қуш тилини билиш мотиви дунё халқлари фольклорининг типологик муштараклигига мисол бўла оладиган ҳодисалардан бири.

¹ Мелетинский Е. М. Структурно-типологический анализ мифов северо-восточных палеоазиатов (Вороний цикл) // Типологические исследования по фольклору. – М., 1975. стр. 92–140.

² Мелетинский Е. М. Палеоазиатский мифологический эпос. Цикл Ворона. – М., Наука, 1979. стр. 187.

Араб ва ўзбек халқ эртакларида қахрамоннинг қушлар (жониворлар) тилини қандай қилиб ўрганганлиги ҳақидаги эпик мотив учрамади. Аммо дунё халқлари фольклори материалларининг таҳлили араб ва ўзбек халқ эртакларида шундай мифологик талқин мавжуд бўлганлигини билдиради.

Қуш тилини тушуниш жониворлар тилини билиш мотивининг ўзига хос кўринишларидан бири бўлиб, Ўрта Осиё туркий халқлар эртакларида кенг тарқалган сюжет элементи ҳисобланади. Масалан, туркман фольклорида шу мотив асосига қурилган икки эртак мавжуд. «*Ҳайвонларнинг тилини тушунган бой*» эртагида ҳикоя қилинишича, бир бойнинг мушуги билан ити бўлган экан. Бир куни бой бу жониворларнинг гапига қулоқ солиб ўтириб, оти билан туясини сотиб юборади. Кейин ҳайвонлар «Бой оғир касалга чалинган, буни унинг ўзи ҳам билмайди, шунинг учун узокка бормай вафот этади», – деганини эшитгач, бехосдан ўлиб қолади.¹

«*Жониворларнинг тилини тушунган киши*» номли туркман халқ эртагида эса Хива шаҳрига қараб йўлга чиққан бир хасис билан сахийнинг саргузаштлари ҳикоя қилинади. Хасис киши сахийнинг озиқ-овқатини еб битиргач, ноилож қолган сахий изига қайтишга мажбур бўлади. Аммо йўлда бир чайлада тунаш учун ётганида кечаси ёввойи ҳайвонларнинг гапини эшитиб қолади ва бой бўлиб кетади.² Мазкур эртак сюжети «*Эгри билан Тўғри*» номли ўзбек халқ эртаги таркибида алоҳида мотив сифатида иштирок этган.

Ўрта Осиё туркий халқлари фольклоридаги бевосита араб халқ адабиёти таъсирида шаклланган сюжетлардан яна бири эшак ва хўкиз саргузаштларига бағишланган эртаклардир. Бу эртаклар сюжетининг марказида ҳам жониворлар тилини тушуниш мотиви ётади. «*Есек пен оғиз сырлари*», яъни «Эшак билан хўкиз сирлари» деб номланган козок халқ эртагида воқеалар қуйидагича тасвирланган: «Илгари замонда бир одамнинг бир хўкизи, бир эшаги бўлган экан. Эшак роҳат-фароғатда, саройда ўт еб, сув ичиб тураркан. Хўкиз эса ҳамиша оғир хизматда бўлиб, азоб-укубатда кун кечираркан. Кунлардан бир куни хўкиз эшак-

¹ Туркмен халқ эртекилери. 1-том. – Ашхабад, 1978, 148–149-бетлар.

² Ўша манба. 141–143-бетлар.

ка хасрат қилибди: «Хоридим, чарчадим, жамики оғир юмушлар менинг бўйнимда! Сен менга қандай ёрдам беришинг мумкин?» – дебди. Шунда эшак: «Агар сен чарчаб, ҳориган бўлсанг, менинг сенга берадиган бир-икки оғиз маслаҳатим бор, – дебди эшак, – сен эртадан бошлаб, ўзингни касалга солиб, ўт еб, сув ичма. Сенинг касал бўлганингни кўрган хўжайинимиз, балки, сени қўшга қўшмас».

Буларнинг хўжайини ҳайвонларнинг тилини билар экан, эшакнинг хўкизга айтган гапларини эшитиб олибди. Эрта тонгдан хўкизнинг ўтламай турганини кўриб, индамасдан эшакни қўшга қўшиш учун олиб кетибди. Далага етиб боргач, ҳар қуни хўкиз бажарадиган ишларни эшакнинг бошига юклабди. Эшак бечора обдон чарчаб, кечга томон ҳолсизланиб қайтибди. Хўкиз эшакдан: «Қандай бўлди, чарчамадингми?» – деб сўрабди. Эшак: «Аҳволим яхшику-я, аммо бир кўнгилсиз гап эшитиб қолиб, мазам кочиб қолди», – дебди. «У қандай гап экан?» – деб қизиқибди хўкиз. «Хўжайинимиз далада ишлаётган одамларга хўкизим касал бўлиб қолди, энди ишга ярамаса керак. Шунинг учун уни сўйиб сотиб, пулига бошқа хўкиз олмасам бўлмайди», – деганини эшитиб қолдим», – дебди эшак. Бу гапни эшитиб қалтираб кетган хўкиз: «Дўстим, энди нима қиламан?!» – деб сўрабди. Эшак: «Сен аввалгидай ўт еб, сув ичиб, касалдан тузалгандан қилиб кўрсатасан ўзингни. Ана шунда хўжайин хўкизим тузалибди, деб ўйлаб сени сўйиш фикридан қайтади», – дебди. Буларнинг ўзаро суҳбатини эшитиб турган хўжайин қулиб юборибди ва уйига кириб кетибди».¹

«Эшак ва хўкиз» номли қирғиз халқ эртагида ҳам хўжайин қушлар ҳамда жонивор тилини яхши тушунадиган киши сифатида тасвирланган. Бу эртақда ҳам воқеалар тафсилоти худди қозоқ эртагидаги каби давом этади. Хўкизнинг оғир меҳнатдан нолиганини эшитган ялқов эшак унга раҳми келгандан бўлиб, шундай маслаҳат беради: «Сени қўшга қўшганида, жойингдан қимирламай туравер». «Агар таёқ билан урса-чи?» – деб сўрабди хўкиз. «Урса ҳам чида, кейин кўзларингни юмиб, ётиб ол. Олдинга хашак, сув қўйса ҳам қайрилиб қарама. Ўзингни ка-

¹ Ертегілер. Қазақ халық әдебиәти. 1-том. – Алматы, 1988, 203–204-бетлар.

салга солиб ётавер. Шундай қилсанг, уч-тўрт кун дам олиб, куч йиғасан», – дебди эшак. Хўкиз шундай қилган экан, икки жониворнинг суҳбатини эшитиб, тушуниб ўтирган хўжайин эшакнинг ўзини кўшга кўшибди. Шунда бу азобдан қутулиш йўлини излаган эшак, «хўжайин эртага кассоб айттириб юборди, афтидан, сени сўйдирмоқчи. Чунки касал хўкиз кимга ҳам керак бўларди», – деб хўкизни кўркитибди. Эртаси куни хўкизи «тузалиб» қолганлигини кўрган хўжайин эшакни кўйиб, хўкизни кўшга кўшишни буюрибди. Ана ўшандан буён эшак сираям маслаҳат бермайдиган бўлган экан.¹

Жониворлар тилини биладиган хўжайиннинг эшаги билан хўкизи ўртасида бўлиб ўтган хангома ҳақида ҳикоя қиладиган ушбу эртақлар сюжетининг манбаи «Минг бир кеча» эртақлариги бориб тақалади.

Араб ва туркий халқлар эртақларидаги жонивор тилини тушуниш мотиви ҳам, аслида, ана шу қадимий маросимлар натижасида келиб чиққан. Эпик сюжетлар тизимининг асрлар давомида бадий турланишлари натижасида мазкур мотивнинг ибтидоий маросим ритуллари ва мифологик тасаввурлар билан алоқаси узилиб, маиший-новеллистик моҳият касб эта бошлаган.

¹ Киргизские народные сказки. – Фрунзе, 1989, стр. 306–307.

Собит
АВЕЗОВ

(1959 йилда туғилган)

Авезов Собит Сафарович 1959 йилда Бухоро вилояти Шофиркон тумани Искогаре қишлоғида туғилган. Бухоро давлат педагогика институтини битирган (1980). Дастлаб ўрта мактабда (1980–1995), кейинчалик Бухоро давлат университетидида (1995 йилдан) ўқитувчи сифатида фаолият кўрсатиб келмоқда. «Санама жанри табиати ва бадиияти» мавзусида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилган (2004). «Санама жанри табиати ва бадиияти» монографияси (2008), «Самимийлик саодати» (2009), «Заковатдан зийнатланган ҳаёт» (2014) рисолалари, «Ўқитувчи нутқ маданияти» ўқув услубий қўлланмаси (2013), «Офтоб қон талаш кун» қисса ва ҳикоялар тўплами (2017) нашр этилган.

ВОҚЕАБАНД САНАМАЛАР

Санама – дунёдаги барча халқлар фольклорида учрайдиган шеърӣ жанрлардан бири. Улар шу қадар ранг-барангки, бу улар таснифидаги турли-туманликда ҳам ўз ифодасини топган. Чунончи, Г. С. Виноградов илк бор шундай таснифга қўл урар экан, дастлаб санамаларнинг луғат таркибига эътиборни қаратди. Сўнгра мавзу моҳияти ва оҳангига асосланиб, уларни куйидагича уч ички турга ажратиб ўрганди: 1. Рақам санамалар (считалки-числовки). 2. Сўқма санамалар (заумные считалки).

3. Рақам ва сўкма сўз ўрнида қўлланган ва уларга тенг келадиган сўз-санамалар (считалки-заменки). М. Н. Мельников эса, ундан фарқли ўлароқ, санамаларни биринчи навбатда композицияси, товуш ритмикаси ва воқеабанд (сюжет)лигини ҳисобга олган ҳолда тасниф қилди ва уларнинг қуйидаги уч кўринишини қайд этди: 1. Сўкма санамалар (заумные считалки). 2. Воқеабанд санамалар (сюжетные считалки). 3. Кумулятив санамалар (кумулятивные считалки) М. Н. Мельников сўкма санамаларда товушнинг ритмик қўлланилиши принципи, воқеабанд санамалар – воқеа ривожининг меъёрий ва драматик ҳолатлари, кумулятив санамаларда эса турли хил ноаниқ фикрлар тизими ёки йиғмаси орқали образлар ранг-баранглиги, уларнинг лексик, синтактик воситалар асосида мантиқий ифодаланишини асос қилиб олди. М. Н. Мельников фикрича, Г. С. Виноградов маъно-мантиқийлик жиҳатидан англашилмаган санамаларни, табиийки, алоҳида гуруҳга тўғри ажратган. Шунга қарамай, олим кўпгина сўкма санамаларни рақам санамалар гуруҳига қўшиб юборади. Чунки у буларни «эквивалент» деб атайди. Тўғри, айрим сўкма санамалар товуш таркиби ва ёзилиши жиҳатидан рақам санамаларга ўхшаса-да, аслида, улар рақам иштирокига кўра ҳам юқоридаги гуруҳдан фарқ қилиши табиий. Бироқ бир илдиз, бир воқеа асосида юзага келган санамаларни ҳар хил гуруҳга ажратиш, луғат таркибига кўра гуруҳлаш тасниф тамойилига раҳна солганлигини баён этади...

Белорус болалар фольклорини ўрганган Г. А. Барташевич эса санамаларни икки гуруҳга ажратади: 1. Воқеабанд санамалар. 2. Воқеасиз санамалар. Бизнингча, бу тасниф ҳам воқеабандлик нуқтаи назаридан амалга оширилган бўлиб, унда санамаларнинг луғат таркиби, поэтик хусусияти, кумулятив санамалардаги образлилик, воқеаларнинг гоҳ мавжуд, гоҳ номавжудлиги каби хусусиятлари ҳисобга олинмаган. Бироқ тожик, татар ва бошқа қардош халқлар болалар фольклорига оид тадқиқотларда санамалар таснифига деярли эътибор қилинмаган.

Ўзбек болалар фольклорига санамаларни илк бор ўрганган Ғ. Жаҳонгиров Г. С. Виноградов таснифини асос қилиб олган. Фольклоршунос Охунжон Сафаров эса, гарчи М. Н. Мельни-

ков таснифига суянса-да, аслида, ўзи тўплаган умумий ҳажми 800 сатрни ташкил этувчи 106 санама табиатидан, аниқроғи, уларнинг сюжет ва композицион қурилиши ҳамда поэтик жиҳатлари ва лугат таркибига хос хусусиятларидан келиб чиқиб, санамаларнинг қуйидаги ички турларини эътироф этган: 1. Воқеабанд санамалар. 2. Кумулятив санамалар. 3. Сўқма санамалар.

О. Сафаров тўплаган 106 (800 сатр), хоразмлик Собир Эҳсон Турк тўплаган 15 (130 сатр), Ў. Султонов ва бошқалар тўплаган 12 (105 сатр), Ф. Жаҳонгировнинг 8 (28 сатр), ТАИ архивидаги 54 (310 сатр), ўзимиз ёзиб олган 51 (400 сатрлик) – жами 246 санама (1775 сатр) матни табиати, композицион таркиби, мавзу ва воқеабандлиги, поэтик хусусиятлари мантиқидан келиб чиқилганда ҳам О. Сафаров таснифи тўла-тўқис ўзини оқлайди.

Ўзбек болалар фольклорида воқеабанд санамаларнинг ўрни алоҳида. Бу турдаги санамаларда воқеабандлик етакчилик қилади. Матнда воқеалар кетма-кет изчилликда бўлиб, яхлит сюжет даражасида ўсиб чиққан. Воқеалар баёни рақамлар воситасида санаш оҳангида баён этилади. Бундай санамаларнинг асосий «манбаи» рақам бўлса, гоҳида рақамлар ўрнини санок оҳангидаги сўзлар эгаллаган бўлиши ҳам мумкин. Воқеабанд санамаларда рақам ва маъноли сўзнинг ўзаро муносабати ва қай бирининг устуворлигига кўра уларнинг икки хилга ажратиш мумкин:

1. Рақам-санамалар. Бу типдаги санамаларни О. Сафаров санок ритми асос бўлган санамалар деб атайди. Уларда санаш оҳанги рақамлар асосида юзага келтирилиши инobatга олинса, бу ички турни ихчамроқ қилиб рақам-санамалар дейиш қулайроқдир. Санамаларда рақамлар шунчаки тилга олинмай, балки оҳанг ҳосил қилишда, мисраларни вазн ўлчовига солишда, рақамлардаги фонетик қатламга ҳамоҳанг қофия келтиришда (*етти-кетди, уч-куч, тўрт-мўрт* каби) сонларга алоҳида аҳамият берилади:

*Азиз кўчага чиқди,
Аробаси бузилди.*

*Унга нечта мих керак?
Бир, икки, уч, тўрт,
Беш, олти, етти:
– Кетди!*

Рақам-санамалар учун санаш оҳангини яратувчи табиий мезон. Шу мезон асосида жанрнинг бошқа шакллари юзага келган. Г. С. Виноградов рақам санамалар хақида гапира туриб, шундай хулосага келади: «Ҳеч каерда, ҳеч қайси жанрда рақамлар бундай ранг-баранглик касб этмаган». Шу хусусиятини ҳисобга олиб, у рақам санамаларни махсус санамалар деб атайди. О. Сафаров ҳам бу санамалар хусусида гапириб: «Жанрнинг санама дейилишида ҳам шу хусусият (рақамлар – С. А.) бош таомилга айланган»лигини эътироф этади. Демак, рақам – ушбу тур санамалардаги асосий восита. У, энг аввало, санашни ўрганиш асосида болаларда ҳисоблаш туйғусини шакллантириш ва такомиллаштиришга хизмат қилади:

Эллик, олтмиш, етмиш, саксон, тўқсон, юз, юздан чиққан оппоқ қиз! Ҳаяллама, чиққин тез!

Бундай санамаларда рақам нафақат предметнинг миқдорини кўрсатади, балки шу предметга муносабатни ифодалашга ҳам хизмат қилади:

Бир бугдой, Икки бугдой, Уч бугдой, Пуч бугдой.

Санамада икки хил мазмун акс эттирилган: биринчисида – бир бугдой донаси кўпайиб, икки ва ундан ҳам кўп бугдойга айланиши ифодаланса, иккинчисида, учинчи мисрадаги уч бугдой аслида бангидевона маъносида бўлиб, у ёки бу боланинг анқовлиги, телбалиги сингари қусурларига ишора маъносини ҳам акс эттиради.

Болаларнинг мурғак қалбларида тўлқин ураётган юксак орзу-хаваслар, қувонч-шодликларнинг изҳори ифодаланган санамалар ҳам анчагина. Уларда замонавий руҳ балқиб туради. Бу санамалар ҳамон фаол яратилаётганидан шаҳодат беради:

*Бир, икки, ўн олти,
Ўн олти деб ким айтди?
Ўн олти санагунча,*

*Тишим бир тушиб чиқди,
Ёшим саккизга етди,
Энди мактаб бораман,
«Беш» баҳони оламан.
Онамни қувонтириб,
Шакалатни оламан.*

Рақам-санамаларда «Биру бир», «Бир икки», «Бир, икки, уч, тўрт», «Бир икки... ўн икки, Ўн икки деб ким айтди?» «Бир, икки... ўн олти...» каби анъанавий бошлама мавжуд бўлиб, худди шу бошланма ҳар гал санама учун ритмик асос вазифасини ўтайди. М. Н. Мельников бундай анъанавий бошлама ҳақида шундай дейди: «Гўёки оппоқ лента қизалоқнинг сочига тақиб қўйилганидек, матннинг асосий материали – сонларнинг лексик такрорланиши жанрнинг стихияли мусиқийлигини юзага келтиради».

2. Сўз-санамалар. Бу турдаги санамаларни О. Сафаров санок интонациясидаги сўзлар асосида яратилган санамалар деб юритади. Унда рақам чекиниб, санаш оҳангида сўз фаоллашгани ҳисобга олинса, уни ихчамроқ қилиб сўз-санамалар дейиш маъқулдир. Бунда санамаларда қўлланувчи сўзлар матнда воқеабандликни юзага келтирган. Шу тариха санамалар маълум воқелик асосига қурилса-да, болалар ижод жараёнида бундаги воқеага аҳамият бермайдилар, балки шу сўзлар ҳосил қилган санок оҳангига эътибор қиладилар. Бу турдаги санамаларнинг ўзига хос яна бир жиҳати шундан иборатки, улар аксарият ҳолда диалог асосига қурилади:

*Назира, ҳо, Назира,
Отни қера боғладинг?
Отхонага боғладим.
Неча пақир сув ичди?
Саккиз пақир сув ичди.
Қолганини ким ичди?
Бойнинг хотини ичди.
Бойнинг хотини ўлсин,
Ҳамма ундан қутулсин.*

Юкорида келтирилган санамада ҳам конкрет воқелик мавжуд. Унда отнинг саккиз пақир сув ичиши отбоқарлик меҳнатининг ниҳоятда оғирлиги бир қадар муболағали қилиб ифода этилган. Санамадан мақсад – бойнинг хотини зулмини фош этиш. Шунинг учун бой хотин жабр-зулми отни суғориш машаққатига мувозий келтирилаётир. Қани энди, у ўла қолса эди, ҳамма ундан қутуларди. Бунда ҳам бой хотинига ўлим тиловчи қарғишдан фойдаланилган. Шу асосда ижтимоий тенгсизликдан қутулишдан иборат ижтимоий орзу болалар дунёқараши ҳосиласи сифатида ўз инъикосини топган. Бундай санамалар болаларда ижтимоий онгнинг қуртак отишига хизмат қилган.

Сўз-санамаларда ўйин иштирокчиларини эркалаш мотиви устувор. Бундай эркалаш замирида ўйинбошининг ўйинчиларга нисбатан ўзаро ҳурмати ва самимияти яққол сезилиб туради. Бу самимият гоҳо предметлар орқали изҳор қилинса, гоҳо эркалаш енгил ҳазил-мутойиба воситасида ифода этилади. Бундай санамалар болалар ўртасида ҳамжиҳатлик ва ўзаро дўстлик кайфиятларини уйғотибгина қолмайди, балки чуқурлаштиради. Ўйинга муҳаббат туйғусини тарбияловчи бундай санамалар болалар репертуарида кўпдир.

Бир қатор сўз санамаларда воқеалар драматизми сезиларли даражада бадий адабиётдаги асарлар сингари изчил хусусиятга эга. Уларда сурат, сўз, образ, параллелизм ёки карама-қарши қўйиш (тазод) сингари воситалар фаол учрайди. Якуни эса, албатта, эмоционал бўёкка эга: муносабат, тасвир, диалоглар ўйин иштирокчисига нисбатан хабар билдириш, маслаҳат ёки буйруқ, бериш маъносидаги оҳанг билан якунланади.

Сўз-санамаларда маълум тарихий давр ўз аксини топади, у маълум даврнинг, замоннинг маҳсули сифатида юзага келади. Бундай санамаларда ўтмиш воқеаларидан тортиб, то ижтимоий ҳаётда содир бўлган янгиликларгача, айтайлик, тракторнинг илк бор ўлкамизга кириб келиши, қишлоқ хўжалигига оид янги техника воситаларининг пайдо бўлиши, ҳатто самолётнинг осмондаги илк ҳаракати, ракеталарнинг учиши сингари ўзгаришларгача жанр учун муҳим мавзу бўлган ва буларнинг барчаси болалар назаридан, дунёқарашидан четда қолмаган. Шу нуқтаи назардан

каралса, сўз-санамадаги поэтик нутқнинг луғат таркиби ҳам ранг-баранг бўлиб, унда ижтимоий ҳаётнинг қишлоқ хўжалиги, техника ва бошқа соҳаларига тааллуқли сўзлар кўплигига ажабланмаслик мумкин.

Қуйидаги сўз-санамада эса ўттизинчи йилларда мамлакатимиз бўйлаб тракторнинг қишлоқ хўжалигига кириб келиши лаҳзалари таассуротларининг акс садоси мавжуд: *Тир-тир, трактор, / Ишни бузма, қараб тур, / Бир чеккага чиқиб тур!*

Болалар нафақат ижтимоий ҳаёт воқеаларининг кузатувчиси, балки унинг бевосита иштирокчиси сифатида унга муносабат билдиришга ҳам ҳаракат қиладилар. Улар самолёт ёки ракета-лар мавзуидаги сўз-санамаларда ўзлари учун сеvimли бўлган кишиларни энг баланд осмон қўйнида кўришни орзу қилишади. Бундай ҳаёлий тушунчалар уларнинг ҳали ўзлари ҳис қилмаган ҳаётий ташвишлардан ҳам устун бўлишига, юксак фантастик тасаввурларини ўйинга қаратилгандек туюлади:

*Ҳайло, самолёт,
Учиб кетотти.
Ичида Зулайҳо
Йиглаб кетотти.
Йиглама, Зулайҳо,
Отанг келотти.
– Отангни оти ким?
– Абдуллахўжа.
– Бултиргги жўжа!*

Болалар тасаввурида самолётда қилинажак парвоз – юксак эҳтиромга эришиш нишонаси. Унда учаётган Зулайҳо эса – бахтсиз. Негаки, отаси Абдуллахўжа ўз қизини суймаган бегона йигитга узатаётганини болалар яхши англайди. Лекин Зулайҳо самолётда кетаяпти. Унинг отаси Абдуллахўжа ҳар қанча бой бўлмасин, барибир «Бултиргги жўжа». «Бултиргги жўжа» – болалар нутқида «вояга етмаган, хом одам», деган киноя, кесатик маъносини ифодалаган.

Сўз-санамаларда тасвирий воситалар жуда фаол. Бу уларда шеърга хос тасвирий эмоционалликни кучайтирган ва тарки-

бий яхлитликни таъминлаган. Чунончи, матнларда сифатлашлар жуда кўп учрайди. Худди шунингдек, санамалардаги табиат тасвирида ҳам болаларча тасаввур таъсири сезиларли даражада: *Олма кетди думалаб, / Кўча бўйи юмалаб, / Ким олмани тутади – / У ўйиндан чиқади.*

Анҳорда олманинг қалқиб-қалқиб оқиб келишининг ўзи – гўзал бир манзара. Унинг ортидан гуруҳ-гуруҳ болаларнинг завқланиб чувиллаб чопиши – ундан-да гўзал! Оқаётган олмани кузатиш эса – янада нашъали. Бинобарин, бундай гўзалликни ўз нафсининг қурбони қиладиган болага ўйинда ўрин йўқ. Сўз-санамада ана шу фикр ифодаланган. Унинг тугалланмасидаги буйруқ – учинчи шахс келаси замон феълида ўз аксини топган. Сўз-санамаларда ўхшатишлар бир предметнинг бошқасига қиёси орқали ифодаланса, баъзи ҳолларда шахс хатти-ҳаракатидаги хусусиятлар ҳам болалар табиатига қиёсланиб, эмоционалликка эришилган:

*Қаёққа борасан?
Тоққа бораман,
Нима қиласан?
Писта чақаман,
Пистанинг мағзи
Қўқоннинг қанти!*

Жонажон юртимиз мустақилликка эришиб, ўзбек халқига хос миллий урф-одатларнинг қайта тикланиши болалар онгига катор ўзгаришларни олиб кирмоқда. Бундай ижобий фазилатлар нафақат катталарнинг, балки болаларнинг ҳам хатти-ҳаракатларида ўз ифодасини топмоқда. Чунончи, меҳмон кутиш одоби ана шундай фазилатлардан. Меҳмон келса, ҳовлини тоза-озода тутиш, дастурхоннинг тўкин-сочин бўлишига эътибор ҳам болаларни беҳад қувонтиради. Қуйидаги сўз-санамада меҳмон кутишнинг илк одоблари ўз аксини топган бўлиб, унда шу туйғунинг ифодаси учрайди:

*Ола мушугим,
Юзини ювопти.*

*Чойимда шамма –
Меҳмон келопти.
Қадамлари «дуқ-дуқ»,
Жоним сизга тасаддуқ!*

Сўз-санамадаги «Ола мушугим юзини ювопти», «Чойимда шамма» ибораларида халқимизнинг меҳмон ташрифидан башорат қилишларига оид иримга ишора бор...

Сўз-санамалар қўл ёки оёқ ҳаракатларига омукта ҳолда ба-жарилади. Онабоши ижро жараёнида иштирокчилар кўксига бармоғини навбатма-навбат теккиза туриб, санаш оҳанги билан мазмуннинг мантиқан уйғунлашувини амалга оширади. Сўз-санамаларда «Абўлакам-дубўлакам», «Атола-батола», «Аппонакам-дупопонакам», «Олатой-булатой», «Зув-зув, шалоп-шалоп» сатрлари билан бошланувчи туркумлар силсиласи мавжудлигини О. Сафаров асосли равишда қайд этган эди. «Абўлакам-дубўлакам» туркумли санамалар матни воқеабандлик негизига қурилади. Биз ёзиб олган куйидаги сўз санамани ўйин иштирокчилари ерга ўтиришиб, оёқларини олдинга чўзиб, бир жойига тўплағач, ўйинбоши тўпланган шу оёқларнинг учларига бармоғини теккизиб туриб шовқин солиб айта бошлайди:

*Абўлакам,
Дубўлакам.
Читма-читон,
Қодир акам,
Қайга кетти?
Тузга кетти.
Қачон келар?
Ёз келар.
Пилон тис,
Орқага тис!*

Моҳиятан бу сўз-санама ҳам бутун бошли ўйинга тенг бўлиб, асосан, қаҳратон қиш фаслида сандал атрофида ўтириб олиб, оёқларни сандали чамбарагига узатган ҳолда айтилади. Санашда оёғини чек тушгандаёқ тортолмай, бошқалардан бу соҳада

орқада қолган боланинг оёғини онабоши сандали кулдони-га босишга ҳаракат қилади. У ютқизган ҳисобланиб, меровли-ги туфайли шундай жазоланади. Болалар жазони шеър айтиш, «миёв»лаб ёки «вов»уллаб бериш, рақсга тушиш ёхуд қўшиқ қўйлаб беришлари шарт...

Хуллас, санамаларни бундай турларида, энг аввало, жанр-нинг поэтик хусусияти, композицион яхлитлигини таъминловчи ритмнинг устуворлиги асос бўлади. Ушбу санамалардаги санок ритми болаларга санокнигина ўргатиб қолмайди, балки санаш оҳангини вазнга ҳам солади, гоҳида кетма-кет, гоҳида жамловчи шаклда айтиладиган рақамлар жанрнинг асосий воситаси бўлиб хизмат килувчи поэтик оҳангни юзага келтиради. Шу нуктаи назардан қаралса, матндаги рақам ритмик жараённи изчил таъминлабгина қолмай, ўз навбатида, поэтик оҳангдорликнинг турли шаклларда жилоланишини ҳам намоён этади. Рақам-санамалардаги асосий хусусиятлар рақамнинг матнда ритм ва оҳангни яратишида, бунинг эса, ўз навбатида, болаларда санаш малакасини ҳамда уларнинг предметга ва табиатга нисбатан муносабатини шакллантиришида яққол кўринади. Воқеабанд санамалар замонавийлиги, ҳаётийлиги, ҳозиржавоблиги билан ажралиб туради ва ҳозирги пайтда ҳам фаол яратилмоқда.

Оқибатхон
ИСМОНОВА

(1959 йилда туғилган)

Оқибатхон Олимжоновна Исмонова 1959 йил 27 октябрда Ўш вилояти Аравон туманида туғилган. Фаргона давлат педагогика институтида ўқиган (1977–82). Аравондаги Заҳриддин Муҳаммад Бобур номли ўрта мактабда (1979–91), кейин шу туман халқ таълими бўлимининг методисти вазифасида ишлаган (1991–94). Ўш давлат университети Ўзбек адабиёти ва журналистика кафедрасида ўқитувчи, катта ўқитувчи, доцент, сиртқи бўлим бўйича декан муовини вазифасида ишлаган (1994 йилдан). «Ўзбек тўй маросим фольклоридида «келинсалом» жанри (генезиси, спецификаси, поэтикаси)» мавзусидаги номзодлик диссертациясини ҳимоя қилган (1999). «Ўш вилояти ўзбек никоҳ тўйларида «Келинсалом» (1998), «Келинсалом» кўшиқларининг жанр табиати» (1999), «Фаргона водийси ўзбек тўй маросим фольклоридида ёр-ёр жанрининг ижро ўрни» (2006) каби мақолалари ҳамда «Қизил гулнинг гунчаси: «келинсаломлар» (1999, ҳамк.) номли китоби чоп этилган.

**«КЕЛИНСАЛОМ» ҚЎШИҚЛАРИНИНГ
ЖАНР ХУСУСИЯТЛАРИ**

«Келинсалом» жанри махсус тадқиқ этилмаган бўлса-да, фольклоршунослик, элшунослик ва тилшуносликка оид айрим илмий тадқиқотларда бу хусусда эътиборли мулоҳазалар билди-

рилган¹. Аммо бу жанрнинг генезиси, ўзига хос поэтик белгилари, жанр хоссалари, ижро шакли ва усуллари, образлар тизими ва бадиий хусусиятлари етарли даражада ўрганилмаган. Биз ушбу мақоламизда «келинсалом» жанрининг ўзига хос хусусиятларини Ўш вилоятидан тўпланган фольклор материаллари асосида ёритишга ҳаракат қиламиз.

Анъанага кўра «келинсалом» якка ижрочи-янга, махсус чақирилган хушовоз аёл, келиннинг яқин дугонаси ёки қариндош-уруғларидан бири томонидан куйланади. Ижро жараёнида атрофдаги киз-жувонлар, келин тушириб келган қариндош-уруғлар ҳам нақаротга жўр бўлишади. Баъзи ҳолларда бир неча ижрочи барча бандларни биргаликда ижро этишади. Айрим ҳолларда эса «келинсалом»нинг барча бандлари бир ижрочи томонидан айтилади. Бу кўпроқ махсус ижрочилар томонидан куйлангандаги ҳолатдир.

«Келинсалом» кўшиқларининг банд тузилишидаги ўзига хослик ҳам унинг фольклор жанри сифатидаги специфик белгиларидан бири ҳисобланади. Кузатишларимизга қараганда, «келинсалом» бандларининг поэтик қурилиши ўзининг мисралар сонига кўра қуйидаги моделларга асосланади:

а) анъанавий уч мисралик банд. Одатда, икки банд қофияланган бўлиб, охириги мисра салом қаратилган шахсни ифодалаш вазифасини бажаради:

*Хизмат бўлса бўлишган,
Ойдаи бўлиб тўлишган,
Кўшиларига салом!*

б) тўрт мисралик банд. Бунда ҳам аввалги икки мисрада асосий мазмун ифода этилади ва улар ўзаро қофияланади. Учинчи

¹ Алавия М. Ўзбек халқ маросим кўшиқлари. Тошкент, 1974. 161-бет. Мирзаев Т. Фольклор жанрлари / Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. Тошкент, 1990. 72–73-бетлар; Саримсоқов Б. Ўзбек фольклорининг жанрлар состави // Ўзбек фольклори очерклари. 1-том. Тошкент, 1988. 63–85-бетлар; Давлатов С. Қашқадарё воҳаси тўй маросимлари фольклори. Филол. фанлари номз. дисс. Тошкент, 1997. 66–67-бетлар; Исмоилов Х. Ўзбек тўйлари. Тошкент, 1992. 127-бет; Жўрабоев А. Ўзбек тилида тўй маросимлари номлари. Филол. фанлари номз. дисс. Тошкент, 1971. 183–184-бетлар.

мисра ўрнида «Ёр-ёру, чору ёр», «Салом, салом, салом», «Салом, салом, яна салом!» сингари анъанавий поэтик формулалар такрорланса, тўртинчи мисрада салом қаратилган шахсга ишора мавжуд бўлади:

*Оқсақичдай эшилган,
Маҳаллада керилган,
Ёр-ёр-у, чаҳор ёр,
Қайнонасига салом!*

Тўртлик шаклида оммалашган «келинсалом» кўшиқлари мисраларининг а-а-а-б тарзида қофияланиш ҳолати ҳам мавжуд:

*Ғўзадаги печакдай,
Қайрилмачоқ гажакдай,
Очилган гулчечакдай,
Қайнэгачисига салом!*

в) беш мисралик банд. Бу моделнинг юзага келишига ҳам анъанавий учлик банд тузилиши асос бўлган:

*Осмондаги ойдайн,
Ёйлиб оққан сойдайн,
Амма-холаларига салом,
Салом, салом, яна салом,
Эшитинг: Сизга салом!*

г) олти мисралик банд. Бундай банд тузилишида биринчи-иккинчи мисра кофиядош бўлса, кейинги мисралар «Келинсалом ёр-ёр», «Тўй муборак» ёки «Эшитволинг қайнотаси» каби такрорланувчи накаротдан иборат бўлади:

*Токчадаги турган совундай,
Ичи тушган қовундай,
Салом, салом, ёр-ёр,
Келин салом, ёр-ёр,
Эшитволинг овсинлари,
Сизга салом, ёр-ёр!*

«Келинсалом» жанрига хос специфик хусусиятлардан яна бири унинг уюштирувчилик хоссасидир. Маълумки, ўзбеклар хонадонидида ўтказиладиган ҳар бир маросим қариндош-уруғ ва маҳалла аҳолисининг фаол иштирокисиз ўтмайди. Хусусан, «келинсалом» жанри ижроси учун махсус маросим уюштирилади ва янга бошчилигидаги қариндош-уруғлар фаоллигида ижро жараёни учун зарур шароитлар яратилади. Тўйдаги ҳар бир шахс жанр ижроси учун муҳим бўлган ижро шаклини танлашда ва қуйлашда фаол иштирок этади. Жумладан, анъанавий маросимда шеърый банд тизимидаги «келинсалом» қўшиғини айтиш учун махсус ижрочи танлаш ёки жамоа ҳолатида қуйлаш ўзаро келишилган ҳолда белгиланади. Ҳатто ижро ўринлари ҳам маросим катнашчилари томонидан танланади.

«Келинсалом» жанрининг оддий сўзлар воситасидаги диалогик характердаги ижро – шакли мусиқа билан боғлиқлиги жиҳатидан ҳам ўзига хослик касб этади. Оддий сўзлар воситасидаги ижро усулида бирон чолғу асбоби жўр бўлмайди, бироқ ижрочи салом матнидаги айрим товушларни чўзиши ёки урғуни сўзнинг охириги бўғинига тушириш орқали мусиқийликни кучайтиради. Масалан, «келинсалом беради-ю-ю...» бирикмасидаги «ю» товуши бир неча сония чўзиб айтилади, бу эса бир неча маънони англатиб, қуда томонни келиннинг саломини қабул қилишга чорлайди.

Шеърый банд тузилишидаги ижро усулида доира жўр бўлиши ёки бўлмаслиги ҳам мумкин. Чунки айрим ҳолатларда чолғучи ёки мусиқа асбобининг йўқлиги қўшиқнинг якка ижрочи томонидан қуйланишига сабаб бўлади. Кузатишларимиз давомида бундай ҳолатларда «келинсалом» айтувчига тўйга чақирилган доирачи созанда ёки махсус ижрочи чақирилган бўлса, барча созандалар жўр бўлишини аниқладик. Бундай ўзига хос мусиқий ижро, одатда, тўй даврасида қуйланади ва қўшиқнинг жозибали ижро этилишига асос бўлади.

«Келинсалом» ижросидаги юмористик танқид, киноя, илтижо, пичинг, насиҳат халқ таълим-тарбия усулининг бетакрор намунаси бўлиб, халқ маънавиятидаги бадиий-эстетик тафаккурнинг шаклланишига ва ривожланишига восита бўлиши билан инсон

аклини, акл оркали хиссиётни тарбиялашда муҳим роль ўйнайди. Шунингдек, маънавийатга зид бўлган ноахлокий хусусиятлар ҳаракат ва мимикалар оркали инкор этилади, ижобий фазилатлар амалий: кўргазмалик тарзда тарғиб этилди.

Хуллас, «келинсалом» жанри ҳам ўзига хос мусиқийликка эга – бўлган ҳаётгий сахна асари бўлиб, тўйда иштирок этган кишиларнинг маънавий ҳамда юксак ахлокий фазилатларини такомиллашувига сабаб бўлади;

Ўш вилояти ўзбек никоҳ тўйларида ижро этиладиган «келинсалом» жанрининг ўзига хос хусусиятлари, ижро ўрни ва шакли, усули ва маиший вазифасини ўрганиш асосида қуйидаги хулосага келинди:

«Келинсалом» жанри ўзбек халқ никоҳ тўйи маросими тизимидаги анъанавий жанрлардан биридир. Бошқа туркий халқлар никоҳ тўйлари маросимлари узвида келиннинг таъзим қилиш ҳаракатигина мавжуд бўлиб, бу удумни бажариш чоғида қўшиқ куйлансада, бироқ, жанр мансубиятига кўра «келинсалом»дан фарқланади ва бошқа номлар билан аталади.

Ўш вилояти ҳудудида яшовчи ўзбеклар орасида «келинсалом» жанрининг икки хил ижро шаклини кузатиш мумкин. Жанр диалогик характерда ижро этилиб, шеърый тузилишидаги ижро шакли анъанавий чорлов, бошлама, таърифий баён ва хотима узвларидан иборат. Жанрнинг бу ижро шакли «келин тушириш» маросимида 3 ўринда, «юз очди» маросимида ҳам 3 ўринда ижро этилади.

Оддий сўзлар воситасидаги ижро шакли эса «келин тушириш», «юз очди», «келин эшикка чиқди», «келин чақирди» маросимларида ўзига хос тарзда бажарилади.

«Келинсалом» қўшиқлари якка шахс ёки жамоа томонидан ижро этилиш хусусиятига эга. Якка ижрочи махсус чақирилган моҳир санъаткор, келиннинг дугонаси ёки қариндоши бўлиши мумкин. Жамоавий ижрода барча бандлар биргаликда айтилиши ёки якка шахс асосий бандни куйлаб, қолганлар нақаротга жўр бўлиши мумкин.

«Келинсалом» жанри мусиқий халқ томоша санъати кўринишига эга бўлиб, якка доирачи иштирокида ёки қолғу асбоб-

ларининг жамоавий ижроси жўрлигида куйланади. Ижрочи оҳангдорлик ва мусиқийликни кучайтириш мақсадида баъзан такрорланувчи қисм-нақарот ижросида ритмни ўзгартиради.

5. Мазкур жанр келинни янги оила аъзолари билан таништиришни ташкил қилиш, қадимий тушунчаларга кўра келинни ёвуз кучлардан сақлаш, тўй даврасига кўтаринки кайфият бағишлаш мақсадида ижро этилади ва психологик, бадиий-эстетик ҳамда уюштирувчилик вазифасини бажаради.¹

¹ Ушбу мақола «Ўзбек тили ва адабиёти» журналининг 1999 йилги 5-сонинда (51–53-бетлар) чоп этилган.

Салима
МИРЗАЕВА
(1959 йилда туғилган)

Салима Райимжоновна Мирзаева 1959 йилда Андижон вилояти Жалолқудуқ туманида туғилган. Андижон давлат педагогика университети (1976–81) Филология факультетида ўқиган. Ўрта мактабда ўқитувчилик қилган (1981–85). Андижон давлат университети «Ўзбек адабиёти» кафедрасида ўқитувчи, катта ўқитувчи, доцент, кафедра мудири ва профессор лавозимларида ишлаб келган (1985 йилдан). «Ўзбек халқ афсун-дуоларининг жанр хусусиятлари ва бадиийлиги» мавзусида номзодлик (1993), «Ўзбек халқ романик дostonлари поэтикаси» мавзусида докторлик (2005) диссертацияларини ҳимоя қилган. «Ўзбек халқ афсун-дуоларининг тематик таснифи» (1992), «Ўзбек халқ романик дostonлари поэтикаси» (2004), «Ўзбек халқ афсун-дуоларининг жанр хусусиятлари ва бадиияти» (2006), «Ўзбегим ёр-ёрлари» (2009) каби китоблар муаллифи.

**БАРҚАРОР ЭПИК ФОРМУЛАЛАР
ПОЭТИКАСИГА ДОИР**

Халқ эпосида сакланган хотиранинг моҳиятини чуқур ва тўғри англашда барқарор эпик формулалар табиатини, уларнинг анъанавийлик даражасини, ҳар бир формуланинг дoston матнида бажарган бадиий ахборот бериш вазифаларини аниқлаб олиш катта аҳамиятга эга.

Халқ эпосида барқарор формулаларнинг тутган ўрни ва бадий вазифалари ҳақида ўзбек фольклоршунослигида бирмунча кузатишлар олиб борилган. Рус ва бошқа халқлар фольклоршунослигида эса бу масала анча жиддий тадқиқ этилган. Шунга қарамай барқарор эпик формулаларнинг бадий табиати, унинг анъана билан алоқаси каби масалалар кенг ўрганилмаган. Биз ушбу мақоламизда барқарор формулаларнинг мазмунидаги анъанавийлик ва уларнинг дoston матнида адо этадиган вазифаларини ёритишга ҳаракат қиламиз.

Барқарор эпик формулалар муайян сюжет билан боғлиқ бўлмаган, аммо халқ бахшиларининг эпик онги ва эпик хотираси асосида ётувчи, халқ дostonлари ижроси пайтида ўзига хос бошқарилувчи бадий канон, қолиплардан иборат.

Шунга кўра барқарор эпик формулалар поэтикасини ўрганишда биз куйидаги уч жиҳатга алоҳида эътибор қаратамиз.

1. Эпик формулалар услуб ва мазмун даражасидаги типиклаштириш маҳсули бўлиб, улар эпос тартибидаги ижтимоий воқеликни типиклаштириш билан алоқадордирлар. Чунки эпик формулалар ритуал ҳаёт формулаларига мос келади.

2. Жамоанинг эстетик мулки сифатида формулалар бахшининг ижодий имконсизлигини бадиҳавий имконият билан таъминлаш, матнга бадийлик бағишлашдаги эҳтиёжини қондириши учун хизмат қилувчига зарурий поэтик ходисалардир. Шу маънода барқарор эпик формулалар бахшилардаги ижодий ожизликни яширувчи, импровизация жараёнида уларга илҳом бахш этувчи эстетик ходисалардан иборат.

3. Барқарор эпик формулалар халқ дostonларидаги шеърый матнлар билан уйғун, яъни у ёки бу мазмундаги тасвир ҳамда ифодалар билан семантик уйғунлашган универсал образли хосилалардир.

Юқоридаги уч жиҳатдан барқарор эпик формулалардан таҳлил қилиш бир мақола доирасида ҳал қилинадиган масала эмас. Шу боис ушбу мақолада биз фақат учинчи жиҳат ҳақида мухтасар фикр-мулоҳаза юритишга ҳаракат қиламиз.

Барқарор эпик формулаларнинг қадимий илдизлари патриалхал тузум даврларига – ижтимоий воқеликнинг ҳар бир

ходисаси фақат маросим оркали бошқариладиган ўтмишга бориб боғланади. Фақат ана шу даврлардагина эпик формулаларда акс этган маиший ҳаёт бутун жамоа учун умумийлик касб этган ва ягона, алоҳида ходисалардан устун мавқе эгаллаган. Бунинг сабаби шундаки, патриархал тартиботлар нуктаи назаридан ягоналик эстетик қимматга эга бўлмаган.

Барқарор эпик формулалар муайян воқелик ҳақидаги анъанавий мазмунларни қайд этади, анъанавий моҳиятни ифодалайди, лекин уларнинг сабабий асосларини изоҳламайди. Шу боис бахшилар ижро жараёнида сюжет воқеаларининг барча узвларини тасвирлаб ўтирмай, улар ҳақидаги эпик формулаларга мурожаат этадилар. Мана шу эҳтиёж эпик формулаларни ижро пайтида такрор ва такрор қўллашга, ўз навбатида, бу такрорлаш уларнинг барқарорлашувига олиб келади.

Барқарор эпик формулалар анъанавий мазмунлар мажмуасидан иборат ва уларнинг ҳар бири муайян мазмуний матн билан шу қадар бирикиб кетганлиги сабабли бирорта ҳам эпик формуланинг синонимик шакли йўқ. Қисқаси, эпик формулалар бахшилар хотирасини мустаҳкамловчи, уларнинг онгидаги эпик ахборотни жонлантирувчи, бу ахборотни тингловчига етказиш шакли, мароми, оҳанги, вазни ва қиёфаси кабилар жиҳатидан уларни бошқарувчи эстетик ходисалардир.

Фозил Йўлдош ўғлидан ёзиб олинган «Малика айёр» достонида Торкистондан Малика айёрни олиб келиш учун сафарга жўнаётган Авазхондан отаси Гўрўгли қайтиш муҳлатини сўрайди. Отанинг сўровига жавоб беришда бахши Авазхоннинг нутқини фақат эпик формулалар воситасида гўзал ва таъсирчан ифодалашга эришган. Атиги йигирма мисрадан иборат Авазхоннинг жавобида барқарор эпик формулалар миқдори ўн мисрани ташкил этади. Бу шеърини парча қуйидаги барқарор эпик формула билан бошланади:

*Тойрилмаса бошдан тожу давлатим,
Остимда ўйнаса араби отим.*

Мазкур формуланинг маъносини англаш ва тўғри талқин этишда биринчи мисранинг кўчма рамзий маъносига эътибор

бериш лозим. Унда «бошдан тожу давлатнинг тойрилмаслиги» – омаднинг кетмаслиги, бахтнинг юз бурмаслигини англади. Дарҳақиқат, Авазхондан бахт-омад кетмаса, у, албатта, қайтиб келади. Иккинчи мисрадаги «остида ўйнаган араби от» эса Ғиротга ишорадан иборат бўлиб, агар бу тулпор доим тирик, соғ-саломат ҳаракат қилса, Авазхон, албатта, қайтади. Демак, қахрамон ўзининг маълум муддатдан кейин қайтиб келишининг муҳим икки шартини айтиб, сўнгра «ўн олти ой келар менинг муҳлатим» деб жавоб қайтарган. Атиги уч мисрадан иборат нутқ парчасида берилган эпик ахборотнинг тингловчи учун ўзига хос фалсафий, ҳаётий ҳамда ҳиссий жиҳатдан таъсирчанлигини таъминлаш мақсадида бахши барқарор эпик формулага мурожаат этган. Агар у формуласиз «ўн олти ой келар менинг муҳлатим» деб эпик ахборотни ялангоч айтганда эди эпоснинг, эпик шеърнинг бадий таровати барҳам ейиши тайин эди.

Мана шундан сўнг ҳам бахши тингловчилар руҳиятига, ҳиссиётига янада кучлироқ таъсир кўрсатиш мақсадида яна янги эпик формулага мурожаат этади ва унинг воситасида эпик ахборотни кучайтиришга ҳаракат қилади:

*Дардлиман дардимни кимга ёраман,
Айрилиқ ўтида бағри пораман.*

Бир томондан, суюкли фарзандидан вақтинчалик айрилиб қолаётган отанинг кўнглига далда бериш, иккинчи томондан, Гўрўғлини Гўрўғли қилган, Гўрўғлинигина эмас, балки бутун Чамбил мамлакатининг, Чамбил халқининг тинчлиги ва тотувлигини таъминлаётган Ғиротдан абадий айрилиб қолишдан хавотирланаётган мамлакат сардорининг кўнгил хижиллигини ёзиш учун Авазхон юқоридаги формула орқали сўзлаяпти. Ҳақиқатан ҳам, Авазхон дардли кул, аммо ўз дардини ҳеч кимга айта олмайди. Сабаби шундаки, Зебит чўлида, Шакар кўлида Гўрўғлининг ақлу ҳушини олган Малика айёрни Торкистон деган номаълум ва хавф-хатарли мамлакатдан осонлик билан олиб келиб бўлмаслигини у яхши билади. Аммо жонидан яхши кўрган Гўрўғлининг дардига малҳам бўлиш учун Авазхон сўз бериб кўйди, сўзни бузиш эса эпик қахрамон шаънига тўғри келмай-

ди. Мана шунинг учун унинг бутун дарди ичида. Бунинг устига отаси ҳам асранди фарзандидан, ҳам тулпор отидан айрилиб қолишдан ҳадиксираб, қачон қайтиб келасан деб сўраб ётибди. Мана шу хавотирли ҳадиксирашдан Гўрўғлини кутқариш лозим. Бу вазифани эса формуланинг иккинчи мисраси адо этган. Агар Авазхоннинг бағри ҳам вақтинчалик айрилиқдан пора бўлса, демак, у тирик бўлса, албатта, қайтади. Мана шу эпик формуладан кейиноқ бахши Авазхон жавобига аниқ қайтиш муҳлатини, яъни аниқ эпик ахборотни кўшиб юборади. Насиб этса, ўн олти ойда келиш ҳақидаги хабар эса дoston қаҳрамони Гўрўғли ва унинг ёнидагилар кўнглини, дoston тингловчилари дилини хотиржам қилиши шубҳасиз. Демак, барқарор эпик формулалар матнга жон бағишлайди, унга кучли ҳиссий таъсирчанлик беради. Нозик руҳий кечинмаларни тингловчига етказишда калитлик вазифасини адо этади.

Демак, Авазхон ўзини қийнаётган кечинмаларни эпик формула воситасида баён этгач, кейин аниқ қайтиб келиш муҳлатини айтади. Бироқ у олдида турган сафарнинг хатарли эканини, ундан қайтиб келмаслик мумкинлигини чуқур ҳис этади. Мана шу гумонни Гўрўғлига етказишни у унутмайди. Мана шу ҳолатни қаҳрамон ўз нутқи воситасида етказиши учун мос келадиган бошқа барқарор эпик формулани бахши усталик билан Авазхон монологига кўшиб юборади:

*Жаҳонни сайр этиб ўйнаб келмасам,
Нор кесар олмосин белга чолмасам...*

Сафар хатарли бўлса ҳам, беҳатар бўлса ҳам, барибир, сафар. Чунки сафар чоғида нотаниш юртларга борасиз, турли-туман воқеа-ҳодисаларга дуч келасиз, турли кишилар, жондорлар билан тўқнашасиз. Мана шу маъно барқарор эпик формуланинг биринчи мисрасида ўз ифодасини топган. Иккинчи мисрадаги нор кесар олмосин белга боғлаш эса қаҳрамоннинг сафар пайтида ҳар қандай хавф-хатарга тайёр эканлигидан, уларни олдиндан билганлиги ва сезганлигидан далолат беради. Демак, барқарор эпик формула бахшини ҳам, тингловчини ҳам эпик вазият ичига олиб кириш баробарида ижодкор қуйлаши учун ритмик, метрик

ва эвфоник, энг муҳими, эпик баён учун қолип ҳам тайёрлади. Шу боис кейинги мисралар эпик формула қолипида янги эпик ахборотни ифодалаш йўлида давом этади:

*Ўн олти ойда Торкистондан келмасам,
Авазжоннинг зўр билаги толди де,
Ҳам отингни, ҳам ўғлингни ўлди де,
Якка мозор бўлиб шунда қолди де.*

Авазхон тилидан айтилган бу сўзлар вазият драматизмини кескинлаштириб юборди. Буни пайқаган Аваз аста-секинлик билан Гўрўғли кўнглига, онгига чўккан хавотирни бироз пасайтириш учун янги эпик формула воситасида ўз мурожаатини давом эттиради:

*Ота, эшит менинг айтган ноламни,
Тукарман кўзимдан қонли жоламни.*

Мазкур формула Авазнинг ўз отасига айтган юқоридаги сўзлари фақат эҳтимолдан йироқ бўлмаган нарсалар эканлигини англатишга хизмат қилади. Нима бўлганда ҳам бу формула янги эпик ахборотни тингловчига етказишнинг эпик парадигмаси вазифасини ўтайди. Шу боис формуладан кейин қуйидаги «хабар»лар баён этилади:

*Ўн олти ойда Торкистондан келмасам,
Чамбил белда тўйрай беринг ошимни.*

Авазхон ўзининг қайтар муҳлати аниқлигини, аммо хавфхатарга тўлалиги, бинобарин, сафардан қайтмаслиги ҳам мумкинлигини билдиргач, ўз монологи ниҳоясида Гўрўғли ва бошқа йиғилганларни хотиржам қилиш мақсадида, албатта, қайтажаклигига тўхталади. Бу нарса тингловчи қалбига ҳам бироз хотиржамлик бағишлайди. Мақсад ва ниятини аниқ билдириш учун сўз очар экан, унинг нутқига янги барқарор формула киритилади:

*Ҳар нима матлаб бўлса, Ҳақдан тилагин,
Ўн олти ойда (қайтишни) Ҳақдан тилагин,*

*Ўн олти ойда келар менинг муҳлатим,
Ўн олти ойда йўл-йўлима қарагин.*

Асосан, бир мисрадан иборат тузилишга эга бўлган бу барқарор эпик формула қахрамоннинг қайтиш-қайтмаслиги ўз ихтиёри билан юз бермаслиги, балки Яратган томонидан белги-ланганини билдиришга хизмат қилади. Инсон қисматининг Ҳақ томонидан белгиланганини эшитган кузатувчилар, дoston тинглаб ўтирган аудитория ҳам тақдирга тан бериб тинглайдилар. Мана шундан сўнг Авазхон қайтиш муҳлатини яна аниқ қилиб ўн олти ой деб таъкидлайди.

Юқоридаги йигирма мисралик шеърий монологнинг тенг ярми барқарор эпик формуладан иборатлиги бахшининг маҳорати юксаклигидан далолат берадими ёки пастлигини англатадими? Бизнингча, барқарор эпик формулаларнинг бундай кўплиги ва уларнинг ўз ўрнида қўлланилиши Фозил Йўлдош ўғли ижро маҳоратинигина эмас, балки унинг эпик билимни пухта эгаллаганлигидан, эпик хотирасининг мустаҳкамлигидан далолат бериш билан бирга халқ эпоси услубини тўла, бенуқсон намойиш этганлигидан далолат беради. Бундан ташқари, қўлланилган барча эпик формулалар ана шу нутқий парчага кучли хиссий қувват бағишлаган, улар ўзларининг рамзий ва мажозий мазмунлари билан монологга поэтик сирлилик ва жозиба ҳам касб этган.

Энди барқарор эпик формулаларнинг бадий қудрати ҳақида икки оғиз сўз. Бадийликнинг асосини, моҳиятини образлилик ташкил этар экан, ҳар бир эпик формула бағрида яширинган образлар, уларнинг формулага бахш этган мазмун ва моҳиятини топиш лозим.

Ҳар бир эпик формула, агар икки мисрадан иборат бўлса, улардаги яширинган образлар доим тўрттадан иборат бўлади. Мана шу образлар ҳолати, кечинмаси, хатти-ҳаракати ва ҳоказо вазифалари бирикиб формуланинг мазмун ва моҳиятини, унинг эпик баёнда қўлланиш ўринларини белгилаб беради. Биргина мисол:

*Очилганда қизил гунча сўлмасин,
Дунёда мард киши ҳеч бир ўлмасин.*

Биринчи мисрада «қизил гул» (очилган қизил гул) ва паймона (сўлиш) образлари, иккинчи мисрада эса яна шу рамзий образларнинг аниқ номлари «мард киши» – очилган қизил гунча, сўлиган гунча – ўлим, кенг маънода «паймона» таъкидланган. Ана шу тўрт образнинг ўзаро рамзий боғлиқлиги, образлар қисматининг ўта ҳазин бўлмаслигининг тиланиши эпик шеърга ҳам эмотив, ҳам эвфоник, ҳам семантик моҳият бағишлайди. Эпос ижроси пайтида бахши ўз эпик хотираси воситасида сюжет воқеаларини бошқарар экан, ўзининг эпик билим хазинасидаги эпик формулалар мазмуни, моҳиятига асосланган ҳолда тасвирланаётган вазият ҳамда ҳолатлар эҳтиёжидан, талабидан келиб чиққан ҳолда тайёр эпик формулаларга мурожаат этади. Маълум бўладики, барқарор эпик формулалар ўзларининг семантикаси, оҳанги, ритмикаси ва метрикаси, қофия хусусиятлари билан ижодкор учун ижро жараёнида уммон тўлқинлари бағрида сузиб кетаётган кемага машъала бўлиб йўналиш кўрсатади; уларга илҳом беради. Тингловчилар онгини чулғаб, уларни асар воқеаларига бўлган қизиқишларини жонлантиради.

Хулоса қилиб айтганда, барқарор эпик формулаларнинг поэтик табиати, уларнинг универсаллик хусусиятлари ва семантик, метрик ва эвфоник табиати, образлар дунёси алоҳида тадқиқ этишга арзигулик илмий мавзулардан бири бўлиб, келгусида бу масалалар ҳақида батафсил тўхталиш ниятимиз йўқ эмас.¹

¹ Ушбу мақола «Ўзбек тили ва адабиёти» журналининг 1999 йилги 6-сонинда (37–42-бетлар) босилган.

Жаббор
ЭШОНҚУЛ
(1967 йилда туғилган)

Жаббор Эшонқулов 1967 йил 5 майда Қашқадарё вилояти Камаши тумани Терсота қишлоғида туғилган. Тошкент давлат университетининг журналистика факультетини имтиёзли диплом билан тамомлаган (1991). Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти аспирантурасида (1991–94), докторантурасида (2000–03) таҳсил олган. 2009 йилдан ҳозирга қадар шу институтнинг Фольклор бўлимида катта илмий ходим, етакчи илмий ходим лавозимларида ишлаб келади. «Ўзбек фольклорида дев образи» мавзусида номзодлик (1996), «Ўзбек фольклорида туш ва унинг бадиий талқини» мавзусида докторлик (2010) диссертациясини ҳимоя қилган. «Фольклор: образ ва талқин» (1999), «Алпомиш» достонининг изоҳли лугати» (2006), «Эпик тафаккур тадрижи» (2006), «Ўзбек фольклори библиографияси» (2008), «Наврўз нашидаси» (2009, ҳамк.), «Ўзбек фольклорида туш ва унинг бадиий талқини» (2011), «Алпомиш. Ўзбек халқ достони. Пўлкан шоир варианты» (2012, ҳамк.), «Эртақлар китоби: ўзбек халқ эртақлари. Уч жилдлик» (2012, ҳамк.), «Наврўз қўшиқлари» (2013, ҳамк.), «Одамтой: ўзбек халқ эртақлари» (2014) каби китоблар муаллифи. Ўзбекистон халқ бахшиси Абдуназар Поёновдан «Алпомиш», «Рустамхон», «Олтин қобоқ» каби ўнга яқин достонларни ёзиб олган.

ЭПОС ВА МАРОСИМ

Эпос ва маросим ҳақида сўз кетганда, мутахассислар уларни бир-бирига боғлаб турувчи энг муҳим жиҳатни эпоснинг халқ ижодининг специфик намунаси сифатида маросим ва маросим фольклори билан бевосита алоқадорлигида кўришади.¹

Шуни айтиб ўтиш керакки, эпоснинг, айниқса, қахрамонлик дostonларининг бевосита маросим билан боғлиқ жиҳатлари ҳали етарли даражада ўрганилган эмас. Архаик эпосда, жумладан, мазкур мақоламизнинг таҳлил объекти бўлган «Алпомиш» дostonида ҳам маросимларнинг муҳим ўрин тутиши ва устувор қонуният кашф этиши кузатилади. Бироқ қахрамонлик эпоси биргина маросимлардан келиб чиқади ёки туғилади, деб хулосалаш масалани ўта жўн ҳал этиш бўлади. Маросим эпик формаларнинг трансформацияси орқали юзага чиқади. Ушбу архаик эпик форманинг бевосита маросим билан алоқадорлик томонларини тадқиқ этиш эпоснинг туб асосларини ёритишда ўта муҳимдир. Бу ўринда икки жиҳатга алоҳида тўхталиб ўтиш зарур:

Биринчидан, эпоснинг маросимлардаги ўрни ва функцияси. Бугунги кунда Ўзбекистоннинг жанубий вилоятларида давом этаётган қадимий анъана – тўйу томоша ва бошқа маросимларнинг бахшилар иштирокида ўтказилиши.

Иккинчидан, маросимларнинг эпосда акс этиши, яъни маросимларнинг эпос сюжетида тутган ўрни. «Алпомиш» дostonини таъбир жоиз бўлса, халқимизнинг кўхна маросимлар, урф-одатлар, ирим-сирим, табуларнинг қомуси, деб аташ мумкин. Чунки ҳеч бир эпосда халқимизнинг маиший ҳаёти бунчалик кенг кўламда ўзининг бадиий ифодасини топмаган. Фарзанднинг туғилишидан олдин овга чиқмоқ, суюнчи олмоқ, фарзанднинг туғилиши, фарзандга исм қўймоқ, этагига солмоқ, бешик тўй, тўй маслаҳати, жарчи қўймоқ, чуфуррон тўй, тўёна бермоқ, аташтириб бешиккертти қилмоқ, иккинчи исм қўймоқ, аташтириб рўмол ўрамоқ, қаллиққа бормоқ, совчи қўймоқ, шартлашиш (кураш, кўпқари, пойга) куёв навқар, тўққизтовоқ, куёвтовоқ, ўтни айланмоқ,

¹ Путилов Б., Эпос и обряд // Фольклор и этнография. – Л.: Наука. 1974. – стр 76.

киз яширди, вакил ота, вакилини бермоқ, чимилдиқ тутмоқ, ит ириллар, ойна кўрсатар, соч сийпатар, қўл ушлатар, куёвулоқ, юз очди, бақан ташламоқ, солим бермоқ, ўлан айтмоқ каби турли хил одат ва маросимларнинг «Алпомиш» эпосидан жой олиши муҳим аҳамиятга эга ва у махсус тадқиқотни талаб этади.

Эпос ва маросимни ўрганишда, биринчи навбатда, қиёсий типологик методнинг устуворлигини инкор этмаган ҳолда, структурал, лингвопоэтик ва руҳий таҳлил каби кўплаб методларга ҳам суяниш лозим бўлади. Қиёсий-типологик таҳлилда биринчидан, маросимларни ўзаро қиёсий ўрганиш мумкин бўлса, иккинчи томондан уни эпос ва эпосдаги мотивлар билан муқоясалаш имконияти туғилади. Лингвопоэтик ва руҳий таҳлил методлари эпос ва маросим семантикасини чуқурроқ ёритиб беришда асосий омил бўлади. Структурал метод эса эпос ва маросим тизимини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади. Чунки архаик эпос билан маросим структураси ўзаро уйғун келишини кўрамиз.

Шомоннинг шажараси, унинг танланиши, ҳомий руҳлар кўмагида бўлиши, ўзга дунёга сафар, ёвуз руҳлар билан жанги, ўзга қиёфага эга бўлиши бу шомонлик маросимига хос хусусиятдир. Архаик, жумладан, «Алпомиш» эпосида ҳам шажарага алоҳида урғу берилиши, Ҳакимбекнинг туғилиши ва доимо пирлар кўмагида бўлиши, қаҳрамонликлар намоиш этиши, сафарга отланиши, ёвузликка (ёвуз руҳларга) қарши кураши, етти йиллик зиндон, яъни рамзий ўликлик ҳолатидан сўнг қайта тирилиб чиқиб, Қултой қиёфасига кириши структурал жихатдан шомонлик маросими билан айнан бир хил эканлигини кўрамиз. Қолаверса, эпоснинг генетик хусусияти унинг жанр структураси ўрганиш орқали очилади.

Маросимнинг эпосда акс этиши ҳақида сўз кетар экан, унинг, асосан, икки: а) маиший турмушда ўз ижро ўрнига эга бўлиб, эпосда ҳам бадий акс этган (фарзанднинг туғилиши, исм қўйиш, бешиккертти қилмоқ, аташтириб рўмол ўрамоқ, совчи қўймоқ, қаллиқ ўйнамоқ ва ҳоказо; б) маиший турмушда ижро ўрни унутилиб, бадий ҳолатга кўчган (фарзанд туғилишидан олдин овга чиқиш, куёвга келин томонидан шартлар қўйилиши ва ҳ.к.) жихатларини тадқиқ этиш лозим бўлади.

«Алпомиш» достонида фарзанднинг туғилиши илохий хусу-сият кашф этади. Илохий туғилиш эса фольклорда етакчи мотивлардан бири бўлиб, у бир неча босқичлардан иборат. Биринчиси, ота-онанинг фарзандсизлик ҳолати. Бу бир томондан она уруғчилик билан боғлиқ тасаввурларнинг маросим ва дostonларимиз қатламида сақланиб қолганлигидан далолат берса, иккинчи томондан, дostonда рамзий маъно кашф этиб, пароканда элни бирлаштирадиган, ҳокимиятни мустаҳкамлайдиган янги авлод, янги алпнинг туғилишини англатади.

Қаҳрамонга исм берилиши билан боғлиқ ўринлар киска сатрларда айтилиб кетган бўлса-да, у дoston сюжетида муҳим аҳамиятга эга. Дoston қаҳрамони Ҳакимбек етти ёшга тўлганда Алпинбий бобосидан қолган ўн тўрт ботмон парли ёйни отгани учун «Алпомиш» деб аталади: «Шунда барча халойиқлар йигилиб келиб айтди: ...бу Алпомиш алп бўлсин. Тўқсон алпнинг бири бўлиб санага ўтди».¹

Қадим маросимларда, хусусан, шомонликда маросимдан сўнг қаҳрамонга иккинчи исм берилган. Бу биринчидан шомоннинг эранлар томонидан танланганлигини ва руҳий камолатга етганлигини билдирса, иккинчи томондан унинг бошқа қиёфага кирганлигини, магик қудратга эга бўлганлигини ҳам кўрсатган. Бугунги кунда ҳам республикамизнинг жанубий вилоятларида баъзан оилада ўғил фарзанд туғилса, уни «орқалик» экан деб, ҳамда инсу жинс, ҳар хил ёмон рухлардан асраш мақсадида болага дастлаб ёлғон исм берилади. Агар шундай қилинмаса, у хасталикка чалиниши мумкин деган қараш мавжуд. Маълум бир муддатдан сўнг кичик бир маросим ўтказилиб, болага ҳақиқий исм қўйилган.

Эпосда маросим ҳеч қачон батафсил тасвирланмайди, балки унинг муҳим нуқталари ўз аксини топган бўлади. Энг эътиборли жиҳати, маросим эпос тизимида сюжетни юзага келтириб, эпик характер касб этади. «Алпомиш» достонидаги Ҳакимбекка иккинчи исм берилиши билан боғлиқ ҳалқа олиб ташланса, дoston мазмунига жиддий путур этади. Демак, маросим маълум маъно-

¹ Алпомиш. Айтувчи Фозил Йўлдош ўғли. Нашрга тайёрловчилар: Ҳоди Зарифов ва Тўра Мирзаев. – Тошкент, Шарқ, 1998. – 18-бет.

да эпос сюжет халқасининг юзага келишига замин бўлиши билан бирга бевосита эстетик функция бажаради.

Достонда Сурхайл кампир Барчиннинг онасига қарата шундай дейди:

*Қозонда қайнаган ширбоз зўштмиди,
Шул қизингнинг агар боши бўшмиди.
Боши бўшми дейин, сендан сўрайман,
Келин қилиб бирор рўмол ўрайин.¹*

«Бошнинг бўшлиги» ҳали қизнинг бировга аталмаганлиги, ҳеч ким билан аҳду паймон қилмаганлиги ва ота-онасининг рози-ризолиги олинмаганлигини англатади. Барчин эса туғилгандаёқ «бешиккертти» қилинган эди. «Ана шунда Шохимардон пири Ҳакимбекка Ойбарчинни аташтириб, бешиккертти қилиб: бу иккови эр-хотин бўлсин, Ҳакимбек билан ҳеч ким баробар бўлма-син, омин Аллоҳу Акбар, – деб фотиҳани бетига тортди».²

Бешиккертти қилиш одати ва у билан боғлиқ маросимлар бугунги кунгача ҳам халқимиз ҳаётида сақланиб қолган. Бешиккерттида, албатта, бўлғуси келиннинг бошига рўмол ўралиб, бирор бир тилла тақинчоқ тақилган.

Бош кийим эса ҳамиша муқаддас саналган. О. Сухарева Ўрта Осиё халқлари бош кийимга алоҳида эътибор беришларини, ёшига қараб бош кийимлари ҳам ўзгариб борганлиги ва ҳар бир маросимда бош кийим муҳим аҳамият касб этганлигини таъкидлайди.

Қадимда эса бош ва бош кийим кўк билан боғланган. Шунинг учун бойбичанинг Сурхайл кампирга берган кескин жавобида ҳам, бир томондан, қизининг ёшлигида Ҳакимбек билан «бешиккертти» қилинганлиги таъкидланаётган бўлса, иккинчи томондан, улар икки дунё, икки олам вакили эканлигига ҳам ишорадир.

Барчиннинг элдан ажратилиб, баланд бир тепаликка ўтов тикиши достонда шундай тасвирланади: «Ўн минг уйли қўнғиротдан чиқариб, Барчиннинг ўтовини кўтариб, ху, анадай овлоқ тепанинг бошига тикиб қўйди. Бул ўтовда қирқин ка-

¹ Алпомиш. – 45-бет.

² Алпомиш. – 17-бет.

низлари билан Барчин ўтирди».¹ Бу ерда диққатимизни тортадиган икки жиҳатга тўхталиб ўтиш зарур. Биринчиси, Барчин ўтовининг тепаликка тикилиши. Тепалик, тоғ бу қадимда маросимлар ўтказиладиган мукаддас жой ҳисобланган. Иккинчиси, ўтовнинг оқ ва бахмал эканлиги. Оқ ва қизил (бахмал) ранг, биринчи навбатда, икки олам (эркак ва аёл бирлигининг макони) ҳақидаги қадим тушунчаларни ўзида ифода этган. Шунинг учун ҳам бу икки ранг эпосда ҳам, маросимларда ҳам аниқ рамзий маънога эга.

Ўзбекистоннинг жанубий вилоятларида узатилаётган қиз тўй куни бирор бир қариндоши ёхуд қўшниларидан бириникида, яъни ўз уйдан узоқроқда бўлади. Қизнинг дугоналари узатилаётган қизни яширишиб, «қиз яширди» маросимини ўтказди. Куёв томондан танланган вакил бўлғиси келинни топиб олиши керак. Ана шу «қиз яширди» маросимидан сўнггина, бўлғуси келиндан вакиллар рози-ризолик олишади. Достонда ҳам айни маросим ўз аксини топган: «қадимги расми шундай бўлади, Барчинойни қиз опқочди қилади. ...Бир ерда буларни топиб олади».² Ана шу каби маросимлардан яхши хабардор бўлмасак, Барчиннинг ўтов тикиб, ўз элидан ажралиб чиқишини жуда жўн талқини қилишимиз табиий албатта. Аслида эса, «Алпомиш» каби классик эпосда, бирор бир детал ноўрин келмайди ва уларнинг ҳар бири ўзининг чуқур маъносига эга.

Барчиннинг алоҳида ўтов тикиб, ўз элидан ажралиб чиқиши, бу бир томондан қизнинг балоғатга етганидан далолат берса, иккинчи томондан унинг ихота килинишини англатади.

«Қиз яшириш», яъни турмушга чиқаётган қизнинг жамоадан ажратилиши, унинг ихота килиниши, яъни ҳар хил нохушликлардан, ёмон кўзлардан сақлаш учун қилинган амалий ҳаракат бўлиб, Барчиннинг тепаликка, ўтов тикиши эса ана шу қадим маросимнинг достондаги бадий ифодасидир.

Сочнинг маросим ва фольклордаги ўрни, функцияси ва поэтик кўлами шу даражада улканки, буни биргина мақола ёки тадқиқот

¹ Алпомиш. – 64-бет.

² Алпомиш. – 166-бет.

доирасида ҳал этиш анчайин мушкул масала. Маросимда магик ҳаракатлар ритуал аҳамият касб этса, эпосда у бадий кўринишга эга. Буни «Алпомиш» достонидаги «соч сийпатар» ва шунга каби маросимларда кўришимиз мумкин.

Соч, ёл бу руҳга тегишли, бировнинг сочи ёхуд ёлига эгалик қилиш, унинг руҳга эгалик қилиш, уни ўзига тобе этиш билан баробар ҳисобланган. Фрээр соч қадим маросимларда энг юксак мавқеда бўлганлигини, ибтидоий инсон сочни тараш, олдириш, куйдириш орқали табиат ва руҳга таъсир қилиш мумкин деб ҳисоблаганлигини таъкидлайди.¹

Фольклоршунос олим Асқар Мусақулов жаҳондаги кўпгина халқларнинг туғилиш, никоҳ, ўлим маросимлари билан бир қаторда соч олиниши ҳам инсон ҳаётидаги энг муҳим бўлиб, у осмон ғояси билан боғлиқ бўлганлигини ёзади.²

Соч сийпатар, умуман, сочининг ўрилиши бу қиз боланинг балоғатга етганлигини англатувчи унсурлардан бири бўлиб, у қадимий соч магияси билан боғлиқ маросимнинг трансформацияга учраган бир кўринишидир. Соч магияси, биринчи навбатда, ҳосилдорлик култига бўлган эътиқоддан келиб чиққан. «Алпомиш» достонидаги «соч сийпатар» маросимида ҳам ана шундай қадим тасаввурлар ўз ифодасини топган.

Арқон, таёқ, ойна маросимларда энг кўп ишлатиладиган предметлардир. Уларни бирлаштириб турувчи жиҳат эса, бу учала жисм қадим тасаввурларга кўра икки дунё ўртасидаги чегара, белгини ифодалашидир. Шунинг учун куёв-келин йўлига ташланадиган арқон, таёқ (бақан) бу уларни бир дунёдан иккинчи бир дунёга қадам қўйганлигини англатган. Шунинг учун ҳам ҳомиладор аёл таёқ ёки арқондан ҳатламайди, оқар сувда чўмилмайди, тунда кўзгуга қарамайди, сочини кесмайди деган одатлар бугунги кунгача сақланиб қолган.

Ойна, аслида, сувнинг атрибути ҳисобланади, сув табиий хусусияти билан кўзгуга тенглаштирилган. Сув эса икки дунё ўртасидаги чегара. Шунинг учун ҳам сувнинг барча дин ва турли хил маросимлардаги ўрни жуда баланд.

¹ Фрээр Дж., Фольклор в Ветхом завете. – М., 1989. стр. 263–265.

² Мусақулов А., Ўзбек халқ лирикаси. – Тошкент, Фан, 1995. – 97-бет.

«Кампир ўлди» маросими никоҳ тўйининг бир қисми ҳисобланади. Бу маросим баъзи жойларда келиннинг уйида, айрим ҳудудларда келин куёвниқига олиб келингандан кейин амалга оширилган.

«Алпомиш» достонида у келин, яъни Барчиннинг уйида амалга оширилади: «Бахмал ўтовда чимилдиқ тутиб, куёв навкарлари билан билан куёвни киргизмоқчи бўлиб, бир неча хотинлар «кампир ўлди» бўлиб, ўлганига бир нима олиб, «ит ириллар» деган расмини қилиб, бунга ҳам бир нарса бериб, ҳар замон салом солиб, уйдан ичкари кириб, чимилдиққа ўтириб, олдига дастурхон солиб, қўйларнинг тўшини пишириб олиб келиб, буларнинг олдига қўйиб, хўп еб тўйиб, куёв навкарларга тўппи, рўмол, сармой бериб, ҳаммаси ўз расми-қаъдасини қилиб, куёв навкарлар чиқиб кетди, булар ҳам мазгилиги-жой-жойига қараб кетди».¹

Н. П. Лобачева бу маросим ўтган асрнинг ўрталарида Ўрта Осиёда яшовчи туркий халқларнинг барчасида учрашини таъкидлайди.² Бу маросим бугунги кунда сақланиб қолган. Сурхондарё, Қашқадарё вилоятларида худди дostonда айнан келтирилгани каби келин томонда амалга оширилади. Чимилдиқ тutilган уйга кирмоқчи бўлаётган куёв навкарларининг йўли тўсилиб, остонада турган бир кампир ит бўлиб «ириллайди». Одатда, ит бўлиб ириллайдиган кампир қайвони, ували-жували ва обрў-эътиборли, энг муҳими, келин томоннинг энг яқинларидан бири бўлиши керак.

Кампирнинг «улуши» берилгач, куёв ичкарига киритилади. Шундан сўнг «кампир ўлди» маросими бошланади. Унда яна ували-жували бир кампир келин-куёвга солинган ўринга ёш болани кучоклаб ётиб олади. Атрофда турганлар «кампир ўлиб қолди», «кампир ўлиб қолди» дейишади. Сўнг кампир туш кўрганини айтади:

¹ Алпомиш. – 166–167-бет.

² Лобачева Н. П. Различные обрядовые комплексы в свадебном церемониале народов Средней Азии и Казахстана // Домусулманская верования и обряды в Средней Азии. – М.: Наука. 1975. – стр. 302–320.

*Туш кўрибман,
икки ёшни хуш кўрибман,
Олтин бешик бу ёнда
Олтин бешик у ёнда.
тоқ, эмас, жуфт кўрибман.
қўчқордай ул бир жонда,
Басолқи қиз бир жонда,
Кўркама савлатли,
Молу давлатли,
Фарзандли, неварали, чеварали кўрибман.*

Баъзи ўринларда «ўлган» кампирнинг тушини иккинчи бир кампир таъбири қилиб, тушдаги рамзларнинг нима маъно ифодалашини айтиб туради.

Бу ўринда, энг аввало, тушга тўхталиб ўтиш зарур бўлади. Чунки туш кўпчилик маросимларда, умуман инсон ҳаётининг барча нуқталарида алоҳида аҳамият касб этган. Ибтидоий инсон ўзининг ўтмиши, бугуни ва келажagini ҳам тушсиз тасаввур эта олмаган. Бирор бир инсоннинг дунёга келиши, камол топиши, бахтли бўлиши ёки фалокатларга йўлиқиши тушларда аён бўлган.

Никоҳ эса ҳамма вақт ўлим ва туғилиш орасидаги муҳим бир восита, ҳаёт–ўлим–ҳаёт давомийлик циклининг бошланиши ҳисобланган.

Ўлиб тирилувчи маъбудлар ҳақидаги қадим тасаввурларга кўра, кекса қиш ер юзини тарк этгандан сўнг, у янги – баҳор қиёфасида дунёга келади. Ўлим йўқ экан, туғилиш ҳам бўлмайди; қиш ўлмаса, баҳор тугилмайди. Аслида, ўлим ва туғилиш бир ҳолатнинг икки кўриниши ҳалос.

Достондаги «кампир ўлди» маросимида ҳам худди ана шу нарса, яъни бир фасл (цикл) ўрнини, иккинчи бир фасл олганлиги, «кампир» ўлиб, янги оила дунёга келаятганлиги, мангу давомийлик циклининг рамзий ифодасидир.

Табиат фаслини кекса кампир қиёфасида тасаввур қилиш «Чой момо», «Суст хотин» маросимларида ўзининг янада ёркинроқ ифодасини топган.¹

¹ Саримсоқов Б., Ўзбек маросим фольклори. – Тошкент, 1986. –

Маълумки, ўлиб тирилувчи маъбудлар ҳақидаги кўплаб мифлар мавжуд. Бундай мифларга хос бўлган энг муҳим хусусият уларнинг табиат ва ҳосилдорлик культуни ўзида мужассам этгани ва уларнинг кўпчилиги, албатта, аёл қиёфасида бўлганидир. Ҳар фасл алмашганда эса уларга қурбонликлар қилиниб, махсус маросимлар ўтказилган. Қадим Мисрда Осириснинг ўлиб-тирилиши баҳор маросимларида томоша қилиб кўрсатилган.

Германияда янги никоҳ қурган келинчакларга ўлимни ифодаловчи сомондан қилинган кўғирчоқ кўрсатилган. Қари кампир кўринишидаги «Ўлим» келинчакнинг кўп фарзандли бўлишига ёрдам беради, деган тасаввур бўлган.

Кўпгина тадқиқотчилар ўлимнинг ҳосилдорлик ва серфарзандлик бўлишида кўрсатадиган таъсири ҳақида тасаввурлар никоҳ маросимларида жуда барқарор эканлигини таъкидлашади.

Шунинг учун ҳам оила ва мавсум маросимларини бир-бири билан узвий боғлиқ равишда ўрганилиши зарур. Зеро, оила маросимларининг барча қирралари мавсумий маросимларини ўрганиш орқали очилади.

Эпос ва маросим бир-бири билан чамбарчас боғлиқ жараён. Маросимларнинг тарихий илдизларини ёритишда эпосга мурожаат этиш табиий. Эпосдаги мотивларни эса маросимлар билан қиёсий ўрганганимиздагина уларнинг мазмун-моҳияти янада тўлароқ очилиши мумкин.

Дармон
ЎРАЕВА

(1967 йилда туғилган)

Дармон Саидахмедовна Ўраева 1967 йилда Туркменистон Республикаси Чоржўй шаҳрида туғилган. Бухоро давлат педагогика институтида (1984–88). Бухоро вилоятининг Олот шаҳридаги 1-ўрта мактабда ишлаган (1988–92). Бухоро давлат университети аспирантурасида ўқиган (1989–92). Бухоро давлат университети Ўзбек адабиёти кафедрасида ўқитувчи, катта ўқитувчи, доцент, профессор вазифаларида ишлаб келмоқда (1992 йилдан). «Ўзбек халқ лирик қўшиқларида параллелизмларнинг характери ва бадий-композицион вазифалари» мавзуида номзодлик (1993), «Ўзбек мотам маросими фольклорининг жанрий таркиби, генезиси ва бадийи» мавзуида докторлик (2005) диссертациясини ҳимоя қилган. Унинг «Ўзбек мотам маросими фольклори» (2004), «Ўзбекистон халқлари этнографияси ва фольклори» (2007, ҳамк.), «Ўзбек халқ оғзаки бадий ижоди хрестоматияси» (2008, ҳамк.), «Охунжон Сафаров» (2010), «Бухор элда гул сайли» (2010, ҳамк.), «Авазхон» достонини коллежларда ўрганиши» (2011), «Рустамхон» достони бадийи» (2011), «Ўзбек халқ қўшиқларида радиф» (2015), «Мақолларни синквейн усулида ўргатиши» (2015), «Жаҳон адабиёти атамаларининг изоҳли лугати» (2015) ва «Семург қўнар давлатманднинг бошига (фольклоришунос Маматқул Жўраев ижодий портретига чизгилар» (2017) каби монография, дарслик, ўқув қўлланмаси ва рисолалари чоп этилган.

МОТАМ АЛЛАЛАРИНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Мотам аллалари энг қадимги даврлардан анъана сифатида келаётган қадриятлар, урф-одатлар ва миллатимиз руҳиятига хос туйғуларни ўзига мужассамлантирганлиги билан диққатни тортади. Улар ўзбек мотам маросими фольклорининг мустақил, анъанавий жанрларидан бири бўлиб, ижтимоий ҳаётнинг муайян соҳаси билан изчил боғланган. Мотам аллалари чақалок ёки катталар ўлими юз беришига дахлдор табиий вазиятда хиссий-руҳий эҳтиёж муносабати билан ижро этилади. Уларнинг аниқ ижро ўрни, пайти, табиий ҳолати ва вазияти, махсус ижрочилари мавжуд. Мотам аллалари, аслида, болаларни ухлатиш ва тарбиялаш учун куйланадиган айтимлар билан генетик алоқадордир. Улар функционал алмашилиш ҳодисаси маҳсули сифатида вужудга келган.

Мотам аллалари мазмунан ғоятда дарднок, оҳанг жиҳатдан ўта мунгли бўлади. Улар одатдаги аллаларга нисбатан секин суръатда, оддий овоз солиш асосида ғамгин руҳда куйланади. Йиғилар мотам маросимида унинг иштирокчилари руҳиятига таъсир кўрсатиб, уларни йиғлашга мажбур этса, мотам аллалари эса, аксинча, аздорларни тинчлантиришга, марҳумнинг абадий уйкусини бузмасликка ундайди.

Мотам аллаларининг матнлари анъанавий шаклга эга бўлиб, бадий жиҳатдан пишиқлиги, кучли хиссий таъсирчанлиги, поэтик сайқал топганлиги билан ажралиб туради. Уларнинг ҳар сатри ёки сатрлариаро «алла» сўзининг радиф сифатида ёхуд ҳар бир мисрадан кейин ёинки иккилик ёки тўртлик шаклидаги мустақил бандлардан сўнг «Олло, раббим, бир обло, ҳуя», «алла, во-алам-о, алла-ҳуя», «алла, ҳо, алла, алла-ё, бир обло» каби мураккаб такрорларнинг рефрен бўлиб келиши мотам аллаларига хос энг муҳим жанрий белгидир. Улар мотам аллалари таркибидаги мисра ва бандларни яхлитлаштириш учун ҳизмат қилади. Ўлим аллалари марҳумга абадий уйқу тилаш мақсадида куйланиши боис уларда «ухла» буйруқ феълига ҳам кўп дуч келинади.

Мотам аллаларининг келиб чиқишига қадимда ўлимни «уйқу» деб тушуниш етарли таъсир кўрсатган. Қадимий анимистик тасаввурларга кўра, ибтидоий одамлар ўлимни «уйғонмас уйқу» деб тушунганлар. Улар ўлган кишини ухлади, деб англаганлар. Бу тушунчаларнинг излари ҳозиргача сақланган бўлиб, эл орасида: «Ухлаганларни безовта қилманг, у ўлик билан баробар», – деган тушунчалар мавжуд. «Мангу уйқуга кетди», деган ибора ҳам шундан келиб чиққан. Халқ орасида киши ухлаганида, сув ичаётганида уни илон ҳам чакмайди, деган гаплар борлигини кексалар кўп эслатади. Хуллас, қадимда ўлим ҳодисаси мангу, абадий уйқуга кетиш қабилида изоҳланган. Ўлимни уйқу билан тенглаштириш эса уйқу учун ҳам, ўлим учун ҳам алла айтиш ҳолатининг юз беришига маълум даражада асос бўлган. Шунинг учун болани уйғоқлик олаמידан уйқу оламига, марҳумни эса тириклар оламига кўчириш жараёнида, албатта, алла куйлаш одати шаклланган. Аллага нисбатан ором багишловчи, хотиржамлик ҳада этувчи, янгича ҳаёт тарзи ато қилувчи магик восита сифатида қаралган. Унинг келиб чиқишида сўз сеҳрига ишончнинг ҳам ўзига хос таъсири бор.

Мотам аллаларига ислом динининг ўлимга йиғламасликни талаб қилувчи қоидалари ҳам таъсир кўрсатгани, шубҳасиз. Шу боисдан, мотам аллалари куйлана бошланиши билан азадорлар йиғини тўхтатиб, унга жимгина кулоқ солиб турадилар. Чунки мотам аллалари ўлимнинг барҳақлиги, ҳаммага баробарлиги ва ҳамманинг бошида борлиги ҳақидаги ҳақиқатни бадиий баён этади. Улар ёшу катта, шоҳу гадо – барчага қадимданок айтиб келинади. Ушбу ҳақиқат мотам аллалари матни орқали ҳам тасдиқланади:

*На шоҳ қолди, на гадо, алла,
Аллалаб кўтардилар, алла.
Олиб кўчадан ўтадилар, алла.*

Умуман, мотам аллалари ўзига хос тарихий тараққиётни босиб ўтганлиги сезилиб туради. Даставвал ритуал-магик мақсадда куйлана бошланган мотам аллалари бугунги кунга келиб ижтимоий-этик вазифа бажармоқда. Улар ритуал айтим

эканлиги билан характерланади ва мотам маросимининг асосий жанрларидан бирини ташкил этади. Мотам аллалари ўзига хос куйланиши тартибига, бошланма ва тугалланмага эга. Улар, одатда, худога ва пайғамбарларга ҳамду сано айтиш билан бошланади:

*Аввал бошлаб худони ёд этайлик, алла,
Пайғамбарлар руҳини шод этайлик, алла.
Пайғамбарлар руҳига биздан салом, алла,
Иzzату икром билан шод этайлик, алла.*

Шундан сўнг ўлим алласининг мазмун-моҳияти таърифланиб, номланиш тарихи хусусида тўхтанилади:

*Алла – алланинг оти,
Алла – худонинг ёди.
Кимлар қўйди шу отни,
Пайғамбарлар авлоди.
Минг ўлиб, минг тирилар,
Пайғамбарнинг зурриёди.*

Ушбу мисралардан сўнг ўлим алласининг кимга атаб куйланаётганлигига алоҳида урғу бериб ўтилади:

*Алла – Оллоҳнинг ёди,
Оллоҳ – худонинг оти.
Бугина айтган аллам,
Онажонимнинг ёди.
Бугина онажоним,
Пайғамбарнинг зурриёди,
Обло, бир обло.*

Мотам аллаларини марҳумни сўнгги йўлга кузатишдан олдин йиғи айна авжига минган лаҳзада аздорларни бир қадар тинчлантириш, марҳумнинг руҳини безовта қилмасликка ундаш мақсадида ҳамда маййитни тупрокка топшириб қайтилган окшом ўтказиладиган «хотин ётди» деб номланувчи маросимда куйлайдилар. «Хотин ётди» маросими марҳумга шу окшом гўрда

кечадиган махсус савол-жавобдан муваффақиятли ўтиб, жаннатга етишиши учун мадад кўрсатиш, унга жаннатдан жой бериш мақсадида аёллар томонидан ўтказилади. Чунки жаннат аёлларга тегишли деб қаралади. Шу боис мотам аллалари марҳум учун жаннатдан жой сўраш мазмунидаги мисралар билан якунланади:

*Ал-омон – омонин бер,
Жаннатдан маконин бер.
Ҳар мусулмон банданинг
Беҳишдан маконин бер,
Алла, алла, алла-ҳуя.*

Катталар ўлими юз берганда куйланадиган мотам аллалари ижро ўрни ва пайтидан ташқари, ижрочилари ва мавзу тузилишига кўра ҳам ўзаро фарқ қилади. Масалан, тантанали дафн маросими жараёнида мотам аллаларини профессионал ижрочи аёл – аллагўй айтган аллаларнинг марҳум тилидан куйлаётган қисмида марҳумнинг қоронғу гўрида, танҳоликда кечаётган ахволдан шикоят, зорланиши баён этилса, кейинги қисмида куйловчининг унга тинчлик, хотиржамлик тилаши, бу кун ҳамманинг бошида борлигини уқтириши, жигарга жаннатдан жой сўраши ифода этилади.

Чақалоклар учун мотам алласи курук бешик тебратиб туриб айтилади. Шунинг учун халқ орасида бешикни боласиз, бўш ҳолда тебратиш ёмон ирим қилинади. Чақалок ўлимида ижро этилувчи мотам аллалари бола ёшига қараб иккига бўлинади ва улар мазмунига кўра фарқланиб туради: 1) ҳали алла эшитиш насиб этмаган, бешикка беламай туриб вафот этган чақалокларга бағишлаб куйланадиган мотам аллалари; 2) бешик ёшида (40 кунликдан 3 ёшгача) бўлган ва бевақт вафот этган гўдаклар учун куйланадиган мотам аллалари.

Ёш болалар учун мотам аллалари, одатда, садр тушиб ижро этилади. Улар кўпинча боланинг дунёдан тўймай кетганлигини, бу ўтли армон ота-оналар қалбини куйдириши мотиви етакчилик қилади. Чақалок ўлими алласини боланинг ота ёки она бибиси куйлаши мумкин. Баъзи ҳолларда чақалокнинг онаси ёки бошқа яқин кекса аёл қариндоши ҳам куйлаши кузатилади.

Мотам маросимининг вербал кисмини ташкил этувчи мотам аллалари бадихатан яратилади. Уларнинг яратилишида мотам аллаларининг профессионал ижрочилари бўлмиш аллагўйларнинг роли катта. Мотам аллаларини ҳар ким айта олмайди. Аллагўйлар кўпроқ ёши ўтиб қолган кексарок тажрибали аёллардан иборат бўлади. Аллагўйлар гўяндалик қилмайди. Гўяндалар мотам маросимида йиғи магиясига ишониб, «йиғи марҳумга қайта жон бахш этилади» деган эътиқод билан йиғи уйғотиш вазифасини бажарсалар, аллагўйлар, аксинча, йигини тўхтатишга, Оллоҳ омонатини топшириб, руҳи тинчиган марҳумни безовта қилмасликка чорлайди. Мотам аллалари халқнинг шунчаки ўлим орага солган мангу жудолик изтиробларини ифодаловчи кўшиқ эмас, улар, асосан, инсоннинг инсонга меҳру оқибатини, сўнги мурувватини намойиш этувчи меҳр байтлари ҳамдир. Чунки улар орқали марҳумга абадий уйқусида ором, хотиржамлик тиланади.

Мотам аллаларида ўлимдан зорланиш, шикоят қилиш, тақдирга тан бериш, марҳумга ачиниш, унинг абадий уйқусида хотиржамлик тилаш мотивлари етакчилик қилади. Улар реал воқеликни шахснинг кечинмалари орқали акс эттиради. Мотам аллаларининг яна бир муҳим белгиси шуки, уларни исталган вақтда, тўғри келган жойда ижро этиб бўлмайди. Ўлим юз бермаган лаҳзада мотам алласини қуйлаш қаттиқ ирим қилинади, тақиқланади.

Мотам аллаларида поэтик мазмун жуда содда ва лўнда баён этилади. Уларнинг бадиияти халқ шеъриятидаги бошқа жанрлар бадиияти каби юксакдир. Уларда турли бадий санъатларни, сўз кўчимларини, композицион-стилистик воситаларни учратиш мумкин. Мотам аллалари, одатда, бармоқ вазнида яратилади. Улар бадихатан яратилиши боис вазн тузилиши ҳар хил ўлчовли бўлади. Шунингдек, уларда изчил банд тузилишига риоя қилинмайди, кўпинча иккилик ва тўртлик банд тузилишда учрайди. Мотам аллаларининг қофияланиш тартибида ҳам ранг-баранг ҳолатлар кўзга ташланади. Улар жонли халқ тилида яратилади. Мотам аллалари таркибида қуйланувчи аксар тўртликлар йиғи-йўқлов, лирик кўшиқ, болаларни ухлатиш

учун куйланадиган алла сифатида ҳам ижро этилиши кузатилади. Бундай функционал алмашишлар юз беришига матнларнинг мазмунан ва рухан яқинлиги асос бўлади. Бошқа жанрдаги асослардан мотам аллалари мазмунан марҳумга абадий уйқу тиллашга қаратилганлиги, таркибида алла радифининг мавжудлиги билан ажралиб туради.

Хуллас, мотам аллалари ўзига хос жанрий белгилари билан ўзбек халқ оғзаки ижодида мустақил ўрни тугади. Улар инсонни нафақат тириклигида, балки ўлганида ҳам қадрлаш лозим эканлигини уктириб туради.¹

¹ Ушбу мақола куйидаги манба асосида тайёрланди: Ўраева Д. Мотам аллаларини жанрий белгилари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2005. – 1-сон. – с. 51–59.

Олим
ҚАЮМОВ

(1968 йилда туғилган)

Олим Садриддинович Қаяумов 1968 йил 4 февралда Навоий вилояти Хатирчи тумани Хонқа қишлоғида туғилган. Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институти Навоий филиали (ҳозирги Навоий давлат педагогика институти)нинг Ўзбек филологияси факультетида ўқиган (1985–92). Шу орада ҳарбий хизматни ўтаган (1986–88). Навоий давлат педагогика институтида ўқитувчи (1992–95). ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти аспирантурасида таҳсил олган (1995–98). Навоий давлат педагогика институтида ўқитувчи, доцент, кафедра мудири лавозимларида ишлаган (1998–2011). Ҳозир Навоий давлат педагогика институти проректори (2011 йилдан). «Ўзбек фольклорида пари образи (генезиси ва поэтикаси)» мавзусида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилган (1999). «Ўзбек шамон айтимлари» (2007), «Ўзбек фольклорида тарбия масаласи» (2009), «Эртак ва тарбия» (2009) каби рисолалар муаллифи.

**ПАРИ ОБРАЗИНИНГ ГЕНЕЗИСИГА
ДОИР МУЛОҲАЗАЛАР**

Пари билан алоқадор халқ карашларига доир материаллар таҳлилидан маълум бўлдики, бу образ Марказий Осиё халқларининг энг қадимий мифологик тасаввурлари тизимида

алоқадордир. Маълумки, пари ҳақидаги энг кўҳна маълумотларни ўзида ифода этган ёзма ёдгорлик «Авесто» бўлиб, унинг барча қисмларида бу образ «пайрика» номи билан қайд қилинган. Пайрика мифологик персонаж номи бўлиб, генетик жиҳатдан пари образининг архаик кўринишларидан бири ҳисобланади. Аммо «пайрика» образининг талқини борасида илмий адабиётларда яқдиллик йўқ.

Масалан, В. Гертернинг фикрича, «Авесто»даги пайрика ғайритабиий ҳусну жамолга эга бўлган соҳибжамол аёл – гетерлар, ёвуз соҳира, яъни фея маъносида қўлланилган. Олимнинг мулоҳазалари «пайрика» атамасининг этимологиясини этник номлар асосида изоҳлашга қаратилган. Яъни эронийлардан аввал яшаган қабила зардўштийликка эмас, балки ибтидоий эътиқодлардан бошқа бирига топинган ва шу сабабли «Авесто»да бу этник ном асосида юзага келган мифологик образ ёвуз кучлар сирасига киритилгаи. Бу фикр, назаримизда, баҳсталабдир.

«Авесто» талқинича, «пайрика» ёвуз куч тимсолидир. Эрон авестошуноси Б. Саркаратининг маълумотларига суянган А. Е. Бертельс бу ҳақда шундай ёзади: «Авесто» матнларидан бирида пари ҳақидаги тасаввурлар беақллилик ва жиннилик билан боғлаб талқин қилинади. Барча матнларда бу образ фақат ёвуз мавжудот сифатида тасвирланган. «Авесто»да битилишича, «айрим вайсакиларгина париларнинг яхшилик қилишига ишонадилар». Бу эса пари култи ва унга сиғиниш анъанаси зардўштийлик ақидалари ҳукмрон диний эътиқод сифатида кенг тарқалган даврларда ҳам айрим жойларда сақланиб қолганлигидан далолат беради»¹.

«Авесто»даги «пайрика» ёвуз куч сифатида тасвирланганлигига сабаб, унинг Ангро Майнью томонидан яратилганлигидир. «Яшт»нинг VIII фаслида айтилишича, оқ от қиёфасида намоён бўлувчи Тиштриянинг вазифаларидан бири – кечаси само ёритгичларига ҳамла қиладиган аёлсифат ёвуз махлуқ – пайрикаларга қарши курашиш. Тиштриянинг мардонавор зарбасига дош беролмаган пайрика «бамисоли замин билан осмон оралиғида

¹ Бертельс А. Е. Пери // Культура и искусство народов Средней Азии в древности и средневековье. М., 1979. стр. 126.

учаётган юлдузлардек тўкиладилар». Пайрикаларга қарши қурашувчи эзгу тангрилардан яна бири – Митрадир. У қуёш ботғач, «зулмат қаъридан бош кўтармоқчи бўлган пайрикаларни маҳв этади» (Яшт, X. 26)¹.

Пайрикалар эзгулик кучларига, ёруғлик ва ҳаёт тимсолларининг душмани сифатида тасвирланган. Улар Ахриманнинг ёвуз ибтидолари жам бўлган зулмат оламига мансубдирлар. «Авесто» битикчилари бу ҳақда шундай ёзадилар: «Ахриман жанг қилаётганларга ёрдам берсин деб, қора ибтидодан яратилган жуда кўп париларни ҳам жойлаштирди. Улар осмону фалакда чарх уриб айланаётган сайёралар теварагида бемалол юриш, истаган томонга қайрила олиш ва ҳаракат қилиш ўнғай бўлсин учун само ёритгичлари кўринишига қирадилар. Шу тариқа сайёраларга эврилган парилар кичикроқ руҳларни ўз домига тортишар, бошқаларга гўё нур таратгандай бўлиб, аслида, касаллик, оғрик ва ўлимга маҳкум этар экан»².

«Авесто»да тасвирланишича, пайрикалар турли жониворлар қиёфасига ҳам қира олар экан. Масалан, пайрикалардан бири ит сувратида бўлиб, ўрмонда яшармиш. Агар уни учратган киши қилич билан ҳамла қилиб, итни иккига бўлиб ташласа, унинг жасаидан яна иккита кучук пайдо бўларкан³. Умуман, «Авесто»да пайрикалар соҳибжамол аёл ва жонзот (ит, қаламуш каби) кўринишида бўлиши қайд қилинган.

Париларнинг ит кўринишида намоён бўлиши ҳақидаги қарашлар ҳозир ҳам сақланган. Бухоро вилоятининг Олот туманидаги Кўккўз қишлоғида яшаган табиб Олия момонинг эътироф этишича, унинг парилари баъзан кечаси ит бўлиб келар экан. «Гуландом» номли – тожик халқ эртагида подшо болаларини эмизиб, катта қиладиган парилардан бири катта қора ит сувратида тасвирланган⁴.

¹ Мифы народов мира. Т. 2. М., 1992. стр. 286.

² Литвинский Б. А. Семантика древних верований и обрядов памирцев // Средняя Азия и ее соседи в древности и средневековье. М.; 1981. стр. 95.

³ Мифы народов мира. Т. 2. стр. 286.

⁴ Таджикские народные сказки. Составление и обработка Р. Амонова. Душанбе, 1972. стр. 283.

Жоннинг ит кўринишида намоён бўлиши тўғрисидаги мифологик қарашлар парининг бу жонивор сувратига тасаввур қилинишига асос бўлган. Чунки қадимги одамлар тасаввурга кўра, ёвуз кучлар тимсоли ҳисобланган ялмоғиз, жодугарлар ухлаган пайтларида уларнинг жони танани тарк этиб, қора ит шаклида оламни сайр этаркан. Ўлган одам руҳи ит кўринишини олади деб ўйлаганлар. Ўлган киши жасади устидан ит сакраб ўтиши руҳнинг қайтиши аломати деб қаралган. Поляклар эътиқодича, сувга чўкиб ўлган кишиларнинг руҳи ит сувратига намоён бўларкан¹.

Демак, одам ўлгач, унинг руҳи жониворлар сувратига энади, яъни «кайта тирилади» деган халқ қарашлари асосида парининг итга эврилиши мотиви келиб чиққан.

«Авесто»да тасвирланган пари (пайрика) образига хос асосий белгилар қуйидагилардан иборат: а) ёвузлик оламига мансублик; б) антропоморф (инсон кўринишида) ва зооморф (жонзот) киёфасида намоён бўлиши; в) хусну жамолда беназирлик; г) эзгулик олами вакилларига қарши курашиш; д) сеҳр-жоду қудратига эгалик; е) девлар билан алоқадорлик.

Пайрика образи «сеҳргарлар» ва «девлар» билан ёнма-ён қўлланилиши ҳам қизикарлидир. «Яшт» китобининг Ардвисура Анахитага бағишланган «Ардвисур яшт» деб аталган қисмида пари ва сеҳргар образлари билан алоқадор лавҳа мавжуд. Ахурамазданинг кўрсатмасига биноан, Зардўшт «девлар душмани», «эзгу ҳомий» Ардвисура Анахита шарафига қурбонлик қилишни урф қилган. Шундай қурбонликлардан бири хакида «Авесто»да қуйидагилар битилган:

Хошянеха Парадата унга қурбонлик қилмоқ учун,

Хара чўққисига –

Юз от, минг ҳўкиз ва ўн минг қўй олиб келди.

Ва у шундай хитоб қилди:

«Эй, олийҳиммат, қудратли Ардвисура Анахита!

Сен менга шундай омад бахш этгинки,

Токи мен барча кишварлару,

¹ Легенды, мифы и предания. М., 1992. стр. 20–23.

Девлар, одамлар,

Сеҳргарлар ва париларга ўз ҳукмимни ўтказа олай!»¹.

Бу матндан кўришиб турибдики, дастлабки мифологик ҳоконлардан бири Хошйангаха Парадатанинг мурожаатида «пари ва сеҳргарлар» икки мустакил образ сифатида берилмоқда. Юқоридаги мурожаат анъанавий формула бўлиб, «Ардвисур яшт»да бир неча марта такрорланган. Унда пари образи дев, сеҳргар, капалак сингари ёвузликка хизмат қилувчи образлар сирасига киритилган.

Пайрика (пари) образи Ўрта Осиёда яшаган қадимги деҳқонларнинг зардўштийликдан бурунги мифологиясида шаклланган бўлиб, дастлаб ҳосилдорлик култи билан боғлиқ ҳолда тасаввур қилинган. Зардўштийлик таълимоти келиб чикқач, эзгу кучлар тоифасига мансуб бўлган кўпгина мифологик образлар сингари пари ҳам ёвуз куч рамзига айлантирилган. Ахурамазда бошчилигидаги эзгулик кучларининг пари, дев каби ёвуз тимсолларга қарши мурасасиз кураши мотивида зардўштийлик таълимотининг ўзидан аввалги эътиқодий инончларга қарши кураши ўз ифодасини топган.

Юқоридаги қисқача таҳлилдан сўнг биз пари образининг тарихий илдизлари ва мифологик образ сифатидаги ривожланиш босқичларини қуйидагича даврлаштирдик:

пари – эзгуликка хизмат қилувчи ҳомий куч тимсоли (зардўштийликдан олдинги давр);

пари – ёвузлик оламига мансуб шайтоний куч тимсоли (зардўштийлик даври);

пари – мифологик ва бадий образ (зардўштийликдан кейинги давр).

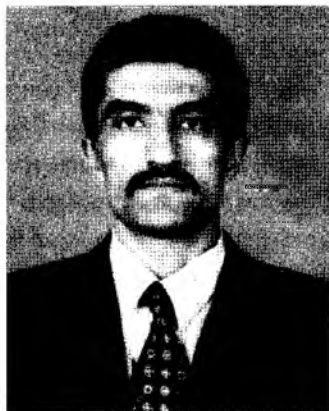
Хуллас, пари образининг генезиси Турон заминда истиқомат қилган қадимги аждодларимизнинг зардўштийликдан аввалги мифологик тасаввурлари ва ҳосилдорлик култи ҳақидаги қарашларига бориб тақалади.²

¹ Литература древнего Востока. М.: 1984. стр. 17.

² Ушбу мақола қуйидаги манба асосида чоп этилмоқда: Қаюмов О. Пари образининг генезисига доир мулоҳазалар // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1998. – 4-сон. – 41–44-бетлар.

Абдумурод
ШИЛОВОВ

(1970 йилда туғилган)

Абдумурод Тилавов 1970 йил 23 октябрда Навоий вилояти Нурота тумани Деҳбаланд қишлоғида туғилган. Ўзбекистон миллий университетининг ўзбек филологияси факультетида таҳсил олган (1988–93). Шу университетнинг аспирантурасида ўқиган (1993–95). Мазкур олий даргоҳда ўқитувчи, катта ўқитувчи, доцент лавозимларида ишлаган (1996–2015). Ҳозирда Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетида фаолият кўрсатмоқда (2016 йилдан). «Ўзбек халқ достонларидаги от образининг тарихий асослари ва бадиий талқини» мавзусида номзодлик диссертациясини ёқлаган (2000). «Қизиқарли топшимоқлар», «Қирқ ривоятга қирқ шарҳ», «Мактаб оиладан бошланади», «Тарбия китоби. 7 ёшдан 70 ёшгача», «Ибратли ривоятлар ва хислатли ҳикматлар», «Энг сара аллалар», «Болаларга гап ўқтириши санъати» китоблари чоп этилган. Шунингдек, «Туркий халқлар эртаклари», «Маснавий»дан ҳикоялар», Абу Ҳанифанинг «Муснад», Султон Валаднинг «Маърифатнома», Ҳажар Асқалонийнинг «Мунаббихот», Муҳаммад Зақонинг «Саодат асридан сабоқлар» китоблари унинг таржимасида тақдим қилинган.

ХАЛҚ ДОСТОНЛАРИДА ҚАНОТЛИ ОТЛАР

Халқ достонларидаги от образи муҳим аҳамиятга эгадир. Чунки у керак ўринларда, яъни қаҳрамон мушкул ҳолатларга тушиб

колганда ёрдамга келади ва мадад бўлади. Бундай отларнинг кўплаб гайритабиий хусусиятлари мавжуд.

От образига хос мифик белгилардан бири бу отнинг куш билан боғлиқ ҳолда тасвирланиши, аниқроғи қанотли эканлигидир. От образининг бадийлигини таъминлашда биргина деталнинг нақадар аҳамиятга эга эканлигини, инчунун, халқ бахшисининг тафаккур салоҳияти, бадий маҳоратини кўрсатиш учун эпик отдаги мана шу хусусият ҳақида имкон қадар батафсилроқ тўхталишни мақсадга мувофиқ деб билдик.

Қанот отда ҳар доим ҳам кўринавермайди. Қаҳрамон ва оти мушкул аҳволда қолганда, отнинг талаби билан унинг баданига эгаси томонидан «симдай ботиб кетгувчи» қамчи урилади ва от кўкка кўтарилади. Қанот душман ўқидан сақланишда ва асосан, пойгада «қўл келади».

«Алпомиш» достонида Барчинойнинг биринчи шартни, ораси қирқ кунлик йўл бўлган Бобохон тоғигача от билан пойга қилиш эди. Кўкалдошлар шартни бузиб, Қоражон ва отини боғлаб, Бойчиборнинг оёғига гул мих қоқадилар. Боғланган банддан халос бўлиб, хафа турган Қоражонга от (аслида Ражабхўжа эшон. – А. Т.) далда беради, уни жасоратга ундайди:

*Дам шу дамдир, ўзга дамни дам дема,
Бошинг эсон, давлатингни кам дема,
Қолдим, деб Қоражон, сира гам ема.
Жабр қилгин бундай ҳайвон жонига,
Қамчи ургин гўшт кўтарган сонига,
Етказарман Бойсин – Қўнғирот хонига...¹*

Қоражон «жабр қилгач» Бойчиборнинг тўрт ярим газ қаноти ёзилиб, «яшиндай бўб» кўтарилади ва пировардида Бойчибор сўзининг устидан чиқади.

Қанотли от мотиви қардош халқлар оғзаки ижоди учун ҳам характерли ҳодиса. Масалан, бошқирд халқ достони «Урал

¹ Алпомиш, достон, айтувчи Фозил Йўлдош ўғли, Тошкент, 1987. – Б. 113. Бу лавҳа достонлардаги қаҳрамон отининг яна бир мифик хусусияти – унинг гапириш қобилиятига эгаллигини кўрсатмоқда.

Ботир»да бош қахрамоннинг Оқ бўз оти ҳам қанотли тулпордир.¹ «Авазнинг арази» номли туркман халқ достонида эса Ғиротнинг отаси «оқ кушдан»лиги Гўрўғли тилидан айтилади.

Аввало, эпосдаги қанотли отнинг мифик асосларини очишга ҳаракат қиламиз. Қадим аждодларимиз отларнинг қуш каби учишига ишонишган. Бу мифик тасаввурнинг изларини туркийлар яшаган ҳудудларда олиб борилган қазилма ишлари натижалари кўрсатмоқда. Пазирик кўрғони ва Бухоро яқинидаги Варахша кўрғонидан, Мир Араб мадрасаси ёнидан чиққан қанотли от ҳайкаллари ва Самарқанддаги Афросиёб кўрғони деворларидаги қанотли от тасвирлари аниқланган.

Радлов олтойлар юртига яқин бўлган эски турк қавмларининг илк юрти деб билинган Кам (Енисей) бўйларидаги Абакан (Минусинск)да олиб борилган қазилма ишлари давомида тош, суякдан ишланган бир неча ҳайвон фигуралари топилган. Бронза даврига оид деб кўрсатилаётган бу топилмалар орасида йиртқич қуш бошли отлар ҳам бор. Айни пайда бу топилмалар Эрмитаж музейида сақланмоқда.

Достонлардаги бу мотивнинг илдизлари кўп жиҳатдан отнинг асли қанотли эканлиги ҳақидаги афсона-ривоятларга ҳам бориб тақалади, фикримизча. Масалан, Онадўлидаги Абдал турклари орасидаги бир афсонага кўра, от бир замонлар ҳам қанотли, ҳам сузиш аъзосига эга бўлган муқаддас махлуқот бўлиб, Қоф тоғи (Кўхи Қоф) ортидаги сут кўлида яшаган. Ўлимга чора кидириб юрган Хизр алайҳиссалом бир кун бу отларни кўриб қолади ва тутишга ҳаракат қилади. Удалай олмагач, кўлга шароб куйиб отларни беҳуш қилади, қанотларини синдириб ташлайди ва ер юзига келтириб бу отларни кўпайтиради.

Хоразм вилоятидаги Хазорасп туманининг халқ этимологияси билан боғлиқ афсонада ҳам айни шу мазмунни кўрамыз. Айтишларича, мингта учар отни (таъкид биздан. – А.Т.) тутиб олиш учун бу отлар сув ичиб кетадиган булоқ сувига беҳуш қилгувчи дори солиб қўядилар. Дориланган сувдан ичган отлар беҳуш бўлади ва кўлга тушади. Отларнинг қанотларини қирқадилар ва инсонларга хизмат қилишга мажбур қиладилар.

¹ Башкирский народный эпос. – М., – 1977. – С. 318.

Шундан кейин бу жой минг от маъносидаги «Хазорасп» деган ном билан юритилади.¹

Авшар турклари ҳам от асли канотли бўлиб, Одам Ато билан бирга ерга тушганлигига ишонишади. Гўёки Одам Ато бу суюкли хайвон қайтадан кўкка учиб кетмасин, деб унинг канотларини синдириб ташлаган экан.²

Туркий халқлар орасида машҳур «Оқ бўз от» ва «Кўк бўз от» афсонасидаги отларнинг учиш қобилиятига эга бўлганлигини бу ўринда эслатиб ўтиш жоиз. Озарбайжон фольклоршуноси М. Сейидов эса, Ғиротнинг олов – ўтдан каноти борлиги, «инсон кўзи тегиб», бу канотлар эриб кетгани ҳақида ривоят мавжудлигини айтади.

Фикримизча, дostonларимиздаги отнинг қанотли бўлишида аждодларимизнинг от ҳақидаги мифик тасаввурлари, чунончи, бу тасаввурлар асосида вужудга келган юқоридаги каби афсона, ривоятларнинг таъсири бор.

Дostonлардаги отнинг қанот ёзиб кўкка сапчиши, елдек учиб, қахрамонни манзилига етказишига доир тавсифу тасвирларни, бир жиҳатдан, муболаға, ўхшатиш каби бадиият воситалари билан боғлаб талкин этиш, иккинчи томондан, туркийларнинг қадимги мифологик дунёқараши асосларидан келиб чиққан ҳолда таҳлил қилиш ҳам мумкин. Юқоридаги қарашларимиз буни исботлайди.

Отдаги бу мифик белгининг дoston учун аҳамияти борми? Ҳ. Зарипов отдаги қанот ҳақида тўхталиб, дostonлардаги отга нисбатан эртақлардаги отларда қанот кўпроқ аҳамият касб этишини айтади: «Борди-ю, Ғирот билан Бойчиборнинг барча хусусиятларини сақлаб, қанотсиз тасаввур этсак, асарга ҳеч қандай путур етмайди. Масалан, Бойчиборнинг қаноти пойгачиларга етиб олиш учунгина хизмат қилади...»

Бизнинг фикримизча, пойга эпизодида отда пайдо бўлган мифик қанот дoston учун қатта аҳамиятга эга. Бундан ташқари

¹ Бу ҳақда қаранг: Имомов К., Мирзаев Т., Саримсоқов Б., Сафаров О. Ўзбек халқ оғзаки ижоди. Т. 1990. Б. 178-179.

² Хоразм вилояти, Хазорасп туманидаги бир қишлоқ номи «Авшар» деб аталади.

жанговар отнинг қанотли ҳолда тасвирланиши дostonчининг бадий маҳорати билан ҳам боғлиқ. Сўзимизга аниқлик киритиш мақсадида «Алпомиш» дostonидаги пойга эпизодини яна бир бор эсга оламиз.

Қоражон боғланган банддан халос бўлиб, «отнинг устига минди, от оёғини босолмай турди. (Чунки Кўкалдошлар от оёғига урган гул михлар ялпоқ тизгача кирганди. – А. Т.) Қоражон «Пойгага бекор келган эканман»,¹ деб турган эди. У тушқун ҳолатда... Пойгачиларга етиб олишдан умидини узган. Бундай оғир аҳволда отнинг Кўкалдошларга етиб олиши мушкулгина эмас, мумкин эмас эди. Нима қилиш керак? Ҳамма энди нима бўларкин, деб дostonни жон қулоғи билан тинглаб турган вазиятда зукко бахши отга қанот «беради», инчунун, тушқун кайфиятдаги тингловчи психологиясига ҳам таъсир кўрсатади, унинг кайфиятини «жойига туширади».

Бахши пойгада Бойчиборни қанотсиз ҳам «ўздириши» мумкин эди. Аммо у ҳолда тингловчида қахрамон отига нисбатан ишончсизлик туғиларди.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, дostonлардаги қахрамоннинг отини исталган ўринда қанотсиз тасаввур этиб бўлмайди. Отдаги қанотнинг, умуман, мифик белгиларнинг бўлиши ҳам бежиз эмас; бу белгилар дoston учун муҳим детал бўлиб хизмат қилади. Фикримизча, халқ оғзаки ижоди намуналаридаги отларда қанотнинг бўлиши, доно халқимизнинг отни қандай яхши кўриши, унга меҳр бериши ва от билан кўплаб орзуларини боғлагани билан ҳам чамбарчас боғлиқдир.

¹ Алпомиш. – Б. 75.

**XX АСРДА ЎЗБЕК ФОЛЬКЛОРШУНОСЛИГИ БЎЙИЧА
ҲИМОЯ ҚИЛИНГАН ДИССЕРТАЦИЯ ИШЛАРИ**

Докторлик диссертациялари

№	Фамилияси, исми-шарифи	Диссертация мавзуси	Ҳимоя қилган йили
1	Қодиров Мухсин Халилович	Ўзбек халқ драмаси	1965
2	Зарифов Ҳоди Тилласвич	Нашр қилинган ишлари бўйича фан доктори илмий даражаси берилган	1965
3	Раззоқов Ҳошимжон	Ўзбек халқ оғзаки ижодида сатира ва юмор	1970
4	Қобулниёзов Жуманиёз	Ўзбек фольклорининг шаклланиши ва таракқиёт йўллари	1973
5	Муродов Малик	Ўзбек «Гўруғли» дostonларининг жанр ва ғоявий-бадий хусусиятлари	1975
6	Саидов Мухаммаднодир Собитович	Ўзбек халқ дostonчилигида бадий маҳорат масалалари	1976
7	Мирзаев Тўра	Ўзбек халқ бахшиларининг маҳорати ва улар репертуарининг асосий хусусиятлари	1986
8	Имомов Комил	Ўзбек халқ насри жанрларининг генезиси ва поэтик трансформацияси	1986
9	Саримсоқов Баҳодир Исоқович	Ўзбек маросим фольклорининг жанрлар таркиби, генезиси ва поэтикаси	1987
10	Жалолов Ғайрат Орипович	Ўзбек халқ сеҳрли эртақларининг генезиси ва поэтикаси	1987
11	Абдуллаев Ҳамдам	Ўзбек-қорақалпоқ эпоси алоқалари ва типологияси	1988
12	Рўзимбоев Сафарбой	Хоразм халқ дostonларининг спецификаси, типологияси ва поэтикаси	1990
13	Мусина Ғолима Гайсиевна	Ўзбек халқ дostonларида хотин-қизлар образи	1990
14	Жуманазаров Умрзоқ Абдураззоқович	Ўзбек тарихий фольклорининг жанрлари состави ва уларнинг ғоявий-бадий хусусиятлари	1991
15	Мусақулов Абийр	Ўзбек халқ лирикасининг тарихий асослари	1995
16	Ёрматов Исомиддин Турғунович	Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси поэтикаси («Алпомиш» дostonи мисолида)	1995
17	Жўраев Маматқул	Ўзбек халқ самовий афсоналарининг тарихий асослари	1996
18	Абдуллаев Рустам Самигович	Марказий Осиё халқлари маросим мусикаси	1997

Номзодлик диссертациялари

№	Фамилияси, исми-шарифи	Диссертация мавзуси	Ҳимоя қилган йили
1	Зарифов Ҳоди Тиллаевич	«Маликан айёр» дostonининг нашри учун берилган	1943
2	Афзалов Мансур Иноятгович	«Фарҳод ва Ширин» дostonининг халқ вариантлари	1950
3	Тожибоев Ғозибой	Фозил Йўлдош ўғлининг ижоди	1954
4	Собиров Охунжон	Ислом шоир Назар ўғли ижоди	1955

5	Алавия Музайяна	Ўзбек халқ кўшиқлари	1959
6	Саидов Муҳаммаднодир	«Малика Айёр» достони	1960
7	Муҳаммадиев Расул	Аския – Ўзбек халқ ижоди жанри	1961
8	Жалолов Ғайрат Орипович	Ҳамза ва халқ оғзаки ижодиёти	1962
9	Муродов Малик	Ўзбек халқ дostonларида Гўрўгли образи	1962
10	Жўраев Ёқубжон	Ўзбек фольклорига давр образи	1963
11	Мирзаев Тўра	Алпомиш» дostonининг Ўзбек вариантлари	1965
12	Очилов Темир	Маматкарим полвон» дostonининг тарихий асослари	1965
13	Аскарлов Сиддиқ	20-йиллар Ўзбек адабиётида фольклор аънавалари	1966
14	Ашуров Тиловул	Ўзбек халқ дostonларида юмор ва сатира яратиш йўллари ва воситалари	1967
15	Ҳусайнова Зубайда	Ўзбек топишмоқларининг асосий хусусияти ва манбалари	1967
16	Имомов Комил	Ўзбек сатирик эртакларида ижтимоий мотивлар	1968
17	Мўминова Анора Усмоновна	Ўзбек халқ эртакларида хотин-кизлар образи (реализм ва романтизм тенденциялари асосида)	1968
18	Шодисва Сиддиқа Файзисвна	«Сохибқирон» дostonининг ғоявий-бадий хусусиятлари (эпоснинг турли версияларини киёсий ўрғаниш тажрибаси)	1968
19	Миркамоллова Мархабо Абдухамидовна	Ўзбек-лақайлар фольклорига «Гўрўгли» дostonларининг ўрни	1972
20	Рўзимбоев Сафарбой	Хоразм воҳаси Ўзбек халқ кўшиқларининг ғоявий-бадий хусусиятлари	1972
21	Қаҳҳоров Абдумўмин	«Келиной» туркуми дostonларининг ўзига хос хусусиятлари	1972
22	Жаҳонгирев Ғани	Ўзбек болалар фольклори	1973
23	Оқбўғасев Ҳайдар	Халқ китобларининг ғоявий-бадий хусусиятлари	1973
24	Ражабов Райимкул	«Зевархон» дostonининг генезиси, тарқалиши ва ғоявий-бадий хусусиятлари	1973
25	Очилов Камол	Ўзбек халқ меҳнат кўшиқлари (Қашқадарё вилояти материаллари асосида)	1974
26	Умаров Субҳонкул	Ўзбек халқ дostonларида бон қаҳрамон талқини (Муҳаммадқул Жонмурот ўғли Пўлкан репертуари мисолида)	1974
27	Аъловсв Амин	Янги давр дostonларида традиция ва новаторлик масалалари	1975
28	Йўлдошева Фарида	Халқ қаҳрамони Насриддин Афанди образини тиниклаштириш муаммоси	1975
29	Саримсоқов Баҳодир	Ўзбек адабиётида сажъ	1976
30	Абдуллаев Рустам	Катта ашула жанри ва ушнинг намоёндалари	1982
31	Жуманазаров Умрзоқ Абдуразоқович	Ўзбек халқ тарихий кўшиқлари (спецификаси, таснифи ва поэтикаси)	1982
32	Мирзаева Муаззам Қодировна	Гўрўгли» дostonларида наслий туркумлик проблемаси («Ҳасанхон» туркуми мисолида)	1982
33	Бобоев Маманазар	Ўзбек халқ эпосининг тарихийлик принциплари типологияси	1983

34	Мадаев Омонудла	Хоразм дostonлари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари	1983
35	Нурмуродов Йўлдош	Ўзбек фольклорининг ўрганилиши тарихи ва немис тилига илмий-адабий таржима қилиш проблемалари	1983
36	Обидова Маҳмуда	Рустам» туркум дostonларининг ғоявий-бадий хусусиятлари	1983
37	Алимов Саидкул	Ўзбек адабиётида адабий эртак жанрининг шаклланиши ва ривожланиши	1984
38	Йўлдошева Саодаг	«Алломиш» дostonининг поэтикаси (сюжетини ташкил этувчи мотивлар, ўхшатиш ва эпитет)	1984
39	Мусакулов Абийр	Ўзбек фольклорига терма (жанр хусусиятлари, классификацияси, поэтикаси)	1984
40	Қўшмоқов Муҳаммадали	Анъана ва бадиҳаўйлик масалалари (Қўргон дostonчилик мактаби вакили Эргаш Жуманбулбул ўғли репертуари мисолида)	1984
41	Ёрматов Исомиддин Турғунович	Ҳозирги ўзбек адабиётида фольклоризмлар типологияси	1985
42	Зуфаров Тўхтамурод Усмонович	Ўзбек халқ дostonларининг спецификаси ва уларининг бадий тасвир воситалари	1985
43	Турсункулов Аббос	Ўзбек фольклорига биографик ва автобиографик асарлар ҳамда уларнинг ғоявий-бадий хусусиятлари	1985
44	Холикулов Жўрабой	«Гўрўглининг туғилиши» дostonининг Гўрўгли туркумини ривожлантиришдаги ўрни	1985
45	Қаландарова Марзия	1916 йил кўзғолонининг ўзбек фольклорига бадий талқини (тарихийлик, анъанавийлик ва новаторлик масаласи)	1985
46	Мамашуқов Қаяом	«Нурали» туркуми дostonларининг ғоявий-бадий хусусиятлари	1986
47	Жўраев Маматкул	Ўзбек халқ эртакларидаги «сеҳрли» рақамларнинг тарихий асослари ва поэтик вазифалари	1987
48	Турдимов Шомирза Ғаниевич	Ўзбек халқ лирик кўшиқларида поэтик рамз ва унинг функцияси	1987
49	Файзулла Аймоқ	Афғонистон ўзбекларининг халқ кўшиқлари	1987
50	Қозоқов Дехқонбой	Ўзбек халқ сагирик кўшиқлари	1987
51	Носиров Содикжон	Ўзбек халқ оғзаки ижодида ижрочилик маҳорати (эртакчи ва аскиябозлар мисолида)	1988
52	Сапаров Ақтам	Ўзбек халқ дostonлари ритмикаси ва уни рус тилида тиклаш масалалари	1989
53	Бекмуродов Иброҳим	Ўзбек-қозок фольклор алоқалари	1990
54	Ёқуббекова Мунаввара Муҳамедовна	Ўзбек халқ аллаларининг жанр табиати ва бадий хусусиятлари	1990
55	Маҳмудова Клара	Фольклор ва замонавийлик (бадий ҳаваскорликнинг ривожланишида фольклорнинг роли)	1990
56	Холмирзаева Сайёра Шуқуровна	Ўзбек халқ эпосидаги бадий шартлиликнинг ўзига хос хусусиятлари	1990
57	Жуманиёзов Раҳимбой Мағқаримович	«Юсуфбек ва Аҳмадбек» дostonи ва унинг тарихий асослари	1991
58	Эргашев Абдиолим	Шеробод дostonчилик мактаби	1991

59	Мирзаева Салима Райимжоновна	Ўзбек афсун-дуоларининг жанр хусусиятлари ва бадийлиги	1993
60	Ўраева Дармон Саидахмедовна	Ўзбек халқ лирик кўшиқларида параллелизмларнинг характери ва бадий-композицион вазифалари	1993
61	Хайдаров Тохир Мирхолиқович	«Ўرўғли ва мифология синкретизми	1993
62	Бекназаров Қўшмурод	Ўзбек халқ маиший эртаклари (ўрганилиши, таснифи ва поэтикаси)	1994
63	Соатов Ғайрат	Ўзбек халқ анъанавий байрамлари таркибидаги фольклор асарларининг поэтик хусусиятлари	1994
64	Эгамкулов Бахтиёр Абдумавлонович	Эпик шеър ва эпик синкретизм	1994
65	Эшчонова Гавхар Отажоновна	«Ошик Ғариб ва Шохсанам» дostonининг вариантлари	1994
66	Курбонова Нафиса Хусеновна	Ўзбек болалар маросим фольклори	1994
67	Қўчқоров Нейматулла Нормуродович	Ўзбек халқ олқишларининг жанр хусусиятлари ва бадийяти	1994
68	Тоғаева Дилором Соттибековна	Ўзбек оғзаки демонологик ҳикояларининг жанр хусусиятлари ва бадийяти	1995
69	Шамсиева Бахтия Арифовна	Хорижий адабиётшунослиқда ўзбек фольклори масалалари таҳлили	1995
70	Давлатов Сойибназар	Қашқадарё воҳаси ўзбек тўй маросимлари фольклори	1996
71	Жумасва Салима Чўяновна	Хайвонлар ҳақидаги эртакларнинг генетик асослари ва спецификаси	1996
72	Матёкубов Ботир	Хоразм дostonларининг мусиқий хусусиятлари	1996
73	Жуманиёзов Баҳромбой	Ўзбек фольклорида ялмоғиз образи	1997
74	Мадраҳимова Назира Ёкубовна	«Ширин билан Шакар» дostonининг қиёсий типологик таҳлили (Ўзбек ва қорақалпоқ версиялари асосида)	1997
75	Раҳмонов Тожддин Латипович	Қадимги мифлар ўзбек фольклори эпик мотивларининг асоси сифатида	1997
76	Рўзимбоев Хуррам Сапарбоевич	Хоразм фольклорининг хорижда ўрганилиши тарихидан (XIX аср охири – XX аср бошлари)	1997
77	Эшонкулов Жаббор Солиевич	Ўзбек фольклорида дев образининг мифологик асослари ва бадий талқини	1997
78	Галиев Шамил	Ўзбек болалар ўйин фольклорининг таснифи ва поэтикаси	1998
79	Раҳмонов Баҳодир	Ўзбек халқ эпик шеър тузилиши	1998
80	Қосимов Нозим	Ўзбек халқ лапарлари (жанр спецификаси ва бадийяти)	1998
81	Диванова Иқболбой	«Хурлиқо ва Ҳамро» дostonи вариантларининг қиёсий таҳлили	1999
82	Исмонов Оқибатхон Олимжоновна	Ўзбек тўй маросим фольклорида «келинсалом» жанри (генезиси, спецификаси, поэтикаси)	1999
83	Қаюмов Олим Садриддинович	Ўзбек фольклорида пари образи (генезиси ва поэтикаси)	1999
84	Куронбоева Наргиза	Хоразм тўй кўшиқлари	1999

М у н д а р и ж а

XX аср ўзбек фольклоршунослигининг ўзига хос хусусиятлари	3
Ғози Олим – «Алпомиш» достони	18
Элбек – Лапарлар	21
Ғулом Зафарий – Чигатой-ўзбек халқ театруси	25
Ҳоди Зариф – Аршак – шақ қахрамони	32
Буюк Каримий – Ўзбек халқ эртақларининг баъзи бир хусусиятлари	49
Музайяна Алавия – Ўзбек фольклорида ўлан жанри	64
Мансур Афзалов – Ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар	79
Расул Муҳаммадиев – Аския жанри ва унинг тил хусусиятлари	89
Жуманиёз Қобулниёзов – «Ошиқ Маҳмуд» достони	101
Ҳошимжон Раззоқов – Эпик ижодда сатира, юмор ва комик қахрамон	107
Зубайда Ҳусайнова – Топишмоқ терминлари	120
Охунжон Собиров – «Махтумқули ва Ўзбек бахшилари»	128
Тожибой Ғозибоев – «Ёзи билан Зебо» достонининг Наманган вариантлари	136
Ғани Жаҳонгиров – Болалар топишмоқлари	149
Темир Очиллов – «Маматқарим Полвон» достонининг тарихий асослари	157
Муҳаммаднодир Саидов – «Малика Айёр» достонининг жанр хусусиятлари	170
Абдумўмин Қаҳҳоров – Достончи Шерна ҳақида	182
Комилжон Имомов – Эртақчи ва эртақчилик анъаналари	189
Мухсин Қодиров – Қўғирчоқ ўйин	198
Ғайрат Жалолов – «Алпомиш» ва халқ эртақлари	210
Малик Муродов – Ўзбек халқ достонларида образ яратиш усуллари ҳақида баъзи мулоҳазалар	218

Муаззам Мирзаева – Ўзбек халқ дostonчилигида туркумлиқ	227
Сиддиқа Шодиева – «Сохибқирон» дostonи ва унинг вариантлари	234
Тўра Мирзаев – Фольклор ва унинг асосий хусусиятлари	249
Тўхтамурод Зуфаров – Дўмбиранинг асрори	265
Камол Очилов – Хирмон янчиши кўшиқлари	273
Тиловқул Ашуров – Халқ дostonларида қахрамон-титанлар образи талқинига доир	286
Сафарбой Рўзимбоев – Хоразм воҳасидаги этнографик жараёнлар ва уларнинг эпик анъаналарга таъсири	295
Охунжон Сафаров – Болалар фольклори	307
Омонулла Мадаев – Халқ дostonлари генезисига доир	322
Фарида Йўлдошева – Насриддин Афанди образи ва латифанинг жанр хусусиятлари	334
Баходир Саримсоқов – Фольклоризмлар типологияси масаласига доир	346
Худойберган Эгамов – Мотив ва сюжет	359
Қаюм Мамашукуров – «Нурали» туркум дostonлари ҳақида	373
Фармон Райҳонов – Халқ мақоллари ва топишмоқларида кофия	382
Жумабой Юсунов – Дафн маросими ва унинг эртақлардаги бадиий кўчими	390
Саодатхон Йўлдошева – «Алпомиш» дostonи улуғланган миллий кадрийат	398
Гуллом Акрамов – Манистик мифология	406
Рустамбек Абдуллаев – Номоддий маданий мерос ва замон	414
Муҳаммадали Қўшмоков – Мулла Эргаш – Булбул Эргаш	429
Абийр Мусақулов – Халқ лирикасида соч образининг тарихий-этнографик асослари	435
Мунаввара Ёқуббекова – Халқ кўшиқларида сўз сеҳри	446
Ботир Матёкубов – Ўзбек дostonларининг муסיқий хусусиятлари	454

Аббос Турсунқулов – Автобиографик дostonларнинг жанр хусусиятлари	465
Исомиддин Ёрматов – Ўзбек халқ ирим айтимларининг жанр хусусиятлари	471
Умрзоқ Жуманазаров – Афсона ва ривоят жанрларининг ўзаро муносабати	483
Маматқул Жўраев – Ўзбекларнинг шамол билан боғлиқ мифологик тасаввурлари	492
Шомирза Турдимов – Қаҳрамонлик эпосида алшлик тизими	507
Шорустам Шомусаров – Араб ва туркий халқлар эртаклари сюжетининг қиёсий таҳлили	521
Собит Авезов – Воқеабанд санамалар	534
Оқибатхон Исмонова – «Келинсалом» қўшиқларининг жанр хусусиятлари	544
Салима Мирзаева – Баркарор эпик формулалар поэтикасига доир	550
Жаббор Эшонқул – Эпос ва маросим	558
Дармон Ўраева – Мотам аллаларининг ўзига хос хусусиятлари	568
Олим Қаюмов – Пари образининг генезисига доир мулоҳазалар	575
Абдумурод Тиловов – Халқ дostonларида қанотли отлар	580

XX аср
ЎЗБЕК ФОЛЬКЛОРШУНОСЛИГИ

А н т о л о г и я

«O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi»
Давлат илмий нашриёти
Тошкент – 2017

ISBN 978-9943-07-566-5

Мухаррир *Л. Ҳасанова*
Бадий муҳаррир *А. Ёқубжонов*
Саҳифаловчи *Д. Ҳасанова*

Нашриёт лицензияси: А1 № 160. 14.08.2009 й.
10.12.2017 йилда босишга руҳсат этилди.
Қоғоз бичими 60x90 ¹/₁₆. Офсет қоғозда босилди.
37,00 шартли босма табоқ. 32,00 нашриёт-ҳисоб табоғи.
Адади 300 нусха. Буюртма № 55.

«O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi» Давлат илмий нашриёти
100011, Тошкент ш., Навоий кўчаси, 30-уй

«Ёшлар матбуоти» МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
100113, Тошкент ш., Чилонзор–8, Қатортол кўчаси, 60-уй.

70.000